มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา
โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ

วิสุทธิมรรค

(บาลี-ไทย)

ภาค ๓

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑)

VISUDDHIMAGGA

(PĀLI - THAI)

PART III

(PĀLI PART II FIRST SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ

ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์

สร้างพระคัมภีร์ถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระ และ แปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8288-07-2

วิสุทธิมรรค

(บาลี-ไทย)

ภาค ๓

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑)

VISUDDHIMAGGA

(PĀLI - THAI)

PART III

(PĀLI PART II FIRST SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ

ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์

สร้างพระคัมภีร์ถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8288-07-2

พระบรมราโชวาท

"ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย"

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแด่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ และคณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้าฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖)

มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์

สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ที่ ๒/๒๕๒๗

เรื่อง การจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

อาศัยพระบัญชา ที่ ๑/๒๕๒๗ เรื่องการตรวจชำระพระไตรปิฎก ลงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๕๒๗ เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก จะเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบนักษัตร ใน พ.ศ.๒๕๓๐ นั้น และโดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปล พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคมและได้รับ การอุดหนุน โดยงบประมาณแผ่นดินอยู่แล้ว

จึงให้มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ส่งเสริมงานการตรวจชำระพระไตรปิฎกโดย พระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อเอื้ออำนวยในการประสานประโยชน์ โดยจัดทำพระคัมภีร์ ทางพระพุทธศาสนา ชั้นอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเสส สัททาวิเสส ฉบับภูมิพโลภิกขุ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นพระมหาธรรมราชาธิราช ให้เป็นที่ปรากฏตามโบราณราชประเพณี สืบไปชั่วกาลนาน.

สั่ง ณ วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๒๗

(สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

เพชรรัตน ราชสุดา

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในวันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๓๕ นับเป็นอภิลักขิตสมัยมงคลวิเสสที่ล้นเกล้าล้นกระหม่อม ทั้งสองพระองค์ ทรงมีพระราชกฤษดาภินิหารเป็นที่ปรากฏแก่สมณพราหมณาจารย์ ทั้งปวงและพสกนิกรทวยราษฎร์ โดยที่พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงประเทศชาติ พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้สถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นหลักชัยของบ้านเมือง จนทุกวันนี้ ทั้งนี้สำเร็จด้วยพระบารมีธรรม พระคุณธรรมที่ทรงดำรงอยู่ในทศพิธ-ราชธรรม มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จึงจัดสร้างพระคัมภีร์ ทางพระพุทธศาสนา อันเป็นผลงานของมูลนิธิฯ ตีพิมพ์ขึ้นถวาย ๖๑ พระคัมภีร์ เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณและเป็นอนุสรณียวัตถุธรรมบรรณาการ เนื่องใน อภิลักขิตกาลพิเศษครั้งนี้

เพื่อให้การดำเนินงานสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี จึงแต่งตั้งคณะกรรมการ อำนวยการ และคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานสร้างพระคัมภีร์ เนื่องในวโรกาสมหามงคล เฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จ-พระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ดังต่อไปนี้

คณะกรรมการอำนวยการ

๑. จอมพลประภาส จารุเสถียร
๒. ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร
๓. คุณหญิงจวบ จิรโรจน์
๔. ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน คัคณางค์
๕. ท่านผู้หญิงอรุณ กิติยากร ณ อยุธยา
๖. ท่านผู้หญิงชนัตถ์ ปิยะอุย
๗. พลโทประพัทธ์ กุวานนท์
๘. คุณหญิงสัตยวดี กุวานนท์
๙. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร
๑๐. คุณหญิงวัลลีย์ วีระปรีย
๑๑. คุณหญิงเฟื่อง ชลิตอาภรณ์
๑๒. คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ
๑๓. คุณหญิงสงวนศรี จันทรางศุ
๑๔. คุณหญิงสุภัทรา ตันติพิพัฒน์พงศ์
๑๕. คุณหญิงวรรณี วิทยะสิรินันท์
๑๖. อธิบดีกรมการศาสนา
๑๗. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
๑๘. นางประภา จัยวัฒน์
๑๙. นางอวยพร ปิตตพงศ์
๒๐. นางอุษา จารุดุล

๒๑. นางยุพนา ธรรมโกวิท

๒๒. นางประไพ อมาตยกุล

๒๓. นางประสพศรี ประเสริฐสม

๒๔. นางลำยอง หะรินสุต

๒๕. นางสมสวาสดิ์ บุญญภัทโร

๒๖. ศาสตราจารย์พิพัฒน์ สุจินดา

๒๗. ศาสตราจารย์วิสุทธิ์ บุษยกุล

๒๘. รองศาสตราจารย์ศรีกาญจน์ สุจินดา

๒๙. นายชุมศักดิ์ เตชะเสน

๓๐. นางประณัฐ เตชะเสน

๓๑. นางสมจิตต์ สิทธิไชย

๓๒. นางเสริมศรี เอกชัย

๓๓. นางสุกัญญา ดุจศรีวัชร์

๓๔. นางสาวบุญรักษ์ นาครัตน์

๓๕. นางสาววิไลลักษณ์ จารุดุล

๓๖. นางสาวบุญนาค ศศะภูริ

๓๗. คุณหญิงสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ

๓๘. นายปราโมทย์ สัชฌุกร

๓๙. นายพุธตรี กุวานนท์

๔๐. นายระพินทร์ จารุดุล

๔๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล กรรมการและเลขานุการ

๔๒. นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะผู้อำนวยการจัดสร้างพระคัมภีร์ ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล	ผู้อำนวยการ
๒. นางอุษา จารุดุล	รองผู้อำนวยการ
๓. นายสิริ เพ็ชรไชย	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการประจำ

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙
๒. พระมหาเฉลียว เปสโร	ป.ธ.๙
๓. นายสุวรรณ์ จินต์ประชา	ป.ธ.๙
๔. นายสังคม ศรีราช	ป.ธ.๙
๕. นายทวี ศรีทองอินทร์	ป.ธ.๙
๖. พ.อ.คง แจ้งไพล	ป.ธ.๙
๗. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๙
๘. นายบุญมา จิตจรัส	ป.ธ.๘, ปริญญาโท
๙. นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘, ปริญญาโท
๑๐. นายทองดี พันโน	ป.ธ.๘
๑๑. นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘
๑๒. พระมหาอภัย อุปปติสโส	ป.ธ.๗
๑๓. นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗
๑๔. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ	บ.ศ.๖
๑๕. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)

๑๖. อุบาสิกาพรทิพย์ ศูนย์จันทร์	นักปริวรรตอักษร
๑๗. อุบาสิกาพรม เกิดเกษม	นักปริวรรตอักษร
๑๘. อุบาสิกาบุญเกื้อ ไพโรจน์	นักปริวรรตอักษร

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑.	นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)
๒.	น.อ.สุรจิต สงสกุล ร.น.	ป.ธ.๘, Ph.D.
๓.	น.อ.ทองย้อย แสงสินชัย ร.น.	ป.ธ.๙
๔.	น.ต.วินัย ตะเภาพงษ์ ร.น.	ป.ธ.๙, Ph.D.
๕.	น.ต.สารี อินสอน ร.น.	ป.ธ.๙
๖.	นายพิสิฐ เจริญสุข	ป.ธ.๙, อ.ม.(จุฬา)

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑. นางถาวร ศรีปราสาท

๒. นางสาวพวงเงิน อุชชิน

๓. นายพัฒน์ ประกอบบุญ

๔. ร.อ.เกษม กระจกทอง

๕. นางพิกุล บำรุงผล

๖. นางสุภา วรรณพงษ์

๗. นางจิตตรา อมะรักษ์

๘. นางสาวจิรัญญา เว้นบาป

๙. นางปนัดดา เอี่ยมวุฒิ

๑๐. นายเฉลิมชัย ทองมี

๑๑. นางชนก อภัยเสวตร์

๑๒. นางรัตยา บัวยังตูม

๑๓. นางวีณา เพิ่มสุข

๑๔. นางชลอ วรรณจันทร์

ขอจงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ในธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : ๒๕๔๘

Second published : 2005

ISBN 974-8288-07-2

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร

Printed in Thailand

At The Bhūmibalo Bhikkhu Foundation Press,

Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม** ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรมและพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก** และ **พระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

กุลบุตรผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ้ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถะ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนมชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่งเรียกว่า คันถธุระ คู่กับ วิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติอันเป็นส่วนแห่งพระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลีและพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้

บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา กุลบุตรจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่กุลบุตรผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลี อันเป็นตันติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่งเรียกว่า **อัตถโยชนา** คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคหรืออภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา แก้พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี แก้ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้ ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิดลุ่มหลงในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น กุลบุตรผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้

ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ้งชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์** บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสสเหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภารธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้เผยแพร่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศ พระราชกฤษฎาภินิหาร ที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะ โดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักงันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ **พ.ศ.๒๕๑๕** จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนา ได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนา ให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยก ดังได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับ**พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๓** (บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑) นี้ **มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคเงินสร้างเป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มหาราช และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออำนาจแห่งมหากุศลอันบังเกิดจากการบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์นี้ ได้โปรดดลบันดาลให้ท่านเจ้าภาพ จงประสพความสุข ความเจริญ มีความเกษมศานต์ยินดียิ่งในธรรมตลอดไปทุกเมื่อ เทอญ.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐี อัตถโยชนา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทย และภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้ การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลี พระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้าเดียวกัน โดยแยกเป็นสองคอลัมน์ เป็นสองพากย์ซ้ายขวาเป็นสองภาษาบาลี-ไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแพร่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศและต่างประเทศ การพิมพ์ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๓ (บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑)** ครั้งนี้เป็นการพิมพ์ฉบับชำระทั้งภาษาบาลี และคำแปลเป็นภาษาไทยลงคู่ในหน้าเดียวกันตามคำปฏิญญาข้อที่ ๒ ข้างต้น เพื่อเผยแผ่คำสอนทางพระพุทธศาสนาให้กว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั่วกันเทอญ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดุล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ
พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้จัดพิมพ์ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค** ภาษาบาลี ขึ้นมาอีกคัมภีร์หนึ่ง เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ ๒๐๐ ปี เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ ความจริง พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นหลักสูตรและแบบเรียนของนักเรียนบาลีมาเป็นเวลาช้านานแล้ว เดิมเป็นอักษรขอม ผู้เรียนบาลีในชั้นสูงถึงขั้นเปรียญเอกจึงจะได้มีโอกาสได้อ่านได้แปล เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาโดยถ่องแท้ เพราะพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้บรรจุความรู้เกี่ยวกับเรื่อง **ศีล สมาธิ ปัญญา** ที่เรียกว่า **ไตรสิกขา** ไว้อย่างพิสดาร ผู้ได้ศึกษาวิชาทางพระพุทธศาสนา ถ้าไม่ได้ผ่านพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคก่อนแล้ว จะหาความแตกฉานในวิชาทางพระพุทธศาสนาไม่ได้เลย ด้วยเหตุนี้ พระโบราณาจารย์จึงได้จัดพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมในแผนกบาลีสนามหลวง คือเป็นหลักสูตรแปลภาษามคธเป็นภาษาไทยในชั้นเปรียญธรรม ๘ ประโยค และแปลภาษาไทยเป็นภาษามคธในชั้นเปรียญธรรม ๘ ประโยคมาช้านานจนถึงปัจจุบันนี้

ความสำคัญของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นพระคัมภีร์ที่มีชื่อเสียงมาเป็นเวลากว่าพันปีแล้ว นับว่าเป็นวรรณกรรมชั้นอมตะของโลก อันเป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ทั้งหลาย เป็นวิทยานิพนธ์ชั้นเอกที่ไม่มีวิทยานิพนธ์อื่นใดเทียมเสมอ เป็นพระคัมภีร์ชั้นอรรถกถา

ที่มีคัมภีร์อันเป็นบริวารรองลงไปคือ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคจูฬฎีกา** และ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคคัณฐีบท** ท่านผู้รจนาคือพระพุทธโฆษะผู้มีเกียรติคุณอันกึกก้อง ข้าพเจ้าได้อ่านพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีมาหลายคัมภีร์แล้ว จึงขอสันนิษฐานถึงความประสงค์ในการรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคของท่านอาจารย์พุทธโฆษะไว้ดังนี้ :

๑. เพื่อแสดงภูมิปัญญาของท่าน ในการที่จะเข้าไปแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธ เพื่อให้เป็นภาษาทางวิชาการพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปในโลก

๒. เพื่อให้กุลบุตรผู้เข้ามาสู่พระพุทธศาสนา ซึ่งได้บรรพชาอุปสมบทได้ศึกษาทางแห่งความบริสุทธิ์อันสงเคราะห์ลงด้วยไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้รู้ชัดตามเป็นจริง ปฏิบัติตาม แล้วจะบรรลุถึงผลคือความบริสุทธิ์โดยแท้จริง

๓. เพื่อให้เป็นหลักทางวิชาการพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า เป็นพระคัมภีร์แกนกลาง หรือศูนย์กลางของอรรถกถาพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกาย คือ สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาแห่งทีฆนิกาย ปปัญจสูทนี อรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย สารัตถปกาสินี อรรถกถาแห่งสังยุตตนิกาย และมโนรถปูรณี อรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย

สำหรับข้อ ๓ นี้ต้องนับว่าเป็นหลักการอันสำคัญยิ่งในการรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคขึ้นมาเพื่อให้เป็นหลักการสังวรรณนาความแห่งพระบาลีทั้ง ๔ นิกาย ในเมื่อจะพูดถึงหลักธรรมโดยอรรถาธิบาย เพื่อให้เกิดความแจ่มแจ้งเข้าใจชัดเจนของนักศึกษาทั้งหลาย โดยในอรรถกถาทั้ง ๔ นิกายนั้น ไม่จำเป็นต้องพูดถึงอีกให้เกิดความเยิ่นเย้อในอันที่จะอรรถาธิบายสืบต่อไป ดังนั้น ในการรจนาอรรถกถาแห่งพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกายอันเป็นผลงานของท่าน คือ **สุมังคลวิลาสินี ปปัญจสูทนี สารัตถปกาสินี** และ **มโนรถปูรณี** พระพุทธโฆษะจึงได้กล่าวไว้ในคำปรารภตอนต้นแห่งพระคัมภีร์นั้น ๆ เป็นอย่างเดียวกันว่า

"เรื่องศีล เรื่องธุดงค์ เรื่องกัมมัฏฐานทั้งหมด เรื่องฌานสมาบัติอันพิสดาร อันประกอบด้วยจริตและวิธี เรื่องอภิญญาทั้งหมด ข้อวินิจฉัยเรื่องปัญญา ขันธ์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ อริยสัจ ๔ ปัจจยาการเรื่องวิปัสสนาภาวนาทุกเรื่องที่ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆษะ) ได้กล่าวแล้วในพระวิสุทธิมรรค เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะไม่วิจารณ์เรื่องนั้นไว้ ณ ที่นี้ พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคข้าพเจ้าได้รจนาไว้โดยความประสงค์ว่า พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ตั้งอยู่ท่ามกลางแห่งพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกาย จักประกาศเนื้อความตามที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกายนั้น ดังนั้นจึงขอให้ผู้ศึกษาได้จับเอาเนื้อความนั้นเข้าใจเนื้อความที่อยู่ในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย นั้นเถิด"

จากข้อความดังกล่าวนี้ ทำให้เป็นที่แน่ใจว่า การที่พระพุทธโฆษะเข้าไปแปลพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาในสำนักมหาวิหาร จากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธนั้นได้วางแผนไว้ล่วงหน้าในการจัดทำพระคัมภีร์ที่จะรจนาในโอกาสต่อ ๆ ไปอีกหลายพระคัมภีร์ จำจะต้องรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้เป็นหนังสืออ้างอิง เมื่อจะพูดถึงเรื่องธรรมะที่เป็นหลัก แม้ในพระคัมภีร์อัฏฐสาลินีที่กล่าวกันว่าท่านอาจารย์พระพุทธโฆษะได้รจนาครั้งยังอยู่ในชมพูทวีปก่อนมาแปลหนังสือในลังกาทวีป ก็ได้กล่าวไว้ในคำปรารภว่า เรื่องกัมมัฏฐานทั้งหมด เรื่องจริต อภิญญา วิปัสสนา ทั้งหมดนี้ข้าพเจ้าได้ประกาศไว้ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว ฉะนั้น ข้าพเจ้าจะไม่ถือเอาเรื่องนั้นมาพรรณนาไว้อีก จะพรรณนาเนื้อความไปตามลำดับบทตามพระบาลีทั้งสิ้น จากความข้อนี้ทำให้เราเห็นว่าแม้พระคัมภีร์อัฏฐสาลินีซึ่งตามประวัติว่ารจนาไว้ก่อนนั้น เฉพาะที่เห็นนี้ได้มีการแก้ไขขึ้นภายหลังการรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ความสำคัญของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่ได้อธิบายข้อธรรมตั้งแต่เบื้องต้นจนสูงสุดให้ประโยชน์แก่การศึกษาพระพุทธวจนะตลอดสาย แม้ศึกษาเพียงคัมภีร์เดียวดังนั้น พระมหาเถระแต่ปางก่อนได้เห็นพระคัมภีร์นี้มีความสำคัญยิ่ง จึงได้วางไว้เป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในชั้นเปรียญเอกมาช้านานแล้ว

ประวัติผู้แต่งพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ท่านผู้แต่งพระคัมภีร์นี้ คือ **พระพุทธโฆษเถระ** ซึ่งเรานิยมเรียกกันว่า **พระพุทธโฆษาจารย์** มีบอกไว้ท้ายพระคัมภีร์ ท่านได้รับคำอาราธนาของพระสังฆราช สังฆปาละ สำนักมหาวิหาร ให้รจนาขึ้น

ชื่อเสียงของพระพุทธโฆษะนี้เป็นชื่อที่เป็นมงคลนาม เพราะท่านได้สร้างงานด้านพระคัมภีร์ไว้มากมาย เพราะฉะนั้นประเทศไทยจึงได้ตั้งนามพระราชาคณะผู้ใหญ่เป็นพระพุทธโฆษาจารย์บ้าง สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะมีชื่อว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์บ้าง สถาปนามาแล้วหลายองค์ด้วยกัน เพื่อจะแยกให้เห็นชัด ทางพม่าได้เติมคำว่า มหา นำหน้า ใช้เรียกพระเถระผู้รจนาพระคัมภีร์นี้ว่า **พระมหาพุทธโฆษาจารย์**

พระพุทธโฆษาจารย์ หรือ **พระพุทธโฆษเถระ** นี้ เป็นชาวชมพูทวีป คือ ประเทศอินเดียตอนเหนือ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๙๔๕ ถึง ๑,๐๐๐ ปี เกิดในตระกูลพราหมณ์ ที่ตำบลพุทธคยา แคว้นมคธ ใกล้กับสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มีนามว่า **โฆษะ** ก่อนเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาได้ศึกษาศิลปศาสตร์ทั้งปวง เรียนจบไตรเพท ได้ท่องเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ ในชมพูทวีป ถกเถียงโต้ตอบปัญหากะสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย ปรากฏว่ามีสติปัญญามาก สมณพราหมณ์บัณฑิตอื่น ๆ มิสามารถกล่าวแก้ปัญหาของพราหมณ์หนุ่มนี้ได้ แต่พราหมณ์หนุ่มนี้สามารถแก้ปัญหาที่สมณพราหมณ์บัณฑิตอื่นถามได้ ดังนั้น พราหมณ์หนุ่มจึงมีชื่อเสียงกึกก้องครอบงำไปตลอดสกลชมพูทวีป ครั้งหนึ่งพราหมณ์หนุ่มเดินทางมาถึงวัดแห่งหนึ่งที่พุทธคยาได้รู้จักกับพระเรวตเถระผู้เป็นพระมหาขีณาสพ บรรลุปฏิสัมภิทาสี่โดยบังเอิญ กล่าวคือ วันหนึ่งพราหมณ์หนุ่มได้สังวัธยายมนต์ในคัมภีร์ปตัญชลีอย่างถูกต้องไพเราะจับใจอยู่ตลอดคืน พระเถระได้ยินเสียงพราหมณ์นั้นสังวัธยายอยู่ก็รู้ว่าเป็นผู้ที่มีสติปัญญามาก จึงเรียกพราหมณ์หนุ่มนั้นมาหา ได้สนทนากัน พราหมณ์หนุ่มได้ถามปัญหาต่าง ๆ ในคัมภีร์ไตรเพท ที่มีแง่เงื่อนซึ่งตนเองยังมีความสงสัย ไม่เห็นนัยกะพระเถระ พระเถระก็ตอบอธิบายได้หมด ครั้นแล้วพระเถระจึงถามปัญหาในพระอภิธรรมบ้าง พราหมณ์หนุ่มตอบไม่ได้ จึงถามว่า นี่ชื่อว่าอะไร พระเถระตอบว่า ชื่อพุทธมนต์ จึงขอเรียนพุทธมนต์ พระเถระตอบว่า เรียนได้เฉพาะผู้บวชเท่านั้น

พราหมณ์หนุ่มต้องการเรียนพุทธมนต์ จึงได้บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ได้เล่าเรียนพระพุทธวจนะคือพระไตรปิฎก ได้ปรากฏชื่อว่า **พระพุทธโฆษะ**

เมื่อพระพุทธโฆษะอยู่ที่วัดที่ตำบลพุทธคยานั้น ได้รจนาปกรณ์ชื่อว่า **ญาโณทัย** ไว้ในวัด แล้วเริ่มรจนาคัมภีร์อรรถกถาชื่อว่า **อัฏฐสาลินี** ซึ่งเป็นอรรถกถาพระคัมภีร์ธรรมสังคณีปกรณ์ และ **คัมภีร์ปริตตัฏฐกถา** คืออรรถกถาพระไตรปิฎกฉบับย่อ พระเรวตมหาเถระได้เห็นอรรถกถาที่ท่านได้รจนาแล้ว จึงแนะนำท่านว่าในชมพูทวีปมีแต่บาลีพระไตรปิฎกเท่านั้น ไม่มีอรรถกถาของบาลีพระไตรปิฎกอยู่เลย แต่ในลังกาทวีปมีอยู่ รจนาไว้เป็นภาษาสิงหฬ ขอให้พระพุทธโฆษะไปลังกาทวีปตรวจสอบดูอรรถกถาเหล่านี้ แล้วแปลกลับมาเป็นภาษามคธ จะได้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง เมื่อพระเถระได้แนะนำอย่างนั้นแล้ว ท่านพระพุทธโฆษะก็มีปีติโสมนัส กราบลาพระอุปัชฌายะและพระภิกษุสงฆ์ แล้วเดินทางไปลังกาทวีปทางเรือ ได้พบพระพุทธทัตตเถระกำลังสวนทางมา ณ ท่ามกลางมหาสมุทร ได้สนทนากันเกี่ยวกับเรื่องแปลพระคัมภีร์เป็นภาษามคธ แล้วได้เดินทางต่อไปจนถึงท่าเรือในลังกา ระยะเวลานั้นอยู่ในสมัยของกษัตริย์ลังกา ทรงพระนามว่า **มหานาม** มีนามอื่นอีกว่า "สิรินิวาส" บ้าง "สิริกุฑฑะ" บ้าง "สิริกูฏ" บ้าง (พ.ศ.๙๕๒-๙๗๔)

เมื่อพระพุทธโฆษะไปถึงลังกา ได้ไปพบพระภิกษุสงฆ์ในมหาวิหารกรุงอนุราธปุระ แล้วได้ไปยังสำนักของพระสังฆปาลเถระ ซึ่งเป็นพระสังฆราชอยู่ในกรุงอนุราธปุระ ณ เรือนมหาปธานะ ได้ฟังอรรถกถาในภาษาสิงหฬ และเถรวาทะทั้งหมดแล้ว มั่นใจว่าเป็นคำอธิบายพระบาลีตรงตามพระพุทธประสงค์จริง จึงได้ขออนุมัติต่อพระสงฆ์ ขอโอกาสรจนาอรรถกถาพระไตรปิฎกเป็นภาษามคธ เพื่อจะทดสอบความรู้ความสามารถของพระพุทธโฆษะ คณะสงฆ์ลังกาซึ่งมีพระสังฆปาลเถระเป็นประธาน ได้มอบพระคาถา ๒ พระคาถาให้ท่านรจนาก่อนที่จะรับอนุญาตให้ตรวจดูพระคัมภีร์ทั้งหมด ท่านจึงรจนาพระคัมภีร์ชื่อวิสุทธิมรรคขึ้น รจนาได้ดีมากจนพระสงฆ์ลังกายอมรับความเชี่ยวชาญของท่าน ตามประวัติได้เล่าว่า เพื่อจะประกาศความเชี่ยวชาญของพระพุทธโฆษะนั้นให้ปรากฏ เทพยดาได้บันดาลให้คัมภีร์ที่รจนาหายไป ท่านพระพุทธโฆษะก็ได้รจนาขึ้นใหม่อีก เทพยดาก็บันดาลให้หายไปอีก ท่านก็รจนาขึ้นอีกถึง ๓ ครั้ง ครั้นแล้วเทพยดาก็ถวายคัมภีร์ที่ได้รจนาทั้ง ๒ คัมภีร์

คืนท่าน เวลานั้นจึงได้มีคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคเป็น ๓ คัมภีร์ พระพุทธโฆษะก็ได้นำคัมภีร์ทั้งสามจบนั้นถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ พระภิกษุสงฆ์ได้อ่านทั้งสามคัมภีร์สอบทานกันแล้ว มิได้มีความแตกต่างกันทั้งโดยพระคัมภีร์ หรือโดยอักขระ หรือโดยบท หรือโดยพยัญชนะ หรือโดยอรรถ หรือโดยเบื้องต้นเบื้องปลาย หรือโดยเถรวาทะ หรือโดยพระบาลีทั้งหลายสักแห่งหนึ่งเลย ทั้ง ๓ ฉบับเหมือนกัน เป็นการแสดงความสามารถอย่างยอดเยี่ยมของท่าน เทพยดาทั้งหลายได้สาธุการ พระสงฆ์ประมาณพันรูปประชุมกัน ในมหาวิหาร ได้เห็นความมหัศจรรย์ พากันยินดีชื่นชมโสมนัสสาธุการประกาศว่า ท่านองค์นี้เป็นพระเมตไตรยโพธิสัตว์แน่นอน และได้อนุมัติให้ท่านแปลคัมภีร์จากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธได้

ในครั้งนั้น พระเจ้ามหานาม กษัตริย์แห่งลังกา ได้ทรงสดับเกียรติคุณของท่าน ได้เสด็จจากพระนครไปยังมหาวิหาร ทรงนมัสการพระสงฆ์ แล้วนมัสการพระพุทธโฆษะ นิมนต์ให้อยู่ในปราสาทแห่งหนึ่งชื่อปธานฆระ ด้านทิศทักษิณของมหาวิหาร ได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นอรรถกถาพระไตรปิฎกภาษามคธ

อรรถกถาในภาษาสิงหฬแต่โบราณนั้น มีอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑. มหาอรรถกถา

๒. ปัจจรียอรรถกถา

๓. กุรุนทีอรรถกถา

อรรถกถาที่ได้ยกขึ้นสู่การสังคายนา พระมหินทเถระนำมาจากชมพูทวีป แล้วรจนาไว้ด้วยภาษาสิงหฬ ชื่อว่า **มหาอรรถกถา**

อรรถกถาที่พระภิกษุทั้งหลายประชุมกันรจนาในเรือนแพ ซึ่งในภาษาสิงหฬเรียกว่าปัจจรีย ชื่อ **ปัจจรียอรรถกถา**

อรรถกถาที่พระภิกษุทั้งหลายประชุมกันรจนา ในกุรุนทีเวฬุวิหาร ชื่อว่า **กุรุนทีอรรถกถา**

วาทะที่พระอาจารย์ทั้งหลายในกาลก่อน มีพระอาจารย์ชั้นพระเถระเป็นต้นได้รจนาไว้โดยถือเอานัยแห่งพระบาลี ชื่อว่า **เถรวาทะ**

คัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหฬ ที่พระพุทธโฆษะได้แปลมาเป็นอรรถกถาพระไตรปิฎกภาษามคธ มีมากกว่าครึ่งหนึ่งของคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด มีรายนามพระคัมภีร์ดังนี้

๑. วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ว่าด้วยศีล สมาธิ ปัญญา และเป็นอรรถกถากลางของพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกาย

๒. สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก

๓. กังขาวิตรณี หรือมาติกัฏฐกถา อรรถกถาพระปาติโมกข์

๔. สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาทีฆนิกาย

๕. ปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกาย

๖. สารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย

๗. มโนรถปูรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย

๘. ปรมัตถโชติกา อรรถกถาขุททกปาฐะและสุตตนิบาต

๙. ธัมมปทัฏฐกถา อรรถกถาธรรมบท

๑๐. ชาตกัฏฐกถา อรรถกถาชาดก

๑๑. อัฏฐสาลินี อรรถกถาธรรมสังคณีปกรณ์

๑๒. สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังคปกรณ์

๑๓. ปัญจปกรณัฏฐกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี เป็นอรรถกถาพระอภิธรรมทั้ง ๕ คัมภีร์ คือ ธาตุกถา กถาวัตถุ ปุคคลบัญญัติ ยมก และปัฏฐาน

๑๔. ญาโณทัย แต่งก่อนที่อินเดีย ต้นฉบับอันตรธานแล้ว

๑๕. ปริตตัฏฐกถา อรรถกถาพระไตรปิฎกฉบับย่อ ต้นฉบับอันตรธานแล้ว

พระคัมภีร์เหล่านี้ ได้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวต่างประเทศเป็นอันมาก ท่านกล่าวว่าใช้เวลาเพียงปีเดียวเท่านั้น ได้ทำงานสำเร็จ เกิดอัศจรรย์แผ่นดินไหว

ผลงานวรรณกรรมของพระพุทธโฆษะนี้ นักศึกษาภาษาบาลีทั่วไปได้ยกย่องและนับถือว่าท่านเป็นบูรพาจารย์ผู้มีความสำคัญอย่างยิ่งของโลก

เนื้อหาของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไม่มีคำไหว้ครูเหมือนพระคัมภีร์อื่น ๆ เพราะถือว่าเป็นอรรถกถากลางของพระสุตตันตปิฎก มีคำเริ่มต้นที่เรียกว่านิทาน ตั้งเป็นกระทู้แบบเรียงความแก้กระทู้ธรรม ยกเป็นนิกเขปบท แล้ววิสัชนา บอกความประสงค์ของการแต่งพระคัมภีร์ แสดงความหมายของคำและย่อข้อความไว้ในเบื้องต้น ต่อจากนั้นได้แบ่งเป็นตอน ๆ ไว้ ๒๓ ปริเฉท คือ

ปริเฉทที่ ๑ ชื่อ สีลนิเทศ แสดงด้วยศีลมีประเภทต่าง ๆ

ปริเฉทที่ ๒ ชื่อ ธุดงคนิเทศ แสดงด้วยธุดงควัตร ๑๓ ประการ

ปริเฉทที่ ๓ ชื่อ กัมมัฏฐานคหณนิเทศ แสดงด้วยวิธีเล่าเรียนพระสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๔ ชื่อ ปฐวีกสิณนิเทศ แสดงด้วยปฐวีกสิณเป็นต้นที่ ๑

ปริเฉทที่ ๕ ชื่อ เสสกสิณนิเทศ แสดงด้วยกสิณที่เหลือลง ๙ ประการ รวมกับปฐวีกสิณจึงเป็น ๑๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๖ ชื่อ อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ แสดงด้วยอสุภ ๑๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๗ ชื่อ ฉอนุสตินิเทศ แสดงด้วยอนุสติ ๖ คือ พุทธานุสติ ธัมมานุสติ สังฆานุสติ สีลานุสติ จาคานุสติ เทวตานุสติ

ปริเฉทที่ ๘ ชื่อ อนุสติกัมมัฏฐานนิเทศ แสดงด้วยอนุสติ ๔ ที่เหลือลง คือ มรณานุสติ กายคตาสติ อานาปานสติ อุปสมานุสติ รวมกับอนุสติ ๖ จึงเป็นอนุสติ ๑๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๙ ชื่อ พรหมวิหารนิเทศ แสดงด้วยพรหมวิหารทั้ง ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

ปริเฉทที่ ๑๐ ชื่อ อรูปนิเทศ แสดงด้วยอรูปสมาบัติ ๔ คือ อากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

ปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อ สมาธินิเทศ แสดงด้วยสมาธิกับทั้งปฏิกูลสัญญา ธาตุววัตถานนิเทศ

ปริเฉทที่ ๑๒ ชื่อ อิทธิวิธีนิเทศ แสดงด้วยฤทธิวิธีต่าง ๆ

ปริเฉทที่ ๑๓ ชื่อ อภิญญานิเทศ แสดงด้วยอภิญญา ๕ มีทิพโสต ทิพยจักษุ และเจโตปริยญาณคือรู้วาระจิตแห่งผู้อื่นเป็นต้น

ปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อ ขันธนิเทศ แสดงด้วยปัญจขันธ์ และวิเสสนามแห่งขันธ์ต่าง ๆ

ปริเฉทที่ ๑๕ ชื่อ อายตนธาตุนิเทศ แสดงด้วยอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘

ปริเฉทที่ ๑๖ ชื่อ อินทรียสัจจนิเทศ แสดงด้วยอินทรีย์ ๒๒ และอริยสัจ ๔

ปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อ ปัญญาภูมินิเทศ แสดงด้วยธรรมะ ๖ คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ อริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท อันเป็นภูมิภาคพื้นแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อ ทิฐิวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์แห่งทิฐิ คือความเห็น

ปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อ กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ที่ล่วงข้ามความกังขาสงสัยเสียได้

ปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็นอริยมรรคด้วยญาณปัญญา ว่าสิ่งนี้เป็นอริยมรรค สิ่งนี้มิใช่อริยมรรค

ปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็น ด้วยญาณปัญญาว่ามรรค ควรปฏิบัติสืบต่อขึ้นไป

ปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อ ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็นอริยสัจ และพระนิพพาน ด้วยญาณปัญญาอันรู้เห็นจริงแจ้งชัด

ปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อ ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ แสดงด้วยอานิสังสผลแห่งการเจริญปัญญาในพระวิปัสสนากัมมัฏฐาน รวมเป็น ๒๓ ปริเฉทบริบูรณ์

พระวิสุทธิมรรคบาลีฉบับอักษรไทย

เดิมก็เป็นที่ทราบกันอยู่แล้วว่า พระคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นอยู่ในใบลาน จารด้วยอักษรขอม พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ก็เช่นเดียวกัน ได้มีการปริวรรตจากอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย และตีพิมพ์เป็นเล่มสมุดเมื่อปี พ.ศ.๒๔๖๕ โดยเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฏิ์ แต่ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์เป็นผู้ชำระ ปรากฏในคำอุทิศที่แต่งไว้เป็นภาษาบาลีว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เมื่อมีพระชนมายุ ๔๘ พรรษา ได้ทรงมีพระประสงค์จะทรงบำเพ็ญพระกุศล โปรดให้พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เฮง เขมจารีมหาเถระ) ชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค แล้วให้พิมพ์ไว้ให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา อุทิศถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ในพระคัมภีร์ได้บอกนามผู้ชำระครั้งแรกไว้เป็นภาษาบาลีว่า "เขมจาริตฺเถเรน ธมฺมติลเกน มหาธาตุวิหารวาสินา" ซึ่งแปลว่า พระเถระเขมจารีดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมดิลก วัดมหาธาตุ ได้ชำระ ทำให้ข้าพเจ้า สงสัยว่า เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) ทำไมจึงใช้ภาษาบาลีในสมณศักดิ์ของท่านเช่นนั้น เพราะเจ้าประคุณสมเด็จไม่เคยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมดิลก และข้าพเจ้าเป็นศิษย์รุ่นสุดท้ายของเจ้าประคุณสมเด็จองค์นั้น ได้กราบนมัสการถามท่าน ได้รับคำตอบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแนะนำให้ใช้เช่นนั้น เพราะถ้าจะใช้ว่า ธมฺมติโลกาจริเยน เกรงว่าจะเป็นชื่อพระพุทธเจ้าไป และตำแหน่งพระธรรมดิลก ชื่อสมณศักดิ์ก็ยังไม่มีด้วย ข้าพเจ้าจึงแนะนำไว้เพื่อมิให้เป็นที่สงสัยของคนช่างสงสัยต่อไป

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญยิ่ง ดังกล่าวแล้ว มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้ตั้งปณิธานที่จะทำพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นแนวยืน คือ ตัวพระคัมภีร์อันเป็นต้นหลักแล้วทำพระคัมภีร์อรรถาธิบายรอง ๆ ลงมาให้ตลอดสาย เพื่อเป็นหลักในการค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ได้มีคัมภีร์รองลงมา อรรถาธิบายความอย่างบริบูรณ์ คือ วิสุทธิมรรคมหาฎีกา และอย่างย่อ คือวิสุทธิมรรคจูฬฎีกา และวิสุทธิมรรคคัณฐีบท ดังนั้น จึงได้ตรวจชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคตั้งข้อย่อหน้าให้เหมาะสมโดยตรวจสอบกับฉบับฉัฏฐสังคีติ แล้วพระคัมภีร์รองลงไปก็จะได้ตั้งข้อให้ตรงกัน เพื่อค้นคว้าศึกษาได้โดยง่าย เป็นประโยชน์แก่นักศึกษาทั้งหลาย จัดเป็น ๓ ภาค คือ

ภาค ๑ เริ่มแต่คำนิทานเป็นต้น และปริเฉทที่ ๑ ชื่อ **สีลนิเทศ** จนถึงปริเฉทที่ ๗ **ฉอนุสตินิเทศ**

ภาค ๒ เริ่มแต่ปริเฉทที่ ๘ **อนุสติกัมมัฏฐานนิเทศ** จนถึงปริเฉทที่ ๑๓ **อภิญญานิเทศ**

ภาค ๓ เริ่มแต่ปริเฉทที่ ๑๔ **ขันธนิเทศ** จนถึงปริเฉทที่ ๒๓ **ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ** และ **คำนิคม** ลงท้าย

ในการแปลพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นภาษาไทยนั้น ภาค ๑ ตอนที่ ๑ และตอนที่ ๒ ภาค ๒ ตอนที่ ๑ และตอนที่ ๒ รวม ๒ ภาค ๔ ตอน นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ สถ.บ.(จุฬา)ได้แปลไว้

สำหรับพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลเป็นไทย ภาค ๓ ตอนที่ ๑ ข้าพเจ้านายสิริ เพ็ชรไชย เป็นผู้แปล ภาค ๓ ตอนที่ ๒ นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ เป็นผู้แปล

การจัดพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๓ (บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑) นี้ **มหาวิทยาลัยธุรกิจบัณฑิตย์** ได้บริจาคเงินสร้างเป็นที่ระลึกในวโรกาส

เฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดช มหาราช และในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้
จงเป็นพลวปัจจัยสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา
ด้วยบุญกุศลแห่งการสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา
ขอให้สรรพสัตว์จงบรรลุถึงความสุขโดยทั่วหน้ากัน
ขอให้มโนรถที่อาศัยกรรมดีทั้งปวงจงสำเร็จแก่
ชาวโลกโดยพลัน เทอญ.

(นายสิริ เพ็ชรไชย)
หัวหน้าฝ่ายวิชาการ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์
ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย
ของ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุดุล	อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ
นางอุษา จารุดุล	นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการ ผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และรอง ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ **เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน**
นายสิริ เพ็ชรไชย	กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และหัวหน้าฝ่าย วิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษร โบราณท้องถิ่น ฯ **เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ**

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ
พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๓
ฉบับภูมิพโลภิกขุ

---

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙	ประธานกรรมการแปลและตรวจชำระ
๒. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)	แปล
๓. นายธรรมจักร สิงห์ทอง	ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๔. นายเดชา มหาเดชากุล	ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๕. นายทองดี พันโน	ป.ธ.๘	กรรมการตรวจชำระ
๖. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)	อ่านทานตามต้นร่าง และพิสูจน์อักษรต้นแบบ
๗. นายเจริญ ผุดวรรณา	ป.ธ.๗	พิสูจน์อักษรต้นแบบ
๘. นายบุญเพ็ง แก้วยอด	ป.ธ.๗	ตรวจความเรียบร้อย และความถูกต้องก่อนถ่ายเพลท
๙. นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘	ตรวจความเรียบร้อย และความถูกต้องก่อนถ่ายเพลท
๑๐. นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗	ตรวจความเรียบร้อย และควบคุมการแก้ไขต้นแบบ
๑๑. นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘	ตรวจความเรียบร้อยของเพลท
๑๒. นางชลอ วรรณจันทร์		จัดทำรูปเล่ม และดำเนินการจัดพิมพ์
๑๓. นายเฉลิมชัย ทองมี		ผู้ช่วยผู้ดำเนินการจัดพิมพ์

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

บาลี - ไทย

ภาค ๓

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑)

VISUDDHIMAGGA

Pāli - Thai

Part III

(Pāli Part II First Section)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๔๘

สารบาญ
พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค
บาลี-ไทย ภาค ๓
(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑)

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ

ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฏก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฏก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฏก	มหาวคฺค
วิ. จุ.	วินยปิฏก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฏก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฏก

คำย่อ	คำเต็ม	
อภิ. สํ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐาน

วิธีใช้ เช่น วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๔๑๓. หมายถึง คัมภีร์พระวินัยปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	คำเต็ม	
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	อิงฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET

as used in this pāli text

of

THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

a	า ā	ิ i	ี ī	ุ u	ู ū	เ e	โ o

CONSONANTS - 33

ก ka	ข kha	ค ga	ฆ gha	ง ṅa
จ ca	ฉ cha	ช ja	ฌ jha	ญ ña
ฏ ṭa	ฐ ṭha	ฑ ḍa	ฒ ḍha	ณ ṇa
ต ta	ถ tha	ท da	ธ dha	น na
ป pa	ผ pha	พ ba	ภ bha	ม ma
ย ya	ร ra	ล la	ว va	
ส sa	ห ha	ฬ ḷa	ํ ṃ	

FIGURES

๑ 1	๒ 2	๓ 3	๔ 4	๕ 5	๖ 6	๗ 7	๘ 8	๙ 9	๐ 0

COMBINATION

ก ka	กา kā	กิ ki	กี kī
กุ ku	กู kū	เก ke	โก ko

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

บาลี - ไทย

ภาค ๓

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๑)

พระวิสุทธิมรรค

ภาค ๓

---

๘. อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทส

มรณสฺสติกถา

๑๖๗. อิทานิ อิโต อนนฺตราย. มรณสฺสติยา ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต. ตตฺถ <u>มรณนฺติ</u> เอกภวปริยาปนฺนสฺส ชีวิตินฺทฺริยสฺส อุปจฺเฉโท. ยมฺปเนตํ อรหนฺตานํ วฏฺฏทุกฺขสมุจฺเฉทสงฺขาตํ <u>สมุจฺเฉทมรณํ</u> สงฺขารานํ ขณภงฺคสงฺขาตํ <u>ขณิกมรณํ</u> รุกฺโข มโต โลหํ มตนฺติอาทีสุ <u>สมฺมุติมรณญฺจ</u>, น ตํ อิธ อธิปฺเปตํ.

๘. อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ

กถาว่าด้วยมรณสติ

๑๖๗. บัดนี้ นิเทศแห่งการเจริญมรณสติ ซึ่งมีถัดจากเทวตานุสตินี้ไป ถึงแล้วโดยลำดับ. ในคำว่า มรณสติ นั้น ชื่อว่า <u>มรณะ</u> ได้แก่ ความตัดขาดแห่งชีวิตินทรีย์อันนับเนื่องในภพหนึ่ง. ส่วน <u>สมุจเฉทมรณะ</u> กล่าวคือ ความตัดขาดวัฏทุกข์ แห่งพระ-อรหันต์ทั้งหลาย <u>ขณิกมรณะ</u> กล่าวคือ ความดับไปในขณะแห่งสังขารทั้งหลาย และ<u>สมมติมรณะ</u>ในคำว่า ต้นไม้ตาย โลหะตาย เป็นต้นนี้ใด, สมุจเฉทมรณะ เป็นต้นนั้น ท่านมิได้ประสงค์เอาในที่นี้.

ยมฺปิ เจตํ อธิปฺเปตํ, ตํ กาลมรณํ อกาลมรณนฺติ ทุวิธํ โหติ. ตตฺถ กาลมรณํ ปุญฺญกฺขเยน วา อายุกฺขเยน วา อุภยกฺขเยน วา โหติ. อกาลมรณํ กมฺมุปจฺเฉทกกมฺมวเสน.

ก็แม้มรณะที่ประสงค์เอานี้ มี ๒ อย่าง คือ กาลมรณะ (ความตายในเวลาอันสมควร) ๑ อกาลมรณะ (ความตายในเวลาอันไม่สมควร) ๑. ในมรณะทั้ง ๒ อย่างนั้น กาลมรณะย่อมมีเพราะสิ้นบุญบ้าง เพราะสิ้นอายุบ้าง เพราะสิ้นทั้ง ๒ อย่างบ้าง. อกาลมรณะ. ย่อมมีด้วยอำนาจกรรมที่เข้าไปตัดรอนกรรม (อุปัจเฉทกกรรม).

ตตฺถ ยํ วิชฺชมานายปิ อายุสนฺตานก-[๑]ปจฺจยสมฺปตฺติยา เกวลํ ปฏิสนฺธิชนกสฺส กมฺมสฺส วิปกฺกวิปากตฺตา ปน[๒] มรณํ โหติ, อิทํ ปุญฺญกฺขเยน มรณํ นาม. ยํ คติกาลาหาราทิสมฺปตฺติยา อภาเวน อชฺชตนกาลปุริสานํ วิย วสฺสสตมตฺต-ปริมาณสฺส อายุโน ขยวเสน มรณํ โหติ, อิทํ อายุกฺขเยน มรณํ นาม. ยมฺปน ทุสิมารกลาพุราชาทีนํ[๓] วิย

ก็บรรดามรณะเหล่านั้น มรณะใดย่อมมีเพราะกรรมที่ทำปฏิสนธิให้เกิดเผล็ดวิบากได้สิ้นเชิงแล้ว แม้เมื่อความถึงพร้อมแห่งปัจจัยที่ทำอายุให้สืบต่อยังมีอยู่, นี้ชื่อว่า มรณะ เพราะสิ้นบุญ. มรณะใดย่อมมีด้วย-อำนาจความสิ้นไปแห่งอายุ เช่นอย่างอายุที่มีประมาณสัก ๑๐๐ ปี ของคนในกาลทุกวันนี้ เพราะไม่มีความถึงพร้อมแห่งคติ กาล อาหาร เป็นต้น, นี้ ชื่อว่า มรณะ

---

[๑] ฉ. อายุสนฺตานชนก...
[๒] ฉ. ปน-สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๓] ฉ. ทูสีมาร...

ตํขณํเยว ฐานา จาวนสมตฺเถน กมฺมุนา อุปจฺฉินฺนสนฺตานานํ ปุริมกมฺมวเสน วา สตฺถหรณาทีหิ อุปกฺกเมหิ อุปจฺฉิชฺชมาน-สนฺตานานํ มรณํ โหติ, อิทํ อกาลมรณํ นาม. ตํ สพฺพมฺปิ วุตฺตปฺปกาเรน ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉเทน สงฺคหิตํ. อิติ ชีวิตินฺทฺริยุปจฺเฉทสงฺขาตสฺส มรณสฺส สรณํ มรณสฺสติ.

เพราะสิ้นอายุ. ส่วนมรณะใด ย่อมมีแก่คนที่มีสันดาน (ความสืบต่อแห่งขันธ์) ถูกกรรมที่สามารถทำให้เคลื่อนจากฐานะเข้าไปตัด-ขาดแล้วในขณะนั้นทีเดียว ดุจมรณะที่มีแก่ทุสีมาร พระเจ้ากลาพุ เป็นต้น หรือแก่บุคคลผู้มีสันดานอันจะขาดสาย เพราะความพยายาม มีการใช้ศัสตราวุธฆ่าตัวเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งกรรมเก่า, นี้ชื่อว่า อกาล-มรณะ. มรณะนั้น แม้ทั้งหมด สงเคราะห์เข้าด้วยความตัดขาดแห่งชีวิตินทรีย์ อันมีประการดังกล่าวแล้ว. ความระลึกถึงมรณะกล่าวคือ ความตัดขาดแห่งชีวิตินทรีย์ โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ ชื่อว่ามรณสติ.

๑๖๘. ตํ ภาเวตุกาเมน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน "มรณํ ภวิสฺสติ, ชีวิตินฺทฺริยํ อุปจฺฉิชฺชิสฺสตี"ติ วา "มรณํ มรณนฺ"ติ วา โยนิโส มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ. อโยนิโส ปวตฺตยโต หิ อิฏฺฐชนมรณา-นุสฺสรเณ โสโก อุปฺปชฺชติ วิชาตมาตุยา

๑๖๘. พระโยคีผู้ใคร่เจริญมรณสตินั้น ควรเป็นผู้หลีกเร้นไปในที่ลับ ทำมนสิการให้เป็นไปโดยถูกอุบายว่า "ความตายจักมี ชีวิตินทรีย์จักขาด" หรือว่า "ตาย ตาย" ดังนี้. ด้วยว่า เมื่อทำมนสิการให้เป็นไปโดยไม่ถูกอุบาย ความโศกย่อมเกิดขึ้นใน

บริษัทประเสริฐการช่างสะพานใหม่ จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปิยปุตฺตมรณานุสฺสรเณ วิย. อนิฏฺฐชน-
มรณานุสฺสรเณ ปาโมชฺชํ อุปฺปชฺชติ
เวรีนํ เวริมรณานุสฺสรเณ วิย.
มชฺฌตฺตชนมรณานุสฺสรเณ สํเวโค น
อุปฺปชฺชติ มตกเฬวรทสฺสเน ฉวฑาหกสฺส
วิย. อตฺตโน มรณานุสฺสรเณ สนฺตาโส
อุปฺปชฺชติ อุกฺขิตฺตาสิกํ วธกํ ทิสฺวา
ภีรุกชาติกสฺส วิย. ตเทตํ สพฺพมฺปิ
สติสํเวคญาณวิรหโต โหติ. ตสฺมา
ตตฺถ ตตฺถ หตมตสตฺเต โอโลเกตฺวา
ทิฏฺฐปุพฺพสมฺปตฺตีนํ สตฺตานํ มตานํ
มรณํ อาวชฺชิตฺวา สติญฺจ สํเวคญฺจ
ญาณญฺจ โยเชตฺวา "มรณํ ภวิสฺสตี"ติอาทินา
นเยน มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ. เอวํ
ปวตฺเตนฺโต หิ โยนิโส ปวตฺเตติ,
อุปาเยน ปวตฺเตตีติ อตฺโถ. เอวํ
ปวตฺตยโตเยว หิ เอกจฺจสฺส นีวรณานิ
วิกฺขมฺภนฺติ, มรณารมฺมณา สติ สณฺฐาติ,
อุปจารปฺปตฺตเมว กมฺมฏฺฐานํ โหติ.

เพราะการระลึกถึงความตาย ของชนผู้เป็น
ที่รัก ดุจความโศกเกิดขึ้นแก่มารดาผู้ให้
กำเนิด ในเพราะการระลึกถึงความตาย
ของบุตรที่รัก ฉะนั้น. ความบันเทิงใจย่อม
เกิดขึ้น ในเพราะการระลึกถึงความตาย
ของชนที่ตนเกลียด ดุจความบันเทิงใจ
เกิดขึ้นแก่คนผู้มีเวร ในเพราะการระลึกถึง
ความตายของชนผู้มีเวรกัน ฉะนั้น. ความ
สลดใจก็ย่อมไม่เกิดขึ้น ในเพราะการระลึก
ถึงความตายของชนกลาง ๆ (คือ ไม่รัก
ไม่เกลียด) ดุจความสลดใจไม่เกิดแก่
สัปเหร่อ ในเพราะเห็นซากศพคนตาย
ฉะนั้น. ความสะดุ้งกลัวย่อมเกิดขึ้น ใน-
เพราะการระลึกถึงความตายของตน ดุจ
ความสะดุ้งกลัว เกิดขึ้นแก่คนขลาดกลัว
เพราะเห็นเพชฌฆาตเงื้อดาบขึ้น ฉะนั้น.
ความโศกเป็นต้นนี้นั้น แม้ทั้งหมดมีแก่บุคคล
ที่ปราศจากสติ สังเวคะ (ความสลดใจ)
และญาณ. เพราะฉะนั้น พระโยคีเห็นสัตว์

ทั้งหลายผู้ถูกฆ่าตาย และตายเองในสถานที่นั้น ๆ แล้ว ก็พึงนึกถึงความตายของสัตว์ทั้งหลายผู้มีสมบัติอันตนเคยเห็น ซึ่งตายไปแล้ว ประกอบสติ สังเวคะ (ความสลดใจ) และญาณเข้า ทำมนสิการให้เป็นไปโดยนัยว่า "ความตายจักมี" ดังนี้ เป็นต้น. ด้วยว่า เมื่อทำมนสิการให้เป็นไปอยู่อย่างนี้ ชื่อว่าย่อมทำให้เป็นไปโดยถูกทาง ความว่า ทำให้เป็นไปโดยอุบาย. จริงอยู่ สำหรับพระโยคีบางท่าน ผู้ทำมนสิการให้เป็นไปอย่างนี้นั่นเทียว นิวรณ์ทั้งหลายย่อมราบคาบได้, สติที่มีความตายเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่น, กรรมฐานที่ถึงอุปจาระนั่นเทียว ก็ย่อมมีได้.

๑๖๙. ยสฺส ปน เอตฺตาวตา น โหติ, เตน วธกปจฺจุปฏฺฐานโต สมฺปตฺติวิปตฺติโต อุปสํหรณโต กายพหุสาธารณโต อายุทุพฺพลโต อนิมิตฺตโต อทฺธานปริจฺเฉทโต ขณปริตฺตโตติ อิเมหิ อฏฺฐหากาเรหิ มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ.

๑๖๙. ส่วนพระโยคีรูปใด ไม่มีกรรมฐานที่ถึงอุปจาระได้ ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พระโยคีรูปนั้นก็พึงระลึกเนือง ๆ ถึงความตายโดยอาการ ๘ เหล่านี้คือ โดยความเข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้า ดุจนายเพชฌฆาต, โดยความวิบัติแห่งสมบัติ, โดย

การเปรียบเทียบ, โดยร่างกายเป็นของสาธารณะแก่สัตว์ และปัจจัยของความตายมากมาย, โดยอายุเป็นของทุรพล, โดยเป็นสิ่งหานิมิตมิได้, โดยมีกำหนดกาล, โดยชีวิต มีขณะเล็กน้อย ดังนี้.

ตตฺถ วธกปจฺจุปฏฺฐานโตติ วธกสฺส วิย ปจฺจุปฏฺฐานโต. ยถา หิ อิมสฺส สีสํ ฉินฺทิสฺสามีติ อสี คเหตฺวา คีวาย หรายมาโน[๑] วธโก ปจฺจุปฏฺฐิโตว โหติ, เอวํ มรณมฺปิ ปจฺจุปฏฺฐิตเมวาติ อนุสฺสริตพฺพํ. กสฺมา ? สห ชาติยา อาคตโต ชีวิตหรณโต จ. ยถา หิ อหิจฺฉตฺตกํ มกุลํ[๒] มตฺถเกน ปํสุ คเหตฺวาว อุคฺคจฺฉติ, เอวํ สตฺตา ชรามรณํ คเหตฺวาว นิพฺพตฺตนฺติ, ตถา หิ เตสํ[๓] ปฏิสนฺธิจิตฺตํ อุปฺปาทานนฺตรเมว

ในอาการทั้ง ๘ นั้น บทว่า วธกปจฺจุปฏฺฐานโต แปลว่า โดยความเข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้า ดุจนายเพชฌฆาต. ความว่า พระโยคาวจรพึงระลึกเนือง ๆ ว่า เหมือนอย่างว่า นายเพชฌฆาตคิดว่า เราจักตัดศีรษะของผู้นี้ดังนี้ จึงเป็นผู้เข้าไปยืนอยู่เฉพาะหน้า ถือดาบจ่ออยู่ที่คอนั่นเทียว ฉันใด, แม้มรณะก็เข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้าแล้วฉันนั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะความตายมาพร้อมกับความเกิด และเพราะคร่าเอาชีวิตไป. เหมือนอย่างว่า ดอกเห็ด

---

[๑] ฉ. จารยมาโน, เอวมฺปริปิ.

[๒] ฉ. อหิจฺฉตฺตกมกุฬํ.

[๓] ฉ. เนสํ.

ชรํ ปตฺวา ปพฺพตสิขรโต ปติตสิลา วิย ภิชฺชติ สทฺธึ สมฺปยุตฺตกฺขนฺเธหิ. เอวํ ขณิกมรณํ ตาว สห ชาติยา อาคตํ. ชาตสฺส ปน อวสฺสํ มรณโต อิธาธิปฺเปตํ มรณมฺปิ สห ชาติยา อาคตํ. ตสฺมา เอส สตฺโต ชาตกาลโต ปฏฺฐาย ยถา นาม อุฏฺฐิโต สูริโย อตฺถาภิมุโข คจฺฉเตว, คตคตฏฺฐานโต อีสกมฺปิ น นิวตฺตติ. ยถา วา ปน กุนฺนที[๑] ปพฺพเตยฺยา สีฆโสตา หารหาริณี สนฺทเตว วตฺตเตว อีสกมฺปิ น นิวตฺตติ, เอวํ อีสกมฺปิ อนิวตฺตมาโน มรณาภิมุโขว ยาติ. เตน วุตฺตํ :

โผล่ขึ้นก็มียอดติดฝุ่นเลยเทียว ฉันใด, สัตว์ทั้งหลายพอบังเกิด ก็ถือเอาชราและมรณะมาเลยเทียว ฉันนั้น. จริงอย่างนั้น ปฏิสนธิจิตของสัตว์เหล่านั้น ถึงความแก่ตรงขณะถัดไปแต่ความเกิดขึ้นแล้ว ก็ย่อมแตกทำลายไปพร้อมขันธ์ ที่ประกอบร่วมกันทั้งหลาย ดุจก้อนศิลาตกจากยอดเขาฉะนั้น. โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ จัดเป็นขณิกมรณะมาพร้อมกับการเกิดก่อน. แต่เพราะคนที่เกิดแล้วต้องตายเป็นแน่แท้ แม้มรณะที่ประสงค์ในที่นี้ ก็ชื่อว่า มาพร้อมกับความเกิด (เช่นเดียวกัน). เพราะฉะนั้น สัตว์นี้จำเดิมแต่กาลที่เกิดแล้ว ก็บ่ายหน้าไปสู่ความตายอย่างเดียว ไม่หวนกลับแม้สักหน่อยหนึ่ง เหมือนอย่างดวงอาทิตย์ที่ขึ้นแล้วก็บ่ายหน้าไปสู่ความตกท่าเดียว ไม่หวนกลับจากที่ที่ไปถึงแล้ว ๆ แม้สักหน่อยหนึ่งฉะนั้น ก็หรือว่าเหมือนอย่างธารน้ำที่ลงมา

---

[๑] ฉ. ยถา วา นที.

จากภูเขา มีกระแสเชี่ยว พัดพาเอาสิ่งที่พึงพัดพาไปได้ ย่อมไหลไปท่าเดียว รุดไปท่าเดียว ไม่หวนกลับแม้สักหน่อยหนึ่งฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น พระอโยฆรกุมารโพธิสัตว์จึงกล่าวไว้ว่า :

"ยเมกรตฺตึ ปรมํ
คพฺเภ วสติ มาณโว
อพฺภุฏฺฐิโตว โส ยาติ
ส คจฺฉํ น นิวตฺตตี"ติ.[๑]

"สัตว์ อยู่ในครรภ์เป็นครั้งแรกในราตรีหนึ่งใด สัตว์ผู้นั้นผุดขึ้นก็บ่ายหน้าตรงไปทีเดียว เขาเมื่อไปก็จะไม่หวนกลับ" ดังนี้.

เอวํ คจฺฉโต จสฺส คิมฺหาภิตตฺตานํ กุนฺนทีนํ ขโย วิย, ปาโต อาโปรสานุคตพนฺธนานํ ทุมปฺผลานํ ปตนํ วิย, มุคฺคราภิตาลิตานํ มตฺติกภาชนานํ เภโท วิย, สุริยรสฺมีหิ สมฺผุฏฺฐานํ อุสฺสาวพินฺทูนํ วิทฺธํสนํ วิย จ มรณเมว อาสนฺนํ โหติ. เตนาห :

ก็เมื่อเขาไปอยู่อย่างนี้ ความตายนั่นเทียว ย่อมเป็นอันใกล้เข้ามา ดุจความแห้งเหือดไปแห่งแอ่งน้ำน้อย ที่ถูกแดดแห่งฤดูร้อนแผดเผา, ดุจความตกหล่นแห่งผลไม้ที่ขั้วถูกรสอาโปซึมซาบแล้วในตอนเช้า, ดุจความแตกแห่งภาชนะดิน ที่เขาใช้ค้อนทุบ, และดุจความเหือดหายไป แห่งหยาดน้ำค้าง

๑ ขุ. ชา. ๒๗/๔๖๙.

ที่ถูกรัศมีดวงอาทิตย์สัมผัสแล้ว. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า :

"อจฺจยนฺติ อโหรตฺตา
ชีวิตํ อุปรุชฺฌติ
อายุ ขียติ มจฺจานํ
กุนฺนทีนํว โอทกํ[๑]

"วันและคืนย่อมล่วงเลยไป ชีวิตย่อมดับไป อายุของสัตว์ทั้งหลายย่อมสิ้นไปดุจน้ำแห่งแอ่งน้ำน้อย เหือดแห้งไป ฉะนั้น

'ผลานมิว ปกฺกานํ
ปาโต ปตนโต ภยํ
เอวํ ชาตาน มจฺจานํ
นิจฺจํ มรณโต ภยํ[๒]

'สัตว์ทั้งหลายผู้เกิดแล้ว ย่อมมีภัยแต่ความตายเป็นเที่ยงแท้ ดุจผลไม้สุกแล้ว ย่อมมีภัยแต่การตกหล่นในเวลาเช้า ฉะนั้น

ยถา หิ กุมฺภการสฺส
กตํ มตฺติกภาชนํ
ขุทฺทกญฺจ มหนฺตญฺจ
ยํ ปกฺกํ ยญฺจ อามกํ

เหมือนอย่างว่า ภาชนะดินที่ช่างหม้อปั้นไว้ มีทั้งเล็กและใหญ่ มีทั้งที่สุกแล้วและยังดิบอยู่ ภาชนะดินทั้งหมดนั้น มีความแตกทำลายไป

---

๑ สํ. ส. ๑๕/๑๕๙.

๒ ขุ. สุ. ๒๕/๔๔๘.

สพฺพํ เภทปริยนฺตํ
เอวํ มจฺจาน ชีวิตํ'[๑]

เป็นที่สุด ฉันใด ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ก็ฉันนั้น'

อุสฺสาโวว ติณคฺคมฺหิ
สูริยุคฺคมนํ ปติ
เอวมายุ มนุสฺสานํ
มา มํ อมฺม นิวารยา"ติ.[๒]

น้ำค้างที่ยอดหญ้า เหือดแห้งไป เพราะเหตุพระอาทิตย์ขึ้น ฉันใด อายุของคนทั้งหลายก็ฉันนั้น ดูกรแม่ ขอจงอย่าห้ามฉัน(บวช) เลย"ดังนี้.

เอวํ อุกฺขิตฺตาสิโก วธโก วิย สห ชาติยา อาคตํ. ตมฺปเนตํ มรณํ คีวาย อสึ หรายมาโน โส วธโก วิย ชีวิตํ หรติเยว, นาหริตฺวา นิวตฺเตติ. ตสฺมา สห ชาติยา อาคตโต ชีวิตหรณโต จ อุกฺขิตฺตาสิโก วธโก วิย มรณมฺปิ ปจฺจุปฏฺฐิตเมว โหตีติ. เอวํ วธกปจฺจุปฏฺฐานโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ. (๑)

มรณะ ชื่อว่ามาพร้อมกับความเกิด ดุจนายเพชฌฆาตผู้เงื้อดาบ อย่างนี้. ก็มรณะนี้นั้น ย่อมคร่าเอาชีวิตไป, ไม่พากลับมา ดุจนายเพชฌฆาตผู้จ่อดาบอยู่ที่คอนั้น ฉะนั้น. เพราะฉะนั้น แม้มรณะก็ชื่อว่า เป็นอันเข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้า ดุจนายเพชฌฆาตผู้เงื้อดาบ เพราะมาพร้อมกับความเกิด และเพราะคร่าเอาชีวิตไปดังนี้แล. พระโยคาวจรพึงระลึกเนือง ๆ ถึงความตาย

---

[๑] ที. มหา. ๑๐/๑๔๑, ขุ. สุ. ๒๕/๔๔๘.
[๒] ขุ. ชา. ๒๗/๓๑๖.

โดยอาการ คือความเข้าไปตั้งอยู่เฉพาะหน้า ดุจนายเพชฌฆาต โดยประการที่กล่าวแล้วนี้เถิด. (๑)

๑๗๐. สมฺปตฺติวิปตฺติโตติ อิธ สมฺปตฺติ นาม ตาวเทว โสภติ, ยาว นํ วิปตฺติ นาภิภวติ, น จ สา สมฺปตฺติ นาม อตฺถิ, ยา วิปตฺตึ อติกฺกมฺม ติฏฺเฐยฺย. ตถา หิ :

๑๗๐. คำว่า โดยความวิบัติแห่งสมบัติ ความว่า ขึ้นชื่อว่า สมบัติในโลกนี้ ย่อมงดงามอยู่ได้ ก็ตราบเท่าที่ความวิบัติยังไม่ครอบงำ, และขึ้นชื่อว่า สมบัติที่จะพึงตั้งอยู่ก้าวล่วงความวิบัติได้ ย่อมไม่มี. จริงอย่างนั้น :

สกลํ เมทนึ[๑] ภุตฺวา
　　ทตฺวา โกฏิสตํ สุขี
อฑฺฒามลกมตฺตสฺส
　　อนฺเต อิสฺสริกํ[๒] คโต
เตเนว เทหพนฺเธน
　　ปุญฺญมฺหิ ขยมาคเต

แม้พระเจ้าอโศกผู้ทรงมีสุข ครอบ-ครองแผ่นดินทั้งสิ้น สละพระราช-ทรัพย์ได้ถึง (วันละ) ร้อยโกฏิ ในที่สุด ก็ทรงครองความยิ่งใหญ่ต่อผลมะขามป้อมเพียงครึ่งผล เมื่อบุญมาถึงความสิ้นไป พร้อมกับ

---

[๑] ฉ. เมทินี.
[๒] ฉ. อิสฺสรตํ.

มรณาภิมุโข โสปิ
อโสโก โสกมาคโตติ.

เรือนร่างนั้นนั่นเอง พระองค์พอบ่ายพระพักตร์ตรงต่อความตาย ก็ถึงแล้วซึ่งความโศกแล.

อปิจ สพฺพมฺปิ[๑] อาโรคฺยํ พฺยาธิปริโยสานํ, สพฺพํ โยพฺพนํ ชราปริโยสานํ, สพฺพํ ชีวิตํ มรณปริโยสานํ, สพฺโพเยว โลกสนฺนิวาโส ชาติยา อนุคโต, ชราย อนุสโฏ, พฺยาธินา อภิภูโต, มรเณน อพฺภาหโต. เตนาห :

อีกนัยหนึ่ง ความไม่มีโรคแม้ทั้งปวง มีความเจ็บไข้ได้ป่วยเป็นที่สุด, ความเป็นหนุ่มเป็นสาวทั้งปวง มีความแก่เป็นที่สุด, ชีวิตทั้งปวงมีความตายเป็นที่สุด, โลก-สันนิวาสทั้งหมดนั่นเทียว ถูกชาติติดตาม, ถูกชราแล่นตามไป, ถูกพยาธิครอบงำ, ถูกมรณะขจัดไป. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า :

"ยถาปิ เสลา วิปุลา
นภํ อาหจฺจ ปพฺพตา
สมนฺตา อนุปริเยยฺยุํ
นิปฺโปเถนฺตา จตุทฺทิสา
เอวํ ชรา จ มจฺจุ จ
อธิวตฺตนฺติ ปาณิโน[๒]

"ความแก่และความตาย ย่อมโถมทับสัตว์ทั้งหลายที่เป็นกษัตริย์ เป็นพราหมณ์ เป็นแพศย์ เป็นศูทร เป็นจัณฑาล และคนเทขยะ ย่อมบดขยี้ทุกคนทีเดียว ไม่เว้นสักคนหนึ่ง เหมือนอย่างภูเขาหินใหญ่ สูงจด

---

[๑] ฉ. ปี-สทฺโท น ทิสฺสติ.

[๒] ฉ. ปาณิเน.

ขตฺติเย พฺราหฺมเณ เวสฺเส
สุทฺเท จณฺฑาลปุกฺกุเส
น กิญฺจิ ปริวชฺเชติ
สพฺพเมวาภิมทฺทติ
น ตตฺถ หตฺถีนํ ภูมิ
น รถานํ น ปตฺติยา
น จาปิ มนฺตยุทฺเธน
สกฺกา เชตุํ ธเนน วา"ติ[1]

ท้องฟ้า กลิ้งมาบดขยี้เอา โดยรอบตลอด ๔ ทิศ ฉะนั้น ในชราและมรณะนั้น (ชัย)ภูมิสำหรับพลช้างไม่มี สำหรับพลรถก็ไม่มี สำหรับพลเดินเท้าก็ไม่มี และทั้งใคร ๆ ไม่อาจที่จะชนะได้ ด้วยมันตยุทธ์ (วิธีรบด้วยเวทมนต์) หรือด้วยทรัพย์" ดังนี้.

เอวํ ชีวิตสมฺปตฺติยา มรณวิปตฺติปริโยสานํ. ตํ ววฏฺฐเปนฺเตน[2] สมฺปตฺติวิปตฺติโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ. (๒)

โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ ความวิบัติคือมรณะ จึงเป็นที่สุดแห่งสมบัติ คือชีวิต. พระโยคีเมื่อกำหนดความวิบัติ คือมรณะอันเป็นที่สุดแห่งสมบัติคือชีวิตนั้น ก็พึงระลึกถึงมรณะโดยความวิบัติแห่งสมบัติเถิด. (๒)

๑๗๑. อุปสํหรณโตติ ปเรหิ สทฺธึ อตฺตโน อุปสํหรณโต. ตตฺถ สตฺตหากาเรหิ

๑๗๑. คำว่า โดยการเปรียบเทียบ คือ โดยการเปรียบเทียบตนกับคนอื่น ๆ.

---

[1] สํ. ส. ๑๕/๑๔๘.

[2] สี. ฉ. อิ. ...มรณวิปตฺติปริโยสานํ ววตฺถเปนฺเตน.

อุปสํหรณโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ ยสมหตฺตโต ปุญฺญมหตฺตโต ถามมหตฺตโต อิทฺธิมหตฺตโต ปญฺญามหตฺตโต ปจฺเจกพุทฺธโต สมฺมาสมฺพุทฺธโตติ.

ในข้อเปรียบเทียบตนกับคนอื่น ๆ นั้น พระโยคีพึงระลึกถึงความตาย โดยการเปรียบเทียบ(ตนกับคนอื่น) โดยอาการ ๗ คือ โดยความเป็นผู้มียศใหญ่, โดยความเป็นผู้มีบุญมาก, โดยความเป็นผู้มีเรี่ยวแรงมาก, โดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก, โดยความเป็นผู้มีปัญญามาก, โดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า, โดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ดังนี้.

กถํ ? อิทํ มรณํ นาม มหายสานํ มหาปริวารานํ สมฺปนฺนธนวาหนานํ มหาสมฺมตมนฺธาตุมหาสุทสฺสนทฬฺหเนมิปฺปภูตีนมฺปิ[๑] อุปริ นิราสงฺกเมว ปติตํ, กิมงฺค ปน มยฺหํ อุปริ น ปติสฺสติ.

(พึงระลึกถึงโดยความเป็นผู้มียศใหญ่) อย่างไร ? พึงระลึกถึงโดยความเป็นผู้มียศใหญ่ อย่างนี้ก่อนว่า ขึ้นชื่อว่า มรณะนี้ได้ตกไปเบื้องบน บุคคลทั้งหลายผู้มียศใหญ่ คือมีบริวารมาก มีทรัพย์และพลพาหนะอันถึงพร้อม แม้ตั้งแต่พระเจ้ามหาสมมต พระเจ้ามันธาตุ พระเจ้ามหาสุทัสสนะ และพระเจ้าทัฬหเนมิมาแล้ว อย่างไม่ต้องสงสัยทีเดียว,

---

[๑] ฉ. ทฬฺหเนมินิมิปฺปภุตีนมฺปิ.

จะป่วยกล่าวไปไยว่า จักไม่ตกไปเบื้องบน เราเล่า.

มหายสา ราชวรา
มหาสมฺมตอาทโย
เตปิ มจฺจุวสํ ปตฺตา
มาทิเสสุ กถาว กาติ.

แม้แต่พระราชา ผู้ประเสริฐทั้งหลาย ผู้มียศใหญ่ มีพระเจ้ามหาสมมต เป็นต้นเหล่านั้น ก็ยังไปสู่อำนาจแห่งมัจจุได้ จะกล่าวอะไรในคนเช่นเรา เล่า ดังนี้เถิด. (๓-ก)

เอวํ ตาว ยสมหตฺตโต อนุสฺสริตพฺพํ. (๓-ก)

กถํ ปุญฺญมหตฺตโต ?

พึงระลึกถึง โดยความเป็นผู้มีบุญมาก อย่างไร ? พึงระลึกถึง โดยความเป็นผู้มีบุญมาก อย่างนี้ว่า

โชติโย[๑] ชฏิโล อุคฺโค
เมณฺฑโก อถ ปุณฺณโก
เอเต จญฺเญ จ เย โลเก
มหาปุญฺญาติ วิสฺสุตา

เศรษฐีเหล่านี้ คือ โชติยเศรษฐี ชฎิลเศรษฐี อุคคเศรษฐี เมณฑก-เศรษฐี อีกทั้งปุณณกเศรษฐี และเหล่าอื่น ที่ปรากฏว่า เป็นผู้มีบุญมาก

[๑] ฉ. โชติโก.

สพฺเพ มรณมาปนฺนา
มาทิเสสุ กถาว กาติ.
เอวํ ปุญฺญมหตฺตโต อนุสฺสริตพฺพํ. (๓-ข)

ในโลก ได้ถึงความตายกันทุกคนแล้ว จะกล่าวอะไร ในคนเช่นเราเล่า ดังนี้เถิด. (๓-ข)

กถํ ถามมหตฺตโต ?

พึงระลึกถึง โดยความเป็นผู้มีเรี่ยวแรงมากอย่างไร ? พึงระลึกถึง โดยความเป็นผู้มีเรี่ยวแรงมาก อย่างนี้ว่า

วาสุเทโว พลเทโว
ภีมเสโน ยุธิฏฺฐิโล
หนุโรปิ มหามลฺโล[๑]
อนฺตกสฺส วสํ คโต[๒]

นักมวยปล้ำผู้ยิ่งใหญ่คือ นายวาสุเทพ นายพลเทพ นายภีมเสน นายยุธิษฐิละ แม้นายหนุระ ก็ไปสู่อำนาจแห่งความตายแล้ว

เอวํ ถามพลูเปตา
อิติ โลกมฺหิ วิสฺสุตา
เอเตปิ มรณมาปนฺนา[๓]
มาทิเสสุ กถาว กาติ.
เอวํ ถามมหตฺตโต อนุสฺสริตพฺพํ. (๓-ค)

บุคคลผู้ที่ปรากฏในโลกว่า เป็นผู้เข้าถึงเรี่ยวแรงกำลังอย่างนี้ แม้เหล่านี้ ก็ยังถึงซึ่งความตายได้จะกล่าวอะไร ในคนเช่นเราเล่า ดังนี้เถิด. (๓-ค)

---

๑ ฉ. จานุโร โย มหามลฺโล, สี. ยุ. จานุโร ปิยหามลฺโล.
๒ สี. ฉ. ยุ. คตา.
๓ ฉ. มรณํ ยาตา.

บริษัทประเสริฐการช่างสะพานใหม่ จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กถํ อิทฺธิมหตฺตโต ?

พึงระลึกถึง โดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างไร ? พึงระลึกถึง โดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก อย่างนี้ว่า

ปาทงฺคุฏฺฐกมตฺเตน
เวชยนฺตํ อกมฺปยิ
โย นามิทฺธิมตํ เสฏฺโฐ
ทุติโย อคฺคสาวโก
โสปิ มจฺจุมุขํ โฆรํ
มิโค สีหมุขํ วิย
ปวิฏฺโฐ สห อิทฺธีหิ
มาทิเสสุ กถาว กาติ.
เอวํ อิทฺธิมหตฺตโต อนุสฺสริตพฺพํ. (๓-ฆ)

พระอัครสาวกองค์ที่ ๒ ใด ซึ่งเป็นผู้ประเสริฐสุด แห่งบรรดาท่านผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย ได้ใช้เพียงปลายนิ้วหัวแม่เท้า ก็ทำเวชยันตปราสาทให้หวั่นไหวได้แล้ว พระอัครสาวกองค์ที่ ๒ แม้นั้น ก็ยังต้องเข้าไปสู่ปากแห่งมัจจุอันน่าสะพรึงกลัวแล้ว พร้อมกับฤทธิ์ทั้งหลาย ดุจเนื้อเข้าไปสู่ปากราชสีห์ ฉะนั้น จะกล่าวอะไรในคนเช่นเราเล่า ดังนี้เถิด. (๓-ฆ)

กถํ ปญฺญามหตฺตโต ?

พึงระลึกถึง โดยความเป็นผู้มีปัญญามากอย่างไร ? พึงระลึกถึง โดยความเป็นผู้มีปัญญามาก อย่างนี้ว่า

โลกนาถํ ฐเปตฺวาน
เย จญฺเญ อตฺถิ ปาณิโน

ก็สัตว์เหล่าอื่นใดมีอยู่ ยกเว้นพระผู้เป็นที่พึ่งของโลก สัตว์เหล่านั้น ว่า

ปญฺญาย สาริปุตฺตสฺส
กลนฺนาคฺฆนฺติ โสฬสึ
เอวํ นาม มหาปญฺโญ
ปรโม อคฺคสาวโก
มรณสฺส วสมฺปตฺโต
มาทิเสสุ กถาว กาติ.

เอวํ ปญฺญามหตฺตโต อนุสฺสริตพฺพํ. (๓-ง)

โดยปัญญา ย่อมไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งพระสารีบุตร พระอัครสาวกองค์ที่ ๑ ชื่อว่า มีปัญญามากอย่างนี้ ก็ยังถึงซึ่งอำนาจแห่งความตายได้ จะกล่าวอะไรในคนเช่นเราเล่า ดังนี้เถิด. (๓-ง)

กถํ ปจฺเจกพุทฺธโต ? เยปิ เต อตฺตโน ญาณวีริยพเลน สพฺพกิเลสสตฺตุนิมฺมถนํ กตฺวา ปจฺเจกสมฺโพธึ ปตฺวา ขคฺควิสาณกปฺปา สยมฺภุโน, เตปิ มรณโต น มุตฺตา, กุโต ปนาหํ มุจฺจิสฺสามีติ.

พึงระลึกถึง โดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าอย่างไร ? พึงระลึกถึงโดยความเป็นพระปัจเจกพุทธเจ้าอย่างนี้ว่า ท่านผู้กระทำการย่ำยีศัตรู คือ สรรพกิเลสด้วยพละคือญาณ และวิริยะของตน บรรลุปัจเจกสัมโพธิ เป็นสยัมภูผู้เปรียบเสมอด้วยนอแรด เหล่านั้น แม้ใด, ท่านทั้งหลายแม้เหล่านั้น ก็หาพ้นจากความตายไปได้ไม่, ก็ตัวเราจักพ้นได้แต่ไหนกันเล่า ดังนี้.

ตํ ตํ นิมิตฺตมาคมฺม
วีมํสนฺตา มเหสิโน[๑]

ท่านผู้แสวงหาคุณ อันยิ่งใหญ่ทั้งหลาย อาศัยนิมิตนั้น ๆ พิจารณาไป ก็บรรลุ

[๑] ฉ. มเหสโย.

สยมฺภู ญาณเตเชน
เย ปตฺตา อาสวกฺขยํ
เอกจริยนิวาเสน
ขคฺคสิงฺคสมูปมา
เตปิ นาคิคตา มจฺจุํ
มาทิเสสุ กถาว กาติ.
เอวํ ปจฺเจกพุทฺธโต อนุสฺสริตพฺพํ. (๓-จ)

ธรรมอันเป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะ ด้วยเดชแห่งญาณ เป็นสยัมภูผู้เปรียบเสมอด้วยนอแรด โดยการเที่ยวไปและพักอยู่ผู้เดียว เหล่าใด ท่านผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ทั้งหลาย แม้เหล่านั้น ก็หาล่วงมัจจุไปได้ไม่ จะกล่าวอะไรในคนเช่นเราเล่า ดังนี้เถิด. (๓-จ)

กถํ สมฺมาสมฺพุทฺธโต ? โยปิ โส ภควา อสีติอนุพฺยญฺชนปฏิมณฺฑิตทฺวตฺตึสมหาปุริสลกฺขณวิจิตฺตรูปกาโย สพฺพาการปริสุทฺธสีลกฺขนฺธาทิคุณรตนสมิทฺธธมฺมกาโย ยสมหตฺตปุญฺญมหตฺตถามมหตฺตอิทฺธิมหตฺตปญฺญามหตฺตานํ ปารํ คโต อสโม อสมสโม อปฺปฏิโม อปฺปฏิปุคฺคโล อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ, โสปิ สลิลวุฏฺฐินิปาเตน มหาอคฺคิกฺขนฺโธ วิย มรณวุฏฺฐินิปาเตน ฐานโส วูปสนฺโต.

พึงระลึกถึง โดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างไร ? พึงระลึกถึงโดยความเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า อย่างนี้ว่า พระผู้มีพระภาค ผู้ทรงมีพระรูปกายอันวิจิตร ด้วยพระมหาปุริสลักษณะ ๓๒ ประการ อันประดับแล้ว ด้วยพระอนุพยัญชนะ ๘๐ ประการ มีพระธรรมกาย อันสัมฤทธิ์ด้วยคุณรัตนะ มีศีลขันธ์เป็นต้น ซึ่งบริสุทธิ์โดยอาการทั้งปวง ผู้ทรงถึงฝั่งแห่งความเป็นผู้มียศใหญ่ ความเป็นผู้มีบุญมาก ความเป็นผู้มีเรี่ยวแรงมาก ความเป็นผู้มีฤทธิ์มาก และความเป็น

ผู้มีปัญญามาก ผู้ทรงหาใครเสมอมิได้ เสมอด้วยผู้ที่หาใครเสมอมิได้ หาผู้เปรียบมิได้ หาบุคคลผู้เทียบเสมอมิได้ ผู้ทรงเป็นพระ-อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์นั้น แม้ใด, พระผู้มีพระภาค แม้พระองค์นั้น ก็ยังทรงสงบแล้วโดยพลัน เพราะการตกลงมาแห่งฝนมรณะ ดุจกองไฟใหญ่สงบไป เพราะการตกลงมาแห่งฝนน้ำ ฉะนั้น.

เอวํ มหานุภาวสฺส
ยนฺนาเมตํ มเหสิโน
น ภเยน น ลชฺชาย
มรณวสมาคตํ
นิลชฺชิ วีตสารชฺชิ
สพฺพสตฺตาภิมทฺทนํ
ตยิทํ มาทิสํ สตฺตํ
กถํ นาภิภวิสฺสตีติ.

ชื่อว่า ความตาย นี้ใด แผ่อำนาจไปถึงองค์พระมเหสีเจ้า ผู้ทรงมีอานุภาพมากอย่างนี้ได้ อย่างไม่กลัว อย่างไม่ละอาย ไฉนความตายนี้นั้น ซึ่งหาความละอายมิได้ ปราศจากความกลัว มีแต่จะย่ำยีสัตว์ทั้งหมด จักไม่ครอบงำสัตว์ ผู้เป็นเช่นเรา เล่า ดังนี้เถิด. (๓-ฉ)

เอวํ <u>สมฺมาสมฺพุทฺธโต</u> อนุสฺสริตพฺพํ. (๓-ฉ)

ตสฺเสวํ ยสมหตฺตตาทิสมฺปนฺเนหิ ปเรหิ สทฺธึ มรณสามญฺญตาย อตฺตานํ อุปสํหริตฺวา เตสํ วิย สตฺตวิเสสานํ มยฺหมฺปิ มรณํ ภวิสฺสตีติ อนุสฺสรโต อุปจารปฺปตฺตํ กมฺมฏฺฐานํ โหตีติ. เอวํ อุปสํหรณโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ. (๓)

เมื่อพระโยคีนั้น เทียบตนกับคนอื่นผู้ถึงพร้อมด้วยคุณ มีความเป็นผู้มียศใหญ่เป็นต้น โดยความเป็นผู้มีความตายเสมอ-เหมือนกัน แล้วระลึกเนือง ๆ ว่า แม้เราก็จักมีความตาย ดุจท่านผู้เป็นสัตว์วิเศษเหล่านั้น ดังนี้ อยู่อย่างนี้ กรรมฐานที่ถึงอุปจาระก็จะเกิดขึ้น แล. พระโยคีพึงระลึกเนือง ๆ ถึงความตายโดยการเปรียบเทียบ โดยประการที่กล่าวแล้วนี้เถิด. (๓)

๑๗๒. กายพหุสาธารณโตติ อยํ กาโย พหุสาธารโณ. อสีติยา ตาว กิมิกุลานํ สาธารโณ. ตตฺถ ฉวินิสฺสิตา ปาณา ฉวึ ขาทนฺติ, จมฺมนิสฺสิตา จมฺมํ ขาทนฺติ, มํสนิสฺสิตา มํสํ ขาทนฺติ, นหารุนิสฺสิตา นหารุํ ขาทนฺติ, อฏฺฐินิสฺสิตา อฏฺฐึ ขาทนฺติ, มิญฺชนิสฺสิตา มิญฺชํ ขาทนฺติ. ตตฺเถว ชายนฺติ ชิยฺยนฺติ มิยฺยนฺติ, อุจฺจารปสฺสาวํ

๑๗๒. คำว่า โดยร่างกายเป็นของ-สาธารณะแก่สัตว์ และปัจจัยของความตายมากมาย ความว่า ร่างกายนี้ เป็นของ-สาธารณะแก่สัตว์มากมาย. ก่อนอื่น เป็นของสาธารณะแก่หมู่หนอน ๘๐ จำพวก. ในหมู่หนอน ๘๐ จำพวกนั้น พวกที่เป็นสัตว์อาศัยผิวก็กัดกินผิว, ที่อาศัยหนังก็กัดกินหนัง, ที่อาศัยเนื้อก็กัดกินเนื้อ, ที่อาศัยเอ็นก็กัดกินเอ็น, ที่อาศัยกระดูกก็กัดกินกระดูก,

กโรนฺติ. กาโย จ[๑] เนสํ ปสูติฆรญฺเจว[๒] คิลานสาลา จ สุสานญฺจ วจฺจกุฏิ จ ปสฺสาวโทณิกา จ. สฺวายํ เตสมฺปิ กิมีนํ[๓] ปโกปเปน มรณํ นิคจฺฉติเยว. ยถา จ อสีติยา กิมิกุลานํ, เอวํ อชฺฌตฺติกานํเยว อเนกสตานํ โรคานํ พาหิรานญฺจ อหิวิจฺฉิกาทีนํ มรณสฺส ปจฺจยานํ สาธารโณ.

ที่อาศัยเยื่อในกระดูก ก็กัดกินเยื่อในกระดูก มันเกิด แก่ ตาย, ถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะ อยู่ที่ผิวเป็นต้นนั้นนั่นแหละ. และร่างกายก็จัดเป็นเรือนเกิด โรงพยาบาล สุสาน ส้วม และรางปัสสาวะของพวกหนอนเหล่านั้น. เพราะความกำเริบแห่งพวกหนอนแม้เหล่านั้น ร่างกายนี้นั้น ก็ย่อมถึงความตายได้ทีเดียว. อนึ่ง ร่างกายเป็นของสาธารณะแก่หมู่หนอน ๘๐ จำพวกฉันใด, ก็เป็นสาธารณะแก่ปัจจัยของความตาย อันเป็นภายใน คือโรคหลายร้อยอย่าง และอันเป็นภายนอก ได้แก่สัตว์มีพิษ มีงู แมลงป่อง เป็นต้น ฉันนั้น.

ยถา หิ จาตุมฺมหาปเถ ฐปิเต ลกฺขมฺหิ สพฺพทิสาหิ อาคตา สรสตฺติโตมรปาสาณาทโย นิปตนฺติ, เอวํ

เหมือนอย่างว่า อาวุธทั้งหลาย มีลูกศร หอกถือ หอกซัด ก้อนหิน เป็นต้น มาจากทิศทั้งปวง ตกลงที่เป้าที่เขาวางไว้

[๑] ฉ. ว.
[๒] ฉ. สูติฆรญฺเจว.
[๓] ฉ. กิมิกุลานํ.

กาเยปิ สพฺพุปทฺทวา นิปตนฺติ. สฺวายํ เตสมฺปิ อุปทฺทวานํ นิปาเตน มรณํ นิคจฺฉติเยว. เตนาห ภควา : "อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ทิวเส นิกฺขนฺเต รตฺติยา ปฏิหิตาย อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ, พหุกา โข เม ปจฺจยา มรณสฺส, อหิ วา มํ ฑํเสยฺย, วิจฺฉิกา วา มํ ฑํเสยฺย, สตปที วา มํ ฑํเสยฺย, เตน เม อสฺส กาลกิริยา, โส มมสฺส อนฺตราโย, อุปกฺขลิตฺวา วา ปปเตยฺยํ, ภตฺตํ วา เม ภุตฺตํ พฺยาปชฺเชยฺย, ปิตฺตํ วา เม กุปฺเปยฺย, เสมฺหํ วา เม กุปฺเปยฺย, สตฺถกา วา เม วาตา กุปฺเปยฺยุํ, เตน เม อสฺส กาลกิริยา, โส มมสฺส อนฺตราโย"ติ[๑] เอวํ กายพหุสาธารณโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ. (๔)

ณ ทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันใด, อันตรายทั้งปวง ก็ย่อมตกลงมาแม้ที่กาย ฉันนั้น. เพราะความตกลง(ที่กาย) แห่งอันตรายแม้เหล่านั้น กายนี้นั้น ก็ย่อมถึงซึ่งความตายได้ทีเดียว. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า : "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ เมื่อกลางวันผ่านพ้นไป กลางคืนย่างเข้ามา ย่อมพิจารณาอย่างนี้ว่า, ปัจจัยแห่งความตายของเรามีมากแล คืองูอาจกัดเราเข้าก็ได้, แมลงป่องอาจต่อยเราเข้าก็ได้, ตะขาบอาจกัดเราเข้าก็ได้, เราอาจมีกาลกิริยาได้เพราะเหตุนั้น, ข้อนั้นจัดเป็นอันตรายสำหรับเรา, เราอาจพลาดพลั้งหกล้มก็ได้, ภัตรที่เราบริโภคแล้ว อาจถึงความวิบัติ(เกิดเป็นพิษ)ก็ได้, น้ำดีของเราอาจกำเริบก็ได้, เสมหะของเราอาจกำเริบก็ได้, ลมชื่อสัตถกะ (ลมที่เชือดเฉือนอวัยวะใหญ่น้อยดุจศัสตรา) ของเราอาจกำเริบก็ได้, เรา

---

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๔๑, ๓๔๓.

อาจมีกาลกิริยาได้เพราะเหตุนั้น, ข้อนั้นจัดเป็นอันตรายสำหรับเรา" ดังนี้. พระ-โยคีพึงระลึกถึงความตาย โดยร่างกายเป็นของสาธารณะแก่สัตว์ และปัจจัยของความตายมากมาย อย่างนี้เถิด. (๔)

๑๗๓. อายุทุพฺพลโตติ อายุ นาเมตํ อพลํ ทุพฺพลํ. ตถา หิ สตฺตานํ ชีวิตํ อสฺสาสปสฺสาสุปนิพทฺธญฺเจว[1] อิริยาปถุป-นิพทฺธญฺจ สีตุณฺหุปนิพทฺธญฺจ มหาภูตุป-นิพทฺธญฺจ อาหารุปนิพทฺธญฺจ. ตเทตํ อสฺสาสปสฺสาสานํ สมวุตฺติตํ ลภมานเมว ปวตฺตติ. พหิ นิกฺขนฺตนาสิกวาเต ปน อนฺโต อปวิสนฺเต ปวิฏฺเฐ วา อนิกฺขมนฺเต มโต นาม โหติ. จตุนฺนํ อิริยาปถานมฺปิ สมวุตฺติตํ ลภมานเมว ปวตฺตติ. อญฺญตรญฺญตรสฺส ปน อธิมตฺตตาย อายุสงฺขารา อุปจฺฉิชฺชนฺติ. สีตุณฺหานมฺปิ สมวุตฺติตํ ลภมานเมว

๑๗๓. คำว่า โดยอายุเป็นของทุรพล ความว่า ชื่อว่า อายุนี้ หากำลังมิได้ (อ่อนแอ) ทุรพล(หรามกำลัง). จริงอย่างนั้น ชีวิตของสัตว์ทั้งหลาย ผูกพันอยู่กับลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ๑ ผูกพันอยู่กับอิริยาบถ ๑ ผูกพันอยู่กับความเย็นความร้อน ๑ ผูกพันอยู่กับมหาภูตรูป ๑ ผูกพันอยู่กับอาหาร ๑. ความว่า อายุนี้นั้นเมื่อได้ความเป็นไปสม่ำเสมอกัน แห่งลมหายใจเข้า และลมหายใจออกอยู่เท่านั้นจึงจะเป็นไปได้. แต่เมื่อลมที่ช่องจมูกออกไปข้างนอกแล้ว ไม่กลับเข้าไปข้างใน หรือเข้าไปแล้วก็ไม่ออกมา บุคคลก็เป็นอันชื่อว่า

[1] อิ. ม. ...นิพนฺธญฺเจว.

ปวตฺตติ. อติสีเตน ปน อติอุณฺเหน วา อภิภูตสฺส วิปชฺชติ. มหาภูตานมฺปิ สมวุตฺติยํ ลภมานเมว ปวตฺตติ. ปฐวีธาตุยา ปน อาโปธาตุอาทีนํ วา อญฺญตรปฺปโกเปน พลสมฺปนฺโนปิ ปุคฺคโล ปตฺถทฺธกาโย วา อติสาราทิวเสน กิลินฺนปูติกาโย วา มหาฑาหปเรโต วา สญฺฉิชฺชมานสนฺธิพนฺธโน วา หุตฺวา ชีวิตกฺขยํ ปาปุณาติ. กวฬิงฺการาหารมฺปิ[๑] ยุตฺตกาเล ลภนฺตสฺเสว ชีวิตํ ปวตฺตติ, อาหารํ อลภมานสฺส ปน ปริกฺขยํ คจฺฉตีติ. เอวํ อายุทุพฺพลโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ. (๕).

ตาย. อายุนี้นั้น เมื่อได้ความเป็นไปสม่ำเสมอกันแม้แห่งอิริยาบถ ๔ อยู่เท่านั้นจึงจะเป็นไปได้. แต่เพราะความที่อิริยาบถอย่างใดอย่างหนึ่งมีเกินประมาณไป อายุสังขารก็ย่อมขาด. อายุนี้นั้น เมื่อได้ความเป็นไปสม่ำเสมอกัน แม้แห่งความเย็นและความร้อนอยู่เท่านั้น จึงจะเป็นไปได้. แต่เมื่อถูกความเย็นเกินไป หรือความร้อนเกินไป ครอบงำเอา ก็ย่อมวิบัติ. อายุนี้นั้นเมื่อได้ความเป็นไปสม่ำเสมอกัน แม้แห่งมหาภูตรูปทั้งหลายอยู่เท่านั้น จึงจะเป็นไปได้. แต่เพราะปฐวีธาตุ หรืออาโปธาตุเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งกำเริบ บุคคลแม้ว่าเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยกำลัง ก็กลับเป็นคนที่มีร่างกายแข็งทื่อไปบ้าง มีร่างกายเน่าอับเฉาไป ด้วยอำนาจแห่งโรคอติสาร (ลงแดง) เป็นต้นบ้าง มีความร้อนออกหน้ามากบ้าง มีเส้นเอ็นที่ผูกข้อต่อขาดไปบ้าง

---

[๑] ฉ. กพฬีการาหารมฺปิ.

ถึงความสิ้นชีวิตไป. เมื่อบุคคลได้แม้กวฬิงการาหาร อยู่ในกาลอันควรเท่านั้น ชีวิตจึงจะเป็นไปได้, แต่เมื่อไม่ได้อาหาร ก็ย่อมถึงความหมดสิ้นไป ฉะนี้แล. พระโยคีพึงระลึกถึงความตายโดยอายุเป็นของทุรพล อย่างนี้เถิด. (๕)

๑๗๔. <u>อนิมิตฺตโตติ</u> อววฏฺฐานโต, ปริจฺเฉทาภาวโตติ อตฺโถ. สตฺตานญฺหิ :

๑๗๔. คำว่า <u>โดยเป็นสิ่งที่หานิมิตมิได้</u> คือ โดยชีวิต เป็นต้น หาการกำหนดมิได้, ความว่า โดยชีวิตเป็นต้น ไม่มีการตัดตอนได้. จริงอยู่ สำหรับสัตว์ทั้งหลาย :

ชีวิตํ พฺยาธิ กาโล จ
เทหนิกฺเขปนํ คติ
ปญฺเจเต ชีวโลกสฺมึ
อนิมิตฺตา น นายเร.

ธรรม ๕ อย่างเหล่านี้ คือ ชีวิต ๑ พยาธิ ๑ กาล ๑ สถานที่ทอดร่าง ๑ คติ ๑ ในโลกที่เป็นอยู่นี้หานิมิตไม่ได้ รู้ไม่ได้.

ตตฺถ <u>ชีวิตํ</u> นาม[๑] "เอตฺตกเมว ชีวิตพฺพํ, น อิโต ปรนฺ"ติ ววฏฺฐานาภาวโต อนิมิตฺตํ. กลลกาเลปิ หิ สตฺตา

ในธรรม ๕ อย่างนั้น ขึ้นชื่อว่า <u>ชีวิต</u> จัดเป็นสิ่งที่หานิมิตมิได้ เพราะไม่มีการกำหนดได้ว่า "จะพึงเป็นอยู่สิ้นกาลประมาณ

---

[๑] ฉ. ตาว.

มรนฺติ, อมฺพุทเปสิฆนมาสิกเทฺวมาสติมาส-จตุมาสปญฺจมาสทสมาสกาเลปิ. กุจฺฉิโต นิกฺขนฺตสมเยปิ. ตโต ปรํ วสฺสสตสฺส อนฺโตปิ พหิปิ มรนฺติเยว. พฺยาธิปิ "อิมินาว พฺยาธินา สตฺตา มรนฺติ, น อญฺเญนา"ติ ววตฺถานาภาวโต อนิมิตฺโต. จกฺขุโรเคนปิ หิ สตฺตา มรนฺติ, โสตโรคาทีนํ อญฺญตเรนาปิ. กาโลปิ "อิมสฺมึเยว กาเล มริตพฺพํ, น อญฺญสฺมิ"นฺติ เอวํ ววตฺถานาภาวโต อนิมิตฺโต. ปุพฺพณฺเหปิ หิ สตฺตา มรนฺติ, มชฺฌนฺติกาทีนํ อญฺญตรสฺมิมฺปิ. เทหนิกฺเขปนมฺปิ "อิเธว มิยฺยมานานํ เทเหน ปติตพฺพํ, น อญฺญตฺรา"ติ เอวํ ววตฺถานาภาวโต อนิมิตฺตํ. อนฺโตคาเม ชาตานญฺหิ พหิคาเมปิ อตฺตภาโว ปตติ, พหิคาเมปิ ชาตานํ อนฺโตคาเม. ตถา ถลชานํ วา ชเล, ชลชานํ วา ถเลติ อเนกปฺปการโต วิตฺถาเรตพฺพํ. คติปิ

เท่านี้อย่างเดียว, จะไม่พึงเป็นอยู่สิ้นกาลอื่นนอกไปจากนี้" ดังนี้. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลายย่อมตายในกาลที่ยังเป็นกลละก็ได้, ย่อมตายในกาลที่เป็นอัมพุทะ ที่เป็นเปสิ ที่เป็นฆนะ กาลที่อยู่ในท้องมารดาได้ ๑ เดือน ได้ ๒ เดือน ได้ ๓ เดือน ได้ ๔ เดือน ได้ ๕ เดือน ได้ ๑๐ เดือน ก็ได้. ย่อมตายในสมัยที่ออกจากท้องก็ได้. ต่อจากนั้นก็ย่อมตายภายใน ๑๐๐ ปีก็ได้ เกิน ๑๐๐ ปีก็ได้เทียว. แม้พยาธิเล่า ก็เป็นสิ่งที่หานิมิตมิได้ เพราะไม่มีการกำหนดได้ว่า "สัตว์ทั้งหลาย ย่อมตายด้วยพยาธินี้เท่านั้น, ย่อมไม่ตายด้วยพยาธิอื่น" ดังนี้. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมตายเพราะโรคตาก็ได้, ย่อมตายเพราะโรคหูเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งก็ได้. แม้กาลเล่า ก็เป็นสิ่งหานิมิตมิได้ เพราะไม่มีการกำหนดได้อย่างนี้ว่า "จะต้องตายในกาลนี้เท่านั้น, จะไม่ตายในกาลอื่น" ดังนี้. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลาย ย่อมตาย

"อิโต จุเตน อิธ นิพฺพตฺติตพฺพนฺ"ติ เอวํ ววฏฺฐานาภาวโต อนิมิตฺตา. เทวโลกโต หิ จุตา มนุสฺเสสุปิ นิพฺพตฺตนฺติ, มนุสฺสโลกโต จุตา เทวโลกาทีนมฺปิ ยตฺถ กตฺถจิ นิพฺพตฺตนฺตีติ เอวํ ยนฺเต ยุตฺตโคโณ วิย คติปญฺจเก โลโก สมฺปริวตฺตตีติ. เอวํ อนิมิตฺตโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ. (๖)

ในเวลาเช้าก็ได้, ย่อมตายในเวลาเที่ยงเป็นต้น เวลาใดเวลาหนึ่งก็ได้. แม้สถานที่ทอดร่างเล่า ก็เป็นสิ่งหานิมิตมิได้ เพราะไม่มีการกำหนดได้อย่างนี้ว่า "สัตว์ทั้งหลายเมื่อจะตาย ต้องมีร่างกายตกทอดลง ณ ที่นี้เท่านั้น ไม่ใช่ที่อื่น" ดังนี้. จริงอยู่ อัตภาพของสัตว์ผู้เกิดในบ้าน กลับตกทอดอยู่ภายนอกบ้านก็ได้, อัตภาพของสัตว์ผู้เกิดแม้ภายนอกบ้าน กลับตกทอดอยู่ภายในบ้านก็ได้. บัณฑิตพึงขยายคำพูดให้พิสดาร โดยอเนกประการ ทำนองนั้นว่า อัตภาพของสัตว์ผู้เกิดบนบก กลับตกทอดอยู่ในน้ำบ้าง, อัตภาพของสัตว์ผู้เกิดในน้ำ กลับตกทอดอยู่บนบกบ้าง ดังนี้เป็นต้น. แม้คติเล่าก็เป็นสิ่งหานิมิตมิได้ เพราะไม่มีการกำหนดได้อย่างนี้ว่า "สัตว์ผู้เคลื่อนจากคตินี้ ต้องบังเกิดในคตินี้" ดังนี้. จริงอยู่ สัตว์เคลื่อนจากเทวโลกแล้ว บังเกิดในมนุษย์ก็ได้, เคลื่อนจากโลกมนุษย์แล้ว บังเกิดในเทวโลก เป็นต้น แห่งใดแห่งหนึ่งก็ได้

เพราะฉะนั้น สัตวโลกจึงหมุนวนอยู่ในคติ ๕ ดุจโคที่เขาเทียมไว้ที่ยนต์ เดินวนอยู่ ฉะนั้น ด้วยประการฉะนี้แล. พระโยคีพึงระลึกถึงความตาย โดยชีวิตเป็นสิ่งที่หานิมิตมิได้ อย่างนี้เถิด. (๖)

๑๗๕. <u>อทฺธานปริจฺเฉทโตติ</u> มนุสฺสานํ ชีวิตสฺส นาม [๑]เอตรหิ ปริตฺโต อทฺธา[๑] โย จิรํ ชีวติ, โส วสฺสสตํ, อปฺปํ วา ภิยฺโย. เตนาห ภควา : "อปฺปมิทํ ภิกฺขเว มนุสฺสานํ อายุ, คมนีโย สมฺปราโย, กตฺตพฺพํ กุสลํ, จริตพฺพํ พฺรหฺมจริยํ, นตฺถิ ชาตสฺส อมรณํ. โย ภิกฺขเว จิรํ ชีวติ, โส วสฺสสตํ, อปฺปํ วา ภิยฺโย"ติ

๑๗๕. คำว่า <u>โดยมีกำหนดกาล</u> ความว่า ชื่อว่า กาลแห่งชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายในปัจจุบันนี้เล็กน้อย. ผู้ใดเป็นอยู่ได้ยืนนาน ผู้นั้นพึงเป็นอยู่ได้ ๑๐๐ ปี, เกินนั้นไปก็มี แต่มีน้อย. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า : "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อายุของมนุษย์ทั้งหลายนี้น้อย, โลกหน้าก็ต้องไป, จึงควรทำกุศล, ควรประพฤติพรหมจรรย์, การที่คนเราเกิดมาแล้วไม่ตาย ไม่มี. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดเป็นอยู่ได้ยืนนาน, ผู้นั้นย่อมเป็นอยู่ ๑๐๐ ปี, เกินนั้นไปก็มี แต่มีน้อย" ดังนี้ (และเป็นคาถาว่า)

๑-๑ สี. เอตรหิ น ปริจฺเฉโท น ตถา อทฺธา.

อปฺปมายุ มนุสฺสานํ
หีเฬยฺย นํ สุโปริโส
จเรยฺยาทิตฺตสีโสว
นตฺถิ มจฺจุสฺส นาคโมติ.[๑]

อายุของมนุษย์ทั้งหลายน้อย คนดีพึงดูหมิ่นอายุนั้น พึงประพฤติดุจคนที่ศีรษะถูกไฟไหม้เท่านั้นเถิด มัจจุจะไม่มีการมาถึงก็หาไม่ ดังนี้.

อปรมฺปิ อาห : "ภูตปุพฺพํ ภิกฺขเว อรโก นาม สตฺถา อโหสี"ติ.[๒] สพฺพมฺปิ สตฺตหิ อุปมาหิ อลงฺกตสุตฺตํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

ตรัสพระสูตร แม้อีกสูตรหนึ่งว่า : "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว มีศาสดานามว่า อรกะ" เป็นต้น. พระสูตรที่ประดับด้วยอุปมา ๗ อย่าง บัณฑิตพึงขยายให้พิสดารแม้ทั้งหมด.

อปรมฺปิ อาห : "โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ, อโห วตาหํ รตฺตินฺทิวํ ชีเวยฺยํ, ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ, พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ, อโห วตาหํ ทิวสํ ชีเวยฺยํ, ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ, พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ. โย จายํ

ยังตรัสพระสูตร แม้สูตรอื่นอีกว่า : "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้ใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า, โอหนอ เราอาจเป็นอยู่ได้ชั่วคืนและวันหนึ่ง, เราควรมนสิการ (ใส่ใจ)คำสอนของพระผู้มีพระภาค, ก็จะเป็นอันเราได้กระทำกิจไว้มากแล้วหนอดังนี้ก็ดี. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้ใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอ เราอาจเป็นอยู่ได้

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๑๕๘, ขุ. มหา. ๒๙/๕๑.
[๒] องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๓๘.

ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ, อโห วตาหํ ตทนฺตรํ ชีเวยฺยํ, ยทนฺตรํ เอกํ ปิณฺฑปาตํ ภุญฺชามิ, ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ, พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ, อโห วตาหํ ตทนฺตรํ ชีเวยฺยํ, ยทนฺตรํ จตฺตาโร ปญฺจ อาโลเป สงฺขาทิตฺวา อชฺโฌหรามิ, ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ, พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ. อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ภิกฺขู ปมตฺตา วิหรนฺติ, ทนฺธํ มรณสฺสตึ ภาเวนฺติ อาสวานํ ขยาย. โย จ ขฺวายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ, อโห วตาหํ ตทนฺตรํ ชีเวยฺยํ, ยทนฺตรํ เอกํ อาโลปํ สงฺขาทิตฺวา อชฺโฌหรามิ, ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ, พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ. โย จายํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เอวํ มรณสฺสตึ ภาเวติ, อโห วตาหํ ตทนฺตรํ ชีเวยฺยํ, ยทนฺตรํ อสฺสสิตฺวา วา ปสฺสสามิ, ปสฺสสิตฺวา

ชั่วกลางวัน, เราควรมนสิการคำสอนของพระผู้มีพระภาค, ก็จะเป็นอันเราได้กระทำกิจไว้มากแล้วหนอ ดังนี้ ก็ดี. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้ใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอ เราอาจเป็นอยู่ได้ ชั่วเวลาที่บริโภคบิณฑบาตมื้อหนึ่ง, เราควรมนสิการคำสอนของพระผู้มีพระภาค, ก็จะเป็นอันเราได้กระทำกิจไว้มากแล้วหนอ ดังนี้ ก็ดี. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้ใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอ เราอาจเป็นอยู่ได้ชั่ว-เวลาเคี้ยวกลืนบิณฑบาตได้ ๔-๕ คำ, เราควรมนสิการคำสอนของพระผู้มีพระภาค, ก็จะเป็นอันเรา ได้กระทำกิจไว้มากแล้วหนอ ดังนี้ ก็ดี. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราขอกล่าวถึงภิกษุเหล่านี้ว่า ยังเป็นผู้ประมาทอยู่ ยังเจริญมรณสติ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะได้ชักช้า. ดูกรภิกษุทั้งหลายก็แล ภิกษุนี้ใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอ เราอาจเป็นอยู่ได้ชั่วเวลาที่เคี้ยวกลืนบิณฑบาตได้คำเดียว, เราควรมนสิการคำสอน ของพระผู้มีพระ-

วา อสฺสสามิ, ภควโต สาสนํ มนสิกเรยฺยํ, พหุํ วต เม กตํ อสฺสาติ. อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว ภิกฺขู อปฺปมตฺตา วิหรนฺติ, ติกฺขํ มรณสฺสตึ ภาเวนฺติ อาสวานํ ขยายา"ติ[๑] เอวํ จตุปญฺจาโลปสงฺขาทนมตฺตํ อวิสฺสาสิโย ปริตฺโต ชีวิตสฺส อทฺธาติ. เอวํ อทฺธานปริจฺเฉทโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ. (๗)

ภาค, ก็จะเป็นอันเราได้กระทำกิจไว้มากแล้วหนอ ดังนี้ ก็ดี. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้ใดเจริญมรณสติอย่างนี้ว่า โอหนอ เราอาจเป็นอยู่ได้ชั่วเวลาที่หายใจเข้า แล้วหายใจออก หรือหายใจออกแล้วหายใจเข้า, เราควรมนสิการคำสอน ของพระผู้มีพระภาค, ก็จะเป็นอันเราได้กระทำกิจไว้มากแล้วหนอ ดังนี้ ก็ดี. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราขอกล่าวถึงภิกษุเหล่านี้ว่า เป็นผู้ไม่ประมาทอยู่ เจริญมรณสติ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะได้แข็งกล้า" ดังนี้. กาลแห่งชีวิตเป็นของเล็กน้อย ไม่ควรวางใจ(ว่ามี)ชั่วเวลาเพียงเคี้ยวกลืนบิณฑบาตได้ ๔-๕ คำ โดยประการที่ตรัสไว้นี้แล. พึงระลึกถึงความตายโดยมีกำหนดกาล อย่างนี้เถิด. (๗)

๑๗๖. ขณปริตฺตโตติ ปรมตฺถโต หิ อติปริตฺโต สตฺตานํ ชีวิตกฺขโณ เอกจิตฺตปฺปวตฺติมตฺโตเยว. ยถา นาม

๑๗๖. คำว่า โดยชีวิตมีขณะเล็กน้อย ความว่า จริงอยู่ ว่าโดยปรมัตถ์ ขณะแห่งชีวิตของสัตว์ทั้งหลายเล็กน้อยยิ่งนัก เพียง

[๑] องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๔๑.

รถจกฺกํ ปวตฺตมานมฺปิ เอเกเนว เนมิปฺปเทเสน ปวตฺตติ, ติฏฺฐมานมฺปิ เอเกเนว ติฏฺฐติ, เอวเมว เอกจิตฺตกฺขณิกํ สตฺตานํ ชีวิตํ. ตสฺมึ จิตฺเต นิรุทฺธมตฺเต สตฺโต นิรุทฺโธติ วุจฺจติ. ยถาห : "อตีเต จิตฺตกฺขเณ ชีวิตฺถ, น ชีวติ, น ชีวิสฺสติ. อนาคเต จิตฺตกฺขเณ น ชีวิตฺถ, น ชีวติ, ชีวิสฺสติ. ปจฺจุปฺปนฺเน จิตฺตกฺขเณ น ชีวิตฺถ, ชีวติ, น ชีวิสฺสติ.

ชั่วความเป็นไป ของจิตดวงเดียวเท่านั้น. (เปรียบเหมือนว่า) ล้อรถแม้เมื่อจะหมุนไป ก็ย่อมหมุนไปด้วยส่วนที่เป็นกงล้อ ส่วนเดียวเท่านั้น, แม้เมื่อจะหยุด ก็ย่อมหยุดด้วยส่วนที่เป็นกงล้อส่วนเดียวเท่านั้น ชื่อฉันใด, ชีวิตของสัตว์ทั้งหลายก็มีชั่วขณะจิตดวงเดียวฉันนั้นเหมือนกัน. เมื่อสักว่า จิตดวงนั้นดับไป ก็กล่าวถึงสัตว์ได้ว่า ดับแล้ว. เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรเถระ กล่าวไว้ว่า : "ในขณะจิตที่เป็นอดีต บุคคลชื่อว่าเป็นอยู่แล้ว, มิใช่กำลังเป็นอยู่, มิใช่จักเป็นอยู่. ในขณะจิตที่เป็นอนาคต บุคคลชื่อว่า มิใช่เป็นอยู่แล้ว, มิใช่กำลังเป็นอยู่, จักเป็นอยู่. ในขณะจิตที่เป็นปัจจุบัน บุคคลชื่อว่ามิใช่เป็นอยู่แล้ว, กำลังเป็นอยู่, มิใช่จักเป็นอยู่. (และท่านกล่าวเป็นคาถาว่า)

ชีวิตํ อตฺตภาโว จ
สุขทุกฺขา จ เกวลา
เอกจิตฺตสมายุตฺตา
ลหุโส วตฺตเต ขโณ

ชีวิต อัตภาพ สุขและทุกข์ ล้วนประกอบไว้กับจิตดวงเดียว ขณะย่อมเป็นไปโดยเร็ว ขันธ์ที่ดับไปแล้วเหล่าใด ของสัตว์ที่ตายก็ตามที่ยัง

เย นิรุทฺธา มรนฺตสฺส
ติฏฺฐมานสฺส วา อิธ
สพฺเพปิ สทิสา ขนฺธา
คตา อปฺปฏิสนฺธิยา[1]
อนิพฺพตฺเตน น ชาโต
ปจฺจุปฺปนฺเนน ชีวติ
จิตฺตภงฺคา มโต โลโก
ปญฺญตฺติ ปรมตฺถิยา"ติ[2]

เอวํ ขณปริตฺตโต มรณํ อนุสฺสริตพฺพํ. (๘)

๑๗๗. อิติ อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ อาการานํ อญฺญตรญฺญตเรน อนุสฺสรโตปิ ปุนปฺปุนํ มนสิการวเสน จิตฺตํ อาเสวนํ ลภติ, มรณารมฺมณา สติ สนฺติฏฺฐติ, นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ, ฌานงฺคานิ ปาตุภวนฺติ. สภาวธมฺมตฺตา ปน สํเวชนียตฺตา จ

ทรงอยู่ก็ตาม ในปวัตติกาลนี้ ขันธ์เหล่านั้น แม้ทั้งหมดเป็นเช่นเดียวกัน คือไปแล้วโดยไม่สืบต่อกัน สัตว์โลกไม่ชื่อว่าเกิด ก็เพราะจิตที่ยังไม่บังเกิด ชื่อว่าเป็นอยู่ ก็เพราะจิตที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า ชื่อว่า ตาย ก็เพราะความดับไปแห่งจิต (ที่ว่ามานี้) จัดเป็นบัญญัติที่มีปรมัตถ์" ดังนี้.

พระโยคาวจร พึงระลึกถึงความตายโดยชีวิตมีขณะเล็กน้อย อย่างนี้เถิด. (๘)

๑๗๗. เมื่อพระโยคาวจร แม้ระลึกอยู่โดยอาการ ๘ เหล่านี้ อาการใดอาการหนึ่ง โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ จิตย่อมได้ความเสพคุ้น ด้วยอำนาจการมนสิการบ่อย ๆ สติ อันมีมรณะเป็นอารมณ์ย่อมตั้งมั่น, นิวรณ์ทั้งหลายย่อมราบคาบไป, องค์ฌานทั้งหลาย

---

[1] ฉ. อปฺปฏิสนฺธิกา.
[2] ขุ. มหา. ๒๙/๑๔๒.

อารมฺมณสฺส อปฺปนํ อปฺปตฺวา อุปจารปฺปตฺตเมว ฌานํ โหติ. โลกุตฺตรชฺฌานมฺปน ทุติยจตุตฺถานิ จ อารุปฺปชฺฌานานิ สภาวธมฺเมปิ ภาวนาวิเสเสน อปฺปนํ ปาปุณนฺติ. วิสุทฺธิภาวนานุกฺกมวเสน หิ โลกุตฺตรํ อปฺปนํ ปาปุณาติ. อารมฺมณาติกฺกมภาวนาวเสน อารุปฺปํ. อปฺปนาปตฺตสฺเสว หิ ฌานสฺส อารมฺมณสมติกฺกมนมตฺตํ ตตฺถ โหติ. อิธ ปน ตทุภยมฺปิ นตฺถิ, ตสฺมา อุปจารปฺปตฺตเมว ฌานํ โหติ. ตเทตํ มรณสฺสติพเลน อุปฺปนฺนตฺตา มรณสฺสติจฺเจว สงฺขํ คจฺฉติ.

ย่อมปรากฏ. แต่เพราะความที่อารมณ์เป็นสภาวธรรม และเพราะความที่อารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความสลดใจ ฌานจึงเกิดขึ้นไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น. ส่วนโลกุตรฌาน และอรูปฌานที่ ๒ กับที่ ๔ ย่อมถึงอัปปนาได้แม้ในสภาวธรรม เพราะเป็นภาวนาพิเศษ. จริงอยู่ โลกุตรฌาน ย่อมถึงอัปปนาได้ โดยเกี่ยวกับลำดับการเจริญวิสุทธิ. อรูปฌาน ย่อมถึงอัปปนาได้โดยเกี่ยวกับ เป็นภาวนาก้าวล่วงอารมณ์. เพราะว่าในอรูปฌานนั้น มีแต่เพียงการก้าวล่วงอารมณ์ ของฌานที่ถึงอัปปนาแล้วนั่นเทียว. แต่ว่า ในมรณสตินี้ ไม่มีลำดับการเจริญวิสุทธิ และภาวนาก้าวล่วงอารมณ์ทั้ง ๒ นั้น, เพราะฉะนั้น ฌานจึงเกิดขึ้นถึงอุปจาระอย่างเดียว. ฌานนี้นั้น ถึงซึ่งความนับว่า เป็นมรณสติทีเดียว เพราะเกิดขึ้นด้วยกำลังแห่งมรณสติ.

อิมญฺจ ปน มรณสฺสติมนุยุตฺโต ภิกฺขุ สตตํ อปฺปมตฺโต โหติ, สพฺพภเวสุ

ก็ภิกษุ ผู้ตามประกอบมรณสตินี้ ย่อมเป็นผู้ไม่ประมาทเป็นนิตย์, ได้ความสำคัญ

อนภิรติสญฺญํ ปฏิลภติ, ชีวิตนิกนฺตึ ชหติ, ปาปครหี โหติ, อสนฺนิธิพหุโล ปริกฺขาเรสุ วิคตมลมจฺเฉโร, อนิจฺจ-สญฺญาปิสฺส[๑] ปริจยํ คจฺฉติ, ตทนุสาเรเนว จ[๒] ทุกฺขสญฺญา อนตฺตสญฺญา จ อุปฏฺฐาติ. ยถา อภาวิตมรณา สตฺตา สหสา วาฬมิคยกฺขสปฺปโจรวธกาภิภูตา วิย มรณสมเย ภยํ สนฺตาสํ สมฺโมหมาปชฺชนฺติ, เอวํ อนาปชฺชิตฺวา อภโย อสมฺมูฬฺโห กาลํ กโรติ. สเจ ทิฏฺเฐว ธมฺเม อมตํ นาราเธติ,[๓] กายสฺส เภทา สุคติปรายโน โหติ.

ในภพทั้งปวงว่า ไม่น่ายินดี, ละความใคร่ในชีวิตได้, เป็นผู้ติเตียนบาป, ไม่มากด้วยการสั่งสม ปราศจากความตระหนี่อันเป็นมลทิน ในบริขารทั้งหลาย, สำหรับเธอ แม้อนิจจสัญญา ก็ย่อมถึงความคุ้นเคย, ทุกขสัญญา และอนัตตสัญญาก็ย่อมปรากฏตามแนวแห่งอนิจจสัญญานั้นนั่นเอง. (เปรียบเหมือนว่า) สัตว์ทั้งหลายที่มิได้อบรมเรื่องตาย ในสมัยใกล้ตาย ก็ย่อมถึงซึ่งความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ความหลง ดุจถูกสัตว์ร้าย ยักษ์ งู โจร เพชฌฆาตคุกคามเอาทันทีทันใดฉะนั้น ฉันใด, เธอมิได้ถึง (ความกลัว ความหวาดสะดุ้ง ความหลง) ฉันนั้น ย่อมเป็นผู้ไม่กลัว ไม่หลง กระทำกาละ. ถ้าหากว่า เธอทำอมตธรรมให้สำเร็จในทิฐธรรมนี้ (ในอัตภาพนี้) ไม่ได้ไซร้,

---

๑ ฉ. อนิจฺจสญฺญา จสฺส.
๒ ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.
๓ อิ. ม. นาธิคเมติ.

เพราะกายแตกทำลาย ก็ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปเบื้องหน้า.

ตสฺมา หเว อปฺปมาทํ
กยิราถ สุเมธโส
เอวํ มหานุภาวาย
มรณสฺสติยา สทาติ.

เพราะฉะนั้นแล ท่านผู้มีปัญญาดี พึงทำความไม่ประมาท ในมรณสติอันมีอานุภาพมากอย่างนี้ ตลอดกาลทุกเมื่อเถิด.

อิทํ มรณสฺสติยํ วิตฺถารกถามุขํ.

นี้ เป็นกถามุขโดยพิสดาร ในมรณสติ.

กายคตาสติกถา

กถาว่าด้วยกายคตาสติ

๑๗๘. อิทานิ ยนฺตํ อญฺญตฺร พุทฺธุปฺปาทา นปฺปวตฺตปุพฺพํ สพฺพติตฺถิยานํ อวิสยีภูตํ เตสุ เตสุ สุตฺตนฺเตสุ "เอกธมฺโม ภิกฺขเว ภาวิโต พหุลีกโต มหโต สํเวคาย สํวตฺตติ. มหโต อตฺถาย สํวตฺตติ. มหโต โยคกฺเขมาย สํวตฺตติ. มหโต สติสมฺปชญฺญาย สํวตฺตติ.

๑๗๘. กายคตาสติกรรมฐานนั้นใด เว้นพุทธุปบาทแล้ว ก็ไม่เคยเป็นไป ไม่เป็นวิสัยของพวกเดียรถีย์ทั้งปวง อันพระผู้มี-พระภาคทรงสรรเสริญแล้วโดยอาการเป็น-อเนก อย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมเอกที่ภิกษุเจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความสลดใจใหญ่หลวง.

ญาณทสฺสนปฏิลาภาย สํวตฺตติ. ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาราย สํวตฺตติ. วิชฺชาวิมุตฺติผลสจฺฉิกิริยาย สํวตฺตติ. กตโม เอกธมฺโม ? กายคตาสติ[1] อมตนฺเต ภิกฺขเว ปริภุญฺชนฺติ, เย กายคตาสตึ ปริภุญฺชนฺติ. อมตนฺเต ภิกฺขเว น ปริภุญฺชนฺติ, เย กายคตาสตึ น ปริภุญฺชนฺติ. อมตนฺเตสํ ภิกฺขเว ปริภุตฺตํ. อปริภุตฺตํ. ปริหีนํ. อปริหีนํ. วิรทฺธํ อารทฺธํ เยสํ กายคตาสติ อารทฺธา"ติ[2] เอวํ ภควตา อเนเกหิ อากาเรหิ ปสํสิตฺวา "กถํ ภาวิตา จ ภิกฺขเว กายคตาสติ กถํ พหุลีกตา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรญฺญคโต วา"ติอาทินา[3] นเยน อานาปานปพฺพํ, อิริยาปถปพฺพํ, จตุสมฺปชญฺญปพฺพํ, ปฏิกูลมนสิการปพฺพํ,

ย่อมเป็นไปเพื่อประโยชน์ใหญ่หลวง. ย่อมเป็นไปเพื่อความเกษมจากโยคะใหญ่หลวง. ย่อมเป็นไปเพื่อสติและสัมปชัญญะใหญ่หลวง. ย่อมเป็นไป เพื่อการได้มาซึ่งญาณทัสสนะ. ย่อมเป็นไปเพื่อความอยู่เป็นสุขในทิฐธรรม. ย่อมเป็นไป เพื่อการกระทำให้แจ้งซึ่งวิชชา วิมุตติ และผล. ธรรมเอกเป็นไฉน ? ธรรมเอก คือ กายคตาสติ . ว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดบริโภค(เจริญ) กายคตาสติ, บุคคลเหล่านั้นชื่อว่า บริโภคอมตะ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุคคลเหล่าใดไม่บริโภคกายคตาสติ, บุคคลเหล่านั้นชื่อว่าไม่บริโภคอมตะ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย กายคตาสติอันบุคคลเหล่าใดบริโภคแล้ว, อมตะก็ชื่อว่า บุคคลเหล่านั้นบริโภคแล้ว. กายคตาสติ อันบุคคลเหล่าใดไม่ได้บริโภคแล้ว,

---

๑ องฺ. เอกก. ๒๐/๕๘, ฉ. กายคตา สติ.

๒ องฺ. เอกก. ๒๐/๕๙.

๓ ม. อุ. ๑๔/๒๐๔.

ธาตุมนสิการปพฺพํ, นว สิวฏฺฐิกปพฺพานีติ[๑] อิเมสํ จุทฺทสนฺนํ ปพฺพานํ วเสน กายคตาสติกมฺมฏฺฐานํ นิทฺทิฏฺฐํ, ตสฺส ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต.

อมตะก็ชื่อว่า บุคคลเหล่านั้นไม่ได้บริโภคแล้ว. กายคตาสติของบุคคลเหล่าใดเสื่อมแล้ว, อมตะของบุคคลเหล่านั้นก็ชื่อว่าเสื่อมแล้ว. กายคตาสติของบุคคลเหล่าใดไม่เสื่อม, อมตะของบุคคลเหล่านั้นก็ชื่อว่าไม่เสื่อม. กายคตาสติของบุคคลเหล่าใดผิดพลาดแล้ว, อมตะของบุคคลเหล่านั้นก็ชื่อว่า ผิดพลาดแล้ว. กายคตาสติของบุคคลเหล่าใดสำเร็จแล้ว, อมตะของบุคคลเหล่านั้นก็ชื่อว่า สำเร็จแล้ว" ดังนี้ แล้วทรงแสดงไขไว้ในสูตรนั้น ๆ โดยเกี่ยวกับเป็น ๑๔ บรรพ เหล่านี้คือ อานาปานบรรพ ๑ อิริยาบถบรรพ ๑ จตุสัมปชัญญบรรพ ๑ ปฏิกูลมนสิการบรรพ ๑ ธาตุมนสิการบรรพ ๑ สิวัฏฐิกา (ป่าช้า) ๙ บรรพ โดยนัยว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็กายคตาสติ ภิกษุเจริญอย่างไร กระทำให้มากอย่างไร จึงจะมีผลมาก มีอานิสงส์มาก. ดูกรภิกษุทั้งหลาย

---

๑ ฉ. สิวถิกปพฺพานีติ.

ภิกษุในพระศาสนานี้ ไปสู่ป่าก็ตาม" ดังนี้เป็นต้น, บัดนี้นิเทศแห่งการเจริญกายคตาสติกรรมฐานนั้น ถึงแล้วโดยลำดับ.

ตตฺถ ยสฺมา อิริยาปถปพฺพํ จตุสมฺปชญฺญปพฺพํ ธาตุมนสิการปพฺพนฺติ อิมานิ ตีณิ วิปสฺสนาวเสน วุตฺตานิ. นว สิวฏฺฐิกปพฺพานิ วิปสฺสนาญาเณสุเยว อาทีนวานุปสฺสนาวเสน วุตฺตานิ. ยาปิ เจตฺถ อุทฺธุมาตกาทีสุ สมาธิภาวนา อิชฺเฌยฺย, สา อสุภนิทฺเทเส ปกาสิตาเยว. อานาปานปพฺพํ ปน ปฏิกูลมนสิการปพฺพญฺจ อิมาเนวตฺถ เทฺว สมาธิวเสน วุตฺตานิ. เตสุ อานาปานปพฺพํ อานาปานสฺสติวเสน วิสุํ กมฺมฏฺฐานํเยว. ยมฺปเนตํ "ปุน จ ปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิมเมว กายํ อุทฺธํ ปาทตลา อโธ เกสมตฺถกา ตจปริยนฺตํ ปูรนฺนานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ. อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ มํสํ

ใน ๑๔ บรรพเหล่านั้น เพราะเหตุที่ ๓ บรรพเหล่านี้ คือ อิริยาบถบรรพ จตุสัมปชัญญบรรพ ธาตุมนสิการบรรพ ตรัสไว้เกี่ยวกับวิปัสสนา. สิวัฏฐิกา ๙ บรรพ ตรัสไว้เกี่ยวกับอาทีนวานุปัสสนา ในวิปัสสนาญาณทั้งหลายนั่นเอง. และสมาธิภาวนาแม้ใด พึงสำเร็จได้ในร่างที่ขึ้นพองเป็นต้น ในบรรดาสิวัฏฐิกาบรรพเหล่านี้, สมาธิภาวนานั้น ข้าพเจ้าได้ประกาศแล้วแลในอสุภนิเทศ. ส่วนใน ๑๔ บรรพเหล่านี้ ๒ บรรพเหล่านี้เท่านั้น คือ อานาปานบรรพ และปฏิกูลมนสิการบรรพ ตรัสไว้เกี่ยวกับสมาธิ. ใน ๒ บรรพนั้น อานาปานบรรพ เป็นกรรมฐานอย่างหนึ่ง ต่างหากทีเดียว โดยเกี่ยวกับเป็นอานาปานสติ. ส่วนว่าทวัตติงสาการกรรมฐาน (กรรมฐาน คือ

นฺหารู อฏฺฐี อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกํ หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหกํ ปปฺผาสํ อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท อสฺสุ วสา เขโฬ สิงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตนฺ"ติ[1] เอวํ มตฺถลุงฺคํ อฏฺฐิมิญฺเชน สงฺคเหตฺวา ปฏิกูลมนสิการวเสน เทสิตํ ทฺวตฺตึสาการ-กมฺมฏฺฐานํ, อิทมิธ กายคตาสตีติ อธิปฺเปตํ.

อาการ ๓๒) ที่แสดงไว้ เกี่ยวกับปฏิกูล-มนสิการ สงเคราะห์เอามันสมองเข้าด้วยเยื่อในกระดูกอย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก ภิกษุย่อมพิจารณากายนี้นั่น-แหละ ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา มีหนังเป็นที่สุดรอบ ว่าเต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ. คือ ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฟัน หนัง เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำดี เสมหะ น้ำเหลือง โลหิต เหงื่อ มันข้น น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำมูตร (น้ำปัสสาวะ)" ดังนี้ นี้ใด, ทวัตติงสาการ-กรรมฐานนี้ ท่านประสงค์ว่า เป็นกายคตาสติในที่นี้.

๑๗๙. ตตฺรายํ ปาฬิวณฺณนาปุพฺพงฺคโม ภาวนานิทฺเทโส. อิมเมว กายนฺติ อิมํ

๑๗๙. ต่อไปนี้ เป็นภาวนานิเทศที่มีคำพรรณนาพระบาลีเป็นเบื้องต้น ในกาย-

---

[1] ที. มหา. ๑๐/๓๒๘, ม. อุ. ๑๔/๒๐๕.

จาตุมฺมหาภูติกํ ปูติกายํ. อุทฺธํ ปาทตลาติ ปาทตลโต อุปริ. อโธ เกสมตฺถกาติ เกสคฺคโต เหฏฺฐา. ตจปริยนฺตนฺติ ติริยํ ตจปริจฺฉินฺนํ. ปูรนฺนานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขตีติ นานปฺปการเกสาทิอสุจิปูริโต[๑] อยํ กาโยติ ปสฺสติ. กถํ ? อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา นขา ฯเปฯ มุตฺตนฺติ.

คตาสตินั้น. คำว่า กายนี้นั่นแหละ คือ กายเน่าอันประกอบด้วยมหาภูตรูป ๔ นี้. คำว่า ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป คือ เหนือแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป. คำว่า ตั้งแต่ปลายผมลงมา คือ ต่ำแต่ปลายผมลงมา. คำว่า มีหนังเป็นที่สุดรอบ คือ เบื้องขวาง ตัดตอนด้วยหนัง (มีหนังหุ้ม). ข้อว่า ปูรนฺนานปฺปการสฺส อสุจิโน ปจฺจเวกฺขติ คือ ย่อมเห็นว่า กายนี้เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ มีผมเป็นต้น. คือ อย่างไร ? คือ ในกายนี้ มีผม ขน เล็บ ฯลฯ น้ำมูตร ดังนี้.

ตตฺถ อตฺถีติ สํวิชฺชนฺติ. อิมสฺมินฺติ ยฺวายํ "อุทฺธํ ปาทตลา อโธ เกสมตฺถกา ตจปริยนฺโต ปูโร นานปฺปการสฺส อสุจิโน"ติ วุจฺจติ, ตสฺมึ. กาเยติ สรีเร. สรีรํ หิ อสุจิสญฺจยโต กุจฺฉิตานํ เกสาทีนญฺเจว จกฺขุโรคาทีนญฺจ โรคสตานํ

ในบทเหล่านั้น บทว่า อตฺถิ แปลว่า มี. คำว่า ในกายนี้ ความว่า ตรัสถึงกายนี้ใด ไว้ว่า "ตั้งแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป ตั้งแต่ปลายผมลงมา มีหนังเป็นที่สุดรอบ เต็มไปด้วยของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ" ดังนี้, ได้แก่ ในกายนั้น. คำว่า ในกาย

---

[๑] ฉ. ...อสุจิภริโต.

อายภูตโต กาโยติ วุจฺจติ. เกสา โลมาติ เอเต เกสาทโย ทฺวตฺตึสาการา. ตตฺถ อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสา, อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย โลมาติ เอวํ สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโพ.

คือ ในสรีระ. จริงอยู่ สรีระ ท่านเรียกว่า กาย เพราะเป็นที่สั่งสมของไม่สะอาด เพราะเป็นที่มาแห่งโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้น อันน่าเกลียด และแห่งโรคหลายร้อย มีโรคตาเป็นต้น. คำว่า ผม ขน เป็นต้น ได้แก่ อาการ ๓๒ มีผมเป็นต้นนี้. ในอาการเหล่านั้น พึงทราบสัมพันธ์อย่างนี้ว่า ในกายนี้มีผม, ในกายนี้มีขน ดังนี้เถิด. (แต่เพื่อไม่ให้เยิ่นเย้อ เลยแปลรวบเสียทีเดียวว่า ในกายนี้มี ผม ขน เล็บ ฯลฯ).

อิมสฺมึ หิ ปาทตลา ปฏฺฐาย อุปริ, เกสมตฺถกา ปฏฺฐาย เหฏฺฐา, ตจโต ปฏฺฐาย ปริยนฺตโตติ เอตฺตเก พฺยามมตฺเต กเฬวเร สพฺพากาเรนปิ วิจินนฺโต น โกจิ กิญฺจิ มุตฺตํ วา มณึ วา เวฬุริยํ วา อครุํ วา กุงฺกุมํ วา กปฺปุรํ วา วาสจุณฺณาทึ วา อณุมตฺตมฺปิ สุจิภาวํ ปสฺสติ, อถโข ปรมทุคฺคนฺธเชคุจฺฉํ อสิริกทสฺสนํ นานปฺปการํ เกสโลมาทิเภทํ อสุจึเยว ปสฺสติ. เตน วุตฺตํ "อตฺถิ

จริงอยู่ ใคร ๆ เมื่อค้นหาอยู่ แม้โดยอาการทั้งปวง ในกเฬวระอันยาวประมาณ ๑ วา เท่านี้นี้คือ เหนือแต่ฝ่าเท้าขึ้นไป ต่ำแต่ปลายผมลงมา โดยรอบจับแต่หนังกำพร้า ก็จะไม่พบเห็นความเป็นของสะอาดอะไร ๆ แม้เพียงอณู ที่เป็นแก้วมุกดาหรือแก้วมณี หรือว่าแก้วไพฑูรย์ หรือว่ากฤษณา หรือว่าหญ้าฝรั่น หรือว่าการบูร หรือว่าผงอบหอมเป็นต้น, แต่ว่า จะพบแต่ของไม่สะอาด มีประการต่าง ๆ อันต่าง

อิมสฺมึ กาเย เกสา โลมา ฯเปฯ มุตฺตนฺ''ติ. อยเมตฺถ ปทสมฺพนฺธโต วณฺณนา.

ด้วย ผม ขน เป็นต้น ซึ่งมีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง หาความสวยงามน่าดูมิได้. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า "ในกายนี้มี ผม ขน ฯลฯ น้ำมูตร" ดังนี้. นี้เป็นคำพรรณนา ตามความสัมพันธ์กันแห่งบท ในพระบาลีกายคตาสตินี้.

๑๘๐. อิมมฺปน กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน กุลปุตฺเตน วุตฺตปฺปการํ กลฺยาณมิตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา อิทํ กมฺมฏฺฐานํ คเหตพฺพํ. เตนาปิสฺส กมฺมฏฺฐานํ กเถนฺเตน สตฺตธา อุคฺคหโกสลฺลํ ทสธา จ มนสิการโกสลฺลํ อาจิกฺขิตพฺพํ. ตตฺถ วจสา มนสา วณฺณโต สณฺฐานโต ทิสโต โอกาสโต ปริจฺเฉทโตติ เอวํ สตฺตธา อุคฺคหโกสลฺลํ อาจิกฺขิตพฺพํ.

๑๘๐. ก็กุลบุตรผู้เริ่มบำเพ็ญ ใคร่จะเจริญกรรมฐานข้อนี้ พึงเข้าไปหากัลยาณมิตร มีประการดังกล่าวแล้ว ถือเอากรรมฐานข้อนี้เถิด. แม้กัลยาณมิตรนั้น เมื่อจะบอกกรรมฐานแก่เธอ พึงบอกอุคคหโกสัลละ ๗ อย่าง และมนสิการโกสัลละ ๑๐ อย่าง. ในอุคคหโกสัลละและมนสิการโกสัลละนั้น กัลยาณมิตรควรบอกอุคคหโกสัลละ ๗ อย่าง อย่างนี้คือ ทางวาจา ทางใจ โดยสี โดยสัณฐาน โดยทิศ โดยโอกาส โดยตัดตอน.

อิมสฺมึ หิ ปฏิกูลมนสิการกมฺมฏฺฐาเน โยปิ ติปิฏโก โหติ, เตนาปิ มนสิการกาเล

ก็ในกรรมฐาน คือ ปฏิกูลมนสิการ นี้ แม้พระโยคีรูปใด เป็นผู้ทรงพระไตรปิฎก,

ปฐมํ วาจาย สชฺฌาโย กาตพฺโพ. เอกจฺจสฺส หิ สชฺฌายํ กโรนฺตสฺเสว กมฺมฏฺฐานํ ปากฏํ โหติ มลยวาสิ-มหาเทวตฺเถรสฺส สนฺติเก อุคฺคหิต-กมฺมฏฺฐานานํ ทฺวินฺนํ เถรานํ วิย. เถโร กิร เตหิ กมฺมฏฺฐานํ ยาจิโต จตฺตาโร มาเส อิมํเยว สชฺฌายํ กโรถาติ ทฺวตฺตึสาการ ปาฬึ อทาสิ. เต หิ[1] กิญฺจาปิ เตสํ เทฺว ตโย นิกายา ปคุณา, ปทกฺขิณคฺคาหิตาย ปน จตฺตาโร มาเส ทฺวตฺตึสาการ สชฺฌายนฺตาว โสตาปนฺนา อเหสุํ. ตสฺมา กมฺมฏฺฐานํ กเถนฺเตน อาจริเยน อนฺเตวาสิโก วตฺตพฺโพ "ปฐมํ ตาว วาจาย สชฺฌายํ กโรหี"ติ.

พระโยคีแม้รูปนั้น ในเวลามนสิการ ก็ต้องทำการสาธยายทางวาจาก่อน. เพราะว่า เมื่อพระโยคีบางรูปกระทำการสาธยายอยู่นั่นเทียว กรรมฐานก็ปรากฏได้เหมือนอย่างที่ปรากฏแก่พระเถระ ๒ รูป ผู้เรียนเอากรรมฐาน ในสำนักของพระมหาเทว-เถระชาวมลัย ฉะนั้น. มีเรื่องว่า พระเถระถูกพระเถระ ๒ รูปนั้น ขอกรรม-ฐานแล้ว จึงมอบพระบาลีในอาการ ๓๒ ให้ไป กล่าวว่า ขอท่านจงทำการสาธยายพระบาลีอันนี้แหละไปตลอด ๔ เดือนเถิด ดังนี้. ก็พระเถระ ๒ รูปนั้น คล่องแคล่ว ๒-๓ นิกายแล้วก็จริง, แต่เพราะความที่ท่านรับมาอย่างเคารพ ท่านทั้ง ๒ นั้น จึงสาธยายอาการ ๓๒ ไปตลอด ๔ เดือนทีเดียว ได้(สำเร็จ)เป็นพระโสดาบันแล้ว. เพราะฉะนั้น อาจารย์เมื่อจะบอกกรรมฐาน ควรกล่าวกะอันเตวาสิกว่า "ท่านจงทำการสาธยายทางวาจาก่อนเถิด" ดังนี้.

---

[1] ฉ. หิ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

กโรนฺเตน จ ตจปญฺจกาทีนิ ปริจฺฉินฺทิตฺวา อนุโลมปฏิโลมวเสน สชฺฌาโย กาตพฺโพ. เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจติ หิ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ.

ก็พระโยคี เมื่อจะทำการสาธยาย พึงกำหนดเป็นหมวด ๆ มีตจปัญจกะ (หมวด ๕ พร้อมทั้งหนัง) เป็นต้น ทำการสาธยายไปด้วยอำนาจเป็นอนุโลมและปฏิโลม. คือ พึงกล่าวว่า เกสา โลมา นขา ทนฺตา ตโจ (ผม ขน เล็บ ฟัน หนัง) ดังนี้ แล้วก็กล่าวโดยปฏิโลมอีกว่า ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม) ดังนี้.

ตทนนฺตรํ วกฺกปญฺจเก มํสํ นหารู[๑] อฏฺฐี อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกนฺติ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นหารู มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ.

ลำดับต่อจากนั้น ก็พึงกล่าวในวักกปัญจกะ (หมวด ๕ พร้อมทั้งไต) ว่า มํสํ นหารู อฏฺฐี อฏฺฐิมิญฺชํ วกฺกํ (เนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ไต) ดังนี้แล้วก็กล่าวโดยปฏิโลมอีกว่า วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นหารู มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม) ดังนี้.

---

[๑] ฉ. นหารุ.

ตโต ปปฺผาสปญฺจเก หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหกํ ปปฺผาสนฺติ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ.

จากนั้นไป ก็พึงกล่าว ในปัปผาสปัญจกะ (หมวด ๕ พร้อมทั้งปอด) ว่า หทยํ ยกนํ กิโลมกํ ปิหกํ ปปฺผาสํ (หัวใจ ตับ พังผืด ม้าม ปอด) ดังนี้แล้ว ก็กล่าวโดยปฏิโลมอีกว่า ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ, ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม) ดังนี้.

ตโต มตฺถลุงฺคปญฺจเก อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ มตฺถลุงฺคนฺติ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ.

จากนั้นไป ก็พึงกล่าว ในมัตถลุงคปัญจกะ (หมวด ๕ พร้อมทั้งมันสมอง) ว่า อนฺตํ อนฺตคุณํ อุทริยํ กรีสํ มตฺถลุงฺคํ (ไส้ใหญ่ ไส้น้อย อาหารใหม่ อาหารเก่า มันสมอง) ดังนี้แล้ว ก็กล่าวโดยปฏิโลมอีกว่า มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (มันสมอง อาหารเก่า

อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่, ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ, ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม) ดังนี้.

ตโต เมทจฺฉกฺเก ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโทติ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ, มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ.

จากนั้นไป ก็พึงกล่าว ในเมทฉักกะ (หมวด ๖ พร้อมทั้งมันข้น) ว่า ปิตฺตํ เสมฺหํ ปุพฺโพ โลหิตํ เสโท เมโท (น้ำดี เสมหะ น้ำเหลือง โลหิต เหงื่อ มันข้น) ดังนี้แล้ว ก็กล่าวโดยปฏิโลมอีกว่า เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ, มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (มันข้น เหงื่อ โลหิต น้ำเหลือง เสมหะ น้ำดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่, ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ, ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม) ดังนี้.

ตโต มุตฺตจฺฉกฺเก อสฺสุ วสา เขโฬ สิงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตนฺติ วตฺวา ปุน ปฏิโลมโต มุตฺตํ ลสิกา สิงฺฆาณิกา เขโฬ วสา อสฺสุ, เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ, มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสาติ วตฺตพฺพํ.

จากนั้นไป ก็พึงกล่าว ในมุตตฉักกะ (หมวด ๖ พร้อมทั้งน้ำมูตร) ว่า อสฺสุ วสา เขโฬ สิงฺฆาณิกา ลสิกา มุตฺตํ (น้ำตา มันเหลว น้ำลาย น้ำมูก ไขข้อ น้ำมูตร) ดังนี้แล้ว ก็กล่าวโดยปฏิโลมอีกว่า มุตฺตํ ลสิกา สิงฺฆาณิกา เขโฬ วสา อสฺสุ, เมโท เสโท โลหิตํ ปุพฺโพ เสมฺหํ ปิตฺตํ, มตฺถลุงฺคํ กรีสํ อุทริยํ อนฺตคุณํ อนฺตํ, ปปฺผาสํ ปิหกํ กิโลมกํ ยกนํ หทยํ, วกฺกํ อฏฺฐิมิญฺชํ อฏฺฐี นฺหารู มํสํ, ตโจ ทนฺตา นขา โลมา เกสา (น้ำมูตร ไขข้อ น้ำมูก น้ำลาย มันเหลว น้ำตา, มันข้น เหงื่อ โลหิต น้ำเหลือง เสมหะ น้ำดี, มันสมอง อาหารเก่า อาหารใหม่ ไส้น้อย ไส้ใหญ่, ปอด ม้าม พังผืด ตับ หัวใจ, ไต เยื่อในกระดูก กระดูก เอ็น เนื้อ, หนัง ฟัน เล็บ ขน ผม) ดังนี้.

เอวํ กาลสตํ กาลสหสฺสํ กาลสตสหสฺสมฺปิ วาจาย สชฺฌาโย

พึงทำการสาธยายทางวาจา สิ้นร้อยครั้ง สิ้นพันครั้ง แม้สิ้นแสนครั้ง อย่างนี้.

กาตพฺโพ. วจสา สชฺฌาเยน หิ กมฺมฏฺฐานตนฺติ ปคุณา โหติ, น อิโต จิโต จ จิตฺตํ วิธาวติ. โกฏฺฐาสา ปากฏา โหนฺติ, หตฺถสงฺขลิกา วิย วติปาทปนฺติ วิย จ ขายนฺติ. (๑)

จริงอยู่ เพราะการสาธยายทางวาจา ระเบียบกรรมฐานจึงจะมีอันคล่องแคล่วได้, จิตจะไม่แล่นไปข้างนี้ ข้างนั้น. โกฏฐาส ทั้งหลายก็จะเป็นอันปรากฏ, คือปรากฏชัด ราวกะแนวนิ้วมือ และราวกะแนวหลักรั้ว ฉะนั้น. (๑)

ยถา ปน วจสา, ตเถว มนสาปิ สชฺฌาโย กาตพฺโพ. วจสา สชฺฌาโย หิ มนสา สชฺฌายสฺส ปจฺจโย โหติ. มนสา สชฺฌาโย ลกฺขณปฏิเวธสฺส ปจฺจโย โหติ. (๒)

พึงทำการสาธยายแม้ทางใจ เหมือนอย่างทางวาจานั่นแหละ. ก็การสาธยายทางวาจา ย่อมเป็นปัจจัยแก่การสาธยายทางใจ. การสาธยายทางใจเป็นปัจจัยแก่การแทงตลอดลักษณะ. (๒)

วณฺณโตติ เกสาทีนํ วณฺโณ ววตฺเถตพฺโพ. (๓)

คำว่า โดยสี คือ พึงกำหนดสีของโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้น. (๓)

สณฺฐานโตติ เตสํเยว สณฺฐานํ ววตฺเถตพฺพํ. (๔)

คำว่า โดยสัณฐาน คือ พึงกำหนดสัณฐานของโกฏฐาสเหล่านั้นนั่นแหละ. (๔)

ทิสโตติ อิมสฺมึ หิ สรีเร นาภิโต อุทฺธํ อุปริมทิสา, อโธ เหฏฺฐิมทิสา,

คำว่า โดยทิศ คือ ก็ในสรีระนี้ เหนือแต่สะดือขึ้นไปเป็นทิศเบื้องบน, ต่ำแต่

ตสฺมา อยํ โกฏฺฐาโส อิมิสฺสา นาม ทิสายาติ ทิสา ววฏฺฐเปตพฺพา. (๕)

สะดือลงมาเป็นทิศเบื้องต่ำ, เพราะฉะนั้น พึงกำหนดทิศว่า โกฏฐาสนี้อยู่ทางทิศชื่อนี้ ดังนี้เถิด. (๕)

โอกาสโตติ อยํ โกฏฺฐาโส อิมสฺมึ นาม โอกาเส ปติฏฺฐิโตติ เอวํ ตสฺส ตสฺส โอกาโส ววฏฺฐเปตพฺโพ. (๖)

คำว่า โดยโอกาส คือ พึงกำหนดโอกาสแห่งโกฏฐาสนั้น ๆ อย่างนี้ว่า โกฏฐาสนี้ ตั้งอยู่ในโอกาสชื่อนี้ ดังนี้. (๖)

ปริจฺเฉทโตติ สภาคปริจฺเฉโท วิสภาคปริจฺเฉโทติ เทฺว ปริจฺเฉทา. ตตฺถ อยํ โกฏฺฐาโส เหฏฺฐา จ อุปริ จ ติริยญฺจ อิมินา นาม ปริจฺฉินฺโนติ เอวํ สภาคปริจฺเฉโท เวทิตพฺโพ. เกสา น โลมา, โลมาปิ น เกสาติ เอวํ อมิสฺสกตาวเสน วิสภาคปริจฺเฉโท เวทิตพฺโพ. (๗)

คำว่า โดยตัดตอน ความว่า การตัดตอนมี ๒ คือ สภาคปริจเฉท(การตัดตอนด้วยส่วนของตน) ๑ วิสภาคปริจเฉท(การตัดตอนด้วยโกฏฐาสที่มิใช่ส่วนของตน) ๑. ในการตัดตอน ๒ อย่างนั้น พึงทราบถึงการตัดตอนด้วยส่วนของตนอย่างนี้ว่า โกฏฐาสนี้ตัดตอนด้วยส่วนชื่อนี้ ทั้งเบื้องล่าง เบื้องบน และเบื้องขวาง ดังนี้. พึงทราบถึงการตัดตอนด้วยโกฏฐาสที่มิใช่ส่วนของตน โดยเกี่ยวกับความเป็นโกฏฐาส อันไม่ปะปนกันอย่างนี้ว่า ผมไม่ใช่ขน, แม้ขนก็ไม่ใช่ผม ดังนี้. (๗)

เอวํ สตฺตธา อุคฺคหโกสลฺลํ อาจิกฺขนฺเตน ปน อิทํ กมฺมฏฺฐานํ อสุภสฺมึ[๑] สุตฺเต ปฏิกูลวเสเนว กถิตํ, อสุภสฺมึ ธาตุวเสนาติ ญตฺวา อาจิกฺขิตพฺพํ. อิทํ หิ มหาสติปฏฺฐาเน[๒] ปฏิกูลวเสเนว กถิตํ. มหาหตฺถิปโทปมมหาราหุโลวาท-[๓][๔] ธาตุวิภงฺเคสุ[๕] ธาตุวเสน กถิตํ. กายคตาสติสุตฺเต[๖] ปน ยสฺส วณฺณโต อุปฏฺฐาติ, ตํ สนฺธาย จตฺตาริ ฌานานิ วิภตฺตานิ. ตตฺถ ธาตุวเสน กถิตํ วิปสฺสนากมฺมฏฺฐานํ โหติ. ปฏิกูลวเสน กถิตํ สมถกมฺมฏฺฐานํ. ตเทตํ อิธ สมถกมฺมฏฺฐานเมวาติ.

อนึ่ง กัลยาณมิตรเมื่อจะบอกอุคคห-โกสัลละ ๗ อย่าง โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ ควรทราบว่า กรรมฐานนี้ ในสูตรโน้นกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นปฏิกูลนั่นเทียว, ในสูตรโน้น กล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุ ดังนี้ แล้วจึงบอกเถิด. จริงอยู่ กรรมฐานนี้ ในมหาสติปัฏฐานสูตร กล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นปฏิกูลนั่นเทียว. ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มหาราหุโลวาทสูตร และธาตุวิภังคสูตร กล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุ. ส่วนในกายคตาสติสูตร ทรงจำแนกฌาน ๔ ไว้หมายเอาพระโยคีผู้มีโกฏฐาสปรากฏโดยสี. ในสูตรเหล่านั้น กรรมฐาน ที่กล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุ เป็นวิปัสสนา-กรรมฐาน. ที่กล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็น

---

๑ ม. อิมสฺมึ.
๒ ที. มหา. ๑๐/๓๒๕.
๓ ม. มู. ๑๒/๓๔๙.
๔ ม. ม. ๑๓/๑๓๔.
๕ ม. อุ. ๑๔/๔๓๔.
๖ ม. อุ. ๑๔/๒๐๓.

ปฏิกูล เป็นสมถกรรมฐาน. กรรมฐานนี้นั้น ในปฏิกูลมนสิการบรรพนี้ ก็เป็นสมถ-กรรมฐานนั่นแหละ ฉะนี้แล.

๑๘๑. เอวํ สตฺตธา อุคฺคหโกสลฺลํ อาจิกฺขิตพฺพํ[๑] อนุปุพฺพโต นาติสีฆโต นาติสณิกโต วิกฺเขปปฏิพาหนโต ปณฺณตฺติสมติกฺกมนโต อนุปุพฺพมุญฺจนโต อปฺปนาโต ตโย จ สุตฺตนฺตาติ เอวํ ทสธา มนสิการโกสลฺลํ อาจิกฺขิตพฺพํ. ตตฺถ อนุปุพฺพโตติ อิทํ หิ สชฺฌายกรณโต ปฏฺฐาย อนุปฏิปาฏิยา มนสิกาตพฺพํ, น เอกนฺตริกาย. เอกนฺตริกาย หิ มนสิกโรนฺโต ยถา นาม อกุสโล ปุริโส ทฺวตฺตึสปทํ นิสฺเสณึ เอกนฺตริกาย อาโรหนฺโต กิลนฺตกาโย ปตติ, น อาโรหนํ สมฺปาเทติ, เอวเมว ภาวนาสมฺปตฺติวเสน อธิคนฺตพฺพสฺส อสฺสาทสฺส

๑๘๑. อาจารย์พึงบอกอุคคหโกสัลละ ๗ อย่าง โดยประการที่กล่าวแล้วนี้เถิด. กัลยาณมิตร ควรบอกมนสิการโกสัลละ ๑๐ อย่าง อย่างนี้คือ โดยลำดับ โดยไม่รีบด่วนนัก โดยไม่ยืดเยื้อนัก โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน โดยก้าวล่วงบัญญัติ โดยปล่อยไปตามลำดับ โดยอัปปนา และพระสูตร ๓ พระสูตร. ในมนสิการโกสัลละ ๑๐ อย่างนั้น คำว่า โดยลำดับ มีอธิบายว่า กรรมฐานนี้ พึงมนสิการไปตามลำดับ เริ่มตั้งแต่ทำการสาธยาย, ไม่พึงมนสิการโดยข้ามโกฏฐาสหนึ่งไป (เป็นระยะ ๆ) (เช่นพึงมนสิการว่า เกสา โลมา นขา...ไม่ใช่มนสิการว่า เกสา นขา...ข้าม โลมา ไป

๑ ฉ. อาจิกฺขิตฺวา.

อนธิคมา กิลนฺตจิตฺโต ปตติ, น ภาวนํ สมฺปาเทติ.

โกฏฐาสหนึ่ง) เพราะว่าพระโยคี เมื่อมนสิการโดยข้ามโกฏฐาสหนึ่งไป ก็จะเป็นผู้เหนื่อยใจ ตกไปเพราะการไม่บรรลุถึงคุณธรรมที่น่าพอใจที่จะพึงบรรลุได้ ด้วยอำนาจความถึงพร้อมแห่งภาวนา, ทำภาวนาให้สำเร็จไม่ได้ เหมือนอย่างบุรุษผู้ไม่ฉลาดเมื่อย่างขึ้นบันได ๓๒ ขั้น โดยข้ามขั้นหนึ่งไป (เป็นระยะ ๆ) ก็จะเป็นผู้เหนื่อยกายตกไป, ทำการย่างขึ้นให้สำเร็จไม่ได้ ฉะนั้น.

อนุปุพฺพโต มนสิกโรนฺเตนาปิ จ นาติสีฆโต มนสิกาตพฺพํ. อติสีฆโต มนสิกโรโต หิ ยถา นาม ติโยชนมคฺคํ ปฏิปชฺชิตฺวา โอกฺกมนวิสชฺชนํ อสลฺลกฺเขตฺวา สีเฆน ชเวน สตฺตกฺขตฺตุมฺปิ คมนาคมนํ กโรโต ปุริสสฺส กิญฺจาปิ อทฺธานํ ปริกฺขยํ คจฺฉติ, อถโข ปุจฺฉิตฺวาว คนฺตพฺพํ โหติ, เอวเมว เกวลํ กิญฺจาปิ กมฺมฏฺฐานํ ปริโยสานํ ปาปุณาติ, อวิภูตํ ปน โหติ, น วิเสสํ อาวหติ, ตสฺมา นาติสีฆโต มนสิกาตพฺพํ.

อนึ่ง พระโยคี แม้เมื่อมนสิการโดยลำดับ ก็พึงมนสิการโดยไม่รีบด่วนนัก. เพราะว่า เมื่อมนสิการโดยรีบด่วนเกินไป กรรมฐาน ถึงความจบลงได้แน่นอนก็จริง, แต่ว่าจะเป็นธรรมชาติที่ไม่ชัดเจน, ไม่นำมาซึ่งคุณวิเศษ เหมือนอย่างเมื่อบุรุษเดินไปตลอดทาง ๓ โยชน์ ไม่สังเกตเส้นทางที่พึงเดินและที่พึงละเว้นไว้ กระทำการไป ๆ มา ๆ อยู่ แม้สิ้น ๗ เที่ยว โดยแล่นไปโดยเร็ว ระยะทางถึงความสิ้นสุดไปได้ก็จริง, แต่ว่าเขา(จำทาง

ไม่ได้) ต้องถาม(ผู้อื่น) ทุกเที่ยว จึงจะไปได้ ฉะนั้น, เพราะเหตุนั้น พึงมนสิการโดยไม่รีบด่วนนัก.

ยถา จ นาติสีฆโต, เอวํ นาติสณิกโตปิ. อติสณิกโต มนสิกโรโต หิ ยถา นาม ตทเหว ติโยชนมคฺคํ คนฺตุกามสฺส ปุริสสฺส อนฺตรามคฺเค รุกฺขปพฺพตตฬากาทีสุ วิลมฺพมานสฺส มคฺโค ปริกฺขยํ น คจฺฉติ, ทฺวีหตีเหน ปริโยสาเปตพฺโพ โหติ, เอวเมว กมฺมฏฺฐานํ ปริโยสานํ น คจฺฉติ, วิเสสาธิคมสฺส ปจฺจโย น โหติ.

อนึ่ง พึงมนสิการแม้โดยไม่ยืดเยื้อนัก เหมือนอย่าง พึงมนสิการโดยไม่รีบด่วนนัก. เพราะว่า เมื่อพระโยคีมนสิการโดยยืดเยื้อเกินไป กรรมฐานก็จะไม่ถึงความจบลงได้ ไม่เป็นปัจจัยแก่การบรรลุคุณวิเศษ เหมือนอย่างเมื่อบุรุษผู้ใคร่จะเดินไปตลอดทาง ๓ โยชน์(ให้ถึง)ในวันเดียวนั้น มัวโอ้เอ้อยู่ที่ต้นไม้ ภูเขา บึง เป็นต้น ในระหว่างทาง (ระยะ)ทางก็ย่อมไม่ถึงความสิ้นสุด, เป็นอันเขาต้องทำให้สิ้นสุดได้ โดยใช้เวลาถึง ๒–๓ วัน ฉะนั้น.

วิกฺเขปปฏิพาหนโตติ กมฺมฏฺฐานํ วิสฺสชฺเชตฺวา พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมเณ เจตโส วิกฺเขโป ปฏิพาหิตพฺโพ. อปฺปฏิพาหโต หิ ยถา นาม เอกปทิกํ ปปาตมคฺคํ ปฏิปนฺนสฺส ปุริสสฺส อกฺกมนปทํ

คำว่า โดยป้องกันความฟุ้งซ่าน ความว่า พระโยคีพึงป้องกันความที่จิตปล่อยกรรมฐานแล้ว ฟุ้งซ่านไปในอารมณ์ อันมีสภาวะมากมายในภายนอก. เพราะว่า เมื่อพระโยคีไม่ได้ป้องกันไว้ ครั้นมีความ

อสลฺลกฺเขตฺวา อิโต จิโต จ วิโลกยโต ปหวาโร วิรชฺฌติ, ตโต สตโปริเส ปปาเต ปติตพฺพํ โหติ, เอวเมว พหิทฺธา วิกฺเขเป สติ กมฺมฏฺฐานํ ปริหายติ ปริทฺธํสติ. ตสฺมา วิกฺเขปปฏิพาหนฺโต มนสิกาตพฺพํ.

ฟุ้งซ่านไปในภายนอก กรรมฐานย่อมเสื่อมได้ ย่อมทำลายได้ เหมือนอย่างเมื่อบุรุษเดินไปตลอดทางเลียบเหว ซึ่งวางเท้าได้ทีละข้าง (ทางแคบเต็มที่) ไม่คอยกำหนดรอยเหยียบไว้ มัวเหลียวดูไปข้างนี้ ข้างนั้น ก็จะก้าวเท้าพลาด, เป็นอันต้องตกจากทางนั้น ลงไปในเหวซึ่งลึกชั่ว ๑๐๐ คน. เพราะฉะนั้น พึงมนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน.

<u>ปณฺณตฺติสมติกฺกมนโตติ</u> ยา อยํ เกสา โลมาติอาทิกา ปณฺณตฺติ, ตํ อติกฺกมิตฺวา ปฏิกูลนฺติ จิตฺตํ ฐเปตพฺพํ. ยถา หิ อุทกทุลฺลภกาเล มนุสฺสา อรญฺเญ อุทปานํ ทิสฺวา ตตฺถ ตาลปณฺณาทิกํ กิญฺจิเทว สญฺญาณํ พนฺธิตฺวา เตน สญฺญาเณน อาคนฺตฺวา นฺหายนฺติ เจว ปิวนฺติ จ. ยทา ปน เตสํ อภิณฺหํ สญฺจาเรน อาคตาคตปทํ ปากฏํ โหติ, ตทา สญฺญาเณน กิจฺจํ น โหติ, อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ คนฺตฺวา

คำว่า <u>โดยก้าวล่วงบัญญัติ</u> ความว่า บัญญัติว่า เกสา โลมา เป็นต้น นี้ใด, ก้าวล่วงบัญญัตินั้นเสีย ตั้งจิตไว้ว่า เป็นปฏิกูล. เหมือนอย่างว่า ในกาลที่หาน้ำยาก คนทั้งหลายพบบ่อน้ำในป่าแล้ว ก็ผูกเครื่องหมายบางอย่าง มีใบตาลเป็นต้น ไว้ ณ ที่นั้นแล้ว (ภายหลัง)มาตามเครื่องหมายนั้น ก็ได้อาบและดื่มกัน. แต่เมื่อใดร่องรอยของคนที่มาแล้ว ๆ ปรากฏแล้ว เพราะการสัญจรบ่อย ๆ แห่งคนเหล่านั้น, เมื่อนั้นกิจด้วยเครื่องหมายก็ย่อมไม่มี, เขาย่อม

นฺหายนฺติ เจว ปิวนฺติ จ, เอวเมว ปุพฺพภาเค เกสา โลมาติ ปณฺณตฺติวเสน มนสิกโรโต ปฏิกูลภาโว ปากโฏ โหติ. อถ เกสา โลมาติ ปณฺณตฺตึ สมติกฺกมิตฺวา ปฏิกูลภาเวเยว จิตฺตํ ฐเปตพฺพํ.

ไปอาบ และดื่มได้ทุก ๆ ขณะที่ต้องการ ฉันใด, เมื่อพระโยคีมนสิการด้วยอำนาจบัญญัติว่า เกสา โลมา เป็นต้นในตอนต้น (จน)ความเป็นปฏิกูลปรากฏแล้ว. ลำดับนั้นเธอควรก้าวล่วงบัญญัติว่า เกสา โลมา เป็นต้นเสีย ตั้งจิตไว้ในความเป็นปฏิกูลเท่านั้น ฉันนั้น.

<u>อนุปุพฺพมุญฺจนโต</u>ติ โย โย โกฏฺฐาโส น อุปฏฺฐาติ, ตํ ตํ มุญฺจนฺเตน อนุปุพฺพมุญฺจนโต มนสิกาตพฺพํ. อาทิกมฺมิกสฺส หิ เกสาติ มนสิกโรโต มนสิกาโร คนฺตฺวา มุตฺตนฺติ อิมํ ปริโยสานโกฏฺฐาสเมว อาหจฺจ ติฏฺฐติ. มุตฺตนฺติ จ มนสิกโรโต มนสิกาโร คนฺตฺวา เกสาติ อิมํ อาทิโกฏฺฐาสเมว อาหจฺจ ติฏฺฐติ. อถสฺส มนสิกโรโต มนสิกโรโต เกจิ โกฏฺฐาสา อุปฏฺฐหนฺติ, เกจิ น อุปฏฺฐหนฺติ. เตน เย เย อุปฏฺฐหนฺติ, เตสุ เตสุ ตาว กมฺมํ กาตพฺพํ, ยาว ทฺวีสุ อุปฏฺฐิเตสุ เตสมฺปิ เอโก สุฏฺฐุตรํ

คำว่า <u>โดยปล่อยไปตามลำดับ</u> ความว่า โกฏฐาสใด ๆ ไม่ปรากฏ (ปรากฏไม่ชัด) พระโยคีเมื่อปล่อยโกฏฐาสนั้น ๆ เสียก็ชื่อว่า มนสิการโดยปล่อยไปตามลำดับ. จริงอยู่ สำหรับพระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (เริ่มทำ) เมื่อมนสิการไปว่า เกสา เป็นต้น มนสิการก็จะดำเนินไปจนจดโกฏฐาสสุดท้ายว่า มุตฺตํ (น้ำมูตร) นี้นั่นเทียว แล้วหยุดอยู่. และเมื่อมนสิการไปว่า มุตฺตํ เป็นต้น มนสิการก็จะดำเนินไปจนจดโกฏฐาสแรกว่า เกสา นี้นั่นเทียว แล้วหยุดอยู่. ลำดับนั้นเมื่อเธอมนสิการไป มนสิการไป โกฏฐาสบางอย่าง จะปรากฏ โกฏฐาส บางอย่าง

อุปฏฺฐหติ, เอวํ อุปฏฺฐิตํ ปน ตเมว ปุนปฺปุนํ มนสิกโรนฺเตน อปฺปนา อุปฺปาเทตพฺพา.

จะไม่ปรากฏ, โกฏฐาสเหล่าใด ๆ ปรากฏ, เธอพึงกระทำกรรม ในโกฏฐาสเหล่านั้น ๆ ไปจนกระทั่งเมื่อ ๒ โกฏฐาสปรากฏ แม้ ๒ โกฏฐาสนั้น โกฏฐาสหนึ่งจะปรากฏชัดดีกว่า, ก็พระโยคีเมื่อมนสิการเฉพาะโกฏฐาสนั้นที่ปรากฏแล้วอย่างนี้ อยู่แล้ว ๆ เล่า ๆ ก็จะพึงทำอัปปนาให้เกิดขึ้นได้.

ตตฺรายํ อุปมา. ยถา หิ ทฺวตฺตึสตาลเก ตาลวเน วสนฺตํ มกฺกฏํ คเหตุกาโม ลุทฺโท อาทิมฺหิ ฐิตตาลสฺส ปณฺณํ สเรน วิชฺฌิตฺวา อุกฺกุฏฺฐึ กเรยฺย, อเถโส[๑] มกฺกโฏ ปฏิปาฏิยา ตสฺมึ ตสฺมึ ตาเล ปติตฺวา ปริยนฺตตาลเมว คจฺเฉยฺย, ตตฺถาปิ คนฺตฺวา ลุทฺเทน ตเถว กเตสุ[๒] ปุน เตเนว นเยน อาทิตาลํ อาคจฺเฉยฺย, โส เอวํ

ต่อไปนี้ เป็นอุปมาในการมนสิการโดยปล่อยไปตามลำดับนั้น. เหมือนอย่างว่า นายพรานผู้ใคร่จะจับลิง ซึ่งอาศัยอยู่ในป่าตาลที่มีต้นตาล ๓๒ ต้น พึงใช้ลูกศรยิงใบตาล แห่งตาลที่ยืนต้นอยู่เป็นต้นแรก แล้วกระทำเสียงโห่ร้องขึ้น, ลำดับนั้น ลิงตัวนั้น ก็จะกระโดดไปที่ตาลต้นนั้น ๆ ตามลำดับ จนถึงตาลต้นสุดท้ายนั่นเทียว, เมื่อนายพรานไปแม้ที่ตาลต้น

---

[๑] ฉ. อถโข โส.
[๒] ฉ. กเต.

ปุนปฺปุนํ ปฏิปาฏิยมาโน[1] อุกฺกุฏฺฐุกฺกุฏฺฐิฏฺฐาเนเยว อุฏฺฐหิตฺวา อนุกฺกเมน เอกสฺมึ ตาเล นิปติตฺวา ตสฺส เวมชฺเฌ มกุลตาลปณฺณํ สุทฬฺหํ[2] คเหตฺวา วิชฺฌิยมาโนปิ น อุฏฺฐเหยฺย, เอวํ สมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํ.

สุดท้ายนั้นแล้ว กระทำกิจทั้งหลาย มีการใช้ศรยิงเป็นต้น อย่างนั้นนั่นแหละ ลิงก็จะพึงกลับมาสู่ตาลต้นแรก ตามนัยนั้นนั่นแหละอีก, ลิงตัวนั้น เมื่อถูกไล่อยู่บ่อย ๆ อย่างนี้ ก็จะพึงโผล่ขึ้นตรงทุก ๆ ที่ที่พรานโห่ร้องเท่านั้น แล้วก็หมอบอยู่ที่ตาลต้นหนึ่งตามลำดับ ยึดเอาใบตาลตูมตรงระหว่างกลางตาลต้นนั้นไว้มั่นดีแล้ว แม้ถูกยิงอยู่ก็จะไม่โผล่ขึ้น ฉันใด, คำอุปไมยนี้ ก็พึงทราบฉันนั้น.

ตตฺริทํ โอปมฺมสํสนฺทนํ, ยถา หิ ตาลวเน ทฺวตฺตึส ตาลา, เอวํ อิมสฺมึ กาเย ทฺวตฺตึส โกฏฺฐาสา. มกฺกโฏ วิย จิตฺตํ. ลุทฺโท วิย โยคาวจโร. มกฺกฏสฺส ทฺวตฺตึสตาลเก ตาลวเน นิวาโส วิย โยคิโน จิตฺตสฺส ทฺวตฺตึสโกฏฺฐาสเก กาเย อารมฺมณวเสน

ต่อไปนี้ เป็นคำเปรียบเทียบกับอุปมาในคำอุปไมยนั้น, เหมือนอย่างว่าในป่าตาล มีต้นตาลอยู่ ๓๒ ต้น ฉันใด, ในกายนี้ ก็มีโกฏฐาสอยู่ ๓๒ อย่าง ฉันนั้น. จิตเปรียบเหมือนลิง. พระโยคาวจรเปรียบเหมือนนายพราน. การที่จิตของพระโยคีสัญจรไปเนื่อง ๆ ในกายอันมี ๓๒

---

[1] สมฺโมหวิโนทนี. ๒๙๘.

[2] ฉ. มกุฬตาลปณฺณสูจึ ทฬฺหํ.

อนุสญฺจรณํ. ลุทฺเทน อาทิมฺหิ ฐิตตาลสฺส ปณฺณํ สเรน วิชฺฌิตฺวา อุกฺกุฏฺฐิยา กตาย มกฺกฏสฺส ตสฺมึ ตสฺมึ ตาเล ปติตฺวา ปริยนฺตตาลคมนํ วิย โยคินา[1] เกสาติ มนสิกาเร อารทฺเธ ปฏิปาฏิยา คนฺตฺวา ปริโยสานโกฏฺฐาเสเยว จิตฺตสฺส สณฺฐานํ. ปุน ปจฺจาคมเนปิ เอเสว นโย. ปุนปฺปุนํ ปฏิปาฏิยมานสฺส[2] มกฺกฏสฺส อุกฺกุฏฺฐุกฺกุฏฺฐิฏฺฐาเน อุฏฺฐานํ วิย ปุนปฺปุนํ มนสิกโรโต เกสุจิ เกสุจิ อุปฏฺฐิเตสุ อนุปฏฺฐหนฺเต วิสฺสชฺเชตฺวา อุปฏฺฐิเตสุ ปริกมฺมกรณํ. อนุกฺกเมน เอกสฺมึ ตาเล นิปติตฺวา ตสฺส มชฺเฌ มกุลตาลปณฺณํ สุทฬฺหํ คเหตฺวา วิชฺฌิยมานสฺสาปิ อนุฏฺฐานํ วิย อวสาเน ทฺวีสุ อุปฏฺฐิเตสุ โย สุฏฺฐุตรํ อุปฏฺฐหติ, ตเมว ปุนปฺปุนํ มนสิกริตฺวา อปฺปนาย อุปฺปาทนํ.

โกฏฐาส โดยเกี่ยวกับการทำให้เป็นอารมณ์ เปรียบเหมือนการที่ลิงอาศัยอยู่ในป่าตาลอันมีต้นตาล ๓๒ ต้น ฉะนั้น. การที่เมื่อพระ–โยคีปรารภมนสิการว่า เกสา เป็นต้นแล้ว จิตดำเนินไปตามลำดับ แล้วหยุดอยู่ที่โกฏฐาสสุดท้ายนั่นเทียว เปรียบเหมือนการที่เมื่อนายพรานใช้ลูกศรยิงใบตาลแห่งตาลที่ยืนต้นอยู่เป็นต้นแรก แล้วกระทำการโห่ร้องขึ้น ลิงก็กระโดดไปที่ตาลต้นนั้น ๆ จนถึงตาลต้นสุดท้าย ฉะนั้น. แม้ในการกลับมา (สู่ตาลต้นแรก)อีก ก็มีนัยนี้แหละ. การที่เมื่อพระโยคีมนสิการอยู่ซ้ำ ๆ ซาก ๆ เมื่อโกฏฐาสบางเหล่าปรากฏ โกฏฐาสบางเหล่าไม่ปรากฏ ก็ปล่อยโกฏฐาสทั้งหลายที่ไม่ปรากฏเสีย ทำบริกรรมในโกฏฐาสทั้งหลายที่ปรากฏ เปรียบเหมือนการที่เมื่อลิงถูกไล่อยู่บ่อย ๆ ก็โผล่ขึ้นในที่ที่พรานโห่ร้อง (ในที่ ๆ พรานไม่โห่ร้อง

---

[1] ฉ. โยคิโน.

[2] ฉ. ปริปาติยมานสฺส.

ก็ไม่โผล่ขึ้น) ฉะนั้น. การที่เมื่อ ๒ โกฏฐาส ปรากฏขึ้นในตอนสุดท้ายแล้ว โกฏฐาสใด ปรากฏชัดดีกว่า, ก็มนสิการเฉพาะโกฏฐาส นั้นไป แล้ว ๆ เล่า ๆ แล้วทำอัปปนาให้ เกิดขึ้นได้ เปรียบเหมือนการที่เมื่อลิงหมอบ อยู่ที่ตาลต้นหนึ่งตามลำดับ ยึดใบตาลตูม ตรงระหว่างกลางต้นตาลนั้นไว้มั่นดีแล้ว แม้ ถูกยิงก็ไม่โผล่ขึ้น ฉะนั้น.

อปราปิ อุปมา, ยถา นาม ปิณฺฑปาติโก ภิกฺขุ ทฺวตฺตึสกุลํ คามํ อุปนิสฺสาย วสนฺโต ปฐมเคเหเยว เทฺว ภิกฺขา ลภิตฺวา ปรโต เอกํ วิสฺสชฺเชยฺย. ปุนทิวเส ติสฺโส ลภิตฺวา ปรโต เทฺว วิสฺสชฺเชยฺย. ตติยทิวเส อาทิมฺหิเยว ปตฺตปูรํ ลภิตฺวา อาสนสาลํ คนฺตฺวา ปริภุญฺเชยฺย. เอวํ สมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํ. ทฺวตฺตึสกุลคาโม วิย หิ ทฺวตฺตึสากาโร. ปิณฺฑปาติโก วิย โยคาวจโร. ตสฺส ตํ คามํ อุปนิสฺสาย วาโส วิย โยคิโน

ยังมีอุปมาแม้อื่นอีก, (เปรียบเหมือน ว่า) ภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นปกติ ผู้อยู่อาศัยหมู่บ้าน ซึ่งมี ๓๒ สกุล ได้ภิกษา ๒ ที่ในเรือนหลังแรกนั่นแหละ แล้วก็พึงสละ ภิกษาจากเรือนหลังอื่นเสีย ๑ ที่ (ก็เท่ากับ ได้ภิกษา ๓๒ ที่ ในเรือน ๓๑ หลัง เว้นไป หลังหนึ่ง). ในวันรุ่งขึ้น ได้ภิกษา ๓ ที่ ก็พึงสละภิกษาจากเรือนหลังอื่นเสีย ๒ ที่. ในวันที่ ๓ ได้ภิกษาเต็มบาตรในเรือนหลัง-แรกนั่นแหละ แล้วก็พึงไปโรงฉัน ฉันเสีย (ไม่ต้องไปรับภิกษาในเรือนหลังอื่น เพราะ

ทุวตฺตึสากาเร ปริกมฺมกรณํ. ปฐมเคเห เทฺว ภิกฺขา ลภิตฺวา ปรโต เอกิสฺสา วิสฺสชฺชนํ วิย ทุติยทิวเส ติสฺโส ลภิตฺวา ปรโต ทฺวินฺนํ วิสฺสชฺชนํ วิย จ มนสิกโรโต มนสิกโรโต อนุปฏฺฐหนฺเต วิสฺสชฺเชตฺวา อุปฏฺฐิเตสุ อุปฏฺฐิเตสุ ยาว โกฏฺฐาสทฺวเย ปริกมฺมกรณํ. ตติยทิวเส อาทิมฺหิเยว ปตฺตปูรํ ลภิตฺวา อาสนสาลายํ นิสีทิตฺวา ปริโภโค วิย ทฺวีสุ โย สุฏฺฐุตรํ อุปฏฺฐหติ, ตเมว ปุนปฺปุนํ มนสิกริตฺวา อปฺปนาย อุปฺปาทนํ.

ได้เต็มบาตร ก็เท่ากับได้ภิกษา ๓๒ ที่รวมกัน) ชื่อฉันใด, คำอุปไมยนี้ก็พึงทราบฉันนั้น. คือว่า อาการ ๓๒ เปรียบเหมือนหมู่บ้านซึ่งมี ๓๒ สกุล. พระโยคาวจรเปรียบเหมือนภิกษุ ผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นปกติ. การทำบริกรรมในอาการ ๓๒ แห่งพระโยคี เปรียบเหมือนการอาศัยหมู่บ้านนั้นอยู่แห่งภิกษุนั้น. การที่พระโยคีมนสิการไป มนสิการไป ปล่อยโกฏฐาสทั้งหลายที่ไม่ปรากฏเสีย ทำบริกรรมในโกฏฐาสทั้งหลายที่ปรากฏแล้ว ปรากฏแล้ว จนกระทั่งใน ๒ โกฏฐาส เปรียบเหมือนการที่ภิกษุได้ภิกษา ๒ ที่ในเรือนที่ ๑ แล้วก็สละภิกษาจากเรือนอื่นเสีย ๑ ที่ และเปรียบเหมือนการที่ได้ภิกษา ๓ ที่ในวันที่ ๒ แล้วก็สละภิกษาจากเรือนหลังอื่นเสีย ๒ ที่ ฉะนั้น. ใน ๒ โกฏฐาส โกฏฐาสใดปรากฏชัดดีกว่า, การที่พระโยคีมนสิการเฉพาะโกฏฐาสนั้น แล้ว ๆ เล่า ๆ แล้วทำอัปปนาให้เกิดขึ้นได้ เปรียบเหมือนการที่ภิกษุได้

ภิกษาเต็มบาตรในวันที่ ๓ ในเรือนหลังแรกนั่นแหละ แล้วนั่งฉันที่โรงฉัน ฉะนั้น.

<u>อปฺปนาโตติ</u> อปฺปนาโกฏฺฐาสโต. เกสาทีสุ เอเกกสฺมึ โกฏฺฐาเส อปฺปนา โหตีติ เวทิตพฺพาติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย.

คำว่า <u>โดยอัปปนา</u> คือ โดยโกฏฐาสอันเป็นที่เกิดขึ้นแห่งอัปปนา. ในคำว่า โดยอัปปนานั้น มีคำอธิบายว่า บัณฑิต พึงทราบว่า ในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น อัปปนาย่อมเกิดขึ้นในโกฏฐาสแต่ละโกฏฐาส ดังนี้นี้.

<u>ตโย จ สุตฺตนฺตาติ</u> อธิจิตฺตํ, สีติภาโว, โพชฺฌงฺคโกสลฺลนฺติ อิเม ตโย สุตฺตนฺตา วีริยสมาธิโยชนตฺถํ เวทิตพฺพาติ อยเมตฺถ อธิปฺปาโย. ตตฺถ :

คำว่า <u>และพระสูตร ๓ สูตร</u> ความว่า ในคำว่า และพระสูตร ๓ สูตร นี้ มีอธิบายว่า พระสูตร ๓ สูตร เหล่านี้ คือ อธิจิตตสูตร สีติภาวสูตร และโพชฌังค-โกสัลลสูตร พระโยคีพึงทราบไว้ เพื่อการประกอบวิริยะและสมาธิ ดังนี้ นี้. ในพระ-สูตร ๓ สูตรนั้น :

พระสูตรนี้ ว่า

"อธิจิตฺตมนุยุตฺเตน ภิกฺขเว ภิกฺขุนา ตีณิ นิมิตฺตานิ กาเลน

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบชอบซึ่งอธิจิต พึงมนสิการ

กาลํ มนสิกาตพฺพานิ. กาเลน กาลํ สมาธินิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ. กาเลน กาลํ ปคฺคหนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ. กาเลน กาลํ อุเปกฺขานิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ. สเจ ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺโต ภิกฺขุ เอกนฺตํ สมาธินิมิตฺตํเยว มนสิกเรยฺย, ฐานนฺตํ จิตฺตํ โกสชฺชาย สํวตฺเตยฺย. สเจ ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺโต ภิกฺขุ เอกนฺตํ ปคฺคหนิมิตฺตํเยว มนสิกเรยฺย, ฐานนฺตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺจาย สํวตฺเตยฺย. สเจ ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺโต ภิกฺขุ เอกนฺตํ อุเปกฺขานิมิตฺตํเยว มนสิกเรยฺย, ฐานนฺตํ จิตฺตํ น สมฺมา สมาธิเยยฺย อาสวานํ ขยาย. ยโต จ โข ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺโต ภิกฺขุ กาเลน กาลํ สมาธินิมิตฺตํ ปคฺคหนิมิตฺตํ

นิมิต ๓ (เหตุ ๓) ตามกาลอันควร. คือ พึงมนสิการสมาธินิมิตตามกาลอันควร. พึงมนสิการปัคคหนิมิตตามกาลอันควร. พึงมนสิการอุเบกขานิมิตตามกาลอันควร. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากว่าภิกษุผู้ตามประกอบซึ่งอธิจิต พึงมนสิการสมาธินิมิต แต่ส่วนเดียวเท่านั้นไซร้, ฐานะที่จิตนั้นจะพึงเป็นไปเพื่อโกสัชชะ (ความเกียจคร้าน) มีอยู่. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากว่าภิกษุผู้ประกอบชอบซึ่งอธิจิต พึงมนสิการปัคคหนิมิตแต่ส่วนเดียวเท่านั้นไซร้, ฐานะที่จิตนั้นจะพึงเป็นไปเพื่ออุทธัจจะมีอยู่. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากว่า ภิกษุผู้ประกอบชอบซึ่งอธิจิต พึงมนสิการอุเบกขานิมิตแต่ส่วนเดียวเท่านั้นไซร้, ฐานะที่จิตนั้นจะไม่พึงตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลายมีอยู่. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แต่เมื่อใดแล ภิกษุ

อุเปกฺขานิมิตฺตํ มนสิกโรติ, ตํ โหติ จิตฺตํ มุทุญฺจ กมฺมญฺญญฺจ ปภสฺสรญฺจ, น จ ปภงฺคุ, สมฺมา สมาธิยติ อาสวานํ ขยาย.

ผู้ประกอบชอบอธิจิต มนสิการสมาธินิมิต ปัคคหนิมิต อุเบกขานิมิต ตามกาลอันควรอยู่, จิตนั้นย่อมเป็นจิตที่อ่อน ควรแก่การงาน ผ่องใสและไม่แตก (ไม่เสียหาย), ย่อมตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา อุกฺกํ พนฺธติ, อุกฺกํ พนฺธิตฺวา อุกฺกามุขํ อาลิมฺเปติ, อุกฺกามุขํ อาลิมฺเปตฺวา สณฺฑาเสน ชาตรูปํ คเหตฺวา อุกฺกามุเข ปกฺขิปิตฺวา กาเลน กาลํ อภิธมติ, กาเลน กาลํ อุทเกน ปริปฺโผเสติ, กาเลน กาลํ อชฺฌุเปกฺขติ. สเจ ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ เอกนฺตํ อภิธเมยฺย, ฐานนฺตํ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่า ช่างทอง หรือลูกศิษย์ช่างทอง ย่อมก่อเบ้าขึ้น, ครั้นก่อเบ้าแล้วก็ย่อมสุมปากเบ้า, ครั้นสุมปากเบ้าแล้ว ก็ใช้คีมคีบทองใส่เข้าไปในปากเบ้า แล้วเป่าลมตามกาลอันควร, พรมน้ำตามกาลอันควร, วางเฉยตามกาลอันควร. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากว่า ช่างทอง หรือลูกศิษย์ช่างทอง พึงเป่าลมซึ่งทองนั้นแต่ส่วนเดียวไซร้, ฐานะนั้นจะมีได้ คือ ทองจะพึงมอดไหม้ไป,

ชาตรูปํ ฑเหยฺย, สเจ ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ เอกนฺตํ อุทเกน ปริปฺโผเสยฺย, ฐานนฺตํ ชาตรูปํ นิพฺพาเปยฺย. สเจ ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ เอกนฺตํ อชฺฌุเปกฺเขยฺย, ฐานนฺตํ ชาตรูปํ น สมฺมา ปริปากํ คจฺเฉยฺย. ยโต จ โข ภิกฺขเว สุวณฺณกาโร วา สุวณฺณการนฺเตวาสี วา ตํ ชาตรูปํ กาเลน กาลํ อภิธมติ, กาเลน กาลํ อุทเกน ปริปฺโผเสติ, กาเลน กาลํ อชฺฌุเปกฺขติ, ตํ โหติ ชาตรูปํ มุทุญฺจ กมฺมญฺญญฺจ ปภสฺสรญฺจ, น จ ปภงฺคุ, สมฺมา อุเปติ กมฺมาย. ยสฺสา ยสฺสา จ ปิลนฺธนวิกติยา อากงฺขติ ยทิ ปฏฺฏิกาย ยทิ กุณฺฑลาย ยทิ

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากว่า ช่างทอง หรือลูกศิษย์ของช่างทอง พึงพรมน้ำ ซึ่งทองนั้นแต่ส่วนเดียวไซร้, ฐานะนั้นจะมีได้ คือทองจะพึงเย็นไป. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากว่า ช่างทอง หรือลูกศิษย์ของช่างทอง พึงวางเฉยกะทองนั้น แต่ส่วนเดียวไซร้, ฐานะจะพึงมีได้ คือทองจะไม่พึงถึงความสุกด้วยดี. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็แต่เมื่อใดแล ช่างทอง หรือลูกศิษย์ของช่างทอง เป่าลมซึ่งทองนั้นตามกาลอันควร, พรมน้ำตามกาลอันควร, วางเฉยตามกาลอันควร, ทองนั้นก็ย่อมเป็นทองที่อ่อน ควรแก่การงาน สุกปลั่ง, และไม่แตก, ใช้งานได้ดี. เขาต้องการเพื่อทำเป็นเครื่องประดับใด ๆ เป็นเข็มขัดก็ตาม เป็นตุ้มหูก็ตาม เป็นสร้อยคอก็ตาม เป็นกำไลทองก็ตาม,

คีเวยฺยกาย ยทิ สุวณฺณมาลาย,
ตญฺจสฺส อตฺถํ อนุโภติ.

เขาก็ย่อมได้รับสิ่งที่ต้องการต่อทองนั้นแม้ฉันใด.

เอวเมว โข ภิกฺขเว อธิจิตฺตมนุยุตฺเตน ฯเปฯ สมฺมา สมาธิยติ อาสวานํ ขยาย. ยสฺส ยสฺส จ อภิญฺญาสจฺฉิกรณียสฺส ธมฺมสฺส จิตฺตํ อภินินฺนาเมติ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย, ตตฺร ตเตฺรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน"ติ.[๑]

อิทํ สุตฺตํ อธิจิตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ตามประกอบซึ่งอธิจิต ฯลฯ ย่อมตั้งมั่นโดยชอบ เพื่อความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย. ก็เธอ น้อมจิตไป เพื่อการกระทำให้แจ้ง ด้วยอภิญญาญาณซึ่งธรรมใด ๆ ที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยอภิญญาญาณ, เธอก็ย่อมบรรลุความเป็นสักขีบุคคลผู้สมควร ในธรรมที่ควรกระทำให้แจ้ง ด้วยอภิญญาญาณนั้น ๆ ได้ทีเดียว ในเมื่อเหตุนั้น ๆ มีอยู่" ดังนี้.

พึงทราบว่า ชื่อว่า อธิจิตตสูตร.

พระสูตรนี้ ว่า

"ฉหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ภพฺโพ อนุตฺตรํ

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยธรรม ๖ อย่าง เป็นผู้ควร

---

[๑] องฺ. ติก. ๒๐/๓๒๙, ๓๓๑.

สีติภาวํ สจฺฉิกาตุํ. กตเมหิ ฉหิ, อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคเหตพฺพํ, ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ นิคฺคณฺหาติ. ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ ปคฺคเหตพฺพํ, ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ. ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ สมฺปหํสิตพฺพํ, ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ สมฺปหํเสติ. ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขิตพฺพํ, ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ อชฺฌุเปกฺขติ. ปณีตาธิมุตฺติโก จ โหติ นิพฺพานาภิรโต. อิเมหิ โข ภิกฺขเว ฉหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ ภพฺโพ อนุตฺตรํ สีติภาวํ สจฺฉิกาตุนฺ''ติ[๑]

ที่จะกระทำสีติภาวะอันยอดเยี่ยม ให้แจ้งได้. ด้วยธรรม ๖ อย่าง เป็นไฉน, ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมข่มจิตในสมัยที่ควรข่มจิต, ย่อมยกจิตในสมัยที่ควรยกจิต. ย่อมทำจิตให้บันเทิง ในสมัยที่ควรทำจิตให้บันเทิง. ย่อมวางเฉยซึ่งจิตในสมัยที่ ควรวางเฉยซึ่งจิต. เป็นผู้มีอธิมุตติอันประณีต และยินดียิ่งในพระนิพพาน. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยธรรม ๖ อย่าง เหล่านี้แล เป็นผู้ควรที่จะกระทำสีติภาวะอันยอดเยี่ยม ให้แจ้งได้'' ดังนี้.

อิทํ สุตฺตํ สีติภาโวติ[๒] เวทิตพฺพํ.

พึงทราบว่า ชื่อว่า สีติภาวสูตร.

สตฺตโพชฺฌงฺคโกสลฺลํ ปน ''เอวเมว โข ภิกฺขเว ยสฺมึ สมเย ลีนํ จิตฺตํ โหติ,

ส่วนความเป็นผู้ฉลาดในโพชฌงค์ ๗ ข้าพเจ้าได้แสดงไว้ ในกถาว่าด้วยอัปปนา–

---

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๔๘๕.

๒ ฉ. อนุตฺตร สตภาโวติ.

อกาโล ตสฺมึ สมเย ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนายา"ติ[1] อปฺปนาโกสลฺลกถาย ทสฺสิตเมว.

โกสัลละ (ในปฐวีกสิณนิเทศ) ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อุปไมยก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกันแล ในสมัยใด จิตเป็นธรรมชาติหดหู่ไป, ในสมัยนั้น ไม่ใช่เวลาสำหรับเจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์" เป็นต้นแล้วทีเดียว.

อิติ อิทํ สตฺตวิธํ อุคฺคหโกสลฺลํ สุคฺคหิตํ กตฺวา อิทญฺจ ทสวิธํ มนสิการโกสลฺลํ สุฏฺฐุ ววฏฺฐเปตฺวา เตน โยคินา อุภยโกสลฺลวเสน กมฺมฏฺฐานํ สาธุกํ อุคฺคเหตพฺพํ. สเจ ปนสฺส อาจริเยน สทฺธึ เอกวิหาเรเยว ผาสุ โหติ, เอวํ วิตฺถาเรน อกถาเปตฺวา ( )[2] กมฺมฏฺฐานํ อนุยุญฺชนฺเตน วิเสสํ ลภิตฺวา อุปรูปริ กถาเปตพฺพํ. อญฺญตฺถ วสิตุกาเมน ยถาวุตฺเตน วิธินา วิตฺถารโต กถาเปตฺวา ปุนปฺปุนํ ปริวตฺเตตฺวา สพฺพํ คณฺฐิฏฺฐานํ ฉินฺทิตฺวา ปฐวีกสิณนิทฺเทเส วุตฺตนเยเนว

พระโยคีนั้น กระทำอุคคหโกสัลละ ๗ อย่างนี้ ให้เป็นอันถือเอาได้ดีแล้ว และกำหนดมนสิการโกสัลละ ๑๐ อย่างนี้ไว้ด้วยดีแล้วโดยประการที่กล่าวแล้วนี้ ก็จะพึงเรียนเอากรรมฐานได้เป็นอันดี ด้วยอำนาจแห่งโกสัลละทั้ง ๒. ก็ถ้าหากว่า พระโยคีนั้น มีความผาสุก ในวิหารเดียวกันกับอาจารย์ไซร้. เธอก็ไม่ควรให้ท่านบอกโดยพิสดาร ตามประการที่กล่าวมานี้ เมื่อตามประกอบกรรมฐานไป ได้คุณวิเศษ (บ้าง) แล้ว จึงขอให้ท่านบอกให้ยิ่ง ๆ ขึ้นไป. พระโยคีผู้ใคร่จะอยู่ในที่อื่น ควรขอ

[1] สํ. มหา. ๑๙/๑๕๖.

[2] ม. กมฺมฏฺฐานํ สุฏฺฐุ ววตฺถเปตฺวา.

อนนุรูปํ เสนาสนํ ปหาย อนุรูเป จ วิหรนฺเตน[๑] ขุทฺทกปลิโพธุปจฺเฉทํ กตฺวา ปฏิกูลมนสิกาเรน ปริกมฺมํ กาตพฺพํ.

ให้อาจารย์บอกโดยพิสดาร โดยวิธีตามที่กล่าวแล้วทบทวนบ่อย ๆ ตัดฐานะที่เป็นเงื่อนปมทั้งหมดเสีย และละเสนาสนะไม่เหมาะสม อยู่ในเสนาสนะที่เหมาะสมตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในปฐวีกสิณนิเทศนั้นเทียว ทำการตัดปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ เสียแล้วทำบริกรรม โดยมนสิการว่าเป็นปฏิกูลเถิด.

กโรนฺเตน ปน เกเสสุ ตาว นิมิตฺตํ คเหตพฺพํ. กถํ ? เอกํ วา เทฺว วา เกเส ลุญฺจิตฺวา หตฺถตเล ฐเปตฺวา วณฺโณ ตาว ววฏฺฐเปตพฺโพ. ฉินฺนฏฺฐาเนปิ เกเส โอโลเกตุํ วฏฺฏติ. อุทกปตฺเต วา ยาคุปตฺเต วา[๒] โอโลเกตุมฺปิ วฏฺฏติเยว. กาฬกกาเล ทิสฺวา กาฬกาติ มนสิกาตพฺพา. เสตกาเล เสตาติ. มิสฺสกกาเล ปน

ก็พระโยคี เมื่อจะทำ(บริกรรม) พึงถือเอานิมิตในเส้นผมทั้งหลายก่อน. คืออย่างไร ? คือ พึงถอนผม ๑ เส้น หรือ ๒ เส้น วางบนฝ่ามือ แล้วพิจารณาสีก่อน. การจะดูผมแม้ ณ สถานที่ตัดผม ก็ใช้ได้. แม้การจะดูผมในบาตรใส่น้ำ หรือในบาตรใส่ยาคู ก็ใช้ได้เหมือนกัน. เห็นในเวลาที่มันมีสีดำ ก็พึงมนสิการว่า ผมดำ. เห็นในเวลาที่มันมีสีขาว ก็พึงมนสิการว่า

---

[๑] ฉ. อนุรูเป วิหาเร วสนฺเตน.
[๒] ฉ. ววตฺถเปตพฺโพ.

อุสฺสทวเสน มนสิกาตพฺพา โหนฺติ. ยถา จ เกเสสุ, เอวํ สกเลปิ ตจปญฺจเก ทิสฺวาว นิมิตฺตํ คเหตพฺพํ.

ผมขาว. แต่ในเวลาที่มันมีสีปนกัน ก็พึงมนสิการด้วยอำนาจแห่งสีที่มีหนาแน่น. ในตจปัญจกะแม้ทั้งสิ้น ก็เหมือนอย่างในเส้นผมทั้งหลาย พระโยคีต้องเห็นแล้วนั่นเทียวจึงถือเอานิมิตได้.

โกฏฺฐาสววฏฺฐาปนกถา

๑๘๒. เอวํ นิมิตฺตํ คเหตฺวา สพฺพโกฏฺฐาเส วณฺณสณฺฐานทิโสกาสปริจฺเฉทวเสน ววฏฺฐเปตฺวา วณฺณสณฺฐานคนฺธอาสโยกาสวเสน ปญฺจธา ปฏิกูลตา ววฏฺฐเปตพฺพา.

ตตฺรายํ สพฺพโกฏฺฐาเสสุ อนุปุพฺพิกถา. เกสา ตาว ปกติวณฺเณน กาฬกา อทฺทาริฏฺฐกวณฺณา[๑] สณฺฐานโต

กถาว่าด้วยการกำหนดโกฏฐาส

๑๘๒. พระโยคี ครั้นถือเอานิมิตอย่างนี้แล้ว ก็พึงกำหนดโกฏฐาสทั้งปวงด้วยอำนาจแห่งสี สัณฐาน ทิศ โอกาสและตัดตอน แล้วก็กำหนดความเป็นปฏิกูลโดยอาการ ๕ โดยเกี่ยวกับสี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัยและโอกาสเกิด.

ต่อไปนี้ เป็นการกล่าวไปตามลำดับในโกฏฐาสทั้งปวง ในการกำหนดเหล่านั้น. อันดับแรก เกสา ว่าโดยสีตามปกติ มีสีดำ

[๑] ฉ. อี. อทฺทาริฏฺฐกวณฺณา.

ทีฆา วฏฺฏลิกา[๑] ตุลาทณฺฑสณฺฐานา. ทิสโต อุปริมทิสาย ชาตา. โอกาสโต อุโภสุ ปสฺเสสุ กณฺณจูฬิกาหิ ปุรโต นลาฏนฺเตน ปจฺฉโต คลวาฏเกน ปริจฺฉินฺนา. สีสกฏาหเวฐนอลฺลจมฺมํ เกสานํ โอกาโส. ปริจฺเฉทโต เกสา สีสเวฐนจมฺเม วีหคฺคมตฺตํ ปวิสิตฺวา ปติฏฺฐิเตน เหฏฺฐา อตฺตโน มูลตเลน อุปริ อากาเสน ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนา, เทฺว เกสา เอกโต นตฺถีติ อยํ สภาคปริจฺเฉโท. เกสา น โลมา, โลมา น เกสาติ เอวํ อวเสสเอกตฺตึสโกฏฺฐาเสหิ อมิสฺสีกตา เกสา นาม. ปาฏิเยกฺโก เอส[๒] โกฏฺฐาโสติ อยํ วิสภาคปริจฺเฉโท. อิทํ เกสานํ วณฺณาทิโต ววตฺถาปนํ.

เหมือนสีลูกประคำดีควายสด. โดยสัณฐาน ยาว กลม มีสัณฐานดุจคันชั่ง. โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ด้านข้างทั้ง ๒ กำหนดด้วยจอนหู ด้านหน้า กำหนดด้วยที่สุดหน้าผาก ด้านหลัง กำหนดด้วยคอต่อ. หนังสดที่หุ้มกะโหลกศีรษะเป็นโอกาสแห่งผมทั้งหลาย. โดยตัดตอน ผมทั้งหลาย เบื้องล่างตัดตอนด้วยรากของตนที่หยั่งลึกเข้าไปในหนังหุ้มศีรษะ ประมาณปลายเมล็ดข้าวเปลือก ตั้งอยู่ เบื้องบนตัดตอนด้วยอากาศ เบื้องขวางตัดตอนด้วยเส้นผมด้วยกัน, การตัดตอนได้ว่า ผม ๒ เส้น หาได้มีรวมเป็นเส้นเดียวกันไม่ (คือมีแยกเป็นเส้น ๆ) ดังนี้ นี้ชื่อว่า สภาคปริเฉท (ตัดตอนด้วยส่วนของตน). ชื่อว่าผมทั้งหลายนี้ ปัจจัยสร้างไว้มิให้ปะปนกับโกฏฐาส ๓๑ ที่เหลือ โดยนัยอย่างนี้ว่า ผมไม่ใช่ขน, ขนก็ไม่ใช่ผม ดังนี้เป็นต้น.

---

[๑] ฉ. ทีฆวฏฺฏลิกา, สี. ทีฆวฏฺฏา.
[๒] ฉ. เอก...

การตัดตอนได้ว่า (ผมทั้งหลาย) นี้เป็นโกฏฐาสอย่างหนึ่งต่างหาก ดังนี้ นี้ ชื่อว่า วิสภาคปริเฉท (ตัดตอนด้วยโกฏฐาสที่มิใช่ส่วนของตน). นี้เป็นการกำหนดผมทั้งหลายโดยสี เป็นต้น.

๑๘๓. อิทํ ปน เนสํ วณฺณาทิวเสน ปญฺจธา ปฏิกูลโต ววฏฺฐาปนํ. เกสา นาเมเต วณฺณโตปิ ปฏิกูลา, สณฺฐานโตปิ คนฺธโตปิ อาสยโตปิ โอกาสโตปิ ปฏิกูลา.

๑๘๓. ส่วนต่อไปนี้ เป็นการกำหนดผมเหล่านั้น ว่าเป็นปฏิกูลโดยอาการ ๕ โดยเกี่ยวกับสี เป็นต้น. คือว่า ชื่อว่าผมทั้งหลายเหล่านี้ เป็นปฏิกูลแม้โดยสี, เป็นปฏิกูลแม้โดยสัณฐาน แม้โดยกลิ่น แม้โดยที่อาศัย แม้โดยโอกาส.

มนุญฺเญปิ หิ ยาคุปตฺเต วา ภตฺตปตฺเต วา เกสวณฺณํ กิญฺจิ ทิสฺวา เกสมิสฺสกมิทํ หรถ นนฺติ ชิคุจฺฉนฺติ. เอวํ เกสา วณฺณโตปิ ปฏิกูลา. รตฺตึ ภุญฺชนฺตาปิ เกสสณฺฐานํ อกฺกวากํ วา มกจิวากํ วา ฉุปิตฺวาปิ ตเถว ชิคุจฺฉนฺติ. เอวํ สณฺฐานโต ปฏิกูลา.

จริงอยู่ ในภาชนะใส่ยาคูก็ตาม ในภาชนะใส่ภัตก็ตาม แม้ว่าน่าชอบใจ บุคคลพอเห็นอะไร ๆ ที่มีสีเหมือนผมเข้า ก็ย่อมรังเกียจ กล่าวว่า ของนี้ปนผมจงนำมันออกไปที ดังนี้. ผม จึงชื่อว่า เป็นปฏิกูลแม้โดยสี อย่างนี้. คนทั้งหลาย แม้บริโภคอยู่ในเวลากลางคืน พอแตะต้องเส้นเปลือกรักเข้าก็ดี เส้นเปลือกปอเข้าก็ดี

ซึ่งมีสัณฐานเหมือนผม ก็ย่อมรังเกียจอย่าง-นั้นเหมือนกัน. ผมทั้งหลายจึงชื่อว่า เป็นปฏิกูลโดยสัณฐานได้อย่างนี้.

เตลมกฺขนปุปฺผธูปาทิสงฺขารวิรหิตานญฺจ[1] เกสานํ คนฺโธ ปรมเชคุจฺโฉ โหติ. ตโต เชคุจฺฉตโร อคฺคิมฺหิ ปกฺขิตฺตานํ. เกสา หิ วณฺณสณฺฐานโต อปฺปฏิกูลาปิ สิยุํ, คนฺเธน ปน ปฏิกูลาเยว. ยถา หิ ทหรสฺส กุมารสฺส วจฺจํ วณฺณโต หลิทฺทวณฺณํ, สณฺฐานโตปิ หลิทฺทปิณฺฑสณฺฐานํ. สงฺการฏฺฐาเน ฉฑฺฑิตํ จ อุทฺธุมาตกกาฬสุนขสรีรํ วณฺณโต ตาลปกฺกวณฺณํ. สณฺฐานโต วฏฺเฏตฺวา วิสฏฺฐมุทิงฺคสณฺฐานํ. ทาฐาปิสฺส สุมนมกุล-สณฺฐานาติ[2] อุภยมฺปิ วณฺณสณฺฐานโต สิยา อปฺปฏิกูลํ คนฺเธน ปน ปฏิกูลเมว.

อนึ่ง กลิ่นของผมที่เว้นการปรุงแต่งมีการทาน้ำมัน การอบด้วยดอกไม้ เป็นต้น ย่อมเป็นกลิ่นที่เหม็นอย่างยิ่ง. กลิ่นของผมที่ตกไปในไฟยิ่งเหม็นกว่านั้น. แท้จริง โดยสีและสัณฐาน ผมทั้งหลายจะพึงเป็นของไม่ปฏิกูลก็ได้. แต่โดยกลิ่นแล้ว เป็นของปฏิกูลแน่นอน. เปรียบเหมือนอุจจาระของเด็กเล็ก โดยสี มีสีเหมือนขมิ้น, แม้โดย-สัณฐาน ก็มีสัณฐานเหมือนชิ้นขมิ้น. และซากสุนัขดำพองขึ้นที่เขาทิ้งไว้ ณ ที่ทิ้งขยะ ว่าโดยสี มีสีเหมือนผลตาลสุก. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนตะโพน ที่เขากลิ้งปล่อยทิ้งอยู่. แม้เขี้ยวของมันก็มีสัณฐานเหมือน

---

[1] ม. ...ปุปฺผธูมาทิ...

[2] ฉ. สุมนมกุฬสทิสาติ.

เอวํ เกสาปิ สิยุํ วณฺณสณฺฐานโต อปฺปฏิกูลา คนฺเธน ปน ปฏิกูลาเยวาติ.

ดอกมะลิตูม เพราะเหตุนั้น ของทั้ง ๒ ว่าโดยสีและสัณฐาน พึงเป็นของไม่ปฏิกูล แต่โดยกลิ่น เป็นปฏิกูลแน่เทียว ฉันใด. แม้ผมทั้งหลาย ว่าโดยสีและสัณฐาน พึงเป็นของไม่ปฏิกูลได้ แต่ว่าโดยกลิ่น เป็นปฏิกูลอย่างเดียว ฉันนั้นแล.

ยถา ปน อสุจิฏฺฐาเน คามนิสฺสนฺเทน ชาตานิ สูเปยฺยปณฺณานิ นาคริกมนุสฺสานํ เชคุจฺฉานิ โหนฺติ อปริโภคานิ, เอวํ เกสาปิ ปุพฺพโลหิตมุตฺตกรีสปิตฺตเสมฺหาทินิสฺสนฺเทน ชาตตฺตา เชคุจฺฉาติ. อิทํ เนสํ อาสยโต ปาฏิกุลฺยํ.

เปรียบเหมือนว่า ผักที่เขาใช้แกง ซึ่งเกิดอยู่ ณ ที่สกปรกด้วยน้ำเสียที่ระบายออกจากบ้าน ย่อมเป็นของน่ารังเกียจ ไม่น่าบริโภคสำหรับคนชาวเมือง ฉันใด, แม้ผมก็ย่อมเป็นของน่ารังเกียจ เพราะเกิดจากน้ำเสีย ที่ซึมออกมาจากโกฏฐาส มีน้ำเหลือง โลหิต น้ำมูตร กรีส น้ำดี และเสมหะ เป็นต้น ฉันนั้นแล. นี้จัดเป็นความปฏิกูล โดยที่อาศัยแห่งผมเหล่านั้น.

อิเม จ เกสา นาม คูถราสิมฺหิ อุฏฺฐิตกณฺณิกํ วิย เอกตฺตึสโกฏฺฐาสราสิมฺหิ ชาตา. เต สุสานสงฺการฏฺฐานาทีสุ

อนึ่ง ชื่อว่า ผม เหล่านี้ เกิดอยู่บนกองแห่งโกฏฐาส ๓๑ ดุจผักหญ้าที่ตั้งขึ้นบนกองคูถ. ผมเหล่านั้น จึงเป็นของ

ชาตสากํ วิย ปริกฺขาทีสุ ชาตกมล-กุวลยาทิปุปฺผํ วิย จ อสุจิฏฺฐาเน ชาตตฺตา ปรมเชคุจฺฉาติ อิทํ เนสํ โอกาสโต ปาฏิกูลฺยํ.

น่ารังเกียจยิ่งนัก เพราะความที่เกิดอยู่ ณ สถานที่สกปรก ดุจผักที่เกิดอยู่ ณ สถานที่มีป่าช้าและที่ทิ้งขยะเป็นต้น และดุจดอกไม้มีดอกบัวหลวง และดอกบัวสายเป็นต้น ที่เกิดอยู่ที่คูเมืองเป็นต้นแล นี้เป็นความปฏิกูลโดยโอกาสแห่งเส้นผมเหล่านั้น.

ยถา จ เกสานํ, เอวํ สพฺพโกฏฺฐาสานํ วณฺณสณฺฐานคนฺธาสโยกาส-วเสน ปญฺจธา ปฏิกูลตา ววฏฺฐเปตพฺพา.[1] วณฺณสณฺฐานทิโสกาสปริจฺเฉทวเสน ปน สพฺเพปิ วิสุํ วิสุํ ววฏฺฐเปตพฺพา.

พึงกำหนดความเป็นปฏิกูลโดยอาการ ๕ โดยเกี่ยวกับสี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัย และโอกาสแห่งโกฏฐาสทั้งปวง เหมือนอย่างเส้นผมทั้งหลายเถิด. แต่ว่า ต้องกำหนดแม้ทุกโกฏฐาส ด้วยอำนาจแห่งสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และตัดตอน เป็นแต่ละโกฏฐาสไป.

๑๘๔. ตตฺถ โลมา ตาว [2]ปกติโลมา นวุติโลมกูปสหสฺสานิ[2] ปกติวณฺณโต น เกสา วิย อสมฺภินฺนกาฬกา, กาฬปิงฺคลา ปน โหนฺติ. สณฺฐานโต โอนตคฺคา

๑๘๔. ในโกฏฐาสเหล่านั้น ที่ชื่อว่า โลมา ได้แก่ ขนตามปกติก่อน มีประมาณ ๙๐,๐๐๐ ขุม ว่าโดยสีตามปกติ จะมีสีดำไม่เจือด้วยสีอื่น (ดำสนิท) เหมือนอย่างผม

---

[1] ฉ. เวทิตพฺพา.

[2-2] ฉ. อิเม ปารา น ทิสฺสนฺติ.

ตาลมูลสณฺฐานา. ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตา. โอกาสโต ฐเปตฺวา เกสานํ ปติฏฺฐิโตกาสญฺจ หตฺถปาทตลานิ จ เยภุยฺเยน อวเสสสรีรเวฐนจมฺเม ชาตา. ปริจฺเฉทโต สรีรเวฐนจมฺเม ลิขามตฺตํ ปวิสิตฺวา ปติฏฺฐิเตน เหฏฺฐา อตฺตโน มูลตเลน อุปริ อากาเสน ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนา, เทฺว โลมา เอกโต นตฺถีติ[1] อยํ เนสํ สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

ก็หาไม่, แต่ว่าเป็นสีดำปนเหลือง. โดยสัณฐาน มีสัณฐานโค้งปลายเหมือนรากตาล. โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส โดยมาก เกิดอยู่บนหนังหุ้มสรีระส่วนที่เหลือ ยกเว้นโอกาสที่ตั้งอยู่แห่งผมทั้งหลาย และฝ่ามือฝ่าเท้า. โดยตัดตอน เบื้องล่างตัดตอนด้วยรากของตน ที่หยั่งลึกเข้าไปในหนังหุ้มสรีระประมาณ ๑ ลิขา ตั้งอยู่ เบื้องบนตัดตอนด้วยอากาศ เบื้องขวางตัดตอนด้วยเส้นขนด้วยกัน, การตัดตอนได้ว่า ขน ๒ เส้น หาได้มีรวมเป็นเส้นเดียวกันไม่ (คือ มีแยกเป็นเส้น ๆ) ดังนี้ นี้ ชื่อว่า สภาคปริเฉทแห่งขนเหล่านั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๘๕. นขาติ วีสติยา นขปตฺตานํ นามํ. เต สพฺเพปิ วณฺณโต เสตา. สณฺฐานโต มจฺฉสกลิกสณฺฐานา. ทิสโต

๑๘๕. คำว่า นขา เป็นชื่อของใบเล็บ ๒๐ ใบ. เล็บเหล่านั้น แม้ทั้งหมด ว่าโดยสี มีสีขาว. โดยสัณฐาน มีสัณฐาน

[1] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ปาทนขา เหฏฺฐิมทิสาย หตฺถนขา อุปริมทิสายาติ ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตา. โอกาสโต องฺคุลีนํ อคฺคปิฏฺเฐสุ ปติฏฺฐิตา. ปริจฺเฉทโต ตีสุ[๑] ทิสาสุ องฺคุลิโกฏิมํเสหิ อนฺโต องฺคุลิปิฏฺฐิมํเสน พหิ เจว อคฺเค จ อากาเสน ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนา. เทฺว นขา เอกโต นตฺถีติ[๒] อยํ เนสํ สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

เหมือนเกล็ดปลา. โดยทิศ เกิดอยู่ทางทิศทั้ง ๒ คือ เล็บเท้าเกิดอยู่ทางทิศเบื้องล่าง เล็บมือเกิดอยู่ทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ตั้งอยู่บนหลังปลายนิ้วทั้งหลาย. โดยตัดตอน ทางทิศทั้ง ๓ (ข้างเล็บทั้งสองข้าง และโคนเล็บ) ตัดตอนด้วยเนื้อปลายนิ้วด้านในตัดตอนด้วยเนื้อหลังนิ้ว ด้านนอกและที่ปลายเล็บตัดตอนด้วยอากาศ เบื้องขวางตัดตอนด้วยเล็บด้วยกัน. การตัดตอนได้ว่าเล็บ ๒ ใบ หาได้มีรวมเป็นใบเดียวกันไม่ (คือ มีแยกเป็นใบ ๆ) ดังนี้ นี้ ชื่อว่าสภาคปริเฉทแห่งเล็บเหล่านั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๘๖. ทนฺตาติ ปริปุณฺณทนฺตสฺส ทฺวตฺตึส ทนฺตฏฺฐิกานิ. เตปิ วณฺณโต เสตา. สณฺฐานโต อเนกสณฺฐานา.

๑๘๖. คำว่า ทนตา ได้แก่กระดูกฟัน ๓๒ ซี่ สำหรับคนที่มีฟันบริบูรณ์. ฟันแม้เหล่านั้น ว่าโดยสี มีสีขาว. โดยสัณฐาน มีสัณฐาน

---

[๑] ฉ. ทฺวีสุ.

[๒] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

เตสญฺหิ เหฏฺฐิมาย ตาว ทนฺตปาฬิยา มชฺเฌ จตฺตาโร ทนฺตา มตฺติกาปิณฺเฑ ปฏิปาฏิยา ฐปิตอลาพุพีชสณฺฐานา. เตสํ อุโภสุ ปสฺเสสุ เอเกโก เอกมูลโก เอกโกฏิโก มลฺลิกมกุลสณฺฐาโน. ตโต เอเกโก ทฺวิมูลโก ทฺวิโกฏิโก ยานกอุปตฺถมฺภนิสณฺฐาโน. ตโต เทฺว เทฺว ติมูลา ติโกฏิกา. ตโต เทฺว เทฺว จตุมูลา จตุโกฏิกาติ. อุปริมปาฬิยาปิ เอเสว นโย. ทิสโต อุปริมทิสาย ชาตา. โอกาสโต ทฺวีสุ หนุกฏฺฐิเกสุ ปติฏฺฐิตา. ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา หนุกฏฺฐิเก ปติฏฺฐิเตน อตฺตโน มูลตเลน อุปริ อากาเสน ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนา. เทฺว ทนฺตา เอกโต นตฺถีติ[๑] อยํ เนสํ สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

หลายอย่าง. จริงอยู่ บรรดาฟันเหล่านั้น อันดับแรก ฟัน ๔ ซี่ ตรงกลางฟันแถวล่าง (ทางด้านหน้านั่นเอง) มีสัณฐานเหมือนเม็ดน้ำเต้า ที่เขาปักเรียงกันบนก้อนดิน. ฟันข้างละซี่ที่ข้างทั้งสอง แห่งฟัน ๔ ซี่นั้น มีรากเดียว มีปลายแง่เดียว มีสัณฐานเหมือนดอกมะลิตูม. ฟันข้างละซี่ถัดจากฟันที่มีรากเดียวนั้นไป มี ๒ ราก มีปลาย ๒ แง่ มีสัณฐานเหมือนไม้ค้ำยาน. ฟันข้างละ ๒ ซี่ถัดจากฟันที่มี ๒ รากนั้นไป มี ๓ ราก มีปลาย ๓ แง่. ฟันข้างละ ๒ ซี่ ถัดจากที่มี ๓ รากนั้นไป มี ๔ ราก มีปลาย ๔ แง่ ดังนี้. แม้ฟันแถวบนก็มีนัยนี้แหละ. โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ตั้งอยู่ที่กระดูกคาง (กราม)ทั้ง ๒. โดยตัดตอน เบื้องล่างตัดตอนด้วยรากของตน ที่ตั้งอยู่ที่กระดูกคาง เบื้องบนตัดตอนด้วยอากาศ เบื้องขวางตัดตอนด้วยฟันด้วยกัน, การตัดตอนได้ว่าฟัน ๒ ซี่ หาได้มีรวมเป็น

---

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ซี่เดียวกันไม่ ดังนี้ นี้ ชื่อว่า สภาคปริเฉท แห่งฟันเหล่านั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๘๗. ตโจติ สกลสรีรํ เวเฐตฺวา ฐิตจมฺมํ. ตสฺส อุปริ กาฬสามปีตาทิวณฺณา ฉวิ นาเมสา ยา สกลสรีรโตปิ สงฺกฑฺฒิยมานา พทรฏฺฐิมตฺตา โหติ. ตโจ ปน วณฺณโต เสโตเยว. โส จสฺส เสตภาโว อคฺคิชาลาภิฆาตปฺปหรณปฺ-ปหาราทีหิ วิทฺธํสิตาย ฉวิยา ปากโฏ โหติ. สณฺฐานโต สรีรสณฺฐาโนว โหติ. อยเมตฺถ สงฺเขโป.

๑๘๗. คำว่า ตโจ ได้แก่ หนังที่หุ้มสรีระทั้งสิ้น ตั้งอยู่. ชื่อว่า ผิว ทางตอนบนแห่งหนังนั้น มีสีดำ คล้ำ เหลืองเป็นต้น ซึ่งเมื่อชักออกแม้จากสรีระทั้งสิ้น ก็จะมีประมาณเท่าเม็ดพุทรา. แต่ว่า หนัง โดยสีมีสีขาวอย่างเดียว. ก็ภาวะที่หนังนั้นมีสีขาวนั้น จะเป็นอันปรากฏได้ เมื่อผิวถลอกไปเพราะถูกเปลวไฟลวก หรือถูกประหารด้วยเครื่องประหาร เป็นต้น. โดยสัณฐาน ก็มีสัณฐานเหมือนสรีระนั่นเอง. นี้เป็นความสังเขปในข้อว่า โดยสัณฐานนี้.

วิตฺถารโต ปน ปาทงฺคุลีตโจ โกสการกโกสสณฺฐาโน. ปิฏฺฐิปาทตโจ ปุฏพนฺธนอุปาหนสณฺฐาโน. ชงฺฆตโจ ภตฺตปุฏกตาลปณฺณสณฺฐาโน. อูรุตโจ ตณฺฑุลภริตทีฆตฺถวิกสณฺฐาโน. อานิสทตโจ

ส่วนว่าโดยพิสดาร หนังนิ้วเท้ามีสัณฐานเหมือนรังไหม. หนังหลังเท้ามีสัณฐานเหมือนรองเท้าหุ้มหลังเท้า. หนัง-แข้ง มีสัณฐานเหมือนใบตาลห่อข้าว. หนังขา มีสัณฐานเหมือนถุงยาวที่เต็มไป

อุทกปูริตปฏปริสฺสาวนสณฺฐาโน. ปิฏฺฐิตโจ ผลโกนทฺธจมฺมสณฺฐาโน. กุจฺฉิตโจ วีณาโทณิโกนทฺธจมฺมสณฺฐาโน. อุรตโจ เยภุยฺเยน จตุรสฺสสณฺฐาโน. อุภยพาหุตโจ ตูณิโรนทฺธจมฺมสณฺฐาโน. ปิฏฺฐิหตฺถตโจ ขุรโกสสณฺฐาโน, ผลกตฺถวิกสณฺฐาโน วา. หตฺถงฺคุลิตโจ กุญฺจิกาโกสกสณฺฐาโน. คีวตโจ คลกญฺจุกสณฺฐาโน, มุขตโจ ฉิทฺทาวฉิทฺโท กีฏกุลาวกสณฺฐาโน. สีสตโจ ปตฺตตฺถวิกสณฺฐาโนติ.

ด้วยข้าวสาร. หนังตะโพก มีสัณฐานเหมือนผ้ากรองน้ำอันเต็มด้วยน้ำ. หนังหลัง มีสัณฐานเหมือนหนังหุ้มโล่. หนังท้อง มีสัณฐานเหมือนหนังหุ้มรางพิณ. หนังอก โดยมาก มีสัณฐานสี่เหลี่ยม. หนังแขนทั้ง ๒ มีสัณฐานเหมือนหนังหุ้มแล่งธนู. หนังหลังมือ มีสัณฐานเหมือนฝักมีด, หรือมีสัณฐานเหมือนถุงโล่. หนังนิ้วมือ มีสัณฐานเหมือนฝักกุญแจ. หนังคอ มีสัณฐานเหมือนคอปกเสื้อ. หนังหน้า มีช่องใหญ่ช่องน้อย มีสัณฐานเหมือนรังตั๊กแตน. หนังศีรษะ มีสัณฐานเหมือนถลกบาตร แล.

ตจปริคฺคณฺหเกน จ โยคาวจเรน อุตฺตโรฏฺฐโต ปฏฺฐาย อุปริมุขํ ญาณํ เปเสตฺวา ปฐมํ ตาว มุขํ ปริโยนทฺธิตฺวา ฐิตจมฺมํ ววฏฺฐเปตพฺพํ. ตโต นลาฏฏฺฐิจมฺมํ. ตโต ถวิกาย ปกฺขิตฺตปตฺตสฺส จ ถวิกาย จ อนฺตเรน หตฺถมิว สีสฏฺฐิกสฺส สีสจมฺมสฺส จ

(วิธีกำหนดหนัง) อันพระโยคาวจรผู้จะกำหนดหนัง พึงส่งญาณไปบนหน้า เริ่มตั้งแต่ริมฝีปากบน กำหนดหนังที่หุ้มใบหน้าเป็นอันดับแรกก่อน. ต่อจากนั้นไป ก็พึงกำหนดหนังหุ้มกระดูกหน้าผาก. ต่อจากนั้นไป ก็พึงส่งญาณไป โดยระหว่างกระดูก-ศีรษะกับหนังศีรษะ ดุจสอดมือเข้าไปโดย

อนฺตเรน ญาณํ เปเสตฺวา อฏฺฐิเกน สทฺธึ จมฺมสฺส จ เอกาพทฺธภาวํ วิโยเชนฺเตน สีสจมฺมํ ววฏฺฐเปตพฺพํ. ตโต ขนฺธจมฺมํ. ตโต อนุโลเมน จ ปฏิโลเมน จ ทกฺขิณหตฺถจมฺมํ. อถ เตเนว นเยน วามหตฺถจมฺมํ. ตโต ปิฏฺฐิจมฺมํ, ตํ ววฏฺฐเปตฺวา อนุโลเมน จ ปฏิโลเมน จ ทกฺขิณปาทจมฺมํ. อถ เตเนว นเยน วามปาทจมฺมํ. ตโต อนุกฺกเมเนว วตฺถิอุทรหทยคีวจมฺมานิ ววฏฺฐเปตพฺพานิ. อถ คีวจมฺมานนฺตรํ เหฏฺฐิมหนุจมฺมํ ววฏฺฐเปตฺวา อธโรฏฺฐ-ปริโยสานํ ปาเปตฺวา นิฏฺฐเปตพฺพํ. เอวํ โอฬาริโกฬาริกํ ปริคฺคณฺหนฺตสฺส สุขุมมฺปิ ปากฏํ โหติ. ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาโต. โอกาสโต สกลสรีรํ ปริโยนทฺธิตฺวา ฐิโต. ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา ปติฏฺฐิตตเลน อุปริ อากาเสน ปริจฺฉินฺโน, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

ระหว่างบาตรที่สวมถลกกับถลก และแยกภาวะ ที่หนังติดเนื่องเป็นอันเดียวกับกระดูกออก กำหนดแค่หนังศีรษะ. ต่อจากนั้นไปก็พึงกำหนดหนังคอ. ต่อจากนั้นไป ก็พึงกำหนดหนังมือขวา ทั้งโดยอนุโลม และโดยปฏิโลม. ลำดับนั้น ก็พึงกำหนดหนังมือซ้าย โดยนัยนั้นนั่นแหละ. ต่อจากนั้นไป ก็พึงกำหนดหนังหลัง, ครั้นกำหนดหนังหลังนั้นแล้ว ก็พึงกำหนดหนังเท้าขวา ทั้งโดยอนุโลมและปฏิโลม. ลำดับนั้น ก็พึงกำหนดหนังเท้าซ้าย โดยนัยนั้นนั่นแหละ. ต่อจากนั้นไป ก็พึงกำหนดหนังท้องน้อย หนังหน้าท้อง หนังอก และหนังคอ ตามลำดับทีเดียว. ลำดับนั้น ก็พึงกำหนดหนังใต้คาง ถัดหนังคอ(ขึ้นไป) จนถึงริมฝีปากล่างเป็นที่สุด จึงเสร็จ. เมื่อพระโยคาวจร กำหนดหนังที่หยาบ ๆ ได้อย่างนี้ หนังแม้ที่ละเอียดก็จะเป็นอันปรากฏได้. โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ตั้งหุ้มสรีระทั้งสิ้นอยู่. โดยตัดตอน เบื้องล่างตัดตอนด้วยพื้นที่มันตั้งอยู่ เบื้องบนตัดตอน

ด้วยอากาศ, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งหนังนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๘๘. <u>มํสนฺติ</u> นว มํสเปสิสตานิ. ตํ สพฺพมฺปิ วณฺณโต รตฺตํ กึสุกปุปฺผสทิสํ. สณฺฐานโต ชงฺฆปิณฺฑิกมํสํ ตาลปณฺณปุฏภตฺตสณฺฐานํ. อูรุมํสํ นิสทโปตกสณฺฐานํ. อานิสทมํสํ อุทฺธนโกฏิสณฺฐานํ. ปิฏฺฐิมํสํ ตาลคุฬปฏลสณฺฐานํ. ผาสุกทฺวยมํสํ[๑] โกฏฺฐลิกาย กุจฺฉิยํ ตนุมตฺติกาเลปนสณฺฐานํ. ถนมํสํ พนฺธิตฺวา[๒] อวกฺขิตฺตมตฺติกาปิณฺฑสณฺฐานํ. พาหุทฺวยมํสํ ทฺวิคุณํ กตฺวา ฐปิตนิจฺจมฺมมหามูสิกสณฺฐานํ. เอวํ โอฬาริโกฬาริกํ ปริคฺคณฺหนฺตสฺส สุขุมมฺปิ ปากฏํ โหติ. ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ. โอกาสโต

๑๘๘. บทว่า <u>มํสํ</u> ได้แก่ ชิ้นเนื้อ ๙๐๐ ชิ้น. เนื้อนั้นแม้ทั้งหมด โดยสี มีสีแดงเหมือนดอกทองกวาว. โดยสัณฐาน เนื้อปลีแข้ง มีสัณฐานเหมือนข้าวที่ห่อด้วยใบตาล. เนื้อขา มีสัณฐานเหมือนลูกหินบด. เนื้อตะโพก มีสัณฐานเหมือนก้อนเส้าเตาไฟ. เนื้อหลัง มีสัณฐานเหมือนแผ่นตาลงบ. เนื้อสีข้างทั้ง ๒ มีสัณฐานเหมือนดินฉาบบาง ๆ ที่ท้องยุ้งข้าว. เนื้อนม มีสัณฐานเหมือนก้อนดิน ที่เขาผูกแขวนไว้. เนื้อแขนทั้ง ๒ มีสัณฐานเหมือนหนูตัวใหญ่ที่เขาถลกหนังทบเป็น ๒ ชั้นวางไว้. เมื่อพระโยคีกำหนดเนื้อที่หยาบ ๆ ไปอย่างนี้

---

[๑] อิ. ม. ปาสุกทฺวยมํสํ.

[๒] ฉ. วฏฺเฏตฺวา.

นาธิกานิ[๑] ตีณิ อฏฺฐิสตานิ อนุลุมฺปิตฺวา[๒] ฐิตํ. ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา อฏฺฐิสงฺฆาเฏ ปติฏฺฐิตตเลน อุปริ ตเจน ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

เนื้อแม้ที่ละเอียด ก็ย่อมปรากฏได้. โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ตั้งฉาบไปตามกระดูกไม่เกิน ๓๐๐ ชิ้น. โดยตัดตอนเบื้องล่าง ตัดตอนด้วยพื้นที่ตั้งอยู่ที่โครงกระดูก เบื้องบนตัดตอนด้วยหนัง เบื้องขวางตัดตอนด้วยเนื้อด้วยกัน, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งเนื้อนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๘๙. นหารูติ นว นหารุสตานิ. วณฺณโต สพฺเพปิ นหารู เสตา. สณฺฐานโต นานาสณฺฐานา. เอเตสุ หิ คีวาย อุปริมภาคโต ปฏฺฐาย ปญฺจ มหานหารู สรีรํ วินทฺธมานา ปุริมปสฺเสน โอติณฺณา. ปญฺจ ปจฺฉิมปสฺเสน. ปญฺจ ทกฺขิณปสฺเสน. ปญฺจ วามปสฺเสน. ทกฺขิณหตฺถํ วินทฺธมานาปิ หตฺถสฺส ปุริมปสฺเสน ปญฺจ. ปจฺฉิมปสฺเสน ปญฺจ.

๑๘๙. บทว่า นหารู ได้แก่ เอ็น ๙๐๐ เส้น. โดยสี เอ็นแม้ทุกเส้น มีสีขาว. โดยสัณฐาน มีสัณฐานต่าง ๆ กัน. จริงอยู่ในบรรดาเอ็นเหล่านี้ เอ็นใหญ่ที่รัดรึงสรีระ จับตั้งแต่ตอนบนแห่งคอ หยั่งลงไปทางข้างหน้า ๕ เส้น. หยั่งลงไปทางข้างหลัง ๕ เส้น. หยั่งลงไปทางข้างขวาก็ ๕ เส้น. หยั่งลงไปทางซ้ายก็ ๕ เส้น. แม้ที่รัดรึงมือขวาทางข้างหน้ามือก็ ๕ เส้น.

---

[๑] ฉ. วีสาธิกานิ.

[๒] ฉ. อนุลิมฺปิตฺวา.

ตถา วามหตฺถํ วินทฺธมานาปิ, ทกฺขิณปาทํ วินทฺธมานาปิ ปาทสฺส ปุริมปสฺเสน ปญฺจ. ปจฺฉิมปสฺเสน ปญฺจ. ตถา วามปาทํ วินทฺธมานาปีติ เอวํ สรีรธารกา นาม สฏฺฐิ มหานฺหารู กายํ วินทฺธมานา โอติณฺณา. เย กณฺฑราติปิ วุจฺจนฺติ. เต สพฺเพปิ กนฺทฬมกุลสณฺฐานา. อญฺเญ ปน ตํ ตํ ปเทสํ อชฺโฌตฺถริตฺวา ฐิตา. ตโต สุขุมตรา สุตฺตรชฺชุกสณฺฐานา. อญฺเญ ตโต สุขุมตรา ปูติลตาสณฺฐานา[๑] อญฺเญ ตโต สุขุมตรา มหาวีณาตนฺติสณฺฐานา. อญฺเญ ถูลสุตฺตกสณฺฐานา. หตฺถปาทปิฏฺฐีสุ นฺหารู สกุณปาทสณฺฐานา. สีเส นฺหารู ทารกานํ สีสชาลกสณฺฐานา. ปิฏฺฐิยํ นฺหารู อาตเป ปสาริตอลฺลชาลสณฺฐานา. อวเสสา ตํตํองฺคปจฺจงฺคานุคตา นฺหารู สรีเร ปฏิมุกฺกชาลกญฺจุกสณฺฐานา. ทิสโต

ทางหลังมือก็ ๕ เส้น. แม้ที่รัดรึงมือซ้ายอยู่ก็อย่างนั้น, แม้ที่รัดรึงเท้าขวา ทางข้างหน้าเท้าก็ ๕ เส้น. ทางหลังเท้าก็ ๕ เส้น. แม้ที่รัดรึงเท้าซ้ายอยู่ก็อย่างนั้น โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ จึงรวมเป็นเอ็นใหญ่ ๖๐ เส้น ชื่อว่า สรีรธารกา (ทรงสรีระไว้) หยั่งลงไปรัดรึงกายอยู่. ซึ่งเขาเรียกกันว่า กัณฑรา (เอ็นประธาน) ดังนี้ก็มี. เอ็นแม้ทั้งหมดเหล่านั้น มีสัณฐานเหมือนต้นคล้าอ่อน. ส่วนเอ็นอีกพวกหนึ่งตั้งอยู่แผ่คลุมส่วนนั้น ๆ ไว้. เอ็นที่เล็กกว่าเอ็นที่ชื่อว่า สรีรธารกา นั้น มีสัณฐานเหมือนเชือกด้าย. เอ็นอีกพวกหนึ่งที่เล็กกว่านั้น มีสัณฐานเหมือนเถากระพังโหมนั่นเทียว, เอ็นอีกพวกหนึ่งที่เล็กกว่านั้นมีสัณฐานเหมือนสายพิณใหญ่. เอ็นอีกพวกหนึ่ง มีสัณฐานเหมือนด้ายเส้นใหญ่. เอ็นที่หลังมือหลังเท้า มีสัณฐานเหมือนตีนนก.

---

[๑] ฉ. ว-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตา. โอกาสโต สกลสรีเร อฏฺฐีนิ อาพนฺธิตฺวา ฐิตา. ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา ติณฺณํ อฏฺฐิสตานํ อุปริ ปติฏฺฐิตตเลหิ อุปริ มํสจมฺมานิ อาหจฺจ ฐิตปฺปเทเสหิ ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนา, อยํ เนสํ สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

เอ็นที่ศีรษะ มีสัณฐานเหมือนตาข่ายคลุมศีรษะเด็ก. เอ็นที่หลัง มีสัณฐานเหมือนแหเปียกที่เขาผึ่งไว้กลางแดด. เอ็นที่เหลือที่ไปตามอวัยวะใหญ่น้อยนั้น ๆ มีสัณฐานเหมือนเสื้อร่างแหที่คลุมตัวอยู่. โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ตั้งยึดกระดูกในสรีระทั้งสิ้นไว้. โดยตัดตอน เบื้องล่าง ตัดตอนด้วยพื้นที่ตั้งอยู่เบื้องบนกระดูก ๓๐๐ ชิ้น เบื้องบนตัดตอนด้วยส่วนที่มันตั้งอยู่จดเนื้อและหนัง เบื้องขวางตัดตอนด้วยเอ็นด้วยกัน, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งเอ็นเหล่านั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๙๐. อฏฺฐีติ ฐเปตฺวา ทฺวตฺตึส ทนฺตฏฺฐีนิ อวเสสานิ จตุสฏฺฐิ หตฺถฏฺฐีนิ, จตุสฏฺฐิ ปาทฏฺฐีนิ, จตุสฏฺฐิ มํสนิสฺสิตานิ มุทุอฏฺฐีนิ, เทฺว ปณฺหิกฏฺฐีนิ, เอเกกสฺมึ ปาเท เทฺว เทฺว โคปฺผกฏฺฐีนิ, เทฺว ชงฺฆฏฺฐีนิ, เอกํ ชนฺนุกฏฺฐิ, เอกํ

๑๙๐. บทว่า อฏฺฐี ได้แก่ ยกเว้นกระดูกฟัน ๓๒ ซี่ กระดูกประมาณ ๓๐๐ ชิ้นที่เหลือ อย่างนี้ คือ กระดูกมือ ๖๔ ชิ้น, กระดูกเท้า ๖๔ ชิ้น, กระดูกอ่อนติดเนื้อ ๖๔ ชิ้น, กระดูกส้นเท้า ๒ ชิ้น, กระดูกข้อเท้าที่เท้าแต่ละข้าง ข้างละ ๒ ชิ้น,

อูรุฏฺฐิ, เทฺว กฏิฏฺฐีนิ, อฏฺฐารส ปิฏฺฐิกณฺฏกฏฺฐีนิ, จตุวีสติ ผาสุกฏฺฐีนิ, จุทฺทส อุรฏฺฐีนิ, เอกํ หทยฏฺฐิ, เทฺว อกฺขกฏฺฐีนิ, เทฺว โกฏฺฐฏฺฐีนิ, เทฺว พาหุฏฺฐีนิ[๑] เทฺว เทฺว อคฺคพาหุฏฺฐีนิ, สตฺต คีวฏฺฐีนิ, เทฺว หนุกฏฺฐีนิ, เอกํ นาสิกฏฺฐิ, เทฺว อกฺขิฏฺฐีนิ, เทฺว กณฺณฏฺฐีนิ, เอกํ นลาฏฏฺฐิ, เอกํ มุทฺธฏฺฐิ, นว สีสกปาลฏฺฐีนีติ เอวํ ติมตฺตานิ อฏฺฐิสตานิ, ตานิ สพฺพานิปิ วณฺณโต เสตานิ. สณฺฐานโต นานาสณฺฐานานิ.

กระดูกแข้ง ข้างละ ๒ ชิ้น, กระดูกเข่า (ข้างละ) ๑ ชิ้น, กระดูกขา (ข้างละ) ๑ ชิ้น, กระดูกสะเอว ๒ ชิ้น, กระดูกสันหลัง ๑๘ ชิ้น, กระดูกซี่โครง ๒๔ ชิ้น, กระดูกอก ๑๔ ชิ้น, กระดูกใกล้หัวใจ ๑ ชิ้น, กระดูกไหปลาร้า ๒ ชิ้น, กระดูกสะบัก ๒ ชิ้น, กระดูกแขน ๒ ชิ้น, กระดูกแขนตอนปลาย ข้างละ ๒ ชิ้น, กระดูกคอ ๗ ชิ้น, กระดูกคาง ๒ ชิ้น, กระดูกจมูก ๑ ชิ้น, กระดูกเบ้าตา ๒ ชิ้น, กระดูกหู ๒ ชิ้น, กระดูกหน้าผาก ๑ ชิ้น, กระดูกกระหม่อม ๑ ชิ้น, กระดูกกะโหลกศีรษะ ๙ ชิ้น, กระดูกเหล่านั้น แม้ทั้งหมด โดยสี มีสีขาว. โดยสัณฐาน มีสัณฐานต่าง ๆ กัน.

ตตฺถ หิ อคฺคปาทงฺคุลิอฏฺฐีนิ กตกพีชสณฺฐานานิ. ตทนนฺตรานิ มชฺเฌปพฺพฏฺฐีนิ ปนสฏฺฐิสณฺฐานานิ. มูลปพฺพฏฺฐีนิ

จริงอยู่ ในบรรดากระดูกเหล่านั้น กระดูกปลายนิ้วเท้า มีสัณฐานเหมือนเมล็ดตุมกา. กระดูกข้อกลางถัดมาจากกระดูก-

---

[๑] อิ. ม. พาหฏฺฐีนิ.

ปณฺหวสณฺฐานานิ. ปิฏฺฐิปาทฏฺฐีนิ โกฏฺฏิตกนฺทพฺกนฺทราสิสณฺฐานานิ. ปณฺหิกฏฺฐิ เอกฏฺฐิตาลผลพีชสณฺฐานํ. โคปฺผกฏฺฐีนิ พทฺธกีฬาโคฬกสณฺฐานานิ. ชงฺฆฏฺฐีนํ โคปฺผกฏฺฐีสุ ปติฏฺฐิตฏฺฐานํ อปนีต-ตจสินฺทิกฬีรสณฺฐานํ. ขุทฺทกํ ชงฺฆฏฺฐิกํ ธนุกทณฺฑสณฺฐานํ. มหนฺตํ มิลาตสปฺป-ปิฏฺฐิสณฺฐานํ. ชนฺนุกฏฺฐิ เอกโต ปริกฺขีณเผณกสณฺฐานํ. ตตฺถ ชงฺฆฏฺฐิกสฺส ปติฏฺฐิตฏฺฐานํ อติขิณคฺคโคสิงฺคสณฺฐานํ[๑] อูรุฏฺฐิ ทุตฺตจฺฉิตวาสิผรสุทณฺฑสณฺฐานํ. ตสฺส กฏิฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตฏฺฐานํ กีฬาโคฬกสณฺฐานํ. เตน กฏิฏฺฐิโน ปติฏฺฐิตฏฺฐานํ อคฺคจฺฉินฺน-มหาปุณฺณาวผลสณฺฐานํ[๒]

ปลายนิ้วเท้านั้น มีสัณฐานเหมือนเม็ดขนุน. กระดูกข้อโคน มีสัณฐานเหมือนบัณเฑาะว์. กระดูกหลังเท้า มีสัณฐานเหมือนกองหัว-คล้าที่ถูกทุบ. กระดูกส้นเท้า มีสัณฐานเหมือนจาวตาลลอนเดียว. กระดูกข้อเท้า มีสัณฐานเหมือนลูกสะบ้าที่เขาผูกไว้.กระดูกแข้งตรงที่ตั้งลงจดกระดูกข้อเท้า มีสัณฐานเหมือนหน่อเป้งที่ปอกเปลือก. กระดูกแข้งชิ้นเล็ก มีสัณฐานเหมือนคันธนู. กระดูกแข้งชิ้นใหญ่ มีสัณฐานเหมือนหลังงูเหี่ยวแห้ง. กระดูกเข่า มีสัณฐานเหมือนต่อมน้ำที่แหว่งไปข้างหนึ่ง. กระดูกแข้งตรงที่ตั้งอยู่จดกระดูกเข่านั้น มีสัณฐานเหมือนเขาโค-ปลายทู่. กระดูกขา มีสัณฐานเหมือนด้ามพร้า หรือด้ามขวานที่เขาถากไว้หยาบ ๆ. กระดูกขานั้น ตรงที่ตั้งอยู่จดกระดูกสะเอว มีสัณฐานเหมือนลูกสะบ้า.

[๑] สี. อติติขิณคฺคโคสิงฺคสณฺฐานํ.

[๒] สี. ม. มหาปุนฺนาคผลสณฺฐานํ.

กระดูกสะเอวตรงที่ตั้งอยู่จดกับกระดูกขานั้น มีสัณฐานเหมือนผลมะงั่วใหญ่ปลายปาด.

กฏิฏฐีนิ เทฺวปิ เอกาพทฺธานิ หุตฺวา กุมฺภการิกอุทฺธนสณฺฐานานิ. ปาฏิเยกฺกํ กมฺมารกูฏโยตฺตสณฺฐานานิ. โกฏิยํ ฐิตอานิสทฏฺฐิ อโธมุขํ กตฺวา คหิตสปฺปผณสณฺฐานํ, สตฺตฏฺฐฐาเนสุ ฉิทฺทาวฉิทฺทํ. ปิฏฺฐิกณฺฏกฏฺฐีนิ อพฺภนฺตรโต อุปรูปริฐปิตสีสกปฏฺฏเวฐก-สณฺฐานานิ. พาหิรโต วฏฺฏนาวฬิสณฺฐานานิ. เตสํ อนฺตรนฺตรา กกจทนฺตสทิสา เทฺว ตโย กณฺฏกา โหนฺติ. จตุวีสติยา ผาสุกฏฺฐีสุ อปริปุณฺณานิ อปริปุณฺณ-อสิตสณฺฐานานิ. ปริปุณฺณานิ ปริปุณฺณอสิต-สณฺฐานานิ. สพฺพานิปิ โอทาตกุกฺกุฏสฺส ปสาริตปกฺขสณฺฐานานิ. จุทฺทส อุรฏฺฐีนิ ชิณฺณสนฺทมานิกปญฺชรสณฺฐานานิ. หทยฏฺฐิ ทพฺพิผณสณฺฐานํ.

กระดูกสะเอวทั้ง ๒ ชิ้น ที่ติดเนื่องเป็นอันเดียวกันอยู่ มีสัณฐานเหมือนเตาของช่างหม้อ. แต่ละชิ้น มีสัณฐานเหมือนคีมของช่างทอง. กระดูกตะโพกตอนปลาย มีสัณฐานเหมือนพังพานงูที่เขาจับให้คว่ำหน้าลง, มีช่องใหญ่ช่องน้อยอยู่ตรงที่ ๗-๘ แห่ง. กระดูกสันหลังข้างใน มีสัณฐานเหมือนห่วงแผ่นตะกั่วที่เขาวางซ้อน ๆ กันขึ้นไป. ข้างนอก มีสัณฐานเหมือนแถวลูกประคำ. ในระหว่าง ๆ แห่งกระดูกสันหลังเหล่านั้น มีเดือยอยู่ ๒-๓ ซี่ ซึ่งเหมือนกับฟันเลื่อย. ในกระดูกซี่โครง ๒๔ ซี่ ซี่ที่ไม่บริบูรณ์ (คือซี่สั้น ๆ) มีสัณฐานเหมือนเคียวไม่เต็มเล่ม. ซี่ที่บริบูรณ์ มีสัณฐานเหมือนเคียวเต็มเล่ม. กระดูกซี่โครงรวมกันทุกซี่ มีสัณฐานเหมือนปีกไก่ขาวที่กางอยู่. กระดูกอก ๑๔ ชิ้น มีสัณฐานเหมือนกรงคานหามเก่า ๆ. กระดูกใกล้หัวใจ มีสัณฐานเหมือนจวัก.

คุณธีระพงษ์-คุณจตุพร ชนะวงศ์ และครอบครัว
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อกฺขกฏฺฐีนิ ขุทฺทกโลหวาสิทณฺฑสณฺฐานานิ. โกฏฺฏฏฺฐีนิ เอกโต ปริกฺขีณสีหฬกุทฺทาลสณฺฐานานิ. พาหุฏฺฐีนิ อาทาสทณฺฑกสณฺฐานานิ. อคฺคพาหุฏฺฐีนิ ยมกตาลกนฺทสณฺฐานานิ. มณิพนฺธฏฺฐีนิ เอกโต อลฺลิยาเปตฺวา ฐปิตสีสกปฏฺฏเวธกสณฺฐานานิ. ปิฏฺฐิหตฺถฏฺฐีนิ โกฏฺฏิตกนฺทฬกนฺทราสิสณฺฐานานิ. หตฺถงฺคุลีสุ มูลปพฺพฏฺฐีนิ ปณฺหวสณฺฐานานิ. มชฺเฌปพฺพฏฺฐีนิ อปริปุณฺณปนสฏฺฐิสณฺฐานานิ. อคฺคปพฺพฏฺฐีนิ กตกพีชสณฺฐานานิ.

กระดูกไหปลาร้า มีสัณฐานเหมือนมีดโลหะเล่มเล็ก ๆ ที่มีด้าม. กระดูกสะบักมีสัณฐานเหมือนจอบชาวสีหลที่เหี้ยนไปข้างหนึ่ง. กระดูกแขน มีสัณฐานเหมือนด้ามแว่น. กระดูกแขนตอนปลาย มีสัณฐานเหมือนรากตาลคู่. กระดูกข้อมือ มีสัณฐานเหมือนห่วงแผ่นตะกั่ว ที่เขาเชื่อมให้ติดกันข้างหนึ่ง แล้ววางไว้. กระดูกหลังมือมีสัณฐานเหมือนกองหัวคล้าที่ถูกทุบ. กระดูกนิ้วมือข้อโคน มีสัณฐานเหมือนบัณเฑาะว์. กระดูกข้อกลาง มีสัณฐานเหมือนเม็ดขนุนไม่เต็มเม็ด. กระดูกข้อปลาย มีสัณฐานเหมือนเมล็ดตุมกา.

สตฺต คีวฏฺฐีนิ ทณฺเฑน วิชฺฌิตฺวา ปฏิปาฏิยา ฐปิตวํสกฬีรจกฺกลกสณฺฐานานิ. เหฏฺฐิมหนุกฏฺฐิ กมฺมารานํ อโยกูฏโยตฺตสณฺฐานํ. อุปริมํ อวเลขนสตฺถกสณฺฐานํ. อกฺขิกูปนาสกูปฏฺฐีนิ อปนีตมิญฺชตรุณตาลฏฺฐิสณฺฐานานิ. นลาฏฏฺฐิ อโธมุขฏฺฐปิต-

กระดูกคอ ๗ ชิ้น มีสัณฐานเหมือนแว่นหน่อไม้ไผ่ ที่เขาใช้ไม้เสียบตั้งไว้ตามลำดับ. กระดูกคางชิ้นล่าง มีสัณฐานเหมือนคีมเหล็กของช่างโลหะ. ชิ้นบน มีสัณฐานเหมือนเหล็กขูด. กระดูกเบ้าตา และกระดูกจมูก มีสัณฐานเหมือนกะโหลกตาล-

สงฺขถาลกกปาลสณฺฐานํ. กณฺณจูฬิกฏฺฐีนิ นฺหาปิตขุรโกสสณฺฐานานิ. นลาฏกณฺณจูฬิกานํ อุปริ ปฏฺฏพนฺธโนกาเส อฏฺฐิ สงฺกุฏิตฆฏ-ปุณฺณปฏลขณฺฑสณฺฐานํ. มุทฺธฏฺฐิ มุขจฺฉินฺน-วงฺกนาฬิเกรสณฺฐานํ. สีสฏฺฐีนิ สิพฺเพตฺวา ฐปิตชชฺชรลาพุกฏาหสณฺฐานานิ.

อ่อนที่ควักเยื่อออกแล้ว. กระดูกหน้าผากมีสัณฐานเหมือนเปลือกสังข์ ที่เขาวางคว่ำหน้าลง. กระดูกกกหู มีสัณฐานเหมือนฝักมีดโกนของช่างกัลบก. กระดูกในโอกาสที่ติดกันเป็นแผ่น เหนือกระดูกหน้าผากและกระดูกกกหู มีสัณฐานเหมือนท่อนผ้าที่ยับ ๆ ที่เต็มอยู่ในหม้อ. กระดูกกระหม่อมมีสัณฐานเหมือนกะโหลกมะพร้าวเบี้ยวปาด-หน้า. กระดูกศีรษะ มีสัณฐานเหมือนกะโหลกน้ำเต้าเก่าที่เขาเย็บติดกัน แล้วตั้งไว้.

ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตานิ. โอกาสโต อวิเสเสน สกลสรีเร ฐิตานิ. วิเสเสน ปเนตฺถ สีสฏฺฐีนิ คีวฏฺฐีสุ ปติฏฺฐิตานิ. คีวฏฺฐีนิ ปิฏฺฐิกณฺฏกฏฺฐีสุ. ปิฏฺฐิกณฺฏกฏฺฐีนิ กฏิฏฺฐีสุ. กฏิฏฺฐีนิ อูรุฏฺฐีสุ. อูรุฏฺฐีนิ ชนฺนุกฏฺฐีสุ. ชนฺนุกฏฺฐีนิ ชงฺฆฏฺฐีสุ. ชงฺฆฏฺฐีนิ โคปฺผกฏฺฐีสุ. โคปฺผกฏฺฐีนิ ปิฏฺฐิปาทฏฺฐีสุ

โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดย-โอกาส ว่าโดยไม่แปลกกัน มันตั้งอยู่ในสรีระทั้งสิ้น. ส่วนว่าโดยแปลกกัน ในกระดูกทั้งหลายนั้น กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูก-คอ. กระดูกคอตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง. กระดูกสันหลัง ตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว. กระดูกสะเอวตั้งอยู่บนกระดูกขา. กระดูก-ขาตั้งอยู่บนกระดูกเข่า. กระดูกเข่าตั้งอยู่

ปติฏฺฐิตานิ. ปริจฺเฉทโต อนฺโต อฏฺฐิมิญฺเชน อุปริโต มํเสน อคฺเค มูเล จ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนานิ, อยํ เนสํ สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

บนกระดูกแข้ง. กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า. กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกหลังเท้า. โดยตัดตอน ภายในตัดตอนด้วยเยื่อในกระดูก ข้างบนตัดตอนด้วยเนื้อ ที่ปลายและที่โคนตัดตอนด้วยกระดูกด้วยกัน, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งกระดูกเหล่านั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๙๑. อฏฺฐิมญฺชนฺติ เตสํ เตสํ อฏฺฐีนํ อพฺภนฺตรคตมิญฺชํ. ตํ วณฺณโต เสตํ. สณฺฐานโต มหนฺตมหนฺตานํ อฏฺฐีนํ อพฺภนฺตรคตํ เวฬุนาฬิยํ ปกฺขิตฺตเสทิตมหาเวตฺตคฺคสณฺฐานํ. ขุทฺทานุขุทฺทกานํ อพฺภนฺตรคตํ เวฬุยฏฺฐิปพฺเพสุ ปกฺขิตฺตเสทิตตนุเวตฺตคฺคสณฺฐานํ. ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ. โอกาสโต อฏฺฐีนํ อพฺภนฺตเร ปติฏฺฐิตํ. ปริจฺเฉทโต อฏฺฐีนํ อพฺภนฺตรตเลหิ ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

๑๙๑. บทว่า อฏฺฐิมิญฺชํ ได้แก่ เยื่อที่อยู่ภายในกระดูกเหล่านั้น ๆ. เยื่อใน-กระดูกนั้น ว่าโดยสี มีสีขาว. โดยสัณฐาน เยื่อในกระดูกที่อยู่ภายในกระดูกชิ้นใหญ่ ๆ มีสัณฐานเหมือนยอดหวายเส้นใหญ่ ที่เขาลนไฟใส่ไว้ในกระบอกไม้ไผ่. ที่อยู่ภายในกระดูกชิ้นเล็ก ๆ มีสัณฐานเหมือนยอดหวายเส้นเล็กที่เขาลนไฟใส่ไว้ในปล้องข้อไม้ไผ่. โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในกระดูกทั้งหลาย. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยผิวพื้นด้านใน แห่งกระดูกทั้งหลาย, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งเยื่อ-

ในกระดูกนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๙๒. วกฺกนฺติ เอกพนฺธนา เทฺว มํสปิณฺฑิกา. ตํ วณฺณโต มนฺทรตฺตํ ปาลิภทฺทกฏฺฐิวณฺณํ. สณฺฐานโต ทารกานํ ยมกกีฬาโคฬกสณฺฐานํ, เอกวณฺฏปฏิพทฺธ-อมฺพผลทฺวยสณฺฐานํ วา. ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ. โอกาสโต คลวาฏกา นิกฺขนฺเตน เอกมูเลน โถกํ คนฺตฺวา ทฺวิธา ภินฺเนน ถูลนหารุนา วินิพนฺธํ[๑] หุตฺวา หทยมํสํ ปริกฺขิปิตฺวา ฐิตํ. ปริจฺเฉทโต วกฺกํ วกฺกภาเคน ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

๑๙๒. บทว่า วกฺกํ (ไต) ได้แก่ ก้อนเนื้อ ๒ ก้อน มีขั้วอันเดียวกัน. ไตนั้น ว่าโดยสี มีสีแดงอ่อน คือ มีสีเหมือนเม็ดทองหลางป่า. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนลูกสะบ้าคู่ของพวกเด็ก ๆ, หรือว่ามีสัณฐานเหมือนมะม่วง ๒ ผล ที่ติดอยู่กับขั้วอันเดียวกัน. โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส มันถูกยึดไว้ด้วยเอ็นใหญ่ที่ออกจากหลุมคอ มีโคนเส้นเดียว ไปได้หน่อยหนึ่งแล้วก็แยกเป็น ๒ เส้น ตั้งอยู่โอบล้อมเนื้อหัวใจไว้. โดยตัดตอน ไตตัดตอนด้วยส่วนของไต, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งไตนั้น. ส่วนวิสภาคปริจเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๙๓. หทยนฺติ หทยมํสํ. ตํ วณฺณโต รตฺตํ ปทุมปตฺตปิฏฺฐิวณฺณํ. สณฺฐานโต

๑๙๓. บทว่า หทยํ ได้แก่ เนื้อหัวใจ. หัวใจนั้น ว่าโดยสี มีสีแดง คือ มีสีเหมือน

[๑] ฉ. วินิพทฺธํ.

พาหิรปตฺตานิ อปเนตฺวา อโธมุขฐปิตปทุมมกุลสณฺฐานํ. พหิ มฏฺฐํ, อนฺโต โกสาตกีผลสฺสส อพฺภนฺตรสทิสํ. ปญฺญวนฺตานํ โถกํ วิกสิตํ, มนฺทปญฺญานํ มกุลิตเมว[1] อนฺโต จสฺส ปุนฺนาคฏฺฐิปติฏฺฐานมตฺโต อาวาฏโก โหติ, ยตฺถ อฑฺฒปสตมตฺตํ โลหิตํ สณฺฐาติ, ยํ นิสฺสาย มโนธาตุ จ มโนวิญฺญาณธาตุ จ วตฺตนฺติ. ตํ ปเนตํ ราคจริตสฺส รตฺตํ โหติ, โทสจริตสฺส กาฬกํ, โมหจริตสฺส มํสโธวนอุทกสทิสํ, วิตกฺกจริตสฺส กุลตฺถยูสวณฺณํ, สทฺธาจริตสฺส กณฺณิการปุปฺผวณฺณํ, ปญฺญาจริตสฺส อจฺฉํ วิปฺปสนฺนํ อนาวิลํ ปณฺฑรํ ปริสุทฺธํ นิทฺโธตชาติมณิ วิย ชุติมนฺตํ ขายติ. ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ. โอกาสโต สรีรพฺภนฺตเร ทฺวินฺนํ ถนานํ มชฺเฌ ปติฏฺฐิตํ. ปริจฺเฉทโต หทยํ หทยภาเคน

ด้านหลังกลีบดอกปทุม. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนดอกปทุมตูม ที่เขาเด็ดกลีบนอก ๆ ออก แล้วตั้งคว่ำลง. ข้างนอกเกลี้ยง, ข้างในเหมือนภายในผลบวบขม. ของคนผู้มีปัญญาแย้มหน่อยหนึ่ง, ของคนมีปัญญาอ่อนก็ตูมนั่นแหละ. อนึ่ง ข้างในแห่งหัวใจนั้น มีหลุมขนาดจุเมล็ดบุนนาค, เป็นที่ซึ่งโลหิตประมาณครึ่งซองมือขังอยู่ อันมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุอาศัยเป็นไป. ก็โลหิตนี้นั้น ของคนราคจริตเป็นสีแดง, ของคนโทสจริตเป็นสีดำ, ของคนโมหจริตเหมือนสีน้ำล้างเนื้อ, ของคนวิตกจริตมีสีเหมือนเยื่อถั่วพู, ของคนศรัทธาจริตมีสีเหมือนดอกกรรณิการ์, ของคนปัญญาจริต ใส ผุดผ่อง ไม่ขุ่นมัว ขาวบริสุทธิ์ ปรากฏมีแสงรุ่งเรือง เหมือนแก้วมณีที่เจียระไนแล้ว. โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ตั้งอยู่ภายในสรีระระหว่างนมทั้ง ๒ ข้าง. โดยตัดตอน

[1] สี. มุกุลิตเมว, ฉ. มกุฬิตเมว.

ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

หัวใจตัดตอนด้วยส่วนของหัวใจ, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งหัวใจนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๙๔. ยกนนฺติ ยมกมํสปฏลํ. ตํ วณฺณโต รตฺตํ ปณฺฑุกธาตุกํ นาติรตฺตํ กุมุทสฺส ปตฺตปิฏฺฐิวณฺณํ. สณฺฐานโต มูเล เอกํ อคฺเค ยมกํ โกวิฬารปตฺตสณฺฐานํ. ตญฺจ ทนฺธานํ เอกเมว โหติ มหนฺตํ, ปญฺญวนฺตานํ เทฺว วา ตีณิ วา ขุทฺทกานิ. ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ. โอกาสโต ทฺวินฺนํ ถนานํ อพฺภนฺตเร ทกฺขิณปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตํ. ปริจฺเฉทโต ยกนํ ยกนภาเคน ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

๑๙๔. บทว่า ยกนํ (ตับ) ได้แก่แผ่นเนื้อ ๒ แฉก. ตับนั้น ว่าโดยสี มีสีแดงมีสีเหลืองเป็นพื้น จึงไม่แดงนัก คือ มีสีเหมือนหลังกลีบบัวแดง. โดยสัณฐาน ที่โคนเป็นเนื้อแผ่นเดียวกัน ที่ปลายเป็นเนื้อ ๒ แฉก มีสัณฐานเหมือนใบทองหลาง. อนึ่ง ตับนั้น ของคนมีปัญญาทึบ เป็นแผ่นใหญ่แผ่นเดียวเท่านั้น, ของคนมีปัญญาเป็นแผ่นเล็ก ๆ ๒ หรือ ๓ แผ่น. โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ตั้งอยู่ระหว่างนมทั้ง ๒ ค่อนไปทางขวา. โดยตัดตอน ตับตัดตอนด้วยส่วนของตับ, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งตับนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๙๕. กิโลมกนฺติ ปฏิจฺฉนฺนาปฏิจฺฉนฺนเภทโต ทุวิธํ ปริโยนหนมํสํ. ตํ ทุวิธมฺปิ

๑๙๕. บทว่า กิโลมกํ (พังผืด) ได้แก่เนื้อสำหรับหุ้ม ๒ ประเภท โดยประเภท

วณฺณโต เสตํ ทุกูลปิโลติกวณฺณํ. สณฺฐานโต อตฺตโน โอกาสสณฺฐานํ. ทิสโต ปฏิจฺฉนฺนกิโลมกํ อุปริมาย ทิสาย ชาตํ[1] อิตรํ ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ. โอกาสโต ปฏิจฺฉนฺนกิโลมกํ หทยญฺจ วกฺกญฺจ ปฏิจฺฉาเทตฺวา, อปฺปฏิจฺฉนฺนกิโลมกํ สกลสรีเร จมฺมสฺส เหฏฺฐิมโต มํสํ ปริโยนทฺธิตฺวา ฐิตํ. ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา มํเสน อุปริ จมฺเมน ติริยํ กิโลมกภาเคน ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

พังผืดปกปิด และพังผืดไม่ปกปิด. พังผืดทั้ง ๒ ประเภทนั้น ว่าโดยสี มีสีขาว คือ มีสีเหมือนผ้าทุกูล (ผ้าทอด้วยเปลือกไม้) เก่า ๆ. โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส (ที่ตั้งอยู่) ของตน. โดยทิศ พังผืดปกปิดเกิดทางทิศเบื้องบน. พังผืดนอกนี้เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส พังผืดปกปิด ปกปิดหัวใจและปอดตั้งอยู่, พังผืดไม่ปกปิดหุ้มเนื้อด้านใต้หนัง ในสรีระทั้งสิ้น ตั้งอยู่. โดยตัดตอน เบื้องล่างตัดตอนด้วยเนื้อ เบื้องบนตัดตอนด้วยหนัง เบื้องขวางตัดตอนด้วยส่วนของพังผืด, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งพังผืดนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๙๖. <u>ปิหกนฺติ</u> อุทรชิวฺหามํสํ. ตํ วณฺณโต นีลํ นิคฺคุณฺฑิปุปฺผวณฺณํ. สณฺฐานโต สตฺตงฺคุลปฺปมาณพนฺธนํ[2] กาฬวจฺฉชิวฺหา-

๑๙๖. บทว่า <u>ปิหกํ</u> (ม้าม) ได้แก่เนื้อเหมือนลิ้นอยู่ในท้อง. ม้ามนั้น ว่าโดยสี มีสีนิล คือ มีสีเหมือนดอกคนทิสอ (สีเขียว-

---

[1] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

[2] ฉ. ...ปมาณํ อพนฺธนํ.

สณฺฐานํ. ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ. โอกาสโต หทยสฺส วามปสฺเส อุทรปฏลสฺส มตฺถกปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตํ, ยสฺมึ ปหรณปฺปหาเรน พหิ นิกฺขนฺเต สตฺตานํ ชีวิตกฺขโย โหติ. ปริจฺเฉทโต ปิหกภาเคน ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

คราม). โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนลิ้นลูกโคดำ มีขั้วยาวประมาณ ๗ องคุลี. โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส มันอาศัยข้างบนพื้นท้อง ทางข้างซ้ายหัวใจตั้งอยู่, ซึ่งเมื่อมันออกมาข้างนอก เพราะถูกทำร้ายด้วยเครื่องประหารแล้ว สัตว์ทั้งหลายก็จะมีอันสิ้นชีวิตไป. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนของม้าม, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งม้ามนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๙๗. ปปฺผาสนฺติ ทฺวตฺตึสมํสขณฺฑปฺปเภทํ[1] ปปฺผาสมํสํ. ตํ วณฺณโต รตฺตํ นาติปกฺกอุทุมฺพรผลวณฺณํ. สณฺฐานโต วิสมจฺฉินฺนพหลปูวขณฺฑสณฺฐานํ. อพฺภนฺตเร อสิตปีตานํ อภาเวน[2] อุคฺคเตน กมฺมชเตชุสฺมินา[3] อพฺภาหตตฺตา สงฺขาทิต-

๑๙๗. บทว่า ปปฺผาสํ ได้แก่ เนื้อปอดอันมีประเภทเป็นชิ้นเนื้อ ๓๒ ชิ้น. ปอดนั้นว่าโดยสี มีสีแดง คือ มีสีเหมือนผลมะเดื่อไม่สุกจัด. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนชิ้นขนมหนา ๆ ที่ตัดไม่เรียบ. เพราะถูกไอร้อนอันเกิดจากกรรมที่พลุ่งขึ้น ครอบงำ

---

[1] สี. ทฺวตฺตึมํสขณฺฑปฺปเภทํ.
[2] ฉ. อภาเว.
[3] ฉ. กมฺมชเตชุสฺมานา.

ปลาสปิณฺฑมิว นิรสํ นิโรชํ. ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ. โอกาสโต สรีรพฺภนฺตเร ทฺวินฺนํ ถนานมนฺตเร หทยญฺจ ยกนญฺจ อุปริ ฉาเทตฺวา โอลมฺพนฺตํ ฐิตํ. ปริจฺเฉทโต ปปฺผาสภาเคน ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

เหตุไม่มีของกินและของดื่มอยู่ข้างใน มันจึงเป็นเนื้อที่ชืดเผือด เหมือนก้อนใบไม้ ที่เขาเคี้ยว(ทิ้งไว้เป็นกาก) ฉะนั้น. โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส มันตั้งอยู่ภายในสรีระระหว่างนมทั้ง ๒ ห้อยปกหัวใจและตับอยู่. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนของปอด, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งปอดนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๙๘. อนฺตนฺติ ปุริสสฺส ทฺวตฺตึสหตฺถํ[๑] อิตฺถิยา อฏฺฐวีสติหตฺถํ[๑] เอกวีสติยา ฐาเนสุ โอภคฺคา อนฺตวฏฺฏิ. ตเทตํ วณฺณโต เสตํ สกฺขรสุธาวณฺณํ. สณฺฐานโต โลหิตโทณิยํ อาภุชิตฺวา ฐปิตสีสจฺฉินฺนสปฺปสณฺฐานํ. ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ. โอกาสโต อุปริ คลวาฏเก เหฏฺฐา จ กรีสมคฺเค วินิพนฺธตฺตา คลวาฏกกรีส-

๑๙๘. บทว่า อนฺตํ ได้แก่ ขนดไส้ใหญ่ ของชายยาว ๓๒ ศอก ของหญิงยาว ๒๘ ศอก ขดพับตรงที่ ๒๑ แห่ง (ขดพับเป็น ๒๑ ทบ). ไส้ใหญ่นี้นั้น ว่าโดยสี มีสีขาว คือ มีสีเหมือนปูนขาวที่ทำด้วยกรวด. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนงูหัวขาดที่เขาวางขดไว้ในรางเลือด. โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส มันตั้งอยู่ภายในสรีระ มีคอหอย

---

[๑] ฉ. ...หตฺถา.

มคฺคปริยนฺเต สรีรพฺภนฺตเร ฐิตํ. ปริจฺเฉทโต อนฺตภาเคน ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

และทวารหนักเป็นที่สุด เพราะเบื้องบนผูกอยู่ที่คอหอย และเบื้องล่างผูกอยู่ที่ทวารหนัก. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนของไส้ใหญ่, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งไส้ใหญ่นั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๑๙๙. อนฺตคุณนฺติ อนฺตโภคฏฺฐาเนสุ พนฺธนํ. ตํ วณฺณโต เสตํ ทกสีตลิกมูลวณฺณํ. สณฺฐานโต ทกสีตลิกมูลสณฺฐานเมว. ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ. โอกาสโต กุทฺทาลผรสุกมฺมาทีนิ กโรนฺตานํ ยนฺตากฑฺฒนกาเล ยนฺตสุตฺตมิว ยนฺตผลกานิ อนฺตโภเค เอกโต อคฺคพนฺเต อาพนฺธิตฺวา ปาทปุญฺฉนรชฺชุมณฺฑลกสฺส อนฺตรา ตํ สิพฺพิตฺวา[๑] ฐิตรชฺชุกา วิย เอกวีสติยา อนฺตโภคานํ อนฺตเร ฐิตํ. ปริจฺเฉทโต อนฺตคุณภาเคน ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

๑๙๙. บทว่า อนฺตคุณํ ได้แก่ อวัยวะที่ผูกพันอยู่ตรงส่วนที่เป็นขนดไส้ใหญ่. ไส้น้อยนั้น ว่าโดยสี มีสีขาว คือ มีสีเหมือนรากจงกลนี. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนรากจงกลนีนั่นแหละ. โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส มันยึดขนดไส้ใหญ่ให้เป็นมัดเดียวกัน ดุจเชือกยนต์ยึดแป้นยนต์ไว้ ในเวลาที่ชักยนต์แห่งคนผู้ทำการงานมีการขุดการเจาะเป็นต้นอยู่ ตั้งอยู่ในระหว่างขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ทบ เหมือนเชือก (เส้นเล็ก) ที่ตั้งเย็บร้อยไปในระหว่างแห่งขดเชือก (เส้นใหญ่) สำหรับเช็ดเท้าอยู่ฉะนั้น. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนของ

[๑] ฉ. สํสิพฺพิตฺวา.

ไส้น้อย, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งไส้น้อยนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๐๐. <u>อุทริยนฺติ</u> อุทเร ภวํ อสิตปีตขายิตสายิตํ. ตํ วณฺณโต อชฺโฌหฏาหารวณฺณํ. สณฺฐานโต ปริสฺสาวเน สิถิลพนฺธตณฺฑุลสณฺฐานํ. ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ฐิตํ[1] โอกาสโต อุทเร ฐิตํ.

๒๐๐. บทว่า <u>อุทริยํ</u> (อาหารใหม่) ได้แก่ ของกิน, ของดื่ม, ของเคี้ยวและของลิ้มที่มีในท้อง. อาหารใหม่นั้น ว่าโดยสีมีสีเหมือนอาหารที่กลืนกิน. โดยสัณฐานมีสัณฐานเหมือนข้าวสารในผ้ากรอง ที่มัดไว้หลวม ๆ. โดยทิศ ตั้งอยู่ทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส ตั้งอยู่ในอุทร (กระเพาะ-อาหารใหม่).

<u>อุทรํ</u> นาม อุภโต นิปฺปีฬิยมานสฺส อลฺลสาฏกสฺส มชฺเฌ สญฺชาตโปฏฺฐกสทิสํ อนฺตปฏลํ, พหิ มฏฺฐํ, อนฺโต มํสกสมฺพุกปลิเวฐนกิลิฏฺฐํ[2] ปาวารปุปฺผกสทิสํ, กุฏฺฐิต[3]ปนสตจสฺส อพฺภนฺตรสทิสนฺติปิ วตฺตุํ

ชื่อว่า <u>อุทร</u> ได้แก่ กระเปาะลำไส้-ใหญ่ ที่มีลักษณะเหมือนโป่งผ้าที่เกิดขึ้นตรงกลางผ้าเปียก ที่เขาบิดชายทั้ง ๒ อยู่, ด้านนอกเกลี้ยง, ด้านในเปื้อนเหมือนผ้าห่อเศษเนื้อ เป็นเหมือนผ้าซับระดู, การที่

---

๑ ฉ. ชาตํ.

๒ ฉ. ...กิลิฏฺฐปาวาร...

๓ ฉ. กุถิต...

วฏฺฏติ, ยตฺถ ตกฺโกฏกา คณฺฑุปฺปาทกา ตาลหีรกา สูจิมุขกา ปฏตนฺตู สุตฺตกา[๑] อิจฺเจวมาทิทฺวตฺตึสกุลปฺปเภทา กิมโย อากุลพฺยากุลา สณฺฑสณฺฑจาริโน หุตฺวา นิวสนฺติ, เย ปานโภชนาทิมฺหิ อวิชฺชมาเน อุลฺลงฺฆิตฺวา วิรวนฺตา หทยมํสํ อภิหนนฺติ. ปานโภชนาทิอชฺโฌหรณเวลายญฺจ เต[๒] อุทฺธํมุขา หุตฺวา ปฐมชฺโฌหเฏ เทฺว ตโย อาโลเป ตุริตตุริตา วิลุมฺปนฺติ, ยํ เตสํ กิมีนํ สูติฆรํ วจฺจกุฏิ คิลานสาลา สุสานญฺจ โหติ. ยตฺถ เสยฺยถาปิ นาม จณฺฑาลคามทฺวาเร จนฺทนิกาย นิทาฆสมเย ถูลผุสิตเก เทเว วสฺสนฺเต อุทเกน วุยฺหมานํ มุตฺตกรีสจมฺมอฏฺฐินหารุขณฺฑเขฬสิงฺฆาณิกาโลหิตปฺปภูติ นานากุณปชาตํ นิปติตฺวา กทฺทโมทกาลุลิตํ

จะกล่าวว่า เหมือนภายในผลขนุนละมุด ดังนี้ก็ควร, เป็นที่หมู่หนอนมีประเภท ๓๒ ตระกูล อย่างนี้ คือ ตักโกฏกะ (พยาธิปากขอ) คัณฑุปปาทกะ (พยาธิไส้เดือน) ตาลหีรกะ (พยาธิเสี้ยนตาล) สูจิมุขกะ (พยาธิปากเข็ม) ปฏตันตุ (พยาธิตัวแบน) สุตตกะ (พยาธิเส้นด้าย) เป็นต้น อาศัยอยู่เกลื่อนกล่น เที่ยวไปเป็นกลุ่ม ๆ, ซึ่งเมื่อไม่มีของดื่มของกินเป็นต้นอยู่ มันก็จะพลุกพล่านร้องระงม เล่นงานเนื้อหัวใจ. แต่ในเวลาที่มีการกลืนกินของดื่มของกินเป็นต้น พวกมันก็จะชูปากขึ้น ตะลีตะลานยื้อแย่งอาหารที่กลืนกินเข้าไปครั้งแรกได้ ๒-๓ คำ, เป็นอุทรที่เป็นเรือนเกิด ส้วม โรงพยาบาล และสุสานของพวกหนอนเหล่านั้น. เป็นที่ซึ่งของดื่มของกินเป็นต้น มีนานาประการ ถูกสากคือฟันบดละเอียดแล้ว มือคือลิ้น

---

[๑] อิ. ปฏตนฺตุสุตฺตกา, สี. ปฏตนฺตุกา สุตฺตกา, ฉ. ปฏตนฺตสุตฺตกา.

[๒] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ทฺวีหตีหจฺจเยน สญฺชาตกิมิกุลํ สูริยาตป-
สนฺตาปเวคกฺกฏฺฐิตํ อุปริ เผณปุพฺพุฬเก[๑]
มุญฺจนฺตํ อภินีลวณฺณํ ปรมทุคฺคนฺธํ เชคุจฺฉํ
เนว อุปคนฺตุํ น ทฏฺฐุํ อรหรูปตํ
อาปชฺชิตฺวา ติฏฺฐติ, ปเคว ฆายิตุํ
สายิตุํ วา, เอวเมว นานปฺปการํ
ปานโภชนาทิ ทนฺตมุสลสญฺจุณฺณิตํ
ชิวฺหาหตฺถปริวตฺติตํ เขฬลาลาปลิพุทฺธํ
ตํขณํ วิคตวณฺณคนฺธรสาทิสมฺปทํ ตนฺตวาย-
ขลิสุวานวมถุสทิสํ นิปติตฺวา ปิตฺต-
เสมฺหวาตปลิเวฐิตํ หุตฺวา อุทรคฺคิสนฺตาป-
เวคกฺกฏฺฐิตํ หุตฺวา กิมิกุลากุลํ
อุปรูปริ เผณปุพฺพุฬกานิ มุญฺจนฺตํ
ปรมกสมฺพุกทุคฺคนฺธเชคุจฺฉภาวํ อาปชฺชิตฺวา
ติฏฺฐติ. ยํ สุตฺวาปิ ปานโภชนาทีสุ
อมนุญฺญตา สณฺฐาติ, ปเคว ปญฺญาจกฺขุนา
อวโลเกตฺวา. ยตฺถ จ ปติตํ

พลิกไปพลิกมาแล้ว น้ำลายเกลือกกลั้วแล้ว ในขณะนั้นก็หมดความถึงพร้อมแห่งสี กลิ่น รส เป็นต้น เหมือนข้าวย้อมด้าย (ข้าว-และ ฯ ใช้ย้อมด้ายของช่างหูก) หรือรากสุนัข ตกลงไปแล้วก็ถูกน้ำดี เสมหะ และลมเกลือกกลั้ว เดือดขึ้นด้วยกำลังการแผดเผาแห่งไฟในอุทร(ไฟธาตุย่อยอาหาร) อากูลไปด้วยหมู่หนอน ปล่อยฟองและต่อมขึ้นไปเบื้องบนเรื่อย ๆ ถึงความเป็นของสกปรก มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่งตั้งอยู่. เป็นอุทรที่แม้ฟัง(เท่านั้น) ก็จะเกิดความไม่ชื่นชมในของดื่มของกิน เป็นต้นขึ้นได้, จะป่วยกล่าวไปไยว่า ดูด้วยปัญญา-จักษุแล้ว ความไม่ชื่นชมในของกินของดื่มจะไม่เกิดขึ้นเล่า, เปรียบเหมือนเมื่อฝนเม็ดหนาตกลงมาในหน้าแล้ง ซากต่าง ๆ จับตั้งแต่ปัสสาวะ อุจจาระ ท่อนหนัง

---

๑ ฉ. เผณปุปฺผุฬเก.

ปานโภชนาทิ ปญฺจธา วิภาคํ[๑] คจฺฉติ, เอกํ ภาคํ ปาณกา ขาทนฺติ, เอกํ ภาคํ อุทรคฺคิ ฌาเปติ, เอโก ภาโค มุตฺตํ โหติ, เอโก กรีสํ เอโก รสภาวํ อาปชฺชิตฺวา โลหิตมํสาทีนิ[๒] อุปพฺรูหยติ.

ท่อนกระดูก ท่อนเอ็น น้ำลาย น้ำมูก เลือด ถูกน้ำฝนพัดพาไปตกลงในบ่อน้ำครำ ที่ทางเข้าบ้านคนจัณฑาล ปะปนกับน้ำโคลนแล้ว โดยล่วงไปได้ ๒-๓ วัน ก็เกิดหมู่หนอนขึ้น เดือดขึ้น เพราะกำลังจากการแผดเผาของแสงแดด ปล่อยฟองและต่อมขึ้นเบื้องบน มีสีเขียวคล้ำ มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดอย่างยิ่ง ถึงซึ่งความเป็นรูปที่ไม่น่าเข้าใกล้ ไม่น่าดูตั้งอยู่, ป่วยกล่าวไปไยว่า จะถึงความเป็นรูปที่น่าดมหรือน่าลิ้ม ตั้งอยู่เล่า. อนึ่ง มันเป็นที่ซึ่งของดื่มของกิน เป็นต้น ตกลงไปแล้ว ย่อมถึงความจำแนกเป็น ๕ ส่วน, คือ ส่วนหนึ่ง พวกสัตว์ทั้งหลาย (พยาธิ)กินไป, ส่วนหนึ่ง ไฟในอุทร (ไฟธาตุย่อยอาหาร) เผาไป, ส่วนหนึ่ง เป็นปัสสาวะ, ส่วนหนึ่ง เป็นอุจจาระ, ส่วนหนึ่งถึงความเป็นรส (โอชะ) เพิ่มพูนส่วนแห่งร่างกาย มีเลือด-เนื้อเป็นต้น.

---

[๑] ม. อิ. วิเวกํ.
[๒] ฉ. โสณิตมํสาทีนิ.

ปริจฺเฉทโต อุทรปฏเลน เจว อุทริยภาเคน จ ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยกระเปาะ-อุทร และด้วยส่วนของอาหารใหม่. นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งอาหารใหม่นั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๐๑. กรีสนฺติ วจฺจํ. ตํ วณฺณโต เยภุยฺเยน อชฺโฌหฏาหารวณฺณเมว โหติ. สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานํ. ทิสโต เหฏฺฐิมาย ทิสาย ชาตํ. โอกาสโต ปกฺกาสเย ฐิตํ. ปกฺกาสโย นาม เหฏฺฐานาภิปิฏฺฐิกณฺฏกมูลานํ อนฺตเร อนฺตาวสาเน อุพฺเพเธน อฏฺฐงฺคุลมตฺโต เวฬุนาฬิกสทิโสว[๑] ยตฺถ เสยฺยถาปิ นาม อุปริ ภูมิภาเค ปติตํ วสฺโสทกํ โอคฬิตฺวา เหฏฺฐา ภูมิภาคํ ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ, เอวเมว ยงฺกิญฺจิ อามาสเย ปติตํ ปานโภชนาทิกํ อุทรคฺคินา เผณุทฺเทหกํ ปกฺกํ ปกฺกํ นิสฺหาย

๒๐๑. บทว่า กรีสํ (อาหารเก่า) ได้แก่ อุจจาระ. อาหารเก่านั้น ว่าโดยสี โดยมาก ก็มีสีเหมือนอาหารที่กลืนกินนั่นแหละ. โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส (ที่ตั้งอยู่). โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องล่าง. โดยโอกาส ตั้งอยู่ที่กระเพาะอาหารเก่า (ปกฺกาสย คือ ที่พักอาหารที่ย่อยแล้ว เท่ากับกระเพาะอาหารเก่านั่นเอง). ชื่อว่า กระเพาะอาหารเก่า เป็นเหมือนกระบอกไม้ไผ่นั่นเอง สูงประมาณ ๘ องคุลี ตรงปลายสุดลำไส้ใหญ่ ระหว่างสะดือกับโคนกระดูกสันหลังตอนล่าง, เป็นที่ซึ่งวัตถุมีของดื่มของกิน เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง

---

[๑] ฉ. ว-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ปีสิตมิว สณฺหภาวํ อาปชฺชิตฺวา อนุตฺวิเลน[๑] โอคฬิตฺวา[๒] โอมทฺทิตฺวา เวฬุปพฺเพ ปกฺขิปมานปณฺฑุมตฺติกา วิย สนฺนิจิตํ หุตฺวา ติฏฺฐติ. ปริจฺเฉทโต ปกฺกาสย-ปฏเลน เจว กรีสภาเคน จ ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาค-ปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

ที่ตกลงไปในที่พักของดิบแล้ว เดือดเป็นฟองย่อยไป ๆ เพราะไฟในอุทร (ไฟธาตุย่อยอาหาร) ถึงความแหลกละเอียด เหมือนถูกหินบดเอาฉะนั้น เคลื่อนลงไปตามโพรงไส้ใหญ่ ตั้งสั่งสมกันอยู่ เหมือนดินเหลือง ที่เขาขยำใส่ไว้ในปล้องไม้ไผ่, เหมือนอย่างน้ำฝน ที่ตกบนภูมิภาคเบื้องบนแล้วไหลลงทำภูมิภาคเบื้องล่างให้เต็มตั้งอยู่ฉะนั้น. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยกระเปาะ-กระเพาะอาหารเก่า และด้วยส่วนแห่งอาหารเก่า, นี้เป็นสภาคปริเฉท (ตัดตอนโดยส่วนของตน) แห่งอาหารเก่านั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท (ตัดตอนโดยโกฏฐาสที่มิใช่ส่วนของตน) ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๐๒. มตฺถลุงฺคนฺติ สีสกฏาหพฺภนฺตเร ฐิตมิญฺชราสิ. ตํ วณฺณโต เสตํ อหิจฺฉตฺตกปิณฺฑวณฺณํ. ทธิภาวํ อสมฺปตฺต-

๒๐๒. บทว่า มตฺถลุงฺคํ (มันสมอง) ได้แก่กองเยื่อที่ตั้งอยู่ภายในกะโหลกศีรษะ. มันสมองนั้น ว่าโดยสี มีสีขาว คือมีสีเหมือน

---

๑ ฉ. อนุตฺพิเลน.

๒ ฉ. โอคฬิตฺวา โอคฬิตฺวา.

ทุฏฺฐขีรวณฺณนฺติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติ. สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานํ. ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ. โอกาสโต สีสกฏาหพฺภนฺตเร จตฺตาโร สิพฺพินิมคฺเค นิสฺสาย สโมธาเนตฺวา ฐปิตา จตฺตาโร ปิฏฺฐปิณฺฑา วิย สโมหิตํ ติฏฺฐติ. ปริจฺเฉทโต สีสกฏาหสฺส อพฺภนฺตรตเลหิ เจว มตฺถลุงฺคภาเคน จ ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

ดอกเห็ด. การที่จะกล่าวว่า มีสีเหมือนนมไม่สดที่ยังไม่ถึงความเป็นนมส้ม ก็ใช้ได้เหมือนกัน. โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส (ที่ตั้งอยู่ของมัน). โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส อาศัยแนวประสาน ๔ แนว ตั้งรวมกันอยู่ภายในกะโหลกศีรษะ เหมือนก้อนแป้ง ๔ ก้อน ที่เขาวางรวมกันอยู่. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยพื้นด้านในกะโหลกศีรษะ และส่วนแห่งมันสมอง, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งมันสมองนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๐๓. <u>ปิตฺตนฺติ</u> เทฺว ปิตฺตานิ พทฺธปิตฺตญฺจ อพทฺธปิตฺตญฺจ. ตตฺถ พทฺธปิตฺตํ วณฺณโต พหลมธุกเตลวณฺณํ. อพทฺธปิตฺตํ มิลาตพกุลปุปฺผวณฺณํ[๑] สณฺฐานโต อุภยมฺปิ โอกาสสณฺฐานํ. ทิสโต พทฺธปิตฺตํ อุปริมาย ทิสาย ชาตํ,

๒๐๓. บทว่า <u>ปิตฺตํ</u> (น้ำดี) ได้แก่น้ำดี ๒ อย่าง คือ น้ำดีประจำฝัก (พทฺธปิตฺตํ) และน้ำดีไม่ประจำฝัก (อพทฺธปิตฺตํ). ในน้ำดี ๒ อย่างนั้น น้ำดีประจำฝัก ว่าโดยสี มีสีเหมือนน้ำมันมะซางข้น. น้ำดีไม่ประจำฝัก มีสีเหมือนดอกพิกุลแห้ง.

---

๑ สี. อิ. มิลาตอากุลีปุปฺผวณฺณํ,
ฉ. มิลาตอากุลิปุปฺผวณฺณํ.

อิตรํ ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ. โอกาสโต อพทฺธปิตฺตํ ฐเปตฺวา เกสโลมทนฺตนขานํ มํสวินิมุตฺตฏฺฐานญฺเจว ถทฺธสุกฺกจมฺมญฺจ อุทกมิว เตลพินฺทุ อวเสสสรีรํ พฺยาเปตฺวา ฐิตํ, ยมฺหิ กุปิเต สตฺตานํ[๑] อกฺขีนิ ปีตกานิ โหนฺติ, ภมนฺติ, คตฺตํ กมฺปติ, กณฺฑายติ[๒] พทฺธปิตฺตํ หทยปปฺผาสานํ อนฺตเร ยกนมํสํ นิสฺสาย ปติฏฺฐิเต มหาโกสาตกีโกสกสทิเส ปิตฺตโกสเก ฐิตํ, ยมฺหิ กุปิเต สตฺตา อุมฺมตฺตกา โหนฺติ, วิปลฺลตฺถจิตฺตา หิโรตฺตปฺปํ ฉฑฺเฑตฺวา อกาตพฺพํ กโรนฺติ, อภาสิตพฺพํ ภาสนฺติ, อจินฺติตพฺพํ จินฺเตนฺติ. ปริจฺเฉทโต ปิตฺตภาเคน ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

โดยสัณฐาน น้ำดีทั้ง ๒ อย่างนั้น มีสัณฐานตามโอกาส. โดยทิศ น้ำดีประจำฝักเกิดทางทิศเบื้องบน, น้ำดีไม่ประจำฝักนอกนี้เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส น้ำดีไม่ประจำฝักตั้งอยู่ซึมซาบสรีระที่เหลือ ยกเว้น ผม ขน ฟัน เล็บ ตรงส่วนที่พ้นแล้วจากเนื้อ และหนังแห้งกระด้าง เหมือนหยาดน้ำมันตั้งอยู่อาบแผ่ไปทั่ว (ผิว) น้ำฉะนั้น, เป็นน้ำดีที่เมื่อกำเริบแล้ว ตาทั้ง ๒ ของสัตว์ก็จะเหลือง, วิงเวียนไป, กายก็จะสั่น, จะคันไป. น้ำดีประจำฝักตั้งอยู่ในฝักน้ำดี ซึ่งเหมือนฝักบวบขมใหญ่ อันตั้งอยู่ติดเนื้อตับในระหว่างหัวใจกับปอด, เป็นน้ำดีที่เมื่อกำเริบแล้ว สัตว์ทั้งหลายก็ย่อมเป็นบ้า, มีจิตฟั่นเฟือน ทิ้งหิริและโอตตัปปะ กระทำกรรมที่ไม่สมควรทำ, กล่าวคำที่ไม่ควรกล่าว, คิดเรื่องที่ไม่ควรคิด. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนของน้ำดี, นี้

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

[๒] ฉ. กณฺฑูยติ.

เป็นสภาคปริเฉทแห่งน้ำดีนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๐๔. เสมฺหนฺติ สรีรพฺภนฺตเร เอกปตฺถปูรปฺปมาณํ[๑] เสมฺหํ. ตํ วณฺณโต เสตํ นาคพหลปณฺณรสวณฺณํ.[๒] สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานํ. ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ. โอกาสโต อุทรปฏเล ฐิตํ. ยํ ปานโภชนาทิอชฺโฌหรณกาเล เสยฺยถาปิ นาม อุทเก เสวาลปณฺณกํ[๓] กฏฺเฐ วา กฐเล วา ปตนฺเต ฉิชฺชิตฺวา ทฺวิธา หุตฺวา ปุน อชฺโฌตฺถริตฺวา ติฏฺฐติ, เอวเมว ปานโภชนาทิมฺหิ นิปตนฺเต ฉิชฺชิตฺวา ทฺวิธา หุตฺวา ปุน อชฺโฌตฺถริตฺวา ติฏฺฐติ. ยมฺหิ จ มนฺทีภูเต ปกฺกคณฺโฑ วิย ปูติกุกฺกุฏณฺฑมิว จ อุทรํ ปรมเชคุจฺฉํ กุณปคนฺธํ โหติ,

๒๐๔. บทว่า เสมฺหํ ได้แก่ เสมหะมีประมาณเต็มซองมือหนึ่ง ในภายในสรีระ. เสมหะนั้น ว่าโดยสี มีสีขาว คือมีสีเหมือนน้ำใบแตงหนู. โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส. โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส มันตั้งอยู่ที่กระเปาะกระเพาะ-อาหาร. ซึ่งในเวลาที่กลืนกินของดื่มของกินเป็นต้น เมื่อของดื่มของกินเป็นต้น ตกลงไป (จนถึงกระเพาะอาหาร) มันก็จะแยกเป็น ๒ ข้าง แล้วก็กลับแผ่คลุมตั้งอยู่ตามเดิมอีก, เปรียบเหมือนแหนในน้ำ เมื่อไม้หรือกระเบื้องตกลงไป มันก็จะแยกเป็น ๒ ข้าง แล้วกลับแผ่คลุมตั้งอยู่ตามเดิมอีก ฉะนั้น. เมื่อมันมีบางไป อุทร(กระเพาะอาหาร)

---

๑ ก. เอกปตฺตปูรปฺปมาณํ.

๒ ฉ. สี. นาคพลาปณฺณรสวณฺณํ.

๓ สี. เสวาลปณฺณํ, ฉ. อิ. เสวาลปณกํ.

ตฺโต อุคฺคเตน จ คนฺเธน อุทฺเทโกปิ มุขมฺปิ ทุคฺคนฺธํ ปูติกุณปสทิสํ โหติ. โส จ ปุริโส อเปหิ ทุคฺคนฺธํ วายสีติ วตฺตพฺพตํ อาปชฺชติ, ยญฺจ วฑฺฒิตฺวา พหลตฺตมาปนฺนํ ปิธานผลกมิว วจฺจกุฏิยา อุทรปฏลสฺส อพฺภนฺตเรเยว กุณปคนฺธํ สนฺนิรุมฺภิตฺวา ติฏฺฐติ. ปริจฺเฉทโต เสมฺหภาเคน ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

ก็จะมีกลิ่นเหม็นของซากสัตว์ น่าเกลียดยิ่งนัก เหมือนผีแตก และเหมือนไข่ไก่เน่าฉะนั้น, และเพราะกลิ่นที่ฟุ้งขึ้นจากอุทรนั้น ทั้งลมเรอ ทั้งปาก ก็ย่อมมีกลิ่นเหม็นเหมือนซากเน่า. และคนผู้นั้น ก็จะถูกขับไล่ว่า ไป เจ้าส่งกลิ่นเหม็น ดังนี้, แต่มันเพิ่มมากขึ้นถึงความหนาแน่นแล้ว ก็จะตั้งอยู่ปิดกั้นกลิ่นซากสัตว์ ในกายในกระเปาะ-กระเพาะอาหารได้ทีเดียว เหมือนแผ่น-กระดานตั้งปิดเวจกุฎี (ส้วม) อยู่ฉะนั้น. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนแห่งเสมหะ, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งเสมหะนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๐๕. ปุพฺโพติ (๑) ปณฺฑุปลาส-วณฺโณ. มตสรีเร ปน ปูติพหลาจามวณฺโณ

๒๐๕. บทว่า ปุพฺโพ ได้แก่ น้ำหนอง (ว่าโดยสี) มีสีเหมือนใบไม้เหลือง. แต่ว่า

---

๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร ปูติโลหิตวเสน
ปวตฺตปุพฺพํ ตํ วณฺณโตติ อิเม ปาฐา
ทิสฺสนฺติ.
ปูติโลหิตวเสน ปวตฺตปุพฺโพ โส วณฺณโตติ
เอวํ จ สุนฺทรํ.

โหติ. สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐาโน. ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ โหติ. โอกาสโต ปน ปุพฺพสฺส โอกาโส นาม นิพทฺโธ นตฺถิ, ยตฺถ โส สนฺนิจิโต ติฏฺเฐยฺย, ยตฺร ยตฺร ปน[๑] ขาณุกณฺฏกปฺปหรณอคฺคิชาลาทีหิ อภิหเต สรีรปฺปเทเส โลหิตํ สณฺฐหิตฺวา ปจฺจติ, คณฺฑปีฬกาทโย วา อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺร ตตฺร ติฏฺฐติ, ปริจฺเฉทโต ปุพฺพภาเคน ปริจฺฉินฺโน, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

ในสรีระของคนตาย มีสีเหมือนฝาน้ำข้าวข้น ๆ ที่บูด. โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส. โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ชื่อว่า โอกาสแห่งน้ำหนองที่มันพึงตั้งบ่มอยู่เป็นประจำหามีไม่, แต่ว่ามันจะตั้งอยู่ตรงส่วนแห่งสรีระทุก ๆ แห่งที่ถูกตอ, หนาม, อาวุธ, เปลวไฟ เป็นต้น กระทบเอาแล้ว โลหิตห้อขึ้นไหม้ไป หรือว่าเกิดฝี หรือต่อมเป็นต้นขึ้น, โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนของน้ำหนอง, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งน้ำหนองนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๐๖. โลหิตนฺติ เทฺว โลหิตานิ สนฺนิจิตโลหิตญฺจ สํสรณโลหิตญฺจ. ตตฺถ สนฺนิจิตโลหิตํ วณฺณโต นิปกฺกพหลลาขารสวณฺณํ. สํสรณโลหิตํ อจฺฉลาขารสวณฺณํ. สณฺฐานโต อุภยมฺปิ โอกาสสณฺฐานํ.

๒๐๖. บทว่า โลหิตํ ได้แก่ โลหิต ๒ อย่าง คือ โลหิตที่ขังอยู่ (สนฺนิจิตโลหิต) และโลหิตที่ไหลซ่านไป (สํสรณโลหิต). ในโลหิตทั้ง ๒ อย่างนั้น โลหิตที่ขังอยู่ ว่าโดยสี มีสีเหมือนน้ำครั่งข้นที่สุกจัด. โลหิตที่ไหล-

---

[๑] ฉ. ปน-สทฺโท น ทิสฺสติ.

คุณศุภชัย เตชะวันชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทิสโต สนฺนิจิตโลหิตํ อุปริมาย ทิสาย ชาตํ. อิตรํ ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตํ. โอกาสโต สํสรณโลหิตํ ฐเปตฺวา เกสโลมทนฺตนขานํ มํสวินิมุตฺตฏฺฐานญฺเจว ถทฺธสุกฺกจมฺมญฺจ ธมนิชาลานุสาเรน สพฺพํ อุปาทินฺนสรีรํ ผริตฺวา ฐิตํ. สนฺนิจิตโลหิตํ ยกนฏฺฐานสฺส เหฏฺฐาภาคํ ปูเรตฺวา เอกปตฺตปูรมตฺตํ[๑] วกฺกหทยยกน-ปปฺผาสานํ[๒] อุปริ โถกํ โถกํ ปคฺฆรนฺตํ วกฺกหทยยกนปปฺผาเส เตมยมานํ ฐิตํ. ตสฺมึ หิ วกฺกหทยาทีนิ อเตเมนฺเต สตฺตา ปิปาสิตา โหนฺติ. ปริจฺเฉทโต โลหิตภาเคน ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

ซ่านไปมีสีเหมือนน้ำครั่งใส. โดยสัณฐาน โลหิตทั้ง ๒ อย่าง มีสัณฐานตามโอกาส. โดยทิศ โลหิตที่ขังอยู่ เกิดทางทิศเบื้องบน. โลหิตนอกนี้เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส โลหิตที่ไหลซ่านไปแผ่ไปตั้งอยู่ตลอด ร่าง-กายที่มีใจครองทั้งสิ้น ตามเส้นโลหิต ยกเว้น ผม ขน ฟัน เล็บ ส่วนที่พ้นเนื้อและหนังแห้งกระด้าง. โลหิตที่ขังอยู่ ตั้งอยู่เต็มส่วนเบื้องล่างที่ตั้งของตับ มีประมาณเต็มซองมือหนึ่ง ค่อย ๆ หลั่งไหลลงบนไต หัวใจ ตับและปอด ทำไต หัวใจ ตับและปอดให้ชุ่ม. ก็เมื่อโลหิตที่ขังอยู่นั้น ไม่ทำไต หัวใจ เป็นต้น ให้ชุ่ม สัตว์ทั้งหลายก็ย่อมเกิดกระหายขึ้น. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนของโลหิต, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งโลหิตนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผม นั่นเอง.

---

๑ ก. เอกปตฺตปูรมตฺตํ.
๒ ฉ. หทยวกฺกปปฺผาสานํ.

คุณศุภชัย เตชะวันชัย
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๒๐๗. เสโทติ โลมกูปาทีหิ ปคฺฆรณกอาโปธาตุ. โส วณฺณโต วิปฺปสนฺนติลเตลวณฺโณ. สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐาโน. ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาโต. โอกาสโต เสทสฺโสกาโส นาม นิพทฺโธ นตฺถิ, ยตฺถ โส โลหิตํ วิย สทา ติฏฺเฐยฺย. ยทา ปน อคฺคิสนฺตาปสุริยสนฺตาปอุตุวิการาทีหิ สรีรํ สนฺตปฺปติ, ตทา อุทกโต อพฺพูฬฺหมตฺตวิสมจฺฉินฺนภิสมุฬาลกุมุทนาฬกลาโป วิย สพฺพเกสโลมกูปวิวเรหิ ปคฺฆรติ, ตสฺมา ตสฺส สณฺฐานมฺปิ เกสโลมกูปวิวรานญฺเญว วเสน เวทิตพฺพํ. เสทปริคฺคณฺหเกน จ โยคินา เกสโลมกูปวิวเร ปูเรตฺวา ฐิตวเสเนว เสโท มนสิกาตพฺโพ. ปริจฺเฉทโต เสทภาเคน ปริจฺฉินฺโน, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

๒๐๗. บทว่า <u>เสโท</u> (เหงื่อ) ได้แก่อาโปธาตุที่หลั่งออกจากขุมขนเป็นต้น. เหงื่อนั้น ว่าโดยสี มีสีเหมือนน้ำมันงาใส. โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส. โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ชื่อว่าโอกาสประจำของเหงื่อ ซึ่งเป็นที่ที่เหงื่อนั้นจะพึงตั้งอยู่ในกาลทุกเมื่อ เหมือนโลหิตหามีไม่. แต่ในเวลาใด ร่างกายร้อนขึ้นเพราะเหตุมีร้อนไฟ ร้อนแดด และฤดูแปรเปลี่ยน เป็นต้น, เวลานั้นมันก็จะหลั่งไหลออกจากช่องขุมผม และขุมขนทั้งปวง เหมือนกำสายบัวที่พอถอนขึ้นจากน้ำ มีเหง้า และรากขาดไม่เสมอกัน (ก็มีน้ำหลั่งออกมาไม่เสมอกัน)ฉะนั้น, เพราะฉะนั้น แม้สัณฐานแห่งเหงื่อนั้น ก็พึงทราบด้วยอำนาจแห่งช่องขุมผม และขุมขนนั่นเอง. ก็พระโยคีผู้จะกำหนดถือเอาซึ่งเหงื่อ พึงมนสิการเหงื่อด้วยอำนาจแห่งเหงื่อ ที่ตั้งอยู่เต็มช่องขุมผมและขุมขนนั่นเทียวเถิด. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนของเหงื่อ, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่ง

เหงื่อนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

เมโทติ ถีนสิเนโห. โส วณฺณโต ผาลิตหลิทฺทิวณฺโณ. สณฺฐานโต ถูลสรีรสฺส ตาว จมฺมมํสนฺตเร ฐปิตหลิทฺทิวณฺณทุกูลปิโลติกสณฺฐาโน โหติ. กิสสรีรสฺส ชงฺฆมํสํ อูรุมํสํ ปิฏฺฐิกณฺฏกนิสฺสิตปิฏฺฐิมํสํ อุทรวฏฺฏิมํสนฺติ เอตานิ นิสฺสาย ทิคุณํ ติคุณํ กตฺวา ฐปิตหลิทฺทิวณฺณทุกูลปิโลติกสณฺฐาโน. ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาโต. โอกาสโต ถูลสฺส สกลสรีรํ ผริตฺวา กิสสฺส ชงฺฆมํสาทีนิ นิสฺสาย ฐิโต, ยํ สิเนหสงฺขตมฺปิ ปรมเชคุจฺฉตฺตา เนว มุทฺธนิ เตลตฺถาย, น นาสเตลาทีนํ อตฺถาย คณฺหนฺติ. ปริจฺเฉทโต เหฏฺฐา มํเสน อุปริ จมฺเมน ติริยํ เมทภาเคน ปริจฺฉินฺโน, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

คำว่า เมโท ได้แก่ มันข้น. มันข้นนั้น ว่าโดยสี มีสีเหมือนขมิ้นที่เขาผ่าแล้ว. โดยสัณฐาน ก่อนอื่น สำหรับคนร่างอ้วน มีสัณฐานเหมือนผ้าทุกูลเก่าสีขมิ้น แทรกในระหว่างหนังกับเนื้อ. สำหรับคนร่างผอม มีสัณฐานเหมือนผ้าทุกูลเก่าสีขมิ้น ที่เขาพับเป็น ๒ ชั้น ๓ ชั้น ตั้งติดเนื้อเหล่านี้ คือ เนื้อแข้ง เนื้อขา เนื้อหลังส่วนที่ติดกระดูกสันหลัง เนื้อช่องท้อง. โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส แผ่ไปตลอดสรีระทั้งสิ้นของคนอ้วน ตั้งอยู่ติดเนื้อแข้งเป็นต้นของคนผอม, ซึ่งแม้ถึงความนับว่าเป็นน้ำมัน (แต่)เพราะความที่น่าเกลียดยิ่ง ใคร ๆ จึงไม่ถือเอาเพื่อประโยชน์แก่(การใช้เป็น)น้ำมันทาศีรษะ, และไม่ถือเอาเพื่อประโยชน์แก่ (การใช้เป็น) น้ำมันหยอดจมูกเป็นต้น. โดยตัดตอน เบื้องล่างตัดตอน

ด้วยเนื้อ เบื้องบนตัดตอนด้วยหนัง เบื้องขวางตัดตอนด้วยส่วนแห่งมันข้น, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งมันข้นนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๐๘. อสฺสูติ อกฺขีหิ ปคฺฆรณกอาโปธาตุ. ตํ วณฺณโต วิปฺปสนฺนติลเตลวณฺณํ. สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานํ. ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตํ. โอกาสโต อกฺขิกูปเกสุ ฐิตํ. น เจตํ ปิตฺตโกสเก ปิตฺตมิว อกฺขิกูปเกสุ สทา สนฺนิจิตํ ติฏฺฐติ. ยทา ปน สตฺตา โสมนสฺสชาตา มหาหสิตํ หสนฺติ, โทมนสฺสชาตา โรทนฺติ ปริเทวนฺติ, ตถารูปํ วิสมาหารํ วา อาหรนฺติ, ยทา จ เนสํ อกฺขีนิ ธูมรชปํสุกาทีหิ อภิหญฺญนฺติ. ตทา เอเตหิ โสมนสฺสโทมนสฺสวิสภาคาหารอุตูหิ สมุฏฺฐหิตฺวา อกฺขิกูปเก ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ วา ปคฺฆรติ วา. อสฺสุปริคฺคณฺหเกน ปน[๑]

๒๐๘. บทว่า อสฺสุ (น้ำตา) ได้แก่ อาโปธาตุที่หลั่งออกมาจากตาทั้ง ๒. น้ำตานั้น ว่าโดยสี มีสีเหมือนน้ำมันงาใส. โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส. โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส มันตั้งอยู่ที่เบ้าตาทั้ง ๒. แต่ว่า น้ำตานี้ จะตั้งสั่งสมอยู่ตลอดกาลทุกเมื่อที่เบ้าตาทั้ง ๒ เหมือนน้ำดีที่ตั้งสั่งสมอยู่ที่ฝักน้ำดีก็หาไม่. แต่ว่าในเวลาใด สัตว์เกิดโสมนัส หัวเราะเสียยกใหญ่, เกิดโทมนัสร้องไห้คร่ำครวญ, หรือว่ากลืนกินอาหารที่ไม่เหมาะสม ที่มีลักษณะเป็นอย่างนั้น (คือ ทำให้น้ำตาไหลได้), อนึ่ง ในเวลาใด ตาของสัตว์เหล่านั้นถูกควัน ละอองและฝุ่นเป็นต้น กระทบเอา.

---

[๑] ฉ. จ.

โยคินา อกฺขิกูปเก ปูเรตฺวา ฐิตวเสเนว ปริจฺฉินฺทิตพฺพํ. ปริจฺเฉทโต อสฺสุภาเคน ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

ในเวลานั้น มันตั้งขึ้นเพราะโสมนัส โทมนัส อาหารและฤดู อันเป็นวิสภาคะเหล่านี้แล้ว ก็จะตั้งอยู่เต็มเบ้าตา หรือว่าไหลออกมา. ก็พระโยคี ผู้จะกำหนดถือเอาน้ำตา พึงกำหนดถือเอาโดยเกี่ยวกับเป็นน้ำตาที่ตั้งอยู่เต็มเบ้าตาเท่านั้น. โดยตัดตอน น้ำตาตัดตอนด้วยส่วนของน้ำตา, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งน้ำตานั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๐๙. วสาติ วิลีนสิเนโห. สา วณฺณโต นาฬิเกรเตลวณฺณา. อาจาเม อาสิตฺตเตลวณฺณาติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติ. สณฺฐานโต นฺหานกาเล ปสนฺนอุทกสฺส อุปริ ปริพฺภมนฺตสิเนหพินฺทุวิสฏสณฺฐานา. ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตา. โอกาสโต เยภุยฺเยน หตฺถตลหตฺถปิฏฺฐิปาทตลปาทปิฏฺฐินาสาปุฏนลาฏอํสกูเฏสุ ฐิตา. น เจสา เอเตสุ โอกาเสสุ สทา วิลีนาว หุตฺวา ติฏฺฐติ. ยทา ปน อคฺคิสนฺตาปสูริย-

๒๐๙. คำว่า วสา ได้แก่ มันเหลว. มันเหลวนั้น ว่าโดยสี มีสีเหมือนน้ำมันมะพร้าว. แม้จะกล่าวว่า มีสีเหมือนน้ำมันที่เขาราดลงไปในน้ำข้าว ดังนี้ก็ควร. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนหยาดน้ำมันที่ลอยคว้างซ่านไปบนน้ำใส ในเวลาชำระล้าง (วัตถุที่เปื้อนน้ำมัน). โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส โดยมากตั้งอยู่ที่ฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ตอนปลายจมูก หน้าผากและจะงอยบ่า. แต่ว่า

สนฺตาปอุตุวิสภาคธาตุวิสภาเคหิ เต ปเทสา อุสฺมาชาตา โหนฺติ, ตทา ตตฺถ นฺหานกาเล ปสนฺนอุทกุปริสิเนหพินฺทุวิสโฏ วิย อิโต จิโต จ สญฺจรติ. ปริจฺเฉทโต วสาภาเคน ปริจฺฉินฺนา, อยมสฺสา สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

มันเหลวนี้ จะตั้งละลายอยู่ที่โอกาสทั้งหลายเหล่านี้ ตลอดกาลทุกเมื่อ ก็หาไม่. แต่ว่าเมื่อใดบริเวณเหล่านั้น มีอันเกิดร้อนขึ้นเพราะร้อนไฟ ร้อนแดด ฤดูแปรปรวน และธาตุแปรปรวน, เมื่อนั้น มันก็จะกระจายไปข้างนั้นข้างนี้ ในบริเวณเหล่านั้น เหมือนหยาดน้ำมันที่ซ่านไปบนน้ำใสในเวลาชำระล้าง. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนของมันเหลว, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งมันเหลวนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๑๐. เขโฬติ อนฺโตมุเข เผณมิสฺสา อาโปธาตุ. โส วณฺณโต เสโต เผณวณฺโณ. สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐาโน. เผณสณฺฐาโนติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติ. ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาโต. โอกาสโต อุโภหิ กโปลปสฺเสหิ โอรุยฺห ชิวฺหาย ฐิโต. น เจส เอตฺถ สทา สนฺนิจิโต หุตฺวา ติฏฺฐติ. ยทา ปน สตฺตา ตถารูปํ

๒๑๐. คำว่า เขโฬ (น้ำลาย) ได้แก่อาโปธาตุที่เจือด้วยฟองภายในปาก. น้ำลายนั้น ว่าโดยสี มีสีขาว คือ มีสีเหมือนฟองของน้ำ. โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส. แม้จะกล่าวว่า มีสัณฐานเหมือนฟองของน้ำดังนี้ก็ควร. โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส มันไหลลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ แล้วตั้งอยู่ที่ลิ้น. แต่ว่า น้ำลายนี้

อาหารํ ปสฺสนฺติ วา สรนฺติ วา, อุณฺหติตฺติกกฏุกโลณมฺพิลานํ วา กิญฺจิ มุเข ฐเปนฺติ, ยทา วา เนสํ หทยํ อากิลายติ[๑] กิสฺมิญฺจิเทว วา ชิคุจฺฉา อุปฺปชฺชติ, ตทา เขโฬ อุปฺปชฺชิตฺวา อุโภหิ กโปลปสฺเสหิ โอรุยฺห ชิวฺหาย สณฺฐาติ. อคฺคชิวฺหาย เจส ตนุโก โหติ, มูลชิวฺหาย พหโล, มุเข ปกฺขิตฺตญฺจ ปุถุกํ วา ตณฺฑุลํ วา อญฺญํ วา กิญฺจิ ขาทนียํ นทีปุลิเน ขตกูปกสลิลํ วิย ปริกฺขยํ อคจฺฉนฺโตว เตเมตุํ สมตฺโถ โหติ. ปริจฺเฉทโต เขฬภาเคน ปริจฺฉินฺโน, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

จะตั้งสั่งสมอยู่ที่ลิ้นนี้ ตลอดกาลทุกเมื่อก็หาไม่. แต่ว่า เมื่อเวลาใด สัตว์ทั้งหลายพบเห็น หรือระลึกถึงอาหารที่มีลักษณะเป็นอย่างนั้น (คือเป็นเหตุให้น้ำลายสอขึ้นได้) ก็ดี, วางของร้อน ของขม ของเผ็ด ของเค็ม ของเปรี้ยว อะไร ๆ ไว้ในปากก็ดี, หัวใจของสัตว์เหล่านั้นอ่อนเพลียไปก็ดี, เกิดความสะอิดสะเอียนบางสิ่งบางอย่างขึ้นเท่านั้นแหละ ก็ดี, เมื่อนั้น น้ำลายจะเกิดขึ้นแล้วไหลลงมาจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ แล้วตั้งอยู่ที่ลิ้น. ก็น้ำลายนี้ ที่ปลายลิ้นมีเบาบาง, ที่โคนลิ้นมีหนาแน่น, และมิรู้จักหมดสิ้นเลย ดุจน้ำในบ่อที่เขาขุดไว้บนหาดทราย ฉะนั้น สามารถที่จะทำข้าวเม่า หรือข้าวสาร หรือของควรเคี้ยวอะไร ๆ อย่างอื่น ที่ใส่เข้าไปในปากให้เปียกชุ่มได้. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนของน้ำลาย, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งน้ำลายนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

---

[๑] สี. ม. ฉ. อาคิลายติ.

๒๑๑. สิงฺฆาณิกาติ มตฺถลุงฺคโต ปคฺฆรณกอสุจิ. สา วณฺณโต ตรุณตาลฏฺฐิมิญฺชวณฺณา. สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานา. ทิสโต อุปริมาย ทิสาย ชาตา. โอกาสโต นาสาปุเฏ ปูเรตฺวา ฐิตา. น เจสา เอตฺถ สทา สนฺนิจิตา หุตฺวา ติฏฺฐติ, อถ โข ยถา นาม ปุริโส ปทุมินิปตฺเต ทธึ พนฺธิตฺวา เหฏฺฐา กณฺฏเกน วิชฺเฌยฺย, อถ เตน ฉิทฺเทน ทธิมณฺฑํ[๑] คฬิตฺวา พหิ ปเตยฺย, เอวเมว ยทา สตฺตา โรทนฺติ, วิสภาคาหารอุตุวเสน วา สญฺชาตธาตุกฺโขภา โหนฺติ, ตทา อนฺโตสีสโต ปูติเสมฺหภาวํ อาปนฺนํ มตฺถลุงฺคํ คฬิตฺวา ตาลุมตฺถกวิวเรน โอตริตฺวา นาสาปุเฏ ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ วา ปคฺฆรติ วา. สิงฺฆาณิกาปริคฺคณฺหเกน ปน โยคินา นาสาปุเฏ ปูเรตฺวา

๒๑๑. บทว่า สิงฺฆาณิกา (น้ำมูก) ได้แก่ น้ำสกปรกที่หลั่งไหลมาแต่มันสมอง. น้ำมูกนั้น ว่าโดยสี มีสีเหมือนเยื่อลูกตาลอ่อน. โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส. โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องบน. โดยโอกาส มันตั้งอยู่เต็มโพรงจมูก. ก็น้ำมูกนี้ จะตั้งสั่งสมอยู่ที่โพรงจมูกนี้ตลอดกาลทุกเมื่อ ก็หาไม่, โดยแท้แล เมื่อใด สัตว์ทั้งหลายร้องไห้ หรือว่า เป็นผู้เกิดความกำเริบแห่งธาตุขึ้น ด้วยอำนาจแห่งอาหารหรือฤดูที่เป็นวิสภาคะ, เมื่อนั้น มันสมองถึงความเป็นเสมหะเสีย ก็จะไหลจากภายในศีรษะหลั่งลงมาทางช่องศีรษะเหนือเพดาน ตั้งอยู่เต็มโพรงจมูกหรือไหลออกมา, เปรียบเหมือนบุรุษห่อนมส้มไว้บนใบปทุม แล้วพึงใช้หนามทิ่มแทงข้างล่าง, ลำดับนั้นน้ำใส ๆ แห่งนมส้ม ก็จะพึงหยดตกไปภายนอกทางช่องนั้น ฉะนั้น. ก็พระโยคีผู้จะกำหนดถือ

---

[๑] ฉ. ทธิมุตฺตํ, ทธิโน วิสนฺทนอจฺฉรโส ทธิมตฺถนฺติ ฏีกา.

ฐิตวเสเนว ปริคฺคณฺหิตพฺพา. ปริจฺเฉทโต สิงฺฆาณิกาภาเคน ปริจฺฉินฺนา, อยมสฺสา สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

เอาน้ำมูก พึงกำหนดถือเอาโดยเกี่ยวกับน้ำมูกที่ตั้งอยู่เต็มโพรงจมูกนั่นเทียว. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนของน้ำมูก, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งน้ำมูกนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉทก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๑๒. ลสิกาติ สรีรสนฺธีนํ อพฺภนฺตเร ปิจฺฉิลกุณปํ. สา วณฺณโต กณฺณิการนิยฺยาสวณฺณา. สณฺฐานโต โอกาสสณฺฐานา. ทิสโต ทฺวีสุ ทิสาสุ ชาตา. โอกาสโต อฏฺฐิสนฺธีนํ อพฺภญฺชนกิจฺจํ สาธยมานา อสีติสตสนฺธีนํ อพฺภนฺตเร ฐิตา. ยสฺส เจสา มนฺทา โหติ, ตสฺส อุฏฺฐหนฺตสฺส นิสีทนฺตสฺส อภิกฺกมนฺตสฺส ปฏิกฺกมนฺตสฺส สมฺมิญฺชนฺตสฺส ปสาเรนฺตสฺส อฏฺฐิกานิ กฏกฏายนฺติ, อจฺฉราสทฺทํ กโรนฺโต วิย วิจรติ. เอกโยชนทฺวิโยชนมตฺตมฺปิ อทฺธานํ คตสฺส วาโยธาตุ กุปฺปติ, คตฺตานิ ทุกฺขนฺติ. ยสฺส ปน พหุกา โหนฺติ, ตสฺส อุฏฺฐานนิสชฺชาทีสุ น

๒๑๒. คำว่า ลสิกา (ไขข้อ) ได้แก่ไขมีกลิ่นสาง ตรงระหว่างข้อต่อแห่งสรีระ. ไขข้อนั้น ว่าโดยสี มีสีเหมือนยางดอกกรรณิการ์. โดยสัณฐาน มีสัณฐานตามโอกาส. โดยทิศ เกิดทางทิศทั้ง ๒. โดยโอกาส ตั้งอยู่ในระหว่างข้อต่อ ๑๘๐ แห่ง ทำกิจคือการชะโลม ข้อต่อแห่งกระดูกทั้งหลายให้สำเร็จ. อนึ่ง บุคคลใด มีไขข้อนี้อ่อนไป, เมื่อบุคคลนั้น ลุกขึ้น นั่งลง ก้าวไป ก้าวกลับ คู้ เหยียด กระดูกทั้งหลายจะลั่นดัง กฏะ กฏะ เหมือนคนเที่ยวทำเสียงดีดนิ้วมือไป ฉะนั้น. เมื่อเดินทางแม้เพียง ๑ โยชน์ หรือ ๒ โยชน์ วาโยธาตุก็ย่อมกำเริบ, กายก็จะปวดเมื่อย.

อฏฺฐีนิ กฏกฏายนฺติ, ทีฆมฺปิ อทฺธานํ คตสฺส น วาโยธาตุ กุปฺปติ, น คตฺตานิ ทุกฺขนฺติ. ปริจฺเฉทโต ลสิกาภาเคน ปริจฺฉินฺนา, อยมสฺสา สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

แต่ว่าบุคคลใดมีมาก, ในเวลาที่บุคคลนั้นลุกขึ้นหรือนั่งลงเป็นต้น กระดูกทั้งหลายจะไม่ลั่นดัง กฏะ กฏะ, แม้เมื่อเดินทางไกล วาโยธาตุก็ไม่กำเริบ, ร่างกายก็ไม่ปวด-เมื่อย. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยส่วนของไขข้อ, นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งไขข้อนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๑๓. มุตฺตนฺติ วณฺณโต[1] มาส-ขาโรทกวณฺณํ. สณฺฐานโต อโธมุขฏฺฐปิต-อุทกกุมฺภอพฺภนฺตเร คตอุทกสณฺฐานํ. ทิสโต เหฏฺฐิมาย ทิสาย ชาตํ. โอกาสโต วตฺถิสฺส อพฺภนฺตเร ฐิตํ. วตฺถิ นาม วตฺถิปุโฏ วุจฺจติ. ยตฺถ เสยฺยถาปิ จนฺทนิกาย ปกฺขิตฺเต อโธมุเข[2] รวณฆเฏ จนฺทนิการโส ปวิสติ, น จสฺส ปวิสนมคฺโค ปญฺญายติ, เอวเมว สรีรโต มุตฺตํ

๒๑๓. บทว่า มุตฺตํ (น้ำมูตร) ได้แก่ ว่าโดยสี มีสีเหมือนน้ำด่างถั่วเหลือง. โดยสัณฐาน มีสัณฐานเหมือนน้ำที่อยู่ภายในหม้อน้ำที่เขาตั้งคว่ำปากไว้. โดยทิศ เกิดทางทิศเบื้องล่าง. โดยโอกาส มันตั้งอยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะ. ถุงกระเพาะ-ปัสสาวะ ท่านเรียกชื่อว่ากระเพาะปัสสาวะ. เป็นที่ซึ่งน้ำมูตรจากสรีระ จะซึมเข้าไป, แต่ทางที่น้ำมูตรนั้น เข้าไปไม่ปรากฏ,

---

[1] ฉ. มุตฺตนฺติ มุตฺตรสํ. ตํ วณฺณโต.
[2] ฉ. อมุเข.

ปวิสติ, น จสฺส ปวิสนมคฺโค ปญฺญายติ, นิกฺขมนมคฺโค ปน ปากโฏ โหติ. ยมฺหิ จ มุตฺตสฺส ภริเต ปสฺสาวํ กโรมาติ สตฺตานํ อายูหนํ โหติ. ปริจฺเฉทโต วตฺถิอพฺภนฺตเรน เจว มุตฺตภาเคน จ ปริจฺฉินฺนํ, อยมสฺส สภาคปริจฺเฉโท. วิสภาคปริจฺเฉโท ปน เกสสทิโสเยว.

ส่วนทางออกปรากฏอยู่ เหมือนน้ำครำซึมเข้าไปในหม้อใส่เกลือ (หม้อเนื้อโปร่ง) ไม่มีปาก ที่เขาวางไว้ในแอ่งน้ำครำ, แต่ทางที่น้ำครำนั้นเข้าไป ไม่ปรากฏฉะนั้น. อนึ่ง เป็นกระเพาะปัสสาวะ ที่เมื่อเต็มไปด้วยน้ำปัสสาวะแล้ว สัตว์ทั้งหลายก็จะมีความขวนขวายว่า เราจะถ่ายปัสสาวะ. โดยตัดตอน ตัดตอนด้วยด้านในแห่งกระเพาะปัสสาวะ และด้วยส่วนแห่งน้ำมูตร. นี้เป็นสภาคปริเฉทแห่งน้ำมูตรนั้น. ส่วนวิสภาคปริเฉท ก็เป็นเช่นเดียวกับผมนั่นเอง.

๒๑๔. เอวญฺหิ เกสาทิเก โกฏฺฐาเส วณฺณสณฺฐานทิโสกาสปริจฺเฉทวเสน ววฏฺเปตฺวา อนุปุพฺพโต นาติสีฆโตติอาทินา นเยน วณฺณสณฺฐานคนฺธาสโยกาสวเสน ปญฺจธา ปฏิกูลา ปฏิกูลาติ มนสิกโรโต ปณฺณตฺติสมติกฺกมาวสาเน เสยฺยถาปิ จกฺขุมโต ปุริสสฺส ทฺวตฺตึสวณฺณานํ

๒๑๔. ก็แล เมื่อพระโยคี กำหนดโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และการตัดตอนอย่างนี้แล้ว มนสิการว่า เป็นปฏิกูล เป็นปฏิกูล โดยอาการ ๕ เกี่ยวกับสี สัณฐาน กลิ่น ที่อาศัยและโอกาส ตามนัยที่ว่าโดยลำดับ โดยไม่รีบด่วนนัก ดังนี้เป็นต้น

กุสุมานํ เอกสุตฺตกคนฺถิตํ มาลํ โอโลเกนฺตสฺส สพฺพปุปฺผานิ อปุพฺพาจริมมิว[๑] ปากฏานิ โหนฺติ, เอวเมว อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย เกสาติ อิมํ กายํ โอโลเกนฺตสฺส สพฺเพ เต ธมฺมา อปุพฺพาจริมมิว[๒] ปากฏา โหนฺติ. เตน วุตฺตํ มนสิการโกสลฺลกถายํ "อาทิกมฺมิกสฺส หิ เกสาติ มนสิกโรโต มนสิกาโร คนฺตฺวา มุตฺตนฺติ อิมํ ปริโยสานโกฏฺฐาสเมว อาหจฺจ ติฏฺฐตี"ติ.

ในที่สุดแห่งการก้าวล่วงบัญญัติ กำลังดูซึ่งกายนี้อยู่ว่า ในกายนี้มีผม เป็นต้น ธรรมเหล่านั้นทั้งหมด ก็จะปรากฏราวกะว่าไม่ก่อนไม่หลังกัน, เหมือนอย่างเมื่อบุรุษผู้มีตาดี ดูพวงดอกไม้อันมี ๓๒ สี ที่เขาร้อยไว้ด้วยด้ายเส้นเดียวกัน ดอกไม้ทุกดอกก็จะปรากฏราวกะว่าไม่ก่อนไม่หลังกัน ฉะนั้น. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวไว้ในมนสิการโกสัลลกถาว่า "จริงอยู่ สำหรับพระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (เริ่มทำ) เมื่อมนสิการไปว่า เกสา เป็นต้น มนสิการก็จะดำเนินไปจนจดโกฏฐาสสุดท้ายว่า มุตฺตํ นี่นั่นเทียว แล้วหยุดอยู่" ดังนี้.

สเจ ปน พหิทฺธาปิ มนสิการํ อุปสํหรติ, อถสฺส เอวํ สพฺพโกฏฺฐาเสสุ ปากฏีภูเตสุ อาหิณฺฑนฺตา มนุสฺส-ติรจฺฉานาทโย สตฺตาการํ วิชหิตฺวา

ก็หากว่า พระโยคีจะน้อมมนสิการไปภายนอกตัวบ้าง, ในเมื่อโกฏฐาสทั้งปวงเป็นธรรมชาติปรากฏชัดแล้วอย่างนี้ ลำดับนั้น สัตว์ทั้งหลาย มีมนุษย์และเดรัจฉาน

---

๑ ฉ. อปุพฺพาปริยมิว.

๒ ฉ. อปุพฺพาปริยาว.

โกฏฺฐาสราสิวเสเนว อุปฏฺฐหนฺติ, เตหิ จ อชฺโฌหริยมานํ ปานโภชนาทิ โกฏฺฐาสราสิมฺหิ ปกฺขิปมานมิว อุปฏฺฐาติ.

เป็นต้น ที่เที่ยวไปอยู่ ก็จะละอาการที่เป็นสัตว์ปรากฏแก่เธอ โดยเป็นกองโกฏฐาสเท่านั้น, อนึ่ง ของดื่ม และของกินเป็นต้นที่สัตว์เหล่านั้นกลืนกินอยู่ ย่อมปรากฏ ราวกะว่าสัตว์เหล่านั้นใส่เข้าไปในกองโกฏฐาส.

อถสฺส อนุปุพฺพมุญฺจนาทิวเสน ปฏิกูลา ปฏิกูลาติ ปุนปฺปุนํ มนสิกโรโต อนุกฺกเมน อปฺปนา อุปฺปชฺชติ. ตตฺถ เกสาทีนํ วณฺณสณฺฐานทิโสกาสปริจฺเฉทวเสน อุปฏฺฐานํ อุคฺคหนิมิตฺตํ. สพฺพาการโต ปฏิกูลวเสน อุปฏฺฐานํ ปฏิภาคนิมิตฺตํ. ตํ อาเสวโต ภาวยโต วุตฺตนเยเนว อสุภกมฺมฏฺฐาเนสุ วิย ปฐมชฺฌานวเสน อปฺปนา อุปฺปชฺชติ.

ลำดับนั้น เมื่อพระโยคีนั้น มนสิการไปซ้ำ ๆ ซาก ๆ ว่า เป็นปฏิกูล เป็นปฏิกูล ด้วยอำนาจการปล่อยไปตามลำดับเป็นต้น อัปปนาก็จะเกิดขึ้นตามลำดับ. ในบรรดาโกฏฐาสเหล่านั้น ความปรากฏด้วยอำนาจสี สัณฐาน ทิศ โอกาสและการตัดตอนแห่งโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้น เป็นอุคคหนิมิต. ความปรากฏโดยเกี่ยวกับเป็นปฏิกูล โดยอาการทั้งปวงเป็นปฏิภาคนิมิต. เมื่อพระโยคีซ่องเสพเจริญซึ่งปฏิภาคนิมิตนั้นไป อัปปนาก็จะเกิดขึ้น โดยเกี่ยวกับเป็นปฐมฌาน เหมือนอย่างในอสุภกรรมฐานทั้งหลาย ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

สา ยสฺส เอโกว โกฏฺฐาโส ปากโฏ โหติ, เอกสฺมึ วา โกฏฺฐาเส อปฺปนํ ปตฺวา ปุน อญฺญสฺมึ โยคํ น กโรติ, ตสฺส เอกาว อุปฺปชฺชติ. ยสฺส ปน อเนกโกฏฺฐาสา ปากฏา โหนฺติ, เอกสฺมึ วา ฌานํ ปตฺวา ปุน อญฺญสฺมิมฺปิ โยคํ กโรติ, ตสฺส มาลกตฺเถรสฺส[๑] วิย โกฏฺฐาสคณนาย ปฐมชฺฌานานิ นิพฺพตฺตนฺติ.

พระโยคีรูปใดมีโกฏฐาสเดียวเท่านั้นปรากฏ, หรือว่า บรรลุอัปปนาในโกฏฐาสเดียวแล้ว ไม่กระทำความพยายามในโกฏฐาสอื่นอีก, พระโยคีรูปนั้นก็มีอัปปนาอันเดียวเท่านั้นเกิดขึ้น. ส่วนพระโยคีรูปใดมีโกฏฐาสหลายอย่างปรากฏ, หรือว่าบรรลุฌานในโกฏฐาสหนึ่ง ก็ยังทำความพยายามในโกฏฐาสแม้อื่นอีก, ปฐมฌานหลายดวง ย่อมเกิดแก่พระโยคาวจรนั้นได้ตามจำนวนโกฏฐาส เหมือนอย่างที่บังเกิดแก่พระมาลกเถระ ฉะนั้น.

โส กิรายสฺมา ทีฆภาณกอภยตฺเถรํ หตฺเถ คเหตฺวา "อาวุโส อภย อิโต ตาว อิมํ ปญฺหํ อุคฺคณฺหาหี"ติ วตฺวา อาห "มหลฺลกตฺเถโร[๒] ทฺวตฺตึส-โกฏฺฐาเสสุ ทฺวตฺตึสาย ปฐมชฺฌานานํ ลาภี. สเจ รตฺตึ เอกํ ทิวา เอกํ

มีเรื่องว่า ท่านผู้มีอายุนั้น จับพระ-อภัยเถระผู้บอกกล่าวทีฆนิกายที่มือ แล้วกล่าวว่า "นี่แน่ะท่านอภัย จากนี้ไป ท่านจงเรียนปัญหานี้ก่อนเถิด" ดังนี้แล้ว ก็กล่าว(ต่อไป)ว่า "พระเถระเฒ่ารูปหนึ่ง เป็นผู้ได้ปฐมฌาน ๓๒ ดวง ในโกฏฐาส ๓๒.

---

[๑] ฉ. มลฺลกตฺเถรสฺส.

[๒] ม. มลฺลกตฺเถโร.

คุณพรรณวดี วศินวรรธนะ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สมาปชฺชติ, โส ตํ[๑] อติเรกฑฺฒมาเสน ปุน สมฺพชฺณติ,[๒] สเจ ปน เทวสิกํ เอกํ สมาปชฺชติ, อติเรกมาเสน ปุน สมฺพชฺฌตี''ติ.[๒]

ถ้าท่านเข้ากลางคืนฌาน ๑ กลางวันฌาน ๑, พระเถระรูปนั้น ก็จะติดอยู่กะฌานนั้นไปอีกโดยเวลากว่าครึ่งเดือน (จึงจะเข้าได้หมดทุกฌาน), แต่ถ้าท่านเข้าวันละ ๑ ฌาน, ท่านก็จะติดอยู่กะฌานอีก โดยเวลากว่า ๑ เดือน" ดังนี้.

เอวํ ปฐมชฺฌานวเสน อิชฺฌมานมฺปิ เจตํ กมฺมฏฺฐานํ วณฺณสณฺฐานาทีสุ สติพเลน อิชฺฌนโต กายคตาสตีติ วุจฺจติ.

ก็กรรมฐานนี้ แม้ว่าสำเร็จอยู่โดย-เกี่ยวกับเป็นปฐมฌานอย่างนี้ ท่านก็เรียกว่ากายคตาสติ เพราะสำเร็จด้วยกำลังของการระลึกไปในโกฏฐาสทั้งหลาย อันเป็นไปในอาการ มีสี และสัณฐาน เป็นต้น.

อิมญฺจ ปน กายคตาสติมนุยุตฺโต ภิกฺขุ อรติรติสโห โหติ, น จ นํ อรติ[๓] สหติ, อุปฺปนฺนํ อรตึ อภิภุยฺย อภิภุยฺย วิหรติ. ภยเภรวสโห โหติ, น จ นํ ภยเภรวํ สหติ, อุปฺปนฺนํ

ก็แล ภิกษุผู้ตามประกอบซึ่งกายคตา-สตินี้ ย่อมเป็นผู้ข่มขี่ความไม่ยินดี และความยินดีได้, แต่ความไม่ยินดี(และความยินดี) ข่มขี่เธอไม่ได้, เธอย่อมอยู่ครอบงำความไม่ยินดี (และความยินดี) ที่เกิดขึ้นทุกครั้ง

---

๑ ฉ. โส ตนฺติ สทฺทา น ทิสฺสนฺติ.

๒ ฉ. สมฺปชฺชติ.

๓ สี. อรติรติ.

ภยเภรวํ อภิภุยฺย อภิภุยฺย วิหรติ. ขโม โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺส ฯเปฯ ปาณหรานํ อธิวาสกชาติโก โหติ.[1] เกสาทีนํ วณฺณเภทํ นิสฺสาย จตุนฺนํ ฌานานํ ลาภี โหติ. ฉ อภิญฺญา ปฏิวิชฺฌติ.

ได้. ย่อมเป็นผู้ข่มขี่ความกลัว และอารมณ์ที่น่ากลัวได้, แต่ความกลัว และอารมณ์ที่น่ากลัวข่มขี่เธอไม่ได้, เธอย่อมอยู่ครอบงำความกลัว และอารมณ์ที่น่ากลัวที่เกิดขึ้นทุกครั้งได้. ย่อมเป็นผู้อดทนต่อความหนาวความร้อนได้ ฯลฯ เป็นคนชนิดที่อดกลั้นต่อทุกข์ ขนาดจะคร่าเอาชีวิตได้. อาศัยสีต่าง ๆ ของโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้นแล้ว ก็จะเป็นผู้ได้ฌาน ๔. แทงตลอดอภิญญา ๖ ได้.

ตสฺมา หเว อปฺปมตฺโต
อนุยุญฺเชถ ปณฺฑิโต
เอวํ อเนกานิสํสํ
อิมํ กายคตาสตินฺติ.

เพราะฉะนั้นแล บัณฑิตผู้ไม่ประมาท พึงประกอบเนือง ๆ ซึ่งกายคตาสตินี้ อันมีอานิสงส์มากอย่างนี้ เถิด.

อิทํ กายคตาสติยํ วิตฺถารกถามุขํ.

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดาร ในกายคตาสติ.

---

[1] ม. อุ. ๑๔/๒๑๕.

อานาปานสฺสติกถา

๒๑๕. อิทานิ ยนฺตํ ภควตา "อยมฺปิ โข ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ ภาวิโต พหุลีกโต สนฺโต เจว ปณีโต จ อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร, อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน จ ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ฐานโส อนฺตรธาเปติ วูปสเมตี"ติ[๑] เอวํ ปสํสิตฺวา :

"กถํ ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ กถํ พหุลีกโต สนฺโต เจว ปณีโต จ อเสจนโก จ สุโข วิหาโร, อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน จ ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ฐานโส อนฺตรธาเปติ วูปสเมติ. อิธ

กถาว่าด้วยอานาปานสติ

๒๑๕. อานาปานสติกรรมฐาน อันมีวัตถุ ๑๖ ที่พระผู้มีพระภาคตรัสสรรเสริญไว้อย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิแม้นี้แล ที่ภิกษุทำให้เกิดขึ้นแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมที่สงบแท้ด้วย ประณีตด้วย เกลี้ยงเกลาด้วย เป็นสุขวิหาร (ที่อยู่เป็นสุข)ด้วย, ทำอกุศลธรรมทั้งหลายอันชั่วช้า ที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นแล้ว ให้อันตรธานไป ให้ระงับไป โดยพลันด้วย" ดังนี้ แล้วทรงแสดงไขไว้อย่างนี้ว่า :

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อานาปานสติสมาธิ ภิกษุทำให้เกิดขึ้นอย่างไร ? กระทำให้มากอย่างไร ? จึงจะเป็นธรรมที่สงบแท้ด้วย ประณีตด้วย เกลี้ยงเกลาด้วย เป็นสุขวิหารด้วย, ทำอกุศลธรรมทั้งหลาย อัน

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๔๐๗.

ภิกฺขเว ภิกฺขุ อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา นิสีทติ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา อุชุํ กายํ ปณิธาย ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา, โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ. ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต ทีฆํ อสฺสสามีติ ปชานาติ. ทีฆํ วา ปสฺสสนฺโต ฯเปฯ รสฺสํ วา อสฺสสนฺโต ฯเปฯ รสฺสํ วา ปสฺสสนฺโต รสฺสํ ปสฺสสามีติ ปชานาติ. สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. สพฺพกายปฏิสํเวที ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปีติปฏิสํเวที. สุขปฏิสํเวที. จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวที. ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ. จิตฺตปฏิสํเวที. อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ. สมาทหํ จิตฺตํ. วิโมจยํ จิตฺตํ. อนิจฺจานุปสฺสี.

ชั่วช้าที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นแล้ว ให้อันตรธานไป ให้ระงับไปโดยพลันด้วย. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้ ไปสู่ป่าก็ดี ไปสู่โคนไม้ก็ดี ไปสู่เรือนว่างก็ดี นั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายให้ตรง ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า, เธอมีสตินั่นเทียว หายใจเข้า มีสติหายใจออก.

(จตุกกะที่ ๑)

(๑) เมื่อหายใจเข้ายาว ก็ย่อมรู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาวอยู่ บ้าง. เมื่อหายใจออกยาว ก็ย่อมรู้ชัดว่า เราหายใจออกยาวอยู่ บ้าง.

(๒) เมื่อหายใจเข้าสั้น ก็ย่อมรู้ชัดว่า เราหายใจเข้าสั้นอยู่ บ้าง. เมื่อหายใจออกสั้น ก็ย่อมรู้ชัดว่า เราหายใจออกสั้นอยู่บ้าง.

(๓) ย่อมศึกษา(พยายามสำเหนียก) ว่า เราจักเป็นผู้ทำกองลมทั้งปวงให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจเข้า.

วิราคานุปสฺสี. นิโรธานุปสฺสี. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี''ติ[๑]

เอวํ โสฬสวตฺถุกํ อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ นิทฺทิฏฺฐํ. ตสฺส ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต. โส ปน ยสฺมา ปาฬิวณฺณนานุสาเรเนว วุจฺจมาโน สพฺพาการปริปูโร โหติ. ตสฺมา อยเมตฺถ ปาฬิวณฺณนาปุพฺพงฺคโม นิทฺเทโส.

ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้ทำกองลมทั้งปวงให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจออก.

(๔) ย่อมศึกษาว่า เราจักทำกายสังขารให้ระงับ หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักทำกายสังขารให้ระงับ หายใจออก.

จตุกกะที่ ๒

(๕) ย่อมศึกษา(พยายามสำเหนียก)ว่า เราจักเป็นผู้ทำปีติให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้ทำปีติให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจออก.

(๖) ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้ทำสุขให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้ทำสุขให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจออก.

(๗) ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้ทำ

---

๑ สํ. มหา. ๑๙/๔๐๗.

จิตตสังขารให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้ทำจิตต-สังขารให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจออก.

(๘) ย่อมศึกษาว่า เราจักทำจิตต-สังขารให้ระงับ หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักทำจิตตสังขารให้ระงับ หายใจออก.

จตุกกะที่ ๓

(๙) ย่อมศึกษา(พยายามสำเหนียก) ว่า เราจักเป็นผู้ทำจิตให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้ทำจิตให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจออก.

(๑๐) ย่อมศึกษาว่า เราจักทำจิตให้บันเทิง หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักทำจิตให้บันเทิง หายใจออก.

(๑๑) ย่อมศึกษาว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่นเสมอ หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่น เสมอ หายใจออก.

(๑๒) ย่อมศึกษาว่า เราจักทำจิตให้พ้น หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักทำจิตให้พ้น หายใจออก.

จตุกกะที่ ๔

(๑๓) ย่อมศึกษา(พยายามสำเหนียก) ว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่าไม่เที่ยง หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่าไม่เที่ยง หายใจออก.

(๑๔) ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความคลายไป หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความคลายไป หายใจออก.

(๑๕) ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความดับไป หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความดับไป หายใจออก.

(๑๖) ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความปล่อยไป หายใจเข้า.

ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นความปล่อยไป หายใจออก ดังนี้

นั้นใด. บัดนี้ นิเทศแห่งการเจริญอานาปานสติกรรมฐานนั้น ถึงแล้วโดยลำดับ. แต่เพราะเหตุที่นิเทศ แห่งการเจริญอานาปานสติกรรมฐานที่จะกล่าวถึงนั้น จะมีอันบริบูรณ์โดยอาการทั้งปวงได้ ก็ตามแนวแห่งคำพรรณนาพระบาลีเท่านั้น. ฉะนั้น ต่อไปนี้จึงเป็นนิเทศที่มีคำพรรณนาพระบาลี เป็นเบื้องต้นในอานาปานสติกรรมฐานนี้.

๒๑๖. กถํ ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธีติ เอตฺถ ตาว กถนฺติ อานาปานสฺสติสมาธิภาวนํ[๑] นานปฺปการโต วิตฺถาเรตุกมฺยตาปุจฺฉา. ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธีติ นานปฺปการโต วิตฺถาเรตุกมฺยตาย ปุฏฺฐ-ธมฺมนิทสฺสนํ. กถํ พหุลีกโต ฯเปฯ วูปสเมตีติ เอตฺถาปิ เอเสว นโย. ตตฺถ ภาวิโตติ อุปฺปาทิโต วฑฺฒิโต วา. อานาปานสฺสติสมาธีติ อานาปาน-ปริคฺคาหิกาย สติยา สทฺธึ สมฺปยุตฺโต สมาธิ. อานาปานสฺสติยํ วา สมาธิ อานาปานสฺสติสมาธิ. พหุลีกโตติ ปุนปฺปุนํ กโต. สนฺโต เจว ปณีโต จาติ สนฺโต เจว ปณีโต เจว. อุภยตฺถ เอว-สทฺเทน นิยโม เวทิตพฺโพ. กึ วุตฺตํ โหติ ? อยญฺหิ ยถา อสุภกมฺมฏฺฐานํ เกวลํ ปฏิเวธวเสน สนฺตํ จ ปณีตํ จ,

๒๑๖. จะขอขยายความในคำว่า กถํ ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ (ดูกรภิกษุทั้งหลาย ก็อานาปานสติสมาธิ ภิกษุทำให้เกิดขึ้นอย่างไร ?) นี้ก่อน บทว่า กถํ (อย่างไร ?) เป็นคำถามด้วยพระ-ประสงค์จะทรงขยาย การเจริญอานาปาน-สติสมาธิ ให้พิสดารโดยประการต่าง ๆ. ข้อว่า ภาวิโต จ ภิกฺขเว อานาปานสฺสติ-สมาธิ เป็นการแสดงธรรมที่ตรัสถามไว้ด้วยพระประสงค์จะทรงขยายให้พิสดาร โดย-ประการต่าง ๆ. แม้ในคำว่า กถํ พหุลีกโต ฯเปฯ วูปสเมติ (กระทำให้มากอย่างไร ? ฯลฯ ให้อันตรธาน ระงับไปโดยพลันด้วย) ดังนี้ นี้ก็มีนัยนี้แหละ. ในบทเหล่านั้น บทว่า ภาวิโต แปลว่า ทำให้เกิดขึ้น หรือเจริญ. บทว่า อานาปานสฺสติสมาธิ ได้แก่ สมาธิที่สัมปยุตกับสติที่กำหนดถือเอาลมหายใจเข้าและลมหายใจออก. อีกอย่างหนึ่ง สมาธิ

---

[๑] ฉ. ...สมาธิภาวนํ.

โอฬาริการมฺมณตฺตา ปน ปฏิกูลารมฺมณตฺตา จ อารมฺมณวเสน เนว สนฺตํ น ปณีตํ, น เอวํ เกนจิ ปริยาเยน อสนฺโต วา อปณีโต วา, อถโข อารมฺมณสนฺตตายปิ สนฺโต วูปสนฺโต นิพฺพุโต, ปฏิเวธ-สงฺขาตองฺคสนฺตตายปิ. อารมฺมณปณีตตายปิ ปณีโต อติตฺติกโร, องฺคปณีตตายปิติ. เตน วุตฺตํ "สนฺโต เจว ปณีโต จา"ติ.

ในเพราะอานาปานสติ ชื่อว่าอานาปานสติ-สมาธิ. บทว่า พหุลีกโต (กระทำให้มาก) คือ กระทำให้บ่อย ๆ. ข้อว่า สนฺโต เจว ปณีโต จ ความเท่ากับ สนฺโต เจว ปณีโต เจว (สงบแท้ด้วย ประณีตแท้ด้วย). พึงทราบว่า มีการใช้ เอว - ศัพท์ กำหนดแน่นอนไว้ในบททั้งสอง. ถามว่า จะมีคำอธิบายอย่างไร ? ตอบว่า เหมือนอย่างว่า อสุภกรรมฐาน เป็นธรรมชาติที่สงบและประณีต โดยเกี่ยวกับเป็นปฏิเวธธรรม (ธรรมที่ควรแทงตลอด) แต่อย่างเดียว, แต่เพราะมีอารมณ์หยาบ และเพราะมีอารมณ์เป็นปฏิกูล จึงไม่เป็นธรรมชาติที่สงบ ไม่เป็นธรรมชาติที่ประณีตด้วยอำนาจอารมณ์ฉันใด, อานาปานสติสมาธินี้จะเป็นธรรมชาติที่ไม่สงบ ไม่ประณีตโดยปริยายบางอย่าง ฉันนั้น เหมือนกันก็หาไม่, แต่ว่าเป็นธรรมชาติที่สงบ คือระงับ ดับเย็น แม้เพราะความที่มีอารมณ์สงบ, แม้เพราะความที่มีองค์ที่เรียกว่าปฏิเวธ สงบ. เป็น

ธรรมชาติที่ประณีต คือกระทำให้ไม่รู้จักอิ่ม แม้เพราะความที่มีอารมณ์ประณีต, แม้เพราะความที่มีองค์ประณีตฉะนี้แล. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสว่า "สนฺโต เจว ปณีโต จ" ดังนี้ไว้.

อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโรติ เอตฺถ ปน นาสฺส เสจนนฺติ อเสจนโก, อนาสิตฺตโก อพฺโพกิณฺโณ ปาฏิเยกฺโก อาเวณิโก. นตฺถิ เอตฺถ ปริกมฺเมน วา อุปจาเรน วา สนฺตตา. อาทิสมนฺนาหารโต ปภูติ[๑] อตฺตโน สภาเวเนว สนฺโต จ ปณีโต จาติ อตฺโถ. เกจิ ปน อเสจนโกติ อนาสิตฺตโก โอชวนฺโต สภาเวเนว มธุโรติ วทนฺติ. เอวมยํ อเสจนโกว[๒] อปฺปิตปฺปิตกฺขเณ กายิก-เจตสิกสุขปฏิลาภาย สํวตฺตนโต สุโข จ วิหาโรติ เวทิตพฺโพ. อุปฺปนฺนุปฺปนฺเนติ

ส่วนในคำว่า อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร (เกลี้ยงเกลาด้วย เป็นสุขวิหารด้วย) นี้ ความว่า ชื่อว่า อเสจนกะ (เกลี้ยงเกลา) เพราะอรรถว่าไม่มีเสจนะ (สิ่งราดรด), คือ ไม่ถูกราดรด ได้แก่ ไม่ปะปน เป็นเฉพาะอีกอย่างหนึ่ง เป็นส่วนหนึ่งต่างหาก. ในสมาธินี้ ภาวะที่สงบไป เพราะบริกรรมก็ดี เพราะอุปจาระก็ดี ไม่มี. สงบและประณีตตามสภาวะของตนทีเดียว จำเดิมแต่เริ่มประมวล. ส่วนอาจารย์บางพวกกล่าวว่า บทว่า อเสจนโก ได้แก่ ไม่ต้องราดรด

---

[๑] ฉ. ปภุติ.

[๒] ฉ. อเสจนโก จ.

อวิกฺขมฺภิเต อวิกฺขมฺภิเต. ปาปเกติ ลามเก. อกุสเล ธมฺเมติ อโกสลฺลสมฺภูเต ธมฺเม. ฐานโส อนฺตรธาเปตีติ ขเณเนว อนฺตรธาเปติ วิกฺขมฺเภติ. วูปสเมตีติ สุฏฺฐุ อุปสเมติ. นิพฺเพธภาคิยตฺตา วา อนุปุพฺเพน อริยมคฺควุฑฺฒิปฺปตฺโต สมุจฺฉินฺทติ, ปฏิปฺปสฺสมฺเภตีติ วุตฺตํ โหติ.

คือมีโอชะ อร่อยตามสภาวะของตนนั่นเทียว ดังนี้. ก็อานาปานสติสมาธิที่ชื่อว่า อเสจนกะ นี้ อย่างนี้นั่นเทียว พึงทราบว่า เป็นสุขวิหาร (ที่อยู่เป็นสุข) ด้วย เพราะเป็นไปพร้อมเพื่อการได้มาซึ่งสุขทางกาย และสุขทางใจ ในเพราะทุก ๆ ขณะที่ถึงอัปปนา. บทว่า อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน (ที่เกิดขึ้นแล้ว เกิดขึ้นแล้ว) คือ ที่ยังข่มไม่ได้ ข่มไม่ได้. บทว่า ปาปเก แปลว่า อันชั่วช้า. บทว่า อกุสเล ธมฺเม (อกุศลธรรมทั้งหลาย) คือ ธรรมที่เกิดแต่ความไม่ฉลาดทั้งหลาย. บทว่า ฐานโส อนฺตรธาเปติ (ให้อันตรธานไปโดยพลัน) ได้แก่ ให้อันตรธาน คือ ข่มไว้ได้โดยขณะทีเดียว. คำว่า ให้ระงับ คือเข้าไปสงบเสียได้ด้วยดี. หรือว่า ถึงความเจริญแห่งพระอริยมรรคตามลำดับ เพราะความที่เป็นนิพเพธภาคิยสมาธิ (สมาธิที่มีส่วนแห่งการแทงทะลุสัจจะ) แล้วก็ย่อมตัดขาดเสียได้, อธิบายว่า ทำให้ระงับไป.

อยํ ปเนตฺถ สงฺเขปตฺโถ. ภิกฺขเว เกน ปกาเรน เกนากาเรน เกน วิธินา ภาวิโต อานาปานสฺสติสมาธิ เกน ปกาเรน พหุลีกโต สนฺโต เจว ฯเปฯ วูปสเมตีติ.

ส่วนความสังเขปในพระบาลี ที่เป็นคำถามนี้ มีดังต่อไปนี้. ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิ ภิกษุทำให้เกิดขึ้นได้โดยประการไร ? คือ โดยอาการไร ? โดยวิธีไหน ? กระทำให้มากโดยประการไร จึงจะเป็นธรรมที่สงบแท้ด้วย ฯลฯ ให้ระงับไปด้วย ดังนี้.

๒๑๗. อิทานิ ตมตฺถํ วิตฺถาเรนฺโต "อิธ ภิกฺขเว"ติอาทิมาห. ตตฺถ อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขูติ ภิกฺขเว อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขุ. อยํ หิ เอตฺถ อิธ-สทฺโท สพฺพปฺปการอานาปานสฺสติสมาธินิพฺพตฺตกสฺส ปุคฺคลสฺส สนฺนิจยภูตสาสนปริทีปโน[2] อญฺญสาสนสฺส ตถาภาวปฏิเสธโน จ. วุตฺตเญฺหตํ "อิเธว ภิกฺขเว สมโณ ฯเปฯ สุญฺญา ปรปฺปวาทา สมเณภิ อญฺญาหี"ติ.[3]

๒๑๗. บัดนี้ พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงขยายเนื้อความนั้นให้พิสดาร จึงตรัสว่า "อิธ ภิกฺขเว" ดังนี้ เป็นต้นไว้. ในคำเหล่านั้น คำว่า อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เท่ากับ ภิกฺขเว อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขุ (แปลว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในพระศาสนานี้). ก็ อิธ - ศัพท์ (ที่แปลว่า ในพระศาสนานี้) ในคำว่า อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ นี้ แสดงถึงพระศาสนาอันเป็นที่อาศัยของบุคคล ผู้จะ

[1] สํ. มหา. ๑๙-๔๐๗.
[2] ฉ. สนฺนิสฺสยภูต...
[3] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๓๒๓, ม. มู. ๑๒/๑๒๘, ปาลิยมฺปน สมเณหิ อญฺเญหีติ ทิสฺสติ, สมเณภิ อญฺเญหีติปิ.

เตน วุตฺตํ "อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขู"ติ.

ทำอานาปานสติสมาธิให้บังเกิดได้โดยประการทั้งปวง และปฏิเสธความเป็นอย่างนั้นแห่งศาสนาอื่น. ข้อนี้ สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมณะที่ ๑ มีอยู่ในพระศาสนานี้เท่านั้น ฯลฯ ลัทธิของศาสดาอื่นว่างเปล่าจากสมณะ ผู้รู้ทั่วถึงทั้งหลาย" ดังนี้. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "อิมสฺมึ สาสเน ภิกฺขุ" ดังนี้.

อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วาติ อิทมสฺส อานาปานสฺสติสมาธิภาวนานุรูปเสนาสนปริคฺคหปริทีปนํ. อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ทีฆรตฺตํ รูปาทีสุ อารมฺมเณสุ อนุวิสฏํ จิตฺตํ อานาปานสฺสติสมาธิอารมฺมณํ อภิรูหิตุํ น อิจฺฉติ, กูฏโคณยุตฺตรโถ วิย อุปฺปถเมว ธาวติ. ตสฺมา เสยฺยถาปิ นาม โคโป กูฏเธนุยา สพฺพํ ขีรํ ปิวิตฺวา วฑฺฒิตํ กูฏวจฺฉํ ทเมตุกาโม เธนุโต อปเนตฺวา เอกมนฺเต มหนฺตํ

ข้อว่า อรญฺญคโต วา รุกฺขมูลคโต วา สุญฺญาคารคโต วา (ไปสู่ป่าก็ได้ ไปสู่โคนไม้ก็ได้ ไปสู่เรือนว่างก็ได้) นี้ เป็นคำที่แสดงการกำหนดถือเอาซึ่งเสนาสนะอันเหมาะสม ต่อการเจริญอานาปานสติสมาธิของภิกษุนั้น. ก็จิตอันซ่านไปในอารมณ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น มาตลอดกาลนานของภิกษุรูปนี้ ย่อมไม่ปรารถนาที่จะย่างขึ้นสู่อารมณ์แห่งอานาปานสติสมาธิ, ย่อมแล่นไปนอกทางท่าเดียว เหมือนอย่างรถที่เทียมด้วยโคโกง(โคพยศ) ฉะนั้น. เพราะฉะนั้น

ถมฺภํ นิกฺขนิตฺวา ตตฺถ โยตฺเตน พนฺเธยฺย, อถสฺส โส วจฺโฉ อิโต จิโต จ วิปฺผนฺทิตฺวา ปลายิตุํ อสกฺโกนฺโต ตเมว ถมฺภํ อุปนิสีเทยฺย วา อุปนิปชฺเชยฺย วา, เอวเมว อิมินาปิ ภิกฺขุนา ทีฆรตฺตํ รูปารมฺมณาทิรสปานวฑฺฒิตํ ทุฏฺฐจิตฺตํ ทเมตุกาเมน รูปาทิอารมฺมณโต อปเนตฺวา อรญฺญํ วา ฯเปฯ สุญฺญาคารํ วา ปวิสิตฺวา ตตฺถ อสฺสาสปสฺสาสถมฺเภ สติโยตฺเตน พนฺธิตพฺพํ. เอวมสฺส ตํ จิตฺตํ อิโต จิโต จ วิปฺผนฺทิตฺวาปิ ปุพฺเพ อาจิณฺณารมฺมณํ อลภมานํ สติโยตฺตํ ฉินฺทิตฺวา ปลายิตุํ อสกฺโกนฺตํ ตเมวารมฺมณํ อุปจารปฺปนาวเสน อุปนิสีทติ เจว อุปนิปชฺชติ จ. เตนาหุ โปราณา :

จึงเปรียบเหมือนว่า คนเลี้ยงโค ใคร่จะฝึกลูกโคโกงที่เติบโตเพราะได้ดื่มน้ำนมทั้งปวงแห่งแม่โคโกง จึงต้องพรากมันจากแม่โคฝังเสาใหญ่เข้า ณ ส่วนข้างหนึ่งแล้ว ก็ใช้เชือกผูกมันไว้ที่เสานั้น, ลำดับนั้น ลูกโคตัวนั้นของเขา ก็จะดิ้นพล่านไปข้างนั้นข้างนี้ เมื่อไม่อาจที่จะหนีไปได้ ก็จะพึงหมอบอยู่ใกล้ หรือนอนอยู่ใกล้เสานั่นเอง ชื่อแม้ฉันใด, ภิกษุแม้รูปนี้ ใคร่จะฝึกจิตร้ายอันเจริญเพราะการดื่มรสแห่งอารมณ์มีรูปารมณ์เป็นต้น มาตลอดกาลนาน จึงต้องพรากจากอารมณ์ มีรูปเป็นต้น เข้าไปสู่ป่าบ้าง ฯลฯ สู่เรือนว่างบ้าง ณ ป่าเป็นต้นนั้น พึงใช้เชือกคือสติ ผูกเข้า ที่เสาคือลมหายใจเข้าและลมหายใจออก. ก็โดยประการอย่างนี้ จิตนั้นของภิกษุนั้น แม้ว่าจะดิ้นพล่านไปข้างนั้นข้างนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์ที่เคยชินในกาลก่อน ก็ไม่อาจที่จะตัดเชือกคือสติหนีไปได้ ก็ย่อมหมอบใกล้และนอนใกล้อารมณ์นั้นนั่นเอง ด้วยอำนาจแห่งอุปจาระ

และอัปปนา ฉันนั้นนั่นเทียว. เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า :

"ยถา ถมฺเภ นิพนฺเธยฺย
วจฺฉํ ทมํ นโร อิธ
พนฺเธยฺเยวํ สกํ จิตฺตํ
สติยารมฺมเณ ทฬฺหนฺ"ติ[๑]

"คนในโลกนี้ เมื่อจะฝึกลูกโค ก็พึงผูกไว้ที่เสา ฉันใด ภิกษุพึงใช้สติผูกจิตของตนให้มั่นที่อารมณ์ ฉันนั้น" ดังนี้.

เอวมสฺเสตํ เสนาสนํ ภาวนานุรูปํ โหติ. เตน วุตฺตํ "อิทมสฺส อานาปานสฺสติสมาธิภาวนานุรูปเสนาสนปริคฺคหปริทีปนนฺ"ติ.

ป่าเป็นต้นนี้ จึงจัดเป็นเสนาสนะที่เหมาะสมต่อภาวนาของภิกษุนั้น โดยประการที่กล่าวแล้วนี้. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ข้อว่า อรญฺญคโต วา ฯเปฯ สุญฺญาคารคโต วา นี้ เป็นคำที่แสดงการกำหนดถือเอาซึ่งเสนาสนะอันเหมาะสม ต่อการเจริญอานาปานสติสมาธิ ของภิกษุนั้น" ดังนี้ไว้.

อถวา ยสฺมา อิทํ กมฺมฏฺฐานปฺปเภเท มุทฺธภูตํ สพฺพพุทฺธปจฺเจกพุทฺธ-

อีกนัยหนึ่ง เพราะการที่พระโยคาวจรไม่ละชายบ้านที่อึงคะนึง ด้วยเสียงหญิง

---

๑ สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๔๙๗, สุมงฺคลวิลาสินี. ๒/๔๘๐, ปปญฺจสูทนี. ๑/๓๔๑.

พุทฺธสาวกานํ วิเสสาธิคมทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารปทฏฺฐานํ อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ อิตฺถิปุริสหตฺถิอสฺสาทิสทฺทสมากุลํ คามนฺตํ อปริจฺจชิตฺวา น สุกรํ ภาเวตุํ, สทฺทกณฺฏกตฺตา ฌานสฺส. อคามเก ปน อรญฺเญ สุกรํ โยคาวจเรน อิทํ กมฺมฏฺฐานํ ปริคฺคเหตฺวา อานาปานจตุตฺถชฺฌานํ[๑] นิพฺพตฺเตตฺวา ตเทว ปาทกํ กตฺวา สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อคฺคผลํ อรหตฺตํ สมฺปาปุณิตุํ, ตสฺมาสฺส อนุรูปเสนาสนํ ทสฺเสนฺโต ภควา "อรญฺญคโต วา"ติอาทิมาห.

เสียงชาย เสียงช้าง เสียงม้า เป็นต้น แล้วเจริญอานาปานสติกรรมฐานนี้ อันเป็นยอดในประเภทกรรมฐาน ที่เป็นปทัฏฐานแห่งการบรรลุคุณวิเศษและทิฏฐธัมมสุขวิหาร (การอยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้) ของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และสาวกของพระพุทธเจ้าทั้งปวง มิใช่กิจที่ท่านจะทำได้ง่าย เพราะฌานมีเสียงเป็นเสี้ยนหนาม. ส่วนในป่าซึ่งหาบ้านมิได้ การที่พระโยคาวจรจะกำหนดถือเอากรรมฐานนี้ ทำฌาน ๔ ในอานาปานให้บังเกิด แล้วทำฌานนั้นนั่นแหละให้เป็นบาท พิจารณาสังขารจนบรรลุผลอันเลิศ คือพระอรหัต ย่อมเป็นกิจที่ท่านกระทำได้ง่าย, เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะที่เหมาะสม แก่พระโยคาวจรนั้น จึงตรัสไว้ว่า "อรญฺญคโต วา" ดังนี้เป็นต้น.

---

[๑] ม. จตุกฺกชฺฌานํ.

วตฺถุวิชฺชาจริโย วิย หิ ภควา, โส ยถา วตฺถุวิชฺชาจริโย นครภูมึ ปสฺสิตฺวา สุฏฺฐุ อุปปริกฺขิตฺวา "เอตฺถ นครํ มาเปถา"ติ อุปทิสติ, โสตฺถินา จ นคเร นิฏฺฐิเต ราชกุลโต มหาสกฺการํ ลภติ, เอวเมว โยคาวจรสฺส อนุรูปเสนาสนํ อุปปริกฺขิตฺวา "เอตฺถ กมฺมฏฺฐานํ อนุยุญฺชิตพฺพนฺ"ติ อุปทิสติ, ตโต ตตฺถ กมฺมฏฺฐานมนุยุตฺเตน โยคินา กเมน อรหตฺเต ปตฺเต "สมฺมาสมฺพุทฺโธ วต โส ภควา"ติ มหนฺตํ สกฺการํ ลภติ.

จริงอยู่ พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นดุจอาจารย์ผู้มีวิชาดูพื้นที่, เปรียบเหมือนว่า อาจารย์ผู้มีวิชาดูพื้นที่ พบภูมิประเทศสำหรับสร้างเมืองแล้ว ตรวจสอบเป็นอย่างดีแล้ว ก็ชี้แนะว่า "จงสร้างเมืองตรงนี้เถิด" ดังนี้, และเมื่อเมืองสำเร็จได้โดยสวัสดีแล้ว ก็ย่อมได้รับการสักการะใหญ่จากราชสกุล ฉันใด, พระผู้มีพระภาคนั้น ก็ทรงตรวจสอบเสนาสนะที่เหมาะสม แก่พระโยคาวจรแล้ว ก็จะทรงชี้แนะว่า "พึงบำเพ็ญกรรมฐาน ณ ที่นี้เถิด" ดังนี้, ต่อจากนั้นไป เมื่อพระโยคีประกอบกรรมฐาน ในเสนาสนะที่ทรงชี้แนะไว้นั้น บรรลุพระอรหัตโดยลำดับแล้ว พระองค์ก็ย่อมทรงได้รับสักการะใหญ่ว่า "พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้าหนอ" ดังนี้.

อยํ ปน ภิกฺขุ ทีปิสทิโสติ วุจฺจติ. ยถา หิ มหาทีปิราชา อรญฺเญ ติณคหนํ วา วนคหนํ วา ปพฺพตคหนํ วา นิสฺสาย

อนึ่ง ภิกษุนี้ ท่านเรียกว่า ผู้เป็นเช่นกับเสือเหลือง. พึงทราบอธิบายว่า เหมือนอย่างว่า พญาเสือเหลืองใหญ่ อาศัยพงหญ้า

คุณเพ็ญแข ชนะวงศ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

นิลียิตฺวา วนมหิสโคกณฺณสูกราทโย มิเค คณฺหติ[๑] เอวเมว อยํ อรญฺญาทีสุ กมฺมฏฺฐานมนุยุญฺชนฺโต ภิกฺขุ ยถากฺกเมน โสตาปตฺติสกทาคามิอนาคามิอรหตฺตมคฺเค เจว อริยผลญฺจ คณฺหตีติ เวทิตพฺโพ. เตนาหุ โปราณา :

บ้าง ป่ารกบ้าง ที่รกตามภูเขาบ้าง ในป่า ซ่อนตัว จึงจับเอาเนื้อทั้งหลาย มีกระบือป่า โคป่า กวางป่า สุกรป่าเป็นต้นได้ ฉันใด, ภิกษุผู้ประกอบกรรมฐานอยู่ในเสนาสนะ มีป่าเป็นต้นนี้ ก็ย่อมยึด พระโสดาปัตติมรรค สกทาคามิมรรค อนาคามิมรรค อรหัตมรรค และพระอริยผล ไว้ได้ตามลำดับ ฉันนั้นเหมือนกัน. เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า :

"ยถาปิ ทีปิโก นาม
นิลียิตฺวาน[๒] คณฺหตี มิเค
ตเถวายํ พุทฺธปุตฺโต
ยุตฺตโยโค วิปสฺสโก
อรญฺญํ ปวิสิตฺวาน
คณฺหติ ผลมุตฺตมนฺ"ติ.[๓]

"ธรรมดาว่า เสือเหลือง ซ่อนตัวอยู่ จึงจับเอาเนื้อทั้งหลายได้ ฉันใด ภิกษุผู้เป็นพุทธบุตรนี้ ประกอบความเพียร เจริญวิปัสสนา เข้าป่าแล้ว จึงยึดผลที่สูงสุดไว้ได้ ฉันนั้น ดังนี้. ดังนี้.

---

[๑] ฉ. คณฺหาติ.

[๒] ฉ. นิลียิตฺวา.

[๓] สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๔๙๘, สุมงฺคลวิลาสินี. ๒/๔๘๑, ปปญฺจสูทนี. ๑/๓๔๒.

เตนสฺส ปรกฺกมชวโยคฺคภูมึ อรญฺญเสนาสนํ ทสฺเสนฺโต ภควา "อรญฺญคโต วา"ติอาทิมาห.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงเสนาสนะป่าอันเป็นภูมิประเทศที่เหมาะสมต่อความแล่นไป แห่งความพยายามของภิกษุนั้น จึงตรัสว่า "อรญฺญคโต วา" ดังนี้เป็นต้น.

๒๑๘. ตตฺถ อรญฺญคโตติ "อรญฺญํ[1] นาม นิกฺขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลา สพฺพเมตํ อรญฺญนฺ"ติ[2] จ "อารญฺญกํ นาม เสนาสนํ ปญฺจธนุสติกํ ปจฺฉิมนฺ"ติ[3] จ เอวํ วุตฺตลกฺขเณสุ อรญฺเญสุ ยงฺกิญฺจิ ปวิเวกสุขํ อรญฺญํ คโต. รุกฺขมูลคโตติ รุกฺขสมีปํ คโต. สุญฺญาคารคโตติ สุญฺญํ วิวิตฺโตกาสํ คโต. เอตฺถ จ ฐเปตฺวา อรญฺญญฺจ รุกฺขมูลญฺจ อวเสสํ สตฺตวิธํ เสนาสนํ คโตปิ สุญฺญาคารคโตติ วตฺตุํ วฏฺฏติ.

๒๑๘. ในบทเหล่านั้น บทว่า อรญฺญคโต (ไปสู่ป่า) ได้แก่ ไปสู่ป่าที่มีความเงียบสงัดและความสุขอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดาป่าทั้งหลาย ที่มีลักษณะอันท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "ชื่อว่า ป่า ความว่า ภายนอกอินทขีล (ธรณีประตู) ออกไป ที่ทั้งหมดนี้ ชื่อว่า ป่า" และว่า "ชื่อว่า เสนาสนะป่า ได้แก่ สถานที่มีระยะไกลชั่ว ๕๐๐ ธนู เป็นอย่างต่ำ" ดังนี้. บทว่า รุกฺขมูลคโต (ไปสู่โคนไม้) คือ ไปสู่สถานที่ใกล้ต้นไม้. บทว่า สุญฺญาคารคโต

---

[1] ฉ. อรญฺญนฺติ.

[2] ขุ. ป. ๓๑/๒๖๔, อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๘.

[3] วิ. มหา. ๒/๑๔๖.

(ไปสู่เรือนว่าง) คือไปสู่สถานที่ว่าง ได้แก่โอกาสอันสงัด. ก็ในบรรดาเสนาสนะเหล่านี้ แม้ไปสู่เสนาสนะ ๗ อย่างที่เหลือยกเว้นป่าและโคนไม้เสีย ก็ควรที่จะกล่าวว่า สุญญาคารคโต.

เอวมสฺส อุตุตฺตยานุกูลํ ธาตุจริยานุกูลญฺจ อานาปานสฺสติภาวนานุรูปํ เสนาสนํ อุปทิสิตฺวา อลีนานุทฺธจฺจปกฺขิกํ สนฺตมิริยาปถํ อุปทิสนฺโต นิสีทตีติ อาห. อถสฺส นิสชฺชาย ทฬฺหภาวํ อสฺสาสปสฺสาสานํ ปวตฺตนสุขตํ อารมฺมณปริคฺคหุปายญฺจ ทสฺเสนฺโต ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวาติอาทิมาห. ตตฺถ ปลฺลงฺกนฺติ สมนฺตโต อูรุพทฺธาสนํ. อาภุชิตฺวาติ พนฺธิตฺวา. อุชุํ กายํ ปณิธายาติ อุปริมสรีรํ อุชุกํ ฐเปตฺวา. อฏฺฐารสปิฏฺฐิกณฺฏเก โกฏิยา โกฏึ ปฏิปาเทตฺวา. เอวญฺหิ นิสินฺนสฺส จมฺมมํสนฺหารูนิ น ปณมนฺติ. อถสฺส ยา เตสํ ปณมนปจฺจยา ขเณ ขเณ

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงชี้แนะเสนาสนะอันเหมาะสม ต่ออานาปานสติภาวนา ซึ่งอนุกูลต่อฤดู ๓ และอนุกูลต่อธาตุและจริยา แก่ภิกษุนั้น อย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงชี้แนะอิริยาบถที่สงบ อันเป็นฝักฝ่ายแห่งความไม่หดหู่ และความไม่ฟุ้งซ่าน จึงตรัสว่า นิสีทติ (นั่ง) ดังนี้. ลำดับนั้น เมื่อจะทรงแสดงภาวะที่มั่นคง แห่งการนั่ง ความสะดวกในอันทำลมหายใจเข้า และลมหายใจออกให้เป็นไป และอุบายกำหนดถือเอาซึ่งอารมณ์ จึงตรัสว่า ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา (คู้บัลลังก์) ดังนี้เป็นต้น. ในบทเหล่านั้น บทว่า ปลฺลงฺกํ ได้แก่ การนั่งขดขาไว้โดยรอบ. บทว่า อาภุชิตฺวา (คู้)

เวทนา อุปฺปชฺเชยฺยุํ, ตา นุปฺปชฺชนฺติ. ตาสุ อนุปฺปชฺชมานาสุ จิตฺตํ เอกคฺคํ โหติ, กมฺมฏฺฐานํ น ปริปตติ, วุฑฺฒึ ผาตึ อุปคจฺฉติ. ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวาติ กมฺมฏฺฐานาภิมุขํ สตึ ฐปยิตฺวา. อถวา ปรีติ ปริคฺคหฏฺโฐ. มุขนฺติ นิยฺยานฏฺโฐ. สตีติ อุปฏฺฐานฏฺโฐ. เตน วุจฺจติ "ปริมุขํ สตินฺ"ติ[๑] เอวํ ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตนเยนเปตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. ตตฺรายํ สงฺเขโป ปริคฺคหิตนิยฺยานํ สตึ กตฺวาติ.

คือ ขัดเข้า. ข้อว่า อุชุํ กายํ ปณิธาย (ตั้งกายให้ตรง) คือ ตั้งสรีระท่อนบนให้ตรง. ได้แก่ ทำกระดูกสันหลัง ๑๘ ชิ้น ให้ปลายกับปลายจดกัน. ด้วยว่า เมื่อพระ-โยคีนั่งอย่างนี้ หนัง เนื้อ และเอ็น จะไม่ตึง. เมื่อเป็นเช่นนั้น เวทนาที่จะพึงเกิดขึ้นแก่เธอในแต่ละขณะ เพราะมีความตึงแห่งหนังเป็นต้นเหล่านั้น เป็นปัจจัย ก็จะเกิดขึ้นไม่ได้. เมื่อเวทนาเหล่านั้นเกิดขึ้นไม่ได้ จิตก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่มีอารมณ์เดียว, กรรมฐานจะไม่ตกไป, จะเข้าถึงความเจริญ ความเพิ่มพูนได้. ข้อว่า ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา (ดำรงสติไว้เฉพาะหน้า) คือ ตั้งสติไว้ให้มุ่งหน้าตรงต่อกรรมฐาน. อีกนัยหนึ่ง พึงทราบความ-หมายในคำนี้ แม้ตามนัยที่ท่านพระสารีบุตรกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค อย่างนี้ว่า ศัพท์ว่า ปริ มีอรรถว่า กำหนดถือเอา.

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒๖๔.

ศัพท์ว่า มุขํ มีอรรถว่า ออกไป. ศัพท์ว่า สติ มีอรรถว่า เข้าไปตั้งไว้. เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวว่า "ปริมุขํ สตึ" ดังนี้. ในคำนั้น มีความหมายสังเขปนี้ว่า ทำสติให้มีอันออกไป (จากธรรมอันเป็นปฏิปักษ์) อันกำหนดถือเอาได้แล้ว ดังนี้.

๒๑๙. โส สโตว อสฺสสตีติ[๑] โส ภิกฺขุ เอวํ นิสีทิตฺวา เอวญฺจ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา ตํ สตึ อวิชหนฺโต สโตเอว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ, สโตการี โหตีติ วุตฺตํ โหติ. อิทานิ เยหากาเรหิ สโตการี โหติ, เต ทสฺเสตุํ ทีฆํ วา อสฺสสนฺโตติอาทิมาห. วุตฺตเญฺหตํ ปฏิสมฺภิทายํ "โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสตี"ติ เอตสฺเสว วิภงฺเค :

๒๑๙. ข้อว่า โส สโตว อสฺสสติ ความว่า ภิกษุนั้น เมื่อนั่งอย่างนี้ และทำสติเข้าไปตั้งไว้อย่างนี้แล้ว ไม่ละสตินั้นอยู่ ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีสตินั่นเทียว หายใจเข้ามีสติหายใจออก, อธิบายว่า เป็นสโตการี (แปลว่า ผู้มีปกติทำสติ). ภิกษุจะเป็นสโตการี ได้ด้วยอาการเหล่าใด, บัดนี้ พระผู้มีพระภาค ทรงประสงค์แสดงอาการเหล่านั้น จึงตรัสว่า ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต (เมื่อหายใจเข้ายาว) ดังนี้เป็นต้น. ข้อนี้ก็สมจริงตามที่ท่านพระสารีบุตรเถระ กล่าว

---

[๑] ฉ. โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสตีติ.

ไว้ ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคในการจำแนก-ปาฐะว่า "โส สโตว อสฺสสติ สโต ปสฺสสติ" นี้นั่นแหละว่า :

"ทฺวตฺตึสาย อากาเรหิ สโตการี โหติ. ทีฆํ อสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา โหติ. ตาย สติยา เตน ญาเณน สโตการี โหติ. ทีฆํ ปสฺสาสวเสน ฯเปฯ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสาสวเสน. ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี ปสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา โหติ. ตาย สติยา เตน ญาเณน สโตการี โหตี"ติ[๑]

"ภิกษุ ย่อมเป็นสโตการีด้วยอาการ ๓๒ คือ (๑) เมื่อเธอรู้ชัดซึ่งความมีอารมณ์เดียว คือ ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจ-เข้ายาว สติย่อมเป็นธรรมชาติที่เข้าไปตั้งไว้แล้ว. เธอย่อมเป็นสโตการีด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น. (๒) เมื่อเธอรู้ชัดซึ่งความเป็นอารมณ์เดียว คือ ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจออกยาว สติย่อมเป็นธรรมชาติที่เข้าไปตั้งไว้แล้ว เธอย่อมเป็นสโตการี ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น. ฯลฯ (๓๑) เมื่อเธอรู้ชัด

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒๖๔.

ซึ่งความมีอารมณ์เดียว คือ ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความปล่อยไป หายใจเข้า สติย่อมเป็นธรรมชาติที่เข้าไปตั้งไว้แล้ว เธอย่อมเป็นสโตการี ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น. (๓๒) เมื่อเธอรู้ชัดซึ่งความเป็นอารมณ์เดียว คือความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ด้วยอำนาจความเป็นผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความปล่อยไป หายใจออก สติย่อมเป็นธรรมชาติที่เข้าไปตั้งไว้แล้ว. เธอย่อมเป็นสโตการีด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น" ดังนี้.

ตตฺถ <u>ทีฆํ</u> <u>วา</u> <u>อสฺสสนฺโตติ</u> ทีฆํ วา อสฺสาสํ ปวตฺตยนฺโต. <u>อสฺสาโสติ</u> พหิ นิกฺขมนวาโต. <u>ปสฺสาโสติ</u> อนฺโต ปวิสนวาโตติ <u>วินยฏฺฐกถายํ</u> วุตฺตํ. <u>สุตฺตนฺตฏฺฐกถาสุ</u> ปน อุปฺปฏิปาฏิยา อาคตํ.

ในบทเหล่านั้น สองบทว่า <u>ทีฆํ</u> <u>วา</u> <u>อสฺสสนฺโต</u> (ที่แปลว่า "เมื่อหายใจเข้ายาว") ได้แก่ ทำลมอัสสาสะที่ยาวให้เป็นไป. ท่านกล่าวไว้<u>ในอรรถกถาพระวินัย</u>ว่า ลมที่ออกไปข้างนอก ชื่อว่า <u>อัสสาสะ.</u>

ตตฺถ สพฺเพสมฺปิ คพฺภเสยฺยกานํ มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขมนกาเล ปฐมํ อพฺภนฺตรวาโต พหิ นิกฺขมติ. ปจฺฉา พาหิรวาโต สุขุมรชํ คเหตฺวา อพฺภนฺตรํ ปวิสนฺโต ตาลุํ อาหจฺจ นิพฺพายติ. เอวํ ตาว อสฺสาสปสฺสาสา เวทิตพฺพา.

ลมที่เข้าไปข้างใน ชื่อว่า ปัสสาสะ ดังนี้ แต่ในอรรถกถาพระสูตรทั้งหลายมาแล้ว โดยกลับลำดับกัน. ในลม ๒ อย่างนั้น ในเวลาที่คัพภไสยกสัตว์ (สัตว์ผู้เกิด-ในครรภ์) แม้ทุกจำพวก ออกมาจากท้อง-มารดา ลมข้างในย่อมออกไปข้างนอกก่อน. ภายหลังลมข้างนอกพาเอาฝุ่นที่ละเอียดเข้าไปข้างใน จดเพดานปากแล้วก็หายไป. บัณฑิตพึงทราบ ลมอัสสาสะและปัสสาสะอย่างนี้ก่อน.

ยา ปน เตสํ ทีฆรสฺสตา, สา อทฺธานวเสน เวทิตพฺพา. ยถา หิ โอกาสทฺธานํ ผริตฺวา ฐิตํ อุทกํ วา วาลิกา วา "ทีฆมุทกํ ทีฆา วาลิกา, รสฺสมุทกํ รสฺสา วาลิกา"ติ วุจฺจติ, เอวํ จุณฺณวิจุณฺณาปิ อสฺสาสปสฺสาสา หตฺถิสรีเร อหิสรีเร จ เตสํ อตฺตภาวสงฺขาตํ ทีฆํ อทฺธานํ สณิกํ ปูเรตฺวา สณิกเมว นิกฺขมนฺติ. ตสฺมา ทีฆาติ วุจฺจนฺติ. สุนขสสาทีนํ อตฺตภาวสงฺขาตํ รสฺสํ อทฺธานํ สีฆํ

ส่วนความยาวและสั้นแห่งลมอัสสาสะและปัสสาสะเหล่านั้น อันใด, ความยาวและสั้นนั้น บัณฑิตพึงทราบด้วยอำนาจแห่งอัทธานะ (อัทธานะ แปลว่า กาลเวลาก็ได้ แปลว่า โอกาสก็ได้). เหมือนอย่างว่า (ลำ)น้ำหรือ (หาด)ทรายที่ตั้งอยู่ แผ่ไปตลอดอัทธานะ อันเป็นโอกาส (ที่ตั้ง) เขาก็เรียกกันว่า "(ลำ)น้ำยาว (หาด)ทราย-ยาว, (ลำ)น้ำสั้น (หาด)ทรายสั้น" ฉันใด, ลมอัสสาสะและปัสสาสะ แม้ละเอียด

ปูเรตฺวา ทีฆเมว นิกฺขมนฺติ, ตสฺมา รสฺสาติ วุจฺจนฺติ. มนุสฺเสสุ ปน เกจิ หตฺถิอหิอาทโย วิย กาลทฺธานวเสน ทีฆํ อสฺสสนฺติ จ ปสฺสสนฺติ จ. เกจิ สุนขสสาทโย วิย รสฺสํ, ตสฺมา เตสํ กาลวเสน ทีฆมทฺธานํ นิกฺขมนฺตา จ ปวิสนฺตา จ เต "ทีฆา" อิตฺตรมทฺธานํ นิกฺขมนฺตา จ ปวิสนฺตา จ "รสฺสา"ติ เวทิตพฺพา.

แสนละเอียดก็ฉันนั้น ในร่างช้างหรือร่างงู ย่อมทำอัทธานะที่ยาว กล่าวคืออัตภาพของสัตว์เหล่านั้น ให้เต็มได้ช้า แล้วออกมา (จดหมด) ก็ช้าเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ยาว . ย่อมทำอัทธานะที่สั้น กล่าวคืออัตภาพ ของสัตว์ทั้งหลาย มีสุนัข หรือกระต่ายเป็นต้น ให้เต็มได้เร็ว แล้ว ออกมาก็เร็วเหมือนกัน, เพราะฉะนั้น จึง เรียกว่า สั้น . ส่วนในพวกมนุษย์บางพวก ก็หายใจเข้าและหายใจออกยาว ด้วย อำนาจแห่งอัทธานะ คือกาลเวลา เหมือน อย่างช้างหรืองูเป็นต้น. บางพวกหายใจ-เข้าและหายใจออกสั้น เหมือนอย่างสุนัข หรือกระต่ายเป็นต้น, เพราะฉะนั้น ลมอัสสาสะและปัสสาสะเหล่านั้น ของสัตว์ เหล่านั้น ที่ออกและเข้าสิ้นอัทธานะที่ยาว โดยเกี่ยวกับเป็นกาลเวลา พึงทราบว่า ชื่อว่า "ยาว" ที่ออกและเข้าสิ้นอัทธานะ (คือกาลเวลา)นิดหน่อย พึงทราบว่า ชื่อว่า "สั้น".

ตตฺรายํ ภิกฺขุ นวหากาเรหิ ทีฆํ อสฺสสนฺโต จ ปสฺสสนฺโต จ "ทีฆํ อสฺสสามิ ปสฺสสามี"ติ ปชานาติ. เอวํ ปชานโต จสฺส เอเกนากาเรน กายานุปสฺสนา สติปฏฺฐานภาวนา สมฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพา. ยถาห ปฏิสมฺภิทายํ[๑] :

ในลมอัสสาสะ และปัสสาสะนั้น ภิกษุนี้ เมื่อหายใจเข้าและหายใจออกยาว โดยอาการ ๙ ย่อมรู้ชัดว่า "เราหายใจ-เข้าหายใจออกยาว. ก็เมื่อเธอรู้ชัดอย่างนี้ พึงทราบว่า สำเร็จกายานุปัสสนา-สติปัฏฐานภาวนา โดยอาการหนึ่ง. เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรเถระ กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคว่า :

"กถํ ทีฆํ อสฺสสนฺโต ([๒]) อสฺสสามีติ ปชานาติ. ทีฆํ ปสฺสสนฺโต ทีฆํ ปสฺสสามีติ ปชานาติ. ทีฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติ. ทีฆํ ปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต ปสฺสสติ. ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติปิ ปสฺสสติปิ. ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสโตปิ

"อย่างไรเล่า ภิกษุชื่อว่า เมื่อหายใจเข้ายาว ก็ย่อมรู้ชัดว่า หายใจเข้า(ยาว)อยู่. เมื่อหายใจ-ออกยาว ก็ย่อมรู้ชัดว่า หายใจออกยาวอยู่. เฉลยว่า ย่อมสูดลมหาย-ใจเข้ายาว ในกาลที่นับว่ายาว. ย่อมระบายลมหายใจออกยาว ในกาลที่นับว่ายาว. ย่อมทั้งสูดทั้งระบายลมหายใจเข้า และ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒๖๕.

[๒] ฉ. เอตฺถนฺตเร ทีฆํ อิติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

ปสฺสสโตปิ ฉนฺโท อุปฺปชฺชติ. ฉนฺทวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติ. ฉนฺทวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ ปสฺสาสํ ฯเปฯ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติปิ ปสฺสสติปิ. ฉนฺทวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสโตปิ ปสฺสสโตปิ ปามุชฺชํ อุปฺปชฺชติ. ปามุชฺชวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติ. ปามุชฺชวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ ปสฺสาสํ ฯเปฯ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสติปิ ปสฺสสติปิ. ปามุชฺชวเสน ตโต สุขุมตรํ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต อสฺสสโตปิ ปสฺสสโตปิ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสา จิตฺตํ วิวฏฺฏติ, อุเปกฺขา สณฺฐาติ.

หายใจออกยาว ในกาลที่นับว่ายาว. เมื่อทั้งสูดทั้งระบายลมหายใจเข้า และลมหายใจออกยาว ในกาลที่นับว่ายาวอยู่ ฉันทะก็ย่อมเกิดขึ้น. ด้วยอำนาจแห่งฉันทะ ย่อมสูดลมหายใจเข้ายาวที่ละเอียดกว่านั้น ในกาลที่นับว่ายาว. ด้วยอำนาจแห่งฉันทะ ย่อมระบายลมหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ในกาลที่นับว่ายาว. ด้วยอำนาจแห่งฉันทะ ย่อมทั้งสูดทั้งระบายลมหายใจเข้าและลมหายใจออกยาว ที่ละเอียดกว่านั้น ในกาลที่นับว่ายาว. เมื่อทั้งสูดทั้งระบายลมหายใจเข้า และลมหายใจออกยาว ที่ละเอียดกว่านั้น ในกาลที่นับว่ายาว ด้วยอำนาจแห่งฉันทะอยู่ ความปราโมทย์ย่อมเกิดขึ้น. ด้วยอำนาจแห่งความปราโมทย์ ย่อมสูดลมหายใจเข้ายาวที่ละเอียดกว่า

อิเมหิ นวหิ อากาเรหิ ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสา กาโย. อุปฏฺฐานํ สติ. อนุปสฺสนา ญาณํ. กาโย อุปฏฺฐานํ, โน สติ. สติ อุปฏฺฐานญฺเจว สติ จ. ตาย สติยา เตน ญาเณน ตํ กายํ อนุปสฺสตีติ. เตน วุจฺจติ กาเย กายานุปสฺสนา สติปฏฺฐาน-ภาวนา"ติ[๑]

นั้น ในกาลที่นับว่ายาว. ด้วยอำนาจแห่งความปราโมทย์ ย่อมระบายลมหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ในกาลที่นับว่ายาว. ด้วยอำนาจแห่งความปราโมทย์ ย่อมทั้งสูดทั้งระบายลมหายใจเข้า และลมหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ในกาลที่นับว่ายาว. เมื่อทั้งสูดทั้งระบายลมหายใจเข้า และลมหายใจออกยาวที่ละเอียดกว่านั้น ในกาลที่นับว่ายาว ด้วยอำนาจแห่งความปราโมทย์อยู่ จิตย่อมหันกลับจากลมหายใจเข้า และลมหายใจ-ออกยาว, อุเบกขาย่อมตั้งขึ้น. ลมหายใจเข้า และลมหายใจออกยาว โดยอาการ ๙ เหล่านี้ จัดเป็นกาย. อุปัฏฐานะ (สภาวะที่เข้าไปสู่อารมณ์แล้วตั้งอยู่) จัดเป็น

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒๖๕.

สติ. อนุปัสสนา (การพิจารณาเห็นเนือง ๆ) จัดเป็นญาณ. กายชื่อว่า อุปัฏฐานะ(ที่เข้าไปตั้งอยู่แห่งสติ), หาชื่อว่าสติไม่. สติชื่อว่า อุปัฏฐานะ (สภาวะที่เข้าไปสู่อารมณ์ แล้วตั้งอยู่) ด้วย ชื่อว่า สติ ด้วย. เธอย่อมพิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งกายนั้น ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น แล. เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า กาเย กายานุปสฺสนา สติปฏฺฐานภาวนา (การเจริญสติปัฏฐาน คือการพิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งกายในกาย)".

เอเสว นโย รสฺสปเทปิ. อยํ ปน วิเสโส, ยถา เอตฺถ "ทีฆํ อสฺสาสํ อทฺธานสงฺขาเต"ติ วุตฺตํ, เอวมิธ "รสฺสํ อสฺสาสํ อิตฺตรสงฺขาเต อสฺสสตี"ติ อาคตํ. ตสฺมา รสฺสวเสน ยาว "เตน วุจฺจติ กาเย กายานุปสฺสนา สติปฏฺฐานภาวนา"ติ, ตาว โยเชตพฺพํ.

แม้ในบทที่กำหนดไว้ ด้วยลมหายใจเข้าและลมหายใจออกสั้น ก็มีนัยนี้เหมือนกัน. ส่วนต่อไปนี้ เป็นข้อที่แตกต่างกัน, คือในนัยพระบาลีที่มาแล้ว โดยเกี่ยวกับบทที่กำหนดไว้ด้วยลมหายใจยาวนี้ ท่านกล่าวคำว่า "ย่อมสูดลมหายใจเข้ายาว ในกาลที่นับว่ายาว" เป็นต้น ฉันใด, ในบทที่กำหนดไว้

ด้วยลมหายใจเข้า และลมหายใจออกสั้นนี้ ก็มาแล้วว่า "ย่อมสูดลมหายใจเข้าสั้น ในกาลที่นับว่านิดหน่อย" เป็นต้น ฉันนั้น. เพราะฉะนั้น บัณฑิตพึงประกอบความไว้ โดยเกี่ยวกับศัพท์ว่า รัสสะ (ที่แปลว่า สั้น) ไปจนถึงคำว่า "เพราะเหตุนั้น จึง เรียกว่า กาเย กายานุปสฺสนา สติปฏฺฐาน–ภาวนา" ดังนี้เถิด.

เอวมยํ อทฺธานวเสน อิตฺตรวเสน จ อิเมหิ อากาเรหิ อสฺสาสปสฺสาเส ปชานนฺโต ทีฆํ วา อสฺสสนฺโต ทีฆํ อสฺสสามีติ ปชานาติ ฯเปฯ รสฺสํ วา ปสฺสสนฺโต รสฺสํ ปสฺสสามีติ ปชานาตีติ เวทิตพฺโพ. เอวํ ปชานโต จสฺส :

ก็พระโยคาวจรนี้ เมื่อรู้ชัดซึ่ง ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกโดยอาการ เหล่านี้ โดยเกี่ยวกับกาลเวลาที่ยาวนาน และโดยเกี่ยวกับกาลเวลานิดหน่อยอยู่อย่าง นี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า เมื่อลมหายใจเข้า ยาว ก็ย่อมรู้ชัดว่า เราหายใจเข้ายาว อยู่บ้าง ฯลฯ เมื่อหายใจออกสั้น ก็ย่อมรู้ชัด ว่าเราหายใจออกสั้นอยู่บ้าง. ก็เมื่อภิกษุนั้น รู้ชัดอยู่อย่างนี้ :

ทีโฆ รสฺโส จ อสฺสาโส
ปสฺสาโสปิ จ ตาทิโส

อาการ ๔ คือ ลมหายใจเข้าที่ยาว และสั้น และแม้ลมหายใจออก ก็

จตฺตาโร วณฺณา วตฺตนฺติ นาสิกคฺเค ภิกฺขุโนติฯ

เป็นเช่นนั้น (คือ ที่ยาว และสั้น) ย่อมเป็นไปที่ปลายจมูกของภิกษุ นั่นเทียวแล.

๒๒๐. สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามิ ...ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตีติ สกลสฺส อสฺสาสกายสฺส อาทิมชฺฌปริโยสานํ วิทิตํ กโรนฺโต ปากฏํ กโรนฺโต อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. สกลสฺส ปสฺสาสกายสฺส อาทิมชฺฌปริโยสานํ วิทิตํ กโรนฺโต ปากฏํ กโรนฺโต ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. เอวํ วิทิตํ กโรนฺโต ปากฏํ กโรนฺโต ญาณสมฺปยุตฺตจิตฺเตน อสฺสสติ เจว ปสฺสสติ จ. ตสฺมา "อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามี"ติ สิกฺขตีติ วุจฺจติ. เอกสฺส หิ ภิกฺขุโน จุณฺณวิสเฏ[๒] อสฺสาสกาเย ปสฺสาสกาเย วา อาทิ ปากโฏ โหติ, น มชฺฌปริโยสานํ.

๒๒๐. คำว่า สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามิ...ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ (ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้ทำกองลมทั้งปวงให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจเข้า...หายใจออก) ความว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้กระทำต้นลม กลางลมและปลายลมแห่งกองลมหายใจเข้าทั้งสิ้น ให้เป็นอันรู้แจ้ง คือ กระทำให้ปรากฏชัด หายใจเข้า. ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้กระทำต้นลม กลางลมและปลายลมแห่งกองลมหายใจออกทั้งสิ้น ให้เป็นอันรู้แจ้ง คือ กระทำให้ปรากฏชัด หายใจออก. พระโยคีเมื่อกระทำให้เป็นอันรู้แจ้ง คือ เมื่อกระทำให้ปรากฏชัดอยู่อย่างนี้ ชื่อว่า ย่อมหายใจเข้าและหายใจ-

---

[๑] สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๕๐๒.

[๒] ฉ. จุณฺณวิจุณฺณวิสเฏ.

โส อาทิเมว ปริคฺคเหตุํ สกฺโกติ, มชฺฌปริโยสาเน กิลมติ. เอกสฺส มชฺฌํ ปากฏํ โหติ, น อาทิปริโยสานํ. เอกสฺส ปริโยสานํ ปากฏํ โหติ, น อาทิมชฺฌํ. โส ปริโยสานํเยว ปริคฺคเหตุํ สกฺโกติ, อาทิมชฺเฌ กิลมติ. เอกสฺส สพฺพมฺปิ ปากฏํ โหติ, โส สพฺพมฺปิ ปริคฺคเหตุํ สกฺโกติ, น กตฺถจิ กิลมติ, ตาทิเสน ภวิตพฺพนฺติ ทสฺเสนฺโต อาห "สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี"ติ.

ออก ด้วยจิตที่สัมปยุตกับญาณ. เพราะฉะนั้น จึงตรัสเรียก (ภิกษุนี้) ว่า ย่อมศึกษาว่า "เราจัก(เป็นผู้ทำกองลมทั้งปวง ให้เป็นอัน รู้แจ้ง) หายใจเข้า หายใจออก" ดังนี้. จริงอยู่ สำหรับภิกษุบางรูป ต้นลมในกองลมหายใจเข้าหรือในกองลมหายใจออก ที่ซ่านไปละเอียดปรวกฏชัด, กลางลมและปลายลมไม่ปรากฏชัด. ภิกษุรูปนั้น อาจที่จะกำหนดถือเอาเฉพาะต้นลมเท่านั้น, ย่อมยุ่งยากในกลางลมและปลายลม. สำหรับภิกษุบางรูป กลางลมปรากฏชัด, ต้นลมและปลายลมไม่ปรากฏชัด (ภิกษุรูปนั้น อาจที่จะกำหนดถือเอา เฉพาะกลางลมเท่านั้น ย่อมยุ่งยากในต้นลมและปลายลม). สำหรับภิกษุบางรูป ปลายลมปรากฏชัด, ต้นลมและกลางลมไม่ปรากฏชัด. ภิกษุรูปนั้น อาจที่จะกำหนดถือเอาเฉพาะปลายลมเท่านั้น, ย่อมยุ่งยากในต้นลมและกลางลม. สำหรับภิกษุบางรูป ปรากฏชัดได้แม้ทั้งหมด, ภิกษุรูปนั้น

อาจที่จะกำหนดถือเอาแม้ทั้งหมด, ในฐานะไหน ๆ ก็ไม่ยุ่งยาก, พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงว่า พระโยคีพึงเป็นเหมือนบุคคลที่ ๔ นั้น จึงตรัสว่า "ย่อมศึกษาว่าเราจักเป็นผู้ทำกองลมทั้งปวง ให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจเข้า ฯลฯ หายใจออก" ดังนี้.

ตตฺถ สิกฺขตีติ เอวํ ฆฏติ วายมติ. โย วา ตถาภูตสฺส สํวโร, อยเมตฺถ อธิสีลสิกฺขา. โย ตถาภูตสฺส สมาธิ, อยํ อธิจิตฺตสิกฺขา. ยา ตถาภูตสฺส ปญฺญา, อยํ อธิปญฺญาสิกฺขาติ อิมา ติสฺโส สิกฺขาโย ตสฺมึ อารมฺมเณ ตาย สติยา เตน มนสิกาเรน สิกฺขติ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรตีติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

ในบทเหล่านั้น บทว่า สิกฺขติ คือ ย่อมเพียร ย่อมพยายามอยู่อย่างนี้. อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบความหมายในบทนี้ อย่างนี้ ว่า ความสำรวมของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด, ความสำรวมนี้จัดเป็นอธิศีลสิกขาในที่นี้. สมาธิของภิกษุ ผู้เป็นอย่างนั้นอันใด, สมาธินี้จัดเป็นอธิจิตตสิกขา. ปัญญาของภิกษุผู้เป็นอย่างนั้นอันใด, ปัญญานี้จัดเป็นอธิปัญญาสิกขา ภิกษุย่อมศึกษา คือ ย่อมเสพคุ้น ย่อมเจริญ ย่อมกระทำให้มากซึ่งสิกขา ๓ เหล่านี้ ด้วยสตินั้น ด้วยมนสิการนั้น ในอารมณ์นั้นด้วยประการอย่างนี้ ดังนี้.

พ.อ.สุวิทย์-คุณดวงใจ เลาหะตระกูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตตฺถ ยสฺมา[๑] ปุริมนเย เกวลํ อสฺสสิตพฺพํ ปสฺสสิตพฺพเมว, น จ อญฺญํ กิญฺจิ กาตพฺพํ. อิโต ปฏฺฐาย ปน ญาณุปฺปาทนาทีสุ โยโค กรณีโย. ตสฺมา ตตฺถ อสฺสสามีติ ปชานาติ ปสฺสสามีติ ปชานาติจฺเจว วตฺตมานกาลวเสน ปาฬึ วตฺวา อิโต ปฏฺฐาย กตฺตพฺพสฺส ญาณุปฺปาทนาทิโน อาการสฺส ทสฺสนตฺถํ สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสสิสฺสามีติอาทินา นเยน อนาคตวจนวเสน ปาฬิ อาโรปิตาติ เวทิตพฺพา.

ในจตุกกะแรกนั้น เพราะเหตุที่ในนัยแรก พระโยคีพึงหายใจเข้า หายใจออกแต่อย่างเดียวเท่านั้น, ไม่ต้องทำกิจอะไร ๆ อื่นด้วย. แต่ว่า ต่อจากนัยแรกนี้ไป ต้องทำความพยายามในกิจ มีการทำญาณให้เกิดขึ้นเป็นต้น. ฉะนั้น พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาค ตรัสพระบาลีโดยเกี่ยวกับปัจจุบันกาลว่า ย่อมรู้ชัดว่า เราหายใจเข้า(ยาว, สั้น) อยู่ย่อมรู้ชัดว่า เราหายใจออก(ยาว, สั้น) อยู่ ดังนี้ ไว้ในนัยแรกนั้นแล้ว จึงทรงยกพระบาลีขึ้น โดยเกี่ยวกับคำแสดงอนาคตกาล โดยนัยว่า (ย่อมศึกษาว่า) เราจักเป็นผู้กระทำกองลมทั้งปวง ให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจเข้า ดังนี้ เป็นต้น ก็เพื่อจะทรงแสดงอาการ มีการทำญาณให้เกิดขึ้นเป็นต้น อันควรทำต่อจากนัยแรกนี้ไป.

<u>ปสฺสมฺภยํ</u> <u>กายสงฺขารํ</u> <u>อสฺสสิสฺสามีติ</u> ฯเปฯ <u>ปสฺสสิสฺสามีติ</u> <u>สิกฺขตีติ</u> โอฬาริกํ

คำว่า <u>ย่อมศึกษาว่า</u> <u>เราจักทำกายสังขารให้ระงับ หายใจเข้า</u> ฯลฯ <u>หายใจ–</u>

---

[๑] ม. ตตฺถ ยสฺมา ตสฺส.

พ.อ.สุวิทย์-คุณดวงใจ เลาหะตระกูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

กายสงฺขารํ ปสฺสมฺเภนฺโต ปฏิปสฺสมฺเภนฺโต นิโรเธนฺโต วูปสเมนฺโต อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ตตฺเรวํ โอฬาริกสุขุมตา จ ปสฺสทฺธิ จ เวทิตพฺพา. อิมสฺส หิ ภิกฺขุโน ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล กาโย จ จิตฺตญฺจ สทรถา โหนฺติ โอฬาริกา. กายจิตฺตานํ โอฬาริกตฺเต อวูปสนฺเต อสฺสาสปสฺสาสาปิ โอฬาริกา โหนฺติ, พลวตรา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ, นาสิกา นปฺปโหติ, มุเขน อสฺสสนฺโตปิ ปสฺสสนฺโตปิ ติฏฺฐติ. ยทา ปนสฺส กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ปริคฺคหิตา โหนฺติ, ตทา เต สนฺตา โหนฺติ วูปสนฺตา. เตสุ วูปสนฺเตสุ อสฺสาสปสฺสาสา สุขุมา หุตฺวา ปวตฺตนฺติ, "อตฺถิ นุ โข นตฺถี"ติ วิเจตพฺพตาการปฺปตฺตา โหนฺติ.

ออก ความว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักทำกายสังขารที่หยาบ ให้ระงับ ให้สงบ ให้ดับ ให้สงบ หายใจเข้า หายใจออก. ในคำนั้น พึงทราบภาวะที่หยาบกับละเอียดและความระงับ อย่างนี้. (นัยสมถะ) จริงอยู่ กายและจิตของภิกษุนี้ ในกาลก่อน คือ ในเวลาที่ยังมิได้กำหนด ย่อมเป็นธรรมชาติที่มีความกระสับกระส่าย จึงชื่อว่า หยาบ. เมื่อกายและจิตมีความเป็นธรรมชาติที่หยาบไม่สงบแล้ว แม้ลมหายใจเข้า และลมหายใจออก ก็ย่อมเป็นของหยาบด้วย, เป็นไปอย่างมีกำลังยิ่ง, จมูกไม่พอหายใจ ต้องยืน ทั้งหายใจเข้าและ หายใจออกทางปาก. ส่วนว่าในเวลาใด ทั้งกายทั้งจิตของภิกษุนั้น เป็นอันถูกกำหนดแล้ว, ในเวลานั้น กายและจิตนั้น ย่อมเป็นธรรมชาติที่สงบ เข้าไปสงบได้วิเศษแล้ว. เมื่อกายและจิตนั้นสงบแล้ว ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ย่อมเป็นไปอย่าง

ละเอียด, ถึงซึ่งอาการจะต้องค้นหากันว่า "มีหรือไม่มีกันหนอ" ดังนี้.

เสยฺยถาปิ ปุริสสฺส ธาวิตฺวา, ปพฺพตา วา โอโรหิตฺวา, มหาภารํ วา สีสโต โอโรเปตฺวา ฐิตสฺส โอฬาริกา อสฺสาสปสฺสาสา โหนฺติ, นาสิกา นปฺปโหติ, มุเขน อสฺสสนฺโตปิ ปสฺสสนฺโตปิ ติฏฺฐติ. ยทา ปเนส ตํ ปริสฺสมํ วิโนเทตฺวา นฺหาตฺวา จ ปิวิตฺวา จ อลฺลสาฏกํ หทเย กตฺวา สีตาย ฉายาย นิปนฺโน โหติ, อถสฺส เต อสฺสาสปสฺสาสา สุขุมา โหนฺติ "อตฺถิ นุ โข นตฺถี"ติ วิเจตพฺพตาการปฺปตฺตา, เอวเมว อิมสฺส ภิกฺขุโน ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล กาโย จ ฯเปฯ วิเจตพฺพตาการปฺปตฺตา โหนฺติ. ตํ กิสฺส เหตุ. ตถา หิสฺส ปุพฺเพ อปริคฺคหิตกาเล "โอฬาริเก โอฬาริเก[1]

อุปมาเหมือนว่า เมื่อบุรุษวิ่งลงจากภูเขา, หรือปลงของหนักมากลงจากศีรษะแล้วยืนอยู่ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกย่อมเป็นของหยาบ, จมูกไม่พอหายใจ, ต้องยืน ทั้งหายใจเข้าและหายใจออกทาง-ปาก. แต่ในเวลาใด บุรุษนี้บรรเทาความเหน็ดเหนื่อยนั้น อาบน้ำและดื่มน้ำแล้ว เอาผ้าเปียกวางไว้ตรงหัวใจ นอนอยู่ใต้เงาไม้อันร่มเย็น, ในเวลานั้น ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่านั้น ของเขา ย่อมเป็นของละเอียด ถึงซึ่งอาการที่จะต้องค้นหากันว่า "มี หรือไม่มีกันหนอ" แม้ฉันใด, กายและจิตในกาลก่อน คือ ในเวลาที่ยังมิได้กำหนดของภิกษุรูปนี้ ฯลฯ ถึงซึ่งอาการที่จะต้องค้นหากันว่า "มี หรือไม่มีกันหนอ" ฉันนั้นนั่นเทียว. ถามว่า ข้อนั้นเป็นเพราะ

---

[1] ฉ. โอฬาริโกฬาริเก.

กายสงฺขาเร ปสฺสมฺเภมี"ติ อาโภค-สมนฺนาหารมนสิการปจฺจเวกฺขณา นตฺถิ, ปริคฺคหิตกาเล ปน อตฺถิ. เตนสฺส อปริคฺคหิตกาลโต ปริคฺคหิตกาเล กายสงฺขาโร สุขุโม โหติ. เตนาหุ โปราณา :

เหตุไร. ตอบว่า เป็นความจริงอย่างนั้น ในกาลก่อน คือ ในเวลาที่ยังมิได้กำหนด ภิกษุนั้น ย่อมไม่มีการคำนึงถึง การประมวลใจ การใส่ใจและการพิจารณาว่า "เราจักทำกายสังขารที่หยาบ ๆ ให้ระงับ", แต่ว่า ในเวลาที่ได้กำหนดแล้ว ย่อมมี. เพราะเหตุนั้น กายสังขารของเธอในเวลาที่ได้กำหนดแล้ว ย่อมเป็นของละเอียด กว่าเวลาที่ยังมิได้กำหนด. เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้กล่าวไว้ว่า :

"สารทฺเธ กายจิตฺเต จ
อธิมตฺตํ ปวตฺตติ
อสารทฺธมฺหิ กายมฺหิ
สุขุมํ สมฺปวตฺตตี"ติ[๑]

"เมื่อกายและจิตมีความกระสับกระส่าย กายสังขาร ย่อมเป็นไปเป็นธรรมชาติมีประมาณยิ่ง เมื่อกายและจิต ไม่มีความกระสับกระส่าย กายสังขาร ย่อมเป็นไปเป็นธรรมชาติที่ละเอียด" ดังนี้.

---

๑ สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๕๐๕.

๒๒๑. ปริคฺคเหปิ โอฬาริโก, ปฐมชฺฌานุปจาเร สุขุโม. ตสฺมิมฺปิ โอฬาริโก, ปฐมชฺฌาเน สุขุโม. ปฐมชฺฌาเน จ ทุติยชฺฌานุปจาเร จ โอฬาริโก, ทุติยชฺฌาเน สุขุโม. ทุติยชฺฌาเน จ ตติยชฺฌานุปจาเร จ โอฬาริโก, ตติยชฺฌาเน สุขุโม. ตติยชฺฌาเน จ จตุตฺถชฺฌานุปจาเร จ โอฬาริโก, จตุตฺถชฺฌาเน อติสุขุโม อปฺปวตฺติเมว ปาปุณาตีติ. อิทํ ตาว ทีฆภาณกสํยุตฺตภาณกานํ มตํ.

๒๒๑. กายสังขาร แม้ในคราวที่กำหนด จัดว่าหยาบ, ในอุปจาระแห่งปฐมฌานจัดว่าละเอียด. แม้ในอุปจาระแห่งปฐมฌานนั้น ก็จัดว่าหยาบ, ในปฐมฌานจัดว่าละเอียด. ในปฐมฌานและในอุปจาระแห่งทุติยฌานจัดว่าหยาบ, ในทุติยฌานจัดว่าละเอียด. ในทุติยฌานและอุปจาระแห่งตติยฌานจัดว่าหยาบ, ในตติยฌานจัดว่าละเอียด. ในตติยฌานและในอุปจาระแห่งจตุตถฌานจัดว่าหยาบ, ในจตุตถฌานละเอียดยิ่งนัก ถึงความไม่เป็นไปเอาทีเดียวแล. ข้อที่ว่าอย่างนี้ เป็นมติของอาจารย์ผู้บอกกล่าวคัมภีร์ทีฆนิกาย และอาจารย์ผู้บอกกล่าวคัมภีร์สังยุตนิกายก่อน.

มชฺฌิมภาณกา ปน ปฐมชฺฌาเน โอฬาริโก, ทุติยชฺฌานุปจาเร สุขุโมติ เอวํ เหฏฺฐิมเหฏฺฐิมชฺฌานโต อุปรูปริชฺฌานุปจาเรปิ สุขุมตรํ อิจฺฉนฺติ. สพฺเพสํเยว ปน มเตน อปริคฺคหิตกาเล ปวตฺตกายสงฺขาโร ปริคฺคหิตกาเล

ส่วนอาจารย์ผู้บอกกล่าวคัมภีร์มัชฌิมนิกาย ต้องการกายสังขารแม้ในอุปจาระแห่งฌานชั้นสูง ๆ ขึ้นไปว่า ละเอียดกว่าฌานชั้นต่ำ ๆ อย่างนี้คือ กายสังขารในปฐมฌานจัดว่าหยาบ, ในอุปจาระแห่งทุติยฌานจัดว่าละเอียด ดังนี้ เป็นต้น. ก็ตามมติของ

ปฏิปสฺสมฺภติ. ปริคฺคหิตกาเล ปวตฺตกายสงฺขาโร ปรมชฺฌานุปจาเร ฯเปฯ จตุตฺถชฺฌานุปจาเร ปวตฺตกายสงฺขาโร จตุตฺถชฺฌาเน ปฏิปสฺสมฺภตีติ. อยํ ตาว สมเถ นโย.

อาจารย์ทุกฝ่ายทีเดียว ได้ความว่า กายสังขาร ที่เป็นไปในเวลาที่ยังมิได้กำหนด ย่อมระงับไปในเวลาที่ได้กำหนดแล้ว. กายสังขาร ที่เป็นไปในเวลาที่ได้กำหนดแล้ว ย่อมระงับไปในอุปจาระแห่งปฐมฌาน ฯลฯ กายสังขาร ที่เป็นไปในอุปจาระแห่งจตุตถฌาน ย่อมระงับไปในจตุตถฌาน ดังนี้. นี้เป็นนัยในทางสมถะก่อน.

วิปสฺสนายํ ปน อปริคฺคเห ปวตฺโต กายสงฺขาโร โอฬาริโก, มหาภูตปริคฺคเห สุขุโม. โสปิ โอฬาริโก, อุปาทารูปปริคฺคเห สุขุโม. โสปิ โอฬาริโก, สกลรูปปริคฺคเห สุขุโม. โสปิ โอฬาริโก, อรูปปริคฺคเห สุขุโม. โสปิ โอฬาริโก, รูปารูปปริคฺคเห สุขุโม. โสปิ โอฬาริโก, ปจฺจยปริคฺคเห สุขุโม. โสปิ โอฬาริโก, สปฺปจฺจยนามรูปทสฺสเน[๑] สุขุโม. โสปิ โอฬาริโก,

(นัยวิปัสสนา) ส่วนในทางวิปัสสนา กายสังขารที่เป็นไปในเวลาที่ยังมิได้กำหนด จัดว่าหยาบ, ที่เป็นไปในเวลากำหนดมหาภูตรูป จัดว่าละเอียด. แม้ที่เป็นไปในเวลากำหนดมหาภูตรูปนั้น ก็ยังจัดว่าหยาบ, ที่เป็นไปในเวลากำหนดอุปาทายรูป จัดว่าละเอียด. แม้ที่เป็นไปในเวลากำหนดอุปาทายรูปนั้น ก็ยังจัดว่าหยาบ, ที่เป็นไปในเวลากำหนดรูปทั้งสิ้น จัดว่าละเอียด. แม้ที่เป็นไปในเวลากำหนดรูปทั้งสิ้นนั้น ก็ยัง

๑ ฉ. สปฺปจฺจยนามรูปปริคฺคเห.

ลกฺขณารมฺมณิกาย วิปสฺสนาย สุขุโม. ทุพฺพลวิปสฺสนาย[๑] โอฬาริโก, พลววิปสฺสนาย สุขุโม. ตตฺถ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว ปุริมสฺส ปุริมสฺส ปจฺฉิเมน ปจฺฉิเมน ปฏิปสฺสทฺธิ เวทิตพฺพา. เอวเมตฺถ โอฬาริกสุขุมตา จ ปสฺสทฺธิ จ เวทิตพฺพา.

จัดว่าหยาบ, ที่เป็นไปในเวลากำหนดนาม จัดว่าละเอียด. แม้ที่เป็นไปในเวลากำหนดนามนั้น ก็ยังจัดว่าหยาบ. ที่เป็นไปในเวลากำหนดทั้งรูปทั้งนาม จัดว่าละเอียด. แม้ที่เป็นไปในเวลากำหนดทั้งรูปทั้งนามนั้น ก็ยังจัดว่าหยาบ. ที่เป็นไปในเวลากำหนดปัจจัย จัดว่าละเอียด. แม้ที่เป็นไปในเวลากำหนดปัจจัยนั้น ก็ยังจัดว่าหยาบ. ที่เป็นไปในคราวเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัย จัดว่าละเอียด. แม้ที่เป็นไปในคราวเห็นนามรูปพร้อมทั้งปัจจัยนั้น ก็ยังจัดว่าหยาบ, ที่เป็นไปในวิปัสสนา อันมีลักษณะ (ไตรลักษณ์) เป็นอารมณ์ จัดว่าละเอียด. ที่เป็นไปในวิปัสสนาอันทรามกำลัง จัดว่าหยาบ, ที่เป็นไปในวิปัสสนาอันมีกำลัง จัดว่าละเอียด. ในกายสังขารเหล่านั้น พึงทราบความระงับแห่งกายสังขารในกาลต้น ๆ โดยกายสังขารในกาลหลัง ๆ ตามนัยที่ข้าพเจ้า

---

[๑] ฉ. โสปิ ทุพฺพลวิปสฺสนาย.

ได้กล่าวแล้วในตอนก่อนนั่นเอง. พึงทราบภาวะที่หยาบกับละเอียด และความระงับในลมหายใจเหล่านี้ ตามประการที่กล่าวมาแล้วนี้เถิด.

ปฏิสมฺภิทายํ[๑] ปนสฺส สทฺธึ โจทนาโสธนาหิ เอวมตฺโถ วุตฺโต :

ส่วนในปฏิสัมภิทามรรค ท่านกล่าวถึงอรรถแห่งบทนั้น พร้อมทั้งคำท้วงและคำแก้เอาไว้อย่างนี้ว่า :

"กถํ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามิ ฯเปฯ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. กตเม กายสงฺขารา. ทีฆํ อสฺสาสปสฺสาสกายิกา เอเต ธมฺมา กายปฏิพทฺธา กายสงฺขารา. เต กายสงฺขาเร ปสฺสมฺเภนฺโต นิโรเธนฺโต วูปสเมนฺโต สิกฺขติ ฯเปฯ ยถารูเปหิ กายสงฺขาเรหิ กายสฺส อานมนา, วินมนา, สนฺนมนา, ปณมนา, อิญฺชนา,

"อย่างไรเล่า ภิกษุ ชื่อว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักทำกายสังขารให้ระงับหายใจเข้า ฯลฯ หายใจออก. กายสังขารเป็นไฉน. ธรรมที่มีในกาย คือ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกยาวเหล่านี้เนื่องด้วยกาย จึงชื่อว่า กายสังขาร. ภิกษุย่อมศึกษา ทำกายสังขารเหล่านั้นให้ระงับ ให้ดับ ให้สงบอยู่ ฯลฯ การน้อมกาย, การเอี้ยวกาย,

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒๗๙.

ผนฺทนา, จลนา, กมฺปนา, ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ, ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ยถารูเปหิ กายสงฺขาเรหิ กายสฺส น อานมนา, น วินมนา, น สนฺนมนา, น ปณมนา, อนิญฺชนา, อผนฺทนา, อจลนา, อกมฺปนา, สนฺตํ สุขุมํ ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ.

การโอนกาย, การเอนกาย, การคู้กาย, การขยับกาย, การไหว-กาย, การสั่นกาย ย่อมมีได้เพราะกายสังขารเห็นปานใด, เธอย่อมศึกษาว่า เราจักทำกายสังขารเห็นปานนั้น ให้ระงับ หายใจเข้า, ย่อมศึกษาว่า เราจักทำกายสังขารเห็นปานนั้นให้ระงับ หายใจออก. การไม่น้อมกาย, การไม่เอี้ยวกาย, การไม่โอนกาย, การไม่เอนกาย, การไม่คู้กาย, การไม่ขยับกาย, การไม่ไหวกาย, การไม่สั่นกาย ย่อมมีได้เพราะกายสังขาร เห็นปานใด, เธอย่อมศึกษาว่า เราจักทำกายสังขาร ที่สงบที่ละเอียดเห็นปานนั้น ให้ระงับ หายใจเข้าหายใจออก.

อิติ กิร ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ.

มีคำท้วงว่า ถ้าหากว่า เป็นอย่างนี้ ก็ชื่อว่า ย่อมศึกษาว่า เรา

ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ ปสฺสสิสฺสามีติ สกฺขติ. เอวํ สนฺเต วาตุปลทฺธิยา จ ปภาวนา น โหติ. อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ ปภาวนา น โหติ. อานาปานสฺสติยา จ ปภาวนา น โหติ, อานาปานสฺสติสมาธิสฺส จ ปภาวนา น โหติ, น จ นํ ตํ สมาปตฺตึ ปณฺฑิตา สมาปชฺชนฺติปิ วุฏฺฐหนฺติปิ.

จักทำกายสังขารให้ระงับ หายใจเข้า. ย่อมศึกษาว่า เราจักทำกายสังขารให้ระงับ หายใจออก ดังนี้ไซร้. เมื่อเป็นอย่างนี้ การทำวาตุปลัทธิ(ความรู้ซึ่งลม)ให้เกิดก็มีไม่ได้. การทำลมหายใจเข้าและลมหายใจออกให้เกิด ก็มีไม่ได้. การทำอานาปานสติให้เกิดก็มีไม่ได้, การทำอานาปานสติสมาธิให้เกิด ก็มีไม่ได้, และบัณฑิตจะทั้งเข้าทั้งออกซึ่งสมาบัตินั้นนั้น ก็ไม่ได้.

อิติ กิร ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. เอวํ สนฺเต วาตุปลทฺธิยา จ ปภาวนา โหติ. อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ ปภาวนา โหติ, อานาปานสฺสติยา จ ปภาวนา โหติ, อานาปานสฺสติสมาธิสฺส จ ปภาวนา โหติ,

แก้ว่า ถ้าหากภิกษุย่อมศึกษาว่า เราจักทำกายสังขารให้ระงับ หายใจเข้า. ย่อมศึกษาว่า เราจักทำกายสังขารให้ระงับ หายใจออก อย่างนี้ไซร้. เมื่อเป็นอย่างนี้ การทำวาตุปลัทธิให้เกิด ก็ยังมีได้. การทำลมหายใจเข้าและลมหายใจออกให้เกิด ก็ยังมีได้, การทำอานา-

ตญฺจ นํ สมาปตฺตึ ปณฺฑิตา สมาปชฺชนฺติปิ วุฏฺฐหนฺติปิ. ยถา กถํ วิย ?

เสยฺยถาปิ กํเส อาโกฏิเต ปฐมํ โอฬาริกา สทฺทา ปวตฺตนฺติ. โอฬาริกานํ สทฺทานํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ โอฬาริเก สทฺเท อถ ปจฺฉา สุขุมกา สทฺทา ปวตฺตนฺติ. สุขุมกานํ สทฺทานํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ สุขุมเก สทฺเท อถ ปจฺฉา สุขุมสทฺทนิมิตฺตารมฺมณตฺตาปิ จิตฺตํ ปวตฺตติ, เอวเมว ปฐมํ โอฬาริกา อสฺสาสปสฺสาสา ปวตฺตนฺติ. โอฬาริกานํ อสฺสาส-

ปานสติให้เกิด ก็ยังมีได้, การทำอานาปานสติสมาธิให้เกิด ก็ยังมีได้, และบัณฑิตจะทั้งเข้าทั้งออกซึ่งสมาบัตินั้นนั้น ก็ได้อยู่. มีอุปมาเปรียบได้อย่างไร ?

เปรียบเหมือนว่า เมื่อภาชนะสัมฤทธิ์ถูกเคาะแล้ว เสียง-หยาบ (เสียงดัง) ก็ย่อมเป็นไปก่อน. เพราะนิมิตแห่งเสียงหยาบบุคคลถือเอาได้ดีแล้ว ทำไว้ในใจได้ดีแล้ว ทรงจำไว้ได้ดีแล้ว ภายหลังต่อมา แม้เมื่อเสียงหยาบดับไปแล้ว (จิตก็ยังเป็นไปได้ แม้เพราะภาวะที่มีนิมิตแห่งเสียงหยาบเป็นอารมณ์) เสียงละเอียด (เสียงค่อย) ย่อมเป็นไป. เพราะนิมิตแห่งเสียงละเอียด บุคคลถือเอาได้ดีแล้ว ทำไว้ในใจได้ดีแล้ว ทรงจำไว้ได้ดีแล้ว ภายหลังต่อมา

ปสฺสาสานํ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ โอฬาริเก อสฺสาส-ปสฺสาเส อถ ปจฺฉา สุขุมกา อสฺสาสปสฺสาสา ปวตฺตนฺติ. สุขุมกานํ อสฺสาสปสฺสาสานมฺปิ นิมิตฺตํ สุคฺคหิตตฺตา สุมนสิกตตฺตา สูปธาริตตฺตา นิรุทฺเธปิ สุขุมเก อสฺสาสปสฺสาเส อถ ปจฺฉา สุขุมอสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตารมฺมณตฺตาปิ จิตฺตํ น วิกฺเขปํ คจฺฉติ.

แม้เมื่อเสียงละเอียดดับไปแล้ว จิตก็ยังเป็นไปได้ แม้เพราะภาวะที่มีนิมิตแห่งเสียงละเอียด เป็นอารมณ์ แม้ฉันใด, อุปไมยก็ฉันนั้นเหมือนกัน ลมอัสสาสะ และปัสสาสะที่หยาบย่อมเป็นไปก่อน. เพราะนิมิตแห่งลมอัสสาสะ และปัสสาสะที่หยาบพระโยคีถือเอาได้ดีแล้ว ทำไว้ในใจได้ดีแล้ว ทรงจำไว้ได้ดีแล้ว ต่อมาภายหลัง แม้เมื่อลมอัสสาสะและปัสสาสะที่หยาบดับไปแล้ว (จิตก็หาถึงความฟุ้งซ่านไม่ แม้เพราะภาวะที่มีนิมิตแห่งลมอัสสาสะ และปัสสาสะที่หยาบเป็นอารมณ์) ลม-อัสสาสะ และปัสสาสะที่ละเอียดย่อมเป็นไป. เพราะนิมิต แม้แห่งลมอัสสาสะ และปัสสาสะที่ละเอียดพระโยคีถือเอาได้ดีแล้ว ทำไว้ในใจได้ดีแล้ว ทรงจำไว้ได้ดีแล้ว ต่อมาภายหลัง แม้เมื่อลมอัสสาสะ

และปัสสาสะที่ละเอียด ดับไปแล้ว จิตก็หาถึงความฟุ้งซ่านไม่ แม้ เพราะภาวะที่มีนิมิตแห่งลมอัสสาสะและลมปัสสาสะที่ละเอียด เป็นอารมณ์.

เอวํ สนฺเต วาตุปลทฺธิยา จ ปภาวนา โหติ, อสฺสาสปสฺสาสานญฺจ ปภาวนา โหติ, อานาปานสฺสติยา จ ปภาวนา โหติ, อานาปานสฺสติสมาธิสฺส จ ปภาวนา โหติ, ตญฺจ นํ สมาปตฺตึ ปณฺฑิตา สมาปชฺชนฺติปิ วุฏฺฐหนฺติปิ. ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสาสปสฺสาสา กาโย, อุปฏฺฐานํ สติ, อนุปสฺสนา ญาณํ, กาโย อุปฏฺฐานํ, โน สติ, สติ อุปฏฺฐานญฺเจว สติ จ, ตาย สติยา เตน ญาเณน ตํ กายํ อนุปสฺสติ. เตน วุจฺจติ กาเย

เมื่อเป็นอย่างนี้ การทำวาตุปลัทธิให้เกิด ก็ยังมีได้, การทำลมหายใจเข้าและลมหายใจออกให้เกิด ก็ยังมีได้, การทำอานาปานสติให้เกิด ก็ยังมีได้, การทำอานาปานสติสมาธิให้เกิด ก็ยังมีได้, และบัณฑิตจะทั้งเข้าทั้งออกซึ่งสมาบัตินั้นนั้น ก็ได้อยู่. กายสังขารที่ภิกษุทำให้ระงับ คือลมหายใจเข้า และลมหายใจออก จัดเป็นกาย, อุปัฏฐานะ (สภาวะที่เข้าไปสู่อารมณ์แล้วตั้งอยู่) จัดเป็นสติ, อนุปัสสนา (การพิจารณาเห็นเนือง ๆ) จัดเป็นญาณ, กาย

กายานุปสฺสนา สติปฏฺฐาน-ภาวนา''ติ?

ชื่อว่า อุปัฏฐานะ (ที่เข้าไปตั้งอยู่แห่งสติ) หาชื่อว่า สติไม่, สติชื่อว่า อุปัฏฐานะ (สภาวะที่เข้าไปสู่อารมณ์แล้วตั้งอยู่) ด้วย ชื่อว่าสติด้วย, เธอย่อมพิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งกายนั้น ด้วยสตินั้นด้วยญาณนั้น. เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า กาเย กายานุปสฺสนา สติปัฏฐานภาวนา'' ดังนี้.

อยํ ตาเวตฺถ กายานุปสฺสนา-วเสน วุตฺตสฺส ปฐมจตุกฺกสฺส อนุปุพฺพปทวณฺณนา.

นี้เป็นคำพรรณนา ไปตามลำดับบทแห่งจตุกกะที่ ๑ ที่ตรัสไว้ด้วยสามารถแห่งกายานุปัสสนา ในอานาปานสตินี้ เป็นอันดับแรก.

๒๒๒. ยสฺมา ปเนตฺถ อิทเมว จตุกฺกํ อาทิกมฺมิกสฺส กมฺมฏฺฐานวเสน วุตฺตํ. อิตรานิ ปน ตีณิ จตุกฺกานิ เอตฺถ ปตฺตชฺฌานสฺส เวทนาจิตฺต-

๒๒๒. ก็เพราะเหตุที่ในจตุกกะทั้ง ๔ นี้ จตุกกะ(แรก) นี้เท่านั้น ที่ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับเป็นกรรมฐานของพระโยคี ผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (ผู้เริ่มทำ). ส่วน ๓ จตุกกะ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒๗๗.

ธมฺมานุปสฺสนาวเสน วุตฺตานิ. ตสฺมา อิมํ กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตฺวา อานาปานจตุตฺถชฺฌานปทฏฺฐานาย[1] วิปสฺสนาย สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน กุลปุตฺเตน ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว สีลปริโสธนาทีนิ สพฺพกิจฺจานิ กตฺวา วุตฺตปฺปการสฺส อาจริยสฺส สนฺติเก ปญฺจสนฺธิกํ กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคเหตพฺพํ.

นอกนี้ ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับเป็นเวทนา-นุปัสสนา จิตตานุปัสสนาและธัมมานุปัสสนา แห่งพระโยคี ผู้บรรลุฌานในจตุกกะแรกนี้แล้ว. ฉะนั้น กุลบุตรผู้เป็นอาทิกัมมิกะ ผู้ใคร่เจริญกรรมฐานนี้ แล้วบรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทาทั้งหลาย ด้วยวิปัสสนาอันมีจตุตถฌานในอานาปานสติ เป็นปทัฏฐาน พึงกระทำกิจทั้งปวงมีการชำระศีลให้บริสุทธิ์เป็นต้น ตามนัยที่กล่าวแล้วข้างต้นนั่นเทียว แล้วเรียนเอากรรมฐาน อันมีสนธิ ๕ ในสำนักของอาจารย์ผู้มีประการดังกล่าวแล้วเถิด.

ตตฺริเม ปญฺจ สนฺธโย อุคฺคโห ปริปุจฺฉนา[2] อุปฏฺฐานํ อปฺปนา ลกฺขณนฺติ. ตตฺถ อุคฺคโห นาม กมฺมฏฺฐานสฺส อุคฺคณฺหนํ. ปริปุจฺฉนา[2] นาม กมฺมฏฺฐานสฺส ปริปุจฺฉนา. อุปฏฺฐานํ นาม กมฺมฏฺฐานสฺส

ในคำว่า กรรมฐานอันมีสนธิ ๕ นั้น ได้แก่ สนธิ ๕ เหล่านี้ คือ อุคคหะ (การเรียนเอา) ปริปุจฉนา (การสอบถาม) อุปัฏฐานะ (ความปรากฏ) อัปปนา (ความแน่วแน่) ลักขณะ (การกำหนด).

---

[1] ก. ...จตุกฺกชฺฌาน...

[2] ฉ. ปริปุจฺฉา.

อุปฏฺฐานํ. อปฺปนา นาม กมฺมฏฺฐานสฺส อปฺปนา. ลกฺขณํ นาม กมฺมฏฺฐานสฺส ลกฺขณํ. "เอวํ ลกฺขณมิทํ กมฺมฏฺฐานนฺ"ติ กมฺมฏฺฐานสฺส สภาวูปธารณนฺติ วุตฺตํ โหติ.

ในสนธิ ๕ เหล่านั้น ชื่อว่า อุคคหะ ได้แก่ การเรียนเอาซึ่งกรรมฐาน. ชื่อว่า ปริปุจฉนา ได้แก่การสอบถามถึงกรรมฐาน. ชื่อว่า อุปัฏฐานะ ได้แก่ ความปรากฏแห่งกรรมฐาน. ชื่อว่า อัปปนา ได้แก่ ความแน่วแน่แห่งกรรมฐาน. ชื่อว่า ลักขณะ ได้แก่ การกำหนดกรรมฐาน. มีอรรถาธิบายไว้ว่าการทรงจำสภาวะแห่งกรรมฐานว่า "กรรมฐานนี้ มีลักษณะอย่างนี้" ดังนี้.

เอวํ ปญฺจสนฺธิกํ กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคณฺหนฺโต อตฺตนาปิ น กิลมติ, อาจริยมฺปิ น วิเหเสติ. ตสฺมา โถกํ อุทฺทิสาเปตฺวา พหุํ กาลํ สชฺฌายิตฺวา เอวํ ปญฺจสนฺธิกํ กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคเหตฺวา อาจริยสฺส สนฺติเก วา อญฺญตฺร วา ปุพฺเพ วุตฺตปฺปการเร เสนาสเน วสนฺเตน อุปจฺฉินฺนขุทฺทกปลิโพเธน กตภตฺตกิจฺเจน ภตฺตสมฺมทํ ปฏิวิโนเทตฺวา สุขนิสินฺเนน รตนตฺตยคุณานุสฺสรเณน จิตฺตํ สมฺปหํเสตฺวา

พระโยคี เมื่อเรียนเอากรรมฐานอันมีสนธิ ๕ อยู่อย่างนี้ ย่อมไม่ลำบากแม้ด้วยตนเอง ย่อมไม่ทำแม้อาจารย์ให้เดือดร้อน. เพราะฉะนั้น อานาปานสติกรรมฐานนี้ พระโยคีควรให้อาจารย์ชี้แจงทีละหน่อย ใช้เวลาท่องบ่นให้มาก เรียนเอากรรมฐานอันมีสนธิ ๕ อย่างนี้แล้ว ก็อยู่ในสำนักของอาจารย์หรือในที่อื่น อันเป็นเสนาสนะที่มีประการดังกล่าวแล้วในตอนต้น ตัดปลิโพธเล็ก ๆ น้อย ๆ เสีย ทำภัตกิจเสร็จแล้ว

อาจริยุคฺคหโต เอกปทมฺปิ อปมฺมุสฺสนฺเตน[๑] อิทํ อานาปานสฺสติกมฺมฏฺฐานํ มนสิกาตพฺพํ. ตตฺรายํ มนสิการวิธิ :

บรรเทาความมึนเมาในภัต นั่งตามสะดวก ทำจิตให้บันเทิงโดยการระลึกเนือง ๆ ถึงคุณของพระรัตนตรัย ไม่หลงลืมแม้สักบทเดียวจากที่เรียนจากอาจารย์ มนสิการไปเถิด. ต่อไปนี้ เป็นวิธีมนสิการในอานาปานสติกรรมฐานนั้น คือ :

๒๒๓. คณนา อนุพนฺธนา
ผุสนา ฐปนา สลฺลกฺขณา
วิวฏฺฏนา ปาริสุทฺธิ
เตสญฺจ ปฏิปสฺสนาติ.

๒๒๓. คณนา (การนับ) อนุพันธนา (การติดตามลม) ผุสนา (ที่ลมกระทบ) ฐปนา (ความตั้งมั่น) สัลลักขณา (การกำหนด) วิวัฏฏนา (ความหยุดวนเวียน) ปาริสุทธิ (ความบริสุทธิ์) และ เตสัญจ ปฏิปัสสนา (การย้อนดูวิวัฏฏนา และ ปาริสุทธินั้น).

ตตฺถ คณนาติ คณนาเยว. อนุพนฺธนาติ อนุวหนา[๒] ผุสนาติ

ในวิธีมนสิการเหล่านั้น บทว่า คณนา ได้แก่ การนับนั่นเอง. บทว่า อนุพนฺธนา

---

๑ ฉ. อสมฺมุยฺหนฺเตน.
๒ ม. อนุคหณา.

ผุฏฺฐฏฺฐานํ. ฐปนาติ อปฺปนา. สลฺลกฺขณาติ วิปสฺสนา. วิวฏฺฏนาติ มคฺโค. ปาริสุทฺธีติ ผลํ. เตสญฺจ ปฏิปสฺสนาติ ปจฺจเวกฺขณา.

แก้เป็น อนุวหนา แปลว่า การติดตาม. บทว่า ผุสนา ได้แก่ ฐานที่ลมกระทบ. บทว่า ฐปนา ได้แก่ อัปปนา. บทว่า สลฺลกฺขณา ได้แก่ วิปัสสนา. บทว่า วิวฏฺฏนา ได้แก่ มรรค. บทว่า ปาริสุทฺธิ ได้แก่ ผล. บทว่า เตสญฺจ ปฏิปสฺสนา ได้แก่ ปัจจเวกขณ์ (การพิจารณามรรคและผลนั้น).

ตตฺถ อิมินา อาทิกมฺมิเกน กุลปุตฺเตน ปรมํ คณนาย อิทํ กมฺมฏฺฐานํ มนสิกาตพฺพํ. คเณนฺเตน จ ปญฺจนฺนํ เหฏฺฐา น ฐเปตพฺพํ. ทสนฺนํ อุปริ น เนตพฺพํ. อนฺตรา ขณฺฑํ น ทสฺเสตพฺพํ. ปญฺจนฺนํ เหฏฺฐา ฐเปนฺตสฺส หิ สมฺพาเธ โอกาเส จิตฺตุปฺปาโท วิปฺผนฺทติ สมฺพาเธ วเช สนฺนิรุทฺธโคคณา วิย. ทสนฺนมฺปิ อุปริ เนนฺตสฺส คณนนิสฺสิโต[๑] จิตฺตุปฺปาโท โหติ. อนฺตรา ขณฺฑํ

ในวิธีมนสิการทั้ง ๘ นั้น กุลบุตรผู้เป็นอาทิกัมมิกะนี้ ควรมนสิการกรรมฐานนี้โดยการนับก่อน. และเมื่อนับก็ไม่ควรหยุด (การนับ)ไว้ต่ำกว่า ๕. ไม่ควรนำไปจนเกิน ๑๐. ไม่ควรทำความขาดลำดับ (แห่งการนับ) ให้ปรากฏ. เพราะว่า เมื่อหยุด (การนับ)ไว้ต่ำกว่า ๕ จิตตุปบาท จะดิ้นพล่านในโอกาสที่คับแคบ เหมือนฝูงโคที่เขากั้นไว้ในคอกอันคับแคบ. แม้เมื่อนำไปเกินกว่า ๑๐ จิตตุปบาทก็ย่อมเป็นอันอาศัย

[๑] ฉ. คณนนิสฺสิตโก.

ทสฺเสนฺตสฺส "สิขาปตฺตํ[๑] นุ โข เม กมฺมฏฺฐานํ โน"ติ จิตฺตํ วิกมฺปติ. ตสฺมา เอเต โทเส วชฺเชตฺวา คเณตพฺพํ.

การนับเท่านั้น (สนใจแต่การนับเท่านั้น). เมื่อทำความขาดลำดับ (แห่งการนับ) ให้ปรากฏ จิตก็ย่อมหวั่นไหวไปว่า "กรรมฐานของเรา จะเป็นอันถึงที่สุดยอดหรือไม่หนอ" ดังนี้. เพราะฉะนั้น ก็ควรนับเว้นโทษเหล่านี้เสีย.

คเณนฺเตน จ ปฐมํ ทนฺธคณนาย ธญฺญมาปกคณนาย คเณตพฺพํ. ธญฺญมาปโก หิ นาฬึ ปูเรตฺวา "เอกนฺ"ติ วตฺวา โอกิรติ. ปุน ปูเรนฺโต กิญฺจิ กจวรํ ทิสฺวา ตํ ฉฑฺเฑนฺโต "เอกํ เอกนฺ"ติ วทติ. เอส นโย เทฺว เทฺวติอาทีสุ. เอวเมว อิมินาปิ อสฺสาสปสฺสาเสสุ โย อุปฏฺฐาติ, ตํ คเหตฺวา "เอกํ เอกนฺ"ติ อาทึ กตฺวา ยาว "ทส ทสา"ติ ปวตฺตมานํ ปวตฺตมานํ อุปลกฺเขตฺวาว คเณตพฺพํ. ตสฺส เอวํ

อนึ่ง พระโยคี เมื่อจะนับ ทีแรกควรนับโดยวิธีนับช้า คือ โดยวิธีนับอย่างคนตวงข้าวเปลือก. จริงอยู่ คนตวงข้าวเปลือก พอตวงเต็มทะนานแล้วก็กล่าวว่า "หนึ่ง" แล้วก็เทลงไป. พอทำให้เต็มอีกครั้งหนึ่ง เห็นมูลฝอยบางอย่างเข้าก็เอามันทิ้งไป กล่าวไปว่า "หนึ่ง หนึ่ง" ดังนี้. ในการกล่าวว่า สอง สอง เป็นต้น ก็มีนัยนี้ ฉันใด. ในบรรดาลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ลมชนิดใดปรากฏ, แม้พระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะนี้

[๑] ฉ. สิขาปฺปตฺตํ.

คณยโต นิกฺขมนฺตา จ ปวิสนฺตา จ อสฺสาสปสฺสาสา ปากฏา โหนฺติ.

ก็พึงจับเอาลมชนิดนั้น กำหนดลมซึ่งกำลังเป็นไป กำลังเป็นไป นั่นเทียว นับไปตั้งแต่ต้นว่า "หนึ่ง หนึ่ง" จนกระทั่งว่า "สิบ สิบ" ดังนี้ ฉันเดียวกันนั้นเถิด. เมื่อพระโยคีนั้น นับไปอยู่อย่างนี้ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่ออกและเข้าอยู่ ย่อมเป็นธรรมชาติปรากฏชัด.

อถาเนน ตํ ทนฺธคณนํ ธญฺญมาปกคณนํ ปหาย สีฆคณนาย โคปาลกคณาย คเณตพฺพํ. เฉโก หิ โคปาลโก สกฺขราโย[๑] อุจฺฉงฺเกน[๒] คเหตฺวา รชฺชุทณฺฑหตฺโถ ปาโตว วชํ คนฺตฺวา คาโว ปิฏฺฐิยํ ปหริตฺวา ปลิฆตฺถมฺภมตฺถเก นิสินฺโน ทฺวารํ ปตฺตํ ปตฺตํเยว[๓] คาวึ เอโก เทฺวติ สกฺขรํ ขิปิตฺวา ขิปิตฺวา[๔] คเณติ. ติยามรตฺตึ สมฺพาเธ

ลำดับนั้น เธอพึงละการนับช้า ๆ คือการนับอย่างคนตวงข้าวเปลือกนั้นเสีย แล้วนับโดยวิธีนับเร็ว คือ โดยวิธีนับอย่างคนเลี้ยงโคเถิด. จริงอยู่ คนเลี้ยงโคผู้ฉลาดใช้ชายพก พกพาก้อนกรวด มีมือถือเชือกและไม้ไปสู่คอกแต่เช้าทีเดียว ตีฝูงโคเข้าที่หลัง นั่งบนปลายเสาลิ่ม คอยขว้างก้อนกรวดไปยังโคแต่ละตัว ที่ถึงประตูคอกแล้วเท่านั้น นับไปว่า หนึ่ง สอง ดังนี้. ฝูงโคอยู่กัน

---

๑ ฉ. สกฺขราทโย.
๒ ฉ. อุจฺฉงฺเคน.
๓ ฉ. ทฺวารปฺปตฺตํ ทฺวารปฺปตฺตํเยว.
๔ ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

โอกาเส ทุกฺขํ[๑] วฏฺฐโกคโณ นิกฺขมนฺโต อญฺญมญฺญํ อุปนิฆํเสนฺโต เวเคน[๒] ปุญฺชปุญฺโช หุตฺวา นิกฺขมติ. โส เวคเวเคน[๓] "ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ทสา"ติ คเณติเยว, เอวํ อิมสฺสาปิ ปุริมนเยน คณยโต อสฺสาสปสฺสาสา ปากฏา หุตฺวา สีฆํ สีฆํ ปุนปฺปุนํ สญฺจรนฺติ. ตโตเนน "ปุนปฺปุนํ สญฺจรนฺตี"ติ ญตฺวา อนฺโต จ พหิ จ อคฺคเหตฺวา ทฺวารปฺปตฺตํเยว[๔] คเหตฺวา "เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ. เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ. เอโก เทฺว ตีณิ จตฺตาริ ปญฺจ ฉ สตฺต ฯเปฯ อฏฺฐ, นว, ทสา"ติ สีฆํ สีฆํ คเณตพฺพเมว. คณนปฏิพทฺเธ หิ กมฺมฏฺฐาเน คณนพเลเนว จิตฺตํ เอกคฺคํ

อย่างลำบาก ในโอกาสที่คับแคบมาตลอดคืนทั้ง ๓ ยาม เมื่อจะออก ก็ย่อมเบียดเสียดกันและกัน เป็นกลุ่ม ๆ ออกไปโดยเร็ว. คนเลี้ยงโคนั้น ย่อมนับไปเร็ว ๆ ว่า "สาม สี่ ห้า สิบ" ดังนี้นั่นแหละ ฉันใด, แม้เมื่อพระโยคีนี้นับไปโดยนัยก่อน ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เป็นธรรมชาติปรากฏชัดเที่ยวไปมาเร็ว ๆ อยู่เรื่อย ๆ. ต่อจากนั้น เธอทราบว่า "ลมเที่ยวไปมาอยู่เรื่อย ๆ" ดังนี้แล้ว ก็อย่าจับเอาลมที่อยู่ข้างใน และอยู่ข้างนอก ควรจับเอาลมเฉพาะที่ถึงช่อง (จมูก) แล้วเท่านั้น นับไปเร็ว ๆ ว่า "หนึ่ง สอง สาม สี่ ห้า. หนึ่ง สอง สาม สี่ ห้า หก. หนึ่ง สอง สาม สี่ ห้า หก เจ็ด ฯลฯ แปด, เก้า, สิบ" ดังนี้ ฉันเดียวกัน

---

[๑] ม. ทุกฺข...

[๒] ฉ. เวเคน เวเคน.

[๓] อิ. ม. โส เวเคน, ฉ. โส เวเคน เวเคน.

[๔] ฉ. ทฺวารปฺปตฺตํ ทฺวารปฺปตฺตํเยว.

โหติ, อริตฺตุปตฺถมฺภนวเสน จณฺฑโสเต นาวาฐฺฐปนมิว.

นั่นเทียว. จริงอยู่ ในกรรมฐานที่เนื่องกับการนับ จิตย่อมเป็นธรรมชาติมีอารมณ์เป็นหนึ่งได้ ก็ด้วยกำลังของการนับนั่นเทียว, ดุจการหยุดของเรือ ในกระแสน้ำเชี่ยว ย่อมมีได้ ด้วยอำนาจการยันไว้ด้วยไม่ถ่อ ฉะนั้น.

ตสฺเสวํ สีฆํ สีฆํ คณยโต กมฺมฏฺฐานํ นิรนฺตรํ ปวตฺตํ วิย หุตฺวา อุปฏฺฐาติ. อถ นิรนฺตรํ ปวตฺตตีติ ญตฺวา อนฺโต จ พหิ จ วาตํ อปริคฺคเหตฺวา ปุริมนเยเนว เวคเวเคน[๑] คเณตพฺพํ. อนฺโต ปวิสนวาเตน หิ สทฺธึ จิตฺตํ ปเวสยโต อพฺภนฺตเร วาตพฺภาหตํ เมทปูริตํ วิย โหติ. พหิ นิกฺขมนวาเตน สทฺธึ จิตฺตํ นีหรโต พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมเณ จิตฺตํ วิกฺขิปติ. ผุฏฺโฐกาเส[๒] ปน สตึ ฐเปตฺวา ภาเวนฺตสฺเสว ภาวนา สมฺปชฺชติ.

เมื่อพระโยคีนั้น นับไปเร็ว ๆ อยู่อย่างนี้ กรรมฐานย่อมปรากฏเป็นราวกะว่าเป็นไปไม่ขาดสาย ฉะนั้น. ลำดับนั้นพระโยคีครั้นทราบว่า มันเป็นไปไม่ขาด–สาย ดังนี้แล้ว ก็อย่ากำหนดเอาลมที่อยู่ข้างใน และที่อยู่ข้างนอก ควรนับไปเร็ว ๆ ตามนัยก่อนเท่านั้น. เพราะว่า เมื่อเธอส่งจิตไปพร้อมกับลมที่เข้าไปข้างใน ภายในกายจะเป็นเหมือนถูกลมตี จะเป็นเหมือนเต็มไปด้วยมันข้น. เมื่อนำจิตออกไปพร้อมกับลมที่ออกไปข้างนอก จิตก็ย่อมฟุ้งซ่านไป

---

๑ ฉ. เวเคน เวเคน, อิ. ม. เวเคน.

๒ ฉ. ผฏฺฐผุฏฺโฐกาเส.

เตน วุตฺตํ "อนฺโต จ พหิ จ วาตํ อปริคฺคเหตฺวา ปุริมนเยเนว เวคเวเคน[๑] คเณตพฺพนฺ"ติ.

ในอารมณ์ อันมีสภาวะมากมายในภายนอก. แต่ว่า เมื่อตั้งสติไว้ในโอกาสที่ลมกระทบเจริญไปนั่นเทียว ภาวนาจะสำเร็จได้. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "อย่ากำหนดเอาลมที่อยู่ข้างใน และที่อยู่ข้างนอก ควรนับไปเร็ว ๆ ตามนัยก่อนเท่านั้น" ดังนี้.

กีวจิรํ ปเนตํ คเณตพฺพนฺติ ? ยาว วินา คณนาย อสฺสาสปสฺสาสารมฺมเณ สติ สนฺติฏฺฐติ. พหิ วิสฏวิตกฺกวิจฺเฉทํ กตฺวา อสฺสาสปสฺสาสารมฺมเณ สติสณฺฐปนตฺถํเยว หิ คณนาติ.

ถามว่า ก็แต่ว่า จะต้องนับลมนี้นานสักเท่าไร ? ตอบว่า นานจนกว่าสติจะตั้งมั่นในอารมณ์ คือ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกได้ โดยเว้นการนับ. ด้วยว่าการนับก็เพื่อประโยชน์ คือ ทำการตัดวิตกที่ซ่านไปภายนอก แล้วตั้งสติไว้มั่นในอารมณ์ คือ ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเท่านั้นฉะนี้แล.

๒๒๔. เอวํ คณนาย มนสิกตฺวา <u>อนุพนฺธนาย</u> มนสิกาตพฺพํ. <u>อนุพนฺธนา</u> นาม คณนํ ปฏิสํหริตฺวา สติยา นิรนฺตรํ

๒๒๔. พระโยคี ครั้นมนสิการโดยการนับอย่างนี้แล้ว ก็ควรมนสิการ<u>โดยการติดตามลม</u>(อนุพันธนา) ต่อไปเถิด.

---

[๑] ฉ. เวเคน เวเคน, อิ. ม. เวเคน.

อสฺสาสปสฺสาสานํ อนุคมนํ. ตญฺจ โข น อาทิมชฺฌปริโยสานานุคมนวเสน. พหิ นิกฺขมนวาตสฺส หิ นาภิ อาทิ, หทยํ มชฺฌํ, นาสิกา[๑] ปริโยสานํ. อพฺภนฺตรํ ปวิสนวาตสฺส นาสิกคฺคํ อาทิ, หทยํ มชฺฌํ, นาภิ ปริโยสานํ. ตญฺจสฺส อนุคจฺฉโต วิกฺเขปคตํ จิตฺตํ สารทฺธาย[๒] เจว โหติ อิญฺชนาย จ. ยถาห :

การเลิกนับเสีย แล้วใช้สติตามลมหายใจ–เข้าและลมหายใจออกไปไม่ขาดสาย ชื่อว่า อนุพันธนา. ก็การตามลมไปนั้นแล มิใช่จะมีด้วยอำนาจการตามต้นลม กลางลม และปลายลมไป. จริงอยู่ สำหรับลมที่ออกไปภายนอก มีสะดือเป็นต้นลม, มีหัวใจเป็นกลางลม, มีจมูกเป็นปลายลม. สำหรับลมที่เข้าไปภายใน มีปลายจมูกเป็นต้นลม, มีหัวใจเป็นกลางลม มีสะดือเป็นปลายลม. ก็เมื่อพระโยคีนั้น ตามต้นลมเป็นต้นนั้นไป จิตที่ถึงความฟุ้งซ่านแล้ว ย่อมมีเพื่อความกระสับกระส่าย และเพื่อความหวั่นไหว. เหมือนอย่างที่ท่านพระสารีบุตรเถระ กล่าวไว้ว่า :

"อสฺสาสาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต อชฺฌตฺตํ วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ

"เมื่อภิกษุใช้สติตามต้นลม กลางลม และปลายลม แห่งลมอัสสาสะไป เพราะจิตที่ถึงความฟุ้งซ่านไปภาย–

---

[๑] ฉ. นาสิกคฺคํ.

[๒] สี. สารมฺภาย.

สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จ. ปสฺสาสาทิมชฺฌ-ปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉโต พหิทฺธา วิกฺเขปคเตน จิตฺเตน กาโยปิ จิตฺตมฺปิ สารทฺธา จ โหนฺติ อิญฺชิตา จ ผนฺทิตา จา"ติ[๑]

ใน ทั้งกาย ทั้งจิต จึงเป็นธรรมชาติที่มีความกระสับกระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรน. เมื่อภิกษุใช้สติตามต้นลม กลางลม และปลายลมแห่งลมปัสสาสะไป เพราะจิตที่ถึงความฟุ้งซ่านไปภายนอก ทั้งกาย ทั้งจิต จึงเป็นธรรมชาติ ที่มีความกระสับ-กระส่าย หวั่นไหว และดิ้นรน" ดังนี้.

ตสฺมา อนุพนฺธนาย มนสิกโรนฺเตน น อาทิมชฺฌปริโยสานวเสน มนสิกาตพฺพํ. อปิจ โข ผุสนาวเสน เจว ฐปนาวเสน จ มนสิกาตพฺพํ. คณนานุพนฺธนาวเสน วิย หิ ผุสนาฐปนาวเสน วิสุํ มนสิกาโร นตฺถิ. ผุฏฺฐผุฏฺฐฏฺฐาเนเยว ปน คเณนฺโต คณนาย จ ผุสนาย จ มนสิกโรติ. ตตฺเถว คณนํ ปฏิสํหริตฺวา เต สติยา อนุพนฺธนฺโต, อปฺปนาวเสน

เพราะฉะนั้น เธอเมื่อจะมนสิการโดยอนุพันธนา (การติดตามลม) ก็ไม่พึงมนสิการโดยเกี่ยวกับต้นลม กลางลม และปลายลม. แต่ทว่า พึงมนสิการโดยเกี่ยว-เนื่องกับผุสนา (ฐานที่ลมกระทบ) และโดยเกี่ยวเนื่องกับฐปนา (ความตั้งมั่น) แล. ความจริง วิธีมนสิการโดยเกี่ยวกับผุสนาและฐปนา เป็นอย่างหนึ่งต่างหาก เหมือนอย่างวิธีมนสิการ โดยเกี่ยวกับคณนาหรือ

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๒๔๙.

จ จิตฺตํ ฐเปนฺโต อนุพนฺธนาย จ ผุสนาย จ ฐปนาย จ มนสิกโรตีติ วุจฺจติ. สฺวายมตฺโถ อฏฺฐกถาสุ วุตฺตปงฺคุฬโทวาริกูปมาหิ ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตกกจูปมาย จ เวทิตพฺโพ.

อนุพันธนา หามีไม่. ก็พระโยคี เมื่อนับลมอยู่ตรงฐาน ที่ลมกระทบแล้วกระทบเล่านั่นเทียว ชื่อว่า มนสิการโดยคณนาด้วย โดยผุสนาด้วย. เมื่อเลิกนับเสีย แล้วใช้สติติดตามลมเหล่านั้น ไปตรงฐานที่ลมกระทบแล้วกระทบเล่านั้นนั่นแหละ, และตั้งจิตไว้ด้วยสามารถแห่งอัปปนา ก็เรียกว่า มนสิการโดยอนุพันธนาด้วย โดยผุสนาด้วย โดยฐปนาด้วย. อรรถาธิบายนี้นั้น บัณฑิตพึงทราบตามเรื่องอุปมาด้วยคนง่อย และคนเฝ้าประตูเมือง ที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย และตามเรื่องอุปมาด้วยเลื่อย ที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรคเถิด.

๒๒๕. ตตฺรายํ ปงฺคุโฬปมา : เสยฺยถาปิ ปงฺคุโฬ โทลาย กีฬตํ มาตาปุตฺตานํ โทลํ ขิปิตฺวา ตตฺเถว โทลาย ถมฺภมูเล นิสินฺโน กเมน อาคจฺฉนฺตสฺส จ คจฺฉนฺตสฺส จ

๒๒๕. ในเรื่องอุปมาทั้ง ๓ นั้น ต่อไปนี้เป็นเรื่องอุปมาด้วยคนง่อย : เปรียบเหมือนว่า คนง่อยนั่งไกวชิงช้าให้แก่มารดาและบุตรผู้จะเล่นชิงช้าอยู่ที่โคนเสาชิงช้านั้นนั่นแหละ ย่อมเห็นปลายทั้ง ๒ และ

โทลาผลกสฺส อุโภ โกฏิโย มชฺฌญฺจ ปสฺสติ, น จ อุโภโกฏิมชฺฌานํ ทสฺสนตฺถํ พฺยาวโฏ โหติ, เอวเมว[๑] ภิกฺขุ สติวเสน อุปนิพนฺธนตฺถมฺภมูเล ฐตฺวา อสฺสาสปสฺสาสโทลํ ขิปิตฺวา ตตฺเถว นิมิตฺเต สติยา นิสีทนฺโต กเมน อาคจฺฉนฺตานญฺจ คจฺฉนฺตานญฺจ ผุฏฺฐฏฺฐาเน อสฺสาสปสฺสาสานํ อาทิมชฺฌปริโยสานํ สติยา อนุคจฺฉนฺโต ตตฺเถว[๒] จิตฺตํ ฐเปนฺโต ปสฺสติ, น จ เนสํ ทสฺสนตฺถํ พฺยาวโฏ โหติ, อยํ ปงฺคุโฬปมา.

ตอนกลางแห่งแผ่นกระดานชิงช้า ที่กำลังมาและกำลังไปอยู่ตามลำดับ, แต่ว่า เขาจะเป็นผู้ขวนขวายเพื่อจะเห็นปลายทั้ง ๒ และตอนกลาง(แห่งแผ่นกระดานชิงช้า) ก็หาไม่ ฉันใด, ภิกษุยืนที่โคนเสาอันเป็นที่เข้าไปผูกไว้ด้วยอำนาจแห่งสติแล้ว เมื่อใช้สตินั่งไกวชิงช้าคือ ลมอัสสาสะและปัสสาสะ อยู่ที่นิมิตนั้นนั่นแหละ ใช้สติติดตามไป ตั้งจิตไว้ตรงฐานที่ลมกระทบแล้วกระทบเล่านั้น นั่นแหละ ก็ย่อมเห็นต้นลม กลางลมและปลายลมแห่งลมอัสสาสะและปัสสาสะตรงฐานที่กระทบ ที่กำลังมาและกำลังไปอยู่ตามลำดับ, แต่ว่า เธอจะเป็นผู้ขวนขวาย เพื่อจะเห็นต้นลมเป็นต้นเหล่านั้น ก็หาไม่ ฉันนั้นเหมือนกัน, นี้เป็นเรื่องอุปมาด้วยคนง่อย.

๒๒๖. อยมฺปน <u>โทวาริกูปมา</u> : เสยฺยถาปิ โทวาริโก นครสฺส อนฺโต

๒๒๖. ส่วนต่อไปนี้ เป็น<u>เรื่องอุปมาด้วยคนเฝ้าประตูเมือง</u> : เปรียบเหมือนว่า

---

[๑] ฉ. เอวเมวาย.
[๒] ฉ. ตตฺถ จ.

จ พหิ จ ปุริเส "โก ตฺวํ, กุโต วา อาคโต, กุหึ วา คจฺฉสิ, กึ วา เต หตฺเถ"ติ น วีมํสติ. น หิ ตสฺส เต ภารา, ทฺวารปฺปตฺตํ ทฺวารปฺปตฺตํเยว ปน วีมํสติ, เอวเมว อิมสฺส ภิกฺขุโน [๑]อนฺโต ปวิฏฺฐวาตา จ พหิ นิกฺขนฺตวาตา จ[๑] น ภารา โหนฺติ, ทฺวารปฺปตฺตา ทฺวารปฺปตฺตาเยว ภาราติ อยํ โทวาริกูปมา.

คนเฝ้าประตูเมือง ย่อมไม่ตรวจสอบคนทั้งหลายที่อยู่ภายใน และภายนอกเมืองว่า "ท่านคือใคร, ท่านมาจากไหน, หรือว่าจะไปไหน, หรือว่าอะไรอยู่ในมือของท่าน". ด้วยว่า คนเหล่านั้นหาได้เป็นภาระของเขาไม่, แต่จะตรวจสอบทุก ๆ คนที่ถึงประตูเมืองแล้วเท่านั้น แม้ฉันใด, ลมที่เข้าไปข้างในและลมที่ออกมาข้างนอก หาเป็นภาระของภิกษุรูปนี้ไม่, ทุก ๆ ลมที่ถึงช่องจมูกแล้วเท่านั้น จึงจะเป็นภาระ ฉันนั้นเหมือนกันแล นี้เป็นเรื่องอุปมาด้วยคนเฝ้าประตูเมือง.

๒๒๗. กกจูปมา ปน อาทิโต ปฏฺฐาย เอวํ เวทิตพฺพา. วุตฺตเญฺหตํ :

๒๒๗. ส่วนเรื่องอุปมาด้วยเลื่อย พึงทราบตั้งแต่ต้น อย่างนี้. ข้อนี้ สมจริงตามที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า :

"นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา
อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺส

"นิมิต ลมหายใจเข้าและลมหายใจ-
ออก มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวง-

[๑-๑] ฉ. อนฺโตปวิฏฺฐวาตา จ พหินิกฺขนฺตวาตา จ.

อชานโต จ ตโย ธมฺเม
ภาวนา นุปลพฺภติ.
นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา
อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺส
ชานโต จ[๑] ตโย ธมฺเม
ภาวนา อุปลพฺภตีติ.

เดียวกัน แต่เมื่อภิกษุไม่รู้ซึ่งธรรมทั้ง ๓ ภาวนาก็จะสำเร็จไม่ได้. นิมิต ลมหายใจเข้าและลมหายใจ-ออก มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวง-เดียวกัน แต่เมื่อภิกษุรู้อยู่ซึ่งธรรมทั้ง ๓ ภาวนาก็จะสำเร็จได้ดังนี้. (และท่านกล่าวต่อไปอีกว่า)

กถํ อิเม ตโย ธมฺมา เอกจิตฺตสฺส อารมฺมณา น โหนฺติ, น จิเม ตโย ธมฺมา อวิทิตา โหนฺติ, น จ จิตฺตํ วิกฺเขปํ คจฺฉติ, ปธานญฺจ ปญฺญายติ, ปโยคญฺจ สาเธติ, วิเสสมธิคจฺฉติ? เสยฺยถาปิ รุกฺโข สเม ภูมิภาเค นิกฺขิตฺโต, ตเมนํ ปุริโส กกเจน ฉินฺเทยฺย. รุกฺเข ผุฏฺฐกกจทนฺตานํ วเสน ปุริสสฺส สติ อุปฏฺฐิตา โหติ, น อาคเต วา คเต วา

ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน, แต่ว่าธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ จะเป็นอันภิกษุไม่รู้ก็หาไม่, และจิตจะถึงความฟุ้ง-ซ่าน ก็หาไม่, ทั้งความเพียรก็ปรากฏ, และพระโยคีก็ทำประโยคให้สำเร็จได้, บรรลุคุณวิเศษได้อย่างไร? เปรียบเหมือนว่า ต้นไม้ที่เขาวางไว้บนภูมิภาค อันราบ-เรียบ, บุรุษพึงใช้เลื่อยตัดต้นไม้นี้นั้น. บุรุษมีอันตั้งสติไว้ ตรง

---

[๑] ม. ชานโตว.

กกจทนฺเต มนสิกโรติ, น จ[๑] อาคตา วา คตา วา กกจทนฺตา อวิทิตา โหนฺติ, ปธานญฺจ ปญฺญายติ, ปโยคญฺจ สาเธติ, วิเสสมธิคจฺฉติ.

ฟันเลื่อยที่กระทบอยู่ที่ต้นไม้, ไม่ใส่ใจฟันเลื่อยที่มาหรือไป, แต่ว่าฟันเลื่อยที่มาหรือไป จะเป็นอันเขาไม่รู้อยู่ก็หาไม่, ทั้งความเพียรก็ปรากฏ, และเขาก็ทำประโยค (กิริยาที่เลื่อยไม้) ให้สำเร็จได้, (และ)ได้รับประโยชน์อันยอดเยี่ยม.

ยถา รุกฺโข สเม ภูมิภาเค นิกฺขิตฺโต, เอวํ อุปนิพนฺธนานิมิตฺตํ. ยถา กกจทนฺตา, เอวํ อสฺสาสปสฺสาสา. ยถา รุกฺเข ผุฏฺฐกกจทนฺตานํ วเสน ปุริสสฺส สติ อุปฏฺฐิตา โหติ, น อาคเต วา คเต วา กกจทนฺเต มนสิกโรติ, น จ[๑] อาคตา วา คตา วา กกจทนฺตา อวิทิตา โหนฺติ, ปธานญฺจ ปญฺญายติ, ปโยคญฺจ สาเธติ, วิเสสมธิคจฺฉติ,

นิมิต อันเป็นที่เข้าไปผูกไว้ เปรียบเหมือนต้นไม้ที่เขาวางไว้บนภูมิภาคอันราบเรียบ. ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก เปรียบเหมือนฟันเลื่อย. ภิกษุนั่งลงเข้าไปตั้งสติไว้ที่ปลายจมูก หรือมุขนิมิต, ไม่ใส่ใจถึงลมหายใจเข้า และลมหายใจออกที่มาหรือไป, แต่ลมหายใจเข้า และลมหายใจออกที่มาหรือไป จะเป็นอันภิกษุไม่รู้ก็หาไม่, ทั้งความเพียรก็ปรากฏ,

---

[๑] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

เอวเมว ภิกฺขุ นาสิกคฺเค วา มุขนิมิตฺเต วา สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา นิสินฺโน โหติ, น อาคเต วา คเต วา อสฺสาสปสฺสาเส มนสิกโรติ, น จ อาคตา วา คตา วา อสฺสาสปสฺสาสา อวิทิตา โหนฺติ, ปธานญฺจ ปญฺญายติ, ปโยคญฺจ สาเธติ, วิเสสมธิคจฺฉติ.

และเธอก็ทำประโยคให้สำเร็จได้, บรรลุคุณวิเศษได้ เปรียบเหมือนบุรุษมีอันตั้งสติไว้ ตรงฟันเลื่อยที่กระทบต้นไม้ ไม่ใส่ใจฟันเลื่อยที่มาหรือไป, แต่ว่า ฟันเลื่อยที่มาหรือไป จะเป็นอันเขาไม่รู้อยู่ก็หาไม่, ทั้งความเพียรก็ปรากฏ, และเขาก็ทำประโยค ให้สำเร็จได้, (และ)ได้รับประโยชน์ อันยอดเยี่ยมฉะนั้น.

ปธานนฺติ กตมํ <u>ปธานํ</u> ? อารทฺธวีริยสฺส กาโยปิ จิตฺตมฺปิ กมฺมนิยํ โหติ, อิทํ ปธานํ. กตโม <u>ปโยโค</u> ? อารทฺธวีริยสฺส อุปกิเลสา ปหียนฺติ, วิตกฺกา วูปสมฺมนฺติ, อยํ ปโยโค. กตโม <u>วิเสโส</u> ? อารทฺธวีริยสฺส สํโยชนา ปหียนฺติ, อนุสยา พฺยนฺตีโหนฺติ, อยํ วิเสโส. เอวํ อิเม ตโย ธมฺมา เอกจิตฺตสฺส อารมฺมณา น โหนฺติ,

บทว่า ปธานะ (ความเพียร) <u>ปธานะ</u> เป็นไฉน ? แก้ว่า ทั้งกาย ทั้งจิต ของภิกษุผู้ปรารภความเพียร ย่อมเป็นธรรมชาติควรแก่การงาน นี้ชื่อว่า ปธานะ. <u>ปโยคะ</u> (ความพยายาม) เป็นไฉน ? แก้ว่า อุปกิเลสทั้งหลายของภิกษุผู้ปรารภความเพียร ย่อมถูกละไป, วิตกทั้งหลายย่อมสงบไป นี้ชื่อว่า ปโยคะ. <u>คุณวิเศษ</u> เป็นไฉน ? แก้ว่า สังโยชน์ทั้งหลายของ

น จิเม ตโย ธมฺมา อวิทิตา โหนฺติ, น จ จิตฺตํ วิกฺเขปํ คจฺฉติ, ปธานญฺจ ปญฺญายติ, ปโยคญฺจ สาเธติ, วิเสสมธิคจฺฉติ.

ภิกษุผู้ปรารภความเพียร ย่อมถูกละไป อนุสัยทั้งหลายเป็นอันสิ้นสุดไป, นี้ชื่อว่า คุณวิเศษ. โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน, แต่ว่า ธรรมทั้ง ๓ เหล่านี้ จะเป็นอันภิกษุไม่รู้ก็หาไม่, และจิตจะถึงความฟุ้งซ่านก็หาไม่, ทั้งความเพียรก็ปรากฏ, และพระโยคีก็ทำประโยค ให้สำเร็จได้, บรรลุคุณวิเศษได้.

อานาปานสฺสติ ยสฺส
ปริปุณฺณา สุภาวิตา
อนุปุพฺพํ ปริจิตา
ยถา พุทฺเธน เทสิตา
โสมํ โลกํ ปภาเสติ
อพฺภา มุตฺโตว จนฺทิมา"ติ[๑]

อานาปานสติ อันภิกษุรูปใด เจริญดีแล้ว สั่งสมแล้วตามลำดับ จนบริบูรณ์ได้ ตามที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงไว้ ภิกษุรูปนั้น ย่อมยังโลกนี้ให้สว่าง ดุจพระจันทร์ที่พ้นจากเมฆหมอก ฉะนั้น" ดังนี้.

อยํ กกจูปมา. อิธ ปนสฺส อาคตาคตวเสน อมนสิการมตฺตเมว

นี้เป็นเรื่องอุปมาด้วยเลื่อย. ก็ในอุปมาด้วยเลื่อยนี้ พึงทราบว่า เพียงแต่การ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๒๕๘.

ปโยชนนฺติ เวทิตพฺพํ.

ไม่ใส่ใจเกี่ยวกับลมที่มาและไปเท่านั้น จัดว่าเป็นประโยชน์แก่พระโยคีนั้น.

๒๒๘. อิทํ กมฺมฏฺฐานํ มนสิกโรโต กสฺสจิ น จิเรเนว นิมิตฺตญฺจ อุปฺปชฺชติ, อวเสสชฺฌานงฺคปฏิมณฺฑิตา อปฺปนาสงฺขาตา ฐปนา จ สมฺปชฺชติ. กสฺสจิ ปน คณนาวเสน มนสิการกาลโต ปฏฺฐาย อนุกฺกมโต โอฬาริกอสฺสาสปสฺสาสนิโรธวเสน กายทรเถ วูปสนฺเต กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ลหุกํ โหติ, สรีรํ อากาเส ลงฺฆนาการปฺปตฺตํ วิย โหติ. ยถา สารทฺธกายสฺส มญฺเจ วา ปีเฐ วา นิสีทโต มญฺจปีฐํ โอนมติ, วิกูชติ[1], ปจฺจตฺถรณํ วลึ คณฺหติ. อสารทฺธกายสฺส ปน นิสีทโต เนว มญฺจปีฐํ โอนมติ, น วิกูชติ, น ปจฺจตฺถรณํ วลึ คณฺหติ, ตูลปิจุปูริตํ วิย มญฺจปีฐํ โหติ. กสฺมา ? ยสฺมา อสารทฺโธ กาโย

๒๒๘. สำหรับพระโยคี ผู้มนสิการกรรมฐานนี้ บางท่านนิมิตจะเกิดขึ้น, และฐปนา กล่าวคืออัปปนา อันประดับด้วยองค์ฌานที่เหลือ จะสำเร็จได้โดยไม่นานเลย. แต่สำหรับพระโยคีบางท่าน เมื่อความกระสับกระส่ายแห่งกาย ระงับแล้วด้วยอำนาจความดับไปแห่งลมอัสสาสะ และปัสสาสะที่หยาบตามลำดับ เริ่มตั้งแต่เวลาที่มนสิการ โดยเกี่ยวกับการนับ ทั้งกาย ทั้งจิต ย่อมเป็นธรรมชาติที่เบา, ร่างกาย เป็นเหมือนถึงอาการลอยไปในอากาศ. เปรียบเหมือนว่า เมื่อบุคคลผู้มีกายกระสับกระส่าย นั่งอยู่บนเตียงหรือตั่ง เตียงหรือตั่งย่อมโยกเยก, ย่อมส่งเสียง, เครื่องปูลาดย่อมจับกันยับยู่ยี่. แต่เมื่อมีกายไม่กระสับกระส่ายนั่งอยู่ เตียงหรือตั่งย่อม

---

[1] ฉ. วิกูชติ.

ลหุโก โหติ. เอวเมว คณนาวเสน มนสิการกาลโต ปภูติ อนุกฺกมโต โอฬาริกอสฺสาสปสฺสาสนิโรธวเสน กายทรเถ วูปสนฺเต กาโยปิ จิตฺตมฺปิ ลหุกํ โหติ, สรีรํ อากาเส ลงฺฆนาการปฺปตฺตํ วิย โหติ.

ไม่โยกเยก, ย่อมไม่ส่งเสียง, เครื่องปูลาดย่อมไม่จับกันยับยู่ยี่, เตียงหรือตั่งเป็นดุจเต็มด้วยปุยนุ่น. เพราะเหตุไร ? เพราะกาย ที่หาความกระสับกระส่ายมิได้ ย่อมเป็นธรรมชาติที่เบา ฉันใด. เมื่อความกระสับกระส่ายแห่งกายระงับแล้ว ด้วยอำนาจความดับไปแห่งลมอัสสาสะ และปัสสาสะที่หยาบ ตามลำดับ เริ่มตั้งแต่เวลาที่มนสิการ โดยเกี่ยวกับการนับ ทั้งกายทั้งจิต ย่อมเป็นธรรมชาติที่เบา, ร่างกาย เป็นเหมือนถึงอาการลอยไปในอากาศ ฉันนั้นนั่นเทียว.

ตสฺส โอฬาริเก อสฺสาสปสฺสาเส นิรุทฺเธ สุขุมสฺสาสปสฺสาสนิมิตฺตารมฺมณํ จิตฺตํ ปวตฺตติ. ตสฺมิมฺปิ นิรุทฺเธ อปราปรํ ตโต สุขุมตรนิมิตฺตารมฺมณํ[๑] ปวตฺตติเยว. กถํ, ยถา ปุริโส

เมื่อลมอัสสาสะ และปัสสาสะที่หยาบ ๆ ของพระโยคีนั้นดับไปแล้ว จิตที่มีนิมิต (อาการที่เป็นไป) แห่งลมอัสสาสะและปัสสาสะที่ละเอียดเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไป. **แม้เมื่อจิตดวงที่มีนิมิตแห่งลม**

---

[๑] ฉ. สุขุมตรํ สุขุมตรํ.

มหติยา โลหสลากาย กํสตาลํ[๑] อาโกเฏยฺย, เอกปฺปหาเรน มหาสทฺโท อุปฺปชฺเชยฺย, ตสฺส โอฬาริกสทฺทารมฺมณํ จิตฺตํ ปวตฺเตยฺย. นิรุทฺเธ โอฬาริกสทฺเท อถ ปจฺฉา สุขุมสทฺทนิมิตฺตารมฺมณํ, ตสฺมิมฺปิ นิรุทฺเธ อปราปรํ ตโต สุขุมตร[๒]สทฺทนิมิตฺตารมฺมณํ ปวตฺตเตว, เอวนฺติ เวทิตพฺพํ. วุตฺตมฺปิ เจตํ : "เสยฺยถาปิ กํเส อาโกฏิเต"ติ[๓] วิตฺถาโร.

ที่ละเอียดเป็นอารมณ์นั้น ดับไปแล้ว จิตดวงต่อ ๆ มา ซึ่งมีนิมิตแห่งลมที่ละเอียดกว่านั้นเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไปทีเดียว. คืออย่างไร, เปรียบเหมือนว่า บุรุษพึงใช้แท่งโลหะใหญ่ตีกังสดาล, เสียงดังจะพึงเกิดขึ้น โดยการตีเพียงครั้งเดียว, จิตของเขาจะพึงมีเสียงหยาบ (เสียงดัง) เป็นอารมณ์ เป็นไป. เมื่อเสียงหยาบดับไปแล้ว ต่อมาภายหลัง จิตจะพึงมีนิมิตแห่งเสียงละเอียด (เสียงค่อย) เป็นอารมณ์เป็นไป, แม้เมื่อจิตดวงที่มีนิมิตแห่งเสียงที่ละเอียดเป็นอารมณ์นั้นดับไปแล้ว จิตดวงต่อ ๆ มาซึ่งมีนิมิตแห่งเสียง ที่ละเอียดกว่านั้นเป็นอารมณ์ ย่อมเป็นไปทีเดียว (อุปมา) ฉันใด ก็พึงทราบว่า อุปไมยก็ฉันนั้น. ข้อนี้สมจริง แม้ตามที่ท่านกล่าวไว้ว่า : "เสยฺยถาปิ กํเส อาโกฏิเต" ดังนี้เป็นต้น.

---

๑ ม. กํสถาลํ.
๒ ฉ. สุขุมตรํ สุขุมตรํ.
๓ ขุ. ป. ๓๑/๒๗๙.

ความพิสดาร บัณฑิตพึงทราบ (ตามแนวแห่ง ปฏิสัมภิทามรรค) เถิด.

๒๒๙. ยถา หิ อญฺญานิ กมฺมฏฺฐานานิ อุปรูปริ วิภูตานิ โหนฺติ, น ตถา อิทํ. อิทํ ปน อุปรูปริ ภาเวนฺตสฺส สุขุมตฺตํ คจฺฉติ, อุปฏฺฐานมฺปิ น อุปคจฺฉติ, เอวํ อนุปฏฺฐหนฺเต ปน ตสฺมึ น เตน ภิกฺขุนา อุฏฺฐายาสนา จมฺมขณฺฑํ ปปฺโผเฏตฺวา คนฺตพฺพํ. กึ กาตพฺพํ ? "อาจริยํ ปุจฺฉิสฺสามี"ติ วา, "นฏฺฐํ นุทานิ เม กมฺมฏฺฐานนฺ"ติ วา น วุฏฺฐาตพฺพํ. อิริยาปถํ วิโกเปตฺวา คจฺฉโต หิ กมฺมฏฺฐานํ นวนวเมว โหติ. ตสฺมา ยถานิสินฺเนเนว เทสโต อาหริตพฺพํ.

๒๒๙. เหมือนอย่างว่า กรรมฐานอย่างอื่น ๆ จะเป็นอันปรากฏชัดยิ่ง ๆ ขึ้นไป ฉันใด, อานาปานสติกรรมฐานนี้ จะเป็นฉันนั้น หามิได้. แต่ว่า กรรมฐานนี้ เมื่อพระโยคีเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นไป ก็จะถึงความละเอียด, ย่อมไม่เข้าถึงแม้ความปรากฏ, แต่เมื่อกรรมฐานนั้น ไม่ปรากฏอย่างนี้ ภิกษุนั้นก็ไม่ควรลุกจากอาสนะ สลัดท่อนหนัง (ที่ใช้รองนั่ง) ไปเสีย. ถามว่า ควรทำอย่างไร ? ตอบว่า ไม่ควรลุกขึ้นเพราะคิดว่า "เราจักไปถามอาจารย์", หรือว่า "บัดนี้ กรรมฐานของเราเสื่อมหายเสียแล้ว" ดังนี้. เพราะว่าเมื่อเปลี่ยนอิริยาบถจากไปเสีย กรรมฐานจะเป็นของใหม่ ๆ ไปท่าเดียว. เพราะฉะนั้น พระโยคีตามที่นั่งอยู่นั่นแหละ ควรนำกรรมฐานมาจากสถานที่ (ของมัน).

ตตฺรายํ อาหรณูปาโย, เตน[๑] ภิกฺขุนา กมฺมฏฺฐานสฺส อนุปฏฺฐานภาวํ ญตฺวา อิติ ปฏิสญฺจิกฺขิตพฺพํ, อิเม อสฺสาสปสฺสาสา นาม กตฺถ อตฺถิ, กตฺถ นตฺถิ. กสฺส วา อตฺถิ, กสฺส วา นตฺถีติ. อเถวํ ปฏิสญฺจิกฺขโต[๒] อิเม อนฺโตมาตุกุจฺฉิยํ นตฺถิ, อุทเก นิมุคฺคานํ นตฺถิ, ตถา อสญฺญีภูตานํ, มตานํ, จตุตฺถชฺฌานสมาปนฺนานํ, รูปารูปภวสมงฺคีนํ, นิโรธสมาปนฺนานนฺติ ญตฺวา เอวํ อตฺตนาว อตฺตา ปฏิโจเทตพฺโพ "นนุ ตฺวํ ปณฺฑิต เนว มาตุกุจฺฉิคโต, น อุทเก นิมุคฺโค, น อสญฺญีภูโต, น มโต, น จตุตฺถชฺฌานสมาปนฺโน, น รูปารูปภวสมงฺคี, น นิโรธสมาปนฺโน. อตฺถิเยว เต อสฺสาสปสฺสาสา, มนฺทปญฺญตาย ปน ปริคฺคเหตุํ น

ในการนำลมคืนนั้น ต่อไปนี้ เป็นอุบายในการนำลมคืน, ความว่า ภิกษุนั้นทราบภาวะที่กรรมฐานไม่ปรากฏแล้ว ก็พึงพิจารณาอย่างนี้ว่า, ธรรมดาว่าลมหายใจ-เข้าและลมหายใจออกเหล่านี้ มีในที่ไหน, ไม่มีในที่ไหน. มีแก่ใคร, หรือว่า ไม่มีแก่ใคร. ลำดับนั้น เมื่อเธอพิจารณาไปอย่างนี้ ทราบว่า ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่านี้ ไม่มีภายในท้อง-มารดา, ไม่มีแก่คนดำน้ำ, อนึ่ง ไม่มีแก่คนผู้ไม่มีสัญญา, ไม่มีแก่คนที่ตายแล้ว, ไม่มีแก่คนที่เข้าจตุตถฌาน, ไม่มีแก่คนที่พร้อม-เพรียงด้วยรูปภพอรูปภพ, ไม่มีแก่ท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติ ดังนี้แล้ว ก็พึงท้วงติงตนด้วย-ตนนั้นเทียวอย่างนี้ว่า "นี่แนะท่านบัณฑิต เจ้าไม่ใช่คนที่อยู่ในท้องมารดา, ไม่ใช่คนดำน้ำ, ไม่ใช่คนผู้ไม่มีสัญญา, ไม่ใช่

---

๑ ฉ. เตน หิ.

๒ ฉ. ปฏิสญฺจิกฺขตา.

สกฺโกสี''ติ. อถาเนน ปกติผุฏฺฐวเสน จิตฺตํ ฐเปตฺวา มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ. อิเม หิ ทีฆนาสิกสฺส นาสปุฏํ[๑] ฆฏฺเฏนฺตา ปวตฺตนฺติ. รสฺสนาสิกสฺส อุตฺตโรฏฺฐํ. ตสฺมาเนน อิมํ นาม ฐานํ ฆฏฺเฏนฺตีติ นิมิตฺตํ ฐเปตพฺพํ. อิมเมว หิ อตฺถวสํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ ภควตา : ''นาหํ ภิกฺขเว มุฏฺฐสฺสติสฺส อสมฺปชานสฺส อานาปานสฺสติ-ภาวนํ วทามี''ติ[๒]

คนตาย, ไม่ใช่คนเข้าจตุตถฌาน, ไม่ใช่คนที่พร้อมเพรียงด้วยรูปภพอรูปภพ, ไม่ใช่ท่านผู้เข้านิโรธสมาบัติมิใช่หรือ. ลมหายใจเข้า และลมหายใจออกของเจ้า ยังมีอยู่เทียว, แต่เพราะความที่เจ้าเป็นคนปัญญาทึบ เจ้าจึงไม่อาจที่จะกำหนดได้'' ดังนี้. ลำดับนั้น เธอก็พึงตั้งจิตไว้ ตรงที่ลมกระทบตามปกติ แล้วทำมนสิการให้เป็นไปเถิด. จริงอยู่ลมหายใจเหล่านี้ สำหรับคนที่มีจมูกยาว ย่อมเป็นไปกระทบอยู่ที่โพรงจมูก. สำหรับคนจมูกสั้น ย่อมเป็นไปกระทบอยู่ที่เหนือริมฝีปากบน. เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้นพึงตั้งนิมิตหมายเอาไว้ว่า ลมกระทบตำแหน่งชื่อนี้อยู่ ดังนี้. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคเพราะทรงอาศัยอำนาจแห่งอรรถนี้นั่นเทียว จึงตรัสไว้ว่า : ''ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่กล่าวว่ามีการเจริญอานาปานสติ สำหรับภิกษุผู้หลงลืมสติ ไม่มีสัมปชัญญะ'' ดังนี้.

---

[๑] ฉ. นาสาปุฏํ.
[๒] ม. อุ. ๑๔/๑๙๖.

๒๓๐. กิญจาปิ หิ ยงฺกิญฺจิ กมฺมฏฺฐานํ สตสฺส สมฺปชานสฺเสว สมฺปชฺชติ. อิโต อญฺญํ ปน มนสิกโรนฺตสฺส มนสิกโรนฺตสฺส ปากฏํ โหติ. อิทํ ปน อานาปานสฺสติ-กมฺมฏฺฐานํ ครุกํ ครุกภาวนํ พุทฺธปจฺเจกพุทฺธพุทฺธปุตฺตานํ มหาปุริสานํเยว มนสิการภูมิภูตํ, น เจว อิตฺตรํ, น[๑] อิตฺตรสตฺตสมาเสวิตํ. ยถา ยถา มนสิกรียติ, ตถา ตถา สนฺตํ เจว โหติ สุขุมญฺจ. ตสฺมา เอตฺถ พลวตี สติ จ ปญฺญา จ อิจฺฉิตพฺพา.

๒๓๐. ก็กรรมฐานอย่างใดอย่างหนึ่ง จะสำเร็จได้ แก่คนผู้มีสติมีสัมปชัญญะเท่านั้น ก็จริงอยู่. ถึงกระนั้น กรรมฐานอื่นจากอานาปานสติกรรมฐานนี้ เมื่อพระโยคีมนสิการไป มนสิการไป ก็ย่อมเป็นธรรมชาติปรากฏชัด. ส่วนอานาปานสติ-กรรมฐานนี้ เป็นของหนัก เจริญยาก เป็นภูมิ แห่งการมนสิการของพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระพุทธบุตรทั้งหลาย ผู้เป็นมหาบุรุษเท่านั้น, ไม่ใช่กรรมฐานเล็กน้อยต่ำต้อย, ไม่ใช่กรรมฐานสำหรับสัตว์ ผู้เล็กน้อยต่ำต้อยจะเสพได้. มนสิการไปโดยประการใด ๆ, ก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่สงบ และละเอียดไปโดยประการนั้น ๆ. เพราะฉะนั้น ในที่นี้จึงจำต้องปรารถนาสติและปัญญาอันมีกำลัง.

ยถา หิ มฏฺฐสาฏกสฺส[๒] ตุนฺนกรณกาเล สูจิปิ สุขุมา อิจฺฉิตพฺพา. สูจิปาสเวธนมฺปิ

เหมือนอย่างว่า ในเวลาที่ทำการชุนผ้าเนื้อเกลี้ยง จำต้องปรารถนาทั้งเข็ม

---

๑ ฉ. น จ. ๒ สี. ปฏฺฏสาฏกสฺส.

ตโต สุขุมตรํ, เอวเมว มฎฐสาฎกสทิสสฺส อิมสฺส กมฺมฏฺฐานสฺส ภาวนากาเล สูจิปฏิภาคา สติปิ, สูจิปาสเวธนปฏิภาคา ตํสมฺปยุตฺตปญฺญาปิ พลวตี อิจฺฉิตพฺพา. ตาหิ จ ปน สติปญฺญาหิ สมนฺนาคเตน ภิกฺขุนา น เต อสฺสาสปสฺสาสา อญฺญตฺร ปกติผุฏฺโฐกาสา ปริเยสิตพฺพา.

ชนิดที่เล็กละเอียด. ทั้งด้ายร้อยห่วงเข็มต้องใช้ชนิดที่ละเอียดยิ่งกว่าเข็มนั้น ฉันใด, ในเวลาที่เจริญกรรมฐานนี้ ซึ่งเป็นเช่นกับผ้าเนื้อเกลี้ยง จำต้องปรารถนาทั้งสติอันมีกำลัง อันมีส่วนเปรียบกันได้กับเข็ม, ทั้งปัญญาอันสัมปยุตกับสตินั้น อันมีกำลังซึ่งมีส่วนเปรียบกันได้ กับด้ายร้อยห่วงเข็มฉันนั้น. ก็แลภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยสติและปัญญาเหล่านั้น ไม่พึงค้นหาลมอัสสาสะและปัสสาสะเหล่านั้น ในที่อื่นไปจากโอกาสที่ลมกระทบตามปกติ.

ยถา ปน กสฺสโก กสึ กสิตฺวา พลิพทฺเท มุญฺจิตฺวา โคจรมุเข กตฺวา ฉายาย นิสินฺโน วิสฺสเมยฺย, อถสฺส เต พลิพทฺทา เวเคน อฏวึ ปวิเสยฺยุํ. โย โหติ เฉโก กสฺสโก, โส ปุน เต คเหตฺวา โยเชตุกาโม น เตสํ อนุปทํ คนฺตฺวา อฏวึ อาหิณฺฑติ, อถโข รสฺมิญฺจ ปโตทญฺจ คเหตฺวา อุชุกเมว เตสํ นิปาตนติตฺถํ คนฺตฺวา นิสีทติ วา นิปชฺชติ

เหมือนอย่างว่า ชาวนาไถนาแล้ว ก็ปล่อยโคพลิพัทธ์ (โคงาน) ให้มุ่งหน้าสู่ที่หากิน แล้วก็นั่งพักอยู่ใต้เงาไม้, ลำดับนั้น โคพลิพัทธ์เหล่านั้นของเขาจะพึงเข้าดงไปโดยเร็ว. ชาวนาผู้ที่เป็นคนฉลาด ใคร่จะจับมันมาเทียมไถอีก ย่อมไม่เที่ยวตามรอยเท้ามันเข้าดงไป, แต่ว่า จะถือเชือกและปฏัก ตรงไปสู่ท่าน้ำที่มันจะลง แล้วนั่งหรือนอน(รอ) อยู่, ต่อมาเมื่อเขาเห็นโค

วา, อถ เต โคเณ ทิวสภาคํ จริตฺวา นิปาตนติตฺถํ โอตริตฺวา นฺหาตฺวา จ ปิวิตฺวา จ ปจฺจุตฺตริตฺวา ฐิเต ทิสฺวา รสฺมิยา พนฺธิตฺวา ปโตเทน วิชฺฌนฺโต อาเนตฺวา โยเชตฺวา ปุน กมฺมํ กโรติ, เอวเมว เตน ภิกฺขุนา น เต อสฺสาสปสฺสาสา อญฺญตฺร ปกติผุฏฺโฐกาสา ปริเยสิตพฺพา. สติรสฺมึ ปน ปญฺญาปโตทญฺจ คเหตฺวา ปกติผุฏฺโฐกาเส จิตฺตํ ฐเปตฺวา มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ. เอวํ หิสฺส มนสิกโรโต น จิรสฺเสว เต อุปฏฺฐหนฺติ นิปาตนติตฺเถ วิย โคณา. ตโตเนน สติรสฺมิยา พนฺธิตฺวา ตสฺมึเยว ฐาเน โยเชตฺวา ปญฺญาปโตเทน วิชฺฌนฺเตน ปุนปฺปุนํ กมฺมฏฺฐานํ อนุยุญฺชิตพฺพํ.

เหล่านั้น ซึ่งเที่ยวไปตลอดกลางวัน แล้วย่างลงท่าน้ำ อาบและดื่มแล้วก็ลุกขึ้นมายืนอยู่ จึงเอาเชือกผูก เอาปฏักแทง นำมาเทียมไถ กระทำการงานอีก ฉันใด, ภิกษุรูปนั้นก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่พึงค้นหาลมอัสสาสะและปัสสาสะเหล่านั้น ในที่อื่นไปจากโอกาสที่ลมกระทบตามปกติ. แต่ว่า พึงถือเชือกคือสติ และปฏัก คือปัญญา ตั้งจิตไว้ตรงโอกาสที่ลมกระทบตามปกติ ทำมนสิการให้เป็นไปเถิด. ด้วยว่า เมื่อเธอมนสิการไปอย่างนี้ ลมอัสสาสะและปัสสาสะเหล่านั้น จะปรากฏได้ต่อกาลไม่นานเลย ดุจโคทั้งหลายปรากฏที่ท่าน้ำ ฉะนั้น. แต่นั้นเธอพึงใช้เชือกคือสติ ผูกแล้วเทียมไว้ ณ ที่ตรงนั้นนั่นแหละ ใช้ปฏัก คือปัญญา แทงอยู่ ตามประกอบกรรมฐานไปซ้ำ ๆ ซาก ๆ เถิด.

๒๓๑. ตสฺเสวมนุยุญฺชโต น จิรสฺเสว นิมิตฺตํ อุปฏฺฐาติ. ตํ ปเนตํ น สพฺเพสํ เอกสทิสํ โหติ. อปิจ โข กสฺสจิ

๒๓๑. เมื่อเธอตามประกอบกรรมฐานไปอย่างนี้ นิมิตจะปรากฏต่อกาลไม่นานเลย. อาจารย์บางท่านกล่าวว่า ก็พระ–

สุขสมฺผสฺสํ อุปฺปาทยมานา[๑] ตูลปิจุ วิย กปฺปาสปิจุ วิย วาตธารา วิย จ อุปฏฺฐาตีติ เอกจฺเจ อาหุ.

โยคาวจรทุกรูป จะมีนิมิตนี้นั้นปรากฏเหมือนเป็นอันเดียวกันก็หาไม่. แต่ว่าบางท่านปรากฏเป็นดุจปุยนุ่น เป็นดุจปุยฝ้ายและเป็นดุจสายลม ซึ่งจะทำสัมผัสอันเป็นสุขให้เกิดขึ้น ดังนี้.

อยํ ปน <u>อฏฺฐกถาสุ วินิจฺฉโย</u>, อิทญฺหิ กสฺสจิ ตารกรูปํ วิย มณิคุลิกา วิย มุตฺตาคุลิกา วิย จ, กสฺสจิ ขรสมฺผสฺสํ หุตฺวา กปฺปาสฏฺฐิ วิย ทารุสารสูจิ วิย จ, กสฺสจิ ทีฆปามงฺคสุตฺตํ วิย กุสุมทามํ วิย ธูมสิขา วิย จ, กสฺสจิ วิตฺถตมกฺกฏกสุตฺตํ วิย พลาหกปฏลํ วิย ปทุมปุปฺผํ วิย รถจกฺกํ วิย จนฺทมณฺฑลํ วิย สูริยมณฺฑลํ วิย จ อุปฏฺฐาติ. ตญฺจ ปเนตํ ยถา สมฺพหุเลสุ ภิกฺขูสุ สุตฺตนฺตํ สชฺฌายิตฺวา นิสินฺเนสุ เอเกน ภิกฺขุนา "ตุมฺหากํ กีทิสํ หุตฺวา

ส่วนต่อไปนี้ <u>เป็นคำวินิจฉัยในอรรถกถาทั้งหลาย</u>, ก็นิมิตนี้ สำหรับพระโยคีบางรูป ปรากฏเหมือนรูปดาว เหมือนก้อนแก้วมณี และเหมือนก้อนแก้วมุกดา, สำหรับบางรูป ปรากฏเป็นของมีสัมผัสหยาบเหมือนเม็ดฝ้าย และเหมือนเสี้ยนแก่นไม้, สำหรับบางรูป ปรากฏเหมือนสายสังวาลยาว เหมือนพวงดอกไม้และเหมือนเปลวควัน, สำหรับบางรูป ปรากฏเหมือนใยแมงมุมที่ขึงอยู่ เหมือนชั้นเมฆ เหมือนดอกปทุม เหมือนล้อรถ เหมือนดวงจันทร์และเหมือนดวงอาทิตย์. ก็แล กรรมฐาน

---

[๑] ฉ. อุปฺปาทยมาโน.

อิทํ สุตฺตํ อุปฏฺฐาตี''ติ วุตฺเต เอโก ''มยฺหํ มหตี ปพฺพเตยฺยา นที วิย หุตฺวา อุปฏฺฐาตี''ติ อาห. อปโร ''มยฺหํ เอกา วนราชิ วิย''. อญฺโญ ''มยฺหํ เอโก สีตจฺฉาโย สาขาสมฺปนฺโน ผลภารภริตรุกฺโข วิยา''ติ. เตสํ หิ ตํ เอกเมว สุตฺตํ สญฺญานานตาย นานโต อุปฏฺฐาติ. เอวํ เอกเมว กมฺมฏฺฐานํ สญฺญานานตาย นานโต อุปฏฺฐาติ. สญฺญชํ หิ เอตํ สญฺญานิทานํ สญฺญาปภวํ. ตสฺมา สญฺญานานตาย นานโต อุปฏฺฐาตีติ เวทิตพฺพํ.

เดียวกันนี้นั้นนั่นเอง ย่อมปรากฏแตกต่างกัน ก็เพราะความต่างกันแห่งสัญญา เหมือนอย่างเมื่อภิกษุทั้งหลายจำนวนมาก นั่งสวดพระสูตรกันอยู่ เมื่อภิกษุรูปหนึ่งถามขึ้นว่า "พระสูตรนี้ ปรากฏแก่ท่านทั้งหลายเป็นเหมือนกับอะไร" ดังนี้ รูปหนึ่งตอบว่าว่า "สำหรับผม ปรากฏเหมือนลำน้ำใหญ่ที่ไหลลงมาจากภูเขา". อีกรูปหนึ่ง ตอบว่า "สำหรับผมปรากฏเหมือนแนวป่าแห่งหนึ่ง". รูปอื่นตอบอีกว่า "สำหรับผม ปรากฏเหมือนต้นไม้ที่มีผลดกสะพรั่ง มีเงาร่มเย็น มีกิ่งก้านสมบูรณ์ ต้นหนึ่ง" ดังนี้. ก็พระสูตรนั้น สูตรเดียวกันนั่นแหละ ปรากฏแก่ภิกษุเหล่านั้นแตกต่างกัน เพราะความต่างกันแห่งสัญญา ฉะนั้น. จริงอยู่ กรรมฐานนี้เกิดจากสัญญา มีสัญญาเป็นเหตุ มีสัญญาเป็นแดนเกิด. เพราะฉะนั้น จึงพึงทราบว่า ปรากฏว่าต่างกัน ก็เพราะความต่างกันแห่งสัญญา.

เอตฺถ จ อญฺญเมว อสฺสาสารมฺมณํ จิตฺตํ, อญฺญํ ปสฺสาสารมฺมณํ จิตฺตํ, อญฺญํ นิมิตฺตารมฺมณํ. ยสฺส หิ อิเม ตโย ธมฺมา นตฺถิ, ตสฺส กมฺมฏฺฐานํ เนว อปฺปนํ, น อุปจารํ ปาปุณาติ. ยสฺส ปนิเม ตโย ธมฺมา อตฺถิ, ตสฺเสว กมฺมฏฺฐานํ อุปจารญฺจ อปฺปนญฺจ ปาปุณาติ. วุตฺตเญหตํ :

อนึ่ง ในอานาปานสติกรรมฐานนี้ จิตที่มีลมหายใจเข้าเป็นอารมณ์ ก็ดวงหนึ่งนั่นเทียว, จิตที่มีลมหายใจออกเป็นอารมณ์ ก็ดวงหนึ่ง, จิตที่มีนิมิตเป็นอารมณ์ ก็ดวงหนึ่ง. ก็พระโยคีรูปใดไม่มีธรรม ๓ อย่างเหล่านี้, กรรมฐานของพระโยคีรูปนั้นย่อมไม่บรรลุอัปปนา, ไม่บรรลุอุปจาระ. ส่วนพระโยคีรูปใดมีธรรม ๓ อย่าง เหล่านี้, กรรมฐานของพระโยคีรูปนั้นเท่านั้น จึงจะบรรลุอุปจาระ และอัปปนาได้. ข้อนี้สมจริงตามที่ท่านพระสารีบุตรเถระ กล่าวไว้ว่า :

"นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา
อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺส
อชานโต จ[๑] ตโย ธมฺเม
ภาวนา นุปลพฺภติ.
นิมิตฺตํ อสฺสาสปสฺสาสา
อนารมฺมณเมกจิตฺตสฺส

"นิมิต ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวงเดียวกัน แต่เมื่อภิกษุไม่รู้ซึ่งธรรมทั้ง ๓ ภาวนาก็จะสำเร็จไม่ได้.
นิมิต ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก มิได้เป็นอารมณ์ของจิตดวง-

[๑] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ชานโต จ[๑] ตโย ธมฺเม ภาวนา อุปลพฺภตี''ติ.

เดียวกัน แต่เมื่อภิกษุรู้อยู่ซึ่งธรรมทั้ง ๓ ภาวนาก็จะสำเร็จได้" ดังนี้.

๒๓๒. เอวํ อุปฏฺฐิเต ปน นิมิตฺเต เตน ภิกฺขุนา อาจริยสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา อาโรเจตพฺพํ "มยฺหํ ภนฺเต เอวรูปํ นาม อุปฏฺฐาตี''ติ. อาจริเยน ปน เอตํ นิมิตฺตนฺติ วา น วา นิมิตฺตนฺติ น วตฺตพฺพํ. "เอวํ โหติ อาวุโส''ติ วตฺวา ปุนปฺปุนํ เอวํ[๒] มนสิกโรหีติ วตฺตพฺโพ. นิมิตฺตนฺติ หิ วุตฺเต โวสานํ อาปชฺเชยฺย. น นิมิตฺตนฺติ วุตฺเต นิราโส วิสีเทยฺย. ตสฺมา ตทุภยมฺปิ อวตฺวา มนสิกาเรเยว นิโยเชตพฺโพติ เอวํ ตาว ทีฆภาณกา.

๒๓๒. ก่อนอื่น ท่านอาจารย์ผู้บอกกล่าวทีฆนิกาย กล่าวไว้อย่างนี้ว่า ก็เมื่อนิมิตปรากฏแล้วอย่างนี้ ภิกษุนั้นพึงไปสู่สำนักของอาจารย์ แล้วแจ้งให้ท่านทราบว่า "ท่านผู้เจริญ อารมณ์ลักษณะอย่างนี้ปรากฏแก่กระผม" ดังนี้เถิด. ฝ่ายอาจารย์ไม่ควรกล่าวว่า นี่เป็นนิมิต หรือว่า นี่ไม่ใช่นิมิต. แต่ควรกล่าวกะเธอว่า "มันก็เป็นอย่างนี้แหละท่าน" แล้วกล่าวว่า จงมนสิการไปเรื่อย ๆ อย่างนี้เถิด. เพราะว่า เมื่อบอกว่า เป็นนิมิต เธอก็จะพึงหยุดชะงักเสีย. เมื่อบอกว่า ไม่ใช่นิมิต เธอก็จะพึงหมดหวังท้อถอยไป. เพราะฉะนั้น ต้องไม่กล่าวทั้ง ๒ อย่างนั้น ชักชวนให้ประกอบในมนสิการเท่านั้น ดังนี้.

---

[๑] ฉ. ชานโตว.

[๒] ฉ. เอวํ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

<u>มชฺฌิมภาณกา</u> ปนาหุ "นิมิตฺตมิทํ อาวุโส, กมฺมฏฺฐานํ ปุนปฺปุนํ มนสิกโรหิ สปฺปุริสาติ วตฺตพฺโพ"ติ. อถาเนน นิมิตฺเตเยว จิตฺตํ ฐเปตพฺพํ. เอวมสฺสายํ อิโต ปภูติ ฐปนาวเสน ภาวนา โหติ. วุตฺตญฺเหตํ โปราเณหิ :

ส่วน <u>อาจารย์ผู้บอกกล่าวมัชฌิมนิกาย</u> กล่าวไว้ว่า "อาจารย์ควรกล่าวกะพระโยคีว่า นี้เป็นนิมิตนะ ท่าน, ขอจงมนสิการกรรมฐานต่อไปเรื่อย ๆ เถอะนะท่านสัตบุรุษ" ดังนี้. ลำดับนั้น เธอพึงตั้งจิตไว้ในนิมิตอย่างเดียว. จำเดิมแต่นี้ไป ภาวนานี้ก็จะมีแก่เธอ โดยเกี่ยวกับฐปนา โดยประการที่กล่าวแล้ว. ข้อนี้ สมจริง ตามที่ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย กล่าวไว้ว่า :

"นิมิตฺเต ฐปยํ จิตฺตํ
นานาการํ วิภาวยํ
ธีโร อสฺสาสปสฺสาเส
สกํ จิตฺตํ นิพนฺธตี"ติ.

"พระโยคีผู้เป็นนักปราชญ์ เมื่อตั้งจิตไว้ในนิมิต ทำอาการต่าง ๆ ในลมหายใจเข้า และลมหายใจออกให้หายไป ก็ย่อมผูกจิตของตนเอาไว้ได้" ดังนี้.

ตสฺเสวํ นิมิตฺตุปฏฺฐานโต ปภูติ นีวรณานิ วิกฺขมฺภิตาเนว โหนฺติ,

ตั้งแต่นิมิตปรากฏอย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลาย ก็เป็นอันถูกเธอข่มเอาไว้ได้ทีเดียว,

---

๑ สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๕๒๓.

กิเลสา สนฺนิสินฺนาว. สติ อุปฏฺฐิตาเยว. จิตฺตํ อุปจารสมาธินา สมาหิตเมว. อถาเนน ตํ นิมิตฺตํ เนว วณฺณโต มนสิกาตพฺพํ, น ลกฺขณโต ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ. อปิจ โข ขตฺติยมเหสิยา จกฺกวตฺติคพฺโภ วิย กสเกน สาลิยวคพฺโภ วิย จ อาวาสาทีนิ สตฺต อสปฺปายานิ วชฺเชตฺวา ตาเนว สตฺต สปฺปายานิ เสวนฺเตน สาธุกํ รกฺขิตพฺพํ. อถ นํ เอวํ รกฺขิตฺวา ปุนปฺปุนํ มนสิการวเสน วุฑฺฒึ วิรุฬฺหึ คมยิตฺวา ทสวิธํ อปฺปนาโกสลฺลํ สมฺปาเทตพฺพํ, วีริยสมตา โยเชตพฺพา. ตสฺเสวํ ฆเฏนฺตสฺส ปฐวีกสิเณ วุตฺตานุกฺกเมเนว ตสฺมึ นิมิตฺเต จตุกฺกปญฺจกชฺฌานานิ นิพฺพตฺตนฺติ.

กิเลสทั้งหลายสงบนิ่งไปทีเดียว. สติก็เข้าไปตั้งไว้ได้แล้วแน่เทียว. จิตก็เป็นอันตั้งมั่นด้วยอุปจารสมาธิแล้วเทียว. ลำดับนั้น เธอไม่ควรใส่ใจนิมิตนั้นโดยสี, ไม่ควรพิจารณาโดยลักษณะเลยทีเดียว. แต่ทว่า พึงเว้นสิ่ง ๗ อย่าง มีอาวาสเป็นต้น อันไม่เป็นสัปปายะเสียแล้วเสพสิ่ง ๗ อย่าง มีอาวาสเป็นต้นนั้นนั่นแหละ ที่เป็นสัปปายะ รักษานิมิตนั้นไว้ให้ดี เหมือนอย่างมเหสีของกษัตริย์รักษาครรภ์แห่ง (พระโอรสผู้จะเป็น) พระเจ้าจักรพรรรดิ และเหมือนอย่างชาวนารักษาครรภ์ข้าวสาลี หรือข้าวเหนียวฉะนั้น. ลำดับนั้น เธอครั้นรักษานิมิตนั้นอย่างนี้แล้ว ทำให้ถึงความเจริญงอกงามด้วยอำนาจการใส่ใจบ่อย ๆ แล้ว ก็พึงทำอัปปนาโกสัลละ ๑๐ อย่าง ให้ถึงพร้อม, พึงประกอบความเสมอกัน แห่งความเพียร. เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้ ฌาน ๔ ฌาน ๕ ก็จะบังเกิดในนิมิตนั้น ตามลำดับที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั้นแล.

๒๓๓. เอวํ นิพฺพตฺตจตุกฺกปญฺจกชฺฌาโน ปเนตฺถ ภิกฺขุ สลฺลกฺขณาวิวฏฺฏนาวเสน กมฺมฏฺฐานํ วฑฺเฒตฺวา ปาริสุทฺธึ ปตฺตุกาโม ตเทว ฌานํ ปญฺจหากาเรหิ วสิปฺปตฺตํ ปคุณํ กตฺวา นามรูปํ ววฏฺฐเปตฺวา วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปติ. กถํ ? โส หิ สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย อสฺสาสปสฺสาสานํ สมุทโย กรชกาโย จ จิตฺตญฺจาติ ปสฺสติ. ยถา หิ กมฺมารคคฺคริยา ธมมานาย ภสฺตญฺจ ปุริสสฺส จ ตชฺชํ วายามํ ปฏิจฺจ วาโต สญฺจรติ, เอวเมว กายญฺจ จิตฺตญฺจ ปฏิจฺจ อสฺสาสปสฺสาสาติ. ตโต อสฺสาสปสฺสาเส จ กายญฺจ รูปํ[๑] จิตฺตญฺจ ตํสมฺปยุตฺตธมฺเม จ อรูปนฺติ ววฏฺฐเปติ. อยเมตฺถ สงฺเขโป. วิตฺถารโต ปน นามรูปววฏฺฐานํ ปรโต อาวิภวิสฺสติ.

๒๓๓. ก็ภิกษุผู้มีฌาน ๔ ฌาน ๕ บังเกิดแล้วอย่างนี้ ใคร่จะเจริญกรรมฐานด้วยอำนาจแห่งสัลลักขณา และวิวัฏฏนา จนบรรลุถึงปาริสุทธิในกายานุปัสสนานี้ ก็ทำฌานนั้นนั่นแหละ ให้บรรลุถึงวสี คือ ให้คล่องแคล่วโดยอาการ ๕ แล้วจึงเริ่มตั้งวิปัสสนากำหนดนามรูป. คืออย่างไร ? คือ ก็ภิกษุนั้นออกจากสมาบัติแล้ว ย่อมพิจารณาเห็นว่า กรชกายและจิตเป็นเหตุเกิดขึ้นแห่งลมหายใจเข้าและออก ดังนี้. เปรียบเหมือนว่า เมื่อเตา (สูบ) ของช่างทอง ถูกชักสูบอยู่ ลมย่อมเข้าออกได้ เพราะอาศัยลูกสูบ และความพยายามอันควรแก่การนั้นของบุรุษฉันใด, ลมหายใจเข้าและออก ย่อมเข้าออกอยู่ได้เพราะอาศัยกายและจิต ฉันนั้นเหมือนกันแล. จากนั้นไป จึงกำหนดลมหายใจเข้าและออก และกายว่าเป็นรูป จิตและธรรมที่สัมปยุตกับจิตนั้นว่า

---

[๑] ฉ. รูปนฺติ.

เป็นนาม. นี้เป็นความสังเขปในการกำหนดนามรูปนี้. ส่วนการกำหนดนามรูปโดยพิสดาร จักมีแจ้งข้างหน้า.

เอวํ นามรูปํ ววฏฺฐเปตฺวา ตสฺส ปจฺจยํ ปริเยสติ. ปริเยสนฺโต จ นํ ทิสฺวา ตีสุปิ อทฺธาสุ นามรูปสฺส ปวตฺตึ อารพฺภ กงฺขํ วิตรติ. วิติณฺณกงฺโข กลาปสมฺมสนวเสน ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา อุทยพฺพยานุปสฺสนาย ปุพฺพภาเค อุปฺปนฺเน โอภาสาทโย ทส วิปสฺสนูปกิเลเส ปหาย อุปกิเลเสหิ มุตฺตํ ปฏิปทาญาณํ มคฺโคติ ววฏฺฐเปตฺวา อุทยํ ปหาย ภงฺคานุปสฺสนํ ปตฺวา นิรนฺตรํ ภงฺคานุปสฺสเนน ภยโต[1] อุปฏฺฐิเตสุ สพฺพสงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทนฺโต วิรชฺชนฺโต วิมุจฺจนฺโต ยถากฺกเมน จตฺตาโร อริยมคฺเค ปาปุณิตฺวา อรหตฺตผเล ปติฏฺฐาย เอกูนวีสติเภทสฺส

ภิกษุ ครั้นกำหนดนามรูปอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมแสวงหาปัจจัยของนามรูปนั้น. และเมื่อแสวงหา เห็นปัจจัยนั้นแล้ว ก็ย่อมข้ามความสงสัย ปรารภความเป็นไปของนามรูปในกาลแม้ทั้ง ๓ ได้. ภิกษุผู้ข้ามความสงสัยได้แล้ว ยก (นามรูป) ขึ้นสู่ไตรลักษณ์ด้วยอำนาจการพิจารณาเป็นกลาป ละวิปัสสนูปกิเลส ๑๐ มีโอภาสเป็นต้น ที่เกิดขึ้นในส่วนเบื้องต้น แห่งอุทยัพพยานุ-ปัสสนาญาณเสีย กำหนดปฏิปทาญาณ อันพ้นจากอุปกิเลสทั้งหลายได้ว่า เป็นมรรค ละทิ้งความเกิด บรรลุภังคานุปัสสนาญาณ เมื่อเบื่อหน่ายคลายกำหนัดในสังขารทั้งปวง ที่ปรากฏว่าเป็นภัย (ของพม่าเป็น "ที่ปรากฏว่าดับไป") โดยการตามเห็นแต่ความดับไป

---

[1] ฉ. อิ. วยโต.

ปจฺจเวกฺขณญาณสฺส ปริยนฺตํ ปตฺโต สเทวกสฺส โลกสฺส อคฺคทกฺขิเณยฺโย โหติ.

อย่างหาระหว่างมิได้อยู่ ก็ชื่อว่า หลุดพ้นอยู่ บรรลุพระอริยมรรค ๔ ได้ตามลำดับ ตั้งอยู่ในพระอรหัตผลแล้ว ก็ถึงซึ่งที่สุดรอบแห่งปัจเวกขณญาณอันมีประเภท ๑๙ เป็นอัครทักขิไณยบุคคลของโลกพร้อมทั้งเทวดา.

เอตฺตาวตา จสฺส คณนํ อาทึ กตฺวา ปฏิปสฺสนาปริโยสานา[1] อานาปานสฺสติสมาธิภาวนา สมตฺตา โหตีติ อยํ สพฺพาการโต ปฐมจตุกฺกวณฺณนา.

ก็ด้วยคำพูดเพียงเท่านี้ อานาปานสติสมาธิภาวนาของภิกษุนั้น จับตั้งแต่การนับเป็นต้นไปจนถึงปฏิปัสสนาเป็นที่สุด ก็เป็นอันจบสิ้นแล นี้เป็นคำพรรณนาจตุกกะที่ ๑ โดยอาการทั้งปวง.

๒๓๔. อิตเรสุ ปน ตีสุ จตุกฺเกสุ ยสฺมา วิสุํ กมฺมฏฺฐานภาวนานโย นาม นตฺถิ. ตสฺมา อนุปทวณฺณนานเยเนว เนสเมวํ[2] อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

๒๓๔. ส่วนใน ๓ จตุกกะ ที่เหลือ เพราะไม่มีภาวนานัยแห่งกรรมฐาน เป็นแผนกหนึ่งต่างหาก. ฉะนั้น อรรถาธิบายแห่งจตุกกะเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบอย่างนี้ ตามนัยแห่งคำพรรณนาตามลำดับบทเท่านั้น.

---

[1] ฉ. วิปสฺสนา...
[2] ฉ. เตสํ เอวํ.

ปีติปฏิสํเวทีติ ปีตึ ปฏิสํวิทิตํ กโรนฺโต ปากฏํ กโรนฺโต อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ตตฺถ ทฺวีหากาเรหิ ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ อารมฺมณโต จ อสมฺโมหโต จ.

บทว่า ปีติปฏิสํเวที เป็นต้น ความว่า ย่อมศึกษา (พยายามสำเหนียก) ว่า เราจักเป็นผู้กระทำปีติให้เป็นอันรู้แจ้ง คือ ทำให้ปรากฏ หายใจเข้า หายใจออก ดังนี้. ในข้อนั้น มีอรรถาธิบายว่า ปีติ ย่อมเป็นธรรมชาติที่พระโยคีรู้แจ้ง โดยอาการ ๒ คือ โดยอารมณ์ และโดยอสัมโมหะ.

กถํ อารมฺมณโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ ? สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชติ. ตสฺส สมาปตฺติกฺขเณ ฌานปฏิลาเภน อารมฺมณโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ, อารมฺมณสฺส ปฏิสํวิทิตตฺตา. กถํ อสมฺโมหโต ? สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีตึ ขยโต วยโต สมฺมสติ. ตสฺส วิปสฺสนากฺขเณ ลกฺขณปฏิเวเธน อสมฺโมหโต ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ. วุตฺตเญฺหตํ ปฏิสมฺภิทายํ[1] :

ถามว่า ปีติ เป็นธรรมชาติที่พระโยคีรู้แจ้งโดยอารมณ์อย่างไร ? ตอบว่า พระโยคีย่อมเข้าฌาน ๒ อันมีปีติ. ในขณะที่เข้าฌาน ปีติ ย่อมเป็นอันพระโยคีนั้นรู้แจ้งโดยอารมณ์ โดยการได้มาซึ่งฌาน, เพราะความที่อารมณ์เป็นสิ่งที่เธอรู้แจ้งแล้ว. ถามว่า ปีติ เป็นธรรมชาติที่พระโยคีรู้แจ้งโดยอสัมโมหะอย่างไร ? ตอบว่า พระโยคีย่อมเข้าฌาน ๒ อันมีปีติ ออกแล้วพิจารณาปีติอันสัมปยุตกับฌาน ว่าสิ้นไป ว่าเสื่อมไป. ปีติก็เป็นอันพระโยคีนั้นรู้แจ้ง

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๒๘๑.

แล้วโดยอสัมโมหะ โดยการแทงตลอดลักษณะในขณะแห่งวิปัสสนา. ข้อนี้ สมจริง ตามที่ท่านพระสารีบุตรเถระ กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ว่า :

"ทีฆํ อสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา โหติ. ตาย สติยา เตน ญาเณน สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ. ทีฆํ ปสฺสาสวเสน. รสฺสํ อสฺสาสวเสน. รสฺสํ ปสฺสาสวเสน. สพฺพกายปฏิสํเวที อสฺสาสปสฺสาสวเสน. ปสฺสมฺภยํ กายสงฺขารํ อสฺสาสปสฺสาสวเสน จิตฺตสฺส เอกคฺคตํ อวิกฺเขปํ ปชานโต สติ อุปฏฺฐิตา โหติ. ตาย สติยา เตน ญาเณน สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ. อาวชฺชโต สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ. ชานโต ปสฺสโต ปจฺจเวกฺขโต จิตฺตํ อธิฏฺฐหโต

"เมื่อภิกษุรู้ชัดอยู่ซึ่งเอกัคตาแห่งจิต คือ ความฟุ้งซ่านด้วยอำนาจแห่งลมหายใจเข้ายาว สติย่อมเป็นธรรมชาติที่เข้าไปตั้งไว้ (ที่อารมณ์) ได้แล้ว. ปีตินั้นก็เป็นอันเธอรู้แจ้งแล้ว ด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น. เมื่อภิกษุรู้ชัดอยู่ซึ่งเอกัคตาแห่งจิต คือความไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจออกยาว... ด้วยอำนาจแห่งลมหายใจออกสั้น...ด้วยอำนาจแห่งความเป็นผู้ทำกองลมทั้งปวง ให้เป็นอันรู้แจ้ง หายใจเข้าหายใจออก ... เมื่อภิกษุรู้ชัดอยู่ซึ่งเอกัคตาแห่งจิต คือความไม่ฟุ้งซ่าน ด้วยอำนาจแห่งการทำกายสังขาร ให้ระงับ

สทฺธาย อธิมุจฺจโต วีริยํ ปคฺคณฺหโต สตึ อุปฏฺฐาปยโต จิตฺตํ สมาทหโต ปญฺญาย ปชานโต อภิญฺเญยฺยํ ปริญฺเญยฺยํ ปหาตพฺพํ ภาเวตพฺพํ สจฺฉิกาตพฺพํ สจฺฉิกโรโต สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหติ. เอวํ สา ปีติ ปฏิสํวิทิตา โหตี"ติ[๑]

หายใจเข้า หายใจออก สติย่อมเป็นธรรมชาติที่เข้าไปตั้งไว้ (ที่อารมณ์) ได้แล้ว. ปีตินั้นก็เป็นอันเธอรู้แจ้งแล้วด้วยสตินั้น ด้วยญาณนั้น. เมื่อภิกษุนึกถึงอยู่ ปีตินั้นก็เป็นอันเธอรู้แจ้งแล้ว. เมื่อภิกษุนั้นรู้อยู่... เมื่อภิกษุเห็นอยู่... เมื่อภิกษุปัจเวกขณ์อยู่... เมื่อภิกษุอธิษฐานจิตอยู่... เมื่อภิกษุน้อมใจเชื่อด้วยศรัทธาอยู่... เมื่อภิกษุประคองความเพียรอยู่... เมื่อภิกษุทำสติให้เข้าไปตั้งไว้อยู่...เมื่อภิกษุทำจิตให้ตั้งมั่นอยู่... เมื่อภิกษุรู้ชัดด้วยปัญญาอยู่... เมื่อภิกษุรู้ยิ่งซึ่งอภิญไญยธรรมอยู่... เมื่อภิกษุกำหนดรู้ปริญไญยธรรมอยู่... เมื่อภิกษุละปหาตัพพธรรมอยู่... เมื่อภิกษุเจริญภาเวตัพพธรรมอยู่...เมื่อภิกษุกระทำให้แจ้งสัจฉิกาตัพพธรรม-

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๒๘๑-๒๘๒.

อยู่ ปีตินั้นก็เป็นอันเธอรู้แจ้งแล้ว. ปีตินั้น เป็นธรรมชาติที่ภิกษุรู้แจ้งอย่างนี้" ดังนี้.

เอเตเนว นเยน อวเสสปทานิปิ อตฺถโต เวทิตพฺพานิ. อิทํ ปเนตฺถ วิเสสมตฺตํ, ติณฺณํ ฌานานํ วเสน สุขปฏิสํเวทิตา, จตุนฺนมฺปิ วเสน จิตฺตสงฺขารปฏิสํเวทิตา เวทิตพฺพา. จิตฺตสงฺขาโรติ เวทนาทโย เทฺว ขนฺธา. สุขปฏิสํเวทีปเท เจตฺถ วิปสฺสนาภูมิทสฺสนตฺถํ "สุขนฺติ เทฺว สุขานิ กายิกญฺจ สุขํ เจตสิกญฺจา"ติ[1] ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตํ. ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารนฺติ โอฬาริกํ โอฬาริกํ จิตฺตสงฺขารํ ปสฺสมฺเภนฺโต, นิโรเธนฺโตติ อตฺโถ. โส วิตฺถารโต กายสงฺขาเร วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ.

แม้บทที่เหลือก็พึงทราบโดยเนื้อความตามนัยนี้แหละ. ก็ในบทเหล่านี้ มีเพียงความต่างกัน ดังต่อไปนี้, คือ ความเป็นสุขปฏิสังเวที (ผู้ทำสุขให้เป็นอันรู้แจ้ง) พึงทราบได้ด้วยอำนาจแห่งฌาน ๓, ความเป็นจิตตสังขารปฏิสังเวที (ผู้ทำจิตตสังขารให้เป็นอันรู้แจ้ง) พึงทราบได้ด้วยอำนาจแห่งฌานทั้ง ๔. คำว่า จิตตสังขาร ได้แก่ ขันธ์ ๒ มีเวทนาเป็นต้น. ก็ในบทว่า สุขปฏิสํเวที นั้น มีคำกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า "คำว่า สุข ได้แก่ สุข ๒ อย่าง คือ กายิกสุข (สุขทางกาย) และเจตสิกสุข (สุขทางใจ)" ดังนี้ เพื่อแสดงภูมิของวิปัสสนา. ข้อว่า ปสฺสมฺภยํ จิตฺตสงฺขารํ เป็นต้น มีอรรถาธิบายว่า เราจัก

[1] ขุ. ป. ๓๑/๒๘๓.

ทำจิตตสังขารที่หยาบ ๆ ให้ระงับ, คือให้ดับไป ดังนี้. ก็ความดับนั้น บัณฑิตพึงทราบโดยพิสดาร ตามนัยที่กล่าวแล้วในกายสังขารนั่นเอง.

อปิเจตฺถ ปีติปเท ปีติสีเสน เวทนา วุตฺตา. สุขปเท สรูเปเนว เวทนา. ทฺวีสุ จิตฺตสงฺขารปเทสุ "สญฺญา จ เวทนา จ เจตสิกา เอเต ธมฺมา จิตฺตปฏิพทฺธา จิตฺตสงฺขารา"ติ[1] วจนโต สญฺญาสมฺปยุตฺตา เวทนาติ. เอวํ เวทนานุปสฺสนานเยน อิทํ จตุกฺกํ ภาสิตนฺติ เวทิตพฺพํ.

อนึ่ง ในบทเหล่านี้ ในบทว่า ปีติ ตรัสถึงเวทนาไว้โดยปีติเป็นสำคัญ. ในบทว่า สุข ตรัสถึงเวทนาโดยสภาวะของตนทีเดียว. ในบทว่า จิตตสังขารทั้ง ๒ บท ตรัสถึงเวทนาอันสัมปยุตกับสัญญา เพราะมีพระบาลีอยู่ว่า "สัญญาและเวทนามีในจิต ธรรมเหล่านี้เนื่องกับจิต จึงชื่อว่า จิตตสังขาร" ดังนี้ ฉะนี้แล. โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ พึงทราบว่า จตุกกะนี้ ทรงภาษิตไว้โดยนัยแห่งเวทนานุปัสสนา.

๒๓๕. ตติยจตุกฺเกปิ จตุนฺนํ ฌานานํ วเสน จิตฺตปฏิสํเวทิตา เวทิตพฺพา. อภิปฺปโมทยํ จิตฺตนฺติ จิตฺตํ โมเทนฺโต

๒๓๕. แม้ในจตุกกะที่ ๓ บัณฑิตพึงทราบความเป็นจิตตปฏิสังเวที (ความเป็นผู้ทำจิตให้เป็นอันรู้แจ้ง) ได้ด้วยอำนาจแห่ง

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๒๘๔.

ปโมเทนฺโต หาเสนฺโต ปหาเสนฺโต อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขติ. ตตฺถ ทฺวีหากาเรหิ อภิปฺปโมโท โหติ สมาธิวเสน จ วิปสฺสนาวเสน จ.

ฌาน ๔. ข้อว่า อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ เป็นต้น ความว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักทำจิตให้บันเทิง คือ ให้ปราโมทย์ ให้รื่นเริง ให้เบิกบาน หายใจเข้า หายใจออก. ในข้อนั้น การทำให้บันเทิง ย่อมมีได้โดยอาการ ๒ คือ โดยเกี่ยวกับสมาธิและโดยเกี่ยวกับวิปัสสนา.

กถํ สมาธิวเสน ? สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชติ. โส สมาปตฺติกฺขเณ สมฺปยุตฺตปีติยา จิตฺตํ อาโมเทติ ปโมเทติ. กถํ วิปสฺสนาวเสน ? สปฺปีติเก เทฺว ฌาเน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีตึ ขยโต วยโต สมฺมสติ. เอวํ วิปสฺสนากฺขเณ ฌานสมฺปยุตฺตํ ปีตึ อารมฺมณํ กตฺวา จิตฺตํ อาโมเทติ ปโมเทติ. เอวํ ปฏิปนฺโน "อภิปฺปโมทยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี"ติ วุจฺจติ.

โดยเกี่ยวกับสมาธิอย่างไร ? เฉลยว่า ภิกษุย่อมเข้าฌาน ๒ อันมีปีติ. ในขณะที่เข้าฌานอยู่ ภิกษุนั้นชื่อว่า ย่อมทำจิตให้บันเทิง ให้ปราโมทย์ ด้วยปีติที่สัมปยุต (กับจิตนั้น). โดยเกี่ยวกับวิปัสสนาอย่างไร ? เฉลยว่า ภิกษุย่อมเข้าฌาน ๒ อันมีปีติออกแล้ว ก็พิจารณาปีติอันสัมปยุตกับฌานโดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป. เธอเพราะทำปีติอันสัมปยุตกับฌานให้เป็นอารมณ์ในขณะแห่งวิปัสสนาอย่างนี้ จึงชื่อว่า ทำจิตให้บันเทิง ให้ปราโมทย์อยู่. ภิกษุผู้ปฏิบัติได้อย่างนี้ กล่าวได้ว่า "ชื่อว่า ย่อมศึกษาว่า

เราจักทำจิตให้บันเทิง หายใจเข้า หายใจออก" ดังนี้.

สมาทหํ จิตฺตนฺติ ปฐมชฺฌานาทิวเสน อารมฺมเณ จิตฺตํ สมํ อาทหนฺโต[๑] สมํ ฐเปนฺโต. ตานิ วา ปน ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ ขยโต วยโต สมฺมสโต วิปสฺสนากฺขเณ ลกฺขณปฏิเวเธน อุปฺปชฺชติ ขณิกจิตฺเตกคฺคตา. เอวํ อุปฺปนฺนาย ขณิกจิตฺเตกคฺคตาย วเสนาปิ อารมฺมเณ จิตฺตํ สมํ อาทหนฺโต สมํ ฐเปนฺโต "สมาทหํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี"ติ วุจฺจติ.

ข้อว่า สมาทหํ จิตฺตํ (ทำจิตให้ตั้งมั่นเสมอ) เป็นต้น ความว่า ทำจิตให้ตั้งมั่นเสมอ คือ ดำรงไว้เสมอในอารมณ์ด้วย-อำนาจแห่งปฐมฌานเป็นต้น. ก็หรือว่าเมื่อพระโยคีเข้าฌานเหล่านั้น ออกแล้วพิจารณาจิตอันสัมปยุตกับฌานโดยความสิ้นไปโดยความเสื่อมไป ขณิกจิตเตกัคคตา ย่อมเกิดขึ้น โดยการแทงตลอดลักษณะในขณะแห่งวิปัสสนา. เมื่อทำจิตให้ตั้งมั่นเสมอ คือเมื่อดำรงไว้เสมอในอารมณ์ แม้ด้วยอำนาจแห่งขณิกจิตเตกัคตา ที่เกิดขึ้นอย่างนี้ ก็กล่าวได้ว่า "ชื่อว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักทำจิตให้ตั้งมั่นเสมอ หายใจเข้า หายใจออก" ดังนี้.

วิโมจยํ จิตฺตนฺติ ปฐมชฺฌาเนน นีวรเณหิ จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต,

ข้อว่า วิโมจยํ จิตฺตํ (เราจักทำจิตให้พ้น)เป็นต้น ความว่า พระโยคีเปลื้องจิต

---

๑ ม. สมาทหนฺโต.

ทุติเยน วิตกฺกวิจาเรหิ, ตติเยน ปีติยา, จตุตฺเถน สุขทุกฺเขหิ จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต. ตานิ วา ปน ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย ฌานสมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ ขยโต วยโต สมฺมสติ. โส วิปสฺสนากฺขเณ อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาโต จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต? ทุกฺขานุปสฺสนาย สุขสญฺญาโต, อนตฺตานุปสฺสนาย อตฺตสญฺญาโต, นิพฺพิทานุปสฺสนาย นนฺทิโต, วิราคานุปสฺสนาย ราคโต, นิโรธานุปสฺสนาย สมุทยโต, ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย อาทานโต จิตฺตํ โมเจนฺโต วิโมเจนฺโต[๑] อสฺสสติ เจว ปสฺสสติ จ. เตน วุจฺจติ "วิโมจยํ จิตฺตํ อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี"ติ. เอวํ <u>จิตฺตานุปสฺสนาวเสน</u> อิทํ จตุกฺกํ ภาสิตนฺติ เวทิตพฺพํ.

คือ ทำให้พ้นจากนิวรณ์ทั้งหลายด้วยปฐมฌาน, เปลื้องจิต คือ ทำให้พ้นจากวิตกและวิจารด้วยทุติยฌาน, จากปีติด้วยตติยฌาน, จากสุขและทุกข์ด้วยจตุตถฌาน. ก็หรือว่าพระโยคีเข้าฌานเหล่านั้นออกแล้ว พิจารณาจิตที่สัมปยุตกับฌาน โดยความสิ้นไป โดยความเสื่อมไป. ในขณะแห่งวิปัสสนาพระโยคีนั้นเปลื้องจิต คือ ทำให้พ้นจากนิจจสัญญา ด้วยอนิจจานุปัสสนา, เปลื้องจิตคือทำให้พ้นจากสุขสัญญาด้วยทุกขานุปัสสนา, จากอัตตสัญญาด้วยอนัตตานุปัสสนา, จากนันทิ (ความเพลิน) ด้วยนิพพิทานุปัสสนา, จากราคะด้วยวิราคานุปัสสนา, จากสมุทัยด้วยนิโรธานุปัสสนา, จากอาทานด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา หายใจเข้าและหายใจออกอยู่. เพราะเหตุนั้น จึงกล่าวได้ว่า "ชื่อว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักทำจิตให้พ้นหายใจเข้า หายใจออก" ดังนี้. พึงทราบ

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ว่า จตุกกะนี้ ทรงภาษิตไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นจิตตานุปัสสนา โดยประการที่กล่าวแล้วนี้.

๒๓๖. จตุตฺถจตุกฺเก ปน อนิจฺจานุปสฺสีติ เอตฺถ ตาว อนิจฺจํ เวทิตพฺพํ. อนิจฺจตา เวทิตพฺพา. อนิจฺจานุปสฺสนา เวทิตพฺพา. อนิจฺจานุปสฺสี เวทิตพฺโพ.

๒๓๖. ส่วนในจตุกกะที่ ๔ ก่อนอื่น ในบทว่า อนิจฺจานุปสฺสี นี้ พึงทราบ อนิจฺจํ (สิ่งที่ไม่เที่ยง). พึงทราบ อนิจฺจตา (ภาวะที่ไม่เที่ยง). พึงทราบ อนิจฺจานุปสฺสนา (การพิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่าไม่เที่ยง). พึงทราบ อนิจฺจานุปสฺสี (บุคคลผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่าไม่เที่ยง).

ตตฺถ อนิจฺจนฺติ ปญฺจกฺขนฺธา. กสฺมา ? อุปฺปาทวยญฺญถตฺตภาวา. อนิจฺจตาติ เตสํเยว อุปฺปาทวยญฺญถตฺตํ, หุตฺวา อภาโว วา, นิพฺพตฺตานํ เตเนวากาเรน อฏฺฐตฺวา ขณภงฺเคน เภโทติ อตฺโถ. อนิจฺจานุปสฺสนาติ ตสฺสา อนิจฺจตาย วเสน รูปาทีสุ อนิจฺจนฺติ อนุปสฺสนา. อนิจฺจานุปสฺสีติ ตาย อนุปสฺสนาย สมนฺนาคโต. ตสฺมา

ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า อนิจฺจํ (สิ่งที่ไม่เที่ยง) ได้แก่ ขันธ์ ๕. เพราะเหตุไร ? เพราะมีความเกิดขึ้น เสื่อมไป และความเป็นประการอื่น. บทว่า อนิจฺจตา (ภาวะที่ไม่เที่ยง) ได้แก่ ภาวะที่เกิดขึ้น เสื่อมไป และความเป็นประการอื่นแห่งขันธ์เหล่านั้นนั่นเอง, หรือได้แก่ ภาวะที่มีแล้วกลับไม่มี, ความว่า ได้แก่ ความตั้งอยู่ไม่ได้โดยอาการนั้นนั่นแหละ แล้วแตก

เอวํ ภูโต อสฺสสนฺโต จ ปสฺสสนฺโต จ อิธ "อนิจฺจานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี"ติ เวทิตพฺโพ.

ทำลายไป โดยแตกดับไปในขณะแห่งขันธ์ทั้งหลายที่บังเกิดแล้ว. บทว่า อนิจฺจานุปสฺสนา ได้แก่ การพิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่า ไม่เที่ยง ในขันธ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งอนิจจตานั้น. บทว่า อนิจฺจานุปสฺสี ได้แก่ บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยอนุปัสสนานั้น. เพราะฉะนั้น บุคคลผู้เป็นอย่างนี้ หายใจเข้าและหายใจออกอยู่ พึงทราบว่า "ชื่อว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ว่าไม่เที่ยง หายใจเข้า หายใจออก" ในที่นี้.

วิราคานุปสฺสีติ เอตฺถ ปน เทฺว วิราคา ขยวิราโค จ อจฺจนฺตวิราโค จ. ตตฺถ ขยวิราโคติ สงฺขารานํ ขณภงฺโค[๑] อจฺจนฺตวิราโคติ นิพฺพานํ. วิราคานุปสฺสนาติ ตทุภยวเสน[๒] ปวตฺตา วิปสฺสนา จ มคฺโค จ. ตาย ทุวิธายปิ

ส่วนในบทว่า วิราคานุปสฺสี (บุคคลผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความคลายไป) นี้ มีความว่า ชื่อว่า วิราคะ มี ๒ อย่าง คือ ขยวิราคะ (ความคลายไป คือ ความสิ้นไป) และอัจจันตวิราคะ (ความคลายแน่นอน). ในวิราคะทั้ง ๒ นั้น ความแตก-

---

[๑] ม. ขยภงฺโค.
[๒] ม. ตทุภยทสฺสนวเสน.

อนุปสฺสนาย สมนฺนาคโต หุตฺวา อสฺสสนฺโต ปสฺสสนฺโต จ "วิราคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี"ติ เวทิตพฺโพ. นิโรธานุปสฺสีปเทปิ เอเสว นโย.

ดับไปในขณะแห่งสังขารทั้งหลาย ชื่อว่า ขยวิราคะ. พระนิพพาน ชื่อว่า อัจจันต-วิราคะ. วิปัสสนาและมรรคที่เป็นไปด้วยอำนาจแห่งวิราคะทั้ง ๒ นั้น ชื่อว่า วิราคานุปัสสนา. บุคคลเป็นผู้ถึงพร้อมด้วย-อนุปัสสนาทั้ง ๒ อย่างนั้น หายใจเข้าและหายใจออกอยู่ พึงทราบว่า "ชื่อว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความคลายไป หายใจเข้า หายใจออก" ดังนี้. แม้ในบทว่า นิโรธานุปสฺสี (บุคคลผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความดับไป) ก็นัยนี้แหละ.

ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสีติ เอตฺถาปิ เทฺว ปฏินิสฺสคฺคา ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค จ ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค จ. ปฏินิสฺสคฺโคเยว อนุปสฺสนา ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนา. วิปสฺสนามคฺคานํ เอตํ อธิวจนํ.

แม้ในบทว่า ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี (บุคคลผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความปล่อยไป) นี้ ก็มีความว่า ชื่อว่า ปฏินิสสัคคะ มี ๒ อย่าง คือ ปริจจาคปฏินิสสัคคะ (ความปล่อยไป คือ บริจาค) และปักขันทน-ปฏินิสสัคคะ (ความปล่อยไป คือแล่นไป). อนุปัสสนา คือ ปฏินิสสัคคะ จึงชื่อว่า

คุณศรีสวัสดิ์-คุณจันทร์เกษม จันทนภุมมะ
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปฏินิสสัคคานุปัสสนา. คำว่า ปฏินิสสัคคานุปัสสนา นี้ เป็นชื่อของวิปัสสนาและมรรค.

วิปสฺสนา หิ ตทงฺควเสน สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชติ, สงฺขตโทสทสฺสเนน จ ตพฺพิปรีเต นิพฺพาเน ตนฺนินฺนตาย ปกฺขนฺทตีติ ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค เจว ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค จาติ[๑] วุจฺจติ. มคฺโค ปน สมุจฺเฉทวเสน สทฺธึ ขนฺธาภิสงฺขาเรหิ กิเลเส ปริจฺจชติ, อารมฺมณกรเณน จ นิพฺพาเน ปกฺขนฺทตีติ ปริจฺจาคปฏินิสฺสคฺโค เจว ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโค จาติ[๑] วุจฺจติ. อุภยมฺปิ ปน ปุริมปุริมญาณานํ อนุปสฺสนโต[๒] อนุปสฺสนาติ วุจฺจติ. ตาย ทุวิธายปิ ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสนาย สมนฺนาคโต หุตฺวา อสฺสสนฺโต ปสฺสสนฺโต จ "ปฏินิสฺสคฺคานุปสฺสี อสฺสสิสฺสามิ

จริงอยู่ วิปัสสนา ย่อมสละเสียซึ่งกิเลสทั้งหลาย พร้อมทั้งขันธ์และอภิสังขาร ด้วยอำนาจตทังคปหาน, และเพราะเห็นโทษในสังขตะ จึงแล่นไปในพระนิพพานอันมีสภาวะตรงกันข้ามกับสังขตะนั้น โดยภาวะที่มีใจน้อมไปในพระนิพพานนั้น เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า ปริจจาคปฏินิสสัคคะและปักขันทนปฏินิสสัคคะ. ส่วนมรรค ย่อมสละกิเลสทั้งหลาย พร้อมทั้งขันธ์และอภิสังขาร ด้วยอำนาจสมุจเฉทปหาน, และแล่นไปในพระนิพพาน โดยการกระทำให้เป็นอารมณ์ เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า ปริจจาคปฏินิสสัคคะ และปักขันทนปฏินิสสัคคะ. ก็ธรรมชาติทั้ง ๒ เรียกว่า อนุปัสสนา ก็เพราะการพิจารณา

---

[๑] ฉ. ปกฺขนฺทนปฏินิสฺสคฺโคติ จ.

[๒] ฉ. อนุอนุปสฺสนโต.

ปสฺสสิสฺสามีติ สิกฺขตี''ติ เวทิตพฺโพ.

เห็นตามญาณต้น ๆ. บุคคลเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยปฏินิสสัคคานุปัสสนา ทั้ง ๒ อย่างนั้น หายใจเข้าและหายใจออกอยู่ พึงทราบว่า "ชื่อว่า ย่อมศึกษาว่า เราจักเป็นผู้พิจารณาเห็นเนือง ๆ ซึ่งความปล่อยไป หายใจเข้า หายใจออก" ดังนี้.

อิทํ จตุตฺถจตุกฺกํ สุทฺธวิปสฺสนาวเสน วุตฺตํ. ปุริมานิ ปน ตีณิ สมถวิปสฺสนาวเสน. เอวํ จตุนฺนํ จตุกฺกานํ วเสน โสฬส-วตฺถุกาย อานาปานสฺสติยา ภาวนา เวทิตพฺพา. เอวํ โสฬสวตฺถุวเสน จ[๑] อยํ อานาปานสฺสติ มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา.

จตุกกะที่ ๔ นี้ ตรัสไว้ด้วยอำนาจวิปัสสนาล้วน. ส่วนจตุกกะ ๓ ข้างต้น ตรัสไว้ ด้วยอำนาจสมถะและวิปัสสนา. พึงทราบการเจริญอานาปานสติอันมีวัตถุ ๑๖ ด้วยอำนาจแห่งจตุกกะ ๔ ตามประการที่กล่าวแล้วนี้เถิด. อนึ่ง อานาปานสติโดยเกี่ยวกับวัตถุ ๑๖ ตามประการที่กล่าวนี้ ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก.

๒๓๗. ตตฺรสฺสา[๒] "อยมฺปิ โข ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ ภาวิโต พหุลีกโต

๒๓๗. ในบรรดาอานิสงส์เหล่านั้น พึงทราบความ ที่อานาปานสตินี้ มีอานิสงส์มาก

---

[๑] ฉ. จ ปน.
[๒] ฉ. ตตฺรสฺส.

สนฺโต เจว ปณีโต จา"ติ[๑]อาทิวจนโต สนฺตภาวาทิวเสนาปิ มหานิสํสตา เวทิตพฺพา, วิตกฺกุปจฺเฉทสมตฺถตายปิ. อยญฺหิ สนฺตปฺปณีตอเสจนกสุขวิหารตฺตา สมาธิอนฺตรายกรานํ วิตกฺกานํ วเสน อิโต จิโต จ จิตฺตสฺส วิธาวนํ วิจฺฉินฺทิตฺวา อานาปานารมฺมณาภิมุขเมว จิตฺตํ กโรติ. เตน[๒] วุตฺตํ "อานาปานสฺสติ ภาเวตพฺพา วิตกฺกูปจฺเฉทายา"ติ[๓]

โดยเกี่ยวกับความเป็นธรรม ที่สงบเป็นต้น ตามคำที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติสมาธิแม้นี้แล ที่ภิกษุทำให้เกิดแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นธรรมที่สงบแท้ด้วย ประณีตแท้ด้วย" ดังนี้เป็นต้น ก็ได้, โดยความเป็นธรรม ที่สามารถตัดวิตกได้ก็ได้. จริงอยู่ สมาธินี้ เพราะความเป็นธรรมที่สงบ ประณีต เกี้ยงเกลา และเป็นสุขวิหาร จึงตัดความพล่านไปข้างนั้นข้างนี้แห่งจิต ด้วยอำนาจแห่งวิตก ที่กระทำอันตรายต่อสมาธิ แล้วกระทำจิตให้บ่ายหน้าตรงต่ออารมณ์ คือลมหายใจเข้า และลมหายใจออกเท่านั้น. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า "พึงเจริญอานาปานสติเพื่อตัดวิตก" ดังนี้.

วิชฺชาวิมุตฺติปาริปูริยา มูลภาเวนาปิ จสฺสา มหานิสํสตา เวทิตพฺพา.

อนึ่ง พึงทราบถึงภาวะที่อานาปานสตินั้น มีอานิสงส์มากมาย แม้โดยความเป็นมูล

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๔๐๗.

[๒] ฉ. เตเนว.

[๓] องฺ. นวก. ๒๑/๓๗๑.

วุตฺตเญฺหตํ ภควตา : "อานาปานสฺสติ ภิกฺขเว ภาวิตา พหุลีกตา จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ปริปูเรติ, จตฺตาโร สติปฏฺฐานา ภาวิตา พหุลีกตา สตฺต สมฺโพชฺฌงฺเค[๑] ปริปูเรนฺติ, สตฺต สมฺโพชฺฌงฺคา[๑] ภาวิตา พหุลีกตา วิชฺชาวิมุตฺตึ ปริปูเรนฺตี"ติ[๒]

แห่งการทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์. ข้อนี้สมจริง ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อานาปานสติที่ภิกษุทำให้เกิดแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมทำสติปัฏฐาน ๔ ให้บริบูรณ์, สติปัฏฐาน ๔ ที่ภิกษุทำให้เกิดแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมทำสัมโพชฌงค์ ๗ ให้บริบูรณ์, สัมโพชฌงค์ ๗ ที่ภิกษุทำให้เกิดแล้ว ทำให้มากแล้ว ย่อมทำวิชชาและวิมุตติให้บริบูรณ์" ดังนี้.

อปิจ จริมกานํ อสฺสาสปสฺสาสานํ วิทิตภาวกรณโตปิสฺสา มหานิสํสตา เวทิตพฺพา. วุตฺตเญฺหตํ ภควตา : "เอวํ ภาวิตาย โข ราหุล อานาปานสฺสติยา เอวํ พหุลีกตาย เยปิ เต จริมกา อสฺสาสปสฺสาสา, เตปิ วิทิตาว นิรุชฺฌนฺติ, โน อวิทิตา"ติ[๓]

อีกนัยหนึ่ง พึงทราบความที่อานาปานสตินั้น มีอานิสงส์มาก แม้โดยการทำให้รู้ลมหายใจเข้า และลมหายใจออกอันเป็นจริมกะ (มีที่สุด). ข้อนี้ สมจริง ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า : "ดูกรราหุล เมื่ออานาปานสติ เธอทำให้เกิดได้อย่างนี้แล้ว เมื่ออานาปานสติ เธอทำให้

---

[๑] ฉ. โพชฺฌงฺเค, โพชฺฌงฺคา.

[๒] ม. อุ. ๑๔/๑๙๓-๑๙๔.

[๓] ม. ม. ๑๓/๑๔๒.

มากได้อย่างนี้แล้ว ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่เป็นจริมกะ แม้เหล่านั้นอันใด, ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกที่เป็นจริมกะแม้เหล่านั้น ที่เธอรู้แล้วนั่นเทียว ก็ดับไป, ไม่ใช่ยังไม่ทันรู้ก็ดับไป" ดังนี้.

๒๓๘. ตตฺถ นิโรธวเสน ตโย จริมกา ภวจริมกา, ฌานจริมกา, จุติจริมกาติ. ภเวสุ หิ กามภเว อสฺสาสปสฺสาสา ปวตฺตนฺติ, รูปารูปภเวสุ นปฺปวตฺตนฺติ, ตสฺมา เต ภวจริมกา. ฌาเนสุ ปุริมเก[๑] ฌานตฺตเย ปวตฺตนฺติ, จตุตฺเถ นปฺปวตฺตนฺติ, ตสฺมา เต ฌานจริมกา. เย ปน จุติจิตฺตสฺส ปุรโต โสฬสเมน จิตฺเตน สทฺธึ อุปฺปชฺชิตฺวา จุติจิตฺเตน สห นิรุชฺฌนฺติ, อิเม จุติจริมกา นาม. อิเม อิธ "จริมกา"ติ อธิปฺเปตา.

๒๓๘. ในบรรดาลมหายใจ เหล่านั้น ว่าโดยเกี่ยวกับความดับ ก็จัดเป็นจริมกะ ๓ อย่าง คือ ภวจริมกะ ๑, ฌานจริมกะ ๑, จุติจริมกะ ๑. จริงอยู่ ในบรรดาภพทั้งหลาย ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ย่อมเป็นไปในกามภพ, ไม่เป็นไปในรูปภพและอรูปภพ, เพราะฉะนั้น ลมหายใจเข้าและออกเหล่านั้น จึงชื่อว่า ภวจริมกะ. ในบรรดาฌานทั้งหลาย ลมหายใจเข้าและลมหายใจออก ย่อมเป็นไปในฌาน ๓ ข้างต้น, ไม่เป็นไปในฌานที่ ๔, เพราะ-ฉะนั้น ลมหายใจเข้าและออกเหล่านั้น จึง

[๑] ฉ. ปุริเม.

ชื่อว่า <u>ฌานจริมกะ</u>. ส่วนลมหายใจเข้าและลมหายใจออกเหล่าใด เกิดขึ้นพร้อมกับจิตดวงที่ ๑๖ เบื้องหน้าจุติจิต แล้วดับไปพร้อมกับจุติจิต, ลมหายใจเข้าและออกเหล่านี้ชื่อว่า <u>จุติจริมกะ</u>. ลมหายใจที่ชื่อว่าจุติจริมกะเหล่านี้ เป็นลมหายใจที่ทรงประสงค์ว่า "เป็นจริมกะ" ในสูตรนี้.

อิมํ กิร กมฺมฏฺฐานมนุยุตฺตสฺส ภิกฺขุโน อานาปานารมฺมณสฺส สุฏฺฐุ ปริคฺคหิตตฺตา จุติจิตฺตสฺส ปุรโต โสฬสมสฺส จิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ อุปฺปาทํ อาวชฺชโต[1] อุปฺปาโทปิ เนสํ ปากโฏ โหติ. ฐิติมาวชฺชโต ฐิติปิ เนสํ ปากฏา โหติ. ภงฺคํ อาวชฺชโต[1] ภงฺโคปิ[2] เนสํ ปากโฏ โหติ.

ได้ยินว่า สำหรับภิกษุผู้ตามประกอบกรรมฐานนี้ เพราะความที่อารมณ์ คือลมหายใจเข้าและออก เธอกำหนดถือเอาได้เป็นอย่างดีแล้ว เมื่อนึกถึงความเกิดขึ้นตรงอุปปาทขณะแห่งจิตดวงที่ ๑๖ เบื้องหน้าแต่จุติจิต แม้ความเกิดขึ้นของลมเหล่านั้นก็ปรากฏ. เมื่อนึกถึงความตั้งอยู่ แม้ความตั้งอยู่ของลมเหล่านั้นก็ปรากฏ. เมื่อนึกถึงความดับไป แม้ความดับไปของลมเหล่านั้นก็ปรากฏ.

---

[1] ฉ. อาวชฺชยโต จ.

[2] ฉ. ปิ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

อิโต อญฺญตรํ[๑] กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตฺวา อรหตฺตํ ปตฺตสฺส ภิกฺขุโน หิ อายุอนฺตรํ ปริจฺฉินฺนํ วา โหติ อปริจฺฉินฺนํ วา. อิมํ ปน โสฬสวตฺถุกํ อานาปานสฺสตึ ภาเวตฺวา อรหตฺตํ ปตฺตสฺส อายุอนฺตรํ ปริจฺฉินฺนเมว โหติ. โส "เอตฺตกนฺทานิ เม อายุสงฺขารา ปวตฺติสฺสนฺติ, น อิโต ปรนฺ"ติ ญตฺวา อตฺตโน ธมฺมตาเยว สรีรปฏิชคฺคนนิวาสน-ปารุปนาทีนิ สพฺพกิจฺจานิ กตฺวา อกฺขีนิ นิมฺมีเลติ โกฏิปพฺพตวิหารวาสี ติสฺสตฺเถโร วิย มหากรฬฺชนิยวิหารวาสี มหาติสฺสตฺเถโร วิย เทวปุตฺตรฏฺเฐ[๒] ปิณฺฑปาติกติสฺสตฺเถโร วิย จิตฺตลปพฺพตวิหารวาสิโน เทฺวภาติยตฺเถรา วิย จ.

จริงอยู่ ภิกษุผู้เจริญกรรมฐานอื่นจากอานาปานสติกรรมฐานนี้ แล้วบรรลุพระ-อรหัต ย่อมกำหนดขั้นอายุได้บ้าง กำหนดไม่ได้บ้าง. แต่ว่า ภิกษุผู้เจริญอานาปานสติอันมีวัตถุ ๑๖ นี้ แล้วบรรลุพระอรหัต ย่อมกำหนดขีดขั้นอายุได้ทีเดียว. ภิกษุรูปนั้นทราบว่า "บัดนี้ อายุสังขารของเราจักเป็นไปได้ตลอดกาลเพียงเท่านี้, ไม่ยิ่งไปกว่านี้" ดังนี้แล้ว ก็ทำกิจทั้งปวง มีการชำระร่างกาย การนุ่งห่มเป็นต้น ตามธรรมดาของตนนั่นเทียวแล้วหลับตา (ปรินิพพานไป) เหมือนอย่างพระติสสเถระผู้อยู่ที่โกฏิบรรพตวิหาร เหมือนอย่างพระมหาติสสเถระผู้อยู่ที่มหากรัญชนิยวิหาร เหมือนอย่างพระปิณฑ-ปาติกติสสเถระ ณ แคว้นเทวบุตร และเหมือนอย่างพระเถระ ๒ พี่น้องผู้อยู่ ณ จิตตลบรรพตวิหาร ฉะนั้น.

---

๑ ฉ. อญฺญํ.

๒ ฉ. เทวปุตฺตมหารฏฺเฐ.

ตตฺริทํ เอกวตฺถุปริทีปนํ. ทฺวินฺนํ ภาติยตฺเถรานํ[๑] กิเรโก ปุณฺณมุโปสถทิวเส ปาติโมกฺขํ โอสาเรตฺวา ภิกฺขุสํฆปริวุโต อตฺตโน วสนฏฺฐานํ คนฺตฺวา จงฺกเม ฐิโต จนฺทาโลกํ โอโลเกตฺวา อตฺตโน อายุสงฺขาเร อุปธาเรตฺวา ภิกฺขุสํฆํ อาห "ตุเมฺหหิ กถํ ปรินิพฺพายนฺตา ภิกฺขู ทิฏฺฐปุพฺพา"ติ. ตตฺร เกจิ อาหํสุ "อเมฺหหิ อาสเน นิสินฺนกาว ปรินิพฺพานยนฺตา ทิฏฺฐปุพฺพา"ติ. เกจิ "อเมฺหหิ อากาเส ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา นิสินฺนกา"ติ. เถโร อาห "อหนฺทานิ โว จงฺกมนฺตเมว ปรินิพฺพายมานํ ทสฺเสสฺสามี"ติ. ตโต จงฺกเม เลขํ กตฺวา "อหํ อิโต จงฺกมโกฏิโต ปรโกฏึ คนฺตฺวา นิวตฺตมาโน อิมํ เลขํ ปตฺวาว ปรินิพฺพายิสฺสามี"ติ วตฺวา จงฺกมํ โอรุยฺห ปรภาคํ คนฺตฺวา นิวตฺตมาโน

ต่อไปนี้ เป็นคำแสดงเรื่องของพระเถระรูปหนึ่งในบรรดาพระเถระเหล่า-นั้น. มีเรื่องว่า พระเถระรูปหนึ่ง แห่งพระเถระ ๒ พี่น้อง ลงประชุมปาติโมกข์ในวันอุโบสถปุณณมี มีพระภิกษุสงฆ์แวดล้อมไปสู่สถานที่อยู่ของตน ยืนอยู่ ณ ที่จงกรม แลดูแสงจันทร์ ตรวจสอบอายุสังขารของตัวท่านเอง แล้วกล่าวกะภิกษุสงฆ์ว่า "ท่านทั้งหลาย เคยเห็นภิกษุทั้งหลายปรินิพพานอย่างไรกันบ้าง ?". บรรดาภิกษุเหล่านั้นบางพวกกล่าวว่า "ผมเคยเห็นท่านที่นั่งปรินิพพานบนอาสนะ". บางพวกกล่าวว่า "ผมเคยเห็นท่านที่นั่งคู้บัลลังก์ ปรินิพพานในอากาศ" ดังนี้. พระเถระกล่าวว่า "บัดนี้ เราจักแสดงภิกษุผู้จงกรม ปรินิพพานแก่ท่านทั้งหลาย" ดังนี้. ต่อจากนั้นท่านก็ทำรอยขีดไว้ ณ ที่จงกรม กล่าวว่า "เราจักเดินจากปลายที่จงกรมข้างนี้ ไปสู่

---

๑ ฉ. เทฺวภาติยตฺเถรานํ.

เอเกน ปาเทน เลขํ อกฺกนฺตกฺขเณเยว ปรินิพฺพายิ.

ปลายอีกข้างหนึ่ง แล้วกลับมา พอถึงขีดนี้แหละ ก็ปรินิพพาน" ดังนี้แล้ว ก็ย่างลงสู่ที่จงกรม เดินไปยังปลายอีกข้างหนึ่ง แล้วกลับมา ปรินิพพานในขณะที่เท้าข้างหนึ่งกำลังเหยียบรอยขีดนั่นเทียว.

ตสฺมา หเว อปฺปมตฺโต
อนุยุญฺเชถ ปณฺฑิโต
เอวํ อเนกานิสํสํ
อานาปานสฺสตึ สทาติ.

เพราะฉะนั้นแล บัณฑิตผู้ไม่ประมาท พึงประกอบเนือง ๆ ซึ่งอานาปานสติที่มีอานิสงส์มากมายอย่างนี้ ตลอด–กาลทุกเมื่อเถิด ดังนี้.

อิทํ อานาปานสฺสติยํ วิตฺถารกถามุขํ.

นี้เป็นกถามุขโดยพิสดาร
ในอานาปานสติกรรมฐาน.

อุปสมานุสฺสติกถา

กถาว่าด้วยอุปสมานุสติ

๒๓๙. อานาปานสฺสติยา อนนฺตรํ อุทฺทิฏฺฐํ ปน อุปสมานุสฺสตึ ภาเวตุกาเมน[๑]

๒๓๙. ส่วน พระโยคีผู้ใคร่เจริญอุปสมานุสติ ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับ

---

[๑] สี. ภาเวตุกาเมน โยคาวจเรน.

รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน: "ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา สงฺขตา วา อสงฺขตา วา วิราโค เตสํ (ธมฺมานํ) อคฺคมกฺขายติ, ยทิทํ มทนิมฺมทโน ปิปาสวินโย อาลยสมุคฺฆาโต วฏฺฏูปจฺเฉโท ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานนฺ"ติ[1] เอวํ สพฺพทุกฺขูปสมสงฺขาตสฺส นิพฺพานสฺส คุณา อนุสฺสริตพฺพา.

แห่งอานาปานสติ พึงเป็นผู้หลีกเร้นไปในที่ลับ ระลึกถึงคุณทั้งหลายของพระนิพพาน กล่าวคือ ธรรมอันเป็นที่เข้าไปสงบทุกข์ทั้งปวง ตามประการที่ตรัสไว้ว่า: "ดูกร-ภิกษุทั้งหลาย ธรรมทั้งหลายที่เป็นสังขตะก็ดี ที่เป็นอสังขตะก็ดี มีประมาณเพียงใด วิราคธรรมกล่าวได้ว่า เป็นยอดแห่งบรรดาธรรมเหล่านั้น, วิราคธรรมนี้คืออันใดเล่า? คือ ธรรมอันเป็นที่สร่างเมา เป็นที่กำจัดความกระหาย เป็นที่ถอนอาลัย เป็นที่ตัดวัฏฏะ เป็นที่สิ้นตัณหา เป็นที่สำรอกตัณหา เป็นที่ดับตัณหา เป็นนิพพาน" ดังนี้.

ตตฺถ ยาวตาติ ยตฺตกา. ธมฺมาติ สภาวา. สงฺขตา วา อสงฺขตา วาติ สงฺคมฺม สมาคมฺม ปจฺจเยหิ กตา วา อกตา วา, วิราโค เตสํ ธมฺมานํ อคฺคมกฺขายตีติ เตสํ สงฺขตาสงฺขตธมฺมานํ วิราโค อคฺคมกฺขายติ เสฏฺโฐ อุตฺตโมติ

ในบรรดาบทเหล่านั้น บทว่า ยาวตา แปลว่า มีประมาณเพียงใด. คำว่า ธรรมทั้งหลาย ได้แก่ สภาวะทั้งหลาย. คำว่า ที่เป็นสังขตะก็ดี ที่เป็นอสังขตะก็ดี ความว่า ที่ถูกปัจจัยทั้งหลายสมคบกันแล้ว มาพร้อมกันแล้ว สร้างขึ้นก็ดี ที่ไม่ถูกปัจจัยทั้งหลาย

---

๑ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๔๔.

วุจฺจติ. ตตฺถ วิราโคติ น ราคาภาวมตฺตเมว, อถโข ยทิทํ มทนิมฺมทโน ฯเปฯ นิพฺพานนฺติ โย โส มทนิมฺมทโนติอาทีนิ นามานิ อสงฺขตธมฺโม ลภติ, โส วิราโคติ ปจฺเจตพฺโพ. โส หิ ยสฺมา ตํ อาคมฺม สพฺเพปิ มานมทปุริสมทาทโย มทา นิมฺมทา อมทา โหนฺติ วินสฺสนฺติ, ตสฺมา มทนิมฺมทโนติ วุจฺจติ. ยสฺมา จ ตํ อาคมฺม สพฺพาปิ กามปิปาสา วินยํ อพฺภตฺถํ ยาติ, ตสฺมา ปิปาสวินโยติ วุจฺจติ. ยสฺมา ปน ตํ อาคมฺม ปญฺจกามคุณาลยา สมุคฺฆาตํ คจฺฉนฺติ, ตสฺมา อาลยสมุคฺฆาโตติ วุจฺจติ. ยสฺมา จ ตํ อาคมฺม เตภูมิกวฏฺฏํ[๑] อุปจฺฉิชฺชติ, ตสฺมา วฏฺฏูปจฺเฉโทติ วุจฺจติ. ยสฺมา ปน ตํ อาคมฺม สพฺพโส ตณฺหา ขยํ คจฺฉติ วิรชฺชติ นิรุชฺฌติ จ, ตสฺมา ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธติ วุจฺจติ.

สร้างขึ้นก็ดี. คำว่า วิราคธรรม กล่าวได้ว่า เป็นยอดแห่งบรรดาธรรมเหล่านั้น ความว่า วิราคธรรมกล่าวได้ว่าเป็นยอด คือ กล่าวได้ว่า ประเสริฐ สูงสุด แห่งบรรดาธรรมที่เป็นสังขตะ และที่เป็นอสังขตะเหล่านั้น. ไม่ใช่เพียงแต่ความไม่มีราคะเท่านั้นชื่อว่า วิราคธรรม ในบทพระบาลีนั้น, แต่ว่าอสังขตธรรมนั้นใด ได้ชื่อว่า มทนิมฺมทโน (ธรรมเป็นที่สร่างเมา) เป็นต้น ตามพระบาลีที่ว่า ยทิทํ มทนิมฺมทโน ฯเปฯ นิพฺพานํ อสังขตธรรมนั้น ก็พึงได้ชื่อว่า วิราคธรรม. จริงอยู่ เพราะเหตุที่ความเมาทั้งหลาย มีมานมทะ (ความเมา คือ ความถือตัว) ปุริสมทะ (ความเมาในความเป็นชาย) เป็นต้น แม้ทั้งหมด มาถึงอสังขตธรรมนั้นเข้า ก็เป็นอันสร่างไป คือ หายเมา ได้แก่ พินาศไป, ฉะนั้น จึงเรียกอสังขตธรรมนั้นว่า มทนิมฺมทนะ (ธรรม

[๑] ฉ. เตภูมกํ วฏฺฏํ.

ยสฺมา ปเนส จตสฺโส โยนิโย ปญฺจ คติโย สตฺต วิญฺญาณฏฺฐิติโย นว จ สตฺตาวาเส อปราปรภาวาย วินฺนโต อาพนฺธนโต สํสิพฺพนโต วานนฺติ ลทฺธโวหาราย ตณฺหาย นิกฺขนฺโต นิสฺสโฏ วิสํยุตฺโต, ตสฺมา นิพฺพานนฺติ วุจฺจตีติ.

เป็นที่สร่างเมา). อนึ่ง เพราะเหตุที่ความกระหายกาม แม้ทั้งปวง มาถึงอสังขตธรรมนั้นเข้า ก็ย่อมถึงซึ่งความกำจัดไปเสียได้ คือ ความตั้งอยู่ไม่ได้, ฉะนั้น จึงเรียกอสังขตธรรมนั้นว่า ปิปาสวินยะ(ธรรมเป็นที่กำจัดความกระหาย). อนึ่ง เพราะเหตุที่อาลัย คือ กามคุณ ๕ มาถึงอสังขตธรรมนั้นเข้า ก็ย่อมถึงความถอนขึ้นเสียได้, ฉะนั้น จึงเรียกอสังขตธรรมนั้นว่า อาลยสมุคฆาตะ (ธรรมเป็นที่ถอนอาลัย). อนึ่ง เพราะเหตุที่วัฏฏะอันมีในภูมิ ๓ มาถึงอสังขตธรรมนั้นเข้า ก็ย่อมขาดไป, ฉะนั้น จึงเรียกอสังขตธรรมนั้นว่า วัฏฏูปัจเฉทะ (ธรรมเป็นที่ตัดวัฏฏะ). อนึ่ง เพราะเหตุที่ตัณหามาถึงอสังขตธรรมนั้นเข้า ก็ย่อมถึงซึ่งความสิ้นไป, ถูกสำรอกไป และดับไปโดยประการทั้งปวง, ฉะนั้น จึงเรียกอสังขตธรรมนั้นว่า ตัณหักขยะ (ธรรมเป็นที่สิ้นตัณหา) วิราคะ (ธรรมเป็นที่สำรอกตัณหา) และ นิโรธะ (ธรรมเป็นที่ดับตัณหา). อนึ่ง

คุณไพโรจน์ ไหลวารินทร์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เพราะเหตุที่อสังขตธรรมนี้ ออก คือ สลัด-ออก พรากออกจากตัณหาที่ได้โวหารว่า <u>วานะ</u> เพราะกิริยาที่ร้อย คือ เพราะกิริยาที่ผูก เพราะกิริยาที่เย็บกำเนิด ๔ คติ ๕ วิญญาณฐิติ ๗ สัตตาวาส ๙ ไว้เพื่อให้มีสืบต่อไป, ฉะนั้น จึงเรียกว่า <u>นิพพาน</u> ดังนี้.

เอวเมเตสํ มทนิมฺมทนตาทีนํ คุณานํ วเสน นิพฺพานสงฺขาโต อุปสโม อนุสฺสริตพฺโพ.

พระโยคี พึงระลึกเนือง ๆ ถึงอุปสมธรรมกล่าวคือพระนิพพาน โดยเกี่ยวกับคุณ มีความเป็นธรรมที่สร่างเมาเป็นต้นเหล่านี้ ตามประการที่กล่าวแล้วนี้เถิด.

เย วา ปนญฺเญปิ ภควตา : "อสงฺขตญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ. สจฺจญฺจ... ปารญฺจ... สุทุทฺทสญฺจ... อชฺชรญฺจ... ธุวญฺจ... นิปฺปปญฺจญฺจ... อมตญฺจ... สิวญฺจ... เขมญฺจ... อพฺภูตญฺจ... อนีติกญฺจ... อพฺยาปชฺฌญฺจ... วิสุทฺธิญฺจ... ทีปญฺจ... ตาณญฺจ... เลณญฺจ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามี"ติอาทีสุ[1]

ก็หรือว่า คุณคืออุปสมธรรม แม้เหล่าอื่น ที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ในสูตรทั้งหลายว่า : "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงอสังขตธรรม แก่พวกเธอด้วย...เราจักแสดงสัจธรรม (ธรรมที่เป็นของจริง) ด้วย...ปารธรรม (ธรรมอันเป็นฝั่งนอก) ด้วย...สุทุทสธรรม (ธรรมที่เห็นได้แสน-ยาก) ด้วย...อัชชรธรรม (ธรรมอันเป็นที่

[1] สํ. สฬา. ๑๘/๔๔๔-๔๕๒.

สุตฺเตสุ อุปสมคุณา วุตฺตา. เตสมฺปิ วเสน อนุสฺสริตพฺโพเยว.

หาความชรามิได้)ด้วย...ธุวธรรม (ธรรมที่ยั่งยืน) ด้วย...นิปปปัญจธรรม (ธรรมอันหาเครื่องเนิ่นช้ามิได้) ด้วย...อมตธรรม (ธรรมอันเป็นที่ไม่ตาย) ด้วย...สิวธรรม (ธรรมที่ปลอดโปร่ง) ด้วย...เขมธรรม (ธรรมอันปลอดภัย) ด้วย...อัพภูตธรรม (ธรรมน่าอัศจรรย์) ด้วย...อนีติกธรรม (ธรรมอันหาเสนียดมิได้) ด้วย...อัพยาปัชฌธรรม (ธรรมอันหาความเบียดเบียนมิได้) ด้วย...วิสุทธิธรรม (ธรรมอันเป็นความหมดจด) ด้วย...ทีปธรรม (ธรรมเป็นดุจเกาะ) ด้วย...ตาณธรรม (ธรรมเป็นที่ต้านทาน)ด้วย...เลณธรรม (ธรรมที่เป็นที่หลีกเร้น) ด้วย แก่พวกเธอ" ดังนี้เป็นต้น อันใด, พระโยคี พึงระลึกเนือง ๆ ถึงอุปสมธรรม โดยเกี่ยวกับคุณแม้เหล่านั้นนั่นเทียว.

ตสฺเสวํ มทนิมฺมทนตาทิคุณวเสน อุปสมํ อนุสฺสรโต เนว ตสฺมึ สมเย

เมื่อพระโยคีนั้น ระลึกเนือง ๆ ถึงอุปสมธรรม โดยเกี่ยวกับคุณมีความเป็น

ราคปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ, น โทสปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ, น โมหปริยุฏฺฐิตํ จิตฺตํ โหติ, อุชุคตเมวสฺส ตสฺมึ สมเย จิตฺตํ โหติ อุปสมํ อารพฺภาติ พุทฺธานุสฺสติอาทีสุ วุตฺตนเยเนว วิกฺขมฺภิตนีวรณสฺส เอกกฺขเณ ฌานงฺคานิ อุปฺปชฺชนฺติ. อุปสมคุณานํ ปน คมฺภีรตาย นานปฺปการคุณานุสฺสรณาธิมุตฺตตาย วา อปฺปนํ อปฺปตฺวา อุปจารปฺปตฺตเมว ฌานํ[1] โหติ. ตเทตํ อุปสมคุณานุสฺสรณวเสน อุปฺปนฺนตฺตา[2] อุปสมานุสฺสติจฺเจว สงฺขํ คจฺฉติ.

ธรรมที่สร่างเมาเป็นต้น อยู่อย่างนี้ ในสมัยนั้น จิตย่อมไม่เป็นจิตที่ถูกราคะกลุ้มรุม, ไม่เป็นจิตที่ถูกโทสะกลุ้มรุม, ไม่เป็นจิตที่ถูกโมหะกลุ้มรุม, ในสมัยนั้น จิตของพระโยคีนั้น ย่อมเป็นจิตที่ตรงไปปรารภอุปสมธรรมเท่านั้นแล องค์ฌานทั้งหลาย ย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน แก่เธอผู้ข่มนิวรณ์ได้แล้วตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วในพุทธานุสติเป็นต้นนั่นเอง. แต่เพราะความที่อุปสมคุณทั้งหลายเป็นธรรมชาติลึกซึ้ง หรือเพราะความที่จิตน้อมไปในการระลึกเนือง ๆ ถึงคุณอันมีประการต่าง ๆ ฌานจึงเกิดขึ้นไม่ถึงอัปปนา ถึงเพียงอุปจาระเท่านั้น. ฌานนี้นั้น ย่อมถึงซึ่งความนับว่า เป็นอุปสมานุสติทีเดียว เพราะเกิดขึ้นด้วยอำนาจความระลึกเนืองๆ ถึงอุปสมคุณทั้งหลาย.

---

[1] ม. อุปจารปฺปตฺตชฺฌานเมว.

[2] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

ฉ อนุสฺสติโย วิย จ อยมฺปิ อริยสาวกสฺเสว อิชฺฌติ, เอวํ สนฺเตปิ อุปสมครุเกน ปุถุชฺชเนนาปิ มนสิกาตพฺพา. สุตวเสนาปิ หิ อุปสเม จิตฺตํ ปสีทติ. อิมญฺจ ปน อุปสมานุสฺสติมนุยุตฺโต ภิกฺขุ สุขํ สุปติ, สุขํ ปฏิพุชฺฌติ, สนฺตินฺทฺริโย โหติ สนฺตมานโส หิโรตฺตปฺปสมนฺนาคโต ปาสาทิโก ปณีตาธิมุตฺติโก สพฺรหฺมจารีนํ ครุ จ ภาวนีโย จ. อุตฺตรึ[๑] อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต ปน สุคติปรายโน โหติ.

อนึ่ง แม้อุปสมานุสตินี้ ก็ย่อมสำเร็จแก่พระอริยสาวกแน่เทียว เช่นเดียวกับอนุสติ ๖, แม้ว่าเป็นอย่างนี้ แม้ปุถุชนผู้หนักในอุปสมธรรม ก็พึงมนสิการได้. เพราะว่า แม้ด้วยอำนาจการฟัง จิตก็เลื่อมใสในอุปสมธรรมได้. ก็แล พระภิกษุผู้ตามประกอบอุปสมานุสตินี้ ย่อมหลับเป็นสุข, ย่อมตื่นเป็นสุข, ย่อมเป็นผู้มีอินทรีย์สงบ มีใจสงบ ถึงพร้อมด้วยหิริและโอตตัปปะ น่าเลื่อมใส มีอธิมุตติ (อัชฌาสัย) อันประณีต เป็นผู้ที่น่าเคารพ และน่ายกย่องของเพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์. อนึ่ง เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษที่ยิ่งขึ้นไป ก็ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปเบื้องหน้า.

ตสฺมา หเว อุปฺปมตฺโต
ภาวเยถ วิจกฺขโณ
เอวํ อเนกานิสํสํ
อริเย อุปสเม สตินฺติ.

เพราะฉะนั้นแล บัณฑิตผู้มีปัญญาเห็นแจ้ง พึงเป็นผู้ไม่ประมาท เจริญสติในอริยอุปสมธรรม อันมีอานิสงส์มากมาย อย่างนี้เถิด ดังนี้แล.

---

๑ ฉ. อุตฺตริ, โอวมุปริปิ.

อิทํ อุปสมานุสฺสติยํ วิตฺถารกถามุขํ. นี้เป็นกถามุขโดยพิสดาร ในอุปสมานุสติ.

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค สมาธิภาวนาธิกาเร อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทโส นาม อฏฺฐโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๘ ชื่อว่า อนุสสติกัมมัฏฐานนิเทศ ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา ในปกรณ์วิสุทธิมรรคที่ข้าพเจ้าแต่งไว้เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ของสาธุชน ด้วยประการดังนี้.

៩. พฺรหฺมวิหารนิทฺเทส

เมตฺตาภาวนากถา

๒๔๐. อนุสฺสติกมฺมฏฺฐานนฺตรํ อุทฺทิฏฺเฐสุ ปน เมตฺตา กรุณา มุทิตา อุเปกฺขาติ อิเมสุ จตูสุ พฺรหฺมวิหาเรสุ เมตฺตํ ภาเวตุกาเมน ตาว อาทิกมฺมิเกน โยคาวจเรน อุปจฺฉินฺนปลิโพเธน คหิตกมฺมฏฺฐาเนน ภตฺตกิจฺจํ กตฺวา ภตฺตสมฺมทํ ปฏิวิโนเทตฺวา วิวิตฺเต ปเทเส สุปญฺญตฺเต อาสเน สุขนิสินฺเนน อาทิโต ตาว โทเส อาทีนโว, ขนฺติยญฺจ อานิสํโส ปจฺจเวกฺขิตพฺโพ.

กสฺมา ? อิมาย หิ ภาวนาย โทโส ปหาตพฺโพ, ขนฺติ จ[1] อธิคนฺตพฺพา. น จ สกฺกา กิญฺจิ อทิฏฺฐาทีนวํ วา[2]

៩. พรหมวิหารนิเทศ

กถาว่าด้วยการเจริญเมตตา

๒๔๐. ส่วนว่า ในบรรดาพรหมวิหาร ๔ เหล่านี้ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา ที่ท่านได้ยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งอนุสติกรรมฐาน พระโยคาวจรผู้เป็นอาทิกัมมิกะ ผู้ใคร่เจริญเมตตาเป็นลำดับแรก พึงเป็นผู้ตัดปลิโพธ ถือเอากรรมฐาน ทำภัตกิจแล้ว ก็บรรเทาความมึนเมาในภัตเสีย นั่งเป็นสุขบนอาสนะ ที่จัดแจงไว้ดีในสถานที่สงัดแล้ว ชั้นแรก พึงพิจารณาโทษในโทสะ, และอานิสงส์ในขันติ (ความอดกลั้น) ก่อน.

เพราะเหตุไร ? เพราะเธอพึงละโทสะได้, และพึงบรรลุขันติได้ ก็ด้วยภาวนานี้. อนึ่ง ใคร ๆ ไม่อาจละธรรม

---

[1] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.
[2] ฉ. วา-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ปหาตุํ, อวิทิตานิสํสํ วา อธิคนฺตุํ. ตสฺมา "ทุฏฺโฐ โข อาวุโส โทเสน อภิภูโต ปริยาทิณฺณจิตฺโต ปาณมฺปิ หนตี"ติอาทีนํ[๑] สุตฺตานํ วเสน โทเส อาทีนโว ทฏฺฐพฺโพ.

อะไร ๆ ที่ตนยังไม่เห็นโทษ หรือบรรลุธรรมที่ตนยังไม่รู้อานิสงส์. เพราะฉะนั้น พึงเห็นโทษในโทสะ ด้วยอำนาจแห่งพระสูตรทั้งหลายที่ว่า "ดูกรท่านทั้งหลาย บุคคลผู้มักโกรธ ถูกโทสะครอบงำ มีจิตอันโทสะยึดไว้แล้ว ย่อมฆ่าสัตว์บ้าง" ดังนี้เป็นต้น. พึงรู้อานิสงส์ในขันติ ด้วยอำนาจแห่งพระสูตรทั้งหลาย ที่ว่า

"ขนฺตี ปรมํ ตโป ตีติกฺขา
นิพฺพานํ ปรมํ วทนฺติ พุทฺธา[๒]".

"ขันติ คือ ความอดกลั้น เป็นตบะอย่างยิ่ง พระพุทธเจ้าทั้งหลายกล่าวถึงพระนิพพานว่า เป็นธรรมที่ยอดเยี่ยม".

"ขนฺตีพลํ พลานีกํ
ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ[๓]".

"เรากล่าวถึงบุคคลผู้มีขันติเป็นกำลัง มีกำลัง (คือขันติ) เป็นกองทัพ นั้นว่าเป็นพราหมณ์".

"ขนฺตฺยา ภิยฺโย น วิชฺชตี"ติอาทีนํ[๔] วเสน ขนฺติยํ อานิสํโส เวทิตพฺโพ.

"ที่พึงยิ่งกว่าขันติหามีไม่" ดังนี้เป็นต้น.

---

[๑] องฺ. ติก. ๒๐/๒๗๘. [๒] ที. มหา. ๑๐/๕๗.
[๓] ขุ. ธ. ๒๕/๖๙. [๔] สํ. ส. ๑๕/๓๒๕.

อเถวํ ทิฏฺฐาทีนวโต โทสโต จิตฺตํ วิเวจนตฺถาย, วิทิตานิสํสาย จ ขนฺติยา สํโยชนตฺถาย เมตฺตาภาวนา อารภิตพฺพา. อารภนฺเตน จ อาทิโตว ปุคฺคลโทสา ชานิตพฺพา[1] "อิเมสุ ปุคฺคเลสุ เมตฺตา ปฐมํ น ภาเวตพฺพา, อิเมสุ เนว ภาเวตพฺพา"ติ.

ลำดับต่อไป ก็พึงเริ่มเมตตาภาวนา เพื่อประโยชน์แก่การทำจิตให้สงัดจากโทสะที่ได้เห็นโทษแล้ว, และเพื่อประโยชน์แก่การผูก (ตน) ไว้กับขันติที่ได้รู้อานิสงส์แล้ว. อนึ่ง พระโยคาวจรผู้เริ่มเจริญเมตตา ในเบื้องต้นทีเดียว พึงทราบบุคคลผู้เป็นโทษ (แก่ภาวนา) ว่า "ในบุคคลเหล่านี้ ยังไม่ควรเจริญเมตตาเป็นลำดับ-แรก, ในบุคคลเหล่านี้ ไม่ควรเจริญเมตตาเอาเลยทีเดียว" ดังนี้.

อยํ หิ เมตฺตา อปฺปิยปุคฺคเล, อติปฺปิยสหายเก, มชฺฌตฺเต, เวริปุคฺคเลติ อิเมสุ จตูสุ ปฐมํ น ภาเวตพฺพา. ลิงฺควิสภาเค โอธิโส น ภาเวตพฺพา. กาลกเต[2] น ภาเวตพฺพาว. กิการณา อปฺปิยาทีสุ ปฐมํ น ภาเวตพฺพา ? อปฺปิยํ หิ ปิยฏฺฐาเน ฐเปนฺโต กิลมติ.

จริงอยู่ ไม่ควรเจริญเมตตานี้ ในบุคคล ๔ จำพวกเหล่านี้ เป็นลำดับแรก คือในบุคคลที่เกลียด, ในบุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง, ในบุคคลเป็นกลาง ๆ (ไม่รักไม่เกลียด) ในบุคคลผู้มีเวรกัน. ไม่ควรเจริญเมตตาโดยเจาะจงในบุคคลผู้มีเพศผิดกัน. ในบุคคลที่ทำกาลกิริยาแล้ว ไม่ควร

---

[1] ฉ. ปุคฺคลเภโท ชานิตพฺโพ.

[2] ม. กาลงฺกเต.

อติปฺปิยสหายกํ มชฺฌตฺตฏฺฐาเน ฐเปนฺโต กิลมติ, อปฺปมตฺตเกปิ จสฺส ทุกฺเข อุปฺปนฺเน อาโรทนาการปฺปตฺโตปิ[๑] โหติ. มชฺฌตฺตํ ครุฏฺฐาเน จ ปิยฏฺฐาเน จ ฐเปนฺโต กิลมติ. เวรึ สมนุสฺสรโต[๒] โกโธ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมึ[๓] อปฺปิยาทีสุ ปฐมํ น ภาเวตพฺพา.

เจริญเอาเลยทีเดียว. ถามว่า เพราะ-เหตุไร จึงไม่ควรเจริญเมตตาในบุคคลที่เกลียดเป็นต้น เป็นลำดับแรก ? ตอบว่า เพราะว่า เมื่อ (พยายาม) จะตั้งบุคคลที่เกลียดไว้ในฐานะแห่งบุคคลที่รัก ย่อมลำบาก (ที่จะทำได้). เมื่อจะตั้งบุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง ไว้ในฐานะแห่งบุคคลเป็นกลาง ๆ ย่อมลำบาก, ด้วยว่า เมื่อทุกข์แม้เพียงเล็กน้อยเกิดขึ้นแก่เขา พระ-โยคาวจร ก็จะเป็นผู้ถึงอาการร้องไห้ออกมาได้. เมื่อจะตั้งบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ ไว้ในฐานะแห่งคนที่ควรเคารพและในฐานะแห่งคนที่รัก ก็ย่อมลำบาก. เมื่อตามระลึกถึงบุคคลผู้มีเวรกัน ความโกรธก็จะเกิดขึ้น, เพราะฉะนั้น ไม่ควรเจริญเมตตาในบุคคลที่เกลียดเป็นต้นนั้นก่อน.

[๑] ฉ. อาโรทนาการปฺปตฺโต วิย.
[๒] ฉ. เวริมนุสฺสรโต.
[๓] ฉ. ตสฺมา.

ลิงฺควิสภาเค ปน ตเมว อารพฺภ โอธิโส ภาเวนฺตสฺส ราโค อุปฺปชฺชติ. อญฺญตโร กิร อมจฺจปุตฺโต กุลุปกตฺเถรํ ปุจฺฉิ "ภนฺเต กตฺถ[๑] เมตฺตา ภาเวตพฺพา"ติ. เถโร "ปิยปุคฺคเล"ติ อาห. ตสฺส จ[๒] อตฺตโน ภริยา ปิยา โหติ. โส ตสฺสา เมตฺตํ ภาเวนฺโต สพฺพรตฺตึ ภิตฺติยุทฺธมกาสิ. ตสฺมา ลิงฺควิสภาเค โอธิโส น ภาเวตพฺพา.

ส่วนเมื่อเจริญไปในบุคคลผู้มีเพศผิดกัน โดยเจาะจงปรารภเอาบุคคลนั้นเท่านั้น ราคะก็ย่อมเกิดขึ้น. มีเรื่องว่า บุตรของอำมาตย์คนหนึ่ง ถามพระเถระประจำตระกูลว่า "ท่านผู้เจริญ กระผมควรเจริญเมตตาในใคร ?". พระเถระตอบว่า "ในบุคคลที่รัก". ก็ภริยาของตนเป็นบุคคลที่รักของเขา. บุตรของอำมาตย์นั้น เมื่อเจริญเมตตาไปในภริยานั้น ก็ได้ทำการรบกับฝาตลอดทั้งคืน. เพราะฉะนั้น จึงไม่ควรเจริญเมตตา โดยเจาะจงในบุคคลผู้มีเพศผิดกัน.

กาลกเต ปน ภาเวนฺโต เนว อปฺปนํ, น อุปจารํ ปาปุณาติ. อญฺญตโร กิร ทหโร ภิกฺขุ อาจริยํ อารพฺภ เมตฺตํ อารภิ. ตสฺส เมตฺตา นปฺปวตฺตติ. โส มหาเถรสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา "ภนฺเต ปคุณาว เม เมตฺตาฌานสมาปตฺติ, น จ

ส่วนเมื่อเจริญไปในบุคคลที่ทำกาลกิริยาแล้ว จะไม่บรรลุอัปปนา, ไม่บรรลุอุปจาระได้เลย. มีเรื่องว่า ภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง เริ่มเมตตาภาวนาปรารภถึงอาจารย์. เมตตาของเธอก็ไม่ดำเนินไป. ภิกษุรูปนั้น จึงไปสู่สำนักของพระมหาเถระ

---

[๑] ฉ. กสฺส.

[๒] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ตํ สมาปชฺชิตุํ สกฺโกมิ, กินฺนุโข การณนฺ"ติ อาห. เถโร "นิมิตฺตํ อาวุโส คเวสาหี"ติ อาห. โส คเวสนฺโต อาจริยสฺส มตภาวํ ญตฺวา อญฺญํ อารพฺภ เมตฺตายนฺโต สมาปตฺตึ อปฺเปสิ. ตสฺมา กาลกเต น ภาเวตพฺพาว.

กล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ เมตตาฌานสมาบัติของผมคล่องแคล่วแล้วเทียว, แต่เพราะ-เหตุไรหนอ (ในเวลานี้) ผมไม่อาจเข้าสมาบัตินั้นได้?". พระเถระตอบว่า "ท่านจงแสวงหานิมิตดู". ภิกษุหนุ่มนั้น เมื่อแสวงหานิมิตไป จึงทราบถึงความที่อาจารย์ตายแล้ว เมื่อเจริญเมตตา ปรารภถึงบุคคลอื่น ก็ทำสมาบัติให้แนบแน่นได้. เพราะฉะนั้นไม่ควรเจริญเมตตาไปในบุคคลผู้กระทำกาลกิริยา-แล้วทีเดียว.

๒๔๑. สพฺพปฐมํ ปน "อหํ สุขิโต โหมิ นิทฺทุกฺโข"ติ วา, "อเวโร อพฺยาปชฺโฌ อนีโฆ สุขี อตฺตานํ ปริหรามี"ติ วา เอวํ ปุนปฺปุนํ อตฺตนิเยว ภาเวตพฺพา.

๒๔๑. แต่ว่า ควรเจริญเมตตาไปในตนเองก่อนคนอื่นทุกคนทีเดียว บ่อย ๆ อย่างนี้ว่า "ขอเราจงเป็นผู้ถึงสุข ไม่มีทุกข์เถิด" ดังนี้ก็ได้, ว่า "ขอเราจงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความพยาบาท ไม่มีความทุกข์ มีความสุข บริหารตนเถิด" ดังนี้ก็ได้.

เอวํ สนฺเต ยํ วิภงฺเค[1] วุตฺตํ:

หากมีคำท้วงว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ พระดำรัสใดที่ตรัสไว้ในคัมภีร์วิภังค์ ว่า :

---

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๐.

"กถญฺจ ภิกฺขเว[๑] ภิกฺขุ เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ. เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ ปิยํ มนาปํ ทิสฺวา เมตฺตาเยยฺย, เอวเมว สพฺพสตฺเต เมตฺตาย ผรตี"ติ[๒].

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย อย่างไรเล่า ภิกษุชื่อว่าแผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ด้วยใจอันสหรคตด้วยเมตตาอยู่?. เปรียบเหมือนว่า บุคคลเห็นบุคคลหนึ่งซึ่งน่ารัก น่าชอบใจแล้ว ก็พึงเจริญเมตตาไป แม้ฉันใด, ภิกษุก็ย่อมแผ่เมตตาไปยังสัตว์ทั้งปวง ฉันนั้นเหมือนกัน" ดังนี้.

"ยญฺจ ปฏิสมฺภิทายํ[๓] :

และคำใดที่ท่านพระสารีบุตร กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ว่า :

"กตเมหิ ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ (๔) สพฺเพ สตฺตา อเวรา (๕) อพฺยาปชฺฌา อนีฆา

"เมตตาเจโตวิมุตติ มีความแผ่ไปโดยหาเขตแดนมิได้(ไม่เจาะ-จง) ด้วยอาการ ๕ อะไรบ้าง ? ตอบว่า เมตตาเจโตวิมุตติ มีความ

---

๑ ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

๒ อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๐.

๓ ขุ. ป. ๓๑/๔๘๓.

๔ ฉ. เอตฺถนฺตเร ภาเวตพฺพาติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

๕ ฉ. เอตฺถนฺตเร โหนฺตูติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. สพฺเพ ปาณา. สพฺเพ ภูตา. สพฺเพ ปุคฺคลา. สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา อพฺยาปชฺฌา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตู"ติอาทิ วุตฺตํ.

แผ่ไปโดยหาเขตแดนมิได้(ไม่เจาะ-จง) ด้วยอาการ ๕ อย่างนี้ คือ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุข บริหารตนเถิด. ปาณะ (สัตว์ผู้มีลมปราณ) ทั้งหลายทั้งปวง... ภูต (สัตว์ผู้เกิดแล้ว) ทั้งหลายทั้งปวง... บุคคลทั้งหลายทั้งปวง... ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุข บริหารตนเถิด" ดังนี้ เป็นต้น.

ยญฺจ เมตฺตสุตฺเต[๑] :

และพระดำรัสใดที่ตรัสไว้ในเมตตาสูตร ว่า :

"สุขิโน วา เขมิโน โหนฺตุ
สพฺเพ สตฺตา ภวนฺตุ สุขิตตฺตา"ติอาทิ

"สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้มีความสุข มีความเกษม มีตนถึงแล้วซึ่งความสุขเถิด" ดังนี้ เป็นต้น

[๑] ขุ. ขุ. ๒๕/๑๓.

วุตฺตํ ตํ วิรุชฺฌติ. น หิ ตตฺถ อตฺตนิ ภาวนา วุตฺตาติ เจ. ตญฺจ น วิรุชฺฌติ. กสฺมา ? ตญฺหิ อปฺปนาวเสน วุตฺตํ. อิทํ สกฺขิภาววเสน.

คำพูดในคัมภีร์วิภังค์ เป็นต้นนั้น ก็ผิดไปน่ะซี. เพราะว่า ในคำนั้น มิได้กล่าวถึงการเจริญเมตตาในตนไว้ ดังนี้ไซร้. ขอเฉลยว่า ก็คำในคัมภีร์วิภังค์ เป็นต้นนั้น ไม่ผิดหรอก. เพราะเหตุไร ? เพราะว่า คำนั้น ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับเป็นอัปปนา. คำว่า "ขอเราจงเป็นผู้ถึงสุขเถิด" เป็นต้นนี้ กล่าวไว้โดยเกี่ยวกับความ (ทำตน) เป็นพยาน.

สเจปิ หิ วสฺสสตํ วสฺสสหสฺสํ วา "อหํ สุขิโต โหมี"ติอาทินา นเยน อตฺตนิ เมตฺตํ ภาเวติ, เนวสฺส อปฺปนา อุปฺปชฺชติ. "อหํ สุขิโต โหมี"ติ ภาวยโต ปน ยถา อหํ สุขกาโม ทุกฺขปฏิกูโล ชีวิตุกาโม อมริตุกาโม จ, เอวํ อญฺเญปิ สตฺตาติ อตฺตานํ สกฺขึ กตฺวา อญฺญสตฺเตสุ หิตสุขกามตา อุปฺปชฺชติ. ภควตาปิ จ[๑] :

จริงอยู่ แม้หากว่า บุคคลจะเจริญเมตตาไปในตนโดยนัยว่า "ขอเราจงเป็นผู้ถึงสุขเถิด" ดังนี้ เป็นต้น ไปตลอดร้อยปีหรือพันปี, อัปปนาก็จะไม่เกิดขึ้นแก่เขาเลย. แต่เมื่อเจริญไปว่า "ขอเราจงเป็นผู้ถึงสุขเถิด" ดังนี้ กระทำตนเองให้เป็นพยานว่า เราเป็นผู้รักสุขเกลียดทุกข์ และอยากเป็นอยู่ ไม่อยากตาย ฉันใด, แม้สัตว์ทั้งหลายเหล่าอื่น ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ดังนี้

---

[๑] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ความเป็นผู้ใคร่ประโยชน์สุขในสัตว์ทั้งหลายเหล่าอื่น ก็ย่อมเกิดขึ้น. อนึ่ง แม้พระผู้มีพระภาค ตรัสไว้ว่า :

"สพฺพา ทิสา อนุปริคมฺม เจตสา
เนวชฺฌคา ปิยตรมตฺตนา กฺวจิ
เอวํ ปิโย ปุถุ อตฺตา ปเรสํ
ตสฺมา น หึเส ปรมตฺตกาโม"ติ[๑]
วทตา อยํ นโย ทสฺสิโตว.

"บุคคลตามค้นหาด้วยใจ ตลอดทิศ
ทั้งปวง ในทิศไหน ๆ ก็ไม่พบผู้เป็น
ที่รักยิ่งกว่าตน ถึงตัวตนของคน
เหล่าอื่นแต่ละคน ก็เป็นที่รักอย่างนี้
เพราะฉะนั้น ผู้รักตนจึงไม่ควร
เบียดเบียนผู้อื่น" ดังนี้
ก็ทรงแสดงนัยนี้นั่นเอง.

๒๔๒. ตสฺมา สกฺขิภาวตฺถํ ปฐมํ อตฺตานํ เมตฺตาย ผริตฺวา ตทนนฺตรํ สุขปฺปวตฺตนตฺถํ ยฺวาสฺส[๒] ปิโย มนาโป ครุภาวนีโย[๓] อาจริโย วา อาจริยมตฺโต วา อุปชฺฌาโย วา อุปชฺฌายมตฺโต วา

๒๔๒. เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรแผ่เมตตาไปยังตนเองก่อน เพื่อความเป็นพยาน ต่อจากนั้นไป เพื่อทำเมตตาให้เป็นไปโดยง่าย บุคคลใดเป็นที่รักที่ชอบใจน่าเคารพและน่ายกย่อง เป็นอาจารย์ก็ตาม

---

๑ สํ. ส. ๑๕/๑๐๙, ขุ. อ. ๒๕/๑๔๕.
๒ ฉ. ยฺวายํ.
๓ ฉ. ครุ ภาวนีโย.

ตสฺส หานปิยวจนาทีนิ[๑] ปิยมนาปตฺตการณานิ สีลสุตาทีนิ ครุภาวนียตฺตการณานิ จ อนุสฺสริตฺวา "เอส สปฺปุริโส สุขิโต โหตุ นิทฺทุกฺโข"ติอาทินา นเยน เมตฺตา ภาเวตพฺพา.

เป็นผู้เทียบเท่ากับอาจารย์ก็ตาม เป็นอุปัชฌายก็ตาม เป็นผู้เทียบเท่ากับอุปัชฌาย์ก็ตาม ของพระโยคาวจรนั้น ก็พึงระลึกถึงเหตุแห่งความเป็นคนน่ารักน่าชอบใจ มีทาน (การให้การแบ่งปัน) ปิยวาจา (คำพูด-ไพเราะ) เป็นต้น และเหตุแห่งความเป็นคนที่น่าเคารพ น่ายกย่อง มีศีล สุตะ เป็นต้นของบุคคลนั้น แล้วเจริญเมตตาไปโดยนัยว่า "ขอท่านผู้เป็นสัตบุรุษผู้นี้ จงเป็นผู้ถึงสุข ไม่มีทุกข์เถิด" ดังนี้ เป็นต้น.

เอวรูเป จ ปุคฺคเล กามํ อปฺปนา สมฺปชฺชติ. อิมินา ปน ภิกฺขุนา ตาวตเกเนว ตุฏฺฐึ อนาปชฺชิตฺวา สีมาสมฺเภทํ กตฺตุกาเมน ตทนนฺตรํ อติปฺปิยสหายเก, อติปฺปิยสหายกโต มชฺฌตฺเต, มชฺฌตฺตโต เวริปุคฺคเล เมตฺตา ภาเวตพฺพา. ภาเวนฺเตน จ

ก็ในบุคคลเห็นปานฉะนี้ อัปปนา ย่อมสำเร็จเป็นแน่แท้. ก็ภิกษุนี้ อย่าถึงความยินดีด้วยคุณเพียงเท่านั้นเลย ควรเป็นผู้ใคร่จะทำสีมาสัมเภท (การทำลายเขตแดน) ในลำดับต่อจากบุคคลนั้น ก็เจริญเมตตาไปในบุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง, ต่อจากบุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง ก็ในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ,

---

[๑] อิ. ม. ตานิ.

เอเกกสฺมึ โกฏฺฐาเส มุทุํ กมฺมนิยํ จิตฺตํ กตฺวา ตทนนฺตเร ตทนนฺตเร อุปสํหริตพฺพํ.

ต่อจากบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ ก็ในบุคคลผู้มีเวรกัน. และเมื่อจะเจริญก็ควรทำจิตให้อ่อน ควรแก่การงานในแต่ละส่วน น้อมเข้าไปในบุคคลผู้มีลำดับถัดไป ถัดไปจากบุคคลนั้น ๆ .

ยสฺส ปน เวริปุคฺคโล วา นตฺถิ, มหาปุริสชาติกตฺตา วา อนตฺถํ กโรนฺเตปิ ปเร เวริสญฺญาว นุปฺปชฺชติ, เตน "มชฺฌตฺเต เม เมตฺตาจิตฺตํ กมฺมนิยํ ชาตํ, อิทานิ นํ เวริมฺหิ อุปสํหรามี"ติ พฺยาปาโรปิ[๑] น กาตพฺโพ. ยสฺส ปน อตฺถิ, ตํ สนฺธาย วุตฺตํ "มชฺฌตฺตโต เวริปุคฺคเล เมตฺตา ภาเวตพฺพา"ติ.

ส่วนว่า ภิกษุรูปใด ไม่มีบุคคลผู้มีเวรกันก็ดี, แม้เมื่อผู้อื่นกระทำความเสียหายให้ก็ไม่เกิดความสำคัญว่า เป็นคนมีเวรกัน เพราะความที่เธอมีชาติเป็นมหาบุรุษ ก็ดี, ภิกษุรูปนั้นก็ไม่ต้องทำ แม้ความพยายามว่า "เมตตาจิตในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ ของเราเกิดเป็นธรรมชาติ ที่ควรแก่การงานแล้ว, บัดนี้ เราจะน้อมเมตตาจิตนั้น เข้าไปในบุคคลผู้มีเวรกัน(ต่อไป)" ดังนี้. ก็คำว่า "ต่อจากบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ ควรเจริญเมตตาไปในบุคคลผู้มีเวรกัน"ดังนี้ ข้าพเจ้ากล่าวหมายเอาภิกษุผู้มีบุคคลอื่นเป็นผู้ที่มีเวรกันอยู่.

---

๑ ฉ. พฺยาปาโรว.

๒๔๓. สเจ ปนสฺส เวริมฺหิ จิตฺตํ อุปสํหรโต เตน กตาปราธานุสฺสรเณน ปฏิฆํ อุปฺปชฺชติ, อถาเนน ปุริมปุคฺคเลสุ ยตฺถ กตฺถจิ ปุนปฺปุนํ เมตฺตํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐหิตฺวา ปุนปฺปุนํ ตํ ปุคฺคลํ เมตฺตายนฺเตน ปฏิฆํ วิโนเทตพฺพํ. สเจ เอวมฺปิ วายมโต น นิพฺพาติ, อถ[1] กกจูปมโอวาทาทีนํ อนุสฺสรโต ปฏิฆสฺส ปหานาย ฆฏิตพฺพํ. ปุนปฺปุนํ[1] ตญฺจ โข อิมินา อากาเรน อตฺตานํ โอวทนฺเตเนว "อเร กุชฺฌนก ปุริส[2] นนุ วุตฺตํ ภควตา :

๒๔๓. ก็ถ้าหากว่า เมื่อภิกษุผู้มีบุคคลอื่นเป็นผู้มีเวรกันอยู่นั้น น้อมจิตเข้าไปในบุคคลผู้มีเวรกันอยู่ ปฏิฆะเกิดขึ้น เพราะการระลึกถึงความผิด ที่ผู้นั้นได้ทำไว้ไซร้, ลำดับนั้น เธอควรเข้าเมตตาในบุคคลลำดับก่อน ๆ คนใดคนหนึ่ง แล้ว ๆ เล่า ๆ ออกแล้วก็แผ่เมตตาไปยังบุคคล(ผู้มีเวรกัน) นั้นอยู่ซ้ำ ๆ ซาก ๆ ก็จะบรรเทาปฏิฆะได้. ถ้าหากว่า เมื่อเธอแม้พยายามอยู่อย่างนี้ ปฏิฆะก็ไม่ดับไซร้, ลำดับนั้น เธอพึงพยายามเพื่อละปฏิฆะ โดยรำลึกถึงพระโอวาท ที่มีการอุปมาด้วยเลื่อยเป็นต้น. ก็ความพยายามนั้นแล ได้แก่การที่พระโยคีเมื่อจะสอนตน พึงสอนโดยอาการดังต่อไปนี้บ่อย ๆ ว่า"เฮ้ย เจ้าคนขี้โกรธ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้แล้วมิใช่หรือว่า :

[1-1] ฉ. อถ-กกจูปมโอวาท-อาทีนํ อนุสารโต ปฏิฆสฺส ปหานาย, ฆฏิตพฺพํ ปุนปฺปุนํ. ตญฺจ โข...

[2] ฉ. กุชฺฌนปุริส.

'อุภโตทณฺฑเกน เจปิ ภิกฺขเว กกเจน โจรา โอจรกา องฺคมงฺคานิ โอกฺกนฺเตยฺยุํ, ตตฺราปิ โย มโน ปโทเสยฺย, น เม โส เตน สาสนกโร'ติ[๑] จ,

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย แม้หากว่าพวกโจรผู้ประพฤติต่ำช้า พึงใช้เลื่อยที่มีด้ามทั้ง ๒ ข้าง ตัดอวัยวะแต่ละส่วน, ภิกษุรูปใดพึงทำใจให้โกรธแค้น แม้ในพวกโจรนั้น, เพราะเหตุที่ทำใจให้โกรธแค้นนั้น ภิกษุรูปนั้นหาชื่อว่า เป็นผู้กระทำตามคำสอนของเราไม่' ดังนี้,

'ตสฺเสว เตน ปาปิโย
โย กุทฺธํ ปฏิกุชฺฌติ
กุทฺธํ อปฺปฏิกุชฺฌนฺโต
สงฺคามํ เชติ ทุชฺชยํ.
อุภินฺนมตฺถํ จรติ
อตฺตโน จ ปรสฺส จ
ปรํ สงฺกุปิตํ ญตฺวา
โย สโต อุปสมฺมตี'ติ[๒] จ,

และว่า 'ผู้ใดโกรธตอบผู้ที่โกรธตน เพราะเหตุที่โกรธตอบนั้น ผู้นั้นชื่อว่าเลวกว่าผู้ที่โกรธ(ก่อน)นั้นเสียอีก ผู้ที่ไม่โกรธตอบผู้ที่โกรธ(ก่อน) ชื่อว่าชนะสงครามที่ชนะได้ยาก. ผู้ใดทราบว่า คนอื่นเขาขุ่นเคืองแล้ว มีสติระงับเสียได้ ผู้นั้นชื่อว่า ประพฤติประโยชน์แก่บุคคล ๒ ฝ่าย คือ แก่ตนและแก่คนอื่น' ดังนี้

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๓๕๑.
[๒] สํ. สํ. ๑๕/๓๒๕.

'สตฺติเม ภิกฺขเว ธมฺมา สปตฺตกนฺตา สปตฺตกรณา โกธนํ อาคจฺฉนฺติ อิตฺถึ วา ปุริสํ วา. กตเม สตฺต ? อิธ ภิกฺขเว สปตฺโต สปตฺตสฺส เอวํ อิจฺฉติ อโห วตายํ ทุพฺพณฺโณ อสฺสาติ. ตํ กิสฺส เหตุ, น ภิกฺขเว สปตฺโต สปตฺตสฺส วณฺณวตาย นนฺทติ. โกธนายํ ภิกฺขเว ปุริสปุคฺคโล โกธาภิภูโต โกธปเรโต กิญฺจาปิ โส โหติ สุนฺหาโต สุวิลิตฺโต กปฺปิตเกสมสฺสุ โอทาตวตฺถวสโน, อถโข โส ทุพฺพณฺโณว โหติ โกธาภิภูโต. อยํ ภิกฺขเว ปฐโม ธมฺโม สปตฺตกนฺโต สปตฺตกรโณ โกธนํ อาคจฺฉติ อิตฺถึ วา ปุริสํ วา. ปุน จ ปรํ ภิกฺขเว สปตฺโต สปตฺตสฺส เอวํ อิจฺฉติ อโห

และว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่ศัตรูพอใจ (จะให้มีแก่คนที่เป็นศัตรูกัน)ที่ศัตรูพึงกระทำ (ต่อคนที่เป็นศัตรูกัน) ๗ อย่างเหล่านี้ ย่อมมาสู่บุคคลผู้มักโกรธ จะเป็นหญิงก็ตาม ชายก็ตาม. ธรรมที่ศัตรูพอใจ ที่ศัตรูพึงกระทำ ๗ อย่าง อะไรบ้าง ? ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนผู้เป็นศัตรูในโลกนี้ย่อมปรารถนา ต่อคนผู้เป็นศัตรูกันอย่างนี้ว่า โอหนอ ขอให้มันผู้นี้พึงเป็นผู้มีผิวพรรณทรามเถิด ดังนี้. ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร, ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนผู้เป็นศัตรู ย่อมไม่ยินดีด้วยความที่คนผู้เป็นศัตรูกัน เป็นผู้มีผิวพรรณงาม. ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำ เป็นไปตามความโกรธ เขาจะเป็นคนที่อาบน้ำดีแล้ว ทาตัวดีแล้ว ตัดแต่งผมและหนวดแล้ว

วตายํ ทุกฺขํ สเยยฺยาติ[๑] ฯเปฯ

นุ่งห่มผ้าขาว ก็ตามทีเถิด, ถึงกระนั้น เขาผู้ถูกความโกรธครอบงำ ก็ชื่อว่า ยังเป็นผู้มีผิวพรรณทราม อยู่นั่นเอง. ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นธรรมข้อแรก ที่ศัตรูพอใจ ที่ศัตรูพึงกระทำ ย่อมมาสู่บุคคลผู้มักโกรธ จะเป็นหญิงก็ตาม ชายก็ตาม. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่น ยังมีอีก คนผู้เป็นศัตรู ย่อมปรารถนาต่อคนที่เป็นศัตรูกัน อย่างนี้ว่า โอหนอ ขอให้มันผู้นี้ พึงนอนเป็นทุกข์เถิด ดังนี้ ฯลฯ

น ปจุรตฺโถ อสฺสาติ ฯเปฯ น โภควา อสฺสาติ ฯเปฯ น ยสวา อสฺสาติ ฯเปฯ น มิตฺตวา อสฺสาติ ฯเปฯ น กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺเชยฺยาติ. ตํ กิสฺส เหตุ, น

ขออย่าให้มันเป็นผู้มีผลประโยชน์มาก (มีผลประโยชน์น้อย) เถิด ดังนี้ ฯลฯ ขออย่าให้มัน เป็นผู้มีโภคทรัพย์เถิด ดังนี้ ฯลฯ ขออย่าให้มันเป็นคนมียศศักดิ์เถิด ดังนี้ ฯลฯ ขออย่าให้มันเป็นคนมีมิตรมากเถิด ดังนี้ ฯลฯ หลังจาก

---

๑ ม. ปสฺเสยฺยาติ.

ภิกฺขเว สปตฺโต สปตฺตสฺส สุคติคมเนน นนฺทติ. โกธนายํ ภิกฺขเว ปุริสปุคฺคโล โกธาภิภูโต โกธปเรโต กาเยน ทุจฺจริตํ จรติ, วาจาย มนสา ทุจฺจริตํ จรติ. โส กาเยน วาจาย มนสา ทุจฺจริตํ จริตฺวา กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชติ โกธาภิภูโต'ติ[1] จ,

กายแตกทำลายตายไปแล้ว ขออย่าให้มันเข้าถึงสุคติ โลกสวรรค์เถิด ดังนี้. ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร, ดูกรภิกษุทั้งหลาย คนผู้เป็นศัตรูย่อมไม่ยินดีด้วยความที่คนผู้เป็นศัตรูกันไปสู่สุคติ. ดูกรภิกษุทั้งหลาย บุรุษบุคคลผู้มักโกรธ ถูกความโกรธครอบงำ เป็นไปตามความโกรธ ย่อมประพฤติทุจริตด้วยกาย ย่อมประพฤติทุจริตด้วยวาจา ด้วยใจ. เขาผู้ถูกความโกรธครอบงำ ครั้นประพฤติทุจริตด้วยกาย ด้วยวาจา ด้วยใจแล้ว หลังจากกายแตกทำลายตายไป ก็ย่อมเข้าถึงอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ดังนี้,

'เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ฉวาลาตํ อุภโต ปทิตฺตํ มชฺเฌ คูถคตํ เนว คาเม กฏฺฐตฺถํ ผรติ, น อรญฺเญ

และว่า ดูกรภิกษุทั้งหลาย ไม้ฟืนสำหรับเผาศพที่ปลายทั้ง ๒ ถูกไฟไหม้ ตรงกลางเปื้อนคูถ จะใช้เพื่อเป็น

---

๑ องฺ. สตฺตก. ๒๓/๙๖-๙๘.

กฏฺฐตฺถํ ผรติ. ตถูปมาหํ ภิกฺขเว อิมํ ปุริสปุคฺคลํ[๑] วทามี'ติ[๒] จ,

เครื่องไม้ในเรือนก็ไม่ได้, จะใช้เพื่อเป็นเครื่องไม้ในป่า (เช่น ทำเป็นรั้วกั้นเขต) ก็ไม่ได้ฉันใด. ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวถึงบุรุษบุคคลผู้นี้ว่า มีอุปมาฉันนั้น' ดังนี้,

โส ทานิ ตฺวํ เอวํ กุชฺฌนฺโต น เจว ภควโต สาสนกโร ภวิสฺสสิ, ปฏิกุชฺฌนฺโต จ กุทฺธปุริสโตปิ ปาปิโย หุตฺวา น ทุชฺชยํ สงฺคามํ เชสฺสสิ, สปตฺตกรเณ จ ธมฺเม อตฺตนาว อตฺตโน กริสฺสสิ, ฉวาลาตูปโม จ ภวิสฺสสี"ติ.

บัดนี้ ตัวเจ้านั้น เมื่อโกรธอยู่อย่างนี้ จักไม่ชื่อว่า เป็นผู้กระทำตามคำสอนของพระผู้มีพระภาคด้วย, เมื่อโกรธตอบ(เขา) ก็จัดเป็นคนเลวแม้กว่าคนที่โกรธ(ก่อน) จักไม่ชื่อว่า ชนะสงครามที่ใคร ๆ ชนะได้ยากด้วย, จักชื่อว่า สร้างธรรมที่ศัตรูพึงกระทำเอาได้ให้แก่ตน ด้วยตนเองนั่นแหละด้วย, จักชื่อว่า เป็นผู้มีอุปมาด้วยไม้ฟืนสำหรับเผาศพด้วย" ดังนี้.

๒๔๔. ตสฺเสวํ วายมโต สเจ ตํ ปฏิฆํ วูปสมฺมติ, อิจฺเจตํ กุสลํ.

๒๔๔. เมื่อเธอเพียรพยายาม อยู่อย่างนี้ ถ้าปฏิฆะนั้นสงบได้ไซร้, อย่างนี้นี่

[๑] ฉ. ปุคฺคลํ.

[๒] องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๒๔, ๑๒๕, ขุ. อิติ. ๒๕/๓๐๐.

คุณเกษม-คุณศศิธร ชัยสิทธิ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โน เจ วูปสมฺมติ, อถ โย โย ธมฺโม ตสฺส ปุคฺคลสฺส อุปสนฺโต โหติ ปริสุทฺโธ, อนุสฺสริยมาโน ปสาทํ อาวหติ, ตํ ตํ อนุสฺสริตฺวา อาฆาโต ปฏิวิเนตพฺโพ.

เป็นการดี. ถ้ายังสงบไม่ได้, เมื่อเป็นเช่นนั้น ธรรมใด ๆ ของบุคคลนั้น เป็นธรรมชาติที่สงบบริสุทธิ์, ซึ่งเธอระลึกถึงอยู่ ก็จะนำความเลื่อมใสมาให้, เธอก็ควรนึกถึงธรรมนั้น ๆ บรรเทาความอาฆาตให้ได้เถิด.

เอกจฺจสฺส หิ กายสมาจาโรว อุปสนฺโต โหติ. อุปสนฺตภาโว จสฺส พหุํ วตฺตปฏิปตฺตึ กโรนฺตสฺส สพฺพชเนน ญายติ. วจีสมาจารมโนสมาจารา ปน อวูปสนฺตา โหนฺติ. ตสฺส เต อจินฺเตตฺวา กายสมาจารวูปสโมเยว อนุสฺสริตพฺโพ.

จริงอยู่ บางคนมีกายสมาจาร (ความประพฤติทางกาย) เท่านั้น สงบ (คือเรียบร้อย). ก็เมื่อเขาทำวัตรปฏิบัติเป็นอันมากอยู่ ชนทั้งปวงจึงจะรู้ถึงภาวะที่กายสมาจารของเขาสงบ. แต่ว่ามีวจี–สมาจาร (ความประพฤติทางวาจา) และมโนสมาจาร (ความประพฤติทางใจ) ไม่สงบ. เธอก็อย่านึกถึงวจีสมาจาร และมโนสมาจารนั้น พึงระลึกถึงเฉพาะความสงบ แห่งกายสมาจารของเขาเท่านั้น.

เอกจฺจสฺส วจีสมาจาโรว อุปสนฺโต โหติ. อุปสนฺตภาโว จสฺส สพฺพชเนน ญายติ. โส หิ ปกติยา จ ปฏิสนฺถารกุสโล โหติ สขิโล สุขสมฺภาโส สมฺโมทโก

บางคนมีวจีสมาจารเท่านั้น สงบ. ก็ภาวะที่วจีสมาจารของเขาสงบ ชนทั้งปวงย่อมรู้ได้. เพราะว่า ตามปกติ เขาจะเป็นคนที่ฉลาดในปฏิสันถาร อ่อนหวาน มีคำพูด

อุตฺตานมุโข ปุพฺพภาสี มธุเรน สเรน ธมฺมํ โอสาเรติ, ปริมณฺฑเลหิ ปทพฺยญฺชเนหิ ธมฺมกถํ กเถติ. กายสมาจารมโนสมาจารา ปน อวูปสนฺตา โหนฺติ, ตสฺส เต อจินฺเตตฺวา วจีสมาจารวูปสโมเยว อนุสฺสริตพฺโพ.

น่ารัก ทำให้บันเทิงใจ มีหน้าตาชื่นบาน ทักก่อน สวดธรรมด้วยเสียงที่ไพเราะ, กล่าวธรรมกถาด้วยบท และพยัญชนะที่เหมาะเจาะ. แต่ว่า มีกายสมาจาร และมโนสมาจารไม่สงบ, เธอก็อย่านึกถึงกายสมาจารและมโนสมาจารนั้น พึงระลึกถึงเฉพาะความสงบ แห่งวจีสมาจารของ-เขาเท่านั้น.

เอกจฺจสฺส มโนสมาจาโรว อุปสนฺโต โหติ, อุปสนฺตภาโว จสฺส เจติยวนฺทนาทีสุ สพฺพชนสฺส ปากโฏ โหติ. โย หิ อวูปสนฺตจิตฺโต โหติ, โส เจติยํ วา โพธึ วา เถเร วา วนฺทมาโน น สกฺกจฺจํ วนฺทติ, ธมฺมสฺสวนมณฺฑเป วิกฺขิตฺตจิตฺโต วา จปลายนฺโต[๑] วา นิสีทติ. อุปสนฺตจิตฺโต ปน โอกปฺเปตฺวา สกฺกจฺจํ วนฺทติ, โอหิตโสโต อฏฺฐิกตฺวา กาเยน วา

บางคนมีมโนสมาจารเท่านั้น สงบ, ก็สภาวะที่มโนสมาจารของเขาสงบ ปรากฏแก่ชนทั้งปวง ในเวลาที่ไหว้พระเจดีย์เป็นต้น. จริงอยู่ บุคคลใดเป็นผู้มีจิตไม่สงบ, บุคคลนั้น เมื่อจะไหว้พระเจดีย์ก็ตาม ต้นโพธิ์ก็ตาม พระเถระทั้งหลายก็ตาม ย่อมไม่ไหว้อย่างเคารพ, ณ มณฑปที่ฟังธรรม ก็เป็นผู้มีจิตฟุ้งซ่านบ้าง นั่งสัปหงกบ้าง. ส่วนผู้มีจิตสงบ เชื่อแล้วก็ไหว้อย่างเคารพ, เงี่ยโสตสดับธรรม ทำให้เป็นของ

---

[๑] ฉ. ปจลายนฺโต.

วาจาย วา จิตฺตปฺปสาทํ อาวิกโรนฺโต[๑] ธมฺมํ สุณาติ. อิติ เอกจฺจสฺส มโนสมาจาโร ว อุปสนฺโต โหติ, กายวจีสมาจารา อวูปสนฺตา โหนฺติ, ตสฺส เต อจินฺเตตฺวา มโนสมาจารวูปสโมเยว อนุสฺสริตพฺโพ.

มีประโยชน์ แสดงความเลื่อมใสแห่งจิตให้ปรากฏออกมา ทางกายบ้าง ทางวาจาบ้าง. บางคนมีมโนสมาจารเท่านั้น สงบ, มีกายสมาจาร และวจีสมาจารไม่สงบอย่างนี้, เธอก็อย่าไปนึกถึงกายสมาจารและวจีสมาจารนั้น พึงระลึกถึงเฉพาะความสงบแห่งมโนสมาจารของเขาเท่านั้น.

เอกจฺจสฺส ปน อิเมสุ ตีสุ ธมฺเมสุ เอโกปิ อวูปสนฺโต โหติ, ตสฺมึ ปุคฺคเล "กิญฺจาปิ เอส อิทานิ มนุสฺสโลเก จรติ, อถโข กติปาหจฺจเยน[๒] อฏฺฐมหานิรยํ โสฬสอุสฺสทนิรยญฺจ ปริปูรโก ภวิสฺสตี"ติ การุญฺญํ อุปฏฺฐเปตพฺพํ. การุญฺญมฺปิ หิ ปฏิจฺจ อาฆาโต วูปสมฺมติ.

ส่วนสำหรับบางคน ในบรรดาธรรม ๓ อย่างเหล่านี้ แม้สักอย่างเดียวก็ไม่สงบ, เธอพึงเข้าไปตั้งความกรุณาไว้ ในบุคคลนั้นว่า "ผู้นั้นเวลานี้ยังเที่ยวไปในโลกมนุษย์ก็จริง, แต่ว่า เวลาล่วงไปได้ไม่กี่วัน เขาจักเป็นผู้ทำมหานรก ๘ ขุม และอุสสทนรก ๑๖ ขุม ให้เต็ม" ดังนี้เถิด. เพราะว่า ความอาฆาตจะสงบ เพราะอาศัยความกรุณาก็ได้.

---

[๑] ฉ. กโรนฺโต.

[๒] ฉ. กติปาหสฺส.

เอกจฺจสฺส ตโยปิเม ธมฺมา อุปสนฺตา โหนฺติ, ตสฺส ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ อนุสฺสริตพฺพํ. ตาทิเสหิ[๑] ปุคฺคเลหิ น ทุกฺกรา โหติ เมตฺตาภาวนาติ.[๑]

บางคนมีธรรมทั้ง ๓ อย่างเหล่านี้ สงบแล้ว, ภิกษุพึงระลึกถึงธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งของเขาได้ตามปรารถนา. จริงอยู่ การเจริญเมตตามิใช่กิจที่บุคคลทั้งหลายเช่นนั้นจะทำได้ยากแล.

อิมสฺส จ อตฺถสฺส อาวิภาวตฺถํ : "ปญฺจิเม อาวุโส อาฆาตปฏิวินยา, ยตฺถ ภิกฺขุโน อุปฺปนฺโน อาฆาโต สพฺพโส ปฏิวิเนตพฺโพ"ติ[๒] อิทํ ปญฺจกนิปาเต อาฆาตปฏิวินยสุตฺตํ วิตฺถาเรตพฺพํ.

อนึ่ง เพื่อความแจ่มแจ้งแห่งความข้อนี้ : บัณฑิตพึงขยายอาฆาตปฏิวินยสูตรในปัญจกนิบาตว่า "ดูกรอาวุโส ความอาฆาตที่เกิดขึ้นแก่ภิกษุ อันเธอพึงกำจัดได้ โดยประการทั้งปวงในธรรมเหล่าใด, ธรรมเป็นที่กำจัดความอาฆาตเหล่านี้มี๕ประการ" เป็นต้นนี้ ให้พิสดารเถิด.

๒๔๕. สเจ ปนสฺส เอวมฺปิ วายมโต อาฆาโต อุปฺปชฺชติเยว, อถาเนน เอวํ อตฺตา <u>โอวทิตพฺโพ</u> :

๒๔๕. ก็ถ้าหาก เมื่อเธอแม้พยายามอยู่อย่างนี้ ความอาฆาตก็ยังเกิดอยู่นั่นเอง, เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอ<u>พึงสั่งสอน</u>ตนเองอย่างนี้ว่า :

๑-๑ ฉ. ตาทิเส หิ ปุคฺคเล น ทุกฺกรา โหติ เมตฺตาภาวนา.

๒ องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๐๗.

"อตฺตโน วิสเย ทุกฺขํ
กตํ เต ยทิ เวรินา
กินฺตสฺสาวิสเย ทุกฺขํ
สจิตฺเต กตฺตุมิจฺฉสิ.

"ถ้าว่าคนมีเวรกัน สร้างทุกข์ให้แก่เจ้า ในสิ่งอันเป็นวิสัย (กาย) ของตนไซร้ เพราะเหตุไร เจ้าจึงต้องการสร้างทุกข์ไว้ ในจิตของตน ซึ่งมิใช่วิสัย (ไม่ใช่กาย) ของเขาเล่า.

พหูปการํ หิตฺวาน
ญาติวคฺคํ รุทํมุขํ[๑]
มหานตฺถกรํ โกธํ
สปตฺตํ น ชหาสิ กึ.

ตัวเจ้ายังละหมู่ญาติผู้มีอุปการะมาก ซึ่งมีน้ำตานองหน้า (ออกบวชได้) เพราะเหตุไร จึงไม่ละศัตรู คือความโกรธ ผู้สร้างแต่ความฉิบหายมหันต์เสียเล่า.

ยานิ รกฺขสิ สีลานิ
เตสํ มูลนิกนฺตนํ
โกธํ นามุปลาเลสิ
โก ตยา สทิโส ชโฬ.

เจ้ารักษาศีลเหล่าใดอยู่ (แต่) กลับไปพะเน้าพะนอ สิ่งที่ชื่อว่าความโกรธ ซึ่งเป็นตัวตัดมูลรากแห่งศีลเหล่านั้น ใคร (เล่า) ที่เป็นคนโง่เหมือนตัวเจ้า.

---

๑ ฉ. รุทมฺมุขํ.

กตํ อนริยํ กมฺมํ
ปเรน อิติ กุชฺฌสิ
กินฺนุ ตุวํ ตาทิสํเยว
โย สยํ กตฺตุมิจฺฉสิ.

เจ้าคิดว่า คนอื่นทำกรรมป่าเถื่อนให้ จึงโกรธ(เขา) ทำไมหนอ ตัวเจ้า จึงต้องการจะทำกรรมเช่นเดียวกันนั้นนั่นแหละเสียเองเล่า.

โรเสตุกาโม[๑] ยทิ ตํ
อมนาปํ ปโร กริ
โรสุปฺปาเทน[๒] ตสฺเสว
กึ ปูเรสิ มโนรถํ.

ถ้าหากว่า คนอื่นผู้ใคร่จะทำให้เจ้านั้นโกรธ ได้สร้างความไม่พอใจให้ ทำไม เจ้าจึงช่วยทำมโนรถของเขานั่นแหละให้เต็ม (ให้เสร็จ) โดยการทำความโกรธให้เกิดขึ้นเล่า.

ทุกฺขํ ตสฺส จ นาม ตุวํ
กุทฺโธ กาหสิ วา น วา
อตฺตานํ ปนิทาเนว
โกธทุกฺเขน พาธสิ.

อนึ่ง น่าติเตียน ตัวเจ้าโกรธแล้ว จักสร้างทุกข์ให้แก่เขานั้น ได้ก็ตาม ไม่ได้ก็ตาม แต่ว่า บัดนี้แหละเจ้ากำลังเบียดเบียนตนเองอยู่ เพราะทุกข์ คือความโกรธ.

โกธํ วา[๓] อหิตํ มคฺคํ
อารูฬฺหา ยทิ เวริโน

อีกอย่างหนึ่ง ถ้าหากว่า พวกคนผู้มีเวรกัน ขึ้นสู่ทางฉิบหาย คือความ

๑ ฉ. โทเสตุกาโม.
๒ ฉ. โทสุปฺปาเทน.
๓ สี. อิ. โกธนฺธา.

กสฺมา ตุวมฺปิ กุชฺฌนฺโต
เตสํเยวานุสิกฺขสิ.

โกรธแล้วไซร้ เพราะเหตุไร แม้ตัวเจ้าจึงโกรธ เลียนแบบพวกเขานั่นแหละ.

ยํ โรสํ[๑] ตว นิสฺสาย
สตฺตุนา อปฺปิยํ กตํ
ตเมว โรสํ[๑] ฉินฺทสฺสุ
กิมฏฺฐาเน วิหญฺญสิ.

ศัตรูอาศัยความโกรธอันใดของเจ้าจึงสร้างสิ่งที่น่าชังให้ได้ เจ้าจงตัดความโกรธนั้นนั่นแหละ เสียให้ได้ เจ้าจะเดือดร้อน ในฐานะที่ไม่ควรไปทำไม.

ขณิกตฺตา จ ธมฺมานํ
เยหิ ขนฺเธหิ เต กตํ
อมฺนาปิ นิรุทฺธา เต
กสฺสิทานีธ[๒] กุชฺฌสิ.

ก็เพราะความที่ธรรมทั้งหลาย มีชั่วขณะ ขันธ์ทั้งหลายเหล่าใด (ที่เป็นไปในสันดานของศัตรู) ได้สร้างความไม่ชอบใจ ให้แก่เจ้า ขันธ์ทั้งหลายเหล่านั้น ก็ได้ดับไปแล้ว บัดนี้ ณ ที่นี้ เจ้าจะโกรธต่อใคร.

ทุกฺขํ กโรติ โย ยสฺส
ตํ วินา กสฺส โส กเร

บุคคลใด จะสร้างทุกข์ให้แก่บุคคลใดได้ เว้นบุคคลนั้นเสีย เขาจะพึง

---

[๑] ฉ. โทสํ.

[๒] ฉ. กสฺส ทานีธ.

สยมฺปิ ทุกฺขเหตุ ตว[๑]
มิติ กินฺตสฺส กุชฺฌสี''ติ.

สร้างทุกข์ให้แก่ใครก็ได้ แม้ตัวเจ้าเอง ก็เป็นเหตุแห่งทุกข์อย่างนี้ได้ เพราะเหตุไร เจ้าจึงโกรธต่อเขาเล่า" ดังนี้.

๒๔๖. สเจ ปนสฺส เอวํ อตฺตานํ โอวทโตปิ ปฏิฆํ เนว วูปสมฺมติ, อถาเนน อตฺตโน จ ปรสฺส จ กมฺมสฺสกตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. ตตฺถ อตฺตโน ตาว เอวํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพา "อมฺโภ ตฺวํ ตสฺส กุทฺโธ กึ กริสฺสสิ, นนุ ตเวเวตํ โทสนิทานํ กมฺมํ อนตฺถาย สํวตฺติสฺสติ. กมฺมสฺสโก หิ ตฺวํ กมฺมทายาโท กมฺมโยนิ กมฺมพนฺธุ กมฺมปฏิสรโณ, ยํ กมฺมํ กริสฺสสิ, ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสสิ, อิทญฺจ เต กมฺมํ เนว สมฺมาสมฺโพธึ, น ปจฺเจกโพธึ, น สาวกภูมึ, น พฺรหฺมตฺตสกฺกตฺตจกฺกวตฺติปฺปเทสรชฺชาทิ[๒]

๒๔๖. ก็หากว่า เมื่อเธอ แม้สั่งสอนตนเองอยู่อย่างนี้ ปฏิฆะก็ยังไม่สงบไซร้, เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอควรพิจารณาถึงภาวะที่ตนและคนอื่น เป็นผู้มีกรรมเป็นของตนเถิด. ในข้อนั้น เธอควรพิจารณาถึงภาวะที่ตนเองเป็นผู้มีกรรม เป็นของตนก่อนอย่างนี้ คือ "แน่ะพ่อมหาจำเริญ เจ้าโกรธเขาแล้วจะทำอะไรได้, กรรมที่มีโทสะเป็นเหตุนี้ จักเป็นไปเพื่อความฉิบหายแก่ตัวเจ้านั่นเอง มิใช่หรือ. ก็ตัวเจ้าผู้มีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม มีกรรมเป็นกำเนิด มีกรรมเป็นเผ่าพันธุ์ มีกรรมเป็นที่อาศัย, จักกระทำกรรมใดไว้, ก็จัก

---

[๑] ฉ. ทุกฺขเหตุตฺต.

[๒] ฉ. ...ราชาทิ...

สมฺปตฺตีนํ อญฺญตรํ สมฺปตฺตึ สาเธตุํ สมตฺถํ, อถโข สาสนโต จาเวตฺวา วินิปาตาทิภาวสฺส เจว เนรยิกาทิทุกฺขวิเสสานญฺจ เต สํวตฺตนิกมิทํ กมฺมํ. โส ตฺวํ อิทํ กโรนฺโต อุโภหิ หตฺเถหิ วีตจฺจิเก วา องฺคาเร, คูถํ วา คเหตฺวา ปรํ ปหริตุกาโม ปุริโส วิย อตฺตานเมว ปฐมํ ทหสิ เจว ทุคฺคนฺธญฺจ กโรสี"ติ.

เป็นทายาทแห่งกรรมนั้น, แต่ว่า กรรมของเจ้านี้ สามารถที่จะทำพระสัมมาสัมโพธิญาณให้สำเร็จได้ก็หาไม่, สามารถที่จะทำพระปัจเจกโพธิญาณให้สำเร็จได้ ก็หาไม่, สามารถที่จะทำสาวกภูมิให้สำเร็จได้ ก็หาไม่, สามารถที่จะทำสมบัติทั้งหลาย มีความเป็นพรหม ความเป็นท้าวสักกะ ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ความเป็นพระราชาประจำประเทศเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งให้สำเร็จได้ก็หาไม่, ที่แท้แล้ว กรรมนี้ทำให้เคลื่อนจากพระศาสนา ยังความเป็นคนกินเดนเป็นต้น และทุกข์ต่าง ๆ มีทุกข์ในนรกเป็นต้น ให้เป็นไปแก่ตัวเจ้า. ตัวเจ้านั้น เมื่อทำกรรมนี้ ก็ชื่อว่า เผาตัวเองนั่นแหละ และทำตัวเองให้มีกลิ่นเหม็นก่อน เหมือนอย่างคนที่ใช้มือทั้ง ๒ จับก้อนถ่าน (ร้อน)อันปราศจากเปลว, หรือก้อนคูถ ประสงค์จะขว้างปาผู้อื่น (ก็เท่ากับ) เผาตัวเอง หรือทำตัวให้มีกลิ่นเหม็นอยู่ก่อนฉะนั้น" ดังนี้.

คุณหญิงพัฒนา อุไรรัตน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เอวํ อตฺตโน กมฺมสฺสกตํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปรสฺสปิ เอวํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพา "เอโสปิ ตว กุชฺฌิตฺวา กึ กริสฺสติ, นนุ เอตสฺเสเวตํ อนตฺถาย สํวตฺติสฺสติ. กมฺมสฺสโก หิ อยํ อายสฺมา กมฺมทายาโท ฯเปฯ ยํ กมฺมํ กริสฺสติ, ตสฺส ทายาโท ภวิสฺสติ. อิทญฺจสฺส กมฺมํ เนว สมฺมาสมฺโพธึ, น ปจฺเจกโพธึ, น สาวกภูมึ, น พฺรหฺมตฺตสกฺกตฺตจกฺกวตฺติปฺปเทสรชฺชาทิสมฺปตฺตีนํ[๑] อญฺญตรํ สมฺปตฺตึ สาเธตุํ สมตฺถํ, อถโข สาสนโต จาเวตฺวา วิฆาสาทาทิภาวสฺส เจว เนรยิกาทิทุกฺขวิเสสานญฺจสฺส สํวตฺตนิกมิทํ กมฺมํ. สฺวายํ อิทํ กโรนฺโต ปฏิวาเต ฐตฺวา ปรํ รเชน โอกิริตุกาโม ปุริโส วิย อตฺตานํเยว โอกิรตี"ติ. วุตฺตเญฺหตํ ภควตา :

ครั้นพิจารณาภาวะที่ตนเอง เป็นผู้มีกรรมเป็นของตนอย่างนี้แล้ว ก็ควรพิจารณาถึงภาวะ ที่แม้ผู้อื่นก็เป็นผู้มีกรรมเป็นของตนอย่างนี้ว่า "แม้ผู้นี้ โกรธเจ้าแล้วจักทำอะไรได้, กรรมนี้ จักเป็นไปเพื่อความฉิบหายแก่เขานั่นเองมิใช่หรือ. ก็ท่านผู้นี้ซึ่งมีกรรมเป็นของตน เป็นทายาทแห่งกรรม ฯลฯ จักกระทำกรรมใดไว้, ก็จักเป็นทายาทแห่งกรรมนั้น. อนึ่ง กรรมของเขานี้ สามารถที่จะทำพระสัมมาสัมโพธิญาณให้สำเร็จได้ก็หาไม่, สามารถที่จะทำพระปัจเจกโพธิญาณให้สำเร็จได้ ก็หาไม่, สามารถที่จะทำสาวกภูมิให้สำเร็จได้ก็หาไม่, สามารถที่จะทำสมบัติทั้งหลายมีความเป็นพรหม ความเป็นท้าวสักกะ ความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ความเป็นพระราชาประจำประเทศเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้สำเร็จได้ก็หาไม่, ที่แท้แล้ว

---

๑ ฉ. ...ราชาทิ...

กรรมนี้ทำให้เคลื่อนจากพระศาสนา ยัง ความเป็นคนกินเดนเป็นต้น และทุกข์ต่าง ๆ มีทุกข์ในนรกเป็นต้น ให้เป็นไปแก่ตัวเขา. ผู้นี้นั้น เมื่อทำกรรมนี้ ก็ชื่อว่าโปรยฝุ่น (โทษต่าง ๆ) ใส่ตนเองนั่นเทียว เหมือน-อย่างคนที่ยืนอยู่ในที่ทวนลม ประสงค์โปรยฝุ่นใส่คนอื่น (แต่)โปรยฝุ่นใส่ตนเองอยู่ ฉะนั้น" ดังนี้. ข้อนี้สมจริง ตามที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :

"โย อปฺปทุฏฺฐสฺส นรสฺส ทุสฺสติ
สุทฺธสฺส โปสสฺส อนงฺคณสฺส
ตเมว พาลํ ปจฺเจติ ปาปํ
สุขุโม รโช ปฏิวาตํว ขิตฺโต"ติ[๑]

"คนพาลใด ประทุษร้ายคนผู้ไม่ประทุษร้าย ซึ่งเป็นผู้บริสุทธิ์ปราศ-จากกิเลสเพียงดังเนิน บาปย่อมคืนสนองคนพาลนั้นนั่นแหละ ดุจฝุ่นละเอียด ที่เขาซัดไปทวนลม (แต่) กลับย้อนมาถึงผู้ซัดไปนั่นเอง ฉะนั้น" ดังนี้.

---

[๑] สํ. ส. ๑๕/๑๙, ขุ. ธ. ๒๕/๓๑, ขุ. สุ. ๒๕/๔๖๒.

๒๔๗. สเจ ปนสฺส เอวํ กมฺมสฺสกตมฺปิ ปจฺจเวกฺขโต เนว วูปสมฺมติ, อถาเนน สตฺถุ ปุพฺพจริยคุณา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา.[๑]

๒๔๗. ก็ถ้าหากว่า เมื่อเธอพิจารณาแม้ภาวะที่สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตนอยู่อย่างนี้ ปฏิฆะก็ยังสงบมิได้ไซร้, เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอควรพิจารณาบุพพจริยคุณของพระศาสดา (คุณความดี ที่พระศาสดาทรงประพฤติในกาลก่อน ๆ) เถิด.

ตตฺรายํ ปจฺจเวกฺขณานโย : อมฺโภ ปพฺพชิต นนุ เต สตฺถา ปุพฺเพว สมฺโพธา อนภิสมฺพุทฺโธ โพธิสตฺโตปิ สมาโน จตฺตาริ อสงฺเขยฺยานิ กปฺปสตสหสฺสญฺจ ปารมิโย ปูรยมาโน ตตฺถ ตตฺถ วธเกสุปิ ปจฺจตฺถิเกสุ จิตฺตํ นปฺปทูเสสิ. เสยฺยถีทํ, สีลวชาตเก ตาว อตฺตโน เทวิยา ปทุฏฺเฐน ปาปอมจฺเจน อานีตสฺส ปฏิรญฺโญ ติโยชนสตํ รชฺชํ คณฺหนฺตสฺส นิเสธนตฺถาย อุฏฺฐิตานํ อมจฺจานํ อาวุธมฺปิ ฉุปิตุํ

ต่อไปนี้ เป็นนัยแห่งการพิจารณาในบุพพจริยคุณนั้น (คือพิจารณา) ว่า : แน่ะท่านบรรพชิตผู้เจริญ พระศาสดาของเจ้า ก่อนแต่การตรัสรู้ แม้ยังเป็นพระโพธิสัตว์ยังมิได้ตรัสรู้ เมื่อทรงกระทำพระบารมีให้เต็มเปี่ยมตลอด ๔ อสงไขยและแสนกัปก็มิได้ทรงทำจิต ให้ประทุษร้ายในศัตรูผู้แม้ปลงพระชนม์ในชาตินั้น ๆ มิใช่หรือ. มีเรื่องอะไรบ้าง, ว่าในสีลวชาดกก่อน พระเจ้าสีลวโพธิสัตว์ เมื่อพระราชาผู้เป็นปฏิปักษ์ที่อำมาตย์ชั่วผู้ประทุษร้ายต่อพระเทวี

---

[๑] ฉ. อนุสฺสริตพฺพา.

น อทาสิ. ปุน สทฺธึ อมจฺจสหสฺเสน อามกสุสาเน คลปฺปมาณํ ภูมึ ขณิตฺวา นิกฺขญฺญมาโน จิตฺตปฺปโทสมตฺตมฺปิ อกตฺวา กุณปขาทนตฺถํ อาคตานํ สิคาลานํ[๑] ปํสุวิยูหนํ นิสฺสาย ปุริสการํ กตฺวา ปฏิลทฺธชีวิโต ยกฺขานุภาเวน อตฺตโน สิริคพฺเภ[๒] โอรุยฺห สิริสยเน สยิตํ ปจฺจตฺถิกํ ทิสฺวา โกปํ อกตฺวาว อญฺญมญฺญํ สปถํ กตฺวา ตํ มิตฺตฏฺฐาเน ฐปยิตฺวา อาห :

ของพระองค์ (ทูลยุยงแล้ว) นำมายึดเอาพระราชสมบัติตลอดที่ ๓๐๐ โยชน์ ก็ยังไม่ทรงยอมให้อำมาตย์ทั้งหลาย ผู้ลุกฮือขึ้นเพื่อจะป้องกัน จับต้องแม้อาวุธ. อีกครั้งหนึ่ง ทรงถูกเขาขุดดินลึกแค่คอ ไว้ที่ป่าช้าผีดิบ แล้วฝังไว้พร้อมกับอำมาตย์ ๑,๐๐๐ คน ก็ไม่ทรงกระทำแม้เพียงความประทุษร้ายแห่งจิต ทรงอาศัยการขุดคุ้ยดิน แห่งสุนัขจิ้งจอกที่มาเพื่อจะกัดกินซากศพทำการของบุรุษ ก็ทรงได้ชีวิตกลับคืนมา เสด็จขึ้นสู่ห้องบรรทมของพระองค์ ด้วยอานุภาพของยักษ์ ทอดพระเนตรเห็นพระราชา ผู้เป็นข้าศึกนอนอยู่บนพระแท่นบรรทมแล้ว ก็มิได้ทรงกระทำความขัดเคืองเลย กลับทรงกระทำสบถสาบานกันและกัน (กับพระราชาผู้เป็นศัตรู) แล้วตั้งพระราชานั้นไว้ในฐานะมิตร แล้วตรัสว่า :

---

๑ ฉ. สิงฺคาลานํ.
๒ ฉ. สิริคพฺภํ.

"อาสีเสเถว[๑] ปุริโส
น นิพฺพินฺเทยฺย ปณฺฑิโต
ปสฺสามิ โวหมตฺตานํ
ยถา อิจฺฉึ ตถา อหู"ติ.[๒]

"บุรุษผู้เป็นบัณฑิต พึงหวังอยู่ร่ำไปเถิด อย่าพึงเบื่อหน่ายเสีย เราได้เห็นตนเอง (ได้กลับดำรงอยู่ในราชสมบัติตามเดิม) ว่า เราปรารถนาแล้ว โดยประการใด เราก็ได้เป็นแล้ว โดยประการนั้น" ดังนี้.

ขนฺติวาทิชาตเก ทุมฺเมเธน กาสิรญฺญา "กึวาที ตฺวํ สมณา"ติ ปุฏฺโฐ "ขนฺติวาที นามาหนฺ"ติ วุตฺเต สกณฺฏกาหิ กสาหิ ตาเลตฺวา หตฺถปาเทสุ ฉิชฺชมาเนสุ โกปมตฺตมฺปิ น อกาสิ.

ในขันติวาทีชาดก พระโพธิสัตว์ผู้เป็นดาบส เมื่อถูกพระราชาแห่งแคว้นกาสีผู้ทรามปัญญาตรัสถามว่า "เฮ้ยสมณะ ตัวแกมักกล่าวถึงอะไร" ก็ตอบว่า "อาตมภาพชื่อว่า ขันติวาที (มักกล่าวถึงขันติ)" ดังนี้ เมื่อพระราชารับสั่งให้เพชฌฆาตใช้แส้หวายมีหนามโบย แล้วตัดมือตัดเท้า ก็ไม่กระทำแม้เพียงความขุ่นเคือง.

อนจฺฉริยญฺเจตํ, ยํ มหลฺลโก ปพฺพชฺชูปคโต เอวํ กเรยฺย. จูฬธมฺมปาล-

ก็ข้อที่ดาบสซึ่งเป็นผู้ใหญ่ เข้าถึงการบวชแล้ว พึงกระทำได้อย่างนี้ ไม่น่า-

---

๑ ฉ. อาสีเสเถ.
๒ ขุ. ชา. ๒๗/๑๗.

ชาตเก ปน อุตฺตานเสยฺยโกปิ สมาโน :

อัศจรรย์(นัก). ด้วยว่า ในจูฬธัมมปาล-ชาดก พระโพธิสัตว์แม้ยังเป็นเด็กอ่อนนอนแบเบาะ เมื่อพระชนนีพิลาปรำพันอยู่อย่างนี้ว่า :

"จนฺทนรสานุลิตฺตา
พาหา ฉิชฺชนฺติ ธมฺมปาลสฺส
ทายาทสฺส ปฐพฺยา
ปาณา เม เทว รุชฺฌนฺตี"ติ[๑]

"ข้าแต่พระองค์ ผู้ทรงเป็นสมมติเทพ แขนทั้ง ๒ อันลูบไล้แล้วด้วยน้ำอบไม้จันทน์ ของธัมมปาละ ผู้เป็นทายาทแห่งแผ่นดิน ขาดไปเสียละก็ ชีวิตของหม่อมฉันก็จะดับไป(ด้วย)" ดังนี้

เอวํ วิปฺปลมานาย[๒] มาตุยา ปิตรา มหาปตาเปน นาม รญฺญา วํสกฬีเรสุ วิย จตูสุ หตฺถปาเทสุ เฉทาปิเตสุ ตาวตาปิ ตุฏฺฐึ อนาปชฺชิตฺวา สีสมสฺส ฉินฺทถาติ อาณตฺเต "อยนฺทานิ เต จิตฺตสนฺนิคฺคณฺหณกาโล[๓]" อิทานิ

เมื่อถูกพระราชา พระนามว่า พระเจ้ามหาปตาปะ ผู้เป็นพระชนก รับสั่งให้ตัดมือและเท้าทั้ง ๔ เสีย เหมือนตัดหน่อไม้ แม้เท่านั้นแล้ว ก็ยังไม่พอพระทัย ทรงมีพระบัญชาว่า เจ้าจงตัดศีรษะมันเสีย ดังนี้ ก็ทรงอธิษฐานการตั้งจิตมั่นเสมอว่า

---

๑ ขุ. ชา. ๒๗/๑๗๒.

๒ ฉ. วิปฺปลปมานาย.

๓ ฉ. จิตฺตปริคฺคณฺหณกาโล.

อมฺโภ ธมฺมปาล สีสจฺเฉทํ อาณาปเก ปิตริ, สีสจฺเฉทเก ปุริเส, ปริเทวมานาย มาตริ, อตฺตนิ จาติ อิเมสุ จตูสุ สมจิตฺโต โหหี"ติ ทฬฺหสมาทานํ อธิฏฺฐาย ปทุฏฺฐาการมตฺตมฺปิ น อกาสิ.

"กาลบัดนี้ นี้ เป็นกาลสำหรับข่มจิตไว้ให้ดีของเจ้า, ดูกรธัมมปาละผู้เจริญ บัดนี้เจ้าจงเป็นผู้มีจิตเสมอกัน ในบุคคล ๔ คนเหล่านี้ คือ ในพระชนกผู้รับสั่งให้เขาตัดศีรษะ, ในคนผู้ตัดศีรษะ, ในพระชนนีผู้กำลังคร่ำครวญอยู่ และในตนเอง" ดังนี้แล้ว ก็ไม่ทรงกระทำแม้เพียงความขัดเคือง.

อิทญฺจาปิ อนจฺฉริยเมว ยํ มนุสฺสภูโต เอวมกาสิ. ติรจฺฉานภูโตปิ ปน ฉทฺทนฺโต นาม วารโณ หุตฺวา วิสปีเตน สลฺเลน นาภิยํ วิทฺโธปิ ตาว อนตฺถการิมฺหิ ลุทฺทเก จิตฺตํ นปฺปทูเสสิ. ยถาห :

ก็แม้ข้อที่พระโพธิสัตว์ ซึ่งเป็นมนุษย์ทำได้อย่างนี้ ไม่น่าอัศจรรย์เสียทีเดียว. ด้วยว่า แม้เป็นสัตว์เดรัจฉาน คือ เป็นช้าง ชื่อว่า <u>ฉัททันต์</u> ถูกเขาใช้ลูกศรอาบยาพิษยิงเอาที่ท้อง ขนาดนั้นก็ยังไม่ทำจิตให้คิดประทุษร้ายในนายพราน ผู้สร้างความฉิบหายให้. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า:

"สมปฺปิโต ปุถุสลฺเลน นาโค
อทุฏฺฐจิตฺโต ลุทฺทกํ อชฺฌภาสิ
กิมตฺถิยํ กิสฺส วา สมฺม เหตุ
มมํ วธี กสฺส วายํ ปโยโค"ติ[๑]

"ช้างเพียบหนักเพราะลูกศรใหญ่แล้ว ก็หามีจิตคิดประทุษร้ายไม่ กล่าวกะพรานว่า เพื่อนเอ๋ย ท่านฆ่าเราเพื่อประโยชน์อะไร หรือเพราะ-

[๑] ขุ. ชา. ๒๗/๔๙๖.

เหตุไร หรือว่านี้เป็นความพยายามเพื่อใคร" ดังนี้

เอวํ วตฺวา จ "กาสิรญฺโญ มเหสิยา ตว ทนฺตานมตฺถาย เปสิโตมฺหิ ภทนฺเต"ติ วุตฺเต ตสฺส มโนรถํ ปูเรนฺโต ฉพฺพณฺณรํสินิจฺฉรณสมุชฺชลิต- จารุโสเภ อตฺตโน ทนฺเต เฉตฺวา อทาสิ.

ก็ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว เมื่อพรานตอบว่า "ท่านผู้เจริญเอ๋ย พระมเหสีของพระเจ้ากาสี ทรงส่งข้าพเจ้ามาเพื่อประโยชน์แก่งาของท่าน" ดังนี้ ก็ได้ทำความต้องการของพรานนั้นให้สำเร็จ ยอมให้ตัดงาทั้ง ๒ ของตน ซึ่งสวยงามน่ารักแวววาว เพราะความแผ่ไปแห่งรัศมีมีพรรณ ๖ มอบให้ไป.

<u>มหากปิ</u> หุตฺวา อตฺตนาเยว ปพฺพตปปาตโต อุทฺธเฏน ปุริเสน :

<u>เป็นกระบี่ใหญ่</u> เมื่อถูกคนที่ตนนั่นเองฉุดขึ้นจากเหว คิดอย่างนี้ว่า :

"ภกฺโข อยํ มนุสฺสานํ
ยเถวญฺเญ วเน มิคา
ยนฺนูนิมํ วธิตฺวาน
ฉาโต ขาเทยฺย วานรํ.

"ลิงนี้ ก็เป็นอาหารของมนุษย์ได้
เช่นเดียวกับเนื้ออื่น ๆ ทั้งหลาย
ในป่านั่นแหละ อย่ากระนั้นเลย
เราพึงฆ่าลิงนี้กินแก้หิวเถิด.

อาสิโตว[๑] คมิสฺสามิ
มํสมาหาย สมฺพลํ
กนฺตารํ นิตฺถริสฺสามิ
ปาเถยฺยํ เม ภวิสฺสตี"ติ[๒]

อนึ่ง เราอิ่มแล้วจักถือเอาเนื้อ ไปเป็นเสบียงเดินทาง ข้ามที่กันดาร เราจักมีเสบียงละ" ดังนี้

เอวํ จินฺเตตฺวา สิลํ อุกฺขิปิตฺวา มตฺถเก สมฺปหาลิเต อสฺสุปุณฺเณหิ เนตฺเตหิ ตํ ปุริสํ อุทิกฺขมาโน :

แล้วยกก้อนหินขึ้นทุ่มกระหม่อม ก็มีนัยน์ตาอันน้ำตาคลอเบ้า มองดูบุรุษนั้น กล่าว (กะเขา) ว่า :

"มา อยฺโยสิ เม ภทฺนฺเต
ตุวํ นาเมตาทิสํ กริ[๓]
ตุวํ โขสิ นาม ทีฆาวุ
อญฺเญ[๔] วาเรตุมรหสี"ติ[๕]

"ท่านผู้เจริญ ผู้เป็นนายของเราเอ๋ย ท่านอย่าได้ทำกรรมเช่นนี้เลย ตัวท่านสิ ก็ชื่อว่า เป็นผู้มีอายุยืน ควรที่จะห้ามคนอื่นเขา" ดังนี้

วตฺวา ตสฺมึ ปุริเส จิตฺตํ อปฺปทูเสตฺวา อตฺตโนว[๖] ทุกฺขํ อจินฺเตตฺวา ตเมว ปุริสํ เขมนฺตภูมึ สมฺปาเปสิ.

แล้วก็ไม่ทำจิตให้คิดประทุษร้าย ในบุรุษนั้นเลย ไม่ได้คิดถึงทุกข์ของตนเลย ยังพาบุรุษผู้นั้นนั่นแหละไปจนถึงภูมิประเทศที่ปลอดภัย.

---

[๑] ฉ. อาหิโตว.
[๒] ขุ. ชา. ๒๗/๕๐๖.
[๓] สี. ตุวํ นาเมตาทิสํ กริ.
[๔] ฉ. อญฺญํ.
[๕] ขุ. ชา. ๒๗/๕๐๖.
[๖] ฉ. อตฺตโน จ.

ภูริทตฺโต นาม นาคราชา หุตฺวา อุโปสถงฺคานิ อธิฏฺฐาย วมฺมิกมุทฺธนิ สยมาโน กปฺปุฏฺฐานคฺคิสทิเสน โอสเถน[๑] สกลสรีเร สิญฺจิยมาโนปิ เปฬาย ปกฺขิปิตฺวา สกลชมฺพุทีเป กีฬาปิยมาเน[๒] ตสฺมึ พฺราหฺมเณ มโนปโทสมตฺตมฺปิ น อกาสิ. ยถาห :

พระโพธิสัตว์ เป็นพญานาค ชื่อว่า ภูริทัต อธิษฐานองค์อุโบสถแล้วนอน (ขด) อยู่บนยอดจอมปลวก แม้เมื่อถูกพราหมณ์ ชื่ออาลัมพานใช้ยา(อันร้อน)เหมือนไฟบรรลัย-กัลป์ ราดรดไปทั่วทั้งตัว จับใส่หีบ (นำไป) ให้เล่น (แสดงให้คนดู) อยู่ทั่วชมพูทวีป ก็ไม่ได้ทำ แม้เพียงจิตคิดประทุษร้ายในพราหมณ์นั้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า :

"เปฬาย ปกฺขิปนฺเตปิ
มทฺทนฺเตปิ จ ปาณินา[๓]
อาลมฺพาเน[๔] น กุปฺปามิ
สีลขณฺฑภยา มมา"ติ.[๕]

"เมื่อพราหมณ์อาลัมพาน แม้จับ (เรา)ใส่หีบ และแม้กระทืบด้วยส้นเท้า เราก็ไม่โกรธ เพราะกลัวศีลของเราขาด" ดังนี้.

จมฺเปยฺโยปิ นาคราชา หุตฺวา อหิตุณฺฑิเกน วิเหฐิยมาโน มโนปโทสมตฺตมฺปิ

พระโพธิสัตว์ แม้เป็นพญานาค ชื่อว่า จัมเปยยะ ถูกหมองูข่มเหงเอา ก็ไม่ได้ทำ

---

๑ ฉ. โอสเธน.
๒ ฉ. กีฬาปิยมาโนปิ.
๓ ฉ. ปาณินา.
๔ ฉ. อาลมฺปาเน, สี. อาลมฺพเณ.
๕ ขุ. จริยา. ๓๓/๕๖๔.

น อุปฺปาเทสิ. ยถาห :

แม้เพียงจิตคิดประทุษร้ายให้เกิดขึ้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า :

"ตทาปิ มํ ธมฺมจารึ
อุปวุฏฺฐํ อุโปสถํ
อหิตุณฺฑิโก คเหตฺวาน
ราชทฺวารมฺหิ กีฬติ.

"แม้ในกาลครั้งนั้น หมองูได้จับเรา
ผู้ประพฤติธรรม อยู่จำอุโบสถ
ไปเล่น (แสดง) อยู่ที่ประตูวัง.

ยํ โส วณฺณํ จินฺตยติ
นีลํ ปีตญฺจ โลหิตํ
ตสฺส จิตฺตานุวตฺตนฺโต
โหมิ จินฺติตสนฺนิโภ.

หมองูนั้นคิดถึงสีใด เขียวหรือเหลือง
หรือแดง เราเมื่อจะคล้อยตาม
ความคิดของเขา จึง(เนรมิตตน)
เป็นผู้มีรัศมี (มีสี) ดังที่เขาคิด.

ถลํ กเรยฺยํ อุทกํ
อุทกมฺปิ ถลํ กเร
ยทิหํ ตสฺส กุปฺเปยฺยํ
ขเณน ฉาริกํ กเร.

เราพึงทำบกให้เป็นน้ำก็ได้ พึงทำน้ำ
ให้เป็นบกก็ได้ ถ้าหากว่า เราพึง
โกรธต่อเขา เราพึงทำเขาให้เป็น
ขี้เถ้าไปในชั่วครู่ก็ได้.

ยทิ จิตฺตวสี เหสฺสํ
ปริหายิสฺสามิ สีลโต

ถ้าหากเราผู้มีอำนาจแห่งจิต พึง
เบียดเบียนเขาไซร้ เราจักเสื่อม

สีเลน ปริหีนสฺส
อุตฺตมตฺโถ น สิชฺฌตี"ติ.[๑]

จากศีล เมื่อเราเสื่อมจากศีลแล้ว ก็จะไม่สำเร็จประโยชน์ที่สูงสุด" ดังนี้.

สงฺขปาลนาคราชา หุตฺวาปิ ติขิณาหิ สตฺตีหิ อฏฺฐสุ ฐาเนสุ โอวิชฺฌิตฺวา ปหารมุเขหิ สกณฺฏกา ลตาโย ปเวเสตฺวา นาสาย ทฬฺหํ รชฺชุํ ปกฺขิปิตฺวา โภชปุตฺเตหิ กาเชนาทาย วุยฺหมาโน ธรณีตเล นิฆํสิยมานสรีโร[๒] มหนฺตํ ทุกฺขํ ปจฺจนุโภนฺโต กุชฺฌิตฺวา โอโลกิตมตฺเตเนว สพฺเพ โภชปุตฺเต ภสฺมึ[๓] กาตุํ สมตฺโถปิ สมาโน จกฺขุํ อุมฺมีเลตฺวา ปทุฏฺฐาการมตฺตมฺปิ น อกาสิ. ยถาห :

พระโพธิสัตว์ แม้เป็นพญานาค ชื่อว่า สังขปาละ ถูกบุตรพราน ๑๖ คน ใช้หอกคมปักไว้(บนตัว) ตรงที่ ๘ แห่ง แล้วเอาเถาวัลย์มีหนามสอดเข้าทางปากแผล สนเชือกเหนียวเข้าที่จมูก จับใส่กระชุลากไป ร่างกายครูดไปบนพื้นดิน เสวยทุกข์ใหญ่หลวง แม้ว่าเป็นผู้สามารถที่จะทำบุตรพรานทั้งหมดให้เป็นขี้เถ้าไป โดยเพียงแต่โกรธแล้ว(ลืมตา)ดูเท่านั้น ก็มิได้ทำแม้เพียงอาการลืมตาขึ้นประทุษร้าย. เหมือนอย่างที่กล่าว (กะนายกองเกวียน ชื่อ อุฬาระ ผู้ช่วยให้พ้นจากมือบุตรพราน) ว่า :

"จาตุทฺทสึ ปญฺจทสิญฺจุฬาร
อุโปสถํ นิจฺจมุปาวสามิ

"ดูกรท่านอุฬาระ ข้าพเจ้าอยู่จำอุโบสถตลอดวันขึ้น ๑๔ ค่ำ ตลอด

---

[๑] ขุ. จริยา. ๓๓/๕๗๐.
[๒] ฉ. ฆํสิยมานสรีโร.
[๓] ฉ. ภสฺมํ.

อถาคมุํ โสฬส โภชปุตฺตา
รชฺชุํ คเหตฺวาน ทฬฺหญฺจ ปาสํ.
เภตฺวาน[๑] นาสํ อติกสฺส รชฺชุํ
นยึสุ มํ สมฺปริคยฺห ลุทฺทา
เอตาทิสํ ทุกฺขมหํ ติติกฺขํ
อุโปสถํ อปฺปฏิโกปยนฺโต"ติ.[๒]

วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เป็นนิตย์ ต่อมา พวกบุตรพราน ๑๖ คน มาพบเข้า พวกพรานจับเชือก และบ่วงไว้มั่น สนเชือกเข้าจมูกแล้วชักออก รุมกันจับตัวข้าพเจ้านำไป ข้าพเจ้าอดกลั้นความทุกข์ เห็นปานนี้ ไม่ทำอุโบสถให้กำเริบไป" ดังนี้.

น เกวลญฺจ เอตาเนว, อญฺญานิปิ มาตุโปสกชาตกาทีสุ อเนกานิ อจฺฉริยานิ อกาสิ. ตสฺส เต อิทานิ สพฺพญฺญุตํ ปตฺตํ สเทวเก โลเก เกนจิ อปฺปฏิสมํ ขนฺติคุณํ ตํ ภควนฺตํ สตฺถารํ อปทิสโต ปฏิฆจิตฺตํ นาม อุปฺปาเทตุํ อติวิย อยุตฺตํ อปฺปฏิรูปนฺติ.

ก็พระผู้มีพระภาค ได้ทรงกระทำสิ่งน่าอัศจรรย์เหล่านี้ เท่าที่กล่าวนี้เท่านั้นก็หาไม่, ในมาตุโปสกชาดกเป็นต้น ยังได้ทรงกระทำสิ่งน่าอัศจรรย์แม้อื่น ๆ เป็นอันมาก. บัดนี้ การที่ตัวเจ้าผู้อ้างเอาพระผู้มีพระภาค ผู้บรรลุพระสัพพัญญุตญาณผู้ที่ใคร ๆ ในโลกพร้อมทั้งเทวดาเปรียบเสมอมิได้ ผู้มีพระขันติคุณพระองค์นั้น ว่าเป็นศาสดา จะทำสิ่งชื่อว่า ปฏิฆจิต ให้เกิดขึ้น ไม่ควร ไม่เหมาะสม เป็นอย่างยิ่งแล.

---

๑ อิ. ม. เฉตฺวาน.
๒ ขุ. ชา. ๒๗/๕๔๗.

๒๔๘. สเจ ปนสฺส เอวํ สตฺถุ ปุพฺพจริยคุณํ[๑] ปจฺจเวกฺขโตปิ ทีฆรตฺตํ กิเลสานํ ทาสพฺยมุปคตสฺส เนว ตํ ปฏิฆํ วูปสมฺมติ, อถาเนน อนมตคฺคิยานิ ปจฺจเวกฺขิตพฺพานิ. ตตฺร หีทํ วุตฺตํ[๒] : "น โส ภิกฺขเว สตฺโต สุลภรูโป, โย น มาตา ภูตปุพฺโพ, โย น ปิตา ภูตปุพฺโพ, โย น ภาตา, โย น ภคินี, โย น ปุตฺโต, โย น ธีตา ภูตปุพฺโพ"ติ[๓]

๒๔๘. ก็หากว่า เมื่อเธอแม้พิจารณาปุพพจริยคุณ ของพระศาสดาอยู่อย่างนี้ ก็ยังเข้าถึงความเป็นทาสของกิเลส มาตลอดกาลนาน ปฏิฆะนั้นก็ยังสงบไม่ได้เลย, เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอก็ควรพิจารณาบทแห่งพระสูตรทั้งหลายที่เกี่ยวเนื่องด้วย สังสารวัฏอันมีที่สุดที่บุคคลตามรู้ไม่ได้. ก็ในบทแห่งพระสูตรเหล่านั้น ได้ตรัสบทต่อไปนี้ไว้แล้วว่า : "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สัตว์ผู้ที่ไม่เคยเป็นมารดา ไม่เคยเป็นบิดา ไม่เคยเป็นพี่น้องชาย ไม่เคยเป็นพี่น้องหญิง ไม่เคยเป็นบุตร ไม่เคยเป็นธิดา มิใช่หาได้ง่าย" ดังนี้.

ตสฺมา ตสฺมึ ปุคฺคเล เอวํ จิตฺตํ อุปฺปาเทตพฺพํ "อยํ กิร เม อตีเต มาตา หุตฺวา ทส มาเส กุจฺฉิยา

เพราะฉะนั้น พึงทำจิตให้เกิดขึ้นในบุคคลนั้น อย่างนี้ว่า "ฟังได้ว่าผู้นี้ในอดีตเคยเป็นมารดาของเรา บริหาร (เรา)อยู่

---

[๑] ฉ. ปุพฺพจริตคุณํ.
[๒] ฉ. ตตฺร หิ วุตฺตํ.
[๓] สํ. นิ. ๑๖/๒๒๓-๒๒๔.

ปริหริตฺวา มุตฺตกรีสเขฬสิงฺฆาณิกาทีนิ หริจนฺทนํ วิย อชิคุจฺฉมาโน[๑] อปเนตฺวา อุเร นิปชฺชาเปนฺโต[๒] องฺเกน ปริหรมาโน[๓] โปเสสิ, ปิตา หุตฺวา อชปถสงฺกุปถาทีนิ คนฺตฺวา วณิชฺชํ ปโยชยมาโน มยฺหํ อตฺถาย ชีวิตมฺปิ ปริจฺจชิตฺวา อุภโต พฺยูเฬฺห สงฺคาเม ปวิสิตฺวา นาวาย มหาสมุทฺเท[๔] ปกฺขนฺทิตฺวา อญฺญานิ จ ทุกฺกรานิ กริตฺวา 'ปุตฺตกํ[๕] โปเสสฺสามี'ติ เตหิ เตหิ อุปาเยหิ ธนํ สํหริตฺวา มํ โปเสสิ. ภาตา ภคินี ปุตฺโต ธีตา จ หุตฺวาปิ อิทญฺจิทญฺจ อุปการํ อกาสีติ ตตฺร เม นปฺปฏิรูปํ มนํ ปทูเสตุนฺ''ติ.

ในท้องมาตลอด ๑๐ เดือน (แม้คลอดออกมาแล้ว) ไม่รังเกียจปัสสาวะ อุจจาระ น้ำลาย น้ำมูกเป็นต้น เช็ดได้ ราวกะว่ามันเป็นจันทน์เหลือง ให้นอนแนบอก ใช้สะเอวอุ้มเลี้ยงดูไป, เคยเป็นบิดาเดินไปสู่ทางแพะและทางที่ต้องใช้ขอเกี่ยว เป็นต้น ประกอบการค้าขาย ยอมสละแม้ชีวิตเพื่อประโยชน์แก่เรา เข้าไปในการสงครามที่มีกระบวนทัพจาก ๒ ฝ่าย แล่นเรือไปในมหาสมุทร และกระทำการงานที่ทำได้ยากอื่น ๆ คิดว่า 'เราจักเลี้ยงบุตร' จึงรวบรวมทรัพย์ไว้ด้วยอุบายนั้น ๆ เลี้ยงดูเรา. เคยเป็นพี่น้องชาย พี่น้องหญิง บุตรและธิดา ทำการอุปการะเรื่องนั้น และเรื่องนี้ (แก่เรา) เพราะฉะนั้น การที่เราทำจิตให้ประทุษร้ายในบุคคลนั้น ไม่สมควรเลย" ดังนี้เถิด.

---

๑ ฉ. อชิคุจฺฉมานา.

๒ ฉ. นจฺจาเปนฺตี, ม. อุเรน ฉาเทนฺโต.

๓ ฉ. ปริหรมานา.

๔ ฉ. มหาสมุทฺทํ.

๕ ฉ. ปุตฺตเก.

๒๔๙. สเจ ปน เอวมฺปิ จิตฺตํ นิพฺพาเปตุํ น สกฺโกติเยว, อถาเนน เอวํ เมตฺตานิสํสา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา : "อมฺโภ ปพฺพชิต นนุ วุตฺตํ ภควตา :

'เมตฺตาย ภิกฺขเว เจโตวิมุตฺติยา อาเสวิตาย ภาวิตาย พหุลีกตาย ยานีกตาย วตฺถุกตาย อนุฏฺฐิตาย ปริจิตาย สุสมารทฺธาย เอกาทสานิสํสา ปาฏิกงฺขา. กตเม เอกาทส, สุขํ สุปติ, สุขํ ปฏิพุชฺฌติ, น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ, มนุสฺสานํ ปิโย โหติ, อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ, เทวตา รกฺขนฺติ, นาสฺส อคฺคิ วา วิสํ วา สตฺถํ วา กมติ, ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยติ, มุขวณฺโณ วิปฺปสีทติ, อสมฺมูโฬฺห กาลํ กโรติ, อุตฺตรึ

๒๔๙. ก็ถ้าว่า แม้อย่างนี้แล้ว เธอก็ยังไม่อาจที่จะทำ (ปฏิฆะ) จิตให้ดับได้เลยไซร้, เมื่อเป็นเช่นนั้น เธอควรพิจารณาอานิสงส์ของเมตตา อย่างนี้ว่า : "แน่ะบรรพชิตผู้เจริญ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้แล้วมิใช่หรือว่า :

'ดูกรภิกษุทั้งหลาย เมื่อเมตตา–เจโตวิมุติ ภิกษุเสพโดยเอื้อเฟื้อแล้ว อบรมแล้ว กระทำให้มากแล้ว กระทำให้เป็นดุจยานแล้ว กระทำให้เป็นดุจวัตถุแล้ว ตั้งมั่นได้แล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภดีแล้ว ก็พึงหวังอานิสงส์ ๑๑ ประการได้. อานิสงส์ ๑๑ ประการเป็นไฉน, ได้แก่ นอนเป็นสุข, ตื่นเป็นสุข, ไม่ฝันเห็นสิ่งชั่วร้าย, เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย, เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย, เทวดาย่อมรักษา, ไฟก็ดี ยาพิษก็ดี ศัสตราก็ดี ย่อมไม่กล้ำ–

อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต พฺรหฺมโลกูปโค โหตี'ติ?[๑] กรายเธอ, จิตตั้งมั่นได้เร็ว, สีหน้าผ่องใส, เป็นผู้ไม่ลุ่มหลงกระทำกาลกิริยา, (ถึง)ไม่รู้แจ้งธรรมที่ยิ่งขึ้นไป ย่อมเข้าถึงพรหมโลก' ดังนี้.

สเจ ตฺวํ อิทํ จิตฺตํ น นิพฺพาเปสฺสสิ, อิเมหิ อานิสํเสหิ ปริพาหิโร ภวิสฺสสี"ติ. ถ้าเธอจักไม่ยังจิตนี้ ให้ดับไปได้ไซร้, เธอก็จักเป็นผู้เหินห่างจากอานิสงส์ เหล่านี้ไป" ดังนี้.

๒๕๐. เอวมฺปิ นิพฺพาเปตุํ อสกฺโกนฺเตน ปน ธาตุวินิพฺโภโค กาตพฺโพ. กถํ ? "อมฺโภ ปพฺพชิต ตฺวํ ปน[๒] เอตสฺส กุชฺฌมาโน กสฺส กุชฺฌสิ, กึ เกสานํ กุชฺฌสิ, อุทาหุ โลมานํ นขานํ ฯเปฯ มุตฺตสฺส กุชฺฌสิ. อถวา ปน เกสาทีสุ ปฐวีธาตุยา กุชฺฌสิ, อาโปธาตุยา, เตโชธาตุยา, วาโยธาตุยา กุชฺฌสิ. เย วา

๒๕๐. ก็พระโยคี เมื่อไม่อาจที่จะทำปฏิฆจิตให้ดับได้ แม้โดยประการที่กล่าวแล้วนี้ ก็ควรทำการแยกธาตุ. คืออย่างไร ? คือ ควรทำการแยกธาตุอย่างนี้ว่า "แน่ะบรรพชิตผู้เจริญ ก็ตัวเจ้าเมื่อโกรธคนผู้นี้อยู่ ชื่อว่า โกรธอะไร ?, โกรธผมหรือ, หรือว่าโกรธขน เล็บ ฯลฯ น้ำมูตร. หรือว่าไม่เช่นนั้น ในโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น เจ้าโกรธธาตุดิน, โกรธธาตุน้ำ, ธาตุไฟ,

---

[๑] องฺ. เอกาทสก. ๒๔/๓๗๐-๓๑

...พฺรหฺมโลกูปโค...

[๒] ฉ. ปน-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ปญฺจกฺขนฺเธ ทฺวาทสายตนานิ อฏฺฐารส ธาตุโย อุปาทาย อยมายสฺมา อิตฺถนฺนาโมติ วุจฺจติ, เตสุ กึ รูปกฺขนฺเธสุ[1] กุชฺฌสิ, อุทาหุ เวทนา- สญฺญาสงฺขารวิญฺญาณกฺขนฺธสฺส กุชฺฌสิ. กึ วา จกฺขฺวายตนสฺส กุชฺฌสิ, กึ รูปายตนสฺส กุชฺฌสิ ฯเปฯ กึ มนายตนสฺส กุชฺฌสิ, กึ ธมฺมายตนสฺส กุชฺฌสิ. กึ วา จกฺขุธาตุยา กุชฺฌสิ, กึ รูปธาตุยา, กึ จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา ฯเปฯ กึ มโนธาตุยา, กึ ธมฺมธาตุยา, กึ มโนวิญฺญาณธาตุยา"ติ. เอวญฺหิ ธาตุวินิพฺโภคํ กโรโต อารคฺเค สาสปสฺส วิย อากาเส จิตฺตกมฺมสฺส วิย จ โกธสฺส ปติฏฺฐานฏฺฐานํ น โหติ.

ธาตุลม. อีกอย่างหนึ่ง เรียกท่านผู้นี้ว่า เป็นผู้มีชื่ออย่างนี้ เพราะอาศัยขันธ์ ๕ เพราะอาศัยอายตนะ ๑๒ เพราะอาศัย ธาตุ ๑๘ เหล่าใด, ในบรรดาขันธ์ ๕ เป็นต้น เหล่านั้น เจ้าโกรธรูปขันธ์หรือ, หรือว่าโกรธเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์. อีกอย่างหนึ่ง เจ้าโกรธจักขวายตนะหรือ โกรธรูปายตนะ หรือ ฯลฯ โกรธมนายตนะหรือ, โกรธ ธัมมายตนะหรือ. อีกอย่างหนึ่ง เจ้าโกรธ จักขุธาตุหรือ, โกรธรูปธาตุหรือ, โกรธ จักขุวิญญาณธาตุหรือ, ฯลฯ โกรธมโนธาตุ หรือ, โกรธธัมมธาตุหรือ, โกรธมโน- วิญญาณธาตุหรือ" ดังนี้. ก็เมื่อพระโยคี กระทำการแยกธาตุอยู่อย่างนี้ ฐานที่ตั้งแห่ง ความโกรธย่อมไม่มี เช่นเดียวกับเมล็ดพันธุ์ ผักกาดบนปลายเหล็กแหลม และเช่นเดียว กับภาพจิตรกรรม (ที่วาดไว้) ในอากาศ ฉะนั้น.

---

[1] ฉ. รูปกฺขนฺธสฺส.

๒๕๑. ธาตุวินิพฺโภคํ ปน กาตุํ อสกฺโกนฺเตน ทานสํวิภาโค กตฺตพฺโพ. อตฺตโน สนฺตกํ ปรสฺส ทาตพฺพํ, ปรสฺส สนฺตกํ อตฺตโน คเหตพฺพํ. สเจ ปน ปโร ภินฺนาชีโว โหติ อปริโภคารหปริกฺขาโร, อตฺตโน สนฺตกเมว ทาตพฺพํ. ตสฺเสวํ กโรโต เอกนฺเตเนว ตสฺมึ ปุคฺคเล อาฆาโต วูปสมฺมติ. อิตรสฺส จ อตีตชาติโต ปฏฺฐาย อนุพนฺโธปิ โกโธ ตํขณํเยว วูปสมฺมติ, จิตฺตลปพฺพตวิหาเร ติกฺขตฺตุํ วุฏฺฐาปิตเสนาสเนน ปิณฺฑปาติกตฺเถเรน "อยํ ภนฺเต อฏฺฐกหาปณคฺฆนิโก ปตฺโต มม มาตรา อุปาสิกาย ทินฺโน ธมฺมิโก ลาโภ[1], มหาอุปาสิกาย ปุญฺญลาภํ กโรถา"ติ วตฺวา ทินฺนปตฺตลทฺธมหาเถรสฺส วิย. เอวํ มหานุภาวํ เหตํ ทานํ นาม. วุตฺตมฺปิ เจตํ :

๒๕๑. แต่เมื่อไม่อาจที่จะทำการแยกธาตุได้ ก็ควรทำการให้และการแบ่งปัน. คือ ควรให้ของของตนแก่คนอื่น, ตนเองก็ควรรับเอาของของผู้อื่น. แต่ถ้าหากผู้อื่นเป็นผู้ที่มีอาชีวะแตกทำลาย ไม่มีบริขารที่ควรแก่การใช้สอย, ก็ควรให้แต่ของของตนเท่านั้น. เมื่อพระโยคีนั้น กระทำอยู่อย่างนี้ ความอาฆาตในบุคคลนั้นก็ย่อมสงบไปโดยแน่นอนเทียว. และความโกรธของบุคคลนอกนี้ แม้ว่าติดตามมาตั้งแต่อดีตชาติ ก็ย่อมสงบไปในขณะนั้นนั่นแหละ, เหมือนอย่าง ความโกรธของพระมหาเถระผู้ได้บาตรที่พระปิณฑปาติกเถระ ณ จิตตลบรรพตวิหาร ผู้ถูกท่านไล่ให้ออกไปจากเสนาสนะถึง ๓ ครั้ง กล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ นี้ เป็นบาตรมีค่าถึง ๘ กหาปณะ ที่อุบาสิกาผู้เป็นมารดาของกระผมถวายให้ จึงเป็นลาภที่เกิดขึ้นโดยชอบธรรม, ท่านจงกระทำ

---

[1] ฉ. ธมฺมิยลาโภ.

บุญลาภให้แก่มหาอุบาสิกาเถิด" ดังนี้ แล้วถวายให้ (พึงเชื่อมความว่า เหมือนอย่างความโกรธของพระมหาเถระ ผู้ได้บาตรที่พระปิณฑปาติกเถระถวายให้). จริงอยู่ ขึ้นชื่อว่า ทานนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้, ข้อนี้สมจริงตามที่ท่านโบราณาจารย์กล่าวไว้ว่า:

"อทนฺตทมนํ ทานํ
ทานํ สพฺพตฺถสาธกํ
ทาเนน ปิยวาจาย
อุนฺนมนฺติ นมนฺติ จา"ติ[๑]

"ทานเป็นเครื่องฝึกบุคคลผู้ที่ใคร ๆ ฝึกมิได้ ทานทำประโยชน์ทั้งปวงให้สำเร็จ บุคคลทั้งหลาย ย่อมเงยและย่อมก้มด้วยทาน ด้วยปิยวาจา" ดังนี้.

๒๕๒. ตสฺเสวํ เวริปุคฺคเล วูปสนฺตปฏิฆสฺส ยถา ปิยาติปฺปิยสหายกมชฺฌตฺเตสุ, เอวํ ตสฺมิมฺปิ เมตฺตาวเสน จิตฺตํ ปวตฺตติ. อถาเนน ปุนปฺปุนํ เมตฺตายนฺเตน อตฺตนิ ปิยปุคฺคเล มชฺฌตฺเต เวริปุคฺคเลติ จตูสุ ชเนสุ สมจิตฺตตํ สมฺปาเทนฺเตน

๒๕๒. เมื่อพระโยคีนั้น สงบปฏิฆะในบุคคลผู้มีเวรกันได้อย่างนี้แล้ว จิตก็ย่อมเป็นไปด้วยอำนาจเมตตา แม้ในบุคคลนั้น เหมือนอย่างที่เป็นไปในบุคคลผู้เป็นที่รัก ผู้เป็นสหายที่รักยิ่งและผู้เป็นกลาง ๆ ฉะนั้น. ลำดับนั้น พระโยคีนี้ พึงเป็นผู้ทำเมตตาไป

[๑] สุมงฺคลวิลาสินี. ๓/๓๐๘.

สีมาสมฺเภโท[๑] กาตพฺโพ. ตสฺสิทํ ลกฺขณํ, สเจ อิมสฺมึ ปุคฺคเล ปิยมชฺฌตฺตเวรีหิ สทฺธึ อตฺตจตุตฺเถ เอกสฺมึ ปเทเส นิสินฺเน โจรา อาคนฺตฺวา "ภนฺเต เอกํ ภิกฺขุํ อมฺหากํ เทถา"ติ วตฺวา "กึการณา"ติ วุตฺเต "ตํ มาเรตฺวา คลโลหิตํ คเหตฺวา พลิกมฺมํ[๒] กริสฺสามา"ติ วเทยฺยุํ, ตตฺร เจโส ภิกฺขุ "อสุกํ วา อสุกํ วา คณฺหนฺตู"ติ จินฺเตยฺย, อกโตว โหติ สีมาสมฺเภโท. สเจปิ "มํ คณฺหนฺตุ, มา อิเม ตโย"ติ[๓] จินฺเตยฺย, อกโต โหติ สีมาสมฺเภโท. กสฺมา ? ยสฺส ยสฺส หิ คหณํ อิจฺฉติ, ตสฺส ตสฺส อหิเตสี โหติ, อิตเรสํเยว หิเตสี โหติ.

เรื่อย ๆ ยังความเป็นผู้มีจิตเสมอกันในชนทั้ง ๔ คือ ในตนเอง ในบุคคลผู้เป็นที่รัก ในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ ในบุคคลผู้มีเวรกัน ให้สำเร็จได้อยู่ ทำสีมาสัมเภท (การทำลายเขตแดน) (ต่อไป) เถิด. ต่อไปนี้เป็นลักษณะแห่งสีมาสัมเภทนั้น, คือ ถ้าหากว่า เมื่อบุคคล(ผู้เป็นพระโยคี) นี้ นั่งอยู่ ณ ที่แห่งหนึ่ง พร้อมกับบุคคลผู้เป็นที่รัก ผู้เป็นกลาง ๆ และผู้มีเวรกัน มีตนเองเป็นคนที่ ๔ พวกโจรมาพบเข้า กล่าวว่า "ท่านผู้เจริญทั้งหลาย พวกท่านจงมอบภิกษุให้เราสักรูปหนึ่งเถิด" เมื่อภิกษุถามว่า "เพราะเหตุไรหรือ ?" ก็ตอบว่า "เราฆ่าภิกษุรูปนั้นแล้ว เอาเลือดที่คอไป เพื่อประโยชน์แก่การทำพลีกรรม" ดังนี้, ในบรรดาภิกษุเหล่านั้น หากภิกษุรูปนี้คิดว่า

---

๑ ก. สีมสมฺเภโท.

๒ ฉ. พลกรณตฺถาย.

๓ ฉ. ตโยติปิ.

"พวกโจรจงจับเอาภิกษุรูปโน้น หรือรูปโน้นไปเถิด" ดังนี้ ก็ชื่อว่า เป็นอันมิได้ทำสีมา-สัมเภทเลย. แม้หากคิดว่า "ขอพวกโจรจงจับเอาตัวเราไปเถิด, อย่าจับคนทั้ง ๓ เหล่านี้เลย" ดังนี้ ก็ชื่อว่า เป็นอันมิได้ทำสีมาสัมเภทนั่นแหละ. ถามว่า เพราะ-เหตุไร ? เพราะเหตุว่า เธอปรารถนาการจับเอาภิกษุรูปใด ๆ ไป (ก็ตาม), ก็ชื่อว่า เป็นผู้แสวงหาเรื่องพินาศให้แก่ภิกษุรูปนั้น ๆ, เป็นผู้แสวงหาประโยชน์เกื้อกูลให้แก่บุคคลที่เหลือเท่านั้น.

ยทา ปน จตุนฺนํ ชนานํ อนฺตเร เอกมฺปิ โจรานํ ทาตพฺพํ น ปสฺสติ, อตฺตนิ จ เตสุ จ ตีสุ[1] สมเมว จิตฺตํ ปวตฺตติ[2], กโต โหติ สีมาสมฺเภโท[3]ติ.

แต่ในเวลาใด เธอไม่เห็นว่าในระหว่างชนทั้ง ๔ แม้สักคนหนึ่ง ที่ควรให้แก่พวกโจร, จิตเป็นไปในตนเองและในชน ๓ คน(ที่เหลือ)เหล่านั้น สม่ำเสมอกันทีเดียว, ในเวลานั้น ชื่อว่า เป็นผู้ที่ได้ทำสีมาสัมเภทแล้ว.

---

[1] ฉ. ตีสุ ชเนสุ.
[2] ฉ. ปวตฺเตติ.
[3] ก. สีมสมฺเภโท.

เตนาหุ โปราณา :

เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงกล่าวว่า :

"อตฺตนิ หิตมชฺฌตฺเต
อหิเต จ จตุพฺพิเธ
ยทา ปสฺสติ นานตฺตํ
หิตจิตฺโตว ปาณินํ.
น นิกามลาภี เมตฺตาย
กุสลีติ ปวุจฺจติ
ยทา จตสฺโส สีมาโย
สมฺภินฺนา โหนฺติ ภิกฺขุโน.
สมํ ผรติ เมตฺตาย
สพฺพโลกํ สเทวกํ
มหาวิเสโส ปุริเมน
ยสฺส สีมา น นายตี"ติ.

"ในเวลาใด พระโยคียังเห็นความแตกต่างกันในชนทั้ง ๔ พวก คือในตนเอง คนเกื้อกูลกัน คนกลาง ๆ และคนที่ไม่เกื้อกูล ในเวลานั้น เรียกว่า เป็นผู้มีจิตเกื้อกูลต่อสัตว์ทั้งหลายเท่านั้น ไม่เรียกว่า เป็นผู้ได้เมตตาตามความต้องการ หรือเป็นผู้ฉลาดในเมตตา เวลาใด ภิกษุมีอันทำลายเขตแดนทั้ง ๔ ได้แล้ว แผ่เมตตาไปยังโลกทั้งปวง พร้อมทั้งเทวดาได้เสมอ(เท่าเทียม) กัน ไม่มีเขตแดนปรากฏ เมื่อนั้น เธอชื่อว่า เป็นผู้ยิ่งใหญ่ที่วิเศษกว่าภิกษุรูปก่อน" ดังนี้.

๒๙๓. เอวํ สีมาสมฺเภทสมกาลเมว[๑] จ อิมินา ภิกฺขุนา นิมิตฺตญฺจ อุปจารญฺจ

๒๙๓. อนึ่ง ภิกษุนี้ เป็นอันได้นิมิตและอุปจาระ สิ้นกาลพร้อมกันกับการทำลาย

---

[๑] ก. สีมสมฺเภท...

ลทฺธํ โหติ. สีมาสมฺเภเท[1] ปน กเต ตเมว นิมิตฺตํ อาเสวนฺโต ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต อปฺปกสิเรเนว ปฐวีกสิเณ วุตฺตนเยเนว อปฺปนํ ปาปุณาติ.

เขตแดนได้อย่างนี้นั่นเอง. ก็ภิกษุ เมื่อได้ทำสีมาสัมเภทแล้ว ซ่องเสพ เจริญ กระทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นนั่นแหละอยู่ ย่อมบรรลุอัปปนา ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในปฐวีกสิณได้โดยไม่ยากเลย.

เอตฺตาวตา เตน[2] อธิคตํ โหติ ปญฺจงฺควิปฺปหีนํ ปญฺจงฺคสมนฺนาคตํ ติวิธกลฺยาณํ ทสลกฺขณสมฺปนฺนํ ปฐมชฺฌานํ เมตฺตาสหคตํ. อธิคเต จ ตสฺมึ ตเทว นิมิตฺตํ อาเสวนฺโต ภาเวนฺโต พหุลีกโรนฺโต อนุปุพฺเพน จตุกฺกนเย ทุติยตติยชฺฌานานิ, ปญฺจกนเย ทุติยตติยจตุตฺถชฺฌานานิ จ ปาปุณาติ.

ด้วยความพยายามเพียงเท่านี้ เป็นอันภิกษุนั้นได้บรรลุปฐมฌาน อันละองค์ ๕ ถึงพร้อมด้วยองค์ ๕ มีความงาม ๓ ประการ สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๑๐ เป็นปฐมฌานที่สหรคตด้วยเมตตา. ก็เมื่อเธอบรรลุปฐมฌานนั้นแล้ว ซ่องเสพ เจริญ กระทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นนั่นแหละอยู่ ย่อมบรรลุฌานที่ ๒ กับที่ ๓ ในจตุกกนัย, และฌานที่ ๒, ที่ ๓ และที่ ๔ ในปัญจกนัยได้ตามลำดับ.

โส หิ ปฐมชฺฌานาทีนํ อญฺญตรวเสน เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ. ตถา ทุติยํ, ตถา ตติยํ,

ด้วยว่าภิกษุนั้น ย่อมแผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ด้วยจิตอันสหรคตด้วยเมตตา โดยเกี่ยวกับปฐมฌานเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่งอยู่.

---

[1] ก. สีมสมฺเภเท.
[2] ฉ. เอตฺตาวตาเนน.

ตถา จตุตฺถึ[๑] อิติ อุทฺธมโธ ติริยํ สพฺพธิ สพฺพตฺตตาย สพฺพาวนฺตํ โลกํ เมตฺตาสหคเตน เจตสา วิปุเลน มหคฺคเตน อปฺปมาเณน อเวเรน อพฺยาปชฺเฌน[๒] ผริตฺวา วิหรติ[๓] ปฐมชฺฌานาทิวเสน อปฺปนาปฺปตฺตจิตฺตสฺเสว หิ อยํ วิกุพฺพนา อปฺปนา[๔] สมฺปชฺชติ.

ทิศที่ ๒ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน, ทิศที่ ๓ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน, ทิศที่ ๔ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน. ทิศเบื้องบน เบื้องล่าง เบื้องขวาง ก็โดยนัยนี้ เธอย่อมแผ่ไปในที่ทั้งปวง สู่โลกอันมีสัตว์ทั้งปวง โดยความเป็นตัวตน(เสมอกัน) ในสัตว์ทั้งปวง ด้วยจิตอันสหรคตด้วยเมตตา อันไพบูลย์ อันเป็นมหัคคตะ หาประมาณมิได้ ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียนอยู่. เพราะว่า อัปปนาที่เป็นวิกุพพนา (ทำได้เป็นต่าง ๆ) นี้ จะสำเร็จได้ ก็เฉพาะภิกษุผู้มีจิตถึงอัปปนา ด้วยอำนาจปฐมฌานเป็นต้นแล้วเท่านั้น.

๒๕๔. เอตฺถ จ เมตฺตาสหคเตนาติ เมตฺตาย สมนฺนาคเตน. เจตสาติ จิตฺเตน. เอกํ ทิสนฺติ เอกิสฺสาย ทิสาย[๕]

๒๕๔. ก็ในบทเหล่านี้ บทว่า เมตฺตาสหคเตน (อันสหรคตด้วยเมตตา) คือ อันประกอบพร้อมด้วยเมตตา. บทว่า

---

[๑] สี. อิ. จตุตฺถี.

[๒] ฉ. อพฺยาปชฺเชน.

[๓] อภิ. วิ. ๓๕/๓๖๙, ที. สี. ๙/๓๑๐.

[๔] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

[๕] ฉ. เอกเมกิสฺสา ทิสาย.

ปฐมปริคฺคหิตํ สตฺตํ อุปาทาย เอกทิสปริยาปนฺนสตฺตผรณวเสน[๑] วุตฺตํ. ผริตฺวาติ ผุสิตฺวา อารมฺมณํ กตฺวา. วิหรตีติ พฺรหฺมวิหาราธิฏฺฐิตํ อิริยาปถวิหารํ ปวตฺเตติ. ตถา ทุติยนฺติ ยถา ปุรตฺถิมาทีสุ ทิสาสุ ยงฺกิญฺจิ เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ, ตเถว ตทนนฺตรํ ทุติยํ ตติยํ จตุตฺถํ จาติ อตฺโถ. อิติ อุทฺธนฺติ เอเตเนว จ นเยน อุปริมทิสนฺติ วุตฺตํ โหติ. อโธ ติริยนฺติ อโธทิสมฺปิ ติริยํทิสมฺปิ เอวเมว. ตตฺถ จ อโธติ เหฏฺฐา. ติริยนฺติ อนุทิสาสุ. เอวํ สพฺพทิสาสุ อสฺสมณฺฑเล อสฺสมิว เมตฺตาสหคตจิตฺตํ สาเรติปิ ปจฺจาสาเรติปีติ. เอตฺตาวตา เอกเมกํ ทิสํ ปริคฺคเหตฺวา โอธิโส เมตฺตาผรณํ ทสฺสิตํ.

เจตสา แปลว่า ด้วยจิต. สองบทว่า เอกํ ทิสํ (สู่ทิศหนึ่ง) ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับการแผ่ไปยังสัตว์ที่นับเนื่องอยู่ในทิศหนึ่ง ถือเอาสัตว์ที่กำหนดไว้ก่อนในทิศหนึ่ง. บทว่า ผริตฺวา (แผ่ไป) คือ กระทบ กระทำให้เป็นอารมณ์. บทว่า วิหรติ (อยู่) คือ ทำอิริยาบถวิหาร ที่ตั้งมั่นอยู่ด้วยพรหมวิหารให้เป็นไป. บทว่า ตถา ทุติยํ (ทิศที่ ๒ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน) ความว่า ในบรรดาทิศทั้งหลาย มีทิศตะวันออกเป็นต้น ย่อมแผ่ไปสู่ทิศใดทิศหนึ่งทิศเดียว อยู่ฉันใด, ในลำดับทิศนั้น ย่อมแผ่ไปสู่ทิศที่ ๒ ที่ ๓ และที่ ๔ อยู่ฉันนั้นเหมือนกัน. บทว่า อิติ อุทฺธํ (ทิศเบื้องบน ก็โดยนัยนี้) เป็นอันตรัสอธิบายว่า อนึ่ง สู่ทิศเบื้องบนก็โดยนัยนี้แหละ ดังนี้. บทว่า อโธ ติริยํ (เบื้องล่าง เบื้องขวาง) คือ ทั้งทิศเบื้องล่าง ทั้งทิศเบื้องขวาง ก็โดยนัยเดียวกันนี้แหละ. ก็ใน

[๑] เอกทิสาปริยาปนฺน...

บทเหล่านั้น บทว่า อโธ (เบื้องล่าง) คือ เบื้องต่ำ. บทว่า ติริยํ (เบื้องขวาง) คือ ในทิศย่อยทั้งหลาย. ย่อมทำจิตอันสหรคตด้วยเมตตาให้แล่นไปบ้าง ให้แล่นกลับมาบ้าง ในทิศทั้งปวง ดุจขับม้าให้ควบไปบ้าง ควบกลับมาบ้าง ในสนามม้า ฉะนั้น ฉะนี้แล. ด้วยพระดำรัสเพียงเท่านี้ เป็นอันทรงแสดงการกำหนดเอาทิศแต่ละทิศ แล้วแผ่เมตตาไปโดยมีเขตแดน (โดยเจาะจง).

สพฺพธีติอาทิ ปน อโนธิโส ทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. ตตฺถ สพฺพธีติ สพฺพตฺถ. สพฺพตฺตตายาติ สพฺเพสุ หีนมชฺฌิมุกฺกฏฺฐ-มิตฺตสปตฺตมชฺฌตฺตาทิปฺปเภเทสุ อตฺตตาย. "อยํ ปรสตฺโต"ติ วิภาคํ อกตฺวา อตฺตสมตายาติ วุตฺตํ โหติ. อถวา สพฺพตฺตตายาติ สพฺเพน จิตฺตภาเวน[๑] อีสกมฺปิ พหิ อวิกฺขิปมาโนติ วุตฺตํ โหติ. สพฺพาวนฺตนฺติ สพฺพสตฺตวนฺตํ,

ส่วนบทว่า สพฺพธิ (ในที่ทั้งปวง) เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงการแผ่เมตตาไปโดยหาเขตแดนมิได้ (โดยไม่เจาะจง). ในบทเหล่านั้น บทว่า สพฺพธิ แปลว่า ในที่ทั้งปวง. บทว่า สพฺพตฺตตาย (โดยความเป็นตัวตนทั้งปวง) คือ โดยความเป็นตัวตนในสัตว์ทั้งปวง อันมีประเภทสัตว์ชั้นต่ำ สัตว์ชั้นกลาง สัตว์ชั้นสูง ผู้เป็นมิตร ผู้เป็นศัตรู ผู้เป็นกลาง ๆ เป็นต้น. เป็นอันอธิบายได้

---

๑ ฉ. จิตฺตภาเคน.

สพฺพสตฺตยุตฺตนฺติ อตฺโถ. โลกนฺติ สตฺตโลกํ. วิปุเลนาติ เอวมาทิปริยายทสฺสนโต ปเนตฺถ ปุน เมตฺตาสหคเตนาติ วุตฺตํ. ยสฺมา วา เอตฺถ โอธิโส ผรเณ วิย ปุน ตถาสทฺโท วา อิติสทฺโท วา น วุตฺโต, ตสฺมา ปุน เมตฺตาสหคเตน เจตสาติ วุตฺตํ. นิคมวเสน วา เอตํ วุตฺตํ. วิปุเลนาติ เอตฺถ จ ผรณวเสน วิปุลตา ทฏฺฐพฺพา. ภูมิวเสน จ ปเนตํ มหคฺคตํ. ปคุณวเสน จ อปฺปมาณสตฺตารมฺมณวเสน จ อปฺปมาณํ, พฺยาปาทปจฺจตฺถิกปฺปหาเนน อเวรํ, โทมนสฺสปฺปหานโต อพฺยาปชฺฌํ, นิทฺทุกฺขนฺติ วุตฺตํ โหติ. อยํ เมตฺตาสหคเตน เจตสาติอาทินา นเยน วุตฺตาย วิกุพฺพนาย อตฺโถ.

ว่า โดยความเป็นตัวตนเสมอกัน ไม่กระทำการจำแนกว่า "นี้ เป็นสัตว์อื่น" ดังนี้. อีกนัยหนึ่ง บทว่า สพฺพตฺตตาย คือ โดยจิตตภาพ (อานุภาพของจิต ?) ทั้งปวง. มีอรรถาธิบายว่า ไม่ฟุ้งซ่านไปภายนอก แม้สักหน่อยหนึ่ง. บทว่า สพฺพาวนฺตํ แปลว่า อันมีสัตว์ทั้งปวง, หมายความว่า ประกอบด้วยสรรพสัตว์. บทว่า โลกํ (สู่โลก) คือ สู่สัตวโลก. ก็ในที่นี้ ตรัสบทว่า เมตฺตาสหคเตน (อันสหรคตด้วยเมตตา) ไว้อีกบทหนึ่ง เพราะ(เพื่อ)เป็นการแสดงถึงคำที่เป็นปริยาย (คำไวพจน์) มีอย่างนี้ว่า วิปุเลน (อันไพบูลย์) เป็นต้น. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุที่ ในการแผ่ไปโดยหาเขตแดนมิได้ นี้ ศัพท์ว่า ตถา ก็ดี ศัพท์ว่า อิติ ก็ดี มิได้ตรัสไว้อีก เหมือนอย่างในการแผ่ไปโดยมีเขตแดน, ฉะนั้น จึงตรัสว่า เมตฺตาสหคเตน เจตสา (ด้วยจิตอันสหรคตด้วยเมตตา) ไว้อีกหนหนึ่ง. หรือว่า คำว่า เมตฺตาสหคเตน เจตสา (ในตอน-

หลัง) นี้ ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับเป็นคำนิคม (คำย้ำ). ส่วนในบทว่า วิปุเลน (อันไพบูลย์) นี้ พึงทราบความไพบูลย์โดยเกี่ยวกับความแผ่ไป. ก็แต่ว่า จิตนี้ ชื่อว่า มหัคคตะ ก็โดยเกี่ยวกับภูมิ (คือ เป็นรูปาวจรภูมิ). ชื่อว่า หาประมาณมิได้ ก็โดยเกี่ยวกับเป็นจิตที่คล่องแคล่ว และโดยเกี่ยวกับจิตที่มีสัตว์อันหาประมาณมิได้ เป็นอารมณ์. ชื่อว่า ไม่มีเวร ก็โดยการละธรรมอันเป็นข้าศึก คือ พยาบาทได้, ชื่อว่า ไม่มีความเบียดเบียน ก็โดยการละโทมนัสได้, มีอรรถาธิบายว่า ไม่มีทุกข์. ที่ว่ามานี้ เป็นความหมายแห่ง วิกุพฺพนา (การทำได้เป็นต่าง ๆ) ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า เมตฺตาสหคเตน เจตสา เป็นต้น.

๒๔๕. ยถา จายํ อปฺปนาปฺปตฺตจิตฺตสฺเสว วิกุพฺพนา สมฺปชฺชติ, ตถา ยมฺปิ ปฏิสมฺภิทายํ "ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ,

๒๔๕. ก็วิกุพพนานี้ ย่อมสำเร็จแก่พระโยคี ผู้มีจิตถึงอัปปนาแล้วเท่านั้น ฉันใด, คำที่ท่านพระสารีบุตรเถระ กล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค ว่า "เมตตา-

สตฺตหากาเรหิ โอธิโส ผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ, ทสหากาเรหิ ทิสาผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺตี"ติ[๑] วุตฺตํ, ตมฺปิ อปฺปนาปฺปตฺตจิตฺตสฺเสว สมฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพํ.

เจโตวิมุตติ มีความแผ่ไปโดยหาเขตแดนมิได้ (อโนธิโส ผรณา) ด้วยอาการ ๕, เมตตาเจโตวิมุตติ มีความแผ่ไปโดยมีเขตแดน (โอธิโส ผรณา) ด้วยอาการ ๗, เมตตาเจโตวิมุตติ มีความแผ่ไปในทิศทั้งหลาย (ทิสาผรณา) ด้วยอาการ ๑๐" ดังนี้ แม้ใด, แม้คำนั้นก็พึงทราบว่า สำเร็จแก่พระโยคีผู้มีจิตถึงอัปปนานั่นแหละ ฉันนั้น.

ตตฺถ จ สพฺเพ สตฺตา อเวรา อพฺยาปชฺฌา[๒] อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตุ, สพฺเพ ปาณา, สพฺเพ ภูตา, สพฺเพ ปุคฺคลา, สพฺเพ อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา...ปริหรนฺตูติ อิเมหิ ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ เวทิตพฺพา.

ก็ในบรรดาอาการเหล่านั้น พึงทราบ เมตตาเจโตวิมุตติ ว่ามีความแผ่ไปโดยหาเขตแดนมิได้ ด้วยอาการ ๕ เหล่านี้ คือ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุขบริหารตนเถิด, สัตว์ผู้เนื่องด้วยลมหายใจทั้งหลายทั้งปวง... สัตว์ผู้เกิดแล้วทั้งหลายทั้งปวง... บุคคลทั้งหลายทั้งปวง... สัตว์ผู้เนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๔๘๓.
[๒] ฉ. อพฺยาปชฺชา.

ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุข บริหารตนเถิด ดังนี้.

สพฺพา อิตฺถิโย อเวรา...อตฺตานํ ปริหรนฺตุ, สพฺเพ ปุริสา, สพฺเพ อริยา, สพฺเพ อนริยา, สพฺเพ เทวา, สพฺเพ มนุสฺสา, สพฺเพ วินิปาติกา อเวรา...ปริหรนฺตูติ อิเมหิ สตฺตหิ อากาเรหิ <u>โอธิโส ผรณา</u> <u>เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ</u> เวทิตพฺพา.

พึงทราบ <u>เมตตาเจโตวิมุติ</u> <u>ว่ามีการแผ่ไปโดยมีขอบเขต</u> ด้วยอาการ ๗ เหล่านี้ คือ หญิงทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุข บริหารตนเถิด, ชายทั้งหลายทั้งปวง... ท่านผู้เป็นพระอริยเจ้าทั้งหลายทั้งปวง... ท่านผู้มิใช่พระอริยเจ้าทั้งหลายทั้งปวง... เทวดาทั้งหลายทั้งปวง... มนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง... สัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุข บริหารตนเถิด.

สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา...อตฺตานํ ปริหรนฺตุ. สพฺเพ ปจฺฉิมาย ทิสาย, สพฺเพ อุตฺตราย ทิสาย, สพฺเพ ทกฺขิณาย ทิสาย, สพฺเพ ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย, สพฺเพ

พึงทราบ <u>เมตตาเจโตวิมุติ</u> <u>ว่ามีการแผ่ไปในทิศ</u> ด้วยอาการ ๑๐ เหล่านี้ คือ สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุข บริหารตนเถิด,

ปจฺฉิมาย อนุทิสาย, สพฺเพ อุตฺตราย อนุทิสาย, สพฺเพ ทกฺขิณาย อนุทิสาย, สพฺเพ เหฏฺฐิมาย ทิสาย, สพฺเพ อุปริมาย ทิสาย สตฺตา อเวรา... ปริหรนฺตุ.

สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันตก... สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศเหนือ... สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศใต้... สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ... สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้... สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ... สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้... สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศเบื้องล่าง... สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศเบื้องบน จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุข บริหารตนเถิด.

(ที่ว่ามานี้ เป็นการแผ่ไปในทิศโดยเกี่ยวกับอาการที่ ๑ เป็นตัวอย่าง ต่อไปนี้เป็นการแผ่ไปในทิศ โดยเกี่ยวกับอาการที่เหลือ)

สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปาณา, ภูตา, ปุคฺคลา, อตฺตภาวปริยาปนฺนา อเวรา... ปริหรนฺตุ. สพฺพา ปุรตฺถิมาย

ปาณะทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก... ภูตทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก... บุคคลทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก...

คุณจิโรจน์ โชติพันธุ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทิสาย อิตฺถิโย, สพฺเพ ปุริสา, อริยา, อนริยา, เทวา, มนุสฺสา, วินิปาติกา อเวรา... ปริหรนฺตุ. สพฺพา ปจฺฉิมาย ทิสาย, อุตฺตราย, ทกฺขิณาย, ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย, ปจฺฉิมาย, อุตฺตราย, ทกฺขิณาย อนุทิสาย, เหฏฺฐิมาย ทิสาย, อุปริมาย ทิสาย อิตฺถิโย... วินิปาติกา อเวรา อพฺยาปชฺฌา[๑] อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตูติ อิเมหิ ทสหิ อากาเรหิ ทิสาผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ เวทิตพฺพา.

ผู้นับเนื่องในอัตภาพทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก จงเป็นผู้ไม่มีเวร... บริหารตนเถิด. หญิงทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก... ชายทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก... ท่านผู้เป็นพระอริยเจ้าทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก... ท่านผู้มิใช่พระอริยเจ้าทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก... เทวดาทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก... มนุษย์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก... วินิปาติกะทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก จงเป็นผู้ไม่มีเวร ... บริหารตนเถิด. หญิง... สัตว์ผู้ตกไปในอบายทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันตก ... ทางทิศเหนือ... ทางทิศใต้... ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ... ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้... ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือ... ทางทิศตะวันออกเฉียงใต้... ทางทิศเบื้องล่าง... ทางทิศเบื้องบน

---

[๑] ฉ. อพฺยาปชฺชา.

จงเป็นผู้ไม่มีเวร ไม่มีความเบียดเบียน ไม่มีความทุกข์ มีความสุข บริหารตนเถิด ดังนี้.

๒๕๖. ตตฺถ สพฺเพติ อนวเสสปริยาทานเมตํ. สตฺตาติ รูปาทีสุ ขนฺเธสุ ฉนฺทราเคน สตฺตา วิสตฺตา[๑] วุตฺตเณหตํ ภควตา :

๒๕๖. ในบรรดาคำเหล่านั้น คำว่า ทั้งปวง นี้เป็นคำถือเอาอย่างไม่มีเหลือ. คำว่า สัตว์ทั้งหลาย ได้แก่ ผู้ข้อง คือ ติดอยู่ด้วยฉันทราคะในขันธ์ทั้งหลาย มีรูปเป็นต้น. ข้อนี้ สมจริงตามพระดำรัสที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า :

"รูเป โข ราธ โย ฉนฺโท โย ราโค ยา นนฺทิ ยา ตณฺหา, ตตฺร สตฺโต, ตตฺร วิสตฺโตติ, ตสฺมา สตฺโตติ วุจฺจติ. เวทนาย ... สญฺญาย... สงฺขาเรสุ... วิญฺญาเณ โย ฉนฺโท โย ราโค ยา นนฺทิ ยา ตณฺหา, ตตฺร

"ดูกรราธะ ผู้ที่มีฉันทะ ราคะ นันทิ (ความเพลิน) ตัณหา ในรูป ชื่อว่าข้องอยู่ในรูปนั้น ติดอยู่ในรูปนั้น, เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า สัตว์. ผู้ที่มีฉันทะ ราคะ นันทิ ตัณหา ในเวทนา... ในสัญญา... ในสังขาร... ในวิญญาณ ชื่อว่าข้อง

[๑] ฉ. วิสตฺตาติ สตฺตา.

สตฺโต, ตตฺร วิสตฺโตติ[๑] ตสฺมา สตฺโตติ วุจฺจตี''ติ[๒]

อยู่ในเวทนา... ในสัญญา... ในสังขาร... ในวิญญาณนั้น ติดอยู่ในเวทนา... ในสัญญา... ในสังขาร... ในวิญญาณนั้น, เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่าสัตว์" ดังนี้.

รุฬฺหิสทฺเทน ปน วีตราเคสุปิ อยํ โวหาโร วตฺตติเยว, วิลีวมเยปิ วีชนีวิเสเส ตาลวณฺฏโวหาโร วิย. อกฺขรจินฺตกา ปน อตฺถํ อวิจาเรตฺวา นามมตฺตเมตนฺติ อิจฺฉนฺติ. เยปิ อตฺถํ วิจาเรนฺติ, เต สตฺตโยคโต สตฺตาติ อิจฺฉนฺติ.

ก็โวหาร (ว่า สัตว์) นี้ ย่อมเป็นไป (ย่อมใช้) แม้ในท่านผู้ปราศจากราคะแล้วทั้งหลาย โดยเป็นรุฬหิศัพท์(ศัพท์ที่นิยมใช้), เหมือนอย่างโวหารว่า พัดใบตาล ย่อมใช้ได้ในพัดชนิดพิเศษแม้ทำด้วยไม้ไผ่ ฉะนั้น. ส่วนท่านอาจารย์ที่เป็นนักคิดอักขระ ไม่วิจารณ์อรรถ ย่อมปรารถนาว่า คำว่า สัตว์ นี้ เป็นเพียงชื่อเท่านั้น. แม้อาจารย์เหล่าใดจะวิจารณ์อรรถ, อาจารย์เหล่านั้นก็ย่อมปรารถนาว่า ชื่อว่าสัตว์ เพราะประกอบด้วยสัตตะ (ความรู้จักคิดเป็นต้น).

---

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

[๒] สํ. ขนฺธ. ๑๗/๒๓๒.

ปาณนตาย ปาณา, อสฺสาสปสฺสาสา-ยตฺตวุตฺติตายาติ อตฺโถ. ภูตตฺตา ภูตา, สมฺภูตตฺตา อภินิพฺพตฺตตฺตาติ อตฺโถ. ปุนฺติ วุจฺจติ นิรโย. ตสฺมึ คลนฺตีติ ปุคฺคลา, คจฺฉนฺตีติ อตฺโถ. อตฺตภาโว ปวุจฺจติ สรีรํ ขนฺธปญฺจกเมว วา, ตํ อุปาทาย ปญฺญตฺติมตฺตํ สภาวโต. ตสฺมึ อตฺตภาเว ปริยาปนฺนาติ อตฺตภาวปริยาปนฺนา. ปริยาปนฺนาติ ปริจฺฉินฺนา, อนฺโตคธาติ อตฺโถ.

ชื่อว่า ปาณะ เพราะความที่มีลมหายใจ, ความว่า เพราะความเป็นไปเนื่องด้วยลมหายใจเข้าและลมหายใจออก. ชื่อว่า ภูต ก็เพราะเกิดแล้ว คือ เพราะสมภพแล้ว ความว่า เพราะบังเกิดเฉพาะแล้ว. นรก เรียกว่า ปุ . ชื่อว่า บุคคล เพราะอรรถว่า เคลื่อน, ความว่า ไปในนรกนั้น. สรีระ หรือว่า ขันธ์ ๕ นั่นแหละ เรียกว่า อัตภาพ, คำว่า อัตภาพ นี้ เป็นเพียงการอาศัยขันธ์ ๕ นั้น แล้วบัญญัติไปตามสภาวะ. ชื่อว่า อตฺตภาวปริยาปนฺนา เพราะอรรถว่า นับเนื่องในอัตภาพนั้น. คำว่า นับเนื่อง คือ กำหนด, อธิบายว่า หยั่งลงภายใน.

ยถา จ สตฺตาติ วจนํ, เอวํ เสสานิปิ รุฬฺหิวเสน อาโรเปตฺวา สพฺพาเนเวตานิ สพฺพสตฺตเววจนานีติ เวทิตพฺพานิ. กามญฺจ อญฺญานิปิ สพฺเพ ชนฺตู สพฺเพ ชีวาติอาทีนิ สพฺพสตฺตเววจนานิ

ก็คำแม้ที่เหลือเหล่านี้ (มีคำว่า ปาณา เป็นต้น) ทั้งหมดนั่นเทียว ท่านยกขึ้นโดยเกี่ยวกับเป็นรุฬหิศัพท์ เหมือนอย่างคำว่า สตฺตา (นั่นแหละ) พึงทราบว่าเป็นคำไวพจน์ของคำว่า สรรพสัตว์. ก็คำ

อตฺถิ, ปากฏวเสน ปน อิมาเนว ปญฺจ คเหตฺวา "ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา เมตฺตา เจโตวิมุตฺตี"ติ วุตฺตํ.

ไวพจน์ของคำว่า สรรพสัตว์ แม้อื่น ๆ มีคำว่า สพฺเพ ชนฺตู สพฺเพ ชีวา เป็นต้น มีอยู่ก็จริง, ถึงกระนั้น ท่านพระ-สารีบุตรเถระก็ถือเอาเฉพาะ ๕ คำเหล่านี้เท่านั้น โดยเกี่ยวกับว่า เป็นคำที่เด่นชัดแล้วกล่าวไว้ (ในปฏิสัมภิทามรรค) ว่า "เมตตาเจโตวิมุติ มีการแผ่ไปโดยหาขอบเขตมิได้ ด้วยอาการ ๕" ดังนี้.

เย ปน สตฺตา ปาณาติอาทีนํ น เกวลํ เววจนมตฺตโต[๑] อตฺโถ อตฺถโตปิ นานตฺตเมว อิจฺเฉยฺยุํ, เตสํ อโนธิโส ผรณา วิรุชฺฌติ[๒] ตสฺมา ตถา อตฺถํ อคฺคเหตฺวา อิเมสุ ปญฺจสุ อากาเรสุ อญฺญตรวเสน อโนธิโส เมตฺตา ผริตพฺพา.

ส่วนอาจารย์เหล่าใด ไม่ปรารถนาคำว่า สตฺตา ปาณา เป็นต้น โดยเป็นเพียงคำไวพจน์แต่อย่างเดียวเท่านั้น, แต่ทว่ายังปรารถนาความแตกต่างกัน แม้โดยอรรถทีเดียว, มติของอาจารย์เหล่านั้น ย่อมผิดไปจากการแผ่ไป โดยหาขอบเขตมิได้ เพราะฉะนั้น พระโยคี อย่าได้ถือความ-หมายอย่างนั้น (อย่างที่อาจารย์พวกนั้นกล่าวไว้) พึงแผ่เมตตาโดยหาขอบเขตมิได้

---

[๑] สี. ฉ. วจนมตฺโตว.

[๒] ก. ผรณาติ วุจฺจติ.

ด้วยอำนาจแห่งอาการใดอาการหนึ่ง ในบรรดาอาการ ๕ เหล่านี้เถิด.

๒๕๗. เอตฺถ จ สพฺเพ สตฺตา อเวรา โหนฺตูติ อยเมกา อปฺปนา. อพฺยาปชฺฌา[1] โหนฺตูติ อยเมกา อปฺปนา. อพฺยาปชฺฌาติ[1] พฺยาปาทวิรหิตา. อนีฆา โหนฺตูติ อยเมกา อปฺปนา. อนีฆาติ นิทฺทุกฺขา. สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตูติ อยเมกา อปฺปนา. ตสฺมา อิเมสุปิ ปเทสุ ยํ ยํ ปากฏํ โหติ, ตสฺส ตสฺส วเสน เมตฺตา ผริตพฺพา. อิติ ปญฺจสุ อากาเรสุ จตุนฺนํ อปฺปนานํ วเสน อโนธิโส ผรเณ วีสติ อปฺปนา โหนฺติ.

๒๕๗. ก็ในเมตตาภาวนานี้ ภาวนาว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงเป็นผู้ไม่มีเวรเถิด ดังนี้ นี้ ก็เป็นอัปปนาหนึ่งได้. ภาวนาว่า (สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง) จงเป็นผู้ไม่มีความเบียดเบียนเถิด ดังนี้ นี้ ก็เป็นอัปปนาหนึ่งได้. บทว่า อพฺยาปชฺฌา (ไม่มีความเบียดเบียน) คือ เว้นจากพยาบาท. ภาวนาว่า (สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง) จงเป็นผู้ไม่มีความทุกข์เถิด ดังนี้ ก็เป็นอัปปนาหนึ่งได้. บทว่า อนีฆา ได้แก่ ไม่มีทุกข์. ภาวนาว่า (สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง) จงเป็นผู้มีความสุข บริหารตนเถิด ดังนี้ ก็เป็นอัปปนาหนึ่งได้. เพราะฉะนั้นในบรรดาบททั้งหลายแม้เหล่านี้ บทใด ๆ เด่นชัด, พระโยคีพึงแผ่เมตตาไป ด้วยอำนาจแห่งบทนั้น ๆ. โดยนัยดังที่กล่าวมาแล้วนี้ ในการแผ่ไป

---

[1] ฉ. อพฺยาปชฺชา.

โดยหาเขตแดนมิได้ ย่อมมีอัปปนา ๒๐ โดยเกี่ยวกับในอาการ ๕ (แต่ละอาการ) มีอัปปนา ๔.

โอธิโส ผรเณ ปน สตฺตสุ อาการสุ จตุนฺนํ วเสน อฏฺฐวีสติ. เอตฺถ จ อิตฺถิโย ปุริสาติ ลิงฺควเสน วุตฺตํ. อริยา อนริยาติ อริยปุถุชฺชน-วเสน. เทวา มนุสฺสา วินิปาติกาติ อุปปตฺติวเสน.

ส่วนในการแผ่ไปโดยมีเขตแดน ย่อมมีอัปปนา ๒๘ โดยเกี่ยวกับในอาการ ๗ (แต่ละอาการ) มีอัปปนา ๔. อนึ่ง ในการแผ่ไปโดยมีเขตแดนนี้ สองบทว่า อิตฺถิโย (หญิง) ปุริสา (ชาย) ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเพศ. สองบทว่า อริยา (ท่านผู้เป็นพระอริยเจ้า) อนริยา (ท่านผู้มิใช่พระอริยเจ้า) ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับผู้เป็นพระอริยบุคคลและปุถุชน. ข้อว่า เทวา (เทวดา) มนุสฺสา (มนุษย์) วินิปาติกา (สัตว์ผู้ตกไปในอบาย) ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับความอุปบัติ (ภพที่เข้าถึง).

ทิสาผรเณ ปน สพฺเพ ปุรตฺถิมาย ทิสาย สตฺตาติอาทินา นเยน เอกเมกิสฺสา ทิสาย วีสติ วีสติ กตฺวา เทฺว สตานิ, สพฺพา ปุรตฺถิมาย ทิสาย อิตฺถิโยติอาทินา

ส่วนในการแผ่ไปในทิศตามนัย (แห่งอาการ ๕) มีว่า สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก ดังนี้เป็นต้น ก็มีอัปปนาได้ถึง ๒๐๐ เพราะทำ(ทิศทั้ง ๑๐) แต่ละทิศให้มี

นเยน เอกเมกิสฺสา ทิสาย อฏฺฐวีสติ อฏฺฐวีสติ กตฺวา อสีติเทฺวสตานีติ จตฺตาริ สตานิ อสีติ จ อปฺปนา. อิติ สพฺพานิปิ ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตานิ อฏฺฐวีสาธิกานิ ปญฺจอปฺปนาสตานีติ.

อัปปนาทิศละ ๒๐, ตามนัย (แห่งอาการ ๗) มีว่า หญิงทั้งหลายทั้งปวง ทางทิศตะวันออก ดังนี้เป็นต้น ก็มีอัปปนาได้ถึง ๒๘๐ เพราะทำ (ทิศทั้ง ๑๐) แต่ละทิศให้มีอัปปนาทิศละ ๒๘ จึงรวมอัปปนา (ในการแผ่ไปในทิศ) ได้ ๔๘๐. อัปปนาแม้ทั้งหมด ที่ท่านกล่าวไว้ในคัมภีร์ปฏิสัมภิทามรรค จึงมีถึง ๕๒๘ โดยประการที่กล่าวแล้วนี้แล.

อิติ เอตาสุ อปฺปนาสุ ยสฺสา กสฺสาจิ[๑] วเสน เมตฺตํ เจโตวิมุตฺตึ ภาเวตฺวา อยํ โยคาวจโร "สุขํ สุปตี"ติอาทินา นเยน วุตฺเต เอกาทสานิสํเส ปฏิลภติ.

ในบรรดาอัปปนาเหล่านี้ ตามประการที่กล่าวแล้วนี้ พระโยคาวจรผู้นี้เจริญเมตตาเจโตวิมุติ ด้วยอำนาจแห่งอัปปนาอย่างใดอย่างหนึ่งได้แล้ว ย่อมได้รับอานิสงส์ ๑๑ ประการ ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า "หลับเป็นสุข" เป็นต้น.

๒๕๘. ตตฺถ สุขํ สุปตีติ ยถา เสสา ชนา สมฺปริวตฺตมานา กากจฺฉมานา ทุกฺขํ สุปนฺติ, เอวํ อสุปิตฺวา สุขํ

๒๕๘. ในบรรดาอานิสงส์เหล่านั้น คำว่า หลับเป็นสุข มีอรรถาธิบายว่าชนที่เหลือย่อมหลับเป็นทุกข์ กลิ้งเกลือก กรนอยู่

---

[๑] ฉ. ยสฺส กสฺสจิ.

สุปติ. นิทฺทํ โอกฺกนฺโตปิ สมาปตฺตึ สมาปนฺโน วิย โหติ. (๑)

ฉันใด, ไม่หลับฉันเดียวกันนั้น ย่อมหลับเป็นสุข. แม้หยั่งลงสู่ความหลับแล้ว ก็ย่อมเป็นเหมือนกับว่าเข้าสมาบัติอยู่ ฉะนั้น. (๑)

สุขํ ปฏิพุชฺฌตีติ ยถา อญฺเญ นิตฺถุนนฺตา วิชมฺภนฺตา สมฺปริวตฺตนฺตา ทุกฺขํ ปฏิพุชฺฌนฺติ, เอวํ อปฺปฏิพุชฺฌิตฺวา วิกสมานมิว ปทุมํ สุขํ นิพฺพิการํ ปฏิพุชฺฌติ. (๒)

คำว่า ตื่นเป็นสุข มีอรรถาธิบายว่า ชนเหล่าอื่นย่อมตื่นเป็นทุกข์ ทอดถอนใจ บิดกาย กลิ้งเกลือกอยู่ ฉันใด, ไม่ตื่นฉันเดียวกันนั้น ย่อมตื่นเป็นสุข คือ หาอาการผิดแปลกมิได้ เหมือนดอกปทุมที่แย้มบาน ฉะนั้น. (๒)

น ปาปกํ สุปินํ ปสฺสตีติ สุปินํ ปสฺสนฺโตปิ ภทฺทกเมว สุปินํ ปสฺสติ, เจติยํ วนฺทนฺโต วิย ปูชํ กโรนฺโต วิย ธมฺมํ สุณนฺโต วิย จ โหติ. ยถา ปน อญฺเญ อตฺตานํ โจเรหิ สมฺปริวาริตํ วิย วาเฬหิ อุปทฺทุตํ วิย ปปาเต ปตนฺตํ วิย จ ปสฺสนฺติ, น เอวํ ปาปกํ สุปินํ ปสฺสติ. (๓)

คำว่า ไม่ฝันเห็นสิ่งชั่วร้าย มีอรรถาธิบายว่า แม้เมื่อจะฝันเห็น ก็ย่อมฝันเห็นแต่สิ่งที่ดีงามเท่านั้น, เป็นเหมือนไหว้พระเจดีย์อยู่ เป็นเหมือนทำการบูชาอยู่ และเป็นเหมือนฟังธรรมอยู่ ฉะนั้น. เหมือนอย่างว่า ชนเหล่าอื่นย่อม(ฝัน)เห็นตนเองเป็นดุจถูกพวกโจรห้อมล้อม เป็นดุจถูกสัตว์ร้ายทำอันตรายเอา และเป็นดุจตกไปในเหว ฉันใด, จะได้ฝันเห็นสิ่งชั่วร้ายฉันเดียวกันนั้นก็หาไม่. (๓)

คุณยงศักดิ์ คณาธนะวนิชย์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มนุสฺสานํ ปิโย โหตีติ อุเร อามุตฺตมุตฺตาหาโร วิย สีเส ปิลนฺธมาลา วิย จ มนุสฺสานํ ปิโย โหติ มนาโป. (๔)

คำว่า เป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลาย มีอรรถาธิบายว่า เป็นที่รัก คือ ที่ชอบใจของพวกมนุษย์ เหมือนอย่างสร้อยแก้วมุกดาที่คล้องไว้ตรงอก และเหมือนอย่างพวงดอกไม้ที่ประดับไว้บนศีรษะ ฉะนั้น. (๔)

อมนุสฺสานํ ปิโย โหตีติ ยเถว มนุสฺสานํ เอวํ อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ วิสาขตฺเถโร วิย.

คำว่า เป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย มีอรรถาธิบายว่าเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลายเช่นเดียวกับเป็นที่รักของมนุษย์ทั้งหลายนั่นเทียว เหมือนอย่างพระวิสาขเถระ ฉะนั้น.

โส กิร ปาฏลิปุตฺเต กุฏุมฺพิโก อโหสิ. โส ตตฺเถว วสมาโน อสฺโสสิ "ตมฺพปณฺณิทีโป กิร เจติยมาลาลงฺกโต กาสาวปชฺโชโต อิจฺฉิติจฺฉิตฏฺฐาเนเยว เอตฺถ สกฺกา นิสีทิตุํ วา นิปชฺชิตุํ วา อุตุสปฺปายํ เสนาสนสปฺปายํ ปุคฺคลสปฺปายํ ธมฺมสฺสวนสปฺปายนฺติ สพฺพเมตฺถ สุลภนฺ"ติ.

มีเรื่องว่า พระเถระนั้น (ครั้งเป็นคฤหัสถ์อยู่) เป็นกุฎุมพีอยู่ที่เมืองปาฏลีบุตร. ขณะที่ท่านยังอยู่ที่เมืองปาฏลีบุตรนั้นนั่นแหละ ก็ได้สดับข่าวว่า "ได้ยินว่า ตัมพปัณณิทวีป (ทวีปลังกา) ประดับประดาด้วยแนวพระเจดีย์ รุ่งเรืองด้วยผ้ากาสาวพัสตร์ ณ หวีปนี้ ใคร ๆ อาจจะนั่งหรือนอนตรงที่ที่ตนต้องการได้ทีเดียว สัปปายะทั้งหมด คือ อุตุสัปปายะ เสนาสนสัปปายะ ปุคคล-

สัปปายะ ธรรมสวนสัปปายะ หาได้ง่ายในทวีปนี้" ดังนี้.

โส อตฺตโน โภคกฺขนฺธํ ปุตฺตทารสฺส นิยฺยาเทตฺวา[๑] ทุสฺสนฺเต[๒] พทฺเธน เอกกหาปเณน ฆรา นิกฺขมิตฺวา สมุทฺทตีเร นาวํ อุทิกฺขมาโน เอกมาสํ วสิ. โส โวหารกุสลตาย จ[๓] อิมสฺมึ ทุวาเร[๔] ภณฺฑํ กีณิตฺวา อสุกสฺมึ วิกฺกีณนฺโต ธมฺมิกาย วณิชฺชาย เตเนวนฺตรมาเสน สหสฺสํ อภิสํหรติ.[๕] อนุปุพฺเพน มหาวิหารํ อาคนฺตฺวา ปพฺพชฺชํ ยาจิ.

ท่าน จึงมอบกองโภคทรัพย์ของตนให้แก่บุตรและภรรยาไป มีเงินกหาปณะเดียวเท่านั้น ผูกไว้ที่ชายพก ออกจากเรือนไป รอเรืออยู่ที่ริมฝั่งทะเลสิ้นเดือนหนึ่ง. ก็เพราะความเป็นคนฉลาดในการพูด ท่านเมื่อซื้อสินค้าที่ช่องนี้ ไปขายที่ช่องโน้นอยู่ ก็รวบรวมทรัพย์ได้ถึง ๑,๐๐๐ กหาปณะ ด้วยการค้าขายถูกต้องตามธรรม โดยระหว่างเวลาเดือนหนึ่งนั้นนั่นเทียว. มาถึงมหาวิหารได้โดยลำดับ แล้วก็ขอบวช.

โส ปพฺพาชนตฺถาย สีมํ นีโต ตํ สหสฺสตฺถวิกํ โอวฏฺฏิกนฺตเรน ภูมิยํ

ท่าน พอถูกภิกษุอื่นนำไปยังสีมาเพื่อจะให้บวช ก็ทำถุงเงิน ๑,๐๐๐ กหาปณะนั้น

---

[๑] สี. นียาเทตฺวา.
[๒] สี. อิ. ทสนฺเต.
[๓] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๔] ฉ. ฐาเน.
[๕] อิ. อภิสํหรีติ, ฉ. อภิสํหริ.

ปาเตสิ. "กิเมตนฺ"ติ จ วุตฺเต "กหาปณสหสฺสํ ภนฺเต"ติ วตฺวา "อุปาสก ปพฺพชิตกาลโต ปฏฺฐาย น สกฺกา วิจาเรตุํ, อิทาเนเวตํ วิจาเรหี"ติ วุตฺโต[๑] "วิสาขสฺส ปพฺพชฺชฏฺฐานํ อาคตา มนุสฺสา[๒] มา ริตฺตหตฺถา คมึสู"ติ มุญฺจิตฺวา สีมามาลเก วิปฺปกีริตฺวา ปพฺพชิตฺวา อุปสมฺปนฺโน.

ตกที่พื้นทางช่องชายผ้า. และเมื่อถูกถามว่า "นี่อะไร ?" ก็ตอบว่า "เงิน ๑,๐๐๐ กหาปณะครับ ท่าน" ก็ถูกกล่าวตักเตือนว่า "นี่แน่ะอุบาสก นับตั้งแต่กาลที่ท่านได้บวชแล้ว ท่านไม่อาจที่จะจัดการได้หรอก, จงจัดการทรัพย์นี้เสีย ตั้งแต่เดี๋ยวนี้เลยเถิด" ดังนี้ ท่านวิสาขะคิดว่า "คนทั้งหลาย ผู้มายังสถานที่บวชของนายวิสาขะ อย่าได้กลับไปมือเปล่าเลย" ดังนี้แล้วก็แก้ (ถุงกหาปณะ) โปรยมันไว้ที่โรงสีมา แล้วบรรพชาอุปสมบท.

โส ปญฺจวสฺโส หุตฺวา เทฺว มาติกา ปคุณา กตฺวา ปวาเรตฺวา อตฺตโน สปฺปายํ กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา เอเกกสฺมึ วิหาเร จตฺตาโร มาเส จตฺตาโร มาเส กตฺวา สมวตฺตวาสํ วสมาโน จริ. เอวํ จรมาโน จ[๓]

ท่านเป็นภิกษุมีพรรษาครบ ๕ แล้ว ทำ ๒ มาติกา ให้คล่องแคล่วได้แล้ว ปวารณาแล้ว เรียนเอากรรมฐานอันเป็นสัปปายะแก่ตนแล้ว เที่ยวบำเพ็ญวัตรอยู่สม่ำเสมอกัน ในวิหารแต่ละแห่ง แห่งละ ๔ เดือน.

---

๑ ฉ. วุตฺเต.
๒ ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
๓ ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

วนนฺตเร ฐิโต เถโร
　　วิสาโข คชฺชมานโก
อตฺตโน คุณเมสนฺโต
　　อิมมตฺถํ อภาสถ.
"ยาวตา อุปสมฺปนฺโน
　　ยาวตา อิธมาคโต
เอตฺถนฺตเร ขลิตํ นตฺถิ
　　อโห ลาภาว[๑] มาริสา"ติ.

ก็พระเถระวิสาขะ ผู้ประพฤติอย่างนี้ (วันหนึ่ง) ยืนอยู่กลางป่าแสวงหาคุณของตนอยู่ เมื่อจะบันลือเสียงจึงได้กล่าวความข้อนี้ว่า "ข้าพเจ้าอุปสมบทแล้ว ตลอดกาลเพียงใด ได้มาสถานที่นี้แล้วตลอดกาลเพียงใด ในระหว่างกาลเพียงเท่านี้ หาความผิดพลาดมิได้ โอ เป็นลาภเทียวละท่านผู้นิรทุกข์ทั้งหลายเอ๋ย" ดังนี้.

โส จิตฺตลปพฺพตวิหารํ คจฺฉนฺโต เทฺวธาปถํ ปตฺวา "อยนฺนุโข มคฺโค อุทาหุ อยนฺ"ติ จินฺตยนฺโต อฏฺฐาสิ. อถสฺส ปพฺพเต อธิวตฺถา เทวตา หตฺถํ ปสาเรตฺวา "เอส มคฺโค"ติ ทสฺเสสิ[๒]. โส จิตฺตลปพฺพเต[๓] จตฺตาโร มาเส วสิตฺวา ปจฺจูเส คมิสฺสามีติ จินฺเตตฺวา

พระเถระนั้น เมื่อไปสู่จิตตลบรรพตวิหาร ถึงทาง ๒ แพร่ง ก็หยุดคิดว่า "ทางนี้หรือว่าทางนี้หนอ" ดังนี้. ลำดับนั้น เทวดาซึ่งสิงอยู่ที่ภูเขา เหยียดมือไปแสดงแก่ท่านว่า "ทางนี้". ท่านอยู่ที่จิตตลบรรพตได้ ๔ เดือน คิดว่า "เราจักไปในเวลาใกล้รุ่ง" ดังนี้ แล้วก็นอน. เทวดาซึ่งสิงอยู่

---

[๑] ฉ. ลาภา เต.
[๒] ฉ. วตฺวา ทสฺเสติ.
[๓] ฉ. จิตฺตลปพฺพตวิหารํ คนฺตฺวา ตตฺถ.

นิปชฺชิ. จงฺกมสีเส มณิลรุกฺเข อธิวตฺถา เทวตา โสปาณผลเก นิสีทิตฺวา ปโรทิ.

ที่ต้นมณิละ ณ หัวที่จงกรมมานั่งร้องไห้อยู่ที่ขั้นบันได.

เถโร "โก เอโส"ติ อาห. อหํ ภนฺเต มณิลิยาติ. กิสฺส โรทสีติ. ตุมฺหากํ คมนํ ปฏิจฺจาติ. มยิ อิธ วสนฺเต ตุมฺหากํ โก คุโณติ. ตุเมฺหสุ ภนฺเต อิธ วสนฺเตสุ อมนุสฺสา อญฺญมญฺญํ เมตฺตํ ปฏิลภนฺติ, เต ทานิ ตุเมฺหสุ คเตสุ กลหํ กริสฺสนฺติ, ทุฏฺฐุลฺลกถํ[1] กถยิสฺสนฺตีติ. เถโร "สเจ มยิ อิธ วสนฺเต ตุมฺหากํ ผาสุวิหาโร โหติ, สุนฺทรนฺ"ติ วตฺวา อญฺญํปิ จตฺตาโร มาเส ตตฺเถว วสิตฺวา ปุน ตเถว คมนจิตฺตํ อุปฺปาเทสิ. เทวตาปิ ปุน ตเถว ปโรทิ. เอเตนุปาเยน[2] เถโร ตตฺเถว วสิตฺวา ตตฺเถว ปรินิพฺพายีติ

พระเถระถามว่า "ใครล่ะนั่น ?" ก็ตอบว่า ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้ามณิลิย-เทวดา. พอถามต่อไปว่า ท่านร้องไห้ทำไม ?. ก็ตอบว่า ข้าพเจ้าร้องไห้เพราะอาศัยการไปของท่าน. พระเถระจึงถามว่า เมื่อเราอยู่ ณ ที่นี้เป็นคุณอะไรแก่พวกท่าน ?. เทวดาก็ตอบว่า ท่านผู้เจริญ เมื่อท่านอยู่ ณ ที่นี้ พวกอมนุษย์ทั้งหลาย ต่างได้เมตตาซึ่งกันและกัน, ต่อไปนี้เมื่อท่านไปแล้ว พวกอมนุษย์เหล่านั้นจักกระทำการทะเลาะกัน, จักกล่าวคำหยาบกัน(อีก) ดังนี้. พระเถระกล่าวว่า "ถ้าหากว่าเมื่อเราอยู่ ณ ที่นี้ พวกท่านมีการอยู่กันผาสุกได้, ก็เป็นการดี" ดังนี้

---

๑ ฉ. ทุฏฺฐุลฺลมฺปิ.

๒ ฉ. เอเต เนวุปาเยน.

เอวํ เมตฺตาวิหารี ภิกฺขุ อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ. (๕)

ท่านคงอยู่ ณ จิตตลบรรพตนั้นนั่นแหละตลอด ๔ เดือน แม้อื่นแล้วทำความคิดจะไปให้เกิดขึ้นอย่างนั้นนั่นแหละอีก. แม้เทวดาก็มาร้องไห้อย่างนั้นนั่นแหละอีก. โดยอุบายนี้ พระเถระจึงคงอยู่ ณ จิตตลบรรพตวิหารนั่นเอง แล้วปรินิพพานไป ณ ที่นั้นนั่นแหละ แล ภิกษุผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม อย่างนี้ ย่อมเป็นที่รักของอมนุษย์ทั้งหลาย. (๕)

<u>เทวตา</u> <u>รกฺขนฺตีติ</u> ปุตฺตมิว มาตาปิตโร เทวตา รกฺขนฺติ. (๖)

คำว่า <u>เทวดาย่อมรักษา</u> มีอรรถาธิบายว่า เทวดาทั้งหลาย ย่อมรักษาเหมือนอย่างที่มารดาและบิดารักษาบุตร ฉะนั้น. (๖)

<u>นาสฺส</u> <u>อคฺคิ</u> <u>วา</u> <u>วิสํ</u> <u>วา</u> <u>สตฺถํ</u> <u>วา</u> <u>กมตีติ</u> เมตฺตาวิหาริสฺส กาเย อุตฺตราย อุปาสิกาย วิย อคฺคิ วา, สํยุตฺตภาณกจูฬสิวตฺเถรสฺเสว วิสํ วา, สงฺกิจฺจสามเณรสฺเสว สตฺถํ วา น กมติ, น ปวิสติ. นาสฺส กายํ วิโกเปตีติ วุตฺตํ โหติ. เธนุวตฺถุมฺปิ เจตฺถ กถยนฺติ.

คำว่า <u>ไฟก็ดี</u> <u>ยาพิษก็ดี</u> <u>ศัสตราก็ดี</u> <u>ย่อมไม่กล้ำกรายเขา</u> มีอรรถาธิบายว่า ไฟก็ดี ย่อมไม่กล้ำกราย คือ ไม่เข้าไปในร่างกายของพระโยคี ผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม เหมือนอย่างที่ไม่กล้ำกรายไม่เข้าไปในร่างกายของอุบาสิกา ชื่ออุตตรา ฉะนั้น, ยาพิษก็ดี ย่อมไม่กล้ำกราย

เอกา กิร เธนุ วจฺฉกสฺส ขีรธารํ มุญฺจมานา อฏฺฐาสิ. เอโก ลุทฺทโก ตํ วิชฺฌิสฺสามีติ หตฺเถน สมฺปริวตฺเตตฺวา ทีฆทณฺฑํ สตฺตึ มุญฺจิ. สา ตสฺสา สรีรํ อาหจฺจ ตาลปณฺณํ วิย ปวตฺตมานา คตา, เนว อุปจารพเลน, น อปฺปนาพเลน, เกวลํ วจฺฉเก พลวปิยจิตฺตตาย. เอวํ มหานุภาวา เมตฺตาติ. (๗)

คือ ไม่เข้าไปในร่างกายของพระโยคีผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม เหมือนอย่างที่ไม่กล้ำกราย ไม่เข้าไปในร่างกายของพระจูฬสิวเถระ ผู้สอนสังยุตตนิกาย ฉะนั้น, ศัสตราก็ดี ย่อมไม่กล้ำกราย คือ ไม่เข้าไปในร่างกาย ของพระโยคีผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม เหมือนอย่างที่ไม่กล้ำกราย ไม่เข้าไปในร่างกาย ของสังกิจจสามเณร ฉะนั้น. มีคำอธิบายว่า ไม่ทำร่างกายของพระโยคีผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมนั้นให้กำเริบ. ในข้อนี้ บัณฑิตจะกล่าวเรื่องแม่โคนม (เป็นอุทาหรณ์) บ้างก็ได้. มีเรื่องว่า แม่โคนมตัวหนึ่ง กำลังยืนปล่อยกษีรธาราให้แก่ลูกโคตัวหนึ่งอยู่. นายพรานคนหนึ่งคิดว่า เราจักแทงมัน ดังนี้ จึงใช้มือควงหอกด้ามยาวพุ่งไป. หอกนั้นกระทบร่างของแม่โคตัวนั้น แล้วก็ปลิวไปราวกับใบตาล, (ที่เป็นอย่างนี้นั้น) เพราะกำลังของอุปจารสมาธิก็หาไม่, เพราะกำลังของอัปปนาสมาธิก็หาไม่, แต่เพราะ

ความที่มีจิตรักใคร่ในลูกโค อย่างมีกำลังอย่างเดียวเท่านั้น เมตตามีอานุภาพมากอย่างนี้แล. (๗)

ตุวฏํ จิตฺตํ สมาธิยตีติ เมตฺตาวิหาริโน ขิปฺปเมว จิตฺตํ สมาธิยติ, นตฺถิ ตสฺส ทนฺธายิตตฺตํ. (๘)

คำว่า จิตตั้งมั่นได้เร็ว มีอรรถาธิบายว่า สำหรับพระโยคีผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม จิตย่อมตั้งมั่นได้เร็วทีเดียว, ความเนิ่นช้าย่อมไม่มีแก่เธอ. (๘)

มุขวณฺโณ วิปฺปสีทตีติ พนฺธนา ปมุตฺตํ[๑] ตาลปกฺกํ วิย จสฺส วิปฺปสนฺนวณฺณํ มุขํ โหติ. (๙)

คำว่า สีหน้าผ่องใส มีอรรถาธิบายว่า หน้าตาของพระโยคีผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรมนั้น มีพรรณผ่องใสด้วย ดุจลูกตาลสุกที่หลุดจากขั้ว ฉะนั้น. (๙)

อสมฺมูโฬห กาลํ กโรตีติ เมตฺตาวิหาริโน สมฺโมหมรณํ นาม นตฺถิ, อสมฺมูโฬหว นิทฺโทกฺกมนฺโต วิย กาลํ กโรติ. (๑๐)

คำว่า เป็นผู้ไม่ลุ่มหลงกระทำกาลกิริยา มีอรรถาธิบายว่า ชื่อว่าความหลงตาย ย่อมไม่มีแก่พระโยคีผู้มีเมตตาเป็นวิหารธรรม, ย่อมเป็นผู้ไม่ลุ่มหลงเลยกระทำกาลกิริยา ราวกะว่าก้าวลงสู่ความหลับ ฉะนั้น. (๑๐)

---

[๑] ม. ปวุตฺตํ.

อุตฺตรึ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต เมตฺตาสมาปตฺติโต จ อุตฺตรึ อรหตฺตํ อธิคนฺตุํ อสกฺโกนฺโต อิโต จวิตฺวา สุตฺตปฺปพุทฺโธ วิย พฺรหฺมโลกํ อุปปชฺชตีติ. (๑๑) อยํ เมตฺตาภาวนาย วิตฺถารกถา.

คำว่า เมื่อยังไม่แทงตลอดคุณวิเศษที่ยิ่งขึ้นไป เป็นต้น มีอรรถาธิบายว่า อนึ่ง เมื่อยังไม่อาจที่จะบรรลุคุณวิเศษ ที่ยิ่งกว่าเมตตาสมาบัติ คือ ความเป็นพระอรหันต์ ก็ย่อมเคลื่อนจากโลกนี้ แล้วเข้าถึงพรหมโลก ดุจหลับแล้วตื่นขึ้น ฉะนั้น ฉะนี้แล. (๑๑) นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในการเจริญเมตตา.

กรุณาภาวนากถา

กถาว่าด้วยการเจริญกรุณา

๒๕๙. กรุณํ ภาเวตุกาเมน ปน นิกฺกรุณตาย อาทีนวํ กรุณาย จ อานิสํสํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา กรุณาภาวนา อารภิตพฺพา. ตญฺจ ปน อารภนฺเตน ปฐมํ ปิยปุคฺคลาทีสุ น อารภิตพฺพา. ปิโย หิ ปิยฏฺฐาเนเยว ติฏฺฐติ, อติปฺปิยสหายโก อติปฺปิยสหายกฏฺฐาเนเยว, มชฺฌตฺโต มชฺฌตฺตฏฺฐาเนเยว, อปฺปิโย อปฺปิยฏฺฐาเนเยว, เวรี

๒๕๙. ส่วนพระโยคีผู้ใคร่เจริญกรุณา พึงพิจารณาโทษ ในเพราะความไม่มีกรุณา และอานิสงส์ในกรุณา แล้วจึงเริ่มการเจริญกรุณาเถิด. ก็พระโยคีผู้เริ่มเจริญกรุณานั้น ไม่ควรเริ่มในบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้น ก่อน. เพราะว่า บุคคลผู้เป็นที่รักก็ตั้งอยู่ในฐานะผู้เป็นที่รักนั่นแหละ (ซึ่งมิใช่อารมณ์อันเป็นที่ตั้งแห่งกรุณา), บุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง

เวริฏฺฐาเนเยว ติฏฺฐติ. ลิงฺควิสภาค-กาลกตา อกฺเขตฺตเมว.

ก็ตั้งอยู่ในฐานะสหายที่รักยิ่งนั่นแหละ, บุคคลผู้เป็นกลาง ๆ ก็ตั้งอยู่ในฐานะผู้เป็นกลางๆ นั่นแหละ, บุคคลผู้ที่เกลียดก็ตั้งอยู่ในฐานะผู้ที่เกลียดนั่นแหละ, บุคคลผู้มีเวรกันก็ตั้งอยู่ในฐานะผู้มีเวรกันนั่นแหละ. บุคคลผู้มีเพศผิดกันและผู้ทำกาลกิริยาแล้ว ไม่ใช่เขตแดน (แห่งกรุณา) เอาเลยทีเดียว.

"กถญฺจ ภิกฺขุ กรุณาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ. เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ ทิสฺวา กรุณาเยยฺย, เอวเมว สพฺเพ สตฺเต กรุณาย ผรตี"ติ วิภงฺเค[๑] ปน วุตฺตตฺตา สพฺพปฐมํ ตาว กิญฺจิเทว กรุณายิตพฺพํ วิรูป[๒] ปรมกิจฺฉปฺปตฺตํ ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ กปณปุริสํ ฉินฺนหตฺถปาทํ[๓] กปาลํ[๔] ปุรโต ฐเปตฺวา อนาถสาลาย

แต่เพราะความที่ ตรัสไว้ในคัมภีร์-พระวิภังค์แล้วว่า "อนึ่ง อย่างไรเล่า ภิกษุชื่อว่า แผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ด้วยจิตอันสหรคตด้วยกรุณาอยู่. เปรียบเหมือนว่า ภิกษุเห็นบุคคลหนึ่งซึ่งเป็นคนเข็ญใจ ประพฤติน่าเกลียด ก็พึงสงสารแม้ฉันใด, ก็ย่อมแผ่กรุณาไปยังสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ฉันนั้นนั่นเทียว" ดังนี้ ก่อนอื่น พระโยคีพบเห็นใคร ๆ ที่น่าสงสารซึ่งเป็นคนขี้เหร่ ประสบความลำบาก

---

๑ อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๑.

๒ ฉ. กรุณายิตพฺพรูปํ.

๓ ฉ. ฉินฺนาหารํ.

๔ อิ. ม. กปลฺลํ.

นิปนฺนํ[๑] หตฺถปาเทหิ ปคฺฆรนฺตกิมิคณํ อฏฺฏสฺสรํ กโรนฺตํ ทิสฺวา "กิจฺฉํ วตายํ สตฺโต อาปนฺโน, อปฺเปวนาม อิมมฺหา ทุกฺขา มุจฺเจยฺยา"ติ กรุณา ปวตฺเตตพฺพา. ตํ อลภนฺเตน สุขิโตปิ ปาปการี ปุคฺคโล ปรมํ[๒] [illegible] วชฺเฌน [illegible] อุปเมตฺวา กรุณายิตพฺโพ. [illegible]

[illegible]

[illegible] กถํ ? เสยฺยถาปิ สห ภณฺเฑน คหิตํ โจรํ "วเธถ นนฺ"ติ รญฺโญ อาณาย[๓] ราชปุริสา พนฺธิตฺวา จตุกฺเก จตุกฺเก ปหารสตานิ เทนฺตา อาฆาตนํ เนนฺติ. ตสฺส มนุสฺสา ขาทนียมฺปิ

อย่างยิ่งอยู่ เป็นคนเข็ญใจ ประพฤติน่าเกลียด เป็นคนกำพร้า มีมือและเท้าด้วน นอนอยู่ที่ศาลาสำหรับคนอนาถา วางกระเบื้องไว้ข้างหน้า มีหมู่หนอนหลั่งไหลออกจากมือและเท้า ส่งเสียงร้องครางอยู่ ก็พึงทำกรุณา ให้เป็นไปก่อนสัตว์ทั้งปวงว่า "สัตว์ผู้นี้ ประสบความลำบาก (เสียจริง) หนอ, ไฉนหนอ เขาจึงจะพ้นจากความทุกข์นี้เสียได้" ดังนี้. เมื่อไม่ได้บุคคลนั้น แม้บุคคลผู้ถึงสุข (แต่) มีปกติทำบาปก็พึงกรุณาได้ โดยเปรียบเทียบกับโจรที่ถูกฆ่าก่อน.

คืออย่างไร ? คือเปรียบเหมือนว่า พวกเจ้าหน้าที่ มัดโจรที่ตนจับได้พร้อมทั้งของกลาง ตามพระราชโองการว่า "จงฆ่ามันเสีย" ดังนี้ ให้โบยตี ๑๐๐ ที ในทุก ๆ ที่ที่เป็น ๔ แยก นำไปสู่ตะแลงแกง.

---

๑ ฉ. นิสินฺนํ.
๒ ฉ. อยํ ปาโจ น ทิสฺสติ.
๓ สี. รญฺญา อาณาปิตา.

โภชนียมฺปิ มาลาคนฺธวิเลปนตมฺพุลานิปิ เทนฺติ. กิญฺจาปิ โส ตานิ ขาทนฺโต เจว ปริภุญฺชนฺโต จ สุขิโต โภคสมปฺปิโต วิย คจฺฉติ, อถ โข ตํ เนว โกจิ "สุขิโต วตายํ[1] มหาโภโค"ติ มญฺญติ, อญฺญทตฺถุ "อยํ วราโก, อิทานิ มริสฺสติ, ยญฺญเทว[2] หิ อยํ ปทํ นิกฺขิปติ, เตน เตน สนฺติเกว มรณสฺส โหตี"ติ ตํ ชโน กรุณายติ. เอวเมว กรุณากมฺมฏฺฐานิเกน ภิกฺขุนา สุขิโตปิ ปุคฺคโล เอวํ กรุณายิตพฺโพ "อยํ วราโก กิญฺจาปิ อิทานิ สุขิโต สุสชฺชิโต โภเค ปริภุญฺชติ, อถ โข ตีสุ ทฺวาเรสุ เอเกนาปิ กตสฺส กลฺยาณกมฺมสฺส อภาวา อิทานิ อปาเยสุ อนปฺปกํ ทุกฺขโทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทสฺสตี"ติ.

คนทั้งหลาย ย่อมให้ของเคี้ยวบ้าง ของกินบ้าง ดอกไม้ ของหอมเครื่องลูบไล้และหมากพลูบ้าง แก่โจรนั้น. โจรผู้นั้นเคี้ยวและบริโภคของเหล่านั้น เดินไปราวกะว่าถึงแล้วซึ่งความสุข เพียบพร้อมแล้วด้วยเครื่องใช้สอยก็จริงอยู่, ถึงกระนั้น ก็มีชนบางคนไม่สำคัญซึ่งโจรนั้นเลยว่า "ผู้นี้ถึงแล้วซึ่งความสุข มีข้าวของมากจริงหนอ" ดังนี้, ที่แท้คนเขากรุณาโจรผู้นั้นว่า "ผู้นี้น่าสงสารเสียจริง ๆ, จักต้องตายในคราวนี้, เพราะว่า ผู้นี้ย่างเท้าข้างใด ๆ ลงไปนั่นเทียว, ก็ย่อมเป็นผู้อยู่ใกล้ความตายเข้าไปทุกที ด้วยเท้าข้างนั้น ๆ" ดังนี้ฉันใด. ภิกษุผู้เจริญกรุณากรรมฐาน ก็พึงกรุณา บุคคลแม้เป็นผู้ถึงสุข อย่างนี้ว่า "ผู้นี้น่าสงสาร บัดนี้ เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งความสุข จัดแจง (สิ่งของเครื่องใช้สอย)ไว้ดีแล้ว

---

[1] ฉ. สุขิโต อยํ.

[2] ฉ. ยํ ยเทว.

ใช้สอยเครื่องใช้สอยทั้งหลายอยู่ก็จริง, แต่ว่า เพราะกรรมที่ดีงามที่ได้ทำไว้ทางทวารทั้ง ๓ แม้สักทวารหนึ่งก็ไม่มี ต่อไปนี้เขาจักต้องเสวยทุกข์โทมนัสในอบายทั้งหลาย มิใช่น้อย" ดังนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน.

เอวํ ตํ ปุคฺคลํ กรุณายิตฺวา ตโต ปรํ เอเตเนว อุปาเยน ปิยปุคฺคเล, ตโต มชฺฌตฺเต, ตโต เวริมฺหีติ อนุกฺกเมน กรุณา ปวตฺเตตพฺพา. สเจ ปนสฺส ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เวริมฺหิ ปฏิฆํ อุปฺปชฺชติ, ตํ เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว วูปสเมตพฺพํ. โยปิ เจตฺถ กตกุสโล โหติ, ตมฺปิ ญาติโรคโภคพฺยสนาทีนํ อญฺญตเรน พฺยสเนน สมนฺนาคตํ ทิสฺวา วา สุตฺวา วา "เตสมฺปิ อภาเว[๑] วฏฺฏทุกฺขํ อนติกฺกนฺตตฺตา[๒] ทุกฺขิโตว อยนฺ"ติ เอวํ สพฺพถาปิ กรุณายิตฺวา

ครั้นกรุณาบุคคลนั้นได้อย่างนี้แล้ว ต่อจากนั้นไป ก็พึงทำกรุณาให้เป็นไปโดยอุบายนี้นั่นแหละ ตามลำดับ คือ ในบุคคลผู้เป็นที่รัก, ต่อจากนั้น ก็ในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ, ต่อจากนั้น ก็ในบุคคลผู้มีเวรกัน. แต่ถ้าหากว่า ปฏิฆะในบุคคลผู้มีเวรกันจะเกิดขึ้นแก่เธอ ตามนัยที่กล่าวแล้วในตอนก่อนนั่นเทียวไซร้, ก็พึงทำปฏิฆะนั้นให้สงบไปตามนัยที่กล่าวแล้วในเมตตานั่นเอง. อนึ่ง ในอธิการนี้ พระโยคีพบเห็นหรือได้ยินข่าวบุคคล แม้ว่าเป็นผู้ทำแต่กุศล (แต่ว่า) ถึงพร้อมด้วยความพินาศ มีความพินาศแห่ง

---

๑ ฉ. เตสํ อภาเวปิ.

๒ สี. อิ. อนตีตตฺตา.

วุตฺตนเยเนว อตฺตนิ ปิยปุคฺคเล มชฺฌตฺเต เวริมฺหีติ จตูสุ ชเนสุ สีมาสมฺเภทํ[๑] กตฺวา ตํ นิมิตฺตํ อาเสวนฺเตน ภาเวนฺเตน พหุลีกโรนฺเตน เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว ติกจตุกฺกชฺฌานวเสน อปฺปนา วฑฺเฒตพฺพา.

ญาติ โรค โภคะ เป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ก็พึงเจริญกรุณาไป แม้โดยประการทั้งปวงอย่างนี้ว่า "แม้เมื่อความพินาศเหล่านั้นไม่มี ผู้นี้ก็ชื่อว่า ถึงทุกข์นั่นแหละ เพราะยังไม่ล่วงวัฏทุกข์ไปได้" ดังนี้ เมื่อทำสีมาสัมเภทในชนทั้ง ๔ คือ ในตนเอง ในบุคคลผู้เป็นที่รัก ในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ ในบุคคลผู้มีเวรกันได้แล้ว ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเอง ซ่องเสพ เจริญ กระทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นอยู่ ก็จะทำอัปปนาให้เจริญได้โดยเกี่ยวกับฌาน ๓ (ในจตุกกนัย) และฌาน ๔ (ในปัญจกนัย) ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในเมตตานั่นเอง.

องฺคุตฺตรฏฺฐกถายํ ปน ปฐมํ เวริปุคฺคโล กรุณายิตพฺโพ, ตสฺมึ จิตฺตํ มุทุํ กตฺวา ทุคฺคโต, ตโต ปิยปุคฺคโล, ตโต อตฺตาติ อยํ กโม วุตฺโต, โส

ส่วนในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย ท่านกล่าวลำดับ(การเจริญกรุณา) นี้ไว้ว่าบุคคลผู้มีเวรกัน อันพระโยคีควรเจริญกรุณาให้ก่อน, ทำจิตให้อ่อนในบุคคลผู้มีเวรกันนั้นได้

[๑] ก. สีมสมฺเภทํ.

"ทุคฺคตํ ทุรูเปตนฺ"ติ ปาฬิยา น สเมติ, ตสฺมา วุตฺตนเยเนเวตฺถ ภาวนํ อารภิตฺวา สีมาสมฺเภทํ[๑] กตฺวา อปฺปนา วฑฺเฒตพฺพา. ตโต ปรํ "ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา สตฺตหากาเรหิ โอธิโส ผรณา ทสหากาเรหิ ทิสาผรณา"ติ อยํ วิกุพฺพนา, "สุขํ สุปตี"ติอาทโย อานิสํสา จ เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาติ. อยํ กรุณาภาวนาย วิตฺถารกถา.

แล้ว ก็เจริญกรุณาไปยังคนเข็ญใจ, ต่อจากนั้น ก็บุคคลผู้เป็นที่รัก, ต่อจากนั้น ก็ตนเองดังนี้, ลำดับที่ว่านั้น ไม่สมพระบาลีว่า ทุคฺคตํ ทุรูเปตํ (ภิกษุเห็นบุคคลหนึ่ง ซึ่งเป็นคนเข็ญใจ ประพฤติน่าเกลียด...), เพราะฉะนั้น ในการเจริญกรุณาพรหมวิหารนี้ พระโยคีควรเริ่มภาวนา ตามนัยที่กล่าวแล้วเท่านั้น ทำสีมาสัมเภทได้แล้วก็ยังอัปปนาให้เจริญเถิด. ถัดจากนั้นไป วิกุพพนา (การทำได้เป็นต่าง ๆ) นี้ คือ "กรุณาเจโตวิมุติที่มีความแผ่ไปโดยหาขอบเขตมิได้ ด้วยอาการ ๕ กรุณาเจโตวิมุติที่มีความแผ่ไปโดยมีขอบเขตด้วยอาการ ๗ กรุณาเจโต-วิมุติที่มีความแผ่ไปในทิศทั้งหลาย ด้วยอาการ ๑๐", และอานิสงส์ทั้งหลาย มีว่า "นอนเป็นสุข" เป็นต้น ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในเมตตานั่นเอง ฉะนี้แล. นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในการเจริญกรุณา.

---

[๑] ก. สีมสมฺเภทํ.

มุทิตาภาวนากถา

๒๖๐. มุทิตาภาวนํ อารภนฺเตนาปิ น ปฐมํ ปิยปุคฺคลาทีสุ อารภิตพฺพา. น หิ ปิโย ปิยภาวมตฺเตเนว มุทิตาย ปทฏฺฐานํ โหติ, ปเคว มชฺฌตฺตเวริโน. ลิงฺควิสภาคกาลกตา อกฺเขตฺตเมว.

อติปฺปิยสหายโก ปน สิยา ปทฏฺฐานํ, โย อฏฺฐกถายํ โสณฺฑสหาโยติ วุตฺโต. โส หิ มุทิตมุทิโตว โหติ, ปฐมํ หสิตฺวา ปจฺฉา กเถติ, ตสฺมา โส วา ปฐมํ มุทิตาย ผริตพฺโพ. ปิยปุคฺคลํ วา สุขิตํ วา สชฺชิตํ วา โมทมานํ ทิสฺวา วา สุตฺวา วา "โมทติ วตายํ สตฺโต, อโห สาธุ อโห สุฏฺฐู"ติ มุทิตา อุปฺปาเทตพฺพา.

กถาว่าด้วยการเจริญมุทิตา

๒๖๐. อันพระโยคี แม้เมื่อเริ่มเจริญมุทิตาก็ไม่ควรเริ่มในบุคคลผู้เป็นที่รักเป็นต้นก่อน. เพราะว่า บุคคลผู้เป็นที่รัก จะเป็นปทัฏฐาน (เหตุใกล้) แห่งมุทิตาได้ด้วยเหตุสักว่า เป็นที่รักเท่านั้นก็หาไม่, จะป่วยกล่าวไปไยถึงบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ และผู้มีเวรกันเล่า. บุคคลผู้มีเพศผิดกัน และบุคคลผู้ทำกาลกิริยาแล้ว ก็ไม่เป็นเขตแดน (แห่งมุทิตา) เอาเลยทีเดียว.

แต่ว่า บุคคลผู้เป็นสหายที่รักยิ่ง ที่ท่านกล่าวไว้ ในอรรถกถาว่า สหายนักเลง พึงเป็นปทัฏฐานได้. จริงอยู่ สหายนักเลงนั้น เป็นผู้ที่เอาแต่บันเทิงเริงรื่นอย่างเดียว, หัวเราะก่อนแล้ว จึงกล่าวทีหลัง, เพราะฉะนั้น จึงควรแผ่มุทิตา ไปยังผู้เป็นสหายนักเลงนั้นนั่นแหละ ก่อน. อีกอย่างหนึ่ง พระโยคีพบเห็น หรือได้สดับข่าวบุคคลผู้เป็น

อิมเมว หิ อตฺถวสํ ปฏิจฺจ วิภงฺเค วุตฺตํ "กถญฺจ ภิกฺขุ มุทิตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ. เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ ปิยํ มนาปํ ทิสฺวา มุทิโต อสฺส, เอวเมว สพฺเพ สตฺเต มุทิตาย ผรตี"ติ[1]

ที่รัก ถึงแล้วซึ่งความสุข หรือว่าจัดแจงแล้ว (ซึ่งเครื่องอำนวยสุข) บันเทิงอยู่ ก็พึงทำมุทิตาให้เกิดขึ้นอย่างนี้ว่า "สัตว์ผู้นี้กำลังบันเทิงอยู่หนอ, โอ สาธุ โอ ดีจริง" ดังนี้เถิด. จริงอยู่ ทรงอาศัยอำนาจแห่งความข้อนี้แหละ จึงตรัสไว้ในคัมภีร์พระวิภังค์ว่า "อนึ่ง อย่างไรเล่า ภิกษุ ชื่อว่าแผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ด้วยจิตอันสหรคตด้วยมุทิตาอยู่. เปรียบเหมือนว่า ภิกษุเห็นบุคคลหนึ่งซึ่งเป็นคนที่น่ารัก น่าชอบใจ ก็พึงเป็นผู้บันเทิง ฉันใด, ก็ย่อมแผ่มุทิตา ไปยังสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ฉันนั้น" ดังนี้.

สเจปิสฺส โส โสณฺฑสหาโย วา ปิยปุคฺคโล วา อตีเต สุขิโต อโหสิ, สมฺปติ ปน ทุคฺคโต ทุรูเปโต, อตีตเมวสฺส[2] สุขิตภาวํ อนุสฺสริตฺวา "เอส อตีเต เอวํ มหาโภโค มหาปริวาโร นิจฺจมุทิโต

แม้หากว่า สหายนักเลง หรือบุคคลผู้เป็นที่รักของเธอนั้น ในอดีตได้เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งความสุข, แต่ว่า บัดนี้กลับเป็นคนเข็ญใจ ประพฤติน่าเกลียด, เธอก็พึงระลึกถึง ความที่เขาเป็นผู้ถึงซึ่งความสุข

---

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๓.

[2] ฉ. อตีตเมว จสฺส.

อโหสี''ติ ตเมวสฺส มุทิตาการํ คเหตฺวา มุทิตา อุปฺปาเทตพฺพา "อนาคเต วา ปน ปุน ตํ สมฺปตฺตึ ลภิตฺวา หตฺถิกฺขนฺธอสฺสปิฏฺฐิสุวณฺณสิวิกาทีหิ วิจริสฺสตี''ติ อนาคตมฺปิสฺส มุทิตาการํ คเหตฺวา มุทิตา อุปฺปาเทตพฺพา.

แต่ครั้งอดีตเท่านั้น จับเอาแต่อาการที่เขาบันเทิงนั้นเท่านั้น แล้วทำมุทิตาให้เกิดขึ้นว่า "ผู้นี้ ในอดีตได้เป็นคนที่มีโภคทรัพย์มาก มีบริวารมาก บันเทิงอยู่เป็นนิตย์อย่างนี้" ดังนี้เถิด ก็หรือว่า จะพึงจับเอาอาการที่เขาบันเทิง ครั้งอนาคต แล้วทำมุทิตาให้เกิดขึ้นว่า "ในอนาคต เขาจักได้สมบัตินั้นอีก แล้วเที่ยวไปด้วยยานวิเศษทั้งหลาย มีคอช้าง หลังม้า วอทอง เป็นต้น" ดังนี้ก็ได้.

เอวํ ปิยปุคฺคเล มุทิตํ อุปฺปาเทตฺวา อถ มชฺฌตฺเต ตโต เวริมฺหีติ อนุกฺกเมน มุทิตา ปวตฺเตตพฺพา. (๑) สเจ ปนสฺส ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เวริมฺหิ ปฏิฆํ อุปฺปชฺชติ, ตํ เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว วูปสเมตฺวา "อิเมสุ จ ตีสุ[๒] อตฺตนิ

พระโยคี ครั้นทำมุทิตาให้เกิดขึ้นในบุคคลผู้เป็นที่รักได้อย่างนี้แล้ว ลำดับนั้นก็พึงทำมุทิตาให้เป็นไปตามลำดับ คือ ในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ ต่อจากนั้นก็ในบุคคลผู้มีเวรกัน ดังนี้เถิด. ก็ถ้าหากว่า ปฏิฆะในบุคคลผู้มีเวรกัน จะเกิดขึ้นแก่เธอตามนัย

---

[๑] ฉ. เอตฺถนฺตเร อปฺปนา วฑฺเฒตพฺพาติ ปาฐา ทิสฺสนฺติ.

[๒] อิ. ม. ตีสุ ชเนสุ.

จา"ติ จตูสุ ชเนสุ สมจิตฺตตาย สีมาสมฺเภทํ[๑] กตฺวา ตํ นิมิตฺตํ อาเสวนฺเตน ภาเวนฺเตน พหุลีกโรนฺเตน เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว ติกจตุกฺกชฺฌานวเสน อปฺปนา วฑฺเฒตพฺพา. ตโต ปรํ "ปญฺจหากาเรหิ อโนธิโส ผรณา สตฺตหากาเรหิ โอธิโส ผรณา ทสหากาเรหิ ทิสาผรณา"ติ อยํ วิกุพฺพนา, "สุขํ สุปตี"ติอาทโย อานิสํสา จ เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาติ. อยํ มุทิตาภาวนาย วิตฺถารกถา.

ที่ได้กล่าวไว้ข้างต้นไซร้, เธอก็พึงทำปฏิฆะนั้น ให้สงบไป ตามนัยที่ได้กล่าวไว้ในเมตตานั่นเทียว ทำสีมาสัมเภทโดยความเป็นผู้มีจิตเสมอกันในชน ๔ จำพวก คือ "ในชน ๓ คนเหล่านี้ และในตนเอง" เมื่อเสพ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งนิมิตนั้นอยู่ ก็จะทำอัปปนาให้เจริญได้ โดยเกี่ยวกับฌาน ๓ ฌาน ๔ ตามนัยที่กล่าวแล้วในเมตตานั่นแหละ. ถัดจากนั้นไปวิกุพพนา (การทำได้เป็นต่าง ๆ) นี้ คือ มุทิตาเจโตวิมุติที่มีความแผ่ไปโดยหาขอบเขตมิได้ ด้วยอาการ ๕ มุทิตาเจโตวิมุติ ที่มีความแผ่ไปโดยมีขอบเขตด้วยอาการ ๗ มุทิตาเจโต-วิมุติ ที่มีความแผ่ไปในทิศทั้งหลาย ด้วยอาการ ๑๐", และอานิสงส์ทั้งหลาย มีว่า "นอนเป็นสุข" เป็นต้น ก็พึงทราบตามนัยที่กล่าวแล้วในเมตตานั่นเอง ฉะนี้แล. นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในการเจริญมุทิตา.

---

๑ ก. สีมสมฺเภทํ.

อุเปกฺขาภาวนากถา

๒๖๑. อุเปกฺขาภาวนํ อารภิตุกาเมน[๑] ปน เมตฺตาทีสุ ปฏิลทฺธติกจตุกฺกชฺฌาเนน ปคุณตติยชฺฌานา วุฏฺฐาย "สุขิตา โหนฺตู"ติ อาทิวเสน สตฺตเกลายนมนสิการยุตฺตตฺตา, ปฏิฆานุนยสมีปจาริตฺตา, โสมนสฺสโยเคน โอฬาริกตฺตา จ ปุริมาสุ อาทีนวํ, สนฺตภาวโต[๒] อุเปกฺขาย อานิสํสํ จ ทิสฺวา ยวาสฺส[๓] ปกติมชฺฌตฺโต ปุคฺคโล ตํ อชฺฌุเปกฺขิตฺวา[๔] อุเปกฺขา อุปฺปาเทตพฺพา, ตโต ปิยปุคฺคลาทีสุ. วุตฺตเญหตํ : "กถญฺจ ภิกฺขุ อุเปกฺขาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรติ. เสยฺยถาปิ นาม เอกํ ปุคฺคลํ เนว มนาปํ น อมนาปํ ทิสฺวา

กถาว่าด้วยการเจริญอุเบกขา

๒๖๑. ส่วนพระโยคี ผู้เริ่มเจริญอุเบกขา ซึ่งเป็นผู้ได้ฌาน ๓ (ในจตุกกนัย) ฌาน ๔ (ในปัญจกนัย) ในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น มีเมตตาเป็นต้น ออกจากฌานที่ ๓ (หรือที่ ๔) อันคล่องแคล่วแล้ว ก็พึงเล็งเห็นโทษในภาวนา ๓ ข้างต้น เพราะเป็นภาวนาที่ประกอบด้วยมนสิการ อันเป็นไปด้วยความติดข้องในสัตว์ โดยเกี่ยวกับมนสิการว่า "ขอจงเป็นผู้ถึงสุขเถิด" ดังนี้เป็นต้น, เพราะเป็นภาวนาที่เที่ยวไปใกล้ความยินร้ายและความยินดี, และเพราะเป็นภาวนาที่หยาบ เหตุประกอบด้วยโสมนัส, และเล็งเห็นอานิสงส์ของอุเบกขาว่า มีความเป็นธรรมสงบ บุคคลใดเป็นกลาง ๆ ตาม

---

๑ ฉ. ภาเวตุกาเมน.

๒ ฉ. สนฺตสภาวตฺตา.

๓ อิ. ม. ยฺวายํ.

๔ สี. อชฺฌุเปกฺขิตฺวา อชฺฌุเปกฺขิตฺวา.

อุเปกฺขโก อสฺส, เอวเมว สพฺเพ สตฺเต อุเปกฺขาย ผรตี"ติ.[1]

ปกติสำหรับเธอ ก็วางเฉยบุคคลนั้น ทำอุเบกขาให้เกิดขึ้นเถิด, ต่อจากนั้น จึงแผ่อุเบกขาไปในบุคคลที่เหลือ มีบุคคลผู้เป็นที่รัก เป็นต้น. ข้อนี้ สมจริงตามที่ตรัสไว้ว่า : "อนึ่ง อย่างไรเล่า ภิกษุชื่อว่าแผ่ไปสู่ทิศหนึ่ง ด้วยจิตอันสหรคตด้วยอุเบกขาอยู่. เปรียบเหมือนว่า ภิกษุเห็นบุคคลหนึ่งซึ่งเป็นคนที่น่าชอบใจก็ไม่ใช่ เป็นคนที่ไม่น่าชอบใจก็ไม่ใช่ ก็พึงเป็นผู้วางเฉยฉันใด, ก็ย่อมแผ่อุเบกขาไปยังสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ฉันนั้นเหมือนกัน" ดังนี้.

ตสฺมา วุตฺตนเยน มชฺฌตฺตปุคฺคเล อุเปกฺขํ อุปฺปาเทตฺวา อถ ปิยปุคฺคเล, ตโต โสณฺฑสหายเก, ตโต เวรีมฺหีติ เอวํ "อิเมสุ จ ตีสุ อตฺตนิ จา"ติ สพฺพตฺถ มชฺฌตฺตวเสน สีมาสมฺเภทํ[2] กตฺวา ตํ นิมิตฺตํ อาเสวิตพฺพํ ภาเวตพฺพํ

เพราะฉะนั้น พระโยคีครั้นทำอุเบกขาให้เกิดขึ้น ในบุคคลผู้เป็นกลาง ๆ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ลำดับนั้น ก็พึงทำให้เกิดขึ้นอย่างนี้ คือในบุคคลผู้เป็นที่รัก, ต่อจากนั้น ก็ในบุคคลผู้เป็นสหายนักเลง, ต่อจากนั้น ก็ในบุคคลผู้มีเวรกัน พึงทำสีมา–

---

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๔.

[2] ก. สีมสมฺเภทํ.

พหุลีกาตพฺพํ. ตสฺเสวํ กโรโต ปฐวีกสิเณ วุตฺตนเยเนว จตุตฺถชฺฌานํ อุปฺปชฺชติ.

สัมเภท โดยเกี่ยวกับมีความเป็นกลางในบุคคลทุกจำพวก คือ "ในบุคคล ๓ จำพวกดังที่กล่าวแล้วนี้ และในตนเอง" แล้วซ่องเสพ เจริญกระทำให้มากซึ่งนิมิตนั้นไปเถิด. เมื่อพระโยคีนั้น กระทำอยู่อย่างนี้ ฌานที่ ๔ (ในจตุกกนัย) ย่อมเกิดขึ้น ตามนัยที่กล่าวแล้วในปฐวีกสิณนั่นเทียว.

กึ ปเนตํ ปฐวีกสิณาทีสุ อุปฺปนฺนตติยชฺฌานสฺสาปิ อุปฺปชฺชติ ? นุปฺปชฺชติ.[๑] กสฺมา ? อารมฺมณวิสภาคตาย. เมตฺตาทีสุ อุปฺปนฺนตติยชฺฌานสฺเสว ปน อุปฺปชฺชติ อารมฺมณสภาคตายาติ. ตโต ปรํ ปน วิกุพฺพนา จ อานิสํสปฏิลาโภ จ เมตฺตายํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพา.[๒] อยํ อุเปกฺขาภาวนาย วิตฺถารกถา.

ถามว่า ก็ฌานที่ ๔ (ในอุเบกขาพรหมวิหาร) นี้ จะเกิดขึ้นแม้แก่พระโยคีผู้มีฌานที่ ๓ อันเกิดขึ้นในปฐวีกสิณ เป็นต้นได้หรือไม่ ? ตอบว่า จะเกิดขึ้นไม่ได้. เพราะเหตุไร ? เพราะความที่มีอารมณ์เป็นวิสภาคะกัน (มีส่วนผิดกัน เข้ากันไม่ได้). แต่ว่าจะเกิดขึ้นแก่พระโยคีผู้มีฌานที่ ๓ อันเกิดขึ้นในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น มีเมตตาเป็นต้น ได้ทีเดียว เพราะความ

---

[๑] ฉ. อุปฺปชฺชตีติ? นุปฺปชฺชติ.
ม. อุปฺปชฺชติ นุปฺปชฺชตีติ.
[๒] ฉ. เวทิตพฺโพ.

ที่มีอารมณ์เป็นสภาคะกัน (มีส่วนเหมือนกันเข้ากันได้)แล. ส่วนวิกุพพนา (การทำได้เป็นต่าง ๆ) และการได้รับอานิสงส์ ถัดจากนั้นไป พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในเมตตานั่นเอง. นี้เป็นกถาโดยพิสดารในการเจริญอุเบกขา.

ปกิณฺณกกถา

๒๖๒. พฺรหฺมุตฺตเมน กถิเต
พฺรหฺมวิหาเร อิเม อิติ วิทิตฺวา
ภิยฺโย เอเตสุ อยํ
ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา.

ปกิณกกถา

๒๖๒. บัณฑิต ครั้นทราบพรหมวิหารทั้งหลาย ที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นพรหมผู้สูงสุด ตรัสไว้แล้วเหล่านี้ อย่างนี้แล้ว ก็พึงทราบ แม้ปกิณกกถาในธรรม มีเมตตาเป็นต้นเหล่านี้ ดังต่อไปนี้ อีกหน่อยหนึ่งเถิด.

เอตาสุ หิ เมตฺตากรุณามุทิตา– อุเปกฺขาสุ อตฺถโต ตาว เมชฺชตีติ

ก็ ในเมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขา เหล่านี้ พึงทราบการวินิจฉัย

เมตฺตา, สินิยฺหตีติ อตฺโถ. มิตฺเต วา ภวา, มิตฺตสฺส วา เอสา ปวตฺตีติปิ เมตฺตา. ปรทุกฺเข สติ สาธูนํ กมฺปนํ[๑] กโรตีติ กรุณา. กีณาติ วา ปรทุกฺขํ หึสติ วินาเสตีติ กรุณา. กิริยติ วา ทุกฺขิเตสุ ผรณวเสน ปสาริยตีติ กรุณา. โมทนฺติ ตาย ตํสมงฺคิโน, สยํ วา โมทติ, โมทนมตฺตเมว วา ตนฺติ มุทิตา. "อเวรา โหนฺตู"ติ อาทิพฺยาปารปฺปหาเนน มชฺฌตฺตภาวูปคมเนน จ อุเปกฺขตีติ อุเปกฺขา.

โดยอรรถก่อน ธรรมชาติ ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่า รักใคร่, ความว่า เสน่หา. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติ ชื่อว่า เมตตา เพราะอรรถว่า มีในมิตร หรือเป็นไปแก่มิตรบ้าง. ธรรมชาติ ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า เมื่อทุกข์ของคนอื่นมีอยู่ ก็กระทำความสะเทือนใจแก่สาธุชน. อีก-อย่างหนึ่ง ธรรมชาติ ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า ย่อมซื้อ คือกำจัดทุกข์ของผู้อื่น ได้แก่ทำให้พินาศไป. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติ ชื่อว่า กรุณา เพราะอรรถว่า กระจายไป คือเหยียดไป โดยเกี่ยวกับความแผ่ไป ในสัตว์ทั้งหลายผู้ถึงทุกข์. สัตว์ทั้งหลายผู้พร้อมเพรียงด้วยธรรมชาตินั้น ย่อมบันเทิง (ยินดี) เพราะธรรมชาตินั้น เพราะเหตุนั้น ธรรมชาตินั้น จึงชื่อว่า มุทิตา, อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติ ชื่อว่า มุทิตา เพราะอรรถว่า บันเทิงเอง;

---

๑ ฉ. หทยกมฺปนํ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรมชาติ ชื่อว่า มุทิตา เพราะอรรถว่า เป็นเพียงความบันเทิงเท่านั้น. ธรรมชาติ ชื่อว่า อุเบกขา เพราะอรรถว่า วางเฉย โดยการละความขวนขวายว่า "สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง จงอย่าเป็นผู้มีเวร" เป็นต้น และโดยการเข้าถึงความเป็นกลาง.

๒๖๓. ลกฺขณาทิโต ปเนตฺถ หิตาการปฺปวตฺติลกฺขณา เมตฺตา, หิตูปสํหารรสา, อาฆาตวินยปจฺจุปฏฺฐานา, สตฺตานํ มนาปภาวทสฺสนปทฏฺฐานา. พฺยาปาทูปสโม เอติสฺสา สมฺปตฺติ, สิเนหสมฺภโว วิปตฺติ. ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติลกฺขณา กรุณา, ปรทุกฺขาสหนรสา, อวิหึสาปจฺจุปฏฺฐานา, ทุกฺขาภิภูตานํ อนาถภาวทสฺสนปทฏฺฐานา. วิหึสูปสโม ตสฺสา สมฺปตฺติ, โสกสมฺภโว วิปตฺติ. ปโมทนลกฺขณา มุทิตา, อนิสฺสายนรสา, อรติวิฆาตปจฺจุปฏฺฐานา, สตฺตานํ

๒๖๓. ส่วนวินิจฉัยโดยลักษณะเป็นต้น ในพรหมวิหาร ๔ นี้ มีดังต่อไปนี้ เมตตา มีความเป็นไป โดยอาการที่ประพฤติแต่ประโยชน์เป็นลักษณะ, มีการน้อมเอาประโยชน์เข้าไปเป็นรส, มีการกำจัดความอาฆาตได้เป็นปัจจุปัฏฐาน, มีการเล็งเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายเป็นผู้น่าชอบใจ เป็นปทัฏฐาน. เมตตานี้ มีความสงบพยาบาทได้เป็นสมบัติ (ความสำเร็จ), มีความเกิดขึ้นแห่งความเสน่หาเป็นวิบัติ (ความพินาศ). กรุณา มีความเป็นไปโดยอาการที่ขจัดออกไปซึ่งทุกข์เป็นลักษณะ, มีความอดกลั้นทุกข์

สมฺปตฺติทสฺสนปทฏฺฐานา. อรติวูปสโม ตสฺสา สมฺปตฺติ, ปหาสสมฺภโว วิปตฺติ. สตฺเตสุ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺติลกฺขณา <u>อุเปกฺขา</u>, สตฺเตสุ สมภาวทสฺสนรสา, ปฏิฆานุนยวูปสมปจฺจุปฏฺฐานา, "กมฺมสฺสกา สตฺตา, เต กมฺมสฺส[๑] รุจิยา สุขิตา วา ภวิสฺสนฺติ, ทุกฺขโต วา มุจฺจิสฺสนฺติ, ปตฺตสมฺปตฺติโต วา น ปริหายิสฺสนฺตี"ติ เอวํ ปวตฺตกมฺมสฺสกตาทสฺสนปทฏฺฐานา. ปฏิฆานุนยวูปสโม ตสฺสา สมฺปตฺติ, เคหสิตาย อญฺญาณุเปกฺขาย สมฺภโว วิปตฺติ.

ของผู้อื่นไม่ได้เป็นรส, มีความไม่เบียดเบียนเป็นปัจจุปัฏฐาน, มีการเล็งเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลายผู้ถูกทุกข์ครอบงำ เป็นผู้น่าอนาถเป็นปทัฏฐาน. กรุณานั้น มีความสงบความเบียดเบียนได้ เป็นสมบัติ, มีความเกิดขึ้นแห่งความโศก เป็นวิบัติ. <u>มุทิตา</u> มีความบันเทิง (ยินดีด้วย) เป็นลักษณะ, มีความไม่ริษยาเป็นรส, มีการกำจัดอรติ(ความไม่ยินดี) เป็นปัจจุปัฏฐาน, มีการเล็งเห็นสมบัติ (ความสำเร็จ) ของสัตว์ทั้งหลายเป็นปทัฏฐาน. มุทิตานั้นมีความสงบอรติได้ เป็นสมบัติ, มีความเกิดขึ้นแห่งความหรรษา เป็นวิบัติ. <u>อุเบกขา</u> มีความเป็นไปโดยอาการที่เป็นกลาง ในสัตว์ทั้งหลายเป็นลักษณะ, มีการเล็งเห็นความเสมอกันในสัตว์ทั้งหลายเป็นรส, มีความสงบความยินร้าย และยินดีได้เป็นปัจจุปัฏฐาน, มีการเล็งเห็นภาวะที่สัตว์ทั้งหลาย

---

[๑] ม. กสฺส.

เป็นผู้มีกรรมเป็นของตน อันเป็นไปอย่างนี้ว่า "สัตว์ทั้งหลาย มีกรรมเป็นของตน สัตว์เหล่านั้น จักเป็นผู้ถึงสุข จักพ้นจากทุกข์ หรือจักไม่เสื่อมจากสมบัติที่ได้รับแล้ว ตามความชอบใจของกรรม" ดังนี้ เป็นปทัฏฐาน. อุเบกขานั้น มีความสงบความยินร้ายยินดีได้เป็นสมบัติ, มีความเกิดขึ้นแห่งเคหสิต-อัญญาณุเบกขา (อุเบกขา คือความไม่รู้ ที่อาศัยเรือน) เป็นวิบัติ.

๒๖๔. จตุนฺนมฺปิ ปเนเตสํ พฺรหฺมวิหารานํ วิปสฺสนาสุขญฺเจว ภวสมฺปตฺติ จ สาธารณปฺปโยชนํ, พฺยาปาทาทิปฏิฆาโต อาเวณิกํ. พฺยาปาทปฏิฆาตปฺปโยชนา เหตฺถ เมตฺตา. วิหึสาอรติราคปฏิฆาตปฺปโยชนา อิตรา. วุตฺตมฺปิ เจตํ : "นิสฺสรณญฺเหตํ อาวุโส พฺยาปาทสฺส ยทิทํ เมตฺตา เจโตวิมุตฺติ. นิสฺสรณญฺเหตํ อาวุโส วิเหสาย ยทิทํ กรุณา เจโตวิมุตฺติ. นิสฺสรณญฺเหตํ อาวุโส

๒๖๔. อนึ่งพรหมวิหารทั้ง ๔ เหล่านี้ มีวิปัสสนาสุข (เป็นเครื่องอำนวยความสะดวกแก่การเจริญวิปัสสนา) และภพสมบัติ เป็นประโยชน์สาธารณะ, การกำจัดความพยาบาทเป็นต้น เป็นประโยชน์เฉพาะ (แต่ละพรหมวิหาร). จริงอยู่ ในพรหมวิหารเหล่านี้ เมตตามีการกำจัดพยาบาทได้เป็น-ประโยชน์. คุณชาตินอกนี้มีการกำจัดวิหิงสาอรติและราคะได้เป็นประโยชน์. ข้อนี้สมจริงตามที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้

อรติยา ยทิทํ มุทิตา เจโตวิมุตฺติ. นิสฺสรณเญฺหตํ อาวุโส ราคสฺส ยทิทํ อุเปกฺขา เจโตวิมุตฺตี"ติ[๑]

ว่า : "ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ก็เหตุเครื่องสลัดออกซึ่งพยาบาทนี้ คือ เมตตา-เจโตวิมุติ. เหตุเครื่องสลัดออกซึ่งวิหิงสานี้ คือ กรุณาเจโตวิมุติ. เหตุเครื่องสลัดออกซึ่งอรตินี้ คือ มุทิตาเจโตวิมุติ. เหตุเครื่องสลัดออกซึ่งราคะนี้ คือ อุเบกขาเจโตวิมุติ" ดังนี้.

๒๖๕. เอเกกสฺส เจตฺถ อาสนฺนทูร-วเสน เทฺว เทฺว ปจฺจตฺถิกา. เมตฺตาพฺรหฺมวิหารสฺส หิ สมีปจาโร วิย ปุริสสฺส สปตฺโต คุณทสฺสนสภาคตาย ราโค อาสนฺนปจฺจตฺถิโก, โส ลหุํ โอตารํ ลภติ, ตสฺมา ตโต สุฏฺฐุ เมตฺตา รกฺขิตพฺพา. ปพฺพตาทิคหนนิสฺสิโต วิย ปุริสสฺส สปตฺโต สภาควิสภาคตาย พฺยาปาโท ทูรปจฺจตฺถิโก, ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน เมตฺตายิตพฺพํ. เมตฺตายิสฺสติ จ นาม, โกปญฺจ กริสฺสตีติ อฏฺฐานเมตํ.

๒๖๕. อนึ่ง ในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี้ พรหมวิหารแต่ละอย่าง ต่างก็มีข้าศึกอย่างละ ๒ คือ ข้าศึกใกล้และข้าศึกไกล. จริงอยู่ เมตตาพรหมวิหาร มีราคะเป็นข้าศึกใกล้ เพราะความที่เป็นสภาคะกัน (มีส่วนเหมือนกัน) ด้วยการที่เล็งเห็นแต่คุณ เหมือนอย่าง บุรุษมีบุคคลที่เที่ยวอยู่ใกล้ตัวเป็นศัตรู ฉะนั้น, ราคะนั้น ย่อมได้ช่องโดยง่าย, เพราะฉะนั้น พึงรักษาเมตตาไว้จากราคะนั้นให้ดี. มีพยาบาทเป็นข้าศึกไกล เพราะความที่เป็นวิสภาคะกัน(มีส่วนผิดกัน)

[๑] ที. ปา. ๑๑/๒๖๑, องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๒๕.

กับส่วนของตน เหมือนอย่างบุรุษมีบุคคลซึ่งอาศัยอยู่ในที่ไกล มีพงรกแห่งภูเขาเป็นต้นเป็นศัตรู ฉะนั้น, เพราะฉะนั้น พึงเจริญเมตตาไป อย่างไม่ต้องกลัวแต่พยาบาทนั้น. อนึ่ง ข้อว่า บุคคลชื่อว่า จักเจริญเมตตาด้วย, จักทำความขุ่นเคืองด้วย(ไปพร้อม ๆ กัน) นี้ หาใช่ฐานะไม่.

<u>กรุณาพฺรหฺมวิหารสฺส</u> "จกฺขุวิญฺเญยฺยานํ รูปานํ อิฏฺฐานํ กนฺตานํ มนาปานํ มโนรมานํ โลกามิสปฏิสํยุตฺตานํ อปฺปฏิลาภํ วา อปฺปฏิลาภโต สมนุปสฺสโต ปุพฺเพ วา อปฺปฏิลทฺธปุพฺพํ[1] อตีตํ นิรุทฺธํ วิปริณตํ สมนุสฺสรโต อุปฺปชฺชติ โทมนสฺสํ, ยํ เอวรูปํ โทมนสฺสํ, อิทํ วุจฺจติ เคหสิตํ โทมนสฺสนฺ"ติ[2] อาทินา นเยน อาคตํ เคหสิตํ โทมนสฺสํ วิปตฺติ–ทสฺสนสภาคตาย อาสนฺนปจฺจตฺถิกํ.

<u>กรุณาพรหมวิหาร</u> มีเคหสิตโทมนัส (โทมนัสอาศัยเรือน คือ อาศัยกามคุณ) ที่มาแล้วโดยนัยว่า "เมื่อบุคคลเล็งเห็นความที่ตนไม่ได้ซึ่งรูปทั้งหลาย อันพึงรู้ทางจักษุ ซึ่งเป็นรูปที่น่าปรารถนา น่าพอใจ น่าชอบใจ น่ารื่นรมย์ใจ เกี่ยวเนื่องด้วยโลกามิส โดยความ (เดือดร้อนใจว่า) ไม่ได้มันมาก็ดี เมื่อตามรำลึกถึงรูปที่ตนไม่เคยได้ในกาลก่อน ซึ่งเป็นรูปที่ล่วงไป–แล้ว ดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้วก็ดี โทมนัส

---

[1] ฉ. ปฏิลทฺธปุพฺพํ.

[2] ม. อุ. ๑๔/๔๐๓.

สภาควิสภาคตาย วิเหสา ทูรปจฺจตฺถิกา. ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน กรุณายิตพฺพํ. กรุณญฺจ นาม กริสฺสติ, ปาณิอาทีหิ จ วิเหเสสฺสตีติ[๑] อฏฺฐานเมตํ.

ย่อมเกิดขึ้น, โทมนัสที่มีสภาพอย่างนี้ เรียกว่าเคหสิตโทมนัส (โทมนัสอาศัยเรือน)" ดังนี้เป็นต้น เป็นข้าศึกใกล้ เพราะความที่เป็นสภาคะกัน ด้วยการที่เล็งเห็นแต่วิบัติ. มีความเบียดเบียนกันเป็นข้าศึก–ไกล เพราะความที่เป็นวิสภาคะกันกับส่วนของตน. เพราะฉะนั้น พึงเจริญกรุณาไปอย่างไม่ต้องกลัวแต่ความเบียดเบียนนั้น. อนึ่ง ข้อว่า บุคคลจักทำความกรุณาด้วย, จักเบียดเบียนด้วยเครื่องประหาร มีฝ่ามือเป็นต้นด้วย (ไปพร้อม ๆ กัน) นี้ หาใช่ฐานะไม่.

<u>มุทิตาพฺรหฺมวิหารสฺส</u> "จกฺขุวิญฺเญยฺยานํ รูปานํ อิฏฺฐานํ กนฺตานํ มนาปานํ มโนรมานํ โลกามิสปฏิสํยุตฺตานํ ปฏิลาภํ วา ปฏิลาภโต สมนุปสฺสโต ปุพฺเพ วา ปฏิลทฺธปุพฺพํ อตีตํ นิรุทฺธํ วิปริณตํ

<u>มุทิตาพรหมวิหาร</u> มีเคหสิตโสมนัส (โสมนัสอาศัยเรือน คือ อาศัยกามคุณ) ที่มาแล้วโดยนัยว่า "เมื่อบุคคลเล็งเห็นความที่ตนได้มาซึ่งรูปทั้งหลาย อันพึงรู้ทางจักษุ ซึ่งเป็นรูปที่น่าปรารถนา น่าพอใจ

---

[๑] ฉ. วิเหฐิสฺสตีติ.

สมนุสฺสรโต อุปฺปชฺชติ โสมนสฺสํ, ยํ เอวรูปํ โสมนสฺสํ, อิทํ วุจฺจติ เคหสิตํ โสมนสฺสนฺ"ติ[๑] อาทินา นเยน อาคตํ เคหสิตํ โสมนสฺสํ สมฺปตฺติทสฺสนสภาคตาย อาสนฺนปจฺจตฺถิกํ, สภาควิสภาคตาย อรติ ทูรปจฺจตฺถิกา. ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน มุทิตา ภาเวตพฺพา. ปมุทิโต[๒] จ นาม ภวิสฺสติ, ปนฺตเสนาสเนสุ จ อธิกุสลธมฺเมสุ วา อุกฺกณฺฐิสฺสตีติ อฏฺฐานเมตํ.

น่าชอบใจ น่ารื่นรมย์ใจ เกี่ยวเนื่องด้วย–โลกามิส โดยความ(รื่นเริงใจว่า) ได้มันมาก็ดี เมื่อตามระลึกถึงรูปที่ตนเคยได้แล้วในกาลก่อน ซึ่งเป็นรูปที่ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว แปรปรวนไปแล้ว ก็ดี โสมนัสย่อมเกิดขึ้น, โสมนัสที่มีสภาพอย่างนี้ เรียกว่า เคหสิตโสมนัส (โสมนัสอาศัยเรือน)" ดังนี้ เป็นต้น เป็นข้าศึกใกล้ เพราะความที่เป็นสภาคะกันด้วยการที่เล็งเห็นแต่สมบัติ, มีอรติ (ความไม่ยินดีด้วย) เป็นข้าศึกไกล เพราะความที่เป็นวิสภาคะกัน กับส่วนของตน. เพราะฉะนั้น พึงเจริญมุทิตาไปอย่างไม่ต้องกลัวแต่อรตินั้น. อนึ่ง ข้อว่า บุคคลชื่อว่า จักเป็นผู้บันเทิงใจด้วย จักเหนื่อยหน่ายในเสนาสนะที่สงัด หรือในอธิกุศล–ธรรมทั้งหลายด้วย (ไปพร้อม ๆ กัน) นี้หาใช่ฐานะไม่.

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๔๐๒.
[๒] ฉ. มุทิโต.

อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหารสฺส ปน "จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา อุปฺปชฺชติ อุเปกฺขา พาลสฺส มูฬฺหสฺส ปุถุชฺชนสฺส อโนธิชินสฺส อวิปากชินสฺส อนาทีนวทสฺสาวิโน อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส ยา เอวรูปา อุเปกฺขา, รูปํ สา นาติวตฺตติ. ตสฺมา สา อุเปกฺขา เคหสิตาติ วุจฺจตี"ติ[๑] อาทินา นเยน อาคตา เคหสิตา อญฺญาณุเปกฺขา โทสคุณาวิจารณวเสน สภาคตาย[๒] อาสนฺนปจฺจตฺถิกา, สภาควิสภาคตาย ราคปฏิฆา ทูรปจฺจตฺถิกา. ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน อุเปกฺขา ภาเวตพฺพา.[๓] อุเปกฺขิสฺสติ จ นาม, รชฺชิสฺสติ จ ปฏิหญฺญิสฺสติ จาติ อฏฺฐานเมตํ.

ส่วนอุเบกขาพรหมวิหาร มีเคหสิต-อัญญาณุเบกขา (อุเบกขา คือ ความไม่รู้ที่อาศัยเรือน) ที่มาแล้ว โดยนัยว่า "เห็นรูปด้วยจักษุแล้ว อุเบกขาก็ย่อมเกิดขึ้นแก่ปุถุชนผู้เป็นคนพาล ผู้เป็นคนหลง ผู้ไม่ชนะกิเลสเป็นดุจเขตแดน ผู้ไม่ชนะวิบาก ผู้ไม่เล็งเห็นโทษ (ในความลุ่มหลง) ซึ่งเป็นปุถุชน ผู้มิได้มีอันสดับ อุเบกขาที่มีสภาพอย่างนี้ หาเป็นไปล่วงรูปได้ไม่. เพราะฉะนั้น อุเบกขานั้น จึงเรียกว่าเคหสิตอุเบกขา" ดังนี้ เป็นต้น เป็นข้าศึกใกล้ เพราะความที่เป็นสภาคะกัน โดยเกี่ยวกับความไม่วิจารณ์ถึงโทษและคุณ, มีราคะและปฏิฆะ เป็นข้าศึกไกล เพราะความที่เป็นวิสภาคะกัน กับส่วนของตน. เพราะฉะนั้น พึงเจริญอุเบกขาไปอย่างไม่ต้องกลัวแต่ราคะและปฏิฆะนั้น. อนึ่ง

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๔๐๕.
[๒] ฉ. สภาคตฺตา.
[๓] ฉ. อุเปกฺขิตพฺพํ.

ข้อว่า บุคคลชื่อว่า จักวางเฉยด้วย จักกำหนัดด้วย จักขัดเคืองด้วย (ไปพร้อม ๆ กัน) นี้ หาใช่ฐานะไม่.

๒๖๖. สพฺเพสมฺปิ จ เอเตสํ กตฺตุกามตาฉนฺโท อาทิ, นีวรณาทิวิกฺขมฺภนํ มชฺฌํ, อปฺปนา ปริโยสานํ. ปณฺณตฺติธมฺมวเสน เอโก วา สตฺโต อเนเก วา สตฺตา อารมฺมณํ. อุปจาเร วา อปฺปนาย วา ปตฺตาย อารมฺมณวฑฺฒนํ.

๒๖๖. อนึ่ง พรหมวิหารเหล่านี้ แม้ทั้งหมด มีกัตตุกามตาฉันทะ (ความพอใจคือความใคร่จะทำ) เป็นเบื้องต้น, มีการข่มไว้ได้ซึ่งนิวรณ์ เป็นต้น เป็นท่ามกลาง, มีอัปปนาเป็นที่สุด. มีสัตว์ผู้เดียว หรือมีสัตว์มากมายเป็นอารมณ์ โดยเกี่ยวกับเป็นบัญญัติธรรม. เมื่อได้บรรลุอุปจาระ หรืออัปปนาแล้ว จึงมีการขยายอารมณ์ได้.

ตตฺรายํ วฑฺฒนกฺกโม, ยถา หิ กุสโล กสโก กสิตพฺพฏฺฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา กสติ, เอวํ ปฐมเมว เอกํ อาวาสํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ตตฺถ สตฺเตสุ อิมสฺมึ อาวาเส สตฺตา อเวรา โหนฺตูติ อาทินา นเยน เมตฺตา ภาเวตพฺพา. ตตฺถ จิตฺตํ มุทุํ กมฺมนิยํ กตฺวา เทฺว อาวาสา ปริจฺฉินฺทิตพฺพา.

ในการขยายอารมณ์นั้น ต่อไปนี้เป็นลำดับการขยาย, เหมือนอย่างว่าชาวนาผู้ฉลาด ย่อมกำหนดสถานที่ที่ต้องไถแล้ว จึงจะไถ ฉันใด, พระโยคีก็พึงกำหนดอาวาส (ที่อยู่) แห่งเดียวก่อนทีเดียว แล้วเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลาย ณ อาวาสแห่งนั้น โดยนัยว่า ขอสัตว์ทั้งหลายในอาวาสนี้ จงเป็นผู้ไม่มีเวรเถิด ดังนี้

ตโต อนุกฺกเมน ตโย, จตฺตาโร, ปญฺจ, ฉ, สตฺต, อฏฺฐ, นว, ทส, เอกา รจฺฉา, อุปฑฺฒคาโม, คาโม, ชนปโท, รชฺชํ, เอกา ทิสาติ เอวํ ยาว เอกํ จกฺกวาฬํ, ตโต วา ปน ภิยฺโย ตตฺถ ตตฺถ สตฺเตสุ เมตฺตา ภาเวตพฺพา. ตถา กรุณาทโยติ. อยเมตฺถ อารมฺมณ-วฑฺฒนกฺกโม.

เป็นต้น ฉันนั้น. ทำจิตให้อ่อน ควรแก่การ-งาน ในสัตว์เหล่านั้นได้แล้ว พึงกำหนดอาวาส ๒ แห่ง. ต่อจากนั้น ก็พึงกำหนดไว้อย่างนี้ คือ ๓ แห่ง, ๔ แห่ง, ๕ แห่ง, ๖ แห่ง, ๗ แห่ง, ๘ แห่ง, ๙ แห่ง, ๑๐ แห่ง, ถนนสายหนึ่ง, ครึ่งละแวกบ้าน, ละแวกบ้านหนึ่ง, ชนบทหนึ่ง, ราชอาณา-จักรหนึ่ง, ทิศหนึ่ง ตามลำดับ จนกระทั่งตลอดจักรวาลหนึ่ง, ก็หรือว่า พึงเจริญเมตตาไปในสัตว์ทั้งหลาย ณ ที่นั้น ๆ ยิ่งไปกว่านั้น(อีก)ก็ได้. พรหมวิหาร ๓ ที่เหลือมีกรุณาเป็นต้น ก็อย่างนั้นแล. นี้เป็นลำดับการขยายอารมณ์ ในพรหมวิหารเหล่านี้.

๒๖๗. ยถา ปน กสิณานํ นิสฺสนฺโท อารุปฺปา, สมาธีนํ นิสฺสนฺโท เนวสญฺญา-นาสญฺญายตนํ, วิปสฺสนานิสฺสนฺโท ผลสมาปตฺติ, สมถวิปสฺสนานิสฺสนฺโท นิโรธสมาปตฺติ, เอวํ ปุริมพฺรหฺมวิหารตฺตย-นิสฺสนฺโท เอตฺถ อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาโร.

๒๖๗. เหมือนอย่างว่า อรูปฌานทั้งหลาย เป็นผลของกสิณทั้งหลาย เนว-สัญญานาสัญญายตนะ เป็นผลของสมาธิทั้งหลาย, ผลสมาบัติเป็นผลของวิปัสสนา, นิโรธสมาบัติ เป็นผลของสมถะและวิปัสสนาฉันใด, ในบรรดาพรหมวิหารเหล่านี้

ยถา หิ ถมฺเภ อนุสฺสาเปตฺวา ตุลาสงฺฆาฏํ อนาโรเปตฺวา น สกฺกา อากาเส กูฏโคปานสิโย ฐเปตุํ, เอวํ ปุริเมสุ ตติยชฺฌานํ วินา น สกฺกา จตุตฺถํ ภาเวตุนฺติ.

อุเบกขาพรหมวิหาร เป็นผลของพรหมวิหาร ๓ ข้างต้น ฉันนั้น. เหมือนอย่างว่า บุคคลไม่ตั้งเสาขึ้น ไม่ยกขื่อและจันทัน(ไว้ก่อน) แล้วก็ไม่อาจที่จะวางจั่ว และไม้กลอนในอากาศได้ ฉันใด, เว้นฌานที่ ๓ ในพรหมวิหาร ๓ ข้างต้นแล้ว พระโยคีก็ไม่อาจเพื่อทำฌานที่ ๔ ให้เกิดได้ ฉันนั้นแล.

๒๖๘. เอตฺถ สิยา กสฺมา ปเนตา เมตฺตากรุณามุทิตาอุเปกฺขา พฺรหฺมวิหาโรติ[๑] วุจฺจนฺติ, กสฺมา จ จตสฺโส, โก จ เอตาสํ กโม, อภิธมฺเม จ กสฺมา อปฺปมญฺญาติ วุตฺตาติ. วุจฺจเต, เสฏฺฐฏฺเฐน ตาว นิทฺโทสภาเวน เจตฺถ พฺรหฺมวิหารตา เวทิตพฺพา. สตฺเตสุ สมฺมาปฏิปตฺติภาเวน หิ เสฏฺฐา เอเต วิหารา. ยถา จ พฺรหฺมาโน นิทฺโทสจิตฺตา วิหรนฺติ, เอวํ เอเตหิ สมฺปยุตฺตา โยคิโน พฺรหฺมสมาว หุตฺวา วิหรนฺตีติ

๒๖๘. ในพรหมวิหารเหล่านี้ สำหรับบางคนพึงมีปัญหาว่า ก็เพราะเหตุไร จึงเรียก เมตตา กรุณา มุทิตา และอุเบกขาเหล่านี้ว่า พรหมวิหาร, เพราะเหตุไร จึงมี ๔, อะไรเป็นลำดับแห่งธรรมชาติเหล่านั้น, และเพราะเหตุไร ในอภิธรรมตรัสเรียกว่า อัปปมัญญา. ข้าพเจ้าขอเฉลยดังนี้, ก่อนอื่น ในธรรมชาติเหล่านี้ พึงทราบความเป็นพรหมวิหาร เพราะอรรถว่าเป็นวิหารธรรมอันประเสริฐ และเพราะความเป็นวิหารธรรมอันไม่มีโทษ. จริงอยู่

[๑] ฉ. พฺรหฺมวิหารา.

เสฏฺฐฏฺเฐน นิทฺโทสภาเวน จ พฺรหฺมวิหาโรติ[๑] วุจฺจนฺติ.

วิหารธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า ประเสริฐ เพราะความเป็นข้อปฏิบัติชอบ ในสัตว์ทั้ง-หลาย. เหมือนอย่างว่า พรหมทั้งหลาย เป็นผู้มีจิตปราศจากโทษ อยู่ฉันใด, พระ-โยคีผู้ประกอบพร้อมแล้ว ด้วยธรรมเหล่านี้ ก็เป็นผู้เสมอด้วยพรหมทีเดียวอยู่ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น เพราะอรรถว่า เป็นวิหาร-ธรรมอันประเสริฐ และเพราะความเป็น วิหารธรรมอันไม่มีโทษ จึงตรัสเรียกธรรม เหล่านี้ว่าพรหมวิหาร ดังนี้.

๒๖๙. กสฺมา จ จตสฺโสติอาทิปญฺหสฺส ปน อิทํ วิสฺสชฺชนํ.

๒๖๙. ส่วนสำหรับปัญหาว่า เพราะ-เหตุไร จึงมี ๔ เป็นต้น มีคำวิสัชนา ดังต่อไปนี้.

วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตสฺโส
หิตาทิอาการวสา ปนาสํ
กโม ปวตฺตนฺติ จ อปฺปมาเณ
ตา โคจเร เยน ตทปฺปมญฺญา.

ธรรมชาติเหล่านี้ มี ๔ ก็โดย เกี่ยวกับเป็นหนทางหมดจด เป็นต้น ส่วนลำดับแห่งธรรมชาติเหล่านั้น พึง ทราบได้ด้วยอำนาจ แห่งอาการที่

---

๑ ฉ. พฺรหฺมวิหารา.

เกื้อกูลเป็นต้น และเพราะเหตุที่ธรรมชาติเหล่านั้น เป็นไปในอารมณ์อันหาประมาณมิได้ ฉะนั้นจึงตรัสเรียกว่า อัปปมัญญา.

เอตาสุ หิ ยสฺมา เมตฺตา พฺยาปาทพหุลสฺส, กรุณา วิเหสาพหุลสฺส, มุทิตา อรติพหุลสฺส, อุเปกฺขา ราคพหุลสฺส วิสุทฺธิมคฺโค. ยสฺมา จ หิตูปสํหารอหิตาปนยนสมฺปตฺติโมทนอนาโภควเสน จตุพฺพิโธเยว สตฺเตสุ มนสิกาโร. ยสฺมา จ ยถา มาตา ทหรคิลานโยพฺพนปฺปตฺตสกิจฺจปฺปสุเตสุ จตูสุ ปุตฺเตสุ ทหรสฺส อภิวุฑฺฒิกามา โหติ, คิลานสฺส เคลญฺญาปนยนกามา, โยพฺพนปฺปตฺตสฺส โยพฺพนสมฺปตฺติยา จิรฏฺฐิติกามา, สกิจฺจปฺปสุตสฺส กิสฺมิญฺจิปิ ปริยาเย อพฺยาวฏา โหติ, ตถา อปฺปมญฺญาวิหาริเกนาปิ สพฺพสตฺเตสุ เมตฺตาทิวเสน ภวิตพฺพํ. ตสฺมา อิโต วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตสฺโส อปฺปมญฺญา.

จริงอยู่ ในบรรดาธรรมชาติเหล่านี้ เพราะเหตุที่เมตตาเป็นหนทางหมดจด แห่งบุคคลผู้มากด้วยพยาบาท, กรุณา เป็นหนทางหมดจดแห่งบุคคลผู้มากด้วยวิหิงสา, มุทิตา เป็นหนทางหมดจดแห่งบุคคลผู้มากด้วยอรติ, อุเบกขา เป็นหนทางหมดจดแห่งบุคคลผู้มากด้วยราคะ. อนึ่ง เพราะเหตุที่การมนสิการไปในสัตว์ทั้งหลาย มี ๔ อย่างเท่านั้น โดยเกี่ยวกับกิจ มีการน้อมเอาประโยชน์เกื้อกูลเข้าไป การขจัดออกไปซึ่งสิ่งอันไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ความบันเทิงในสมบัติและความไม่คำนึงถึง. อนึ่ง เพราะเหตุที่ว่าเปรียบได้กับบรรดาบุตร ๔ คน ซึ่งคนหนึ่งเป็นเด็กเล็ก คนหนึ่งป่วยไข้ คนหนึ่งถึงความเป็นหนุ่มเป็นสาวแล้ว คนหนึ่งจัดแจงกิจการงานของตนเองได้แล้ว สำหรับบุตร

ที่เป็นเด็กเล็ก มารดาก็ย่อมเป็นผู้ต้องการให้มีความเจริญเติบโตยิ่งขึ้นไป, สำหรับบุตรที่ป่วยไข้ ก็ต้องการให้หายป่วยไข้, สำหรับบุตรที่ถึงความเป็นหนุ่มเป็นสาว ก็ต้องการให้สมบัติ คือความเป็นหนุ่มเป็นสาวมีอันตั้งอยู่ได้นาน, สำหรับบุตรที่จัดแจงกิจการงานของตนเองได้แล้ว ก็เป็นผู้ไม่ขวนขวาย ไม่ว่าในปริยายอะไร ๆ ฉันใด, แม้พระโยคีควรเป็นผู้มีอัปปมัญญาเป็นเครื่องอยู่ โดยเกี่ยวกับมีธรรมชาติ ๔ อย่าง มีเมตตาเป็นต้น ในสัตว์ทั้งปวงทั้งหลายฉันนั้น. ฉะนั้น อัปปมัญญา จึงมี ๔ เท่านั้น โดยเกี่ยวกับเป็นหนทางหมดจดเป็นต้นนี้.

ยสฺมา ปน จตสฺโสเปตา ภาเวตุกาเมน ปฐมํ หิตาการปฺปวตฺติวเสน สตฺเตสุ ปฏิปชฺชิตพฺพํ, หิตาการปฺปวตฺติ-ลกฺขณาว[๑] เมตฺตา. ตโต เอวํ ปฏฺฐิตหิตานํ สตฺตานํ ทุกฺขาภิภวํ ทิสฺวา

อนึ่ง เพราะเหตุที่ พระโยคีผู้ใคร่เจริญอัปปมัญญาทั้ง ๔ เหล่านี้ ต้องปฏิบัติในสัตว์ทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับการทำอาการที่เกื้อกูลให้เป็นไปก่อน, อัปปมัญญาที่มีความเป็นไปโดยอาการที่เกื้อกูล เป็นลักษณะ

[๑] ฉ. จ.

วา สุตฺวา วา สมฺภาเวตฺวา วา (วิกปฺเปตฺวา วา[๑]) ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติวเสน, ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติลกฺขณาว[๒] กรุณา. อเถวํ ปฏฺฐิตหิตานํ ปฏฺฐิตทุกฺขาปคมานํ จ เนสํ สมฺปตฺตึ ทิสฺวา สมฺปตฺติโมทนวเสน, ปโมทนลกฺขณาว[๒] มุทิตา. ตโต ปรํ ปน กตฺตพฺพาภาวโต อชฺฌุเปกฺขิกตฺตสงฺขาเตน มชฺฌตฺตาการเน ปฏิปชฺชิตพฺพํ, มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺติลกฺขณาว[๑] อุเปกฺขา. ตสฺมา อิโต หิตาทิอาการวสา ปนาสํ ปฐมํ เมตฺตา วุตฺตา, อถ กรุณา มุทิตา อุเปกฺขาติ อยํ กโม เวทิตพฺโพ.

นั่นเอง เป็นเมตตา. ต่อจากนั้น พอได้พบเห็นหรือว่าได้สดับข่าว หรือใคร่ครวญถึงการที่สัตว์ทั้งหลายผู้ที่ตนปรารถนาประโยชน์เกื้อกูลอย่างนี้ ถูกทุกข์ครอบงำแล้ว ก็ต้องปฏิบัติ โดยเกี่ยวกับการทำอาการที่ขจัดออกไปซึ่งทุกข์ให้เป็นไป, อัปปมัญญาที่มีความเป็นไป โดยอาการที่ขจัดออกไปซึ่งทุกข์เป็นลักษณะนั่นเอง เป็นกรุณา. ลำดับนั้น พอได้พบเห็นสมบัติของสัตว์เหล่านั้น ผู้ที่ตนปรารถนาประโยชน์เกื้อกูล และปรารถนาจะขจัดออกไปซึ่งทุกข์อย่างนี้แล้ว ก็ต้องปฏิบัติโดยเกี่ยวกับ มีความบันเทิงในสมบัติ, อัปปมัญญาที่มีความบันเทิงเป็นลักษณะนั่นเอง เป็นมุทิตา. ส่วนว่าต่อจากนั้นไปก็ต้องปฏิบัติโดยอาการที่เป็นกลาง กล่าวคือเป็นผู้วางเฉย เพราะไม่มีกิจที่ต้องทำ, อัปปมัญญาที่มีความเป็นไปโดยอาการที่เป็นกลาง เป็น

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. จ.

ลักษณะนั่นเอง เป็นอุเบกขา. เพราะฉะนั้น บัณฑิตจึงพึงทราบลำดับนี้ว่า ก็บรรดาอัปปมัญญาเหล่านั้น พระผู้มีพระภาคตรัสเมตตาเป็นอันดับแรก, ตรัสกรุณา มุทิตา อุเบกขา ไว้ในลำดับถัดไป ก็โดยเกี่ยวกับอาการที่เกื้อกูลเป็นต้นนี้.

ยสฺมา ปน สพฺพาเปตา อปฺปมาเณ โคจเร ปวตฺตนฺติ. อปฺปมาณา หิ สตฺตา เอตาสํ โคจรภูตา. เอกสตฺตสฺสาปิ จ เอตฺตเก ปเทเส เมตฺตาทโย ภาเวตพฺพาติ เอวํ ปมาณํ อคฺคเหตฺวา สกลผรณวเสเนว ปวตฺตาติ. เตน วุตฺตํ :

อนึ่ง เพราะเหตุที่ธรรมชาติแม้ทั้งหมดเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในอารมณ์อันหาประมาณมิได้. จริงอยู่ สัตว์ทั้งหลาย ไม่มีประมาณ เป็นอารมณ์ของภาวนาเหล่านั้น. และสำหรับสัตว์แม้ผู้เดียว ก็เป็นไปด้วยอำนาจความแผ่ไปทั่วร่างทีเดียว ไม่ถือเอาประมาณอย่างนี้ว่า ต้องเจริญเมตตาเป็นต้นตรงบริเวณ(ร่างกาย)เท่านี้ ดังนี้แล. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า :

วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตสฺโส
หิตาทิอาการวสา ปนาสํ
กโม ปวตฺตนฺติ จ อปฺปมาเณ
ตา โคจเร เยน ตทปฺปมญฺญาติ.

ธรรมชาติเหล่านี้มี ๔ ก็โดยเกี่ยวกับเป็นหนทางหมดจดเป็นต้น ส่วนลำดับแห่งธรรมชาติเหล่านั้น พึงทราบได้ด้วยอำนาจแห่งอาการ ที่เกื้อกูล

เป็นต้น และเพราะเหตุที่ธรรมชาติเหล่านั้น เป็นไปในอารมณ์อันหาประมาณมิได้ ฉะนั้นจึงตรัสเรียกว่า อัปปมัญญา ดังนี้.

๒๗๐. เอวํ อปฺปมาณโคจรตาย เอกลกฺขณาสุ จาปิ เอตาสุ ปุริมา ติสฺโส ติกจตุกฺกชฺฌานิกาว โหนฺติ. กสฺมา ? โสมนสฺสาวิปฺปโยคโต. กสฺมา ปนาสิ[๑] โสมนสฺเสน อวิปฺปโยโคติ ? โทมนสฺสสมุฏฺฐิตานํ พฺยาปาทาทีนํ นิสฺสรณตฺตา. ปจฺฉิมา ปน อวเสส-เอกชฺฌานิกาว. กสฺมา ? อุเปกฺขา-เวทนาสมฺปโยคโต. น หิ สตฺเตสุ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺตา พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา อุเปกฺขาเวทนํ วินา วตฺตตีติ.

๒๗๐. อนึ่ง ในบรรดาอัปปมัญญาเหล่านี้ แม้ว่ามีลักษณะเหมือนกัน ด้วยความที่มีอารมณ์อันหาประมาณมิได้ อัปปมัญญา ๓ ข้างต้น เป็นติกฌานิกา (ได้ฌาน ๓ ในจตุกกนัย) หรือจตุกกฌานิกา (ได้ฌาน ๔ ในปัญจกนัย) เท่านั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะพรากจากโสมนัสไม่ได้. ก็เพราะเหตุไร อัปปมัญญา ๓ เหล่านั้น จึงพรากจากโสมนัสไม่ได้ ? เพราะอัปปมัญญาเหล่านั้น เป็นธรรมเครื่องสลัดออกไป ซึ่งพยาบาทเป็นต้น อันเกิดจากโทมนัส. ส่วนอัปปมัญญาสุดท้าย เป็นอวเสสเอกฌานิกา (ได้ฌานเดียว คือ ฌานที่ ๔ ในจตุกกนัย

---

[๑] ฉ. ปนายํ.

หรือฌานที่ ๕ ในปัญจกนัย) เท่านั้น. เพราะเหตุไร ? เพราะมีความประกอบร่วมกันกับอุเบกขาเวทนา. จริงอยู่ อุเบกขาอันเป็นพรหมวิหาร เป็นไปโดยอาการที่เป็นกลางในสัตว์ทั้งหลาย จึงไม่เป็นไปโดยเว้นอุเบกขาเวทนา แล.

๒๗๑. โย ปเนวํ วเทยฺย "ยสฺมา ภควตา อฏฺฐกนิปาเต จตูสุปิ อปฺปมญฺญาสุ อวิเสเสน วุตฺตํ 'ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ อิมํ สมาธึ สวิตกฺกมฺปิ สวิจารํ ภาเวยฺยาสิ, อวิตกฺกมฺปิ วิจารมตฺตํ ภาเวยฺยาสิ, อวิตกฺกมฺปิ อวิจารํ ภาเวยฺยาสิ, สปฺปีติกมฺปิ ภาเวยฺยาสิ, นิปฺปีติกมฺปิ ภาเวยฺยาสิ, สาตสหคตมฺปิ ภาเวยฺยาสิ, อุเปกฺขาสหคตมฺปิ ภาเวยฺยาสี'ติ[๑] ตสฺมา จตสฺโสปิ อปฺปมญฺญา จตุกฺกปญฺจกชฺฌานิกา"ติ. โส มาเหวนฺติสฺส

๒๗๑. ส่วนผู้ใด จะพึงกล่าวอย่างนี้ว่า "เพราะเหตุที่ในอัฏฐกนิบาต พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ โดยไม่แปลกกัน ในอัปปมัญญาทั้ง ๔ ว่า 'ดูกรภิกษุ เมื่อนั้น เธอพึงเจริญสมาธินี้ที่มีวิตก มีวิจารบ้าง, พึงเจริญสมาธินี้ อันไม่มีวิตก มีเพียงวิจารบ้าง, พึงเจริญสมาธินี้ อันไม่มีวิตก ไม่มีวิจารบ้าง, พึงเจริญสมาธินี้ อันมีปีติบ้าง, พึงเจริญสมาธินี้ อันไม่มีปีติบ้าง, พึงเจริญสมาธินี้ อันสหรคตด้วยความสำราญ (โสมนัส) บ้าง, พึงเจริญสมาธินี้ อัน

[๑] องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๑๐.

วจนีโย. เอวญฺหิ สติ กายานุปสฺสนาทโยปิ จตุกฺกปญฺจกชฺฌานิกา สิยุํ, เวทนานุ-ปสฺสนาทีสุ จ ปรมชฺฌานมฺปิ นตฺถิ, ปเคว ทุติยาทีนิ. ตสฺมา พฺยญฺชนจฺฉายามตฺตํ คเหตฺวา มา ภควนฺตํ อพฺภาจิกฺขิ, คมฺภีรญฺหิ พุทฺธวจนํ ตํ อาจริเย ปยิรุปาสิตฺวา อธิปฺปายโต คเหตพฺพํ.

สหรคตด้วยอุเบกขาบ้าง' ดังนี้, ฉะนั้น อัปปมัญญาทั้ง ๔ จึงเป็นจตุกกฌานิกา (ได้ฌาน ๔ ในจตุกกนัย) หรือปัญจกฌานิกา (ได้ฌาน ๕ ในปัญจกนัย)" ดังนี้. ต้องกล่าวกะผู้นั้นอย่างนี้ว่า ท่านอย่าได้กล่าวอย่างนี้เลย. เพราะว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ แม้กายานุปัสสนาเป็นต้น ก็ต้องเป็นจตุกกฌานิกา หรือปัญจกฌานิกาได้, และในเวทนานุปัสสนาเป็นต้น แม้ปฐมฌานก็ยังมีไม่ได้, จะป่วยกล่าวไปไยถึงทุติยฌานเป็นต้นเล่า. เพราะเหตุนั้น ท่านอย่าได้ถือเอาเพียงเงา (ของสมาธิ) โดยพยัญชนะกล่าวตู่พระผู้มีพระภาคเลย, ด้วยว่าพระพุทธวจนะเป็นของลึกซึ้ง ท่านควรเข้าไปนั่งใกล้อาจารย์ทั้งหลาย แล้วเรียนเอาพระพุทธวจนะนั้น โดยคำอธิบายเถิด.

๒๗๒. อยญฺหิ ตตฺร อธิปฺปาโย: "สาธุ เม ภนฺเต ภควา สงฺขิตฺเตน ธมฺมํ เทเสตุ, ยมหํ ภควโต ธมฺมํ

๒๗๒. ก็คำอธิบายในพระพุทธวจนะนั้นมีดังต่อไปนี้ : มีเรื่องว่า ภิกษุรูปหนึ่งทูลอ้อนวอนให้ทรงแสดงธรรม อย่างนี้ว่า

สุตฺวา เอโก วูปกฏฺโฐ อปฺปมตฺโต อาตาปี ปหิตตฺโต วิหเรยฺยนฺ''ติ[๑] เอวํ อายาจิตธมฺมเทสนํ กิร[๒] ภิกฺขุํ ยสฺมา โส ปุพฺเพปิ ธมฺมํ สุตฺวา ตตฺเถว วสติ, น สมณธมฺมํ กาตุํ อิจฺฉติ, ตสฺมา นํ ภควา "เอวเมว ปนิเธกจฺเจ โมฆปุริสา มญฺเญว[๓] อชฺเฌสนฺติ, ธมฺเม จ ภาสิเต มมญฺเญว อนุพนฺธิตพฺพํ มญฺญนฺตี''ติ[๑] อปสาเทตฺวา ปุน ยสฺมา โส อรหตฺตสฺส อุปนิสฺสยสมฺปนฺโน, ตสฺมา นํ โอวทนฺโต อาห "ตสฺมาติห เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ อชฺฌตฺตํ เม จิตฺตํ ฐิตํ ภวิสฺสติ สุสณฺฐิตํ, น จุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา จิตฺตํ ปริยาทาย ฐสฺสนฺตีติ. เอวญฺหิ เต ภิกฺขุ สิกฺขิตพฺพนฺ''ติ[๑]

"ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ดังข้าพระองค์ขอโอกาส ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงแสดงธรรม แก่ข้าพระองค์ซึ่ง(เมื่อ)ได้ฟังแล้ว ก็จะพึงเป็นผู้หลีกไปแต่ผู้เดียว ไม่ประมาท มีความเพียร มีตนอันส่งไปอยู่โดยย่อเถิดพระเจ้าข้า" ดังนี้ เพราะเหตุที่ภิกษุนั้น ได้สดับธรรมแม้ในเวลาก่อนหน้าแล้ว ก็ยังอยู่ ณ ที่นั้นนั่นแหละ, ยังไม่ต้องการกระทำสมณธรรม, ฉะนั้นพระผู้มีพระภาคจึงทรงกำราบเธอว่า "โมฆบุรุษบางคนในโลกนี้ ก็เป็นอย่างนี้แหละ เที่ยวเชื้อเชิญเรา, และเมื่อเราได้กล่าวธรรมแล้ว ก็สำคัญเราเท่านั้นว่าเป็นผู้ที่เขาควรติดตาม" ดังนี้ เพราะเหตุที่ภิกษุรูปนั้น เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยอุปนิสัยแห่งพระอรหัต, ฉะนั้นพระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงตักเตือนเธอ จึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุ

---

๑ องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๐๘.
๒ ฉ. กิร ตํ.
๓ ฉ. มมญฺเญว.

เพราะฉะนั้น เธอพึงศึกษา ณ ที่นี้ อย่างนี้เถิดว่า จิตของเราจักตั้งอยู่ จักดำรงมั่นอยู่ในภายใน, และอกุศลธรรมทั้งหลาย อันชั่วช้าที่เกิดขึ้นแล้ว จักตั้งอยู่ครอบงำจิตของเราไม่ได้ ดังนี้. ดูกรภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้เถิด" ดังนี้.

อิมินา ปนสฺส โอวาเทน นิยกชฺฌตฺตวเสน จิตฺเตกคฺคตามตฺโต มูลสมาธิ วุตฺโต. ตโต "เอตฺตเกเนว สนฺตุฏฺฐึ อนาปชฺชิตฺวา เอวํ โส[๑] สมาธิ วฑฺเฒตพฺโพ"ติ ทสฺเสตุํ "ยโต โข เต ภิกฺขุ อชฺฌตฺตํ จิตฺตํ ฐิตํ โหติ สุสณฺฐิตํ, น จุปฺปนฺนา ปาปกา อกุสลา ธมฺมา จิตฺตํ ปริยาทาย ติฏฺฐนฺติ. ตโต เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ เมตฺตา เม เจโตวิมุตฺติ ภาวิตา ภวิสฺสติ พหุลีกตา ยานีกตา วตฺถุกตา อนุฏฺฐิตา ปริจิตา สุสมารทฺธาติ. เอวญฺหิ เต

ก็ด้วยพระโอวาทตักเตือนภิกษุนั้น นี้ เป็นอันตรัสถึงมูลสมาธิ ที่เป็นเพียงเอกัคตาแห่งจิต โดยเกี่ยวกับเป็นของภายในเนื่องในตน. ต่อจากนั้นไป ทรงประสงค์จะแสดงว่า "ภิกษุอย่าถึงความยินดี ด้วยคุณเพียงเท่านั้น ควรเจริญสมาธินั้น อย่างนี้" ดังนี้ จึงตรัสถึงการเจริญโดยเกี่ยวกับเมตตา แก่ภิกษุนั้น อย่างนี้ว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดแลจิตของเธอเป็นอันตั้งอยู่ ดำรงมั่นอยู่ในภายในได้แล้ว, และอกุศลธรรมทั้งหลายอันชั่วช้าที่เกิดขึ้นแล้วตั้งอยู่ครอบงำจิตไม่ได้. ดูกรภิกษุ เมื่อนั้นเธอก็พึงศึกษาอย่างนี้ว่า

---

[๑] ฉ. โส เอว.

ภิกฺขุ สิกฺขิตพฺพนฺ"ติ[๑] เอวมสฺส เมตฺตาวเสน ภาวนํ วตฺวา ปุน "ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมาธิ เอวํ ภาวิโต โหติ พหุลีกโต, ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ อิมํ สมาธึ[๒] สวิตกฺกมฺปิ สวิจารํ ภาเวยฺยาสิ ฯเปฯ อุเปกฺขาสหคตมฺปิ ภาเวยฺยาสี"ติ[๑] วุตฺตํ.

เมตตาเจโตวิมุติ จักเป็นภาวนาที่เราทำให้เกิดได้ กระทำให้มากได้ กระทำให้เป็นดุจยานได้ กระทำให้เป็นดุจวัตถุได้ ตั้งมั่นได้ สั่งสมได้ ปรารภได้ ดังนี้. ดูกรภิกษุ เธอพึงศึกษาอย่างนี้เถิด" ดังนี้ แล้วก็ยังตรัสอีกว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้ เธอเจริญได้อย่างนี้แล้ว กระทำให้มากได้แล้ว, ดูกรภิกษุ เมื่อนั้น เธอพึงเจริญสมาธินี้ ที่มีวิตก มีวิจารบ้าง ฯลฯ พึงเจริญสมาธินี้ อันสหรคตด้วยอุเบกขาบ้าง" ดังนี้.

ตสฺสตฺโถ : ยทา เต ภิกฺขุ อยํ มูลสมาธิ เอวํ เมตฺตาวเสน ภาวิโต โหติ, ตทา ตฺวํ ตาวตเกนาปิ ตุฏฺฐึ อนาปชฺชิตฺวา[๓] อิมํ มูลสมาธึ อญฺเญสุปิ อารมฺมเณสุ จตุกฺกปญฺจกชฺฌานานิ

ความหมายแห่งพระดำรัสนั้น มีว่า : ดูกรภิกษุ เมื่อใด มูลสมาธินี้เป็นอันเธอได้เจริญโดยเกี่ยวกับเป็นเมตตาภาวนาอย่างนี้แล้ว, เมื่อนั้น เธออย่าถึงความยินดี แม้ด้วยคุณเพียงเท่านั้น ควรเจริญมูลสมาธินี้

๑ องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๓๐๙.
๒ ฉ. มูลสมาธึ.
๓ ฉ. อนาปชฺชิตฺวาว.

ปาปยมาโน สวิตกฺกมฺปิ สวิจารนฺติ อาทินา นเยน ภาเวยฺยาสีติ.

ทำให้บรรลุฌาน ๔, ฌาน ๕ ในอารมณ์แม้อย่างอื่น โดยนัยว่า ที่มีวิตก มีวิจารบ้าง เป็นต้น ดังนี้.

เอวํ วตฺวา จ ปุน กรุณาทิอวเสส-พฺรหฺมวิหารปุพฺพงฺคมมฺปิสฺส อญฺเญสุ อารมฺมเณสุ จตุกฺกปญฺจกชฺฌานวเสน ภาวนํ กเรยฺยาสีติ ทสฺเสนฺโต "ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมาธิ เอวํ ภาวิโต โหติ พหุลีกโต. ตโต เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ กรุณา เม เจโตวิมุตฺตี"ติ-อาทิมาห.

ก็ครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว เมื่อจะทรงแสดงว่า เธอควรทำภาวนาแม้มีพรหมวิหารที่เหลือ มีกรุณาเป็นต้นเป็นเบื้องต้น ด้วยสามารถแห่งฌาน ๔ ฌาน ๕ ในอารมณ์อื่นดังนี้ จึงตรัสแก่ภิกษุนั้น อีก ว่า "ดูกร-ภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้ เธอเจริญได้อย่างนี้แล้ว กระทำให้มากได้แล้ว. ดูกรภิกษุ เมื่อนั้น เธอพึงศึกษาอย่างนี้ว่า กรุณา-เจโตวิมุติจักเป็นภาวนาที่เราทำให้เกิดได้" ดังนี้เป็นต้น.

เอวํ เมตฺตาทิปุพฺพงฺคมํ จตุกฺก-ปญฺจกชฺฌานวเสน ภาวนํ ทสฺเสตฺวา ปุน กายานุปสฺสนาทิปุพฺพงฺคมํ ทสฺเสตุ "ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมาธิ เอวํ ภาวิโต โหติ พหุลีกโต, ตโต เต ภิกฺขุ เอวํ สิกฺขิตพฺพํ กาเย กายานุปสฺสี

ครั้นทรงแสดงการเจริญ เกี่ยวกับฌาน ๔ ฌาน ๕ อันมีพรหมวิหาร ๔ มีเมตตาเป็นต้น เป็นเบื้องต้นอย่างนี้แล้ว ทรงประสงค์จะแสดงการเจริญฌาน ๔ ฌาน ๕ อันมีกายานุปัสสนาเป็นต้น เป็นเบื้องต้นอีก จึงตรัสว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้

วิหริสฺสามี"ติ อาทึ วตฺวา "ยโต โข เต ภิกฺขุ อยํ สมาธิ เอวํ ภาวิโต ภวิสฺสติ สุภาวิโต, ตโต ตฺวํ ภิกฺขุ เยน เยเนว คจฺฉสิ?[1] ผาสุญฺเญว คจฺฉสิ, ยตฺถ ยตฺเถว ฐสฺสสิ, ผาสุญฺเญว ฐสฺสสิ, ยตฺถ ยตฺเถว นิสีทิสฺสสิ, ผาสุญฺเญว นิสีทิสฺสสิ, ยตฺถ ยตฺเถว เสยฺยํ กปฺเปสฺสสิ, ผาสุญฺเญว เสยฺยํ กปฺเปสฺสสี"ติ อรหตฺตนิกูเฏน เทสนํ สมาทเปสิ.[2] ตสฺมา ติกจตุกฺกชฺฌานิกาว เมตฺตาทโย, อุเปกฺขา ปน อวเสสเอกชฺฌานิกาวาติ เวทิตพฺพา. ตเถว จ อภิธมฺเม[3] วิภตฺตาติ.

เธอเจริญได้อย่างนี้แล้ว กระทำให้มากได้แล้ว, ดูกรภิกษุ เมื่อนั้นเธอก็พึงศึกษาอย่างนี้ว่า เราจักเป็นผู้ตามพิจารณาเห็นกายในกายอยู่" ดังนี้ เป็นต้น แล้วทรงทำพระเทศนาให้จบลงด้วยยอดคือพระอรหัตว่า "ดูกรภิกษุ เมื่อใดแล สมาธินี้ จักเป็นอันเธอทำให้เกิดได้แล้ว เจริญได้ดีแล้วอย่างนี้, ดูกรภิกษุ เมื่อนั้น เธอจักเดินไปตามทางใด ๆ เธอก็จักเดินไปได้อย่างผาสุกทีเดียว(ตามทางนั้น ๆ), เธอจักยืนอยู่ ณ ที่ใด ๆ, เธอก็จักยืนได้อย่างผาสุกทีเดียว (ณ ที่นั้น ๆ), เธอจักนั่งอยู่ ณ ที่ใด ๆ, เธอก็จักนั่งได้อย่างผาสุกทีเดียว (ณ ที่นั้น ๆ), เธอจักสำเร็จการนอน ณ ที่ใด ๆ, เธอก็จักสำเร็จการนอนได้ อย่างผาสุกทีเดียว(ณ ที่นั้น ๆ)" ดังนี้. เพราะฉะนั้น

---

[1] ก. คจฺฉสีติปิ.
[2] ฉ. สมาเปสิ, ม. สมาทเปติ.
[3] อภิ. สํ. ๓๔/๗๕, ๗๖,
อภิ. วิ. ๓๕/๓๗๖, ๓๘๔.

พึงทราบว่า อัปปมัญญา ๓ ข้างต้น มีเมตตาเป็นต้น เป็นติกฌานิกาหรือจตุกกฌานิกาเท่านั้น, ส่วนอุเบกขาเป็นเอกฌานิกาที่เหลือ (คือได้จตุตถฌานหรือปัญจมฌานอย่างเดียว). และในพระอภิธรรม ก็ทรงจำแนกไว้อย่างนั้นเหมือนกันแล.

๒๗๓. เอวํ ติกจตุกฺกชฺฌานวเสน เจว อวเสสเอกชฺฌานวเสน จ ทฺวิธา ฐิตานมฺปิ เอตาสํ สุภปรมาทิวเสน อญฺญมญฺญํ อสทิโส อานุภาววิเสโส เวทิตพฺโพ. หลิทฺทวสนสุตฺตสฺมิญฺหิ เอตา สุภปรมาทิภาเวน วิเสเสตฺวา วุตฺตา. ยถาห "สุภปรมาหํ ภิกฺขเว เมตฺตํ[๑] เจโตวิมุตฺตึ วทามิ. อากาสานญฺจายตนปรมาหํ ภิกฺขเว กรุณํ[๒] เจโตวิมุตฺตึ วทามิ. วิญฺญาณญฺจายตนปรมาหํ ภิกฺขเว

๒๗๓. บัณฑิตพึงทราบว่า บรรดาอัปปมัญญาเหล่านี้ แม้ที่ตั้งอยู่โดยส่วน ๒ คือโดยเกี่ยวกับเป็นฌาน ๓ หรือฌาน ๔ และโดยเกี่ยวกับเป็นฌานเดียวที่เหลือ อย่างนี้ (ต่างก็) มีอานุภาพพิเศษ อันไม่เหมือนกันและกัน โดยเกี่ยวกับเป็นอัปปมัญญาที่มีสุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่งเป็นต้น. จริงอยู่ ในหลิททวสนสูตร ตรัสถึงอัปปมัญญาเหล่านี้ไว้ โดยทรงทำให้ต่างกันด้วยความเป็นอัปปมัญญา ที่มีสุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง

---

[๑] สี. เมตฺตา.

[๒] สี. กรุณา.

มุทิตํ[๑] เจโตวิมุตฺตึ วหามิ. อากิญฺจญฺญายตนปรมาหํ ภิกฺขเว อุเปกฺขํ[๒] เจโตวิมุตฺตึ วหามี"ติ.[๓]

เป็นต้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเมตตาเจโตวิมุติว่าเป็นสุภปรมา (ว่ามีสุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง). ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวกรุณาเจโตวิมุติ ว่าเป็นอากาสานัญจายตนปรมา (ว่ามีอากาสานัญจายตนวิโมกข์ เป็นอย่างยิ่ง). ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวมุทิตาเจโตวิมุติ ว่าเป็นวิญญาณัญจายตนปรมา (ว่ามีวิญญาณัญจายตนวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง). ดูกรภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวอุเบกขาเจโตวิมุติ ว่าเป็นอากิญจัญญายตนปรมา (ว่ามีอากิญจัญญายตนวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง)".

กสฺมา ปเนตา เอวํ วุตฺตาติ ? ตสฺส ตสฺส อุปนิสฺสยตฺตา. เมตฺตาวิหาริสฺส หิ สตฺตา อปฺปฏิกูลา โหนฺติ. อถสฺส อปฺปฏิกูลปริจยา อปฺปฏิกูเลสุ ปริสุทฺธวณฺเณสุ

ถามว่า ก็เพราะเหตุไรเล่า จึงได้ตรัสอัปปมัญญาเหล่านี้ ไว้อย่างนี้ ? ตอบว่า เพราะอัปปมัญญาเหล่านั้น เป็นอุปนิสัยแห่งวิโมกข์นั้น ๆ. จริงอยู่ สำหรับภิกษุผู้เป็น

---

๑ สี. มุทิตา.

๒ สี. อุเปกฺขา.

๓ สํ. มหา. ๑๙/๑๖๕.

นีลาทีสุ จิตฺตํ อุปสํหรโต อปฺปกสิเรเนว ตตฺถ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ. อิติ เมตฺตา สุภวิโมกฺขสฺส อุปนิสฺสโย โหติ, น ตโต ปรํ, ตสฺมา สุภปรมาติ วุตฺตา.

เมตตาวิหารี (มีปกติอยู่ด้วยเมตตา) สัตว์ทั้งหลายย่อมเป็นผู้ที่ไม่ปฏิกูล (ไม่น่ารังเกียจ). ลำดับนั้น เพราะมีความคุ้นเคยในอารมณ์ที่ไม่ปฏิกูล เมื่อเธอน้อมจิตเข้าในวรรณกสิณทั้งหลาย มีนีลกสิณเป็นต้น อันมีสีบริสุทธิ์ไม่ปฏิกูล จิตย่อมแล่นไปในวรรณกสิณเหล่านั้น ได้โดยไม่ยากเลย. เมตตา จึงชื่อว่าเป็นอุปนิสัยแห่งสุภวิโมกข์ได้อย่างนี้, ไม่ยิ่งไปกว่าสุภวิโมกข์นั้น, เพราะฉะนั้น จึงตรัสว่า เป็นสุภปรมา.

กรุณาวิหาริสฺส[๑] ทณฺฑาภิฆาตาทิรูปนิมิตฺตํ สตฺตทุกฺขํ[๒] สมนุปสฺสนฺตสฺส กรุณาย ปวตฺติสมฺภวโต รูเป อาทีนโว ปริวิทิโต โหติ. อถสฺส ปริวิทิตรูปาทีนวตฺตา ปฐวีกสิณาทีสุ อญฺญตรํ อุคฺฆาเฏตฺวา รูปนิสฺสรเณ อากาเส จิตฺตํ อุปสํหรโต อปฺปกสิเรเนว ตตฺถ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ.

สำหรับภิกษุผู้เป็นกรุณาวิหารี (มีปกติอยู่ด้วยกรุณา) ผู้เล็งเห็นอยู่ซึ่งทุกข์ของสัตว์อันมีรูป (รูปกาย) เป็นเหตุ มีการถูกทุบตีด้วยท่อนไม้เป็นต้น โทษในรูปก็ย่อมเป็นอันเธอรอบรู้ได้แล้ว โดยเป็นเหตุเกิดแห่งความเป็นไปของกรุณา. ลำดับนั้น เพราะความที่เธอได้รอบรู้โทษในรูปแล้ว เมื่อเธอ

---

[๑] ฉ. กรุณาวิหาริสฺส ปน.
[๒] ฉ. ปตฺตทุกฺขํ.

อิติ กรุณา อากาสานญฺจายตนสฺส อุปนิสฺสโย โหติ, น ตโต ปรํ, ตสฺมา อากาสานญฺจายตนปรมาติ วุตฺตา.

เพิกกสิณ มีปฐวีกสิณเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วน้อมจิตไปในอากาศ อันเป็นที่สลัดออกไปซึ่งรูป จิตก็ย่อมแล่นไปในอากาศนั้นได้ โดยไม่ยากเลย. กรุณา จึงชื่อว่าเป็นอุปนิสัยแห่งอากาสานัญจายตนวิโมกข์ ได้อย่างนี้, ไม่ยิ่งไปกว่าอากาสานัญจายตนวิโมกข์นั้น, เพราะฉะนั้น จึงตรัสไว้ว่าเป็นอากาสานัญจายตนปรมา.

มุทิตาวิหาริสฺส ปน เตน เตน ปามุชฺชการเณน อุปฺปนฺนปาโมชฺชสตฺตานํ วิญฺญาณํ สมนุปสฺสนฺตสฺส มุทิตาย ปวตฺติสมฺภวโต วิญฺญาณคฺคหณปริจิตํ[1] จิตฺตํ โหติ. อถสฺส อนุกฺกมาธิคตํ อากาสานญฺจายตนํ อติกฺกมฺม อากาสนิมิตฺตโคจเร วิญฺญาเณ จิตฺตํ อุปสํหรโต อปฺปกสิเรเนว ตตฺถ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ[2]. อิติ มุทิตา วิญฺญาณญฺจายตนสฺส

ส่วน สำหรับภิกษุผู้เป็นมุทิตาวิหารี (มีปกติอยู่ด้วยมุทิตา) ผู้เล็งเห็นวิญญาณของสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีความบันเทิงอันเกิดขึ้นแล้ว เพราะเหตุแห่งความบันเทิงนั้น ๆ อยู่ จิตก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่คุ้นเคย ในอันถือเอาซึ่งวิญญาณ โดยเป็นเหตุแห่งความเป็นไปของมุทิตา. ลำดับนั้น เมื่อเธอก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะ ที่ได้บรรลุแล้วตามลำดับ แล้วน้อมจิตไปในวิญญาณ อันมี

---

[1] ก. ...ปริวิทิตํ.

[2] ฉ. ปกฺขนฺทตีติ.

อุปนิสฺสโย โหติ, น ตโต ปรํ, ตสฺมา <u>วิญฺญาณญฺจายตนปรมาติ</u> วุตฺตา.

อากาศนิมิตเป็นอารมณ์ จิตก็ย่อมแล่นไปในวิญญาณนั้นได้ โดยไม่ยากเลย. มุทิตา จึงชื่อว่าเป็นอุปนิสัยแห่งวิญญาณัญจายตนวิโมกข์ได้อย่างนี้, ไม่ยิ่งไปกว่าวิญญาณัญจายตน-วิโมกข์นั้น, เพราะฉะนั้น จึงตรัสไว้ว่า <u>เป็นวิญญาณัญจายตนปรมา</u>.

อุเปกฺขาวิหาริสฺส ปน "สตฺตา สุขิตา วา โหนฺตุ, ทุกฺขโต วา วิมุจฺจนฺตุ[1], สมฺปตฺตสุขโต วา มา วิยุชฺชีสู"ติ[2] อาโภคาภาวโต สุขทุกฺขาทิปรมตฺถคฺคาห-วิมุขภาวโต อวิชฺชมานคฺคหณทุกฺขํ จิตฺตํ โหติ. อถสฺส ปรมตฺถคฺคาหโต วิมุขภาวปริจิตจิตฺตสฺส ปรมตฺถโต อวิชฺชมานคฺคหณทุกฺขจิตฺตสฺส จ อนุกฺกมาธิคตํ วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม สภาวโต อวิชฺชมาเน ปรมตฺถภูตสฺส วิญฺญาณสฺส อภาเว จิตฺตํ อุปสํหรโต อปฺปกสิเรเนว

ส่วนสำหรับภิกษุ ผู้เป็นอุเบกขาวิหารี (มีปกติอยู่ด้วยอุเบกขา) เพราะไม่มีการคำนึงว่า "สัตว์ทั้งหลายจงเป็นผู้ถึงสุข จงพ้นจากทุกข์ หรือว่า จงอย่าพรากจากสุขที่ถึงพร้อมแล้ว" ดังนี้ จิตจึงเป็นธรรมชาติที่ยากจะถือเอาสิ่งที่ไม่มีอยู่ (คือ ง่ายต่อการที่จะถือเอาสิ่งที่ไม่มีอยู่) โดยภาวะที่เบือนหน้าจากการถือเอาสุขและทุกข์เป็นต้น อันเป็นปรมัตถ์. ลำดับนั้น เมื่อเธอผู้มีจิตคุ้นเคยต่อภาวะที่เบือนหน้า จากการถือเอาสิ่งที่เป็นปรมัตถ์ และมีจิตที่ยากจะถือเอาสิ่งที่ไม่มีอยู่

---

๑ สี. ปริมุจฺจนฺตุ.

๒ ฉ. วิมุจฺจนฺตูติ.

ตตฺถ จิตฺตํ ปกฺขนฺทติ. อิติ อุเปกฺขา อากิญฺจญฺญายตนสฺส อุปนิสฺสโย โหติ, น ตโต ปรํ, ตสฺมา อากิญฺจญฺญายตนปรมาติ วุตฺตาติ.

โดยปรมัตถ์ ก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะที่ได้บรรลุแล้วตามลำดับ แล้วน้อมจิตไปในสิ่งที่ไม่มีอยู่โดยสภาวะ คือ ในความไม่มีแห่งวิญญาณอันเป็นปรมัตถ์ จิตก็ย่อมแล่นไปในความไม่มีแห่งวิญญาณนั้นได้ โดยไม่ยากเลย. อุเบกขา จึงชื่อว่าเป็นอุปนิสัยแห่งอากิญจัญญายตนวิโมกข์ ได้อย่างนี้, ไม่ยิ่งไปกว่าอากิญจัญญายตนวิโมกข์นั้น, เพราะฉะนั้น จึงตรัสไว้ว่า เป็นอากิญจัญญายตนปรมา ดังนี้.

๒๗๔. เอวํ สุภปรมาทิวเสน เอตาสํ อานุภาวํ วิทิตฺวา ปุน สพฺพาเปตา ทานาทีนํ สพฺพกลฺยาณธมฺมานํ ปริปูริกาติ เวทิตพฺพา. สตฺเตสุ หิ หิตชฺฌาสยตาย สตฺตานํ ทุกฺขาสหนตาย สตฺตสมฺปตฺติวิเสสานํ[๑] จิรฏฺฐิติกามตาย, สพฺพสตฺเตสุ จ ปกฺขปาตาภาเวน สมปฺปวตฺตจิตฺตา มหาสตฺตา "อิมสฺส ทาตพฺพํ, อิมสฺส น

๒๗๔. บัณฑิต ครั้นทราบอานุภาพของอัปปมัญญาเหล่านี้ โดยเกี่ยวกับเป็นสุภปรมา (มีสุภวิโมกข์เป็นอย่างยิ่ง) เป็นต้น อย่างนี้แล้ว ควรทราบอีกว่า อัปปมัญญาเหล่านี้ แม้ทั้งหมด เป็นผู้กระทำกัลยาณธรรมทั้งปวงมีทานเป็นต้น ให้บริบูรณ์. จริงอยู่ พระมหาสัตว์ทั้งหลายผู้มีจิตเป็นไปสม่ำเสมอ โดยความที่มีอัชฌาสัยเกื้อกูลในสัตว์ทั้งหลาย

[๑] ฉ. ปตฺตสมฺปตฺติ...

ทาตพฺพนฺ"ติ วิภาคํ อกตฺวา สพฺพสตฺตานํ สุขนิทานํ ทานํ เทนฺติ. เตสํ อุปฆาตํ ปริวชฺชยนฺตา สีลํ สมาทิยนฺติ. สีลปริปูรณตฺถํ เนกฺขมฺมํ ภชนฺติ. สตฺตานํ หิตาหิเตสุ อสมฺโมหตฺถาย ปญฺญํ ปริโยทเปนฺติ. สตฺตานํ หิตสุขตฺถาย นิจฺจํ วีริยมารภนฺติ. อุตฺตมวีริยวเสน วีรภาวํ ปตฺตาปิ จ สตฺตานํ นานปฺปการกํ อปราธํ ขมนฺติ. "อิทํ โว ทสฺสาม กริสฺสามา"ติ กตํ ปฏิญฺญํ น วิสํวาเทนฺติ. เตสํ หิตสุขาย อวิจลาธิฏฺฐานา โหนฺติ. เตสุ อวิจลาย เมตฺตาย ปุพฺพการิโน โหนฺติ. อุเปกฺขาย ปจฺจุปการํ นาสีสนฺตีติ เอวํ ปารมิโย ปูเรตฺวา ยาว ทสพลจตุเวสารชฺชฉอสาธารณญาณอฏฺฐารส-พุทฺธธมฺมปฺปเภเท สพฺเพปิ กลฺยาณธมฺเม ปริปูเรนฺติ. เอวํ ทานาทิสพฺพกลฺยาณธมฺม-ปริปูริกา เอตาว โหนฺตีติ.

โดยความที่อดทนไม่ได้ ซึ่งทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย โดยความเป็นผู้ใคร่ต่อความตั้งอยู่ได้นานแห่งสมบัติต่าง ๆ ของสัตว์ และโดยไม่มีความตกไปในฝักฝ่าย (เข้าข้าง หรือลำเอียง) ในสัตว์ทั้งหลายทั้งปวง ทรงกระทำบารมีทั้งหลายให้เต็มเปี่ยมแล้ว โดยประการอย่างนี้คือ ทรงให้ทาน อันเป็นเหตุแห่งความสุข แก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง โดยไม่กระทำการจำแนกว่า "สิ่งนี้ควรให้แก่บุคคลนี้ ไม่ควรให้แก่บุคคลนี้" ดังนี้ (ข้อนี้จัดเป็นทานบารมี). ทรงงดเว้นการทำร้าย สมาทานศีล อันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง โดยไม่กระทำการจำแนก (ว่าจะสมาทานในกาลนี้, ในกาลนี้จะไม่สมาทาน) (ข้อนี้จัดเป็นศีลบารมี). ทรงเสพเนกขัมมะ อันเป็นเหตุแห่งความสุขแก่สัตว์ทั้งหลายทั้งปวง โดยไม่กระทำการจำแนก (กาล) เพื่อจะทรงทำศีลให้บริบูรณ์ (ข้อนี้จัดเป็นเนกขัมมบารมี). ทรงชำระพระปัญญาให้หมดจด เพื่อประโยชน์แก่ความ

ไม่ลุ่มหลงในสิ่งที่ เป็นประโยชน์เกื้อกูลและไม่เป็นประโยชน์เกื้อกูล แก่สัตว์ทั้งหลาย (ข้อนี้จัดเป็นปัญญาบารมี). ทรงปรารภความเพียรอยู่เป็นเนืองนิตย์ เพื่อประโยชน์แก่สิ่งอันเกื้อกูลและความสุขแก่สัตว์ทั้งหลาย (ข้อนี้จัดเป็นวิริยบารมี). ก็พระองค์ แม้ว่าจะทรงถึงความเป็นผู้กล้าหาญ ด้วยอำนาจพระวิริยะที่สูงสุด ก็ยังทรงยอมอดกลั้นโทษมีประการต่าง ๆ ให้แก่สัตว์ทั้งหลาย (ข้อนี้จัดเป็นขันติบารมี). ไม่ทรงทำพระปฏิญญาที่ทรงทำไว้ว่า "เราจักให้สิ่งนี้แก่ท่าน จักกระทำสิ่งนี้แก่ท่าน" ดังนี้ ให้คลาดเคลื่อนไป (ข้อนี้ จัดเป็นสัจบารมี). ทรงเป็นผู้มีความตั้งใจมั่นไม่หวั่นไหว เพื่อประโยชน์สุขแก่สัตว์เหล่านั้น (ข้อนี้ จัดเป็นอธิษฐาน-บารมี). ทรงเป็นบุพการี (มีอุปการะเป็นเบื้องต้น) ด้วยพระเมตตาอันหาความหวั่นไหวมิได้ ในสัตว์เหล่านั้น (ข้อนี้ จัดเป็นเมตตาบารมี). ไม่ทรงหวังการอุปการะตอบแทน ด้วยพระอุเบกขา (ข้อนี้ จัดเป็น

อุเบกขาบารมี) จนกระทั่ง(ในที่สุด) ทรงทำกัลยาณธรรมทั้งปวง อันมีประเภทเป็นพระพลญาณ ๑๐, พระเวสารัชญาณ ๔, พระญาณที่ไม่ทั่วไปด้วยสาวก ๖ และพระ-พุทธธรรม ๑๘ ประการ ให้บริบูรณ์ได้. อัปปมัญญาเหล่านี้นั่นเอง เป็นคุณชาติ ทำกัลยาณธรรมทั้งปวงมีทานเป็นต้น ให้บริบูรณ์ได้อย่างนี้แล.

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต
วิสุทฺธิมคฺเค สมาธิภาวนาธิกาเร
พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส นาม
นวโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๙ ชื่อว่าพรหมวิหารนิเทศ
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา
ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่ข้าพเจ้าแต่งไว้
เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์แห่งสาธุชน
มีโดยประการฉะนี้.

๑๐. อารุปฺปนิทฺเทส

ปฐมารุปฺปวณฺณนา

๒๗๕. พฺรหฺมวิหารานนฺตรํ อุทฺทิฏฺเฐสุ ปน จตูสุ อารุปฺเปสุ อากาสานญฺจายตนํ ตาว ภาเวตุกาโม "ทิสฺสนฺเต โข ปน รูปาธิกรณํ ทณฺฑาทานสตฺถาทานกลหวิคฺคห-วิวาทา, นตฺถิ โข ปเนตํ สพฺพโส อารุปฺเป[1] โส อิติ ปฏิสงฺขาย รูปานํเยว นิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย ปฏิปนฺโน โหตี"ติ[2] วจนโต เอเตสํ ทณฺฑาทานาทีนญฺเจว จกฺขุโสตโรคาทีนญฺจ อาพาธสหสฺสานํ วเสน กรชรูเป อาทีนวํ ทิสฺวา ตสฺส สมติกฺกมาย ฐเปตฺวา ปริจฺฉินฺนากาสกสิณํ นวสุ ปฐวีกสิณาทีสุ อญฺญตรสฺมึ จตุตฺถชฺฌานํ อุปฺปาเทติ.

๑๐. อารุปปนิเทศ

พรรณนาอรูปกรรมฐานที่ ๑

๒๗๕. ส่วนในบรรดาอรูปกรรมฐาน ๔ ที่ท่านยกขึ้นแสดงไว้ในลำดับแห่งพรหมวิหาร พระโยคาวจร ผู้ใคร่เจริญอากาสานัญ-จายตนะเป็นลำดับแรก เล็งเห็นโทษในกรชรูป โดยเกี่ยวกับโทษทั้งหลาย มีการจับท่อนไม้เป็นต้น ตามพระบาลีที่กล่าวว่า "ก็การจับท่อนไม้ การจับศัสตรา การ-ทะเลาะกัน การถือผิดกันและการวิวาทกัน ปรากฏอยู่ เพราะรูปเป็นเหตุแล, ก็แต่ว่าข้อนี้แล ไม่มีในอรูปโดยประการทั้งปวง. ภิกษุนั้นพิจารณาอย่างนี้แล้ว ก็ย่อมเป็นผู้ปฏิบัติเพื่อความเบื่อหน่าย เพื่อการคลายความยินดี เพื่อความดับเสียได้ ซึ่งรูป

---

[1] ฉ. อารุปฺเปติ.
[2] ม. ม. ๑๓/๑๒๐.

ทั้งหลายนั่นเทียว" ดังนี้ และโดยเกี่ยวกับความเจ็บป่วยหลายพันอย่าง มีโรคตา โรคหูเป็นต้นเหล่านี้แล้ว ก็ย่อมทำจตุตถฌานให้เกิดขึ้นในกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง ในบรรดากสิณ ๙ มีปฐวีกสิณเป็นต้น ยกเว้นปริจ-ฉินนากาสกสิณ เพื่อก้าวล่วงเสียซึ่งรูปนั้น.

ตสฺส กิญฺจาปิ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌาน-วเสน กรชรูปํ อติกฺกนฺตํ โหติ, อถโข กสิณรูปมฺปิ ยสฺมา ตปฺปฏิภาคเมว, ตสฺมา ตมฺปิ สมติกฺกมิตุกาโม โหติ. กถํ ? ยถา อหิภีรุโก ปุริโส อรญฺเญ สปฺเปน อนุพนฺโธ เวเคน ปลายิตฺวา ปลาตฏฺฐาเน เลขาจิตฺตํ ตาลปณฺณํ วา วลฺลึ วา รชฺชุํ วา ผลิตาย วา ปน ปฐวิยา ผลิตนฺตรํ ทิสฺวา ภายเตว อุตฺตสเตว, เนว นํ ทกฺขิตุกาโม โหติ. ยถา จ อนตฺถการินา เวริปุริเสน สทฺธึ เอกคาเม วสมาโน ปุริโส เตน วธพนฺธเคหชฺฌาปนาทีหิ อุปทฺทุโต อญฺญํ

กรชรูป เป็นอันพระโยคาวจรนั้นก้าวล่วงได้แล้ว ด้วยอำนาจแห่งรูปาวจร-จตุตถฌาน ก็จริงอยู่, แต่ทว่า เพราะเหตุที่แม้กสิณรูป (ดวงกสิณอันเป็นปฏิภาคนิมิต) ก็มีส่วนเปรียบกันได้กับกรชรูปนั้น นั่นเทียว, ฉะนั้น พระโยคีย่อมเป็นผู้ใคร่ที่จะก้าวล่วงแม้กสิณรูปนั้น. คืออย่างไร ? เปรียบเหมือนคนกลัวงู ถูกงูในป่าไล่ตาม ก็หนีไปโดยเร็ว (ต่อมา) เห็นใบตาลที่วิจิตรด้วยรอยขีดเขียนก็ดี เถาวัลย์ก็ดี เชือกก็ดี หรือว่าร่องแตกบนพื้นดินที่แตกระแหงก็ดี ในสถานที่ที่ตนหนีงูได้แล้วก็ยังกลัว ยังหวาด-สะดุ้งอยู่ได้ทีเดียว, ไม่อยากที่จะเห็นมัน

คามํ วาสตฺถาย คนฺตฺวา ตตฺราปิ เวรินา สมานรูปสทฺทสมุทาจารํ[๑] ปุริสํ ทิสฺวา ภายเตว อุตฺตสเตว, เนว นํ ทกฺขิตุกาโม โหติ.

เลยทีเดียว ฉันใด. อนึ่ง เปรียบเหมือนคนผู้อยู่ในบ้านเดียวกันกับ ผู้คอยจองเวรกัน ซึ่งเป็นผู้มักสร้างความเสียหายให้ พอถูกผู้นั้นทำอันตรายเอา โดยการทุบตี จองจำ เผาเรือน เป็นต้น ก็ไปอยู่ยังบ้านอื่นเสีย แม้ ณ ที่นั้น เห็นคนที่มีรูปร่างมีเสียง มีอาการเป็นไปเหมือนกันกับคนที่คอยจองเวรกันเข้า ก็ยังกลัว ยังหวาดสะดุ้งอยู่ได้ทีเดียว, ไม่อยากเห็นผู้นั้นเอาเลยทีเดียว ฉันใด.

ตตฺริทํ โอปมฺมสํสนฺทนํ : เตสํ หิ ปุริสานํ อหินา เวรินา วา อุปทฺทุตกาโล วิย ภิกฺขุโน อารมฺมณวเสน กรชรูปสมงฺคิกาโล. เตสํ เวเคน ปลายนอญฺญคามคมนานิ วิย ภิกฺขุโน รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานวเสน กรชรูปสมติกฺกมนกาโล. เตสํ ปลาตฏฺฐาเน จ อญฺญคาเม จ เลขาจิตฺตตาลปณฺณาทีนิ เจว เวริสทิสํ

ต่อไปนี้ ก็เป็นคำเทียบเคียงกับอุปมาในคำอุปไมยนั้น : ด้วยว่า กาลที่ภิกษุยังเป็นผู้พรั่งพร้อมอยู่ด้วยกรชรูป โดยเกี่ยวกับกระทำให้เป็นอารมณ์ เปรียบเหมือนกาลที่คนเหล่านั้น ถูกงูหรือคนผู้คอยจองเวรกันทำร้ายเอา. กาลที่ภิกษุก้าวล่วงกรชรูปเสียได้ ด้วยอำนาจแห่งรูปาวจรจตุตถฌาน เปรียบเหมือนคราวที่คนเหล่านั้น หนีงูไป

[๑] ม. สทฺทสมาจารํ.

ปุริสํ จ ทิสฺวา ภยสนฺตาสอุพฺเพคปฏิกุลกามตา วิย ภิกฺขุโน กสิณรูปมฺปิ ตปฺปฏิภาคเมว อิทนฺติ สลฺลกฺเขตฺวา ตมฺปิ สม-ติกฺกมิตุกามตา. สูกราภิหตสุนขปิสาจ-ภีรุกาทิกาปิ เจตฺถ อุปมา วตฺตพฺพา.[1]

โดยเร็วหรือไปสู่บ้านอื่นเสีย ฉะนั้น. ความที่ภิกษุกำหนดว่า แม้กสิณรูปนี้ ก็มีส่วนเปรียบกันได้กับกรชรูปนั้นนั่นเทียว ดังนี้แล้ว ก็เป็นผู้ใคร่ที่จะก้าวล่วงแม้กสิณรูปนั้น เปรียบเหมือนความที่คนเหล่านั้น เห็นใบตาลอันวิจิตรด้วยรอยขีดเขียนเป็นต้น ในสถานที่ที่ตนหนีงูได้แล้วเข้าก็ดี เห็นคนผู้เหมือนกับคนผู้คอยจองเวรกันในบ้านอื่นเข้าก็ดี ก็มีความกลัว ความหวาดสะดุ้งไม่อยากที่จะเห็น ฉะนั้น. อนึ่ง ในความข้อนี้ ควรกล่าวเรื่องอุปมาทั้งหลายมีเรื่องสุนัขที่ถูกสุกรขวิด คนกลัวผี เป็นต้นไว้ด้วย.

๒๗๖. เอวํ โส ตสฺมา จตุตฺถชฺ-ฌานสฺส อารมฺมณภูตา กสิณรูปา นิพฺพิชฺช ปกฺกมิตุกาโม ปญฺจหากาเรหิ จิณฺณวสี หุตฺวา ปคุณรูปาวจรจตุตฺถชฺฌานโต วุฏฺฐาย ตสฺมึ ฌาเน "อิทํ มยา นิพฺพินฺนํ รูปมารมฺมณํ กโรตี"ติ จ "อาสนฺนโสมนสฺส-

๒๗๖. เพราะฉะนั้น พระโยคาวจรนั้น เบื่อหน่ายใคร่จะหลีกไปจากกสิณรูปอันเป็นอารมณ์ของจตุตถฌาน ตามประการที่กล่าวแล้วนี้ ย่อมเป็นผู้สั่งสมวสีไว้โดยอาการ ๕ ออกจากรูปาวจรจตุตถฌานที่คล่องแคล่วแล้ว ก็เล็งเห็นโทษในฌานนั้น

---

[1] ฉ. เวทิตพฺพา.

ปจฺจตฺถิกนฺ"ติ จ "สนฺตวิโมกฺขโต โอฬาริกนฺ"ติ จ อาทีนวํ ปสฺสติ. องฺโคฬาริกตา ปเนตฺถ นตฺถิ. ยเถว เหตํ[1] ทุวงฺคิกํ, เอวํ อารุปฺปานิปีติ.

ว่า "ฌานนี้ กระทำรูปที่เราเบื่อหน่ายให้เป็นอารมณ์", ว่า "ฌานนี้มีข้าศึก คือโสมนัสอยู่ใกล้" และว่า ฌานนี้หยาบกว่าสันตวิโมกข์" ดังนี้. แต่ว่า ในรูปาวจร–จตุตถฌานนี้ ไม่มีความหยาบแห่งองค์. ก็รูปาวจรจตุตถฌานนี้ มีองค์ ๒ เท่านั้นโดยประการใด, แม้อรูปฌานทั้งหลาย ก็มีองค์ ๒ โดยประการนั้นเหมือนกันแล.

โส ตตฺถ เอวํ อาทีนวํ ทิสฺวา นิกนฺตึ ปริยาทาย อากาสานญฺจายตนํ สนฺตโต ([2]) มนสิกริตฺวา จกฺกวาฬปริยนฺตํ วา ยตฺตกํ วา อิจฺฉติ ตตฺตกํ กสิณํ ปตฺถริตฺวา เตน ผุฏฺโฐกาสํ "อากาโส อากาโส"ติ วา "อนนฺโต อากาโส"ติ วา มนสิกโรนฺโต อุคฺฆาเฏติ, กสิณํ อุคฺฆาเฏนฺโต[3] หิ เนว กิลญฺชํ วิย

พระโยคาวจรนั้น ครั้นเห็นโทษในรูปาวจรจตุตถฌานนั้น อย่างนี้แล้ว ก็ทำความอาลัยให้สิ้นไปได้ ทำไว้ในใจซึ่งอากาสานัญจายตนะ ว่าเป็นธรรมสงบ แผ่กสิณไปจนถึงที่สุดรอบจักรวาล หรือว่าตลอดที่เท่าที่ต้องการ เมื่อทำไว้ในใจซึ่งโอกาสที่กสิณรูปนั้นกระทบถึงอยู่ ว่า "อากาโส อากาโส (อากาศ อากาศ)"

---

[1] ฉ. เหตํ รูปํ.
[2] ฉ. เอตฺถนฺตเร อนนฺตโตติ ปาโฐ ทิสฺสติ.
[3] ฉ. อุคฺฆาเฏติ กสิณํ. อุคฺฆาเฏนฺโต.

สํเวลฺเลติ; น กปาลโต ปูวํ วิย อุทฺธรติ, เกวลํ ปน ตํ เนว อาวชฺชติ[๑] น มนสิกโรติ, น ปจฺจเวกฺขติ, อนาวชฺเชนฺโต อมนสิกโรนฺโต อปจฺจเวกฺขนฺโต จ อญฺญทตฺถุ เตน ผุฏฺโฐกาสํ "อากาโส อากาโส"ติ มนสิกโรนฺโต กสิณํ อุคฺฆาเฏติ นาม. กสิณมฺปิ อุคฺฆาฏิยมานํ เนว อุพฺพฏฺฏติ น วิวฏฺฏติ, เกวลํ อิมสฺส อมนสิการญฺจ "อากาโส อากาโส"ติ มนสิการญฺจ ปฏิจฺจ อุคฺฆาฏิตํ นาม โหติ, กสิณุคฺฆาฏิมากาสมตฺตํ ปญฺญายติ. กสิณุคฺฆาฏิมากาสนฺติ วา กสิณผุฏฺโฐกาโสติ วา กสิณวิวิตฺโตกาสนฺติ วา สพฺพเมตํ เอกเมว.

ก็ดีว่า "อนนฺโต อากาโส (อากาศหาที่สุดมิได้)" ก็ดี ก็ชื่อว่า เพิกกสิณ, ก็เมื่อจะเพิกกสิณ จะม้วนเอาเหมือนอย่างม้วนเสื่อลำแพนก็หาไม่, จะยกเอาเหมือนอย่างยกขนมขึ้นจากกระเบื้อง ก็หาไม่, แต่ว่า ไม่นึกถึง, ไม่ทำไว้ในใจ, ไม่พิจารณากสิณนั้นแต่อย่างเดียวเท่านั้น, เมื่อไม่นึกถึง ไม่ทำไว้ในใจ และไม่พิจารณา ทำไว้ในใจซึ่งโอกาสที่กสิณนั้นกระทบถึงอยู่ ว่า "อากาโส อากาโส (อากาศ อากาศ)" ดังนี้ไปอย่างแน่วแน่ ก็ชื่อว่า เพิกกสิณ. แม้กสิณที่ถูกเพิก ก็มิใช่จะหลุดไป มิใช่จะหมุนคว้างไป, ชื่อว่า เป็นอันถูกเพิกแล้วก็เพราะอาศัยการไม่ทำไว้ในใจซึ่งกสิณรูปนี้ และเพราะอาศัยการทำไว้ในใจว่า "อากาโส อากาโส (อากาศ อากาศ)" ดังนี้แต่อย่างเดียว, เพียงแต่อากาศอันเป็นที่กสิณถูกเพิกไปเท่านั้น ปรากฏอยู่. คำว่า

---

๑ ฉ. อาวชฺเชติ.

กสิณุคฺฆาฏิมากาส (อากาศอันเป็นที่กสิณถูกเพิกไป) ก็ดี คำว่า กสิณผุฏฺโฐกาส (โอกาสที่กสิณกระทบถึง) ก็ดี คำว่า กสิณวิวิตฺโตกาส (โอกาสที่สงัดแล้วจากกสิณ) ก็ดี ทั้งหมดนี้ ก็เป็นอันเดียวกันนั่นเอง.

โส ตํ กสิณุคฺฆาฏิมากาสนิมิตฺตํ "อากาโส อากาโส"ติ ปุนปฺปุนํ อาวชฺชติ, ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ กโรติ. ตสฺเสวํ ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต[๑] ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ กโรโต นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ, สติ สนฺติฏฺฐติ, อุปจาเรน จิตฺตํ สมาธิยติ. โส ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ อาเสวติ, ภาเวติ, พหุลีกโรติ. ตสฺเสวํ ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต[๑] มนสิกโรโต ปฐวีกสิณาทีสุ รูปาวจรจิตฺตํ วิย อากาเส อากาสานญฺจายตนจิตฺตํ อปฺเปติ. อิธาปิ หิ ปุริมภาเค ตีณิ จตฺตาริ วา ชวนานิ

พระโยคีนั้น ย่อมนึกถึงนิมิตคือกสิณุคฆาฏิมากาสนั้น แล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า "อากาโส อากาโส (อากาศ อากาศ)" กระทำให้เป็นสิ่งที่ความตรึกจดได้แล้ว เป็นสิ่งที่ความตรึกวิเศษจดได้แล้ว. เมื่อเธอนึกถึงอยู่แล้ว ๆ เล่า ๆ กระทำให้เป็นสิ่งที่ความตรึกจดได้แล้ว เป็นสิ่งที่ความตรึกวิเศษจดได้แล้ว อยู่อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายก็ย่อมราบคาบไป, สติย่อมดำรงมั่น, จิตย่อมตั้งมั่นโดยชอบ ด้วยอุปจารฌาน. พระโยคีนั้นย่อมซ่องเสพ, ย่อมเจริญ, ย่อมทำให้มากซึ่งนิมิตนั้น แล้ว ๆ เล่า ๆ. เมื่อเธอ

---

๑ ฉ. อาวชฺชยโต.

กามาวจรานิ อุเปกฺขาเวทนาสมฺปยุตฺตาเนว โหนฺติ. จตุตฺถํ ปญฺจมํ วา อรูปาวจรํ. เสสํ ปฐวีกสิเณ วุตฺตนยเมว.

นึกถึงมนสิการซ้ำ ๆ ซาก ๆ อยู่อย่างนี้ อากาสานัญจายตนจิต ก็ย่อมถึงอัปปนา ในอากาศ เหมือนอย่างรูปาวจรจิต ถึงอัปปนาในกสิณ มีปฐวีกสิณเป็นต้น ฉะนั้น. ก็แม้ในอากาสานัญจายตนฌานนี้ ชวนจิต ๓ หรือ ๔ ดวงข้างต้น เป็นกามาวจรจิต อันสัมปยุตกับอุเบกขาเวทนาเท่านั้น. ส่วนชวนจิตดวงที่ ๔ หรือที่ ๕ เป็นอรูปาวจรจิต. คำที่เหลือก็มีนัยอันข้าพเจ้าได้กล่าวแล้ว ในปฐวีกสิณนั่นเทียว.

อยํ ปน วิเสโส, เอวํ อุปฺปนฺเน อรูปาวจรจิตฺเต โส ภิกฺขุ ยถา นาม ยานปฺปโตฬิกุมฺภิมุขาทีนํ[๑] อญฺญตรํ นีลปิโลติกาย วา ปีตโลหิตโอทาตาทีนํ วา อญฺญตราย ปิโลติกาย พนฺธิตฺวา เปกฺขมาโน ปุริโส วาตเวเคน วา อญฺเญน วา เกนจิ อปนีตาย ปิโลติกาย อากาสํเยว เปกฺขมาโน ติฏฺเฐยฺย,

ส่วนต่อไปนี้ เป็นข้อที่แปลกไป, เมื่ออรูปาวจรจิตเกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ ภิกษุนั้นในกาลก่อน เพ่งดวงกสิณด้วยฌานจักษุอยู่แล้ว ครั้นเมื่อนิมิตนั้น ถูกมนสิการอันเป็นการบริกรรมนี้ว่า "อากาโส อากาโส (อากาศ อากาศ)" ดังนี้ พรากไปเสียอย่างฉับพลัน ก็ย่อมเพ่งแต่อากาศเท่านั้นอยู่ เหมือนอย่างบุรุษใช้ผ้าสีเขียว หรือผ้าสี

[๑] ฉ. ยานปุฏโตฬิ...

คุณอนุรัชนี ศิริสัมพันธ์ และคุณอนิตสา วรรณจินดา
อุทิศส่วนกุศลให้บิดา มารดา และญาติพี่น้อง

เอวเมว ปุพฺเพ กสิณมณฺฑลํ ฌานจกฺขุนา เปกฺขมาโน วิหริตฺวา "อากาโส อากาโส"ติ อิมินา ปริกมฺมมนสิกาเรน สหสา อปนีเต ตสฺมึ นิมิตฺเต อากาสํเยว เปกฺขมาโน วิหรติ. เอตฺตาวตา เจส "สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา 'อนนฺโต อากาโส'ติ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี"ติ[๑] วุจฺจติ.

เหลือง สีแดง สีขาวเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง ผูกเข้าที่ช่องยวดยาน ช่องประตูเล็ก หรือปากหม้อเป็นต้น อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วก็เพ่งไป ครั้นเมื่อผ้าถูกกำลังของลม หรือกำลังอย่างใดอย่างหนึ่ง พรากออกไป ก็จะพึงยืนเพ่งอยู่แต่อากาศ (ที่ว่าง) เท่านั้นฉะนั้น. ก็โดยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ ย่อมกล่าวถึงพระโยคาวจรผู้นี้ได้ว่า "เพราะความก้าวล่วงเสียได้ซึ่งรูปสัญญา เพราะการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่งปฏิฆสัญญา เพราะการไม่ทำไว้ในใจ ซึ่งนานัตตสัญญาโดยอาการทั้งปวง ทำไว้ในใจเฉพาะว่า 'อนนฺโต อากาโส (อากาศหาที่สุดมิได้)' จึงเข้าถึงอากาสานัญจายตนะอยู่" ดังนี้.

๒๖๗. ตตฺถ สพฺพโสติ สพฺพากาเรน, สพฺพาสํ วา อนวเสสานนฺติ อตฺโถ. รูปสญฺญานนฺติ สญฺญาสีเสน วุตฺตรูปาวจรชฺฌานานญฺเจว ตทารมฺมณานญฺจ.

๒๖๗. ในปาฐะเหล่านั้น บทว่า สพฺพโส แปลว่า โดยอาการทั้งปวง, หรือแปลว่า ซึ่งรูปสัญญาทั้งปวง คือ ไม่มีส่วนเหลือ. บทว่า รูปสญฺญานํ (ซึ่งรูปสัญญา)

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๐, ที. มหา. ๑๐/๘๓.

คุณอนุรัชนี ศิริสัมพันธ์ และคุณอนิตสา วรรณจินดา
อุทิศส่วนกุศลให้บิดา มารดา และญาติพี่น้อง

รูปาวจรชฺฌานมฺปิ หิ <u>รูปนฺติ</u> วุจฺจติ "รูปี รูปานิ ปสฺสตี"ติอาทีสุ,[๑] ตสฺส อารมฺมณมฺปิ "พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ สุวณฺณทุพฺพณฺณานี"ติอาทีสุ[๒] ตสฺมา อิธ รูเป สญฺญา รูปสญฺญาติ เอวํ สญฺญาสีเสน วุตฺตรูปาวจรชฺฌานสฺเสตํ อธิวจนํ. รูปํ สญฺญา อสฺสาติ รูปสญฺญํ. รูปมสฺส นามนฺติ วุตฺตํ โหติ. เอวํ[๓] ปถวีกสิณาทิเภทสฺส ตทารมฺมณสฺส เจตํ อธิวจนนฺติ เวทิตพฺพํ. <u>สมติกฺกมาติ</u> วิราคา นิโรธา จ. กึ วุตฺตํ โหติ, เอตาสํ กุสลวิปากกิริยวเสน ปญฺจทสนฺนํ ฌานสงฺขาตานํ รูปสญฺญานํ, เอตาสญฺจ ปถวีกสิณาทิวเสน นวนฺนํ อารมฺมณสงฺขาตานํ รูปสญฺญานํ สพฺพากาเรน อนวเสสานํ วา วิราคา จ นิโรธา จ วิราคเหตุ เจว[๔]

ได้แก่ ซึ่งรูปาวจรฌานทั้งหลาย ที่ตรัสไว้โดยมีสัญญาเป็นประธาน และอารมณ์ของรูปาวจรฌานนั้น. จริงอยู่ แม้รูปาวจรฌานก็เรียกว่า <u>รูป</u> ได้ เหมือนอย่างในประโยคว่า "ผู้ได้รูปฌาน ย่อมเห็นรูปทั้งหลาย" ดังนี้เป็นต้น, แม้อารมณ์ของรูปาวจรฌานนั้น ก็เรียกว่า รูป ได้ เหมือนอย่างในประโยคว่า "ย่อมเห็นรูปทั้งหลายในภายนอก ที่มีพรรณงามและที่มีพรรณทราม" ดังนี้เป็นต้น, เพราะฉะนั้น ในที่นี้ คำว่ารูปสัญญานี้ จึงเป็นชื่อรูปาวจรฌาน ที่ตรัสไว้โดยมีสัญญาเป็นประธานอย่างนี้ว่า สัญญาในรูป ชื่อว่า <u>รูปสัญญา</u> ดังนี้. อารมณ์ ชื่อว่า รูปสัญญะ เพราะอรรถว่า มีรูปเป็นสัญญา. มีอรรถาธิบายว่า มีรูปเป็นชื่อ (เพราะคำว่าสัญญา แปลว่า

---

[๑] ที. ปา. ๑๑/๓๒๘, ที. มหา. ๑๐/๘๓.
[๒] ม. ม. ๑๓/๓๒๘, ที. มหา. ๑๐/๑๒๙.
[๓] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๔] ฉ. วิราคเหตุญฺเจว.

นิโรธเหตุ จ[๑] อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. น หิ สกฺกา สพฺพโส อนติกฺกนฺตรูปสญฺเญน เอตํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุนฺติ.

ชื่อ ก็ได้). ก็คำว่า รูปสัญญะ นี้ พึงทราบว่า เป็นชื่อแห่งอารมณ์ของรูปาวจรฌานนั้น อันมีความต่างกันด้วยปฐวีกสิณเป็นต้น ตามที่กล่าวมาอย่างนี้. บทว่า สมติกฺกมา (เพราะความก้าวล่วงเสียได้) คือ เพราะคลายความยินดีได้ และเพราะความดับเสียได้. มีอรรถาธิบายอย่างไร, มีอรรถาธิบายว่า เพราะคลายความยินดี และเพราะความดับ คือเพราะเหตุที่คลายความยินดี และเพราะเหตุที่ดับซึ่งรูปสัญญา กล่าวคือฌาน ๑๕ โดยเกี่ยวกับเป็นกุศล ๕ วิบาก ๕ กิริยา ๕ เหล่านี้, และซึ่งรูปสัญญา กล่าวคืออารมณ์ ๙ โดยเกี่ยวกับเป็นกสิณ ๙ มีปฐวีกสิณเป็นต้น เหล่านี้ โดยอาการทั้งปวง หรือว่าไม่มีส่วนเหลือ จึงเข้าถึงอากาสานัญจายตนะอยู่. เพราะว่า บุคคลผู้ก้าวล่วงรูปสัญญาไม่ได้โดยประการทั้งปวง ก็ไม่อาจที่จะเข้าถึงอากาสานัญจายตนะนี้อยู่ ดังนี้.

[๑] ฉ. นิโรธเหตุญฺจ.

ตตฺถ ยสฺมา อารมฺมเณ อวิรตฺตสฺส สญฺญาสมติกฺกโม น โหติ, สมติกฺกนฺตาสุ จ สญฺญาสุ อารมฺมณํ สมติกฺกนฺตเมว โหติ. ตสฺมา อารมฺมณสมติกฺกมํ อวตฺวา "ตตฺถ กตมา รูปสญฺญา[1] ยา[2] รูปาวจรสมาปตฺตึ สมาปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส วา สญฺญา สญฺชานนา สญฺชานิตตฺตํ, อิมา วุจฺจนฺติ รูปสญฺญาโย. อิมา รูปสญฺญาโย อติกฺกนฺโต โหติ วีติกฺกนฺโต สมติกฺกนฺโต. เตน วุจฺจติ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา"ติ เอวํ วิภงฺเค[3] สญฺญานํเยว สมติกฺกโม วุตฺโต. ยสฺมา ปน อารมฺมณสมติกฺกเมน ปตฺตพฺพา เอตา สมาปตฺติโย, น เอกสฺมึเยว อารมฺมเณ ปฐมชฺฌานาทีนิ วิย. ตสฺมา อยํ

ในอากาสานัญจายตนะนั้น เพราะเหตุที่การก้าวล่วงสัญญา ย่อมไม่มีแก่บุคคลผู้ยังไม่คลายความยินดีในอารมณ์, และเมื่อสัญญาถูกก้าวล่วงไปแล้ว อารมณ์ก็เป็นอันถูกก้าวล่วงไปเหมือนกัน. ฉะนั้น พระผู้มีพระภาค จึงไม่ตรัสถึงการก้าวล่วงอารมณ์ไว้ ตรัสแต่การก้าวล่วงสัญญาทั้งหลายเท่านั้นไว้ในวิภังค์อย่างนี้ว่า "ในสัญญาเหล่านั้น ชื่อว่า รูปสัญญาเป็นไฉน สัญญาคือความจำได้ ภาวะที่จำได้ อันใดแห่งบุคคลผู้เข้ารูปาวจรสมาบัติ หรือแห่งบุคคลผู้อุปบัติ (เข้าถึงรูปภพ) หรือแห่งบุคคลผู้มีรูปาวจรสมาบัติเป็นเครื่องอยู่เป็นสุข ในอัตภาพนี้, สัญญาเหล่านี้ เรียกว่า รูปสัญญา. ภิกษุเป็นผู้ก้าวล่วง ก้าวล่วงวิเศษ ก้าวล่วงโดยชอบซึ่งรูปสัญญาเหล่านี้. เพราะเหตุนี้

---

[1] ฉ. รูปสญฺญา.

[2] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

[3] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๓.

คุณอนุรัชนี ศิริสัมพันธ์ และคุณอนิตสา วรรณจินดา
อุทิศส่วนกุศลให้บิดา มารดา และญาติพี่น้อง

อารมฺมณสมติกฺกมวเสนาปิ อตฺถวณฺณนา กตาติ เวทิตพฺพา.

๒๑๘. ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมาติ จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ รูปาทีนํ อารมฺมณานญฺจ ปฏิฆาเตน สมุปฺปนฺนา สญฺญา ปฏิฆสญฺญา. รูปสญฺญาทีนํ เอตํ อธิวจนํ. ยถาห "ตตฺถ กตมา ปฏิฆสญฺญา[1]? รูปสญฺญา สทฺทสญฺญา คนฺธสญฺญา รสสญฺญา โผฏฺฐพฺพสญฺญา, อิมา วุจฺจนฺติ ปฏิฆสญฺญาโย"ติ.[2] ตาสํ กุสลวิปากานํ

จึงเรียกว่า สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา" ดังนี้. อนึ่ง เพราะเหตุที่สมาบัติเหล่านี้ บุคคลจะพึงบรรลุได้ ก็โดยการก้าวล่วงอารมณ์, จะพึงบรรลุได้ในอารมณ์เดียวกันนั่นแหละ เหมือนอย่างปฐมฌานเป็นต้นก็หาไม่. เพราะฉะนั้น พึงทราบว่าคำพรรณนาความนี้ เป็นอันข้าพเจ้าได้ทำไว้แม้โดยเกี่ยวกับการก้าวล่วงอารมณ์ด้วยแล้ว.

๒๑๘. สองบทว่า ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา มีวินิจฉัยดังนี้ สัญญาที่เกิดขึ้นพร้อม เพราะการกระทบกันแห่งวัตถุมีจักษุเป็นต้น กับอารมณ์มีรูปเป็นต้น ชื่อว่าปฏิฆสัญญา. คำว่า ปฏิฆสัญญานี้ เป็นชื่อแห่งสัญญา ๕ มีรูปสัญญาเป็นต้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ในสัญญาเหล่านั้น ชื่อว่าปฏิฆสัญญา เป็นไฉน, ได้แก่ รูปสัญญา

---

[1] ฉ. ปฏิฆสญฺญา.

[2] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๓.

คุณอนุรัชนี ศิริสัมพันธ์ และคุณอนิตสา วรรณจินดา
อุทิศส่วนกุศลให้บิดา มารดา และญาติพี่น้อง

ปญฺจนฺนํ, อกุสลวิปากานํ ปญฺจนฺนนฺติ สพฺพโส ทสนฺนมฺปิ ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา ปหานา อสมุปฺปาทา อปฺปวตฺตึ กตฺวาติ วุตฺตํ โหติ.

สัททสัญญา คันธสัญญา รสสัญญา โผฏฐัพพ-สัญญา, สัญญาเหล่านี้ เรียกว่า ปฏิฆสัญญา" ดังนี้. ความว่า เพราะการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ การละไป ความไม่เกิดขึ้นพร้อมมี อรรถาธิบายว่า เพราะกระทำไม่ให้เป็นไป แห่งปฏิฆสัญญาเหล่านั้น ทั้ง ๑๐ คือ ฝ่ายกุศลวิบาก ๕, ฝ่ายอกุศลวิบาก ๕ โดยประการทั้งปวง.

กามญฺเจตา ปฐมชฺฌานาทีนิ สมาปนฺนสฺสาปิ น สนฺติ. น หิ ตสฺมึ สมเย ปญฺจทฺวารวเสน จิตฺตํ ปวตฺตติ. เอวํ สนฺเตปิ อญฺญตฺถ ปหีนานํ สุขทุกฺขานํ จตุตฺถชฺฌาเน วิย, สกฺกายทิฏฺฐาทีนํ ตติยมคฺเค วิย จ อิมสฺมึ ฌาเน อุสฺสาหชนนตฺถํ อิมสฺส ฌานสฺส ปสํสาวเสน เอตาสํ เอตฺถ วจนํ เวทิตพฺพํ.

ก็ปฏิฆสัญญาเหล่านี้ ย่อมไม่มี แม้แก่บุคคลผู้เข้าปฐมฌานเป็นต้น. เพราะว่าในสมัยนั้น จิตมิได้เป็นไปด้วยสามารถแห่งทวาร ๕ ก็จริงอยู่. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้บัณฑิตพึงทราบว่า การที่ตรัสปฏิฆสัญญาเหล่านั้นไว้ในอากาสานัญจายตนฌานนี้ ก็โดยเกี่ยวกับเป็นการสรรเสริญฌานนี้ เพื่อจะทรงยังอุตสาหะให้เกิดในฌานนี้ เหมือนอย่างการที่ตรัสสุขและทุกข์ที่ถูกละไปแล้วในฌานอื่น ไว้ในฌานที่ ๔ (อีก), และเหมือนอย่างการที่ตรัสถึงสังโยชน์ มีสักกายทิฏฐิเป็นต้น ที่

คุณอนุรัชนี ศิริสัมพันธ์ และคุณอนิตสา วรรณจินดา
อุทิศส่วนกุศลให้บิดา มารดา และญาติพี่น้อง

ถูกละไปแล้วในมรรคอื่น ไว้ในมรรคที่ ๓ (อีก) ฉะนั้น.

อถวา กิญฺจาปิ ตา รูปาวจรํ สมาปนฺนสฺสาปิ น สนฺติ, อถโข น ปหีนตฺตา น สนฺติ. น หิ รูปวิราคาย รูปาวจรภาวนา สํวตฺตติ, รูปายตฺตา จ เอตาสํ ปวตฺติ. อยํ ปน ภาวนา รูปวิราคาย สํวตฺตติ. ตสฺมา ตา เอตฺถ ปหีนาติ วตฺตุํ วฏฺฏติ. น เกวลญฺจ วตฺตุํ, เอกํเสเนว เอวํ ธาเรตุมฺปิ วฏฺฏติ. ตาสํ หิ อิโต ปุพฺเพ อปฺปหีนตฺตาเยว ปฐมชฺฌานํ สมาปนฺนสฺส สทฺโท "กณฺฏโก"ติ[๑] วุตฺโต ภควตา. อิธ ปน[๒] ปหีนตฺตาเยว อรูปสมาปตฺตีนํ อาเนญฺชตา[๓] สนฺตวิโมกฺขตา[๔] จ วุตฺตา. อาฬาโร จ กาลาโม อรูปสมาปนฺโน

อีกนัยหนึ่ง ปฏิฆสัญญาเหล่านั้น ย่อมไม่มี แม้แก่บุคคลผู้เข้ารูปาวจรฌานอยู่ก็จริง, ถึงกระนั้นก็ไม่ใช่ว่าไม่มีเพราะละได้แล้ว. เพราะว่า รูปาวจรภาวนามิได้เป็นไปพร้อมเพื่อสำรอกรูป, และสัญญาเหล่านี้ ก็ชื่อว่า มีความเป็นไปเนื่องด้วยรูป. ส่วนภาวนานี้ เป็นไปพร้อมเพื่อสำรอกรูป. เพราะฉะนั้น จึงควรที่จะกล่าวได้ว่า ปฏิฆสัญญาเหล่านั้น ถูกละได้แล้วในฌานนี้ ดังนี้. และมิใช่ควรจะกล่าวแต่อย่างเดียว, ยังควรที่จะกำหนดลงไปอย่างนั้น โดยส่วนเดียวเท่านั้นด้วย. จริงอยู่ เพราะในกาลก่อนแต่(การบรรลุ)ฌานนี้ พระโยคียังละปฏิฆสัญญาเหล่านี้ ไม่ได้นั่นเอง พระ

---

[๑] องฺ. ทสก. ๒๔/๑๔๕.
[๒] ฉ. จ.
[๓] อภิ. วิ. ๓๕/๑๘๑.
[๔] ม. มู. ๑๒/๕๙.

คุณอนุรัชนี ศิริสัมพันธ์ และคุณอนิตสา วรรณจินดา
อุทิศส่วนกุศลให้บิดา มารดา และญาติพี่น้อง

ปญฺจมตฺตานิ สกฏสตานิ นิสฺสาย[1] อติกฺกมนฺตานิ เนว อทฺทส, น สทฺทํ อสฺโสสีติ.[2]

ผู้มีพระภาคจึงตรัสถึงเสียงว่า "เป็นเสี้ยนหนาม" แก่ภิกษุผู้เข้าปฐมฌาน. แต่เพราะละได้แล้วในฌานนี้ จึงได้ตรัสถึงความที่อรูปสมาบัติทั้งหลาย เป็นอาเนญชธรรม (ธรรมที่หาความหวั่นไหวมิได้) และเป็นสันตวิโมกข์ (วิโมกข์ที่สงบ) ไว้. ก็ท่านอาฬารดาบสกาลามโคตร เข้าอรูปสมาบัติอยู่ ไม่เห็นเกวียนประมาณ ๕๐๐ เล่ม ที่ผ่านไปใกล้ ๆ เลย, ไม่ได้ยินเสียงเอาเลย ฉะนี้แล.

๒๗๘. นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการาติ นานตฺเต วา โคจเร ปวตฺตานํ สญฺญานํ, นานตฺตานํ วา สญฺญานํ. ยสฺมา หิ เอตา "ตตฺถ กตมา นานตฺตสญฺญาโย,[3] ยา[4] อสมาปนฺนสฺส

๒๗๘. สองบทว่า นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา มีวินิจฉัยดังนี้ (เพราะการไม่ทำไว้ในใจ) ซึ่งสัญญาอันเป็นไปในอารมณ์ที่มีความแตกต่างกัน, หรือซึ่งสัญญาที่มีความแตกต่างกัน. จริงอยู่ เพราะ

---

[1] ฉ. นิสฺสาย นิสฺสาย.
[2] ที. มหา. ๑๐/๑๕๒.
[3] ฉ. นานตฺตสญฺญา.
[4] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

มโนธาตุสมงฺคิสฺส วา มโนวิญฺญาณธาตุสมงฺคิสฺส วา สญฺญา สญฺชานนา สญฺชานิตตฺตํ, อิมา วุจฺจนฺติ นานตฺตสญฺญาโย"ติ เอวํ วิภงฺเค[๑] วิภชิตฺวา วุตฺตา อิธ อธิปฺเปตา อสมาปนฺนสฺส มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุสงฺคหิตา สญฺญา รูปสทฺทาทิเภเท นานตฺเต นานาสภาเว โคจเร ปวตฺตนฺติ, ยสฺมา เจตา อฏฺฐกามาวจรกุสลสญฺญา, ทฺวาทสากุสลสญฺญา, เอกาทสกามาวจรกุสลวิปากสญฺญา, เทฺว อกุสลวิปากสญฺญา, เอกาทสกามาวจรกิริยสญฺญาติ เอวํ จตุจตฺตาฬีสมฺปิ สญฺญา นานตฺตา นานาสภาวา อญฺญมญฺญํ อสทิสา, ตสฺมา นานตฺตสญฺญาติ วุตฺตา. ตาสํ สพฺพโส นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา อนาวชฺชนา อสมนฺนาหารา อปจฺจเวกฺขณา. ยสฺมา ตา นาวชฺเชติ,

เหตุที่สัญญาเหล่านี้ ตรัสจำแนกไว้ในคัมภีร์พระวิภังค์ อย่างนี้ว่า "ในสัญญาเหล่านั้น ชื่อว่านานัตตสัญญา เป็นไฉน, สัญญา คือความจำได้ ภาวะที่จำได้แห่งบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมโนธาตุ หรือแห่งบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมโนวิญญาณธาตุ ซึ่งมิได้เข้าสมาบัติอันใด, สัญญาเหล่านี้เรียกว่านานัตตสัญญา" ซึ่งเป็นสัญญาที่ประสงค์เอาในที่นี้ อันได้แก่สัญญาที่สงเคราะห์อยู่ในมโนธาตุและมโนวิญญาณธาตุของบุคคลผู้มิได้เข้าสมาบัติ ย่อมเป็นไปในอารมณ์อันมีความแตกต่างกัน คือ มีสภาวะแตกต่างกันอันมีความต่างกันด้วยรูป หรือเสียงเป็นต้น, และเพราะสัญญาเหล่านี้ ได้แก่ สัญญาทั้ง ๔๔ อย่าง อย่างนี้คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘, อกุศลสัญญา ๑๒, กามาวจรกุศลวิบากสัญญา ๑๑, อกุศลวิบากสัญญา ๒, กามาวจรกิริยาสัญญา ๑๑ มีความแตกต่าง

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๓.

ม.ล.ศรีฟ้า มหาวรรณ์
อุทิศส่วนกุศลให้ ม.ร.ว.สนั่น และนางบัวจันทร์ ลดาวัลย์

น มนสิกโรติ, น ปจฺจเวกฺขติ ตสฺมาติ วุตฺตํ โหติ.

กัน คือ มีสภาวะแตกต่างกัน ไม่เหมือนกันและกัน, ฉะนั้น จึงตรัสเรียกว่า นานัตตสัญญา. ชื่อว่า เพราะการไม่ทำไว้ในใจ ก็คือเพราะไม่นึกถึง ไม่คำนึง ไม่พิจารณาซึ่งที่นานัตตสัญญาเหล่านั้น โดยประการทั้งปวง. มีอรรถาธิบายว่า เพราะเหตุที่ไม่นึกถึง, ไม่ทำไว้ในใจ, ไม่พิจารณาซึ่งนานัตตสัญญาเหล่านั้น ฉะนั้น.

ยสฺมา เจตฺถ ปุริมา รูปสญฺญา ปฏิฆสญฺญา จ อิมินาว ฌาเนน นิพฺพตฺเต ภเวปิ น วิชฺชนฺติ. ปเคว ตสฺมึ ภเว อิมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรณกาเล, ตสฺมา ตาสํ สมติกฺกมา อตฺถงฺคมาติ เทฺวธาปิ อภาโวเยว วุตฺโต. นานตฺตสญฺญาสุ ปน ยสฺมา อฏฺฐ กามาวจรกุสลสญฺญา, นว กิริยสญฺญา, ทสากุสลสญฺญาติ อิมา สตฺตวีสติสญฺญา อิมินา ฌาเนน นิพฺพตฺเต ภเว วิชฺชนฺติ, ตสฺมา ตาสํ อมนสิการาติ วุตฺตนฺติ

อนึ่ง พึงทราบว่า เพราะเหตุที่ในสัญญาเหล่านี้ สัญญา ๒ ข้างต้น คือรูปสัญญา และปฏิฆสัญญา ย่อมไม่มีแม้ในภพที่บังเกิดแล้ว ด้วยฌานนี้เทียว จะป่วยกล่าวไปไยถึงในเวลาที่เข้าฌานนี้ อยู่ในภพนั้นเล่า, ฉะนั้น จึงตรัสถึงความไม่มีแม้โดย ๒ ประการนั้นเทียว ว่า เพราะความก้าวล่วงเสียได้ เพราะการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้ แห่งสัญญาเหล่านั้น ดังนี้. ส่วนในนานัตตสัญญาทั้งหลาย เพราะเหตุที่สัญญา ๒๗ เหล่านี้ คือ กามาวจรกุศลสัญญา ๘,

เวทิตพฺพํ. ตตฺราปิ หิ อิมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรนฺโต ตาสํ อมนสิการาเยว อุปสมฺปชฺช วิหรติ, ตา ปน มนสิกโรนฺโต อสมาปนฺโน โหตีติ.

กิริยาสัญญา ๙, อกุศลสัญญา ๑๐ ยังมีได้ในภพที่บังเกิดแล้วด้วยฌานนี้, ฉะนั้น จึงตรัสไว้ว่า <u>เพราะการไม่ทำไว้ในใจ</u> ซึ่งนานัตตสัญญาเหล่านั้น ดังนี้. จริงอยู่ พระโยคาวจร เมื่อจะเข้าถึงฌานนี้อยู่ แม้ในภพนั้นย่อมเข้าถึงอยู่ได้ ก็เพราะการไม่ทำไว้ในใจซึ่งนานัตตสัญญาเหล่านั้นนั่นเอง, ด้วยว่า เมื่อทำไว้ในใจซึ่งนานัตตสัญญาเหล่านั้นอยู่ ก็ชื่อว่า เป็นผู้ที่ยังไม่เข้าฌานฉะนี้แล.

สงฺเขปโต เจตฺถ <u>รูปสญฺญานํ</u> <u>สมติกฺกมาติ</u> อิมินา สพฺพรูปาวจรธมฺมานํ ปหานํ วุตฺตํ. <u>ปฏิฆสญฺญานํ</u> <u>อตฺถงฺคมา</u> <u>นานตฺตสญฺญานํ</u> <u>อมนสิการาติ</u> อิมินา สพฺเพสํ กามาวจรจิตฺตเจตสิกานํ ปหานญฺจ อมนสิกาโร จ วุตฺโตติ เวทิตพฺโพ.

ส่วนว่าโดยสังเขป ในคำเหล่านี้ พึงทราบว่า ด้วยคำว่า <u>เพราะความก้าวล่วงเสียได้ซึ่งรูปสัญญา</u> นี้ ตรัสการละรูปาวจรธรรมทั้งปวง. ด้วยคำว่า <u>เพราะการถึงความตั้งอยู่ไม่ได้แห่งปฏิฆสัญญา</u> <u>เพราะการไม่ทำไว้ในใจซึ่งนานัตตสัญญา</u> นี้ ตรัสการละ และการไม่ทำไว้ในใจซึ่งกามาวจรจิต และเจตสิกทั้งปวง ดังนี้.

ม.ล.ศรีฟ้า มหาวรรณ์

อุทิศส่วนกุศลให้ ม.ร.ว.สนั่น และนางบัวจันทร์ ลดาวัลย์

๒๘๐. อนนฺโต อากาโสติ เอตฺถ นาสฺส อุปฺปาทนฺโต วา วยนฺโต วา ปญฺญายตีติ อนนฺโต. อากาโสติ กสิณุคฺฆาฏิมากาโส วุจฺจติ. มนสิการวเสนาปิ เจตฺถ อนนฺตตา เวทิตพฺพา. เตเนว วิภงฺเค วุตฺตํ "ตสฺมึ อากาเส จิตฺตํ ฐเปติ, สณฺฐเปติ, อนนฺตํ ผรติ, เตน วุจฺจติ อนนฺโต อากาโส"ติ?[๑]

๒๘๐. ในข้อว่า อนนฺโต อากาโส นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ ว่า อากาศ ชื่อว่า อนนฺโต (หาที่สุดมิได้) เพราะอรรถว่าไม่ปรากฏที่สุดคือความเกิดขึ้น หรือที่สุดคือความดับไป. ตรัสเรียกกสิณุคฆาฏิมากาส (อากาศตรงที่เพิกกสิณไป) ว่า อากาโส. อนึ่ง พึงทราบถึงภาวะที่หาที่สุดมิได้ในอากาศนี้ (ว่า มีได้) แม้ด้วยอำนาจแห่งมนสิการ. เพราะเหตุนั้นนั่นเอง จึงตรัสไว้ในคัมภีร์พระวิภังค์ว่า "ภิกษุย่อมตั้งจิตไว้, ดำรงจิตไว้ ในอากาศนั้น, ชื่อว่าย่อมแผ่ไปหาที่สุดมิได้, เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า อนนฺโต อากาโส" ดังนี้.

อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ เอตฺถ ปน นาสฺส อนฺโตติ อนนฺตํ, อากาสํ อนนฺตํ อากาสานนฺตํ, อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจํ, ตํ อากาสานญฺจํ อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนมสฺส

ส่วนในข้อว่า อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ (จึงเข้าถึงอากาสานัญจายตนะอยู่) นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ ชื่อว่าอนันตะ เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งหาที่สุดมิได้, อากาศเป็นสิ่งหาที่สุดมิได้ จึงชื่อว่า

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๔.

ม.ล.ศรีฟ้า มหาวรรณ์
อุทิศส่วนกุศลให้ ม.ร.ว.สนั่น และนางบัวจันทร์ ลดาวัลย์

สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส เทวานํ เทวายตนมิวาติ อากาสานญฺจายตนํ.

อากาสานันตะ, อากาสานันตะนั่นเอง เป็นอากาสานัญจะ, ฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม มีอากาสานัญจะนั้น เป็นอายตนะ โดยความหมายว่า เป็นที่ตั้งอาศัย ดุจเทวายตนะ (ที่อยู่ของเทวดา) แห่งเทวดาทั้งหลาย ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ฌานนี้จึงชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ.

อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ[1] ตํ อากาสานญฺจายตนํ ปตฺวา นิปฺผาเทตฺวา ตทนุรูเปน อิริยาปถวิหาเรน วิหรติ. อยํ อากาสานญฺจายตนกมฺมฏฺฐาเน วิตฺถารกถา.

สองบทว่า อุปสมฺปชฺช วิหรติ (เข้าถึงอยู่) ความว่า ถึง คือทำอากาสานัญจายตนะนั้น ให้เสร็จแล้วอยู่ด้วยอิริยาบถวิหาร อันเหมาะสมต่อฌานนั้น. นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในอากาสานัญจายตนกรรมฐาน.

วิญฺญาณญฺจายตนกถา

กถาว่าด้วยวิญญาณัญจายตนะ

๒๘๑. วิญฺญาณญฺจายตนํ ภาเวตุกาเมน ปน ปญฺจหากาเรหิ อากาสานญฺจายตน-

๒๘๑. ส่วนพระโยคาวจรผู้ใคร่เจริญวิญญาณัญจายตนะ ผู้ได้สั่งสมวสีภาวะ

---

[1] ฉ. วิหรตีติ.

ม.ล.ศรีฟ้า มหาวรรณ์
อุทิศส่วนกุศลให้ ม.ร.ว.สนั่น และนางบัวจันทร์ ลดาวัลย์

สมาปตฺติยํ จิณฺณวสีภาเวน "อาสนฺน-รูปาวจรชฺฌานปจฺจตฺถิกา อยํ สมาปตฺติ, โน จ วิญฺญาณญฺจายตนมิว สนฺตา"ติ อากาสานญฺจายตเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตตฺถ นิยนฺตึ[1] ปริยาทาย วิญฺญาณญฺจายตนํ สนฺตโต มนสิกริตฺวา ตํ อากาสํ ผริตฺวา ปวตฺตวิญฺญาณํ "วิญฺญาณํ วิญฺญาณนฺ"ติ ปุนปฺปุนํ อาวชฺชิตพฺพํ, มนสิกาตพฺพํ, ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ. ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ กาตพฺพํ. "อนนฺตํ อนนฺตนฺ"ติ ปน มนสิกาตพฺพํ[2]

ในอากาสานัญจายตนสมาบัติ โดยอาการ ๕ แล้ว เล็งเห็นโทษในอากาสานัญจายตนะว่า "สมาบัตินี้ มีข้าศึกคือรูปาวจรฌานอยู่ใกล้, และจะสงบเหมือนอย่างวิญญาณัญจายตนะ ก็หาไม่" ดังนี้ ทำความอาลัยในอากาสานัญจายตนะนั้น ให้สิ้นไป แล้วทำไว้ในใจซึ่งวิญญาณัญจายตนะว่าเป็นธรรมสงบ แล้วพึงนึก พึงทำไว้ในใจ พึงพิจารณาซึ่งวิญญาณที่เป็นไปแผ่ไปยังอากาศนั้น แล้ว ๆ เล่า ๆ ว่า "วิญฺญาณํ วิญฺญาณํ (วิญญาณ วิญญาณ)" ดังนี้. พึงกระทำให้เป็นสิ่งที่ความตรึกจดได้แล้ว ให้เป็นสิ่งที่ความตรึกวิเศษจดได้แล้ว. แต่อย่าพึงมนสิการว่า "อนนฺตํ อนนฺตํ (ไม่มีที่สุด ไม่มีที่สุด)".

ตสฺเสวํ ตสฺมึ นิมิตฺเต ปุนปฺปุนํ จิตฺตํ จาเรนฺตสฺส นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ, สติ สนฺติฏฺฐติ, อุปจาเรน จิตฺตํ

เมื่อเธอทำจิตให้เที่ยวไป ในนิมิตนั้น ซ้ำ ๆ ซาก ๆ อยู่อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายก็ย่อมราบคาบไป, สติย่อมดำรงมั่น, จิต

---

[1] ฉ. นิกนฺตึ.
[2] ฉ. น มนสิกาตพฺพํ.

สมาธิยติ. โส ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ อาเสวติ, ภาเวติ, พหุลีกโรติ. ตสฺเสวํ กโรโต อากาเส อากาสานญฺจายตนํ วิย อากาสผุฏฺเฐ วิญฺญาเณ วิญฺญาณญฺจายตนจิตฺตํ อปฺเปติ. อปฺปนานโย ปเนตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ. เอตฺตาวตา เจส "สพฺพโส อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี"ติ[๑] วุจฺจติ.

ย่อมตั้งมั่นโดยชอบด้วยอุปจารฌาน. พระโยคาวจรนั้น ย่อมเสพ, ย่อมเจริญ, ย่อมกระทำให้มาก บ่อย ๆ ซึ่งนิมิตนั้น. เมื่อเธอกระทำอยู่อย่างนี้ วิญญาณัญจายตนจิตก็ย่อมถึงอัปปนาในวิญญาณที่กระทบถึงอากาศ เหมือนอย่างที่ อากาสานัญจายตนจิตถึงอัปปนาในอากาศฉะนั้น. ส่วนนัยแห่งอัปปนาในวิญญาณัญจายตนะนี้ พึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วนั่นแหละ เถิด. ก็โดยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ ย่อมกล่าวถึงพระโยคาวจรผู้นี้ได้ว่า "ก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะได้ โดยอาการทั้งปวงแล้ว เมื่อทำไว้ในใจอย่างนี้ว่า 'อนนฺตํ วิญฺญาณํ (วิญญาณหาที่สุดมิได้)' ดังนี้ ก็เข้าถึงวิญญาณัญจายตนะอยู่" ดังนี้.

๒๘๒. ตตฺถ __สพฺพโสติ__ อิทํ วุตฺตนยเมว. __อากาสานญฺจายตนํ__

๒๘๒. ในปาฐะเหล่านั้น บทว่า __สพฺพโส__ นี้ มีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว(คือ

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๐.

สมติกฺกมฺมาติ เอตฺถ ปน ปุพฺเพ วุตฺตนเยน ฌานมฺปิ อากาสานญฺจายตนํ, อารมฺมณมฺปิ. อารมฺมณมฺปิ หิ ปุริมนเยเนว อากาสานญฺจญฺจ ตํ ปฐมสฺส อารุปฺปชฺฌานสฺส อารมฺมณตฺตา เทวานํ เทวายตนํ วิย อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนญฺจาติ อากาสานญฺจายตนํ. ตถา อากาสานญฺจญฺจ ตํ ตสฺส ฌานสฺส สญฺชาติเหตุตฺตา "กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนนฺ"ติอาทีนิ วิย สญฺชาติเทสฏฺเฐน อายตนญฺจาติปิ อากาสานญฺจายตนํ. เอวเมตํ ฌานญฺจ อารมฺมณญฺจาติ อุภยมฺปิ อปฺปวตฺติกรเณน จ อมนสิกาเรน จ สมติกฺกมิตฺวาว ยสฺมา อิทํ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ, ตสฺมา อุภยมฺเปตํ เอกชฺฌํ กตฺวา "อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมา"ติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

มีนัยเดียวกันกับที่กล่าวไว้ ในอากาสานัญจายตนะ). ส่วนในข้อว่า อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม (ก้าวล่วงอากาสานัญจายตนะได้แล้ว) นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ แม้ฌานก็ชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ แม้อารมณ์ก็ชื่อว่าอากาสานัญจายตนะ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนต้น. จริงอยู่ แม้อารมณ์ก็ชื่อว่า อากาสานัญจายตนะ เพราะอรรถว่า ชื่อว่าอากาสานัญจะ (อากาศหาที่สุดมิได้) ตามนัยก่อนนั่นแหละด้วย อากาสานัญจะนั้น เพราะความที่เป็นอารมณ์ของอรูปฌานดวงแรก จึงชื่อว่า เป็นอายตนะ โดยความหมายว่าเป็นที่ตั้งอาศัย ดุจเทวายตนะแห่งเทวดาทั้งหลายด้วย ดังนี้. (อีกนัยหนึ่ง) อารมณ์ ชื่อว่าอากาสานัญจายตนะ เพราะอรรถว่า ชื่อว่าอากาสานัญจะ ตามนัยนั้นด้วย อากาสานัญจะนั้น ชื่อว่า เป็นอายตนะ โดยความหมายว่าเป็นประเทศที่เกิด เหมือนอย่างคำว่า "กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนํ (แคว้นกัมโพชาเป็น

อายตนะ คือ เป็นประเทศที่เกิดแห่งม้าทั้งหลาย)" เป็นต้น เพราะความเป็นเหตุเกิดแห่งฌานนั้นด้วยดังนี้ก็ได้. เพราะเหตุที่พระโยคาวจรก้าวล่วงธรรมชาติทั้ง ๒ คือ ฌานและอารมณ์นี้ อย่างนี้ ด้วยการกระทำไม่ให้เป็นไป และด้วยการไม่ทำไว้ในใจได้แล้วเท่านั้น จึงจะพึงเข้าถึงวิญญาณัญจายตนะนี้ อยู่ได้, ฉะนั้น จึงพึงทราบว่า คำว่า "อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม" นี้ ตรัสรวมเอาธรรมชาติ แม้ทั้ง ๒ นี้เข้าด้วยกัน.

อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ ตญฺเญว อนนฺโต อากาโสติ เอวํ ผริตฺวา ปวตฺตวิญฺญาณํ "อนนฺตํ วิญฺญาณนฺ"ติ เอวํ มนสิกโรนฺโตติ วุตฺตํ โหติ. มนสิการวเสน วา อนนฺตํ. โส หิ ตํ อากาสารมฺมณํ[๑] อนวเสสโต มนสิกโรนฺโต

สองบทว่า อนนฺตํ วิญฺญาณํ มีอรรถาธิบายว่า เมื่อทำไว้ในใจซึ่งวิญญาณที่เป็นไปแผ่ไปอย่างนี้ว่า อนนฺโต อากาโส (อากาศหาที่สุดมิได้) ดวงนั้นนั่นแหละ อย่างนี้ ว่า "อนนฺตํ วิญฺญาณํ (วิญญาณหาที่สุดมิได้)". ดังนี้. อีกอย่างหนึ่ง วิญญาณชื่อว่า อนนฺตํ

---

[๑] ฉ. อากาสารมฺมณํ วิญฺญาณํ.

"อนนฺตนฺ"ติ มนสิกโรติ. ยมฺปิ[๑] วิภงฺเค วุตฺตํ "อนนฺตํ วิญฺญาณนฺติ, ตญฺเญว อากาสํ วิญฺญาเณน ผุฏฺฐํ มนสิกโรติ, อนนฺตํ ผรติ, เตน วุจฺจติ อนนฺตํ วิญฺญาณนฺ"ติ.[๒]

(หาที่สุดมิได้) ก็ด้วยอำนาจแห่งการทำไว้ในใจ. จริงอยู่พระโยคาวจรนั้น เมื่อทำไว้ในใจซึ่งวิญญาณอันมีอากาศเป็นอารมณ์นั้นไปโดยไม่มีเหลือ ก็ชื่อว่า ทำไว้ในใจว่า "อนนฺตํ (หาที่สุดมิได้)". แม้คำที่ตรัสไว้ในคัมภีร์พระวิภังค์ว่า "สองบทว่า อนนฺตํ วิญฺญาณํ ความว่า ภิกษุย่อมกระทำไว้ในใจซึ่งอากาศ ที่วิญญาณกระทบแล้วนั้นนั่นแหละ, ชื่อว่า ย่อมแผ่ไป หาที่สุดมิได้, เพราะ-เหตุนั้น จึงเรียกว่า อนนฺตํ วิญฺญาณํ" ดังนี้อันใด.

ตตฺถ <u>วิญฺญาเณนาติ</u> อุปโยคฏฺเฐ กรณวจนํ เวทิตพฺพํ. เอวํ หิ อฏฺฐกถาจริยา ตสฺส อตฺถํ วณฺณยนฺติ, อนนฺตํ ผรติ[๒] ตญฺเญว อากาสํ ผุฏฺฐํ วิญฺญาณํ มนสิกโรตีติ วุตฺตํ โหติ.

ในข้อนั้น บทว่า <u>วิญฺญาเณน</u> พึงทราบว่า เป็นตติยาวิภัตติ (ใช้) ในอรรถแห่งทุติยาวิภัตติ(แปลว่า "ซึ่งวิญญาณ"). เพราะว่า พระอรรถกถาจารย์ทั้งหลาย พรรณนาอรรถแห่งคำนั้นไว้อย่างนี้, มีอรรถาธิบายว่า ย่อมแผ่ไปหาที่สุดมิได้ คือ ย่อมกระทำ

---

[๑] ฉ. ยมฺปน.
[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๔.

ไว้ในใจซึ่งวิญญาณ ที่กระทบถึงอากาศนั้นนั่นแหละ ดังนี้.

วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ เอตฺถ ปน นาสฺส อนฺโตติ อนนฺตํ. อนนฺตเมว อานญฺจํ. วิญฺญาณํ อานญฺจํ วิญฺญาณานญฺจนฺติ อวตฺวา วิญฺญาณญฺจนฺติ วุตฺตํ. อยํ เหตฺถ รุฬฺหิสทฺโท. ตํ วิญฺญาณญฺจํ อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนมสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส เทวานํ เทวายตนมิวาติ วิญฺญาณญฺจายตนํ. เสสํ ปุริมสทิสเมวาติ. อยํ วิญฺญาณญฺจายตนกมฺมฏฺฐาเน วิตฺถารกถา.

ส่วนในข้อว่า วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ชื่อว่า อนันตะ เพราะอรรถว่า เป็นสิ่งหาที่สุดมิได้. อนันตะนั่นเอง เป็นอานัญจะ. ท่านไม่กล่าวว่า วิญญาณ เป็นอานัญจะ จึงชื่อว่า วิญญาณานัญจะ กลับกล่าวว่า วิญญาณัญจะ. เพราะว่า นี้เป็นรุฬฺหิ-ศัพท์ (ศัพท์ที่นิยมใช้)ในอรรถนี้. ฌานนี้ พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม มีวิญญาณัญจะนั้นเป็นอายตนะ โดยความหมายว่า เป็นที่ตั้งอาศัย ดุจเทวายตนะแห่งเทวดาทั้งหลาย เพราะเหตุนั้น ฌานนี้ จึงชื่อว่า วิญญาณัญจายตนะ. คำที่เหลือ ก็มีอรรถเหมือนกันกับที่กล่าวไว้ก่อน ๆ นั่นเองแล. นี้เป็นกถาโดยพิสดารในวิญญาณัญจายตนกรรมฐาน.

อากิญฺจญฺญายตนกถา

๒๘๓. อากิญฺจญฺญายตนํ ภาเวตุกาเมน ปน ปญฺจหากาเรหิ วิญฺญาณญฺจายตนสมาปตฺติยํ จิณฺณวสีภาเวน "อาสนฺนอากาสานญฺจายตนปจฺจตฺถิกา อยํ สมาปตฺติ, โน จ อากิญฺจญฺญายตนมิว สนฺตา"ติ วิญฺญาณญฺจายตเน อาทีนวํ ทิสฺวา ตตฺถ นิยนฺตึ[๑] ปริยาทาย อากิญฺจญฺญายตนํ สนฺตโต มนสิกริตฺวา ตสฺเสว วิญฺญาณญฺจายตนารมฺมณภูตสฺส อากาสานญฺจายตนวิญฺญาณสฺส อภาโว สุญฺญตา วิวิตฺตากาโร มนสิกาตพฺโพ. กถํ ? ตํ วิญฺญาณํ อมนสิกริตฺวา "นตฺถิ นตฺถี"ติ วา, "สุญฺญํ สุญฺญนฺ"ติ วา, "วิวิตฺตํ วิวิตฺตนฺ"ติ วา ปุนปฺปุนํ อาวชฺชิตพฺพํ, มนสิกาตพฺพํ, ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ, ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ กาตพฺพํ.

กถาว่าด้วยอากิญจัญญายตนะ

๒๘๓. ส่วนพระโยคาวจรผู้ใคร่เจริญอากิญจัญญายตนะ ผู้ได้สั่งสมวสีภาวะในวิญญาณัญจายตนสมาบัติ โดยอาการ ๕ แล้ว เล็งเห็นโทษในวิญญาณัญจายตนสมาบัติ ว่า "สมาบัตินี้ มีข้าศึก คือ อากาสานัญจายตนะอยู่ใกล้, และจะสงบเหมือนอย่างอากิญจัญญายตนะ ก็หาไม่" ดังนี้ แล้วก็ทำความอาลัยในวิญญาณัญจายตนะนั้น ให้สิ้นไป ทำไว้ในใจซึ่งอากิญจัญญายตนะนั้น ว่าเป็นธรรมสงบ แล้วพึงทำไว้ในใจถึงความไม่มี คือ ความว่างเปล่า อาการที่ว่างเว้นไปแห่งอารมณ์นั้นนั่นแหละ คือแห่งอากาสานัญจายตนวิญญาณ อันเป็นอารมณ์ของวิญญาณัญจายตนะ. คืออย่างไร ? คือ ไม่ทำไว้ในใจซึ่งวิญญาณนั้น แล้วพึงนึกถึง, พึงทำไว้ในใจ, พึงพิจารณาไปแล้ว ๆ เล่า ๆ

---

[๑] ฉ. นิกนฺตึ.

ว่า "นตฺถิ นตฺถิ (ไม่มี ไม่มี)", หรือว่า "สุญฺญํ สุญฺญํ (ว่างเปล่า ว่างเปล่า)", หรือว่า "วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ (ว่างเว้น ว่าง-เว้น)" ดังนี้, พึงกระทำให้เป็นสิ่งที่ความตรึกจดได้แล้ว ความตรึกวิเศษจดได้แล้ว.

ตสฺเสวํ ตสฺมึ นิมิตฺเต จิตฺตํ จาเรนฺตสฺส นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ, สติ สนฺติฏฺฐติ, อุปจาเรน จิตฺตํ สมาธิยติ. โส ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ อาเสวติ, ภาเวติ, พหุลีกโรติ, ตสฺเสวํ กโรโต อากาสผุฏฺเฐ มหคฺคตวิญฺญาเณ วิญฺญาณญฺจายตนมิว ตสฺเสว อากาสํ ผริตฺวา ปวตฺตสฺส มหคฺคตวิญฺญาณสฺส สุญฺญวิวิตฺตนตฺถิภาเว อากิญฺจญฺญายตนจิตฺตํ อปฺเปติ. เอตฺถาปิ จ อปฺปนานโย วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ.

เมื่อเธอทำจิตให้เที่ยวไป ในนิมิตนั้น (ซ้ำ ๆ ซาก ๆ) อยู่อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายก็ย่อมราบคาบไป, สติย่อมดำรงมั่น, จิตย่อมตั้งมั่นโดยชอบด้วยอุปจารฌาน. พระ-โยคาวจรนั้น ย่อมเสพ, ย่อมเจริญ, ย่อมกระทำให้มากบ่อย ๆ ซึ่งนิมิตนั้น, เมื่อเธอกระทำอยู่อย่างนี้ อากิญจัญญายตนจิต ก็ย่อมถึงอัปปนา ในความว่างเปล่า ความว่าง-เว้นไป และความไม่มีแห่งมหัคคตวิญญาณอันเป็นไป แผ่ไปยังอากาศนั้นนั่นเทียว ดังวิญญาณัญจายตนะ ถึงอัปปนาอยู่ในมหัคคต-วิญญาณที่แผ่อยู่ที่อากาศ ฉะนั้น. ส่วนนัยแห่งอัปปนา แม้ในอากิญจัญญายตนะนี้ ก็พึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วนั่นแหละ.

อยํ ปน วิเสโส, ตสฺมึ หิ อปฺปนาจิตฺเต อุปฺปนฺเน โส ภิกฺขุ ยถา นาม ปุริโส มณฺฑลมาลาทีสุ เกนจิเทว กรณีเยน สนฺนิปติตํ ภิกฺขุสํฆํ ทิสฺวา กตฺถจิ คนฺตฺวา สนฺนิปาตกิจฺจาวสาเนว อุฏฺฐาย ปกฺกนฺเตสุ ภิกฺขูสุ อาคนฺตฺวา ทฺวาเร ฐตฺวา ปุน ตํ ฐานํ โอโลเกนฺโต สุญฺญเมว ปสฺสติ, วิวิตฺตเมว ปสฺสติ. นาสฺส เอวํ โหติ "เอตฺตกา นาม ภิกฺขู กาลกตา[๑] วา ทิสาปกฺกนฺตา วา"ติ, อถโข สุญฺญมิทํ วิวิตฺตนฺติ นตฺถิภาวเมว ปสฺสติ, เอวเมว ปุพฺเพ อากาเส ปวตฺติตํ วิญฺญาณํ[๒] วิญฺญาณญฺจายตนชฺฌานจกฺขุนา ปสฺสนฺโต วิหริตฺวา "นตฺถิ นตฺถี"ติอาทินา ปริกมฺมมนสิกาเรน อนฺตรหิเต ตสฺมึ วิญฺญาเณ ตสฺส อปคมสงฺขาตํ อภาวเมว

ส่วนต่อไปนี้ เป็นข้อที่แปลกไป, คือว่า เมื่ออัปปนาจิตนั้น เกิดขึ้นแล้ว ภิกษุนั้น ในกาลก่อน เห็นวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ ด้วยจักษุคือวิญญาณัญจายตนฌานอยู่แล้ว เมื่อวิญญาณนั้นอันตรธานไป เพราะการทำไว้ในใจคือการบริกรรม โดยนัยว่า "นตฺถิ นตฺถิ (ไม่มี ไม่มี)" เป็นต้น ก็ย่อมเล็งเห็นเฉพาะความไม่มี กล่าวคือความปราศไปแห่งวิญญาณนั้นเท่านั้นอยู่, เปรียบเหมือนว่าบุรุษคนหนึ่ง เห็นหมู่ภิกษุประชุมกันอยู่ ด้วยกรณียกิจบางอย่าง ณ สถานที่มีโรงกลมเป็นต้น แล้วก็ไปในที่บางแห่งเสีย เมื่อภิกษุทั้งหลายลุกขึ้นหลีกไปแล้ว ในคราวเสร็จกิจประชุม ก็มายืนที่ประตู แลดูสถานที่นั้นอีก ก็เห็นแต่ที่ว่างเปล่าเท่านั้น, ก็พบแต่ที่ว่างเว้นเท่านั้น. เขาไม่มีความคิดอย่างนี้ว่า "ภิกษุจำนวนเท่านี้ กระทำกาลกิริยา

---

[๑] ฉ. กาลงฺกตา.

[๒] ฉ. ปวตฺติตวิญฺญาณํ.

ปสฺสนฺโต วิหรติ. เอตฺตาวตา เจส "สพฺพโส วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺม นตฺถิ กิญฺจีติ อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี"ติ[1] วุจฺจติ.

เสียแล้ว หรือว่าหลีกไปในทิศทั้งหลายแล้ว" ดังนี้, แต่ว่า จะเห็นอยู่แต่ความไม่มีอย่างนี้ว่า สถานที่นี้ว่างเปล่า ว่างเว้น ดังนี้เท่านั้นอยู่ฉะนั้น. ก็โดยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ ย่อมกล่าวถึงพระโยคาวจรผู้นี้ได้ว่า "ก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะได้โดยอาการทั้งปวงแล้ว เมื่อทำไว้ในใจอย่างนี้ว่า 'นตฺถิ กิญฺจิ (สักหน่อยหนึ่งก็ไม่มี)' ดังนี้ ก็เข้าถึงอากิญจัญญายตนะอยู่" ดังนี้.

๒๘๔. อิธาปิ สพฺพโสติ อิทํ วุตฺตนยเมว. วิญฺญาณญฺจายตนนฺติ เอตฺถาปิ จ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว ฌานมฺปิ วิญฺญาณญฺจายตนํ อารมฺมณมฺปิ. อารมฺมณมฺปิ หิ ปุริมนเยเนว วิญฺญาณญฺจญฺจ ตํ ทุติยสฺส อารุปฺปชฺฌานสฺส อารมฺมณตฺตา เทวานํ เทวายตนํ วิย อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนญฺจาติ

๒๘๔. แม้ในที่นี้ บทว่า สพฺพโส นี้ก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. ส่วนในบทว่า วิญฺญาณญฺจายตนํ แม้นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ แม้ฌานก็ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ แม้อารมณ์ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนต้น. จริงอยู่ แม้อารมณ์ก็ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ เพราะอรรถว่า ชื่อว่าวิญญาณัญจะ (วิญญาณหาที่สุดมิได้)

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๐, ที. มหา. ๑๐/๘๓.

วิญฺญาณญฺจายตนํ. ตถา วิญฺญาณญฺจญฺจ ตํ ตสฺเสว ฌานสฺส สญฺชาติเหตุตฺตา "กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนนฺ"ติอาทีนิ วิย สญฺชาติเทสฏฺเฐน อายตนญฺจาติปิ วิญฺญาณญฺจายตนํ. เอวเมตํ ฌานญฺจ อารมฺมณญฺจาติ อุภยมฺปิ อปฺปวตฺติกรเณน จ อมนสิกาเรน จ สมติกฺกมิตฺวาว ยสฺมา อิทํ อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ, ตสฺมา อุภยมฺเปตํ เอกชฺฌํ กตฺวา วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมาติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

ตามนัยก่อนนั่นแหละด้วย วิญญาณัญจะนั้น เพราะความที่เป็นอารมณ์ ของอรูปฌานดวงที่ ๒ จึงชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยความหมายว่า เป็นที่ตั้งอาศัย ดุจเทวายตนะแห่งเทวดาทั้งหลายด้วย ดังนี้. (อีกนัยหนึ่ง) อารมณ์ชื่อว่าวิญญาณัญจายตนะ เพราะอรรถว่า ชื่อว่าวิญญาณัญจะ ตามนัยนั้นด้วย วิญญาณัญจะนั้น เป็นอายตนะ โดยความหมายว่า เป็นประเทศที่เกิด เหมือนอย่างคำว่า "กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนํ (แคว้นกัมโพชาเป็นอายตนะ คือ เป็นประเทศที่เกิดแห่งม้าทั้งหลาย)" เป็นต้น เพราะความเป็นเหตุเกิด แห่งฌานนั้นนั่นแหละด้วย ดังนี้ก็ได้. เพราะเหตุที่พระโยคาวจร ก้าวล่วงธรรมชาติทั้ง ๒ คือ ฌานและอารมณ์นี้ อย่างนี้ ด้วยการกระทำไม่ให้เป็นไป และด้วยการไม่ทำไว้ในใจได้แล้วเท่านั้น จึงจะพึงเข้าถึงอากิญจัญญายตนะนี้ อยู่ได้, ฉะนั้น พึงทราบว่า คำว่า

วิญญาณญจายตนํ สมติกฺกมฺม นี้ ตรัสรวมเอาธรรมชาติแม้ทั้ง ๒ นี้ เข้าด้วยกัน.

นตฺถิ กิญฺจีติ นตฺถิ นตฺถิ, สุญฺญํ สุญฺญํ, วิวิตฺตํ วิวิตฺตนฺติ เอวํ มนสิกโรนฺโตติ วุตฺตํ โหติ. ยมฺปิ วิภงฺเค วุตฺตํ "นตฺถิ กิญฺจีติ ตญฺเญว วิญฺญาณํ อภาเวติ วิภาเวติ อนฺตรธาเปติ นตฺถิ กิญฺจีติ ปสฺสติ, เตน วุจฺจติ นตฺถิ กิญฺจี"ติ[1] ตํ กิญฺจาปิ ขยโต สมฺมสนํ วิย วุตฺตํ, อถขฺวสฺส เอวเมว อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. ตํ หิ วิญฺญาณํ อนาวชฺเชนฺโต อมนสิกโรนฺโต อปจฺจเวกฺขนฺโต เกวลมสฺส นตฺถิภาวํ สุญฺญภาวํ วิวิตฺตภาวเมว มนสิกโรนฺโต อภาเวติ วิภาเวติ อนฺตรธาเปตีติ วุจฺจติ, น อญฺญถาติ.

สองบทว่า นตฺถิ กิญฺจิ มีอรรถาธิบายว่า เมื่อทำไว้ในใจอย่างนี้ว่า นตฺถิ นตฺถิ (ไม่มี ไม่มี), สุญฺญํ สุญฺญํ (ว่างเปล่า ว่างเปล่า), วิวิตฺตํ วิวิตฺตํ (ว่างเว้น ว่างเว้น) ดังนี้. แม้พระดำรัสที่ตรัสไว้ในคัมภีร์พระวิภังค์ว่า "สองบทว่า นตฺถิ กิญฺจิ ความว่า ภิกษุย่อมทำวิญญาณนั้นนั่นแหละ ไม่ให้มี คือ ทำให้ปราศไป ทำให้อันตรธานไปเห็นอยู่ว่า สักหน่อยหนึ่งก็ไม่มี, เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า นตฺถิ กิญฺจิ" ดังนี้ แม้ใด, พระดำรัสนั้นตรัสไว้ราวกะตรัสถึงการพิจารณาว่าสิ้นไป ก็จริง, ถึงกระนั้น บัณฑิตพึงทราบความหมายของปาฐะนั้น ตามประการที่กล่าวแล้วนั่นแหละ. เพราะว่า เมื่อไม่นึกถึง ไม่ทำไว้ในใจ

---

[1] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๕.

ม.ล.ศรีฟ้า มหาวรรณ์
อุทิศส่วนกุศลให้ นายบุญทัศน์ มหาวรรณ์

ไม่พิจารณาซึ่งวิญญาณนั้น ทำไว้ในใจเฉพาะความไม่มี คือ ความว่างเปล่า ความว่าง-เว้นไปแห่งวิญญาณนี้ล้วน ๆ เท่านั้น ก็เรียกว่า ทำไม่ให้มี คือทำให้ปราศไป ทำให้อันตรธานไป, ไม่ใช่โดยประการอื่น ฉะนี้แล.

อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ เอตฺถ ปน นาสฺส กิญฺจนนฺติ อกิญฺจนํ, อนฺตมโส ภงฺคมตฺตมฺปิ อสฺส อวสิฏฺฐํ นตฺถีติ วุตฺตํ โหติ. อกิญฺจนสฺส ภาโว อากิญฺจญฺญํ, อากาสานญฺจายตน-วิญฺญาณาปคมสฺเสตํ อธิวจนํ. ตํ อากิญฺจญฺญํ อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนมสฺส ฌานสฺส เทวานํ เทวายตนมิวาติ อากิญฺจญฺญายตนํ. เสสํ ปุริมสทิสเมวาติ. อยํ อากิญฺจญฺญายตนกมฺมฏฺฐาเน วิตฺถารกถา.

ส่วนในข้อว่า อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ วิญญาณ ชื่อว่า อกิญจนะ เพราะอรรถว่า สักหน่อยหนึ่งก็ไม่มี, มีอรรถาธิบายว่า วิญญาณนี้ ไม่มี สิ่งที่เหลืออยู่โดยที่สุด แม้เพียงความแตกดับไป (คือ แม้ขณะที่แตกดับไป ก็ไม่มีเหลือ). ภาวะแห่งอกิญจนะ ชื่อว่า อากิญจัญญะ (ภาวะที่วิญญาณสักหน่อยหนึ่งก็ไม่มี), คำว่า อากิญจัญญะนี้ เป็นชื่อ ของความปราศไปแห่งอากาสานัญ-จายตนวิญญาณ. อากิญจัญญะนั้น ชื่อว่า เป็นอายตนะ โดยความหมายว่าเป็นที่ตั้งอาศัยแห่งฌานนี้ ดุจเทวายตนะแห่ง

ม.ล.ศรีฟ้า มหาวรรณ์
อุทิศส่วนกุศลให้ นายบุญทัศน์ มหาวรรณ์

เทวดาทั้งหลาย ฉะนั้น เพราะเหตุนั้น ฌานนี้ จึงชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ. คำที่เหลือ ก็มีอรรถเหมือนกับที่กล่าวไว้ก่อน ๆ นั่นเอง ฉะนี้แล. นี้เป็นกถาโดยพิสดารในอากิญจัญญายตนกรรมฐาน.

เนวสญฺญานาสญฺญายตนกถา

๒๘๕. เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ภาเวตุกาเมน ปน ปญฺจหากาเรหิ อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺติยํ จิณฺณวสีภาเวน "อาสนฺนวิญฺญาณญฺจายตนปจฺจตฺถิกา อยํ สมาปตฺติ, โน จ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ วิย สนฺตา"ติ วา "สญฺญา โรโค, สญฺญา คณฺโฑ, สญฺญา สลฺลํ, เอตํ สนฺตํ, เอตํ ปณีตํ ยทิทํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺ"ติ วา เอวํ อากิญฺจญฺญายตเน อาทีนวํ, อุปริ

กถาว่าด้วยเนวสัญญานาสัญญายตนะ

๒๘๕. ส่วนพระโยคีผู้ใคร่เจริญเนวสัญญานาสัญญายตนะ ผู้ได้สั่งสมวสีภาวะในอากิญจัญญายตนสมาบัติ โดยอาการ ๕ แล้ว เล็งเห็นโทษในอากิญจัญญายตนะ และอานิสงส์ในคุณวิเศษที่สูงขึ้นไป อย่างนี้ว่า "สมาบัตินี้ มีข้าศึกคือวิญญาณัญจายตนะอยู่ใกล้, และจะสงบเหมือนเนวสัญญานาสัญญายตนะก็หาไม่" ดังนี้ ก็ได้, ว่า "สัญญาเป็นดุจโรค, สัญญาเป็นดุจฝี, สัญญาเป็นดุจลูกศร, ธรรมชาติที่สงบ, ธรรมชาติที่

อานิสํสญฺจ ทิสฺวา อากิญฺจญฺญายตเน นิกนฺตึ ปริยาทาย เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สนฺตโต มนสิกริตฺวา สาว อภาวํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺติตา อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺติ "สนฺตา สนฺตา"ติ ปุนปฺปุนํ อาวชฺชิตพฺพา, มนสิกาตพฺพา, ปจฺจเวกฺขิตพฺพา, ตกฺกาหตา วิตกฺกาหตา กาตพฺพา.

ประณีตนี้ คือ เนวสัญญานาสัญญา" ดังนี้ ก็ได้ แล้วทำความอาลัยในอากิญจัญญายตนะให้สิ้นไปได้แล้ว ก็ทำไว้ในใจซึ่งเนวสัญญานาสัญญายตนะ ว่าเป็นธรรมสงบ พึงนึก, พึงทำไว้ในใจ, พึงพิจารณาอากิญจัญญายตนสมาบัตินั้นแหละ ที่ทำให้เป็นไป โดยกระทำความไม่มีให้เป็นอารมณ์ซ้ำ ๆ ซาก ๆ ว่า "สนฺตา สนฺตา (สงบ สงบ)" ดังนี้, พึงกระทำให้ความตรึกจดได้แล้ว ความตรึกวิเศษจดได้แล้ว.

ตสฺเสวํ ตสฺมึ นิมิตฺเต ปุนปฺปุนํ มานสํ จาเรนฺตสฺส นีวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ, สติ สนฺติฏฺฐติ, อุปจาเรน จิตฺตํ สมาธิยติ. โส ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ อาเสวติ, ภาเวติ, พหุลีกโรติ. ตสฺเสวํ กโรโต วิญฺญาณาปคเม อากิญฺจญฺญายตนํ วิย อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺติสงฺขาเตสุ จตูสุ ขนฺเธสุ เนวสญฺญานาสญฺญายตนจิตฺตํ อปฺเปติ.

เมื่อเธอทำใจให้เที่ยวไป ในนิมิตนั้นซ้ำ ๆ ซาก ๆ อยู่อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายก็ย่อมราบคาบไป, สติย่อมดำรงมั่น, จิตย่อมตั้งมั่นโดยชอบด้วยอุปจารฌาน. พระโยคาวจรนั้น ย่อมเสพ, ย่อมเจริญ, ย่อมกระทำให้มาก บ่อย ๆ ซึ่งนิมิตนั้น. เมื่อเธอกระทำอยู่อย่างนี้ เนวสัญญานาสัญญายตนจิต ก็ย่อมถึงอัปปนาในขันธ์ ๔ ที่เรียกว่าอากิญจัญญายตนสมาบัติ เหมือนอย่าง

อปฺปนานโย ปเนตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ. เอตฺตาวตา เจส "สพฺพโส อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี"ติ[๑] วุจฺจติ.

ที่อากิญจัญญายตนจิตถึงอัปปนาในความปราศไปแห่งวิญญาณ ฉะนั้น. ส่วนนัยแห่งอัปปนาในเนวสัญญานาสัญญายตนจิตนี้ ก็พึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วนั่นแหละ. ก็โดยลำดับแห่งภาวนาเพียงเท่านี้ ย่อมกล่าวถึงพระโยคาวจรผู้นี้ได้ว่า "ก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะได้ โดยอาการทั้งปวงแล้วก็เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะอยู่" ดังนี้.

๒๘๖. อิธาปิ สพฺพโสติ อิทํ วุตฺตนยเมว. อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺมาติ เอตฺถาปิ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว ฌานมฺปิ อากิญฺจญฺญายตนํ อารมฺมณมฺปิ. อารมฺมณมฺปิ หิ ปุริมนเยเนว อากิญฺจญฺญญฺจ ตํ ตติยสฺส อารุปฺปชฺฌานสฺส อารมฺมณตฺตา เทวานํ เทวายตนํ วิย อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนญฺจาติ อากิญฺจญฺญายตนํ. ตถา อากิญฺจญฺญญฺจ ตํ ตสฺเสว ฌานสฺส สญฺชาติเหตุตฺตา

๒๘๖. แม้ในที่นี้ บทว่า สพฺพโส นี้ ก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. ในคำว่า อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺม (ก้าวล่วงอากิญจัญญายตนะ) แม้นี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ แม้ฌาน ก็ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ แม้อารมณ์ ก็ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนต้น. จริงอยู่ แม้อารมณ์ก็ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ เพราะอรรถว่า ชื่อว่า อกิญจัญญะ (แปลว่า ภาวะที่อารมณ์

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๓๐, ที. มหา. ๑๐/๘๔.

กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนนฺติอาทีนิ วิย สญฺชาติเทเสน อายตนญฺจาติปิ อากิญฺจญฺญายตนํ. เอวเมตํ ฌานญฺจ อารมฺมณญฺจาติ อุภยมฺปิ อปฺปวตฺติกรเณน จ อมนสิกรเณน จ สมติกฺกมิตฺวาว ยสฺมา อิทํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ, ตสฺมา อุภยมฺเปตํ เอกชฺฌํ กตฺวา อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺมาติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ.

สักหน่อยหนึ่งก็ไม่มีอยู่) ตามนัยก่อนนั่นแหละด้วย อากิญจะนั้น เพราะความที่เป็นอารมณ์ของอรูปฌานที่ ๓ จึงชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยความหมายว่า เป็นที่ตั้งอาศัย ดุจเหวายตนะแห่งเทวดาทั้งหลายด้วย ดังนี้. (อีกนัยหนึ่ง) อารมณ์ ชื่อว่า อากิญจัญญายตนะ เพราะอรรถว่า ชื่อว่า อากิญจัญญะตามนัยนั้นด้วย อากิญจัญญะนั้น ชื่อว่าเป็นอายตนะ โดยความหมายว่าเป็นประเทศที่เกิด เหมือนอย่างคำว่า กมฺโพชา อสฺสานํ อายตนํ (แคว้นกัมโพชา เป็นอายตนะ คือ เป็นประเทศที่เกิดแห่งม้าทั้งหลาย) เป็นต้น เพราะความเป็นเหตุเกิดแห่งฌานนั้นด้วย ดังนี้ ก็ได้. เพราะเหตุที่พระโยคาวจรก้าวล่วงธรรมชาติทั้ง ๒ คือ ฌานและอารมณ์นี้ อย่างนี้ ด้วยการกระทำไม่ให้เป็นไป และด้วยการไม่ทำไว้ในใจได้แล้วเท่านั้น จึงจะพึงเข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ อยู่ได้, ฉะนั้นจึงพึงทราบว่า คำว่า อากิญฺจญฺญายตนํ

สมติกฺกมฺม นี้ ตรัสรวมเอาธรรมชาติทั้ง ๒ นี้ เข้าด้วยกัน.

เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เอตฺถ ปน ยาย สญฺญาย ภาวโต ตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ วุจฺจติ. ยถาปฏิปนฺนสฺส สา สญฺญา โหติ, ตํ ตาว ทสฺเสตุํ วิภงฺเค "เนวสญฺญีนาสญฺญี"ติ อุทฺธริตฺวา "ตญฺเญว อากิญฺจญฺญายตนํ สนฺตโต มนสิกโรติ, สงฺขาราวเสส-สมาปตฺตึ ภาเวติ, เตน วุจฺจติ เนวสญฺญีนาสญฺญี"ติ[๑] วุตฺตํ. ตตฺถ สนฺตโต มนสิกโรตีติ "สนฺตา วตายํ สมาปตฺติ, ยตฺร หิ นาม นตฺถิภาวมฺปิ อารมฺมณํ กริตฺวา ฐสฺสตี"ติ เอวํ สนฺตารมฺมณตาย นํ สนฺตาติ มนสิกโรติ.

ส่วนในบทว่า เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ ฌานนั้น เรียกว่า เนว-สัญญานาสัญญายตนะ เพราะมีสัญญาใด. สัญญานั้น มีอยู่แก่พระโยคาวจรผู้ปฏิบัติโดยประการใด, ในคัมภีร์พระวิภังค์ ทรงประสงค์แสดงสัญญานั้น และพระโยคีผู้ปฏิบัติโดยประการนั้นก่อน จึงทรงยกขึ้นว่า "เนวสัญญีนาสัญญี" แล้วตรัสไว้ว่า "ภิกษุย่อมทำไว้ในใจ ซึ่งอากิญจัญญายตนะนั้นนั่นแหละ ว่าเป็นธรรมสงบ, จึงทำสังขาราว-เสสสมาบัติ (สมาบัติที่มีแต่เศษของสังขาร) ให้เกิดขึ้นได้, เพราะเหตุนั้น จึงเรียกเธอว่า เนวสัญญีนาสัญญี" ดังนี้. ในคำเหล่านั้น คำว่า ย่อมทำไว้ในใจว่าเป็นธรรมสงบ คือ ทำไว้ในใจซึ่งอากิญจัญญายตนะนั้น ว่าเป็น

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๕.

สมาบัติที่สงบ เพราะความเป็นสมาบัติ ที่มีอารมณ์สงบอย่างนี้ว่า "ชื่อว่า สมาบัติที่จักกระทำแม้ความไม่มี ให้เป็นอารมณ์ตั้งอยู่สงบจริงหนอ" ดังนี้.

สนฺตโต เจ มนสิกโรติ, กถํ สมติกฺกโม โหตีติ ? อสมาปชฺชิตุกามตาย. โส หิ กิญฺจาปิ ตํ สนฺตโต มนสิกโรติ, อถขฺวสฺส "อหเมตํ อาวชฺชิสฺสามิ[๑] สมาปชฺชิสฺสามิ, อธิฏฺฐหิสฺสามิ, วุฏฺฐหิสฺสามิ, ปจฺจเวกฺขิสฺสามี"ติ เอส อาโภโค สมนฺนาหาโร มนสิกาโร น โหติ. กสฺมา ? อากิญฺจญฺญายตนโต เนวสญฺญา-นาสญฺญายตนสฺส สนฺตตรปณีตตรตาย.

ท้วงว่า ถ้าหากไปทำไว้ในใจ ว่าเป็นสมาบัติที่สงบเสียแล้วไซร้ จะมีการก้าวล่วงได้อย่างไร ? เฉลยว่า จะมีการก้าวล่วงได้ โดยภาวะที่พระโยคีไม่เป็นผู้ต้องการที่จะเข้า. จริงอยู่ พระโยคีนั้นทำไว้ในใจซึ่งอากิญจัญญายตนะนั้น ว่าเป็นสมาบัติที่สงบก็จริง, ถึงกระนั้น เธอก็ไม่มีการคำนึงถึง การน้อมเข้ามา การทำไว้ในใจ ข้อนี้ว่า "เราจักนึกถึง, จักเข้า, จักยั้งอยู่, จักออก, จักพิจารณาสมาบัตินี้" ดังนี้. เพราะเหตุไร ? เพราะเนวสัญญานาสัญญายตนะสงบกว่า และประณีตกว่าอากิญจัญญายตนะ.

---

[๑] ม. อาปชฺชิสฺสามิ.

คณะกรรมการสภาสตรีแห่งชาติ
อุทิศส่วนกุศลให้แก่กรรมการและสมาชิกที่ถึงแก่กรรมไปแล้ว

ยถา หิ ราชา มหจฺจราชานุภาเวน หตฺถิกฺขนฺธวรคโต นครวีถิยํ วิจรนฺโต ทนฺตการาทโย สิปฺปิเก เอกํ วตฺถํ ทฬฺหํ นิวาเสตฺวา เอเกน สีสํ เวเฐตฺวา ทนฺตจุณฺณาทีหิ สโมกิณฺณคตฺเต อเนกานิ ทนฺตวิกติอาทีนิ สิปฺปานิ กโรนฺเต ทิสฺวา "อโห วต เร เฉกา อาจริยา อีทิสานิปิ นาม สิปฺปานิ กริสฺสนฺตี"ติ เอวํ เตสํ เฉกตาย ตุสฺสติ. น จสฺส เอวํ โหติ "อโห วตาหํ รชฺชํ ปหาย เอวรูโป สิปฺปิโก ภเวยฺยนฺ"ติ. ตํ กิสฺส เหตุ. รชฺชสิริยา มหานิสํสตาย. โส สิปฺปิโน สมติกฺกมิตฺวาว คจฺฉติ. เอวเมว เจส[๑] กิญฺจาปิ ตํ สมาปตฺตึ สนฺตโต มนสิกโรติ, อถขฺวสฺส "อหเมตํ สมาปตฺตึ อาวชฺชิสฺสามิ, สมาปชฺชิสฺสามิ, อธิฏฺฐหิสฺสามิ, วุฏฺฐหิสฺสามิ, ปจฺจเวกฺขิสฺสามี"ติ เนว เอส อาโภโค

เหมือนอย่างว่า พระราชาประทับบนคอช้างประเสริฐ เสด็จเที่ยวไปตามถนนในนคร ด้วยพระราชานุภาพอันยิ่งใหญ่อยู่ ทอดพระเนตรเห็นช่างศิลปะทั้งหลาย มีช่างสลักงา เป็นต้น ผู้นุ่งผ้าผืนหนึ่งไว้มั่น ใช้อีกผืนหนึ่งโพกศีรษะไว้ มีเนื้อตัวคลุกเปรอะด้วยผงงาเป็นต้น กำลังทำงานศิลปะหลายอย่าง มีเครื่องประดับงาแปลก ๆ เป็นต้นอยู่ ก็ทรงพอพระทัยในความเก่งกาจของคนเหล่านั้น (รับสั่ง) อย่างนี้ว่า "เออแน่ะ เจ้าพวกอาจารย์ฉลาดจริงนะ ทำการฝีมือถึงเช่นนี้ก็ได้" แต่พระองค์ก็มิได้ทรงมีพระดำริอย่างนี้ว่า "โอหนอ เราสละราชสมบัติ มาเป็นช่างศิลปะเห็นปานฉะนี้เสียเถิด" ดังนี้. ข้อนั้น เป็นเพราะเหตุไร ? เพราะสิริราชสมบัติ มีคุณานิสงส์ยิ่งใหญ่กว่า. พระองค์จึงเสด็จล่วงเลยพวกช่างศิลปะไปเสีย ข้อนี้ฉันใด. จริงอยู่

---

๑ ฉ. เอส.

สมนฺนาหาโร มนสิกาโร โหติ.

พระโยคาวจรนี้ ทำไว้ในใจซึ่งสมาบัตินั้น ว่าเป็นสมาบัติที่สงบก็จริง ถึงกระนั้น เธอก็ไม่มีการคำนึงถึง การน้อมเข้ามา การทำไว้ในใจข้อนี้ว่า "เราจักนึกถึง, จักเข้า, จักยั้งอยู่, จักออก, จักพิจารณาสมาบัตินั้น" ดังนี้ ฉันนั้นเหมือนกัน.

โส ตํ สนฺตโต มนสิกโรนฺโต ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว[๑] ตํ ปรมสุขุมํ อปฺปนาปฺปตฺตํ สญฺญํ ปาปุณาติ, ยาย เนวสญฺญีนาสญฺญี นาม โหติ, สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ ภาเวตีติ วุจฺจติ. สงฺขาราวเสสสมาปตฺตินฺติ อจฺจนฺตสุขุมภาวปฺปตฺตสงฺขารํ จตุตฺถารุปฺปสมาปตฺตึ.

พระโยคาวจรนั้น เมื่อมนสิการอรูปสมาบัติที่ ๓ นั้น ว่าเป็นสมาบัติที่สงบ ตามนัยที่กล่าวแล้วข้างต้นนั่นเอง ก็ย่อมบรรลุถึงสัญญาที่ละเอียดอย่างยิ่ง อันถึงซึ่งอัปปนา ที่เป็นเหตุให้กล่าวถึงเธอได้ว่า ชื่อว่าเป็นเนวสัญญีนาสัญญี ทำสังขาราวเสสสมาบัติ (สมาบัติที่มีแต่เศษของสังขาร) ให้เกิดขึ้น ดังนี้. คำว่า สังขาราวเสสสมาบัติ ได้แก่ อรูปสมาบัติที่ ๔ ที่มีแต่สังขาร อันถึงความละเอียดเหลือเกิน.

---

[๑] ฉ. วุตฺตนเยน.

คณะกรรมการสภาสตรีแห่งชาติ
อุทิศส่วนกุศลให้แก่กรรมการและสมาชิกที่ถึงแก่กรรมไปแล้ว

๒๘๗. อิทานิ ยนฺตํ เอวํ อธิคตาย สญฺญาย วเสน เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ วุจฺจติ, ตํ อตฺถโต ทสฺเสตุํ "เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส วา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา"ติ[๑] วุตฺตํ. เตสุ อิธ สมาปนฺนสฺส จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อธิปฺเปตา. วจนฏฺโฐ ปเนตฺถ โอฬาริกาย สญฺญาย อภาวโต สุขุมาย จ ภาวโต เนวสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส สญฺญา นาสญฺญาติ[๒] เนวสญฺญานาสญฺญํ. เนวสญฺญานาสญฺญญฺจ ตํ มนายตนธมฺมายตนปริยาปนฺนตฺตา อายตนญฺจาติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ. อถวา ยายเมตฺถ สญฺญา สา ปฏุสญฺญากิจฺจํ กาตุํ อสมตฺถตาย เนวสญฺญา, สงฺขาราว-

๒๘๗. สิ่งที่เรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ด้วยอำนาจแห่งสัญญาที่พระโยคีบรรลุแล้วอย่างนั้น อันใด, บัดนี้ ทรงประสงค์แสดงสิ่งที่เรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะนั้นโดยสภาวะ จึงตรัสไว้ว่า "คำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ ได้แก่ธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิก ของบุคคลผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ หรือของบุคคลผู้อุปบัติ (เข้าถึงเนวสัญญานาสัญญายตนภพ) หรือของพระขีณาสพผู้มีเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ เป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้" ดังนี้. ในบุคคล ๓ จำพวกนั้น ในที่นี้ประสงค์เอาธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิก ของบุคคลผู้เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ. ส่วนความหมายของคำ ในคำว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ มีว่า ฌานนี้พร้อมทั้งสัมปยุตธรรม ชื่อว่า

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๓๕๖.

[๒] ฉ. นาสญฺญนฺติ.

เสสสุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา นาสญฺญาติ <u>เนวสญฺญานาสญฺญา</u>. เนวสญฺญานาสญฺญา จ สา เสสธมฺมานํ อธิฏฺฐานฏฺเฐน อายตนญฺจาติ <u>เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ</u>.

มีสัญญาก็มิใช่ เพราะไม่มีสัญญาหยาบ และชื่อว่าไม่มีสัญญาก็มิใช่ เพราะยังมีสัญญาละเอียด เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า <u>เนวสัญญานาสัญญะ</u>. เนวสัญญานาสัญญะนั้นด้วยเป็นอายตนะ เพราะความที่นับเนื่องในมนายตนะและธัมมายตนะด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า <u>เนวสัญญานาสัญญายตนะ</u>. อีกอรรถวิกัปหนึ่ง สัญญานี้ใด ในอรูปสมาบัติที่ ๔ นี้ สัญญานั้น ชื่อว่าเนวสัญญา เพราะความที่ไม่สามารถที่จะทำกิจ ของสัญญาที่ชัดเจนได้, ชื่อว่านาสัญญา เพราะความที่มีอยู่ โดยความเป็นเศษสังขารละเอียด เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า<u>เนวสัญญานาสัญญา</u>. เนวสัญญานาสัญญานั้นด้วย เป็นอายตนะ โดยความหมายว่า เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งธรรมที่เหลือด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า <u>เนวสัญญานาสัญญายตนะ</u>.

น เกวลญฺเจตฺถ สญฺญาว เอทิสี, อถโข เวทนาปิ เนวเวทนานาเวทนา,

ก็ในอรูปสมาบัติที่ ๔ นี้ ไม่ใช่สัญญาแต่อย่างเดียวเท่านั้นที่เป็นเช่นนี้, แต่ทว่า

จิตฺตมฺปิ เนวจิตฺตํนาจิตฺตํ, ผสฺโสปิ เนวผสฺโสนาผสฺโส. เอส นโย เสสสมฺปยุตฺตธมฺเมสุ. สญฺญาสีเสน ปนายํ เทสนา กตาติ เวทิตพฺพา. ปตฺตมกฺขนเตลปฺปภูตีหิ จ อุปมาหิ เอส อตฺโถ วิภาเวตพฺโพ.

แม้เวทนา ก็ชื่อว่าเนวเวทนานาเวทนา, แม้จิต ก็ชื่อว่าเนวจิตตนาจิตตะ, แม้ผัสสะ ก็ชื่อว่าเนวผัสสนาผัสสะ. ในสัมปยุตธรรมทั้งหลายที่เหลือก็มีนัยนี้. แต่ว่า พึงทราบว่า เทศนานี้ทรงกระทำไว้ โดยมีสัญญาเป็นประธาน. อนึ่ง บัณฑิตพึงทำความข้อนี้ให้แจ่มแจ้งด้วยอุปมาทั้งหลาย จับตั้งแต่เรื่องน้ำมันทาบาตรไป.

สามเณโร กิร เตเลน ปตฺตํ มกฺเขตฺวา ฐเปสิ, ตํ ยาคุปานกาเล เถโร ปตฺตมาหราติ อาห. โส "ปตฺเต เตลมตฺถิ ภนฺเต"ติ อาห. ตโต "อาหร สามเณร เตลนาฬึ ปูเรสฺสามา"ติ[๑] วุตฺเต "นตฺถิ ภนฺเต เตลนฺ"ติ อาห. ตตฺถ ยถา อนฺโตวุฏฺฐตฺตา ยาคุยา สทฺธึ อกปฺปิยฏฺเฐน "เตลํ อตฺถี"ติ โหติ, นาฬิปูรณาทีนํ วเสน "นตฺถี"ติ โหติ. เอวํ สาปิ สญฺญา ปฏุสญฺญากิจฺจํ

มีเรื่องว่า สามเณรใช้น้ำมันทาบาตรแล้วตั้งไว้, ในเวลาดื่มยาคู พระเถระกล่าวกะสามเณรนั้นว่า ไปเอาบาตรมาที. สามเณรนั้น จึงเรียนท่านว่า "ในบาตรมีน้ำมันครับผม" ดังนี้. ต่อจากนั้น เมื่อพระเถระกล่าวว่า "ไปเอามาเถอะสามเณร ฉันจักเติมกระบอกน้ำมันให้เต็ม" ก็กลับเรียนท่านว่า "ไม่มีน้ำมันหรอกครับผม" ดังนี้. ในคำของสามเณรนั้น สามเณรมีอันต้องพูดว่า "มีน้ำมัน" ก็โดย

[๑] ฉ. อาหร สามเณร เตลํ, นาฬึ ปูเรสฺสามีติ.

กาตุํ อสมตฺถตาย เนวสญฺญา, สงฺขาราวเสสสุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา นาสญฺญา โหติ.

ประสงค์ว่า เป็นบาตรที่ไม่สมควรกับยาคู เพราะมีน้ำมันติดอยู่ด้านใน, มีอันต้องพูดว่า "ไม่มีน้ำมัน" ก็โดยเกี่ยวกับการใช้งาน มีการจะเติมกระบอกน้ำมันให้เต็ม เป็นต้น ฉันใด. สัญญาแม้นั้น เพราะความที่ไม่สามารถที่จะทำกิจของสัญญาที่ชัดเจน จึงชื่อว่าเป็นเนวสัญญา, เพราะความมีอยู่โดยความเป็นเศษสังขารละเอียด จึงชื่อว่าเป็นนาสัญญา ฉันนั้น.

กึ ปเนตฺถ สญฺญากิจฺจนฺติ. อารมฺมณสญฺชานนญฺเจว วิปสฺสนาย จ วิสยภาวํ อุปคนฺตฺวา นิพฺพิทาชนนํ. ทหนกิจฺจมิว หิ สุกฺโขทเก เตโชธาตุ สญฺชานนกิจฺจมฺเปสา ปฏุํ กาตุํ น สกฺโกติ. เสสสมาปตฺตีสุ สญฺญา วิย วิปสฺสนาย วิสยภาวํ อุปคนฺตฺวา นิพฺพิทาชนนมฺปิ กาตุํ น สกฺโกติ. อญฺเญสุ หิ ขนฺเธสุ อกตาภินิเวโส ภิกฺขุ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกฺขนฺเธ สมฺมสิตฺวา นิพฺพิทํ

ถามว่า ก็กิจของสัญญา ในสัญญานี้คืออะไร ?. ตอบว่า คือการจำอารมณ์และการเข้าถึงความเป็นอารมณ์ ของวิปัสสนา แล้วทำนิพพิทา (ความเบื่อหน่าย) ให้เกิดขึ้นได้. จริงอยู่ สัญญานี้ ไม่อาจที่จะทำกิจคือการจำได้ให้ชัดเจน เหมือนอย่างเตโชธาตุในน้ำแห้ง ไม่อาจทำกิจคือการเผาไหม้ให้ชัดเจนได้ ฉะนั้น. ไม่สามารถแม้จะเข้าถึงความเป็นอารมณ์ของวิปัสสนา แล้วทำนิพพิทาให้เกิด เหมือนอย่างสัญญาในสมาบัติ

ปตฺตุํ สมตฺโถ นาม นตฺถิ อปิจ อายสฺมา สาริปุตฺโต. ปกติวิปสฺสโก ปน มหาปญฺโญ สาริปุตฺตสทิโสว สกฺกุเณยฺย. โสปิ "เอวํ กิริเม[๑] ธมฺมา อหุตฺวา สมฺโภนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวเทนฺตี"ติ[๒][๓] เอวํ กลาปสมฺมสนวเสเนว, โน อนุปทธมฺม-วิปสฺสนาวเสน. เอวํ สุขุมตฺตํ คตา เอสา สมาปตฺติ.

ที่เหลือได้. จริงอยู่ ภิกษุผู้ไม่ได้ทำอภินิเวสะ (ความสั่งสม)ไว้ในขันธ์อื่น ๆ แล้วสามารถที่จะพิจารณาขันธ์ในเนวสัญญานาสัญญายตนะจนบรรลุนิพพิหาได้ หามีไม่ ถ้าว่าจะมีก็แต่ท่านพระสารีบุตร. ก็ภิกษุผู้เจริญวิปัสสนาโดยปกติ มีปัญญามาก เช่นเดียวกับพระสารีบุตรเท่านั้น จึงจะสามารถ. ภิกษุผู้มีปัญญามากแม้นั้น ย่อมสามารถที่จะกระทำได้ โดยเกี่ยวกับการพิจารณาเป็นหมวด ๆ (พิจารณาอย่างรวม ๆ) อย่างนี้ว่า "นัยว่าธรรมเหล่านี้ ไม่มีก็กลับมามีขึ้น, มีแล้วก็กลับดับไป อย่างนี้" ดังนี้เท่านั้น, ไม่สามารถจะกระทำ โดยเกี่ยวกับเป็นการพิจารณาเห็นธรรมไปตามลำดับบท (ทีละอย่าง)ได้. สมาบัตินี้ถึงความละเอียดอย่างนี้.

---

[๑] สี. อิ. กิรเม.
[๒] ฉ. ปฏิเวนฺตีติ.
[๓] ม. อุ. ๑๔/๑๑๙.

ยถา จ ปตฺตมกฺขนเตลุปมาย, เอวํ มคฺคุทกุปมายปิ อยมตฺโถ วิภาเวตพฺโพ. มคฺคปฏิปนฺนสฺส กิร เถรสฺส ปุรโต คจฺฉนฺโต สามเณโร โถกํ อุทกํ ทิสฺวา "อุทกํ ภนฺเต อุปาหนา โอมุญฺจถา"ติ อาห. ตโต เถเรน "สามเณร[๑] สเจ อุทกมตฺถิ, อาหร นฺหานสาฏิกํ, นฺหายิสฺสามา"ติ วุตฺเต "นตฺถิ ภนฺเต"ติ อาห. ตตฺถ ยถา อุปาหนเตมนมตฺตฏฺเฐน "อุทกํ อตฺถี"ติ โหติ, นฺหายนฏฺเฐน "นตฺถี"ติ โหติ. เอวมฺปิ สา ปฏุสญฺญากิจฺจํ กาตุํ อสมตฺถตาย เนวสญฺญา, สงฺขาราวเสสสุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา นาสญฺญา โหติ.

อนึ่ง บัณฑิตพึงทำความข้อนี้ให้แจ่มแจ้ง แม้ด้วยอุปมาเรื่องน้ำที่ทางเดินเหมือนอย่าง ด้วยอุปมาเรื่องน้ำมันทาบาตรฉะนั้น. มีเรื่องว่า สามเณรผู้เดินไปข้างหน้าพระเถระซึ่งกำลังเดินทางอยู่ เห็นน้ำหน่อยหนึ่งเข้า ก็เรียนท่านว่า "น้ำขอรับ โปรดถอดรองเท้า". จากนั้น เมื่อพระเถระกล่าวว่า "นี่แน่ะสามเณร ถ้าหากว่ามีน้ำ ก็จงเอาผ้าอาบน้ำมา ฉันจักอาบน้ำ" ก็เรียนท่านว่า "ไม่มีน้ำหรอกครับผม" ดังนี้. ในคำของสามเณรนั้น สามเณรมีอันต้องพูดว่า "มีน้ำ" ก็โดยประสงค์ว่า มันมีเพียงทำรองเท้าให้เปียกได้เท่านั้น, มีอันต้องพูดว่า "ไม่มีน้ำ" ก็โดยประสงค์ถึงการจะใช้อาบ (ว่ามันมีไม่พอ) ฉันใด. สัญญานั้น เพราะความที่ไม่อาจจะทำกิจของสัญญาที่ชัดเจนได้ จึงชื่อว่าเป็นเนวสัญญา,

---

[๑] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

เพราะความมีอยู่โดยความเป็นเศษสังขาร-ละเอียด จึงชื่อว่าเป็นนาสัญญา แม้ฉันนั้น.

น เกวลญฺจ เอตาเหว, อญฺญาหิปิ อนุรูปาหิ อุปมาหิ เอส อตฺโถ วิภาเวตพฺโพ. อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ อิทํ วุตฺตนยเมวาติ. อยํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกมฺมฏฺฐาเน วิตฺถารกถา.

และจะอธิบายเนื้อความ ด้วยอุปมาสองข้อนี้เท่านั้น ก็ยังไม่สิ้นเชิง, ควรจะอธิบายเนื้อความนี้ด้วยอุปมาที่สมควร แม้เหล่าอื่นด้วย. สองบทว่า อุปสมฺปชฺช วิหรติ นี้ มีนัยอันได้กล่าวแล้วทีเดียวแล. นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในเนวสัญญานาสัญญายตน-กรรมฐาน.

ปกิณฺณกกถา

๒๘๘. อสทิสรูโป นาโถ
อารุปฺปํ ยํ จตุพฺพิธํ อาห
ตํ อิติ ญตฺวาน[๑] ตสฺมึ
ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา.

ปกิณกกถา

๒๘๘. พระผู้เป็นที่พึ่งของโลก ผู้มี
พระรูปกาย หาผู้เสมอเหมือน
มิได้ ได้ตรัสอรูป ๔ อย่าง
อันใดไว้ บัณฑิตได้ทราบอรูป

---

๑ ฉ. ญตฺวา.

๔ อย่างนั้น อย่างนี้แล้ว ก็พึง ทราบ แม้ปกิณกกถาในอรูป นั้นไว้บ้างเถิด.

๒๘๙. อารุปฺปสมาปตฺติโย หิ :
อารมฺมณาติกฺกมโต
จตสฺโสปิ ภวนฺติมา
องฺคาติกฺกมเมตาสํ
น อิจฺฉนฺติ วิภาวิโน.

๒๘๙. ด้วยว่า อรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ ย่อมมีได้ โดยการ-ก้าวล่วงอารมณ์ บัณฑิตทั้งหลาย ไม่ปรารถนาการก้าวล่วงองค์ แห่งอรูปสมาบัติเหล่านี้.

เอตาสุ หิ รูปนิมิตฺตาติกฺกมโต ปฐมา, อากาสาติกฺกมโต ทุติยา, อากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณาติกฺกมโต ตติยา, อากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณสฺส อปคมาติกฺกมโต จตุตฺถีติ สพฺพถา อารมฺมณาติกฺกมโต จตสฺโสปิ ภวนฺติมา อารุปฺปสมาปตฺติโยติ[๑] เวทิตพฺพา. องฺคาติกฺกมํ ปน เอตาสํ น อิจฺฉนฺติ

จริงอยู่ บัณฑิตพึงทราบว่าอรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ ย่อมมีได้โดยการก้าวล่วงอารมณ์ โดยประการทั้งปวง คือ ในสมาบัติ ๔ นั้น อรูปสมาบัติที่ ๑ ย่อมมีได้โดยการก้าวล่วงรูปนิมิต, อรูปสมาบัติที่ ๒ ย่อมมีได้โดยการก้าวล่วงอากาศ, อรูปสมาบัติที่ ๓ ย่อมมีได้ โดยการก้าวล่วงวิญญาณอันเป็นไปในอากาศ, อรูปสมาบัติที่ ๔ ย่อมมีได้โดย

[๑] ก. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ปญฺญตฺตา. น หิ รูปาวจรสมาปตฺตีสุ วิย เอตาสุ องฺคาติกฺกโม อตฺถิ. สพฺพาสุปิ หิ เอตาสุ อุเปกฺขา, จิตฺเตกคฺคตาติ เทฺวเยว ฌานงฺคานิ โหนฺติ.

การก้าวล่วงความปราศไป แห่งวิญญาณอันเป็นไปในอากาศ ดังนี้. ก็บัณฑิตทั้งหลายไม่ปรารถนาการก้าวล่วงองค์ แห่งอรูป–สมาบัติเหล่านี้. เพราะว่า ในอรูปสมาบัติเหล่านี้ ไม่มีการก้าวล่วงองค์ เหมือนอย่างในรูปาวจรสมาบัติ. ด้วยว่า ในอรูปสมาบัติเหล่านี้ แม้ทุกสมาบัติ ย่อมมีองค์ฌาน ๒ นั่นแหละ (เท่ากันหมด) คือ อุเบกขา จิตเตกัคตา.

๒๙๐. เอวํ สนฺเตปิ :

สุปฺปณีตตรา โหนฺติ
ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธ
อุปมา ตตฺถ วิญฺเญยฺยา
ปาสาทตลสาฏิกา.

๒๙๐. แม้เมื่อเป็นอย่างนี้ :

ในบรรดาอรูปสมาบัติ เหล่านี้
สมาบัติหลัง ๆ ย่อมเป็น
ธรรมชาติที่ประณีตดีกว่า ใน
ข้อว่าประณีตดีกว่านั้น บัณฑิต
พึงทราบเรื่องพื้นปราสาทและ
ผ้า เป็นอุปมาเถิด.

ยถา หิ จตุภูมิกสฺส ปาสาทสฺส เหฏฺฐิมตเล ทิพฺพนจฺจคีตวาทิตสุรภิ–คนฺธมาลาโภชนสยนจฺฉาทนาทิวเสน ปณีตา

เหมือนอย่างว่า บนพื้นชั้นล่างของปราสาท ๔ ชั้น พึงมีกามคุณ ๕ ที่ประณีต ที่เขาจัดขึ้น โดยเกี่ยวกับเป็นการฟ้อนรำ

ปญฺจ กามคุณา ปจฺจุปฏฺฐิตา อสฺสุ. ทุติเย ตโต ปณีตตรา. ตติเย ตโต ปณีตตรา.[1] จตุตฺเถ สพฺพปฺปณีตตรา.[2] ตตฺถ กิญฺจาปิ ตานิ จตฺตาริปิ ปาสาทตลาเนว. นตฺถิ เนสํ ปาสาทตลภาเวน วิเสโส. ปญฺจกามคุณสมิทฺธิวิเสเสน ปน เหฏฺฐิมโต เหฏฺฐิมโต อุปริมํ อุปริมํ ปณีตตรํ โหติ.

การขับร้อง การบรรเลง ของหอม พวงดอกไม้หอม ของกิน ที่นอน เครื่องนุ่งห่มเป็นต้น ดุจของทิพย์. บนพื้นชั้นที่ ๒ มีกามคุณประณีตกว่า กามคุณบนพื้นชั้นล่างนั้น. บนพื้นชั้นที่ ๓ ประณีตกว่านั้น (ไปอีก). บนพื้นชั้นที่ ๔ ประณีตกว่าทุกชั้น. บนพื้นเหล่านั้น พื้นทั้ง ๔ นั้น (ต่างก็) เป็นพื้นปราสาท(ด้วยกัน)นั่นแหละ. พื้นเหล่านั้นไม่มีความแตกต่างกัน โดยความที่เป็นพื้นปราสาท(ด้วยกัน) ก็จริงอยู่. ถึงกระนั้นพื้นชั้นบน ๆ ก็ชื่อว่าเป็นพื้นที่ประณีตกว่าพื้นชั้นล่าง ๆ โดยมีความต่างกันแห่งความพรั่งพร้อมของกามคุณ ๕ ฉันใด.

ยถา จ เอกาย อิตฺถิยา กนฺติตถูลสณฺหสณฺหตรสณฺหตมสุตฺตานํ จตุปฺปลติปฺปลทฺวิปลเอกปลสาฏิกา อสฺสุ อายาเมน จ วิตฺถาเรน จ สมปฺปมาณา.

อนึ่ง สำหรับด้ายเส้นหยาบ เส้นละเอียด เส้นละเอียดกว่าและเส้นละเอียดที่สุด (รวม ๔ อย่าง) ที่หญิงคนหนึ่งทอแล้ว พึงเป็นผ้าที่หนัก ๔ ปละ หนัก ๓ ปละ

---

[1] สี. ปณีตตมา, อฏฺฐสาลินี. ๓๓๑.

[2] อิ. สพฺพปณีตา, อฏฺฐสาลินี. ๓๓๑.

ตตฺถ กิญฺจาปิ ตา สาฏิกา จตสฺโสปิ อายามโต จ วิตฺถารโต จ สมปฺปมาณา, นตฺถิ ตาสํ ปมาณโต วิเสโส. สุขสมฺผสฺสสุขุมภาวมหคฺฆภาเวหิ ปน ปุริมาย ปุริมาย ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา ปณีตตรา โหนฺติ, เอวเมว กิญฺจาปิ จตูสุปิ[๑] เอตาสุ อุเปกฺขา, จิตฺเตกคฺคตาติ เอตานิ เทฺวเยว องฺคานิ โหนฺติ, อถโข ภาวนาวิเสเสน เตสํ องฺคานํ ปณีตปณีตตรภาเวน สุปฺปณีตตรา โหนฺติ ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธาติ เวทิตพฺพา.

หนัก ๒ ปละ และหนักปละเดียว (รวม ๔ ผืน ตามลำดับ) ว่าโดยยาวและกว้าง ก็มีขนาดเท่ากัน. ในผ้าเหล่านั้น ผ้าทั้ง ๔ ผืนเหล่านั้น มีขนาดเท่ากัน ทั้งโดยยาวและกว้าง, ผ้าเหล่านั้น ไม่มีความต่างกันโดยขนาดก็จริงอยู่. ถึงกระนั้น ผ้าผืนหลัง ๆ ก็ชื่อว่าเป็นผ้าผืนที่ประณีตกว่าผ้าผืนแรก ๆ โดยความเป็นผ้าที่มีสัมผัสนุ่มนวล เนื้อละเอียด และความมีค่ามาก ฉันใด, แม้ในอรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ ย่อมมีองค์ ๒ เหล่านี้เท่านั้น คืออุเบกขาและจิตเตกัคคตา ก็จริงอยู่, ถึงกระนั้น บัณฑิตก็พึงทราบว่า บรรดาอรูปสมาบัติเหล่านี้ อรูปสมาบัติหลัง ๆ ย่อมเป็นธรรมชาติที่ประณีตดีกว่า โดยความที่องค์เหล่านั้น เป็นธรรมชาติที่ประณีต และประณีตยิ่งขึ้นไป ตามความวิเศษแห่งภาวนา ฉันนั้นนั่นเทียว.

---

[๑] ฉ. ปี-สทฺโท น ทิสฺสติ.

๒๙๑. เอวํ อนุปุพฺเพน ปณีตปณีตา เจตา :

อสุจิมฺหิ มณฺฑเป ลคฺโค
เอโก ตํนิสฺสิโต ปโร
อญฺโญ พหิ อนิสฺสาย
ตํ ตํ นิสฺสาย จาปโร
ฐิโต จตูหิ เอเตหิ
ปุริเสหิ ยถากฺกมํ
สมานตาย ญาตพฺพา
จตสฺโสปิ วิภาวินา.

ตตฺรายมตฺถโยชนา : อสุจิมฺหิ กิร เทเส เอโก มณฺฑโป, อเถโก ปุริโส อาคนฺตฺวา ตํ อสุจึ ชิคุจฺฉมาโน ตํ มณฺฑปํ หตฺเถหิ อาลมฺพิตฺวา ตตฺถ ลคฺโค ลคฺคิโต วิย อฏฺฐาสิ. อถาปโร อาคนฺตฺวา ตํ มณฺฑปลคฺคํ ปุริสํ นิสฺสิโต. อญฺโญ อาคนฺตฺวา จินฺเตสิ "โย เอส

๒๙๑. ก็อรูปสมาบัติเหล่านี้ ประณีตและประณีต (ยิ่งขึ้นไป) ตามลำดับ ตามประการที่กล่าวแล้วนี้ :

บุรุษคนหนึ่ง เกาะอยู่ที่มณฑป ใกล้ชิดที่ไม่สะอาด บุรุษอีกคนหนึ่ง มาอาศัยบุรุษคนนั้น อีกคนหนึ่ง ไม่อาศัยคนที่ ๒ นั้น กลับยืนเสียภายนอก และอีกคนหนึ่ง อาศัยคนที่ยืนอยู่ภายนอกนั้น ยืนอยู่ บัณฑิตพึงทราบอรูปสมาบัติทั้ง ๔ โดยความเปรียบ–เหมือนกันกับบุรุษ ๔ คนเหล่านี้ ตามลำดับเถิด.

ต่อไปนี้ เป็นคำประกอบความในความเสมอเหมือนกันนั้น : มีเรื่องว่า มีมณฑปอยู่หลังหนึ่ง ใกล้ชิดที่ไม่สะอาด, ลำดับนั้นบุรุษคนหนึ่งมาถึงแล้ว เมื่อรังเกียจที่ไม่สะอาดนั้น (กลัวจะตกไปในที่ไม่สะอาดนั้น) จึงใช้มือทั้ง ๒ ยึดมณฑปไว้ ยืนอยู่ราวกะว่า เกาะติดอยู่ที่มณฑปนั้น. ต่อมา

มณฺฑปลคฺโค, โย เจตํ[1] นิสฺสิโต, อุโภเปเต ทุฏฺฐิตา. ธุโว จ เนสํ มณฺฑปปาเต ปาโต, หนฺทาหํ พหิเยว ติฏฺฐามี"ติ. โส ตํนิสฺสิตํ อนิสฺสาย พหิเยว อฏฺฐาสิ. อถาปโร อาคนฺตฺวา มณฺฑปลคฺคสฺส จ ตํนิสฺสิตสฺส จ อเขมภาวํ จินฺเตตฺวา พหิฏฺฐิตํว[2] สุฏฺฐิตํ[3] มนฺตฺวา ตํ นิสฺสาย อฏฺฐาสิ.

อีกคนหนึ่งมาถึงเข้า ก็อาศัยบุรุษผู้เกาะมณฑปนั้น (ยืนอยู่). ต่อมา อีกคนหนึ่งมาถึงแล้วคิดว่า "บุรุษผู้ที่เกาะมณฑปนี้ และผู้ที่อาศัยบุรุษผู้เกาะมณฑปนี้ทั้ง ๒ คน ดำรงอยู่ได้ไม่ดี. เพราะว่า พวกเขาทั้ง ๒ จะมีอันตกไปในเหว ใกล้มณฑปเสียเป็นแน่, เอาเถอะ เราจะยืนอยู่เสียข้างนอกนี่แหละ" ดังนี้. เขาจึงไม่อาศัยบุรุษผู้ที่อาศัยบุรุษคนแรกนั้น ยืนอยู่เสียภายนอกนั่นเอง. ต่อมา อีกคนหนึ่งมาถึงแล้ว สำคัญเอาบุรุษผู้ที่คิดถึงความไม่ปลอดภัย แห่งบุรุษคนที่เกาะมณฑป และคนที่อาศัยคนที่เกาะมณฑปนั้น แล้วยืนอยู่เสียภายนอก ว่าเป็นผู้ที่ดำรงอยู่ได้ดี จึงอาศัยบุรุษนั้น ยืนอยู่.

ตตฺถ อสุจิมฺหิ เทเส มณฺฑโป วิย กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ ทฏฺฐพฺพํ, อสุจิชิคุจฺฉาย

ในคำอุปมานั้น บัณฑิตพึงเห็น กสิณุคฆาฏิมากาส (อากาศตรงที่เพิกกสิณ) ว่า

---

[1] ฉ. โย จ ตนฺนิสฺสิโต.

[2] ฉ. พหิฏฺฐิตญฺจ.

[3] ฉ. สุฏฺฐิโตติ, สี. ม. สุฏฺฐิตนฺติ.

คุณภิรมย์ สวัสดิจันทร์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มณฺฑปลคฺโค ปุริโส วิย รูปนิมิตฺตชิคุจฺฉาย อากาสารมฺมณํ อากาสานญฺจายตนํ, มณฺฑปลคฺคํ ปุริสํ นิสฺสิโต วิย อากาสารมฺมณํ อากาสานญฺจายตนํ อารพฺภ ปวตฺตํ วิญฺญาณญฺจายตนํ, เตสํ ทฺวินฺนมฺปิ อเขมภาวํ จินฺเตตฺวา อนิสฺสาย ตํ มณฺฑปลคฺคํ พหิฏฺฐิโต วิย อากาสานญฺจายตนํ อารมฺมณํ อกตฺวา ตทภาวารมฺมณํ อากิญฺจญฺญายตนํ, มณฺฑปลคฺคสฺส ตํนิสฺสิตสฺส จ อเขมตํ จินฺเตตฺวา พหิฏฺฐิตํว[1] สุฏฺฐิโตติ มนฺตฺวา ตํ นิสฺสาย ฐิโต วิย วิญฺญาณาภาวสงฺขาเต พหิปเทเส ฐิตํ อากิญฺจญฺญายตนํ อารพฺภ ปวตฺตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ทฏฺฐพฺพํ.

เป็นดุจมณฑปใกล้ชิดที่ไม่สะอาดฉะนั้น, พึงเห็นอากาสานัญจายตนะ อันมีอากาศเป็นอารมณ์เพราะรังเกียจรูปนิมิต ว่าเป็นดุจบุรุษคนที่เกาะอยู่ที่มณฑป เพราะรังเกียจที่ไม่สะอาดฉะนั้น, พึงเห็นวิญญาณัญจายตนะ อันเป็นไปปรารภอากาสานัญจายตนะ ที่มีอากาศเป็นอารมณ์ ว่าเป็นดุจบุรุษคนที่อาศัยบุรุษผู้ที่เกาะอยู่ที่มณฑปฉะนั้น, พึงเห็นอากิญจัญญายตนะ อันไม่กระทำอากาสานัญจายตนะ ให้เป็นอารมณ์ มีแต่ความไม่มีแห่งอากาสานัญจายตนะนั้นเป็นอารมณ์ ว่าเป็นดุจบุรุษ คนที่คิดถึงความไม่ปลอดภัยแห่งบุรุษแม้ทั้ง ๒ คน นั้น จึงไม่อาศัยบุรุษ ผู้ที่เกาะผู้ที่มณฑปนั้น ยืนอยู่เสียภายนอกฉะนั้น, พึงเห็นเนวสัญญานาสัญญายตนะ อันเป็นไปปรารภอากิญจัญญายตนะ ซึ่งตั้งอยู่ ณ สถานที่ภายนอก กล่าวคือความไม่มีแห่งวิญญาณ ว่าเป็นดุจบุรุษคนที่สำคัญเอาบุรุษ ผู้ที่คิดถึง

---

[1] ฉ. พหิฏฺฐิตญฺจ.

ความไม่ปลอดภัยแห่งบุรุษผู้ที่เกาะอยู่ที่มณฑป และผู้ที่อาศัยคนแรกนั้น แล้วยืนอยู่เสีย ภายนอกนั่นแหละว่า เป็นผู้ดำรงอยู่ได้ดี จึงอาศัยบุรุษคนที่ ๓ ยืนอยู่ฉะนั้น.

๒๙๒. เอวํ ปวตฺตมานญฺจ :

อารมฺมณํ กโรเตว
อญฺญาภาเวน ตํ อิทํ
ทิฏฺฐโทสมฺปิ ราชานํ
วุตฺติเหตุ ชโน ยถา.

๒๙๒. ก็เนวสัญญานาสัญญายตนะ นี้ เมื่อจะเป็นไปอย่างนี้ :

เพราะไม่มีอารมณ์อื่น จึงจำต้องทำ อากิญจัญญายตนะนั้น ให้เป็นอารมณ์ เหมือนอย่างชน เพราะการเลี้ยงชีพ เป็นเหตุ จำต้องอาศัยพระราชา ผู้แม้ตนได้เห็นโทษแล้ว เป็นไปอยู่ ฉะนั้น.

อิทญฺหิ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ "อาสนฺนวิญฺญาณญฺจายตนปจฺจตฺถิกา อยํ สมาปตฺตี"ติ เอวํ ทิฏฺฐโทสมฺปิ ตํ อากิญฺจญฺญายตนํ อญฺญสฺส อารมฺมณสฺส อภาวา อารมฺมณํ กโรเตว. ยถา กึ ? ทิฏฺฐโทสมฺปิ ราชานํ วุตฺติเหตุ

ขยายความว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ เพราะไม่มีอารมณ์อื่น จึงต้องกระทำอากิญจัญญายตนะนั้น แม้ที่ได้เห็นโทษแล้วอย่างนี้ว่า "สมาบัตินี้ มีข้าศึก คือวิญญาณัญจายตนะอยู่ใกล้" ดังนี้ ให้เป็นอารมณ์อยู่. เหมือนอย่างอะไร ? เหมือน–

ยถา ชโน. ยถา หิ อสิยติ ผรุสกายวจีมโนสมาจารํ กญฺจิ สพฺพทีปปตึ[1] ราชานํ "ผรุสสมาจาโร อยนฺ"ติ เอวํ ทิฏฺฐโทสมฺปิ อญฺญตฺถ วุตฺตึ อลภมาโน ชโน วุตฺติเหตุ นิสฺสาย วตฺตติ[2] เอวํ ทิฏฺฐโทสมฺปิ ตํ อากิญฺจญฺญายตนํ อญฺญํ อารมฺมณํ อลภมานมิทํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อารมฺมณํ กโรเตว:

อย่างชน เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ จึงจำต้องอาศัยพระราชา ผู้แม้ตนได้เห็นโทษแล้วเป็นไปอยู่ ฉะนั้น. เหมือนอย่างว่า ชนเมื่อไม่ได้การเลี้ยงชีพในที่อื่น เพราะการเลี้ยงชีพเป็นเหตุ ก็จำต้องอาศัยพระราชาผู้เป็นใหญ่ในทวีปทั้งปวง บางองค์ผู้ไม่สำรวม มีความประพฤติทางกาย ทางวาจา และทางใจหยาบช้า ผู้แม้ใคร ๆ ก็เห็นโทษอย่างนี้ว่า "พระราชาองค์นี้ มีความประพฤติหยาบช้า" ดังนี้ เป็นไปอยู่ ฉันใด, เนวสัญญานาสัญญายตนะนี้ เมื่อไม่ได้อารมณ์อื่น ก็จำต้องกระทำอากิญจัญญายตนะนั้นแม้ที่ได้เห็นโทษแล้ว ให้เป็นอารมณ์อยู่ ฉันนั้น.

๒๙๓. เอวํ กุรุมานญฺจ :

อารุโฬฺห ทีฆนิสฺเสณึ
ยถา นิสฺเสณิพาหุกํ

๒๙๓. และเมื่อกระทำอยู่อย่างนี้ :

ก็ชื่อว่า เหนี่ยวเอา (อากิญจัญญา-ยตนะ) ฌานนั้นเป็นไป เหมือนอย่าง

---

[1] ฉ. สพฺพทิสมฺปตึ.
[2] สี. ปวตฺตติ.

ปพฺพตคฺคญฺจ อารุโฬฺห	คนย่างขึ้นบันไดยาว (ถึงขั้นบนแล้ว)
ยถา ปพฺพตมตฺถกํ.	ก็เหนี่ยวเอาหัวบันไดไว้ และเหมือน
ยถา วา คิริมารุโฬฺห	อย่างคนย่างขึ้นยอดเขา ก็เหนี่ยว
อตฺตโนเยว ชนฺนุกํ	เอายอดเขาไว้ หรือเหมือนอย่างคน
โอลุมฺภติ ตเถเวตํ	ย่างขึ้นภูเขาศิลาได้แล้ว ก็ยันเข่า
ฌานโมลุมฺภ วตฺตตีติ.	ของตนไว้ฉะนั้น ดังนี้แล.

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย
กเต วิสุทฺธิมคฺเค
สมาธิภาวนาธิกาเร อารุปฺปนิทฺเทโส
นาม ทสโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๑๐ ชื่อว่าอารุปปนิเทศ
ในอธิการแห่งสมาธิภาวนา
ในปกรณ์วิสุทธิมรรคที่ข้าพเจ้าแต่งไว้
เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ของสาธุชน
มีโดยประการฉะนี้.

คุณสุมลกรี วิริยะรังสฤษฎ์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ใบแจ้ง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขอเรียนให้ทราบว่า

1. ท่านที่ได้รับพระคัมภีร์ ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" แล้วปรากฏว่าพบข้อบกพร่องในเนื้อหาพระคัมภีร์ เป็นต้นว่า

- หน้าหนังสือขาดหายไป
- เลขหน้าหนังสือไม่เรียงตามลำดับ
- ข้อความพิมพ์เลอะเลือน อ่านไม่ชัด

ฯลฯ

โปรดส่งพระคัมภีร์คืนไปยัง มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
ในบริเวณวัดสระเกศฯ
ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ ฯ 10100
โทร.0-2223-0316, 0-2221-8001

มูลนิธิ ฯ ยินดีส่งพระคัมภีร์เล่มใหม่ชดเชยให้ท่าน ทางไปรษณีย์ทันที และจะออกค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือคืนให้ท่านด้วย

2. ถ้าหากท่านพบคำผิด กรุณาแจ้งมาด้วย เพื่อแก้ไขให้ถูกต้องต่อไป

ด้วยความขอบพระคุณอย่างยิ่ง.

Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Notice

1. In case of your "Bhumibalo Bhikkhu" CANON contains the following deficiencies :

    - Page(s) missing
    - Page number(s) not in order
    - Printing(s) unclear/unreadable

    Please return such defect CANON to

    Bhumibalo Bhikkhu Foundation
    Wat Srakesa Compound
    Chakrabardibong Road
    BANGKOK 10100
    Tel.0-2223-0316, 0-2221-8001

    The Foundation will immediately replace you with a new copy and will also refund you the return postage.

2. If you found any error(s) in your CANON copy, please let us know so that the correction(s) can be done accordingly.

Thank you very much for your kind cooperation.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา
โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ

วิสุทธิมรรค

(บาลี-ไทย)

ภาค ๔

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒)

VISUDDHIMAGGA

(PĀLI - THAI)

PART IV

(PĀLI PART II SECOND SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ
ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช
๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

พ.ต.อ.ณรงค์ชัย-คุณมยุรี-ด.ช.เกียรติณรงค์ วงษ์สามี
สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระ และ แปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8288-09-9

วิสุทธิมรรค

(บาลี-ไทย)

ภาค ๔

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒)

VISUDDHIMAGGA

(PĀLI - THAI)

PART IV

(PĀLI PART II SECOND SECTION)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

เป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ

ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช

๕ ธันวาคม ๒๕๓๐

พ.ต.อ.ณรงค์ชัย-คุณมยุรี-ด.ช.เกียรติณรงค์ วงษ์สามี

สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น

ชำระ และ แปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ISBN 974-8288-09-9

พระบรมราโชวาท

"ฉันขออนุโมทนา ขอให้ทำต่อไปอย่าหยุดเสีย ฉันสนับสนุนงานนี้ร้อยเปอร์เซ็นต์เต็ม ให้ทำต่อไป เป็นการช่วยให้คนเข้าถึงธรรม

การแปลคำบาลีมาเป็นคำไทยนั้น ต้องระวังให้จงหนัก อย่าให้ขัดแย้งกันได้เป็นอันขาด เพราะถ้าขัดแย้งกันแล้ว จะทำให้เกิดความยุ่งยากแก่นักศึกษาต่อไปภายหน้า ที่ใดสงสัยว่าจะแปลให้เข้าใจไม่ได้แจ่มแจ้ง ก็ควรมีคำอธิบายกำกับไว้ด้วย"

(พระบรมราโชวาทของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน พระราชทานแด่สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ญาโณทยมหาเถระ และคณะกรรมการของสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ในโอกาสเข้าเฝ้าน้อมเกล้าฯ ถวายพระคัมภีร์แปลเป็นภาษาไทยฉบับแรก เมื่อ ๓ ธันวาคม ๒๕๐๖)

พ.ต.อ.ณรงค์ชัย-คุณมยุรี-ด.ช.เกียรติณรงค์ วงษ์สามี
สร้างพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ที่ ๒/๒๕๒๗

เรื่อง การจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาฉบับภูมิพโลภิกขุ

อาศัยพระบัญชา ที่ ๑/๒๕๒๗ เรื่องการตรวจชำระพระไตรปิฎก ลงวันที่ ๑๒ กรกฎาคม ๒๕๒๗ เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก จะเจริญพระชนมพรรษาครบ ๕ รอบนักษัตร ใน พ.ศ.๒๕๓๐ นั้น และโดยที่มูลนิธิภูมิพโลภิกขุเพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา ได้จัดทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ซึ่งได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคมและได้รับการอุดหนุน โดยงบประมาณแผ่นดินอยู่แล้ว

จึงให้มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ส่งเสริมงานการตรวจชำระพระไตรปิฎกโดยพระบรมราชูปถัมภ์ เพื่อเอื้ออำนวยในการประสานประโยชน์ โดยจัดทำพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ชั้นอรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา ปกรณ์วิเสส สัททาวิเสส ฉบับภูมิพโลภิกขุ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็นพระมหาธรรมราชาธิราช ให้เป็นที่ปรากฏตามโบราณราชประเพณีสืบไปชั่วกาลนาน.

สั่ง ณ วันที่ ๘ ตุลาคม ๒๕๒๗

(สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

เพชรรัตนราชสุดา

ประธานกรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

เนื่องในวโรกาสพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา เมื่อวันที่ ๕ ธันวาคม พุทธศักราช ๒๕๓๐ และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงเจริญพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในวันที่ ๑๒ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๓๕ นับเป็นอภิลักขิตสมัยมงคลวิเสสที่ล้นเกล้าล้นกระหม่อมทั้งสองพระองค์ ทรงมีพระราชกฤษดาภินิหารเป็นที่ปรากฏแก่สมณพราหมณาจารย์ทั้งปวงและพสกนิกรทวยราษฎร์ โดยที่พระองค์ได้ทรงทำนุบำรุงประเทศชาติ พระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้สถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นหลักชัยของบ้านเมืองจนทุกวันนี้ ทั้งนี้สำเร็จด้วยพระบารมีธรรม พระคุณธรรมที่ทรงดำรงอยู่ในทศพิธราชธรรม มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ สำนึกในพระมหากรุณาธิคุณ จึงจัดสร้างพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา อันเป็นผลงานของมูลนิธิฯ ตีพิมพ์ขึ้นถวาย ๖๑ พระคัมภีร์ เพื่อเป็นการสนองพระเดชพระคุณและเป็นอนุสรณียวัตถุธรรมบรรณาการ เนื่องในอภิลักขิตกาลพิเศษครั้งนี้

เพื่อให้การดำเนินงานสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี จึงแต่งตั้งคณะกรรมการอำนวยการ และคณะเจ้าหน้าที่ผู้ปฏิบัติงานสร้างพระคัมภีร์ เนื่องในวโรกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๖๐ พรรษา ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ดังต่อไปนี้

คณะกรรมการอำนวยการ

๑. จอมพลประภาส จารุเสถียร
๒. ศาสตราจารย์ ดร.ประเสริฐ ณ นคร
๓. คุณหญิงจวบ จิรโรจน์
๔. ท่านผู้หญิงหม่อมราชวงศ์หญิงรสลิน คัคณางค์
๕. ท่านผู้หญิงอรุณ กิติยากร ณ อยุธยา
๖. ท่านผู้หญิงชนัตถ์ ปิยะอุย
๗. พลโทประพัทธ์ กุวานนท์
๘. คุณหญิงสัตยวดี กุวานนท์
๙. คุณหญิงแสงเดือน ณ นคร
๑๐. คุณหญิงวัลลีย์ วีระปรีย
๑๑. คุณหญิงเฟื่อง ชลิตอาภรณ์
๑๒. คุณหญิงสมนึก เปรมวัฒนะ
๑๓. คุณหญิงสงวนศรี จันทรางศุ
๑๔. คุณหญิงสุภัทรา ตันติพิพัฒน์พงศ์
๑๕. คุณหญิงวรรณี วิทยะสิรินันท์
๑๖. อธิบดีกรมการศาสนา
๑๗. อธิบดีกรมประชาสัมพันธ์
๑๘. นางประภา จัยวัฒน์
๑๙. นางอวยพร ปัตตพงศ์
๒๐. นางอุษา จารุดุล

๒๑. นางยุพนา ธรรมโกวิท

๒๒. นางประไพ อมาตยกุล

๒๓. นางประสพศรี ประเสริฐสม

๒๔. นางลำยอง หะรินสุต

๒๕. นางสมสวาสดิ์ บุญญภัทโร

๒๖. ศาสตราจารย์พิพัฒน์ สุจินดา

๒๗. ศาสตราจารย์วิสุทธ์ บุษยกุล

๒๘. รองศาสตราจารย์ศรีกาญจน์ สุจินดา

๒๙. นายชุมศักดิ์ เตชะเสน

๓๐. นางประณัฐ เตชะเสน

๓๑. นางสมจิตต์ สิทธิไชย

๓๒. นางเสริมศรี เอกชัย

๓๓. นางสุกัญญา ดุจศรีวัชร์

๓๔. นางสาวบุญรักษ์ นาครัตน์

๓๕. นางสาววิไลลักษณ์ จารุดุล

๓๖. นางสาวบุญนาค ศศะภูริ

๓๗. คุณหญิงสุจิตรา (จิราธิวัฒน์) มงคลกิติ

๓๘. นายปราโมทย์ สัชฌุกร

๓๙. นายพุธตรี กุวานนท์

๔๐. นายระพินทร์ จารุดุล

๔๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล กรรมการและเลขานุการ

๔๒. นายสิริ เพ็ชรไชย กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

คณะผู้อำนวยการจัดสร้างพระคัมภีร์ ฉบับภูมิพโลภิกขุ

๑. นายมณีพันธุ์ จารุดุล	ผู้อำนวยการ
๒. นางอุษา จารุดุล	รองผู้อำนวยการ
๓. นายสิริ เพ็ชรไชย	หัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการประจำ

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย	ป.ธ.๙
๒. พระมหาเฉลียว เปสโร	ป.ธ.๙
๓. นายสุวรรณ์ จินต์ประชา	ป.ธ.๙
๔. นายสังคม ศรีราช	ป.ธ.๙
๕. นายทวี ศรีทองอินทร์	ป.ธ.๙
๖. พ.อ.คง แจ้งไพล	ป.ธ.๙
๗. อุบาสิกาสมศรี จารุเพ็ง	บ.ศ.๙
๘. นายบุญมา จิตจรัส	ป.ธ.๘, ปริญญาโท
๙. นายภิญโญ ล่องสกุล	ป.ธ.๘, ปริญญาโท
๑๐. นายทองดี พันโน	ป.ธ.๘
๑๑. นางศิริรัตน์ ด้วงสน	บ.ศ.๘
๑๒. พระมหาอภัย อุปปติสโส	ป.ธ.๗
๑๓. นายบรรจบ พุกพญา	ป.ธ.๗
๑๔. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ	บ.ศ.๖
๑๕. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย	ศศ.บ.(โบราณคดี)

๑๖. อุบาสิกาพรทิพย์ ศูนย์จันทร์ นักปริวรรตอักษร
๑๗. อุบาสิกาพรม เกิดเกษม นักปริวรรตอักษร
๑๘. อุบาสิกาบุญเกื้อ ไพโรจน์ นักปริวรรตอักษร

คณะนักวิชาการพิเศษ

๑.	นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์	สถ.บ.(จุฬา)
๒.	น.อ.สุรจิต สงสกุล ร.น.	ป.ธ.๘, Ph.D.
๓.	น.อ.ทองย้อย แสงสินชัย ร.น.	ป.ธ.๙
๔.	น.ต.วินัย ตะเภาพงษ์ ร.น.	ป.ธ.๙, Ph.D.
๕.	น.ต.สารี อินสอน ร.น.	ป.ธ.๙
๖.	นายพิสิฐ เจริญสุข	ป.ธ.๙, อ.ม.(จุฬา)

คณะเจ้าหน้าที่ธุรการ

๑. นางถาวร ศรีปราสาท
๒. นางสาวพวงเงิน อุชชิน
๓. นายพัฒน์ ประกอบบุญ
๔. ร.อ.เกษม กระจกทอง
๕. นางพิกุล บำรุงผล
๖. นางสุภา วรรณพงษ์
๗. นางจิตตรา อมะรักษ์

๘. นางสาวจิรัญญา เว้นบาป

๙. นางปนัดดา เอี่ยมวุฒิ

๑๐. นายเฉลิมชัย ทองมี

๑๑. นางชนก อภัยเสวตร์

๑๒. นางรัตยา บัวยังตูม

๑๓. นางวีณา เพิ่มสุข

๑๔. นางชลอ วรรณจันทร์

ขอจงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ ในธรรมของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นนิตย์ เทอญ.

หมายเหตุ : การแต่งตั้งกรรมการ นักวิชาการ และเจ้าหน้าที่ ในพระบัญชานี้ เป็นการแต่งตั้งโดยตำแหน่ง.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา
โย ธมฺมํ ปสฺสติ โส มํ ปสฺสติ

โครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย

ด้วยความสนับสนุนของคณะกรรมการมหาเถรสมาคม

และ

กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ

พิมพ์ครั้งที่ ๒ : ๒๕๔๘

Second published : 2005

ISBN 974-8288-09-9

พิมพ์ที่โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ในบริเวณวัดสระเกศ กรุงเทพมหานคร

Printed in Thailand

At The Bhūmibalo Bhikkhu Foundation Press,

Wat Srakesa, Bangkok.

นิทานกถา

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลก ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสา คำสอนของพระองค์ที่ทรงแสดงแล้ว ทรงบัญญัติแล้ว เรียกว่า พระธรรมวินัย ทรงตั้งไว้เป็นศาสดาแทนพระองค์ เมื่อเสด็จดับขันธปรินิพพาน จัดเป็นพระสัทธรรมอย่างหนึ่งเรียกว่า **พระปริยัติสัทธรรม** ในบรรดาพระสัทธรรมทั้งสาม พระปริยัติสัทธรรม มีความสำคัญมาก เมื่อพระปริยัติสัทธรรมยังดำรงอยู่ตราบใด **พระปฏิบัติสัทธรรม** และ **พระปฏิเวธสัทธรรม** ก็ยังคงดำรงอยู่ตราบนั้น เมื่อพระปริยัติสัทธรรมเสื่อมสูญแล้ว พระปฏิบัติสัทธรรมและพระปฏิเวธสัทธรรมก็ดำรงอยู่ไม่ได้ เพราะฉะนั้น พระปริยัติสัทธรรมจึงเป็นมูลรากของพระศาสนา เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จดับขันธปรินิพพานแล้ว พระอรหันตสาวกทั้งหลายมีพระมหากัสสปเถระ เป็นต้น ได้ยกเอาคำสั่งสอนอันเป็นพระพุทธวจนะขึ้นสู่การสังคายนาเป็นครั้งแรก ด้วยภาษาบาลี อันเป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรมแก่ชาวโลก โดยจัดหมวดหมู่เรียกว่า **พระไตรปิฎก** ได้แก่ **พระวินัยปิฎก พระสุตตันตปิฎก** และ **พระอภิธรรมปิฎก** พระไตรปิฎกนี้เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ปาฬิ** หรือ **พระบาลี**

กุลบุตรผู้หวังความตั้งมั่นยั่งยืนแห่งพระสัทธรรม จำเป็นต้องศึกษาพระไตรปิฎกหรือพระบาลีนี้ให้รู้ซึ้ง ทั้งบทพยัญชนะและอรรถะ จึงจะปฏิบัติได้ถูกต้องตรงตามพระพุทธวจนะ ได้มีการศึกษาเล่าเรียนในด้านพระปริยัติสัทธรรมนี้สืบมาตั้งแต่ครั้งพระพุทธเจ้ายังทรงพระชนมชีพอยู่ จัดเป็นธุระในพระศาสนาอย่างหนึ่งเรียกว่า คันถธุระ คู่กับ วิปัสสนาธุระ ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับการปฏิบัติอันเป็นส่วนแห่งพระปฏิบัติสัทธรรม การศึกษานั้นย่อมมีครูบาอาจารย์สั่งสอน และบันทึกคำสอนตลอดทั้งมติวินิจฉัย โดยท่านผู้รู้พระพุทธาธิบายเรียกว่า พระอรรถกถาจารย์ ตามความหมายที่แท้จริงนั้น พระอรรถกถาจารย์ หมายถึง พระอรหันต์ผู้เป็นสังคีติกาจารย์ในครั้งแรก มีพระมหากัสสป พระอุบาลีและพระอานนท์ เป็นต้น เมื่อได้มีการสั่งสอนและการบันทึกคำสอนไว้ พระสงฆ์สาวกก็ได้ศึกษาเล่าเรียนต่อ ๆ กันมา คัมภีร์ดังกล่าวนั้นเรียกว่า **อรรถกถา** มีการบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี ภาษาเดียวกับที่ใช้

บันทึกพระไตรปิฎก เมื่อพระพุทธศาสนาได้เคลื่อนจากชมพูทวีปมาตั้งมั่นอยู่ในลังกาทวีปแล้ว ได้มีการสั่งสอนและบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหฬอันเป็นภาษาของชาวเกาะ สำนักที่มีชื่อเสียงเกี่ยวกับพระคัมภีร์อรรถกถาเหล่านี้ ได้แก่ สำนักมหาวิหาร ในลังกาทวีป การที่จะทำความเข้าใจเรื่องราวในอรรถกถา กุลบุตรจำต้องศึกษาภาษาสิงหฬก่อน ซึ่งเป็นการยากลำบากแก่กุลบุตรผู้ใคร่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง คำอรรถาธิบายพระพุทธวจนะจึงไม่แพร่หลายกว้างขวางเท่าที่ควร อาศัยเหตุนี้ เมื่อพุทธศักราชล่วงได้เก้าร้อยปีเศษ พระเถระทั้งหลาย มีพระพุทธโฆษะ พระพุทธทัตตะ และพระธัมมปาละ เป็นต้น จึงได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหฬเป็นภาษาบาลี อันเป็นตันติภาษา จึงเป็นเหตุให้พระพุทธศาสนาได้แพร่หลายเป็นประโยชน์เกื้อกูลไปทั่วโลก

ต่อมา ได้มีการแต่งอธิบายความในอรรถกถาเป็นคัมภีร์ เพื่อให้เข้าใจพระพุทธวจนะชัดเจนยิ่งขึ้น เรียกว่า **ฎีกา** มีทั้งคัมภีร์ฎีกาเดิมเรียกว่า **มูลฎีกา** และคำอธิบายฎีกาเดิมต่อมาอีกเรียกว่า **อนุฎีกา** แล้วยังมีคัมภีร์แก้ไขข้อความที่เป็นเงื่อนแง่ข้อขอดที่ชวนสงสัยให้หายสงสัยเรียกว่า **คัณฐีบท** อีกชั้นหนึ่ง นอกจากนี้ยังมีคู่มือเป็นหนังสือประกอบในการแปลคัมภีร์ต่าง ๆ บอกสัมพันธ์ความ บอกความหมายของศัพท์ แสดงไวยากรณ์แยกแยะให้เข้าใจเชิงศัพท์อีกชั้นหนึ่งเรียกว่า **อัตถโยชนา** คัมภีร์เหล่านี้ล้วนเป็นประโยชน์แก่กุลบุตรผู้ศึกษาพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง และทั้งเป็นคู่มือในการแปลให้ถูกต้องอีกด้วย คัมภีร์ดังกล่าวเหล่านี้แต่งรับกันเป็นสายตรงบ้าง เป็นปกรณ์พิเศษ แต่งเป็นเรื่องเฉพาะ เช่น พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคหรืออภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้นบ้าง ซึ่งจัดอยู่ในชั้นอรรถกถา แล้วมีคัมภีร์แก้ต่อมาเรียกว่า **ฎีกา** เช่น มหาฎีกาชื่อปรมัตถมัญชุสา แก้พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค และคัมภีร์ชื่ออภิธัมมัตถวิภาวินี แก้ปกรณ์อภิธัมมัตถสังคหะ เป็นต้น

ภาษาบาลี เป็นตันติภาษา คือ ภาษาที่มีแบบแผน เป็นมูลภาษา คือ ภาษาที่เป็นต้นเดิม เป็นภาษาที่รองรับพระพุทธวจนะซึ่งเรียกว่าพระบาลี และเป็นภาษาที่ใช้อธิบายพระพุทธวจนะอื่น ๆ อีกด้วย นักปราชญ์ได้แต่งไวยากรณ์ของภาษาบาลีไว้เป็นหลักฐาน เพื่อให้ศึกษารู้ความหมายของคำนั้น ๆ ได้ถูกต้องถ่องแท้ ถ้าขาดความเข้าใจหลักภาษาอันเป็นนิรุตติศาสตร์เสียแล้ว ย่อมจะเกิดความเข้าใจผิดลุ่มหลงในอักขระและบทต่าง ๆ ได้ ดังนั้น กุลบุตรผู้ใคร่ศึกษาจำต้องศึกษาให้รู้

ไวยากรณ์ของภาษาบาลีอย่างแจ้งชัด จึงจะเข้าใจพระพุทธวจนะได้ถูกต้อง คัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ เรียกว่า **สัททาวิเสส** บ้าง **สัททศาสตร์** บ้าง **นิรุตติศาสตร์** บ้าง

เมื่อพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายมาสู่ประเทศไทย ก็ได้แพร่มาพร้อมกับคัมภีร์ต่าง ๆ มีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสสเหล่านี้เป็นต้น และได้จารไว้ด้วยอักษรขอมในใบลาน ผู้ศึกษาภาษาบาลีจึงต้องเรียนอักษรขอมก่อน แล้วจึงศึกษาเล่าเรียนพระคัมภีร์ทำความเข้าใจพระพุทธวจนะ ทรงจำไว้ และเทศนาสั่งสอนต่อ ๆ กันมา ทุกยุคทุกสมัยจนถึงยุครัตนโกสินทร์นี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ได้ทรงมีพระราชปรารภอาราธนาพระสงฆ์เถรานุเถระ รับภารธุระปริวรรตอักษรขอมที่บันทึกพระไตรปิฎกภาษาบาลีออกเป็นอักษรไทยแล้วตีพิมพ์พระไตรปิฎกอักษรไทยนี้เผยแพร่ไปในวัดวาอารามต่าง ๆ ตลอดทั้งในและต่างประเทศ เป็นการเฉลิมพระเกียรติยศ พระราชกฤษฎาภินิหาร ที่ทรงเป็นธรรมิกราชาธิราชในโลก ต่อมาพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ก็ได้ทรงอุปถัมภ์สร้างคัมภีร์อรรถกถาจากอักษรขอมภาษาบาลีมาเป็นอักษรไทยภาษาบาลีนี้ บรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ต่างทรงมีพระศรัทธาประสาทะ โดยเสด็จพระราชกุศล จัดพิมพ์สร้างไว้ในพระพุทธศาสนา ให้เป็นที่ปรากฏในโลก เป็นคุณูปการะแก่พระพุทธศาสนาเป็นอย่างยิ่ง กาลต่อมาการทำพระคัมภีร์อักษรขอมเป็นอักษรไทยได้หยุดชะงักไปชั่วระยะหนึ่งประมาณ ๕๐ ปีเศษ ทำให้คัมภีร์พระพุทธศาสนาในประเทศไทย ซึ่งมีอยู่ในอักษรขอมต้องชะงักงันไป ไม่แพร่หลายเท่าที่ควร

ด้วยเหตุนี้ **มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ** ซึ่งตั้งขึ้นตามพระราชฉายาของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลปัจจุบัน โดยได้รับพระบรมราชานุญาตเมื่อ **พ.ศ.๒๕๑๕** จึงได้ทำโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทยเสนอคณะสงฆ์ผ่านกรมการศาสนาได้รับความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ตามมติมหาเถรสมาคม ครั้งที่ ๑๑/๒๕๑๖ และได้รับความสนับสนุนจากรัฐบาล โดยให้เงินอุดหนุนเป็นรายปีผ่านกรมการศาสนาให้ดำเนินการตามโครงการนี้ เพื่อให้พระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีได้รับการชำระให้ถูกต้องเสียชั้นหนึ่งก่อน แล้วจึงแปลเป็นภาษาไทย ตามขั้นตอนแห่งการปฏิบัติงาน

การปริวรรตอักษรขอมเป็นอักษรไทยก็ดี การชำระพระคัมภีร์ภาษาบาลีให้ถูกต้องก็ดี จำเป็นต้องสอบทานกับคัมภีร์อื่น และฉบับต่างประเทศเท่าที่จะหาได้ ต้องอาศัยผู้รู้ผู้เชี่ยวชาญในภาษาบาลีเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน และจำต้องฝึกฝนบัณฑิตให้สืบต่องาน เพื่อถ่ายทอดความรู้การทำงานให้ต่อเนื่องกันไปโดยไม่ขาดสาย งานพระคัมภีร์จึงจะสมบูรณ์และถูกต้อง เมื่อต้นฉบับภาษาบาลีถูกต้อง การแปลสู่ภาษาไทยก็ถูกต้อง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ นอกจากได้รับความอุปถัมภ์จากรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ในการให้เงินงบประมาณแผ่นดินอุดหนุนโครงการแล้ว ยังได้รับปัจจัยบริจาคจากเจ้านายและผู้มีจิตศรัทธาสร้างพระคัมภีร์เป็นพุทธบูชา และอุทิศให้แก่ปัจเจกบุคคลเป็นรายยกดังได้ประกาศพระนามและนามในทุกหน้าพระคัมภีร์ เพื่อให้ท่านผู้พบเห็นได้อนุโมทนากุศลนั้น ๆ ด้วย

สำหรับ**พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๔** (บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒) นี้ **พ.ต.อ.ณรงค์ชัย-คุณมยุรี-ด.ช.เกียรติณรงค์ วงษ์สามี** ได้มีจิตศรัทธาบริจาคเงินสร้างเป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช และสมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชินีนาถ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้

ขออำนาจแห่งมหากุศลอันบังเกิดจากการบริจาคทรัพย์สร้างพระคัมภีร์นี้ได้โปรดดลบันดาลให้ **พ.ต.อ.ณรงค์ชัย-คุณมยุรี-ด.ช.เกียรติณรงค์ วงษ์สามี** จงประสพความสุข ความเจริญมีความเกษมศานต์ยินดียิ่งในธรรมตลอดไปทุกเมื่อ เทอญ.

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ
เพื่อการค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา

คำปฏิญญา

ในการจัดสร้างพระคัมภีร์ **ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย** นั้น มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้มีจุดประสงค์ที่จะสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา ภาษาบาลี คือ อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา คัณฐี อัตถโยชนา ปกรณ์พิเศษ และสัททาวิเสส ที่ยังไม่เคยมีปรากฏในอักษรไทย ให้มีเป็นฉบับอักษรไทยขึ้น และชำระสอบทานพระคัมภีร์ภาษาบาลีที่มีในอักษรไทยแล้ว แต่ยังคลาดเคลื่อนให้ถูกต้องบริสุทธิ์ ทั้งนี้ เพื่อเผยแพร่คำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าให้กว้างขวาง เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนในโลก ขั้นตอนในการทำงานนี้ เบื้องต้นต้องชำระอักขระและบทพยัญชนะในคัมภีร์นั้น ๆ ให้เป็นที่ถูกต้องตามพระคัมภีร์ดั้งเดิมก่อน แล้วจึงแปลสู่ภาษาไทย และภาษาอื่นในภายหลัง ในเบื้องต้นนี้ การตีพิมพ์พระคัมภีร์ต่าง ๆ มูลนิธิ ฯ จะจัดทำเป็นขั้นตอน ๔ ประการ คือ

๑. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีที่ได้ชำระถูกต้องแล้วเป็นอันดับแรก เพราะเป็นงานที่ทำสำเร็จก่อน และเพราะพระคัมภีร์ภาษาบาลีเป็นประโยชน์แก่นักศึกษาทั้งชาวไทยและชาวต่างประเทศ ซึ่งต่างได้ถือเป็นตำราในการศึกษาและอ้างอิง การศึกษาภาษาบาลี พระสงฆ์ฝ่ายเถรวาทถือเป็นหลักในการศึกษาพระศาสนา พระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทได้แพร่ไปในส่วนต่าง ๆ ของโลก พร้อมกับพระคัมภีร์ภาษาบาลี ภาษาบาลีเป็นสื่อให้เกิดความเข้าใจพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า แต่ครั้งพุทธกาลเป็นต้นมา

๒. พิมพ์พระคัมภีร์ภาษาบาลีตามต้นฉบับเดิม พร้อมด้วยคำแปลลงในหน้าเดียวกัน โดยแยกเป็นสองพากย์ซ้ายขวาเป็นสองภาษา บาลี-ไทย ซึ่งจะเป็นประโยชน์ยิ่งแก่พระสงฆ์เมื่อนำไปแสดงพระธรรมเทศนา ที่จะอ้างอิงภาษาบาลีพร้อมกับคำแปล และจะเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านทั่วไป โดยเฉพาะในกรณีเมื่อไม่เข้าใจคำแปล ก็จะนำพากย์ภาษาบาลีไปสอบถามท่านผู้รู้ให้อธิบายได้ทันที

๓. พิมพ์พระคัมภีร์ฉบับแปลเป็นภาษาไทย

๔. พิมพ์พระคัมภีร์ที่ได้เรียบเรียงเป็นภาษาไทยอย่างง่าย สำหรับชาวบ้านทั่วไป เพื่อให้คนไทยได้เข้าใจพระธรรมถูกต้อง ทั้งนี้ เป็นพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบัน ที่จะให้คน "เข้าถึงธรรม"

มูลนิธิ ฯ จะทำคัมภีร์ใดในลักษณะใด ย่อมขึ้นอยู่กับกาลเทศะ และความเหมาะสมในการที่จะเผยแพร่พระคัมภีร์นั้น ๆ ทั้งภายในประเทศ และต่างประเทศ การพิมพ์ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๔ (บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒)** ครั้งนี้เป็นการพิมพ์ฉบับชำระทั้งภาษาบาลี และคำแปลเป็นภาษาไทยลงคู่ในหน้าเดียวกันตามคำปฏิญญาข้อที่ ๒ ข้างต้น เพื่อเผยแผ่คำสอนทางพระพุทธศาสนาให้กว้างขวางและลึกซึ้งยิ่งขึ้น

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์ที่ได้ตีพิมพ์ไปแล้วนี้ จงเป็นพลวปัจจัยให้สรรพสัตว์ทุกหมู่เหล่าได้พบเห็นแต่ความเจริญ ไม่มีเวร ไม่มีภัย ไม่มีทุกข์ เป็นสุข ได้ดื่มรสพระธรรมคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทั่วกันเทอญ.

ม. พ.

(นายมณีพันธุ์ จารุดุล)

ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่นฯ

กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

แนะนำ
พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ได้จัดพิมพ์ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค** ภาษาบาลี ขึ้นมาอีกคัมภีร์หนึ่ง เนื่องในโอกาสสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ครบ ๒๐๐ ปี เพื่อให้เป็นพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา ฉบับภูมิพโลภิกขุ ความจริง พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นหลักสูตรและแบบเรียนของนักเรียนบาลีมาเป็นเวลาช้านานแล้ว เดิมเป็นอักษรขอม ผู้เรียนบาลีในชั้นสูงถึงขั้นเปรียญเอกจึงจะได้มีโอกาสได้อ่านได้แปล เพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาโดยถ่องแท้ เพราะพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคได้บรรจุความรู้เกี่ยวกับเรื่อง **ศีล สมาธิ ปัญญา** ที่เรียกว่า **ไตรสิกขา** ไว้อย่างพิสดาร ผู้ได้ศึกษาวิชาทางพระพุทธศาสนา ถ้าไม่ได้ผ่านพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคก่อนแล้ว จะหาความแตกฉานในวิชาทางพระพุทธศาสนาไม่ได้เลย ด้วยเหตุนี้ พระโบราณาจารย์จึงได้จัดพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมในแผนกบาลีสนามหลวง คือเป็นหลักสูตรแปลภาษามคธเป็นภาษาไทยในชั้นเปรียญธรรม ๘ ประโยค และแปลภาษาไทยเป็นภาษามคธในชั้นเปรียญธรรม ๙ ประโยคมาช้านานจนถึงปัจจุบันนี้

ความสำคัญของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้เป็นพระคัมภีร์ที่มีชื่อเสียงมาเป็นเวลากว่าพันปีแล้ว นับว่าเป็นวรรณกรรมชั้นอมตะของโลก อันเป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ทั้งหลาย เป็นวิทยานิพนธ์ชั้นเอกที่ไม่มีวิทยานิพนธ์อื่นใดเทียมเสมอ เป็นพระคัมภีร์ชั้นอรรถกถา

ที่มีคัมภีร์อันเป็นบริวารรองลงไปคือ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา** **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคจูฬฎีกา** และ **พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคคัณฐีบท** ท่านผู้รจนาคือพระพุทธโฆษะผู้มีเกียรติคุณอันกึกก้อง ข้าพเจ้าได้อ่านพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีมาหลายคัมภีร์แล้ว จึงขอสันนิษฐานถึงความประสงค์ในการรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคของท่านอาจารย์พุทธโฆษะไว้ดังนี้ :

๑. เพื่อแสดงภูมิปัญญาของท่าน ในการที่จะเข้าไปแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาจากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธ เพื่อให้เป็นภาษาทางวิชาการพระพุทธศาสนาได้แพร่หลายไปในโลก

๒. เพื่อให้กุลบุตรผู้เข้ามาสู่พระพุทธศาสนา ซึ่งได้บรรพชาอุปสมบทได้ศึกษาทางแห่งความบริสุทธิ์อันสงเคราะห์ลงด้วยไตรสิกขา คือ ศีล สมาธิ ปัญญา ได้รู้ชัดตามเป็นจริง ปฏิบัติตาม แล้วจะบรรลุถึงผลคือความบริสุทธิ์โดยแท้จริง

๓. เพื่อให้เป็นหลักทางวิชาการพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า เป็นพระคัมภีร์แกนกลาง หรือศูนย์กลางของอรรถกถาพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกาย คือ สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาแห่งทีฆนิกาย ปปัญจสูทนี อรรถกถาแห่งมัชฌิมนิกาย สารัตถปกาสินี อรรถกถาแห่งสังยุตตนิกาย และมโนรถปูรณี อรรถกถาแห่งอังคุตตรนิกาย

สำหรับข้อ ๓ นี้ต้องนับว่าเป็นหลักการอันสำคัญยิ่งในการรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคขึ้นมาเพื่อให้เป็นหลักการสังวรรณนาความแห่งพระบาลีทั้ง ๔ นิกาย ในเมื่อจะพูดถึงหลักธรรมโดยอรรถาธิบาย เพื่อให้เกิดความแจ่มแจ้งเข้าใจชัดเจนของนักศึกษาทั้งหลาย โดยในอรรถกถาทั้ง ๔ นิกายนั้น ไม่จำเป็นต้องพูดถึงอีกให้เกิดความเยิ่นเย้อในอันที่จะอรรถาธิบายสืบต่อไป ดังนั้น ในการรจนาอรรถกถาแห่งพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกายอันเป็นผลงานของท่าน คือ **สุมังคลวิลาสินี ปปัญจสูทนี สารัตถปกาสินี** และ **มโนรถปูรณี** พระพุทธโฆษะจึงได้กล่าวไว้ในคำปรารภตอนต้นแห่งพระคัมภีร์นั้น ๆ เป็นอย่างเดียวกันว่า

"เรื่องศีล เรื่องธุดงค์ เรื่องกัมมัฏฐานทั้งหมด เรื่องฌานสมาบัติอันพิสดาร อันประกอบด้วยจริตและวิธี เรื่องอภิญญาทั้งหมด ข้อวินิจฉัยเรื่องปัญญา ขันธ์ ธาตุ อายตนะ อินทรีย์ อริยสัจ ๔ ปัจจยาการเรื่องวิปัสสนาภาวนาทุกเรื่องที่ข้าพเจ้า(พระพุทธโฆษะ) ได้กล่าวแล้วในพระวิสุทธิมรรค เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจะไม่วิจารณ์เรื่องนั้นไว้ ณ ที่นี้ พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคข้าพเจ้าได้รจนาไว้โดยความประสงค์ว่า พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ตั้งอยู่ท่ามกลางแห่งพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกาย จักประกาศเนื้อความตามที่พระผู้มีพระภาคได้ตรัสไว้ในพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกายนั้น ดังนั้นจึงขอให้ผู้ศึกษาได้จับเอาเนื้อความนั้นเข้าใจเนื้อความที่อยู่ในทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย อังคุตตรนิกาย นั้นเถิด"

จากข้อความดังกล่าวนี้ ทำให้เป็นที่แน่ใจว่า การที่พระพุทธโฆษะเข้าไปแปลพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาในสำนักมหาวิหาร จากภาษาสิงหฬเป็นภาษามคธนั้น ได้วางแผนไว้ล่วงหน้าในการจัดทำพระคัมภีร์ที่จะรจนาในโอกาสต่อ ๆ ไปอีกหลายพระคัมภีร์ จำจะต้องรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคให้เป็นหนังสืออ้างอิง เมื่อจะพูดถึงเรื่องธรรมะที่เป็นหลัก แม้ในพระคัมภีร์อัฏฐสาลินีที่กล่าวกันว่าท่านอาจารย์พระพุทธโฆษะได้รจนาครั้งยังอยู่ในชมพูทวีปก่อนมาแปลหนังสือในลังกาทวีป ก็ได้กล่าวไว้ในคำปรารภว่า เรื่องกัมมัฏฐานทั้งหมด เรื่องจริต อภิญญา วิปัสสนา ทั้งหมดนี้ข้าพเจ้าได้ประกาศไว้ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคแล้ว ฉะนั้น ข้าพเจ้าจะไม่ถือเอาเรื่องนั้นมาพรรณนาไว้อีก จะพรรณนาเนื้อความไปตามลำดับบทตามพระบาลีทั้งสิ้น จากความข้อนี้ทำให้เราเห็นว่าแม้พระคัมภีร์อัฏฐสาลินีซึ่งตามประวัติว่ารจนาไว้ก่อนนั้น เฉพาะที่เห็นนี้ได้มีการแก้ไขขึ้นภายหลังการรจนาพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ความสำคัญของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคที่ได้อธิบายข้อธรรมตั้งแต่เบื้องต้นจนสูงสุดให้ประโยชน์แก่การศึกษาพระพุทธวจนะตลอดสาย แม้ศึกษาเพียงคัมภีร์เดียว ดังนั้น พระมหาเถระแต่ปางก่อนได้เห็นพระคัมภีร์นี้มีความสำคัญยิ่ง จึงได้วางไว้เป็นหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีในชั้นเปรียญเอกมาช้านานแล้ว

ประวัติผู้แต่งพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ท่านผู้แต่งพระคัมภีร์นี้ คือ **พระพุทธโฆษเถระ** ซึ่งเรานิยมเรียกกันว่า **พระพุทธโฆษาจารย์** มีบอกไว้ท้ายพระคัมภีร์ ท่านได้รับคำอาราธนาของพระสังฆราช สังฆปาละ สำนักมหาวิหาร ให้รจนาขึ้น

ชื่อเสียงของพระพุทธโฆษะนี้เป็นชื่อที่เป็นมงคลนาม เพราะท่านได้สร้างงานด้านพระคัมภีร์ไว้มากมาย เพราะฉะนั้นประเทศไทยจึงได้ตั้งนามพระราชาคณะผู้ใหญ่เป็นพระพุทธโฆษาจารย์บ้าง สถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะมีชื่อว่า สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์บ้าง สถาปนามาแล้วหลายองค์ด้วยกัน เพื่อจะแยกให้เห็นชัด ทางพม่าได้เติมคำว่า **มหา** นำหน้า ใช้เรียกพระเถระผู้รจนาพระคัมภีร์นี้ว่า **พระมหาพุทธโฆษาจารย์**

พระพุทธโฆษาจารย์ หรือ **พระพุทธโฆษเถระ** นี้ เป็นชาวชมพูทวีป คือ ประเทศอินเดียตอนเหนือ มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศักราช ๙๔๕ ถึง ๑,๐๐๐ ปี เกิดในตระกูลพราหมณ์ ที่ตำบลพุทธคยา แคว้นมคธ ใกล้กับสถานที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า มีนามว่า **โฆษะ** ก่อนเข้ามาบวชในพระพุทธศาสนาได้ศึกษาศิลปศาสตร์ทั้งปวง เรียนจบไตรเพท ได้ท่องเที่ยวไปในที่ต่าง ๆ ในชมพูทวีป ถกเถียงโต้ตอบปัญหากะสมณะและพราหมณ์ทั้งหลาย ปรากฏว่ามีสติปัญญามาก สมณพราหมณ์บัณฑิตอื่น ๆ มิสามารถกล่าวแก้ปัญหาของพราหมณ์หนุ่มนี้ได้ แต่พราหมณ์หนุ่มนี้สามารถแก้ปัญหาที่สมณพราหมณ์บัณฑิตอื่นถามได้ ดังนั้น พราหมณ์หนุ่มจึงมีชื่อเสียงกึกก้องครอบงำไปตลอดสกลชมพูทวีป ครั้งหนึ่งพราหมณ์หนุ่มเดินทางมาถึงวัดแห่งหนึ่งที่พุทธคยาได้รู้จักกับพระเรวตเถระผู้เป็นพระมหาขีณาสพ บรรลุปฏิสัมภิทาสี่ โดยบังเอิญ กล่าวคือ วันหนึ่งพราหมณ์หนุ่มได้สังวัธยายมนต์ในคัมภีร์ปตัญชลีอย่างถูกต้องไพเราะจับใจอยู่ตลอดคืน พระเถระได้ยินเสียงพราหมณ์นั้นสังวัธยายอยู่ก็รู้ว่าเป็นผู้ที่มีสติปัญญามาก จึงเรียกพราหมณ์หนุ่มนั้นมาหา ได้สนทนากัน พราหมณ์หนุ่มได้ถามปัญหาต่าง ๆ ในคัมภีร์ไตรเพท ที่มีแง่เงื่อนซึ่งตนเองยังมีความสงสัย ไม่เห็นนัยกะพระเถระ พระเถระก็ตอบอธิบายได้หมด ครั้นแล้วพระเถระจึงถามปัญหาในพระอภิธรรมบ้าง พราหมณ์หนุ่มตอบไม่ได้ จึงถามว่า นี่ชื่อว่าอะไร พระเถระตอบว่า ชื่อพุทธมนต์ จึงขอเรียนพุทธมนต์ พระเถระตอบว่า เรียนได้เฉพาะผู้บวชเท่านั้น

พราหมณ์หนุ่มต้องการเรียนพุทธมนต์ จึงได้บรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา ได้เล่าเรียนพระพุทธวจนะคือพระไตรปิฎก ได้ปรากฏชื่อว่า **พระพุทธโฆษะ**

เมื่อพระพุทธโฆษะอยู่ที่วัดที่ตำบลพุทธคยานั้น ได้รจนาปกรณ์ชื่อว่า **ญาโณทัย** ไว้ในวัด แล้วเริ่มรจนาคัมภีร์อรรถกถาชื่อว่า **อัฏฐสาลินี** ซึ่งเป็นอรรถกถาพระคัมภีร์ธรรมสังคณีปกรณ์ และ **คัมภีร์ปริตตัฏฐกถา** คืออรรถกถาพระไตรปิฎกฉบับย่อ พระเรวตมหาเถระได้เห็นอรรถกถาที่ท่านได้รจนาแล้ว จึงแนะนำท่านว่า ในชมพูทวีปมีแต่บาลีพระไตรปิฎกเท่านั้น ไม่มีอรรถกถาของบาลีพระไตรปิฎกอยู่เลย แต่ในลังกาทวีปมีอยู่ รจนาไว้เป็นภาษาสิงหฬ ขอให้พระพุทธโฆษะไปลังกาทวีปตรวจสอบดูอรรถกถาเหล่านี้ แล้วแปลกลับมาเป็นภาษามคธ จะได้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง เมื่อพระเถระได้แนะนำอย่างนั้นแล้ว ท่านพระพุทธโฆษะก็มีปีติโสมนัส กราบลาพระอุปัชฌายะและพระภิกษุสงฆ์ แล้วเดินทางไปลังกาทวีปทางเรือ ได้พบพระพุทธทัตตเถระกำลังสวนทางมา ณ ท่ามกลางมหาสมุทร ได้สนทนากันเกี่ยวกับเรื่องแปลพระคัมภีร์เป็นภาษามคธ แล้วได้เดินทางต่อไปจนถึงท่าเรือในลังกา ระยะเวลานั้นอยู่ในสมัยของกษัตริย์ลังกา ทรงพระนามว่า **มหานาม** มีนามอื่นอีกว่า "สิรินิวาส" บ้าง "สิริกุฑฑะ" บ้าง "สิริกูฏ" บ้าง (พ.ศ.๙๕๒-๙๗๔)

เมื่อพระพุทธโฆษะไปถึงลังกา ได้ไปพบพระภิกษุสงฆ์ในมหาวิหารกรุงอนุราธปุระ แล้วได้ไปยังสำนักของพระสังฆปาลเถระ ซึ่งเป็นพระสังฆราชอยู่ในกรุงอนุราธปุระ ณ เรือนมหาปธานะ ได้ฟังอรรถกถาในภาษาสิงหฬ และเถรวาทะทั้งหมดแล้ว มั่นใจว่าเป็นคำอธิบายพระบาลีตรงตามพระพุทธประสงค์จริง จึงได้ขออนุมัติต่อพระสงฆ์ ขอโอกาสรจนาอรรถกถาพระไตรปิฎกเป็นภาษามคธ เพื่อจะทดสอบความรู้ความสามารถของพระพุทธโฆษะ คณะสงฆ์ลังกาซึ่งมีพระสังฆปาลเถระเป็นประธาน ได้มอบพระคาถา ๒ พระคาถาให้ท่านรจนาก่อนที่จะรับอนุญาตให้ตรวจดูพระคัมภีร์ทั้งหมด ท่านจึงรจนาพระคัมภีร์ชื่อวิสุทธิมรรคขึ้น รจนาได้ดีมากจนพระสงฆ์ลังกายอมรับความเชี่ยวชาญของท่าน ตามประวัติได้เล่าว่า เพื่อจะประกาศความเชี่ยวชาญของพระพุทธโฆษะนั้นให้ปรากฏ เทพยดาได้บันดาลให้คัมภีร์ที่รจนาหายไป ท่านพระพุทธโฆษะก็ได้รจนาขึ้นใหม่อีก เทพยดาก็บันดาลให้หายไปอีก ท่านก็รจนาขึ้นอีกถึง ๓ ครั้ง ครั้นแล้วเทพยดาก็ถวายคัมภีร์ที่ได้รจนาทั้ง ๒ คัมภีร์

คืนท่าน เวลานั้นจึงได้มีคัมภีร์พระวิสุทธิมรรคเป็น ๓ คัมภีร์ พระพุทธโฆษะก็ได้นำคัมภีร์ทั้งสามจบนั้นถวายแด่พระภิกษุสงฆ์ พระภิกษุสงฆ์ได้อ่านทั้งสามคัมภีร์สอบทานกันแล้ว มิได้มีความแตกต่างกันทั้งโดยพระคัมภีร์ หรือโดยอักขระ หรือโดยบท หรือโดยพยัญชนะ หรือโดยอรรถ หรือโดยเบื้องต้นเบื้องปลาย หรือโดยเถรวาทะ หรือโดยพระบาลีทั้งหลายสักแห่งหนึ่งเลย ทั้ง ๓ ฉบับเหมือนกัน เป็นการแสดงความสามารถอย่างยอดเยี่ยมของท่าน เทพยดาทั้งหลายได้สาธุการพระสงฆ์ประมาณพันรูปประชุมกัน ในมหาวิหาร ได้เห็นความมหัศจรรย์ พากันยินดีชื่นชมโสมนัสสาธุการประกาศว่า ท่านองค์นี้เป็นพระเมตไตรยโพธิสัตว์แน่นอน และได้อนุมัติให้ท่านแปลคัมภีร์จากภาษาสิงหพเป็นภาษามคธได้

ในครั้งนั้น พระเจ้ามหานาม กษัตริย์แห่งลังกา ได้ทรงสดับเกียรติคุณของท่าน ได้เสด็จจากพระนครไปยังมหาวิหาร ทรงนมัสการพระสงฆ์ แล้วนมัสการพระพุทธโฆษะ นิมนต์ให้อยู่ในปราสาทแห่งหนึ่งชื่อปธานฆระ ด้านทิศทักษิณของมหาวิหาร ได้แปลอรรถกถาภาษาสิงหพเป็นอรรถกถาพระไตรปิฎกภาษามคธ

อรรถกถาในภาษาสิงหพแต่โบราณนั้น มีอยู่ ๓ อย่าง คือ

๑. มหาอรรถกถา

๒. ปัจจรียอรรถกถา

๓. กุรุนทีอรรถกถา

อรรถกถาที่ได้ยกขึ้นสู่การสังคายนา พระมหินทเถระนำมาจากชมพูทวีปแล้วรจนาไว้ด้วยภาษาสิงหพ ชื่อว่า **มหาอรรถกถา**

อรรถกถาที่พระภิกษุทั้งหลายประชุมกันรจนาในเรือนแพ ซึ่งในภาษาสิงหพเรียกว่าปัจจรีย ชื่อ **ปัจจรียอรรถกถา**

อรรถกถาที่พระภิกษุทั้งหลายประชุมกันรจนา ในกุรุนทีเวฬุวิหาร ชื่อว่า **กุรุนทีอรรถกถา**

วาทะที่พระอาจารย์ทั้งหลายในกาลก่อน มีพระอาจารย์ชั้นพระเถระเป็นต้นได้รจนาไว้โดยถือเอานัยแห่งพระบาลี ชื่อว่า **เถรวาทะ**

คัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหฬ ที่พระพุทธโฆษะได้แปลมาเป็นอรรถกถาพระไตรปิฎกภาษามคธ มีมากกว่าครึ่งหนึ่งของคัมภีร์อรรถกถาทั้งหมด มีรายนามพระคัมภีร์ดังนี้

๑. วิสุทธิมรรค ปกรณ์วิเสส ว่าด้วยศีล สมาธิ ปัญญา และเป็นอรรถกถากลางของพระสุตตันตปิฎกทั้ง ๔ นิกาย

๒. สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัยปิฎก

๓. กังขาวิตรณี หรือมาติกัฏฐกถา อรรถกถาพระปาติโมกข์

๔. สุมังคลวิลาสินี อรรถกถาทีฆนิกาย

๕. ปปัญจสูทนี อรรถกถามัชฌิมนิกาย

๖. สารัตถปกาสินี อรรถกถาสังยุตตนิกาย

๗. มโนรถปูรณี อรรถกถาอังคุตตรนิกาย

๘. ปรมัตถโชติกา อรรถกถาขุททกปาฐะและสุตตนิบาต

๙. ธัมมปทัฏฐกถา อรรถกถาธรรมบท

๑๐. ชาตกัฏฐกถา อรรถกถาชาดก

๑๑. อัฏฐสาลินี อรรถกถาธรรมสังคณีปกรณ์

๑๒. สัมโมหวิโนทนี อรรถกถาวิภังคปกรณ์

๑๓. ปัญจปกรณัฏฐกถาชื่อ ปรมัตถทีปนี เป็นอรรถกถาพระอภิธรรมทั้ง ๕ คัมภีร์ คือ ธาตุกถา กถาวัตถุ ปุคคลบัญญัติ ยมก และปัฏฐาน

๑๔. ญาโณทัย แต่งก่อนที่อินเดีย ต้นฉบับอันตรธานแล้ว

๑๕. ปริตตัฏฐกถา อรรถกถาพระไตรปิฎกฉบับย่อ ต้นฉบับอันตรธานแล้ว

พระคัมภีร์เหล่านี้ ได้เป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวต่างประเทศเป็นอันมาก ท่านกล่าวว่าใช้เวลาเพียงปีเดียวเท่านั้น ได้ทำงานสำเร็จ เกิดอัศจรรย์แผ่นดินไหว

ผลงานวรรณกรรมของพระพุทธโฆษะนี้ นักศึกษาภาษาบาลีทั่วไปได้ยกย่องและนับถือว่าท่านเป็นบูรพาจารย์ผู้มีความสำคัญอย่างยิ่งของโลก

เนื้อหาของพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

ในพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคไม่มีคำไหว้ครูเหมือนพระคัมภีร์อื่น ๆ เพราะถือว่าเป็นอรรถกถากลางของพระสุตตันตปิฎก มีคำเริ่มต้นที่เรียกว่านิทาน ตั้งเป็นกระทู้แบบเรียงความแก้กระทู้ธรรม ยกเป็นนิกเขปบท แล้ววิสัชนา บอกความประสงค์ของการแต่งพระคัมภีร์ แสดงความหมายของคำและย่อข้อความไว้ในเบื้องต้น ต่อจากนั้นได้แบ่งเป็นตอน ๆ ไว้ ๒๓ ปริเฉท คือ

ปริเฉทที่ ๑ ชื่อ สีลนิเทศ แสดงด้วยศีลมีประเภทต่าง ๆ

ปริเฉทที่ ๒ ชื่อ ธุดงคนิเทศ แสดงด้วยธุดงควัตร ๑๓ ประการ

ปริเฉทที่ ๓ ชื่อ กัมมัฏฐานคหณนิเทศ แสดงด้วยวิธีเล่าเรียนพระสมถกัมมัฏฐาน ๔๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๔ ชื่อ ปฐวีกสิณนิเทศ แสดงด้วยปฐวีกสิณเป็นต้นที่ ๑

ปริเฉทที่ ๕ ชื่อ เสสกสิณนิเทศ แสดงด้วยกสิณที่เหลือลง ๙ ประการ รวมกับปฐวีกสิณจึงเป็น ๑๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๖ ชื่อ อสุภกัมมัฏฐานนิเทศ แสดงด้วยอสุภ ๑๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๗ ชื่อ ฉอนุสตินิเทศ แสดงด้วยอนุสติ ๖ คือ พุทธานุสติ ธัมมานุสติ สังฆานุสติ สีลานุสติ จาคานุสติ เทวตานุสติ

ปริเฉทที่ ๘ ชื่อ อนุสติกัมมัฏฐานนิเทศ แสดงด้วยอนุสติ ๔ ที่เหลือลง คือ มรณานุสติ กายคตาสติ อานาปานสติ อุปสมานุสติ รวมกับอนุสติ ๖ จึงเป็นอนุสติ ๑๐ ประการ

ปริเฉทที่ ๙ ชื่อ พรหมวิหารนิเทศ แสดงด้วยพรหมวิหารทั้ง ๔ คือ เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา

ปริเฉทที่ ๑๐ ชื่อ อรูปนิเทศ แสดงด้วยอรูปสมาบัติ ๔ คือ อากาสานัญจายตนะ วิญญาณัญจายตนะ อากิญจัญญายตนะ เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ

ปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อ สมาธินิเทศ แสดงด้วยสมาธิกับทั้งปฏิกูลสัญญา ธาตุววัตถานนิเทศ

ปริเฉทที่ ๑๒ ชื่อ อิทธิวิธีนิเทศ แสดงด้วยฤทธิวิธีต่าง ๆ

ปริเฉทที่ ๑๓ ชื่อ อภิญญานิเทศ แสดงด้วยอภิญญา ๕ มีทิพโสต ทิพยจักษุ และเจโตปริยญาณคือรู้วาระจิตแห่งผู้อื่นเป็นต้น

ปริเฉทที่ ๑๔ ชื่อ ขันธนิเทศ แสดงด้วยปัญจขันธ์ และวิเสสนามแห่งขันธ์ต่าง ๆ

ปริเฉทที่ ๑๕ ชื่อ อายตนธาตุนิเทศ แสดงด้วยอายตนะ ๑๒ และธาตุ ๑๘

ปริเฉทที่ ๑๖ ชื่อ อินทรียสัจจนิเทศ แสดงด้วยอินทรีย์ ๒๒ และอริยสัจ ๔

ปริเฉทที่ ๑๗ ชื่อ ปัญญาภูมินิเทศ แสดงด้วยธรรมะ ๖ คือ ขันธ์ อายตนะ ธาตุ อินทรีย์ อริยสัจ ปฏิจจสมุปบาท อันเป็นภูมิภาคพื้นแห่งวิปัสสนากัมมัฏฐาน

ปริเฉทที่ ๑๘ ชื่อ ทิฐิวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์แห่งทิฐิ คือความเห็น

ปริเฉทที่ ๑๙ ชื่อ กังขาวิตรณวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ที่ล่วงข้ามความกังขาสงสัยเสียได้

ปริเฉทที่ ๒๐ ชื่อ มัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็นอริยมรรคด้วยญาณปัญญา ว่าสิ่งนี้เป็นอริยมรรค สิ่งนี้มิใช่อริยมรรค

ปริเฉทที่ ๒๑ ชื่อ ปฏิปทาญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็น ด้วยญาณปัญญาว่ามรรค ควรปฏิบัติสืบต่อขึ้นไป

ปริเฉทที่ ๒๒ ชื่อ ญาณทัสสนวิสุทธินิเทศ แสดงด้วยความบริสุทธิ์ในการเห็นอริยสัจ และพระนิพพาน ด้วยญาณปัญญาอันรู้เห็นจริงแจ้งชัด

ปริเฉทที่ ๒๓ ชื่อ ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ แสดงด้วยอานิสังสผลแห่งการเจริญปัญญาในพระวิปัสสนากัมมัฏฐาน รวมเป็น ๒๓ ปริเฉทบริบูรณ์

พระวิสุทธิมรรคบาลีฉบับอักษรไทย

เดิมก็เป็นที่ทราบกันอยู่แล้วว่า พระคัมภีร์พระพุทธศาสนานั้นอยู่ในใบลาน จารด้วยอักษรขอม พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้ก็เช่นเดียวกัน ได้มีการปริวรรตจากอักษรขอมมาเป็นอักษรไทย และตีพิมพ์เป็นเล่มสมุดเมื่อปี พ.ศ.๒๔๖๕ โดยเจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) อธิบดีสงฆ์วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์ แต่ครั้งดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมไตรโลกาจารย์เป็นผู้ชำระ ปรากฏในคำอุทิศที่แต่งไว้เป็นภาษาบาลีว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากิติยากรวรลักษณ์ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ เมื่อมีพระชนมายุ ๔๘ พรรษา ได้ทรงมีพระประสงค์จะทรงบำเพ็ญพระกุศล โปรดให้พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เฮง เขมจารีมหาเถระ) ชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรค แล้วให้พิมพ์ไว้ให้เป็นประโยชน์แก่พระพุทธศาสนา อุทิศถวายพระราชกุศลแด่พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ในพระคัมภีร์ได้บอกนามผู้ชำระครั้งแรกไว้เป็นภาษาบาลีว่า "เขมจาริตฺเถเรน ธมฺมติลเกน มหาธาตุวิหารวาสินา" ซึ่งแปลว่า พระเถระเขมจารีดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมดิลก วัดมหาธาตุ ได้ชำระ ทำให้ข้าพเจ้า สงสัยว่า เจ้าประคุณสมเด็จพระวันรัต (เขมจารีมหาเถระ) ทำไมจึงใช้ภาษาบาลีในสมณศักดิ์ของท่านเช่นนั้น เพราะเจ้าประคุณสมเด็จไม่เคยดำรงสมณศักดิ์ที่พระธรรมดิลก และข้าพเจ้าเป็นศิษย์รุ่นสุดท้ายของเจ้าประคุณสมเด็จองค์นั้น ได้กราบนมัสการถามท่าน ได้รับคำตอบว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแนะนำให้ใช้เช่นนั้น เพราะถ้าจะใช้ว่า ธมฺมติโลกาจริเยน เกรงว่าจะเป็นชื่อพระพุทธเจ้าไป และตำแหน่งพระธรรมดิลก ชื่อสมณศักดิ์ก็ยังไม่มีด้วย ข้าพเจ้าจึงแนะนำไว้เพื่อมิให้เป็นที่สงสัยของคนช่างสงสัยต่อไป

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคฉบับภูมิพโลภิกขุ

โดยที่พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์พระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญยิ่งดังกล่าวแล้ว มูลนิธิภูมิพโลภิกขุได้ตั้งปณิธานที่จะทำพระคัมภีร์พระพุทธศาสนาเป็นแนวยืน คือ ตัวพระคัมภีร์อันเป็นต้นหลักแล้วทำพระคัมภีร์อรรถาธิบายรอง ๆ ลงมาให้ตลอดสาย เพื่อเป็นหลักในการค้นคว้าวิชาการทางพระพุทธศาสนา พระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้น ได้มีคัมภีร์รองลงมา อรรถาธิบายความอย่างบริบูรณ์ คือ วิสุทธิมรรคมหาฎีกา และอย่างย่อ คือวิสุทธิมรรคจูฬฎีกา และวิสุทธิมรรคคัณฐีบท ดังนั้น จึงได้ตรวจชำระพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคตั้งข้อย่อหน้าให้เหมาะสมโดยตรวจสอบกับฉบับฉัฏฐสังคีติ แล้วพระคัมภีร์รองลงไปก็จะได้ตั้งข้อให้ตรงกัน เพื่อค้นคว้าศึกษาได้โดยง่าย เป็นประโยชน์แก่นักศึกษาทั้งหลาย จัดเป็น ๓ ภาค คือ

ภาค ๑ เริ่มแต่คำนิทานเป็นต้น และปริเฉทที่ ๑ ชื่อ **สีลนิเทศ** จนถึงปริเฉทที่ ๗ **ฉอนุสตินิเทศ**

ภาค ๒ เริ่มแต่ปริเฉทที่ ๘ **อนุสติกัมมัฏฐานนิเทศ** จนถึงปริเฉทที่ ๑๓ **อภิญญานิเทศ**

ภาค ๓ เริ่มแต่ปริเฉทที่ ๑๔ **ขันธนิเทศ** จนถึงปริเฉทที่ ๒๓ **ปัญญาภาวนานิสังสนิเทศ** และ **คำนิคม** ลงท้าย

ในการแปลพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นภาษาไทยนั้น ภาค ๑ ตอนที่ ๑ และตอนที่ ๒ ภาค ๒ ตอนที่ ๑ และตอนที่ ๒ รวม ๒ ภาค ๔ ตอน นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ สถ.บ.(จุฬา)ได้แปลไว้

สำหรับพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลเป็นไทย ภาค ๓ ตอนที่ ๑ ข้าพเจ้า นายสิริ เพ็ชรไชย เป็นผู้แปล ภาค ๓ ตอนที่ ๒ นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ เป็นผู้แปล

การจัดพิมพ์พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๔ (บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒) นี้ **พ.ต.อ.ณรงค์ชัย-คุณมยุรี-ด.ช.เกียรติณรงค์ วงษ์สามี** ได้บริจาคเงิน

สร้างเป็นที่ระลึกในวโรกาสเฉลิมพระชนมพรรษา ๕ รอบ ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชมหาราช และในสมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขออนุโมทนากุศลไว้ ณ ที่นี้ด้วย

ขออานิสงส์แห่งการสร้างพระคัมภีร์วิสุทธิมรรคนี้
จงเป็นพลวปัจจัยสืบต่ออายุพระพุทธศาสนา
ด้วยบุญกุศลแห่งการสร้างพระคัมภีร์พระพุทธศาสนา
ขอให้สรรพสัตว์จงบรรลุถึงความสุขโดยทั่วหน้ากัน
ขอให้มโนรถที่อาศัยกรรมดีทั้งปวงจงสำเร็จแก่
ชาวโลกโดยพลัน เทอญ.

สิริ เพ็ชรไชย

(นายสิริ เพ็ชรไชย)
หัวหน้าฝ่ายวิชาการ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คณะผู้ดำเนินงานจัดสร้างพระคัมภีร์

ตามโครงการปริวรรตอักษรขอมและอักษรโบราณท้องถิ่น
ชำระและแปลพระคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาเป็นภาษาไทย
ของ มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

นายมณีพันธุ์ จารุดุล	อุปนายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ
นางอุษา จารุดุล	นายกสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, ผู้บรรยายธรรมะของสมาคม ฯ กรรมการ ผู้ช่วยผู้จัดการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และรอง ผู้อำนวยการโครงการปริวรรตอักษรขอม ฯ
	เป็นหัวหน้าคณะผู้ดำเนินงาน
นายสิริ เพ็ชรไชย	กรรมการสมาคมศูนย์ค้นคว้าทางพระพุทธศาสนา, กรรมการมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ และหัวหน้าฝ่ายวิชาการโครงการปริวรรตอักษรขอม และอักษรโบราณท้องถิ่น ฯ
	เป็นหัวหน้าฝ่ายวิชาการ

คณะนักวิชาการผู้จัดทำ
พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๔
ฉบับภูมิพโลภิกขุ

----

๑. นายสิริ เพ็ชรไชย ป.ธ.๙	ประธานกรรมการตรวจชำระ
๒. นายไชยวัฒน์ กปิลกาญจน์ สถ.บ.(จุฬา)	แปล
๓. อุบาสิกาจรรยา บัวสุวรรณ บ.ศ.๖	จับคู่บาลี-ไทย
๔. นายเดชา มหาเดชากุล ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๕. นายหวั่น สมใจเพ็ง ป.ธ.๙	กรรมการตรวจชำระ
๖. นายภิญโญ ล่องสกุล ป.ธ.๘ พ.ม.,พธ.บ.,M.A.	กรรมการตรวจชำระ
๗. นางสาวนันทนา เพ็ชรไทย ศศ.บ.(โบราณคดี)	อ่านทานตามต้นฉบับ
๘. นายเจริญ ผุดวรรณา ป.ธ.๗	อ่านทานตามต้นฉบับ
๙. นายยศศิริ จันทุดม ป.ธ.๖	อ่านทานตามต้นฉบับ
๑๐. นายบุญเพ็ง แก้วยอด ป.ธ.๗	ตรวจความเรียบร้อยของต้นแบบ
๑๑. นายบรรจบ พุกพญา ป.ธ.๗	ตรวจความเรียบร้อยของต้นแบบ ควบคุมการแก้ไขต้นแบบ
๑๒. นางศิริรัตน์ ด้วงสน	ตรวจความเรียบร้อยของต้นแบบ ควบคุมการแก้ไขต้นแบบ และตรวจเพลท
๑๓. นางชลอ วรรณจันทร์	จัดทำรูปเล่ม และดำเนินการจัดพิมพ์
๑๔. นายเฉลิมชัย ทองมี	ผู้ช่วยผู้ดำเนินการจัดพิมพ์

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

บาลี - ไทย

ภาค ๔

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒)

VISUDDHIMAGGA

Pāli - Thai

Part IV

(Pāli Part II Second Section)

ฉบับภูมิพโลภิกขุ

พุทธศักราช ๒๕๔๘

สารบาญ

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค บาลี-ไทย ภาค ๔
(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒)

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับสยามรัฐ

ที่ใช้อ้างอิงในพระคัมภีร์ฉบับมูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

คำย่อ	คำเต็ม	
วิ. มหาวิภงฺค.	วินยปิฎก	มหาวิภงฺค
วิ. ภิกฺขุนี.	วินยปิฎก	ภิกฺขุนีวิภงฺค
วิ. มหา.	วินยปิฎก	มหาวคฺค
วิ. จุ.	วินยปิฎก	จุลฺลวคฺค
วิ. ป.	วินยปิฎก	ปริวาร
ที. สี.	ทีฆนิกาย	สีลกฺขนฺธวคฺค
ที. มหา.	ทีฆนิกาย	มหาวคฺค
ที. ปา.	ทีฆนิกาย	ปาฏิกวคฺค
ม. มู.	มชฺฌิมนิกาย	มูลปณฺณาสก
ม. ม.	มชฺฌิมนิกาย	มชฺฌิมปณฺณาสก
ม. อุ.	มชฺฌิมนิกาย	อุปริปณฺณาสก
สํ. ส.	สํยุตฺตนิกาย	สคาถวคฺค
สํ. นิ.	สํยุตฺตนิกาย	นิทานวคฺค
สํ. ขนฺธ.	สํยุตฺตนิกาย	ขนฺธวารวคฺค
สํ. สฬา.	สํยุตฺตนิกาย	สฬายตนวคฺค
สํ. มหา.	สํยุตฺตนิกาย	มหาวารวคฺค
องฺ. เอกก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกกนิปาต
องฺ. ทุก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทุกนิปาต

คำย่อ	คำเต็ม	
องฺ. ติก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ติกนิปาต
องฺ. จตุกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	จตุกฺกนิปาต
องฺ. ปญฺจก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ปญฺจกนิปาต
องฺ. ฉกฺก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ฉกฺกนิปาต
องฺ. สตฺตก.	องฺคุตฺตรนิกาย	สตฺตกนิปาต
องฺ. อฏฺฐก.	องฺคุตฺตรนิกาย	อฏฺฐกนิปาต
องฺ. นวก.	องฺคุตฺตรนิกาย	นวกนิปาต
องฺ. ทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	ทสกนิปาต
องฺ. เอกาทสก.	องฺคุตฺตรนิกาย	เอกาทสกนิปาต
ขุ. ขุ.	ขุทฺทกนิกาย	ขุทฺทกปาฐ
ขุ. ธ.	ขุทฺทกนิกาย	ธมฺมปทคาถา
ขุ. อุ.	ขุทฺทกนิกาย	อุทาน
ขุ. อิติ.	ขุทฺทกนิกาย	อิติวุตฺตก
ขุ. สุ.	ขุทฺทกนิกาย	สุตฺตนิปาต
ขุ. วิ.	ขุทฺทกนิกาย	วิมานวตฺถุ
ขุ. เปต.	ขุทฺทกนิกาย	เปตวตฺถุ
ขุ. เถร.	ขุทฺทกนิกาย	เถรคาถา
ขุ. เถรี.	ขุทฺทกนิกาย	เถรีคาถา
ขุ. ชา.	ขุทฺทกนิกาย	ชาตก
ขุ. มหา.	ขุทฺทกนิกาย	มหานิทฺเทส
ขุ. จูฬ.	ขุทฺทกนิกาย	จูฬนิทฺเทส
ขุ. ป.	ขุทฺทกนิกาย	ปฏิสมฺภิทามคฺค
ขุ. อ.	ขุทฺทกนิกาย	อปทาน
ขุ. พุทฺธ.	ขุทฺทกนิกาย	พุทฺธวํส
ขุ. จริยา.	ขุทฺทกนิกาย	จริยาปิฎก

คำย่อ	คำเต็ม	
อภิ. สํ.	อภิธมฺมปิฏก	ธมฺมสงฺคณี
อภิ. วิ.	อภิธมฺมปิฏก	วิภงฺค
อภิ. ธา.	อภิธมฺมปิฏก	ธาตุกถา
อภิ. ปุ.	อภิธมฺมปิฏก	ปุคฺคลปญฺญตฺติ
อภิ. ก.	อภิธมฺมปิฏก	กถาวตฺถุ
อภิ. ย.	อภิธมฺมปิฏก	ยมก
อภิ. ป.	อภิธมฺมปิฏก	ปฏฺฐาน

วิธีใช้ เช่น วิ. มหาวิภงฺค. ๑/๔๑๓. หมายถึง คัมภีร์พระวินัยปิฎก ฉบับสยามรัฐ เล่มที่ ๑ หน้า ๔๑๓.

อักษรย่อพระคัมภีร์พระไตรปิฎกภาษาบาลีฉบับต่าง ๆ

คำย่อ	คำเต็ม	
สี.	สีหฬโปตฺถก	(ฉบับสิงหฬ)
ม.	มรมฺมโปตฺถก	(ฉบับพม่าเดิม)
ฉ.	ฉฏฺฐสงฺคีติโปตฺถก	(ฉบับสังคายนาครั้งที่ ๖)
รา.	รามญฺญโปตฺถก	(ฉบับมอญ)
โป.	โปราณโปตฺถก	(ฉบับใบลานเก่า)
อิ.	อิงฺคลิสโปตฺถก	(ฉบับอังกฤษ เดิมใช้ย่อว่า ยุ.)
ก.	กตฺถจิโปตฺถก	(คัมภีร์บางฉบับ)

TRANSLITERATION OF THE THAI ALPHABET
as used in this pāli text
of
THE BHŪMIBALO BHIKKHU FOUNDATION

VOWELS - 8

a	า ā	ิ i	ี ī	ุ u	ู ū	เ e	โ o

CONSONANTS - 33

ก ka	ข kha	ค ga	ฆ gha	ง ṅa
จ ca	ฉ cha	ช ja	ฌ jha	ญ ña
ฏ ṭa	ฐ ṭha	ฑ ḍa	ฒ ḍha	ณ ṇa
ต ta	ถ tha	ท da	ธ dha	น na
ป pa	ผ pha	พ ba	ภ bha	ม ma
ย ya	ร ra	ล la	ว va	
ส sa	ห ha	ฬ ḷa	ํ ṃ	

FIGURES

๑ 1	๒ 2	๓ 3	๔ 4	๕ 5	๖ 6	๗ 7	๘ 8	๙ 9	๐ 0

COMBINATION

ก ka	กา kā	กิ ki	กี kī
กุ ku	กู kū	เก ke	โก ko

พระคัมภีร์วิสุทธิมรรค

บาลี - ไทย

ภาค ๔

(บาลี ภาค ๒ ตอนที่ ๒)

พระวิสุทธิมรรค

ภาค ๔

๑๑. สมาธินิทฺเทส

อาหาเรปฏิกูลภาวนา[๑]

๒๙๔. อิทานิ อารุปฺปานนฺตรํ เอกา สญฺญาติ เอวํ อุทฺทิฏฺฐาย อาหาเร ปฏิกูลสญฺญาย ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต. ตตฺถ อาหรตีติ อาหาโร. โส จตุพฺพิโธ กพฬิงฺการาหาโร, ผสฺสาหาโร, มโนสญฺเจตนาหาโร, วิญฺญาณาหาโรติ.

๑๑. สมาธินิเทศ

อาหาเรปฏิกูลภาวนา

๒๙๔. บัดนี้ นิเทศแห่งการเจริญปฏิกูลสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นปฏิกูล) ในอาหารที่ท่านได้ยกขึ้นแสดงไว้ ในลำดับแห่งอรูปกรรมฐาน อย่างนี้ว่า สัญญา ๑ ดังนี้ ถึงแล้วโดยลำดับ. ในคำว่าอาหาเรปฏิกูลสัญญานั้น ชื่อว่าอาหาร เพราะอรรถว่านำมา. อาหารนั้นมี ๔ อย่าง คือ กพฬิงการาหาร, ผัสสาหาร, มโนสัญเจตนาหาร, วิญญาณาหาร ดังนี้.

---

๑ ฉ.....ปฏิกูล....., เอวมุปริปิ.

บริษัทเมอร์รี่คิงส์ดีพาตร์เมนสโตร์ จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

โก ปเนตฺถ กึ อาหรตีติ ? กพฬีการาหาโร โอชฏฺฐมกํ รูปํ อาหรติ. ผสฺสาหาโร ติสฺโส เวทนา อาหรติ. มโนสญฺเจตนาหาโร ตีสุ ภเวสุ ปฏิสนฺธึ อาหรติ. วิญฺญาณาหาโร ปฏิสนฺธิกฺขเณ นามรูปํ อาหรติ.

ก็ในอาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ อาหารอะไรนำอะไรมา? ตอบว่ากพฬีการาหารนำรูปมีโอชาเป็นที่ ๘ มา. ผัสสาหาร นำเวทนา ๓ มา. มโนสัญเจตนาหาร นำปฏิสนธิในภพ ๓ มา. วิญญาณาหาร นำนามรูปในปฏิสนธิขณะมา.

เตสุ กพฬีการาหาเร นิกนฺติภยํ. ผสฺสาหาเร อุปคมนภยํ. มโนสญฺเจตนาหาเร อุปปตฺติภยํ. วิญฺญาณาหาเร ปฏิสนฺธิภยํ. เอวํ สปฺปฏิภเยสุ จ เอเตสุ กพฬีการาหาโร ปุตฺตมํสูปเมน[๑] ทีเปตพฺโพ. ผสฺสาหาโร นิจฺจมฺมคาวูปเมน[๒] มโนสญฺเจตนาหาโร องฺคารกาสูปเมน[๓] วิญฺญาณาหาโร สตฺติสูลูปเมนาติ[๔] อิเมสุ ปน จตูสุ อาหาเรสุ อสิตปีตขายิต-

ในบรรดาอาหารเหล่านั้น ภัยคือนิกันติ (ความใคร่) ย่อมมีในเพราะกพฬีการาหาร. ภัยคืออุปคมนะ(ความข้องแวะ) ย่อมมีในเพราะผัสสาหาร. ภัยคืออุปบัติ(ความเข้าไปในภพ) ย่อมมีในเพราะมโนสัญเจตนาหาร. ภัยคือปฏิสนธิ ย่อมมีในเพราะวิญญาณาหาร. ในบรรดาอาหารที่มีภัยเฉพาะหน้าเหล่านี้ ตามประการดังกล่าวมานี้ บัณฑิตพึงแสดงกพฬีการาหาร ด้วยพระ-

---

[๑] สํ. นิ. ๑๖/๑๑๔.
[๒] สํ. นิ. ๑๖/๑๒๐.
[๓] สํ. นิ. ๑๖/๑๒๑.
[๔] สํ. นิ. ๑๖/๑๒๑. ฉ. สตฺติสตูปเมนาติ.

สายิตปฺปเภโท กพฬิงฺการาหาโรว[๑] อิมสฺมึ อตฺเถ อาหาโรติ อธิปฺเปโต. ตสฺมึ อาหาเร ปฏิกูลาการคฺคหณวเสน อุปฺปนฺนา สญฺญา อาหาเร ปฏิกูลสญฺญา.

โอวาทที่มีการอุปมาด้วยเนื้อบุตร. พึงแสดงผัสสาหาร ด้วยพระโอวาทที่มีการอุปมาด้วยโคหนังปอก. พึงแสดงมโนสัญเจตนาหารด้วยพระโอวาท ที่มีการอุปมาด้วยหลุมถ่าน-เพลิง. พึงแสดงวิญญาณาหาร ด้วยพระโอวาท ที่มีการอุปมาด้วยหอกหลาว. ก็ในบรรดาอาหาร ๔ อย่างเหล่านี้ กพฬิง-การาหาร อันมีประเภทเป็นของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้มเท่านั้น ที่ประสงค์เอาว่าเป็นอาหาร ในอรรถนี้. สัญญาที่เกิดขึ้นด้วยอำนาจการถือเอาอาการที่เป็นปฏิกูลในอาหารนั้น ชื่อว่า อาหาเรปฏิกูลสัญญา.

ตํ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญํ ภาเวตุ-กาเมน กมฺมฏฺฐานํ อุคฺคเหตฺวา อุคฺคหโต เอกปทมฺปิ อวิรชฺฌนฺเตน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน อสิตปีตขายิตสายิตปฺปเภเท กพฬิงฺการาหาเร ทสหากาเรหิ ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. เสยฺยถีทํ, คมนโต,

พระโยคาวจร ผู้ต้องการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญานั้น พึงเรียนเอากรรมฐาน ไม่ทำให้ผิดพลาดไปจากที่เรียนแม้สักบทหนึ่ง หลีกเร้นไปในที่ลับ พิจารณาความเป็นปฏิกูลในกพฬิงการาหาร อันมีประเภทเป็นของกินของดื่มของเคี้ยวของลิ้ม

[๑] ฉ. กพฬีกาโร อาหาโรว.

ปริเยสนโต, ปริโภคโต, อาสยโต, นิธานโต, อปริปกฺกโต, ปริปกฺกโต, ผลโต, นิสฺสนฺทโต, สมฺมกฺขนโตติ.

โดยอาการ ๑๐ เถิด. ข้อที่ว่านี้เป็นฉันใด, คือพึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล โดยการไป, โดยการแสวงหา, โดยการบริโภค, โดยโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัย (ผู้อาศัย), โดยที่สั่งสม, โดยเป็นอาหารที่ยังไม่ย่อย, โดยเป็นอาหารที่ย่อยแล้ว, โดยผล, โดยการหลั่งออก, โดยความแปดเปื้อน ดังนี้.

๒๙๕. ตตฺถ คมนโตติ เอวํ มหานุภาเว นาม สาสเน ปพฺพชิเตน สกลรตฺตึ พุทฺธวจนสชฺฌายํ วา สมณธมฺมํ วา กตฺวา กาลสฺเสว วุฏฺฐาย เจติยงฺคณโพธิยงฺคณวตฺตํ กตฺวา ปานียํ ปริโภชนียํ อุปฏฺฐเปตฺวา ปริเวณํ สมฺมชฺชิตฺวา สรีรํ ปฏิชคฺคิตฺวา อาสนํ อารุยฺห วีสตึสวาเร กมฺมฏฺฐานํ มนสิกริตฺวา อุฏฺฐาย ปตฺตจีวรํ คเหตฺวา นิชฺชนสมฺพาธานิ ปวิเวกสุขานิ ฉายูทกสมฺปนฺนานิ สุจีนิ สีตลานิ รมณียภูมิภาคานิ ตโปวนานิ ปหาย อริยํ วิเวกรติ–

๒๙๕. ในบรรดาอาการเหล่านั้น คำว่าโดยการไป ความว่า ผู้เป็นบรรพชิตในพระศาสนาชื่อว่ามีอานุภาพมากอย่างนี้ พึงกระทำการสาธยายพระพุทธพจน์ หรือกระทำสมณธรรมตลอดคืนทั้งสิ้นแล้ว ก็ออกไปตรงต่อเวลานั้นเทียว กระทำเจติยังคณวัตร (วัตรที่พึงทำ ณ ลานเจดีย์) โพธิยังคณวัตร (วัตรที่พึงกระทำ ณ ลาน–โพธิ์) ตั้งน้ำฉัน น้ำใช้ ปัดกวาดบริเวณ ชำระร่างกายแล้วก็ย่างขึ้นอาสนะ มนสิการกรรมฐานได้ ๒๐–๓๐ วาระ ก็จำต้องลุกขึ้นถือบาตรและจีวร ละตโปวันอันไม่แออัดด้วย

มนเปกฺขิตฺวา สุสานาภิมุเขน สิคาเลน[๑] วิย อาหารตฺถาย คามาภิมุเขน คนฺตพฺพํ.

ผู้คน มีปวิเวกสุข สมบูรณ์ด้วยร่มเงาและน้ำสะอาด ร่มเย็น เป็นภูมิภาคที่น่ารื่นรมย์ ไม่เยื่อใยความยินดีในวิเวกอันประเสริฐ เป็นผู้บ่ายหน้าสู่ละแวกบ้าน เดินไป เพื่อประโยชน์แก่อาหารเหมือนอย่างสุนัขจิ้งจอกผู้บ่ายหน้าสู่ป่าช้า ฉะนั้น.

เอวํ คจฺฉตา จ มญฺจมฺหา วา ปีฐมฺหา วา โอตรณโต ปฏฺฐาย ปาทรชฆรโคฬิกวจฺจาทิสมฺปริกิณฺณํ ปจฺจตฺถรณํ อกฺกมิตพฺพํ โหติ. ตโต อปฺเปกทา มูสิกชตุกวจฺจาทีหิ อุปหตตฺตา อนฺโตคพฺภโต ปฏิกูลตรํ ปมุขํ ทฏฺฐพฺพํ โหติ. ตโต อุลูกปาราวตาทิวจฺจสมฺมกฺขิตตฺตา อุปริมตลโต ปฏิกูลตรํ เหฏฺฐิมตลํ. ตโต กทาจิ[๒] วาเตริเตหิ ปุราณติณปณฺเณหิ คิลานสามเณรานํ มุตฺตกรีสเขฬสิงฺฆาณิกาทิ

อันภิกษุผู้จะไปอย่างนี้ จับตั้งแต่ลงจากเตียงหรือตั่งแล้ว ก็จำต้องเหยียบเครื่องปูลาดที่เปรอะฝุ่นติดเท้า ขี้ตุ๊กแกเป็นต้น. ต่อจากนั้นไปก็จำต้องเห็นหน้ามุขที่ปฏิกูลยิ่งกว่าภายในห้อง เพราะเสียหายไปด้วยขี้หนู ขี้ค้างคาวเป็นต้นอยู่เป็นครั้งคราว. ต่อจากนั้นไปก็จำต้องเห็นพื้นชั้นล่างที่ปฏิกูลยิ่งกว่าชั้นบน เพราะเปรอะเปื้อนด้วยขี้นกฮูก ขี้นกพิราบเป็นต้น. ต่อจากนั้นไป ก็จำต้องเห็นบริเวณที่ปฏิกูลยิ่ง

---

[๑] ฉ. สิงฺคาเลน.

[๒] ฉ. กทาจิ กทาจิ.

วสฺสกาเล อุทกจิกฺขลฺลาทีหิ จ สงฺกิลิฏฺฐตฺตา เหฏฺฐิมตลโต ปฏิกูลตรํ ปริเวณํ. ปริเวณโต ปฏิกูลตรา วิหารรจฺฉา หฏฺฐพฺพา โหติ.

กว่าพื้นชั้นล่าง เพราะเลอะเทอะด้วยต้นหญ้าใบไม้เก่า ๆ ที่ลมหอบมาเป็นครั้งเป็นคราว ด้วยปัสสาวะ อุจจาระ น้ำลาย น้ำมูก ของพวกสามเณรที่ป่วย และด้วยแอ่งน้ำโคลนเป็นต้น ในเวลาฝนตก. จำต้องเห็นทางเดินไปวิหาร ที่ปฏิกูลยิ่งกว่าบริเวณ.

อนุปุพฺเพน ปน โพธิญฺจ เจติยญฺจ วนฺทิตฺวา วิตกฺกมาลเก ฐิเตน มุตฺตราสิสทิสํ เจติยํ โมรปิญฺฉกลาปสทิสํ มโนหรํ[๑] โพธึ เทววิมานสมฺปตฺติสสฺสิรีกํ เสนาสนญฺจ อนวโลเกตฺวา เอวรูปํ นาม รมณียํ ปเทสํ ปิฏฺฐึ[๒] กตฺวา อาหารเหตุ คนฺตพฺพํ ภวิสฺสตีติ ปกฺกมิตฺวา คามมคฺคํ ปฏิปนฺเนน ขาณุกณฺฏกมคฺโคปิ อุทกเวคภินฺนวิสมมคฺโคปิ หฏฺฐพฺโพ โหติ.

ก็ภิกษุครั้นได้ไหว้ต้นโพธิ์ และเจดีย์ตามลำดับแล้ว ยืนอยู่ที่โรงตรึก คิดว่าจำต้องงดดูพระเจดีย์ ที่เป็นเหมือนกอง-แก้วมุกดา ต้นโพธิ์ที่เป็นเหมือนกำหางนกยูงน่าจับใจ และเสนาสนะ ที่สวยงามเหมือนเทพวิมานสมบัติ หันหลังให้ประเทศที่น่า-รื่นรมย์ เห็นปานฉะนี้ไป เพราะเหตุแห่งอาหาร ดังนี้แล้ว ก็หลีกไป เดินไปตามทางสู่ละแวกบ้าน จำต้องเห็นทั้งเส้นทางที่มีตอ

---

[๑] ฉ. โมรปิญฺฉกลาปมโนหรํ, สี. อิ. โมรปิญฺชกลาปมโนหรํ.
[๒] ฉ. ปิฏฺฐิโต.

หรือหนาม ทั้งเส้นทางที่ขรุขระที่ถูกแรงน้ำเซาะ.

ตโต คณฺหํ ปฏิจฺฉาทยมาเนน วิย นิวาสนํ นิวาเสตฺวา วณโจฬกํ พนฺธนฺเตน วิย กายพนฺธนํ พนฺธิตฺวา อฏฺฐิสงฺฆาฏํ ปฏิจฺฉาเทนฺเตน วิย จีวรํ ปารุปิตฺวา เภสชฺชกปาลํ นีหรนฺเตน วิย ปตฺตํ นีหริตฺวา คามทฺวารสมีปํ ปาปุณนฺเตน หตฺถิกุณปอสฺสกุณปโคกุณปมหิสกุณปมนุสฺสกุณป-อหิกุณปกุกฺกุรกุณปาทีนิปิ ทฏฺฐพฺพานิ ภวนฺติ. น เกวลญฺจ ทฏฺฐพฺพานิ, คนฺโธปิ เนสํ ฆานํ ปฏิหนมาโน อธิวาเสตพฺโพ โหติ. ตโต คามทฺวาเร ฐตฺวา จณฺฑหตฺถิอสฺสาทิปริสฺสยปริวชฺชนตฺถํ คามรจฺฉา โอโลเกตพฺพา โหติ[๑]

ต่อจากนั้น ก็นุ่งห่มเครื่องนุ่งห่มเหมือนอย่างกับปิดฝี รัดสายประคด เหมือนอย่างกับพันผ้าพันแผล ห่มจีวรเหมือนอย่างกับคลุมร่างกระดูก ล้วงบาตรออกมาเหมือนอย่างกับล้วงโกร่งยาออกมา เมื่อถึงสถานที่ใกล้ประตูบ้าน ก็จำต้องเห็นแม้ซากช้าง ซากม้า ซากโค ซากกระบือ ซากมนุษย์ ซากงู ซากสุนัข เป็นต้น. และไม่ใช่จำต้องเห็นแต่เพียงอย่างเดียว, แม้กลิ่นของซาก-สัตว์เหล่านั้น ที่รบกวนจมูกอยู่ ก็จำต้องทน. ต่อจากนั้น ก็จำต้องยืนอยู่ที่ทางเข้าละแวก-บ้าน ตรวจดูทางเดินในละแวกบ้าน เพื่อหลีกเลี่ยงอันตรายมีช้างดุ ม้าดุเป็นต้น.

อิจฺเจตํ ปจฺจตฺถรณาทิอเนกกุณป-ปริโยสานํ ปฏิกูลํ อาหารเหตุ อกฺกมิตพฺพญฺจ

พระโยคี พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยการไป อย่างนี้ว่า สิ่งเป็นปฏิกูลมี

---

[๑] ฉ. โหนฺติ.

หฏฺฐพฺพญฺจ ฆายิตพฺพญฺจ โหติ. อโห วต โภ ปฏิกูโล อาหาโรติ เอวํ คมนโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. (๑)

เครื่องปูลาดเป็นต้น มีซากสัตว์เป็นอเนกเป็นปริโยสาน ตามประการดังกล่าวมานี้ นี้ เราจำต้องเหยียบ จำต้องเห็น และจำต้องดม ก็เพราะเหตุแห่งอาหาร. โอ อาหารเป็นปฏิกูลหนอ ท่านผู้เจริญทั้งหลายเอ๋ย ดังนี้เกิด. (๑)

๒๘๖. กถํ <u>ปริเยสนโต</u> ? เอวํ คมนปฏิกูลํ อธิวาเสตฺวาปิ คามํ ปวิฏฺเฐน สงฺฆาฏิปารุเตน กปณมนุสฺเสน วิย กปาลหตฺเถน ฆรปฏิปาฏิยา คามวีถีสุ จริตพฺพํ โหติ. ยตฺถ วสฺสกาเล อกฺกนฺตกฺกนฺตฏฺฐาเน ยาว ปิณฺฑิกมํสาปิ อุทกจิกฺขลฺเล ปาทา ปวิสนฺติ, เอเกน หตฺเถน ปตฺตํ คเหตพฺพํ[1] เอเกน จีวรํ อุกฺขิปิตพฺพํ โหติ[2] คิมฺหกาเล วาตเวคสมุฏฺฐิเตหิ[3] ปํสุติณรเชหิ โอกิณฺณสรีเรน จริตพฺพํ

๒๘๖. พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล<u>โดยการแสวงหา</u> อย่างไร ? คือว่า อันภิกษุผู้แม้ต้องอดกลั้นสิ่งที่เป็นปฏิกูลคือการไป ห่มผ้าสังฆาฏิเข้าไปสู่ละแวกบ้านตามประการดังกล่าวมานี้ จำต้องเป็นผู้มีมือถือกระเบื้อง เที่ยวไปตามถนนในละแวกบ้านตามลำดับเรือน เหมือนอย่างคนกำพร้า. ในที่ซึ่งเป็นที่ที่ตนเหยียบย่ำแต่ละครั้ง ในหน้าฝน เท้าก็จมเข้าไปในน้ำโคลน แม้กระทั่งถึงเนื้อปลีน่อง, ก็จำต้องใช้มือข้าง-

---

[1] ฉ. คเหตพฺพํ โหติ.

[2] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

[3] ฉ. วาตเวเคน สมุฏฺฐิเตหิ.

โหติ[๑] ตํ ตํ เคหทฺวารํ ปตฺวา มจฺฉโธวนมํสโธวนตณฺฑุลโธวน[๒]เขฬสิงฺฆาณิกสุนขสูกรวจฺจาทิสมฺมิสฺสานิ[๓] กิมิกุลนีลมกฺขิกปริกิณฺณานิ[๔] โอฬิคลฺลกานิ เจว จนฺทนิกฏฺฐานานิ จ ทฏฺฐพฺพานิ โหนฺติ อกฺกมิตพฺพานิปิ. ยโต คามมกฺขิกา[๕] อุฏฺฐหิตฺวา สงฺฆาฏิยมฺปิ ปตฺเตปิ สีเสปิ นิลียนฺติ.

หนึ่งถือบาตร, ใช้มืออีกข้างหนึ่งรั้งจีวรไว้. ในหน้าร้อน ก็จำต้องเป็นผู้มีร่างกายคลุกเคล้าด้วยฝุ่นและละอองหญ้า ที่ฟุ้งขึ้นเพราะแรงลม เที่ยวไป. พอถึงประตูเรือนนั้น ๆ แล้ว ก็จำต้องเห็น แม้จำต้องเหยียบย่ำบ่อเปือกตม และแอ่งน้ำครำ ที่คลุกเคล้าด้วยน้ำล้างปลา น้ำล้างเนื้อ น้ำล้างข้าวสาร น้ำลาย น้ำมูก มูลสุนัข มูลสุกร เป็นต้น คลาคล่ำด้วยหมู่หนอนและแมลงวันหัวเขียว. เป็นที่ซึ่งแมลงวันบ้านจะบินฮือขึ้นมาตอมที่ผ้าสังฆาฏิบ้าง ที่บาตรบ้าง ที่ศีรษะบ้าง.

ฆรํ ปวิฏฺฐสฺสาปิ เกจิ เทนฺติ, เกจิ น เทนฺติ. ททมานาปิ เอกจฺเจ หิยฺโย ปกฺกภตฺตมฺปิ ปุราณขชฺชกมฺปิ

แม้เมื่อเข้าไปถึงเรือนแล้ว บางพวกก็ให้, บางพวกก็ไม่ให้. บางพวกแม้เมื่อจะให้ ก็ย่อมให้ข้าวที่หุงตั้งแต่เมื่อวานบ้าง

---

[๑] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๒] ม. ...โธวนกญฺชิวโธวน...
[๓] ฉ. ...มจฺฉ...สูกรวจฺจาทีหิ สมฺมิสฺสานิ.
[๔] ฉ. กิมิกุลากุลานิ นีล...
[๕] ฉ. ยโต ตา มกฺขิกา.

ปูติกุมฺมาสสูปาทีนิปิ[๑] ททนฺติ. อททมานาปิ เกจิเทว "อติจฺฉถ ภนฺเต"ติ วทนฺติ, เกจิ ปน อปสฺสมานา วิย ตุณฺหี โหนฺติ, เกจิ อญฺเญน มุขมฺปิ[๒] กโรนฺติ, เกจิ "คจฺฉ เร มุณฺฑกา"ติอาทีหิ ผรุสวาจาหิ สมุทาจรนฺติ. เอวํ หิ[๓] กปณมนุสฺเสน วิย คาเม ปิณฺฑาย จริตฺวา นิกฺขมิตพฺพนฺติ.

ของเคี้ยวเก่า ๆ บ้าง ขนมหรือแกงบูด ๆ เป็นต้นบ้าง. บางพวก แม้เมื่อจะไม่ให้นั่นเทียว ก็กล่าวว่า "นิมนต์โปรดสัตว์ข้างหน้าเถิดเจ้าข้า", ส่วนบางพวกก็ทำเป็นเฉยเหมือนไม่เห็น, บางพวกทำหันหน้าไปทางอื่นเสียบ้าง, บางพวกก็เปล่งออกมาด้วยผรุสวาจาว่า "เฮ้ยไป ไอ้คนโล้น" เป็นต้น. ก็ภิกษุจำต้องเที่ยวไปในบ้านเพื่อบิณฑบาตแล้วออกมา ดุจคนกำพร้า อย่างนี้ ฉะนี้แล.

อิจฺเจตํ คามปฺปเวสนโต ปฏฺฐาย ยาว นิกฺขมนา อุทกจิกฺขลฺลาทิปฏิกูลํ อาหารเหตุ อกฺกมิตพฺพญฺเจว ทฏฺฐพฺพญฺจ อธิวาเสตพฺพญฺจ โหติ. อโห วต โภ ปฏิกูโล อาหาโรติ เอวํ ปริเยสนโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. (๒)

พระโยคี พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยการแสวงหาอย่างนี้ว่า สิ่งที่เป็นปฏิกูลมีน้ำโคลนเป็นต้น จับตั้งแต่ตอนเข้าไปในละแวกบ้าน จนกระทั่งออกมา ตามประการดังกล่าวมานี้ นี้ เราจำต้องเหยียบย่ำ จำต้องเห็น และจำต้องอดกลั้น ก็เพราะ

---

๑ ฉ. ปูติกุมฺมาสปูปาทีนิปิ.

๒ ฉ. มุขํ.

๓ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

เหตุแห่งอาหาร. โอ อาหารเป็นปฏิกูลหนอ ท่านผู้เจริญทั้งหลายเอ๋ย ดังนี้เถิด. (๒)

๒๙๗. กถํ <u>ปริโภคโต</u> ? เอวํ ปริยิฏฺฐาหาเรน ปน พหิคาเม ผาสุกฏฺฐาเน สุขนิสินฺเนน ยาว ตตฺถ หตฺถํ น โอตาเรติ, ตาว ตถารูปํ ครุฏฺฐานิยํ ภิกฺขุํ วา ลชฺชิมนุสฺสํ[๑] วา ทิสฺวา นิมนฺเตตุมฺปิ สกฺกา โหติ. ภุญฺชิตุกามตาย ปเนตฺถ หตฺเถ โอตาริตมตฺเต "คณฺหถา"ติ วทนฺเตน ลชฺชิตพฺพํ โหติ. หตฺถํ ปน โอตาเรตฺวา มทฺทนฺตสฺส ปญฺจงฺคุลิอนุสาเรน เสโท ปคฺฆรมาโน สุกฺขถทฺธภตฺตมฺปิ เตเมนฺโต มุทุกํ[๒] กโรติ.

๒๙๗. พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล <u>โดยการบริโภค</u> อย่างไร ? คือว่า อันภิกษุผู้แสวงหาอาหาร ตามประการดังกล่าวมานี้แล้ว นั่งเป็นสุข ในที่ผาสุก ภายนอกบ้าน ตราบเท่าที่ยังไม่หย่อนมือลงไปในอาหารนั้น เห็นภิกษุผู้ตั้งอยู่ในฐานะแห่งครู หรือคนที่ควรกระดากอายเห็นปานนั้นเข้า ก็ยังอาจจะเชื้อเชิญได้. แต่เมื่อเพียงแต่หย่อนมือลงไปในอาหารนี้ ด้วยความต้องการจะบริโภคเท่านั้น จะกล่าวว่า "ขอท่านโปรดรับไว้เถิด" ดังนี้ ก็จำต้องกระดากอายไป. ก็เมื่อหย่อนมือลงไปคลุกเคล้าอยู่ เหงื่อที่หลั่งไหลไปตามแนวนิ้วทั้ง ๕ ย่อมทำแม้ภัตที่แข็งเพราะแห้ง ให้เปียก อ่อนนุ่มไป.

---

[๑] สี. ม. ลชฺชึ มนุสฺสํ.
[๒] ฉ. มุทุํ.

อถ ตสฺมึ ปริมทฺทนมตฺเตนาปิ สมฺภินฺนโสเภ อาโลปํ กตฺวา มุเข ฐปิเต เหฏฺฐิมทนฺตา อุทุกฺขลกิจฺจํ สาเธนฺติ, อุปริมา มูสลกิจฺจํ, ชิวฺหา หตฺถกิจฺจํ. ตํ ตตฺถ สุวานโทณิยํ สุวานปิณฺฑมิว ทนฺตมูสเลหิ โกฏฺเฏตฺวา ชิวฺหาย สมฺปริวตฺติยมานํ ชิวฺหคฺเค ตนุปสนฺนเขโฬ มกฺเขติ, เวมชฺฌโต ปฏฺฐาย พหลเขโฬ มกฺเขติ, ทนฺตกฏฺเฐน อปฺปตฺตฏฺฐาเน[๑] ทนฺตคูถโก มกฺเขติ. โส เอวํ วิจุณฺณิต-มกฺขิโต ตํขเณเยว อนฺตรหิตวณฺณคนฺธ-สงฺขารวิเสโส สุวานโทณิยํ ฐิตสุวานวมถุ วิย ปรมเชคุจฺฉภาวํ อุปคจฺฉติ. เอวรูโปปิ สมาโน จกฺขุสฺส อาปาถมตีตตฺตา อชฺโฌหริตพฺโพ โหตีติ เอวํ ปริโภคโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. (๓)

ลำดับนั้น เมื่อเธอทำอาหารที่เสียความงาม แม้เพราะเพียงแต่การคลุกเคล้านั้น ให้เป็นคำแล้วใส่ปาก ฟันล่างก็ให้สำเร็จหน้าที่ครก, ฟันบนให้สำเร็จหน้าที่สาก, ลิ้นให้สำเร็จหน้าที่มือ. ในปากนั้น น้ำลายบางใสที่ปลายลิ้น ย่อมแปดเปื้อนอาหารที่สากคือฟันตำ แล้วลิ้นพลิกกลับไปกลับมาอยู่นั้น ดุจข้าวสุนัขในรางข้าวของสุนัข ฉะนั้น, น้ำลายหนา ๆ จับตั้งแต่กลางลิ้นไป ก็แปดเปื้อน, มูลฟันย่อมแปด-เปื้อนอยู่ตรงที่ไม้ชำระฟันไปไม่ถึง. อาหารที่ถูกฟันบดแหลกละเอียด ที่ถูกน้ำลายเป็นต้นแปดเปื้อนอย่างนี้นั้น หมดสีสันกลิ่นและเครื่องปรุงแต่งต่าง ๆ ไปในขณะนั้นนั่นเทียว ย่อมเข้าถึงความเป็นของน่ารังเกียจอย่าง-ยิ่ง เหมือนรากสุนัขที่กองอยู่ในรางข้าวสุนัข ฉะนั้น. อาหาร แม้เป็นของมีสภาพอย่างนี้ (แต่) เพราะล่วงสายตาไปแล้ว จึงยัง

---

[๑] ฉ. อสมฺปตฺตฏฺฐาเน.

เป็นสิ่งน่ากลืนกิน พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยการบริโภค ตามประการดังกล่าวอย่างนี้เถิด (๓).

๒๙๘. กถํ อาสยโต ? เอวํ ปริโภคํ อุปคโต จ ปเนส อนฺโต ปวิสมาโน ยสฺมา พุทฺธปจฺเจกพุทฺธานมฺปิ รญฺโญปิ จกฺกวตฺติสฺส ปิตฺตเสมฺหปุพฺพโลหิตาสเยสุ จตูสุ อญฺญตโร อาสโย โหติเยว. มนฺทปญฺญานํ ปน[๑] จตฺตาโรปิ อาสยา โหนฺติ. ตสฺมา ยสฺส ปิตฺตาสโย อธิโก โหติ, ตสฺส พหลมธุกเตลมกฺขิโต วิย ปรมเชคุจฺโฉ โหติ. ยสฺส เสมฺหาสโย อธิโก โหติ, ตสฺส นาคพลปณฺณรสมกฺขิโต วิย. ยสฺส ปุพฺพาสโย อธิโก โหติ, ตสฺส ปูติตกฺกมกฺขิโต วิย. ยสฺส โลหิตาสโย อธิโก โหติ, ตสฺส รชนมกฺขิโต วิย ปรมเชคุจฺโฉ โหตีติ

๒๙๘. พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัย อย่างไร ? คือว่า เพราะเหตุที่แม้พระพุทธเจ้า พระ-ปัจเจกพุทธเจ้า แม้พระเจ้าจักรพรรดิ ทรงมีโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัย อย่างใดอย่างหนึ่งเท่านั้น ในบรรดาโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัย ๔ อย่าง คือน้ำดี เสมหะ น้ำหนอง และเลือด. ส่วนบุคคลผู้มีปัญญาทึบทั้งหลาย ย่อมมีโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัยทั้ง ๔. เพราะฉะนั้น สำหรับผู้ที่มีโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัย คือน้ำดีเกินยิ่ง อาหารที่เข้าถึงการบริโภคอย่างนี้นี้ พอเข้าไปข้างในได้ก็เป็นของน่ารังเกียจอย่างยิ่ง เหมือนคลุกยางมะซางข้น ฉะนั้น. สำหรับผู้ที่มีโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัยคือเสมหะ

---

[๑] ฉ. มนฺทปุญฺญานมฺปน.

เอวํ อาสยโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. (๔)

เกินยิ่ง อาหารก็เป็นของน่ารังเกียจยิ่ง เหมือนคลุกน้ำใบแตงหนู ฉะนั้น. สำหรับผู้ที่มีโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัย คือน้ำหนองเกินยิ่ง อาหารก็เป็นของน่ารังเกียจอย่างยิ่ง เหมือนคลุกเปรียงบูด ฉะนั้น. สำหรับผู้ที่มีโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัย คือ เลือดเกินยิ่ง อาหารก็เป็นของน่ารังเกียจอย่างยิ่ง เหมือนคลุกน้ำย้อม ฉะนั้น พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยโกฏฐาส อันเป็นที่อาศัย ตามประการดังกล่าวมาอย่างนี้เถิด. (๔)

๒๙๙. กถํ <u>นิธานโต</u> ? โส อิเมสุ จตูสุ อาสเยสุ อญฺญตเรน อาสเยน มกฺขิโต อนฺโตอุทรํ ปวิสิตฺวา เนว สุวณฺณภาชเน น มณิรชตาทิภาชเนสุ นิธานํ คจฺฉติ. สเจ ปน ทสวสฺสิเกน อชฺโฌหริยติ ทสวสฺสานิ อโธตวจฺจกูปสทิเส โอกาเส ปติฏฺฐหติ. สเจ วีสตึสจตฺตาฬีส-ปญฺญาสสฏฺฐิสตฺตติอสีตินวุติวสฺสิเกน, สเจ

๒๙๙. พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล <u>โดยที่สั่งสม</u> อย่างไร ? คือว่าอาหารที่ถูกโกฏฐาสอันเป็นที่อาศัย ๔ อย่างเหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่งแปดเปื้อนนั้น พอเข้าไปภายในท้องแล้ว จะถึงการสั่งสมอยู่ในภาชนะทองก็หาไม่ ในภาชนะแก้วมณี ภาชนะเงินเป็นต้น ก็หาไม่. ก็ถ้าหากว่าบุคคลผู้มีอายุ ๑๐ ปี กลืนกิน ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสอัน

วสฺสสติเกน อชฺโฌหริยติ. วสฺสสตํ อโธตวจฺจกูปสทิเส โอกาเส ปติฏฺฐหตีติ เอวํ นิธานโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. (๕)

เสมือนหลุมอุจจาระที่มิได้ชำระล้างมาตลอด ๑๐ ปี. ถ้าหากบุคคลผู้มีอายุ ๒๐ ปี ๓๐ ปี ๔๐ ปี ๕๐ ปี ๖๐ ปี ๗๐ ปี ๘๐ ปี ๙๐ ปี กลืนกิน, ถ้าหากบุคคลมีอายุ ๑๐๐ ปี กลืนกิน. ก็ย่อมตั้งอยู่ในโอกาสอันเสมือนหลุมอุจจาระที่มิได้ชำระล้างมาตลอด ๑๐๐ ปี พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยที่สั่งสม ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด. (๕)

๓๐๐. กถํ อปริปกฺกโต ? โส ปนายมาหาโร เอวรูเป โอกาเส นิธานมุปคโต ยาว อปริปกฺโก โหติ, ตาว ตสฺมึเยว ยถาวุตฺตปฺปกาเร ปรมนฺธการติมิเส นานากุณปคนฺธวาสิต-ปวนวิจริเต อติทุคฺคนฺธเชคุจฺเฉ ปเทเส ยถา นาม นิทาเฆ อกาลเมเฆน[๑] อภิวุฏฺฐมฺหิ จณฺฑาลคามทฺวารอาวาเฏ ปติตานิ ติณปณฺณกิลญฺชขณฺฑอหิกุกฺกุรมนุสฺส-

๓๐๐. พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยเป็นอาหารที่ยังไม่ย่อย อย่างไร ? ความว่า ก็อาหารที่เข้าถึงการสั่งสมอยู่ในโอกาสเห็นปานฉะนี้ นั้นนั้น ตราบเท่าที่ยังไม่ย่อย ที่บุคคลกลืนกินแล้วในวันนั้นก็ดี เมื่อวานก็ดี ในวันก่อนแต่เมื่อวาน (เมื่อวานซืน) นั้นก็ดี ทั้งหมดรวมเข้าด้วยกันแล้ว ถูกแผ่นเสมหะห่อหุ้มไว้ ก่อต่อมและฟองที่เกิดจากความระอุ เพราะความร้อนแห่งไฟใน

---

๑ อิ. ม. อกาลเมเฆ.

กุณปาทีนิ สุริยาตเปน สนฺตตฺตานิ เผณปุพฺพุฬกาจิตานิ ติฏฺฐนฺติ, เอวเมว ตํทิวสมฺปิ หิยฺโยปิ ตโต ปุริมทิวเสปิ อชฺโฌหฏํ สพฺพํ เอกโต หุตฺวา เสมฺหปฏลปริโยนทฺโธ กายคฺคิสนฺตาปกุถิตกุถนสญฺชาตเผณปุพฺพุฬกาจิโต ปรมเชคุจฺฉภาวํ อุปคนฺตฺวา ติฏฺฐตีติ เอวํ อปริปกฺกโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. (๖)

กายเผารุมอยู่ เข้าถึงความน่าเกลียดเป็นอย่างยิ่ง ตั้งอยู่ในตำแหน่งที่มืดมนอนธการเป็นอย่างยิ่ง อันมีประการตามที่ได้กล่าวแล้วนั้นแล ซึ่งฟุ้งตลบอบอวลด้วยกลิ่นซากศพนานาประการ มีกลิ่นเหม็นน่าเกลียดเป็นอย่างยิ่ง เหมือนอย่างต้นหญ้าใบไม้ เศษเสื่อลำแพน ซากงู ซากสุนัข ซากมนุษย์เป็นต้น ที่ตกไปในบ่อใกล้ประตูบ้านคนจัณฑาล ที่ถูกฝนนอกฤดูกาลในหน้าร้อนตกรด ถูกแสงแดดแผดเผาก็ก่อต่อมและฟองตั้งอยู่ ฉะนั้น พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยเป็นอาหารที่ยังไม่ย่อย ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด. (๖)

๓๐๑. กถํ <u>ปริปกฺกโต</u> ? โส ตตฺถ กายคฺคินา[๑] ปริปกฺโก สมาโน น สุวณฺณรชตาทิธาตุโย วิย สุวณฺณรชตาทิภาวํ อุปคจฺฉติ. เผณปุพฺพุฬเก ปน มุญฺจนฺโต

๓๐๑. พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล<u>โดยเป็นอาหารที่ย่อยแล้ว</u>อย่างไร ? คือว่าอาหารเป็นของที่ถูกไฟในกายอันร้อนย่อยแล้วนั้น จะเข้าถึงความเป็นทองหรือเงิน

---

[๑] ฉ. โส ตตฺถกายคฺคินา.

สณฺหกรณียํ ปีสิตฺวา[1] นาฬิเก ปกฺขิปฺปมานปณฺฑุมตฺติกา[2] วิย กรีสภาวํ อุปคนฺตฺวา ปกฺกาสยํ, มุตฺตภาวํ อุปคนฺตฺวา มุตฺตวตฺถิญฺจ ปูเรตีติ เอวํ ปริปกฺกโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. (๗)

เป็นต้น เหมือนอย่างธาตุ (แร่)ทองหรือธาตุเงินเป็นต้น ก็หาไม่. แต่ว่าจะปล่อยต่อมและฟอง เข้าถึงความเป็นอุจจาระเต็มกระเพาะอาหารเก่า เหมือนอย่างดินเหลืองที่เขาบดในเครื่องบด แล้วใส่ไว้ในทะนาน ฉะนั้น, และเข้าถึงความเป็นปัสสาวะเต็มกระเพาะปัสสาวะ พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล โดยเป็นอาหารที่ย่อยแล้วตามประการดังกล่าวมานี้เถิด. (๗)

๓๐๒. กถํ ผลโต ? สมฺมา ปริปจฺจมาโนว[3] ปนายํ เกสโลมนขทนฺตาทีนิ นานากุณปานิ นิปฺผาเทติ อสมฺมา ปริปจฺจมาโน ทนฺทุ[4]กณฺฑุกจฺฉุกุฏฺฐกิลาสโสสกาสาติสารปฺปภูตีนิ โรคสตานิ, อิทมสฺส ผลนฺติ เอวํ ผลโต ปฏิกูลตา

๓๐๒. พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยผล อย่างไร ? คือว่าอาหารที่ถูกย่อยอยู่โดยชอบนี้นั่นเทียว ย่อมให้บังเกิดซากต่าง ๆ มีผม ขน เล็บ ฟัน เป็นต้น ที่ไม่ถูกย่อยอยู่โดยชอบ ก็ให้บังเกิดโรคได้หลายร้อย มีโรคกลาก ฝี หิด โรคเรื้อน

---

[1] ฉ. ปีสิตฺวา.
[2] ฉ. ปกฺขิตฺตปณฺฑุมตฺติกา.
[3] ฉ. จ.
[4] ฉ. ททฺทุ...

ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. (๘)

โรคผิวหนัง โรคผอมแห้ง โรคไอ โรคลงแดงเป็นต้น, นี้คือผลของอาหารนี้ พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยผลตามประการดังกล่าวมานี้เถิด. (๘)

๓๐๓. กถํ นิสฺสนฺทโต ? อชฺโฌหริยมาโน เจส เอเกน ทฺวาเรน ปวิสิตฺวา นิสฺสนฺทมาโน อกฺขิมฺหา อกฺขิคูถโก กณฺณมฺหา กณฺณคูถโกติอาทินา[๑] ปกาเรน อเนเกหิ ทฺวาเรหิ นิสฺสนฺทติ. อชฺโฌหรณสมเย เจส มหาปริวาเรนาปิ อชฺโฌหริยติ. นิสฺสนฺทนสมเย ปน อุจฺจารปสฺสาวาทิภาวมุปคโต เอกเกเนว นีหริยติ. ปฐมทิวเส จ นํ ปริภุญฺชนฺโต หฏฺฐปหฏฺโฐปิ โหติ อุทคฺคุทคฺโค ปีติโสมนสฺสชาโต. ทุติยทิวเส นิสฺสนฺเทนฺโต ปิหิตนาสิโก โหติ วิกุณิตมุโข เชคุจฺฉี มงฺกุภูโต. ปฐมทิวเส จ นํ รตฺโต คิทฺโธ

๓๐๓. พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยการหลั่งออก อย่างไร ? ความว่า ก็อาหารที่บุคคลกลืนกินอยู่นี้ เข้าไปทางทวารเดียวแล้ว เวลาจะหลั่งออก ย่อมหลั่งออกมาทางทวารหลายทวาร โดยประการว่าเป็นขี้ตา หลั่งออกมาทางตา เป็นขี้หู หลั่งออกมาทางหูเป็นต้น. ก็อาหารนี้ ในสมัยที่จะกลืนกิน บุคคลย่อมกลืนกินแม้พร้อมกับคนแวดล้อมมากมาย. แต่ในสมัยที่หลั่งออกมันเข้าถึงความเป็นอุจจาระปัสสาวะเป็นต้นแล้ว บุคคลต้อง(ไป)ปล่อยออกอยู่ เพียงคนเดียวเท่านั้น. อนึ่ง ในวันแรกเมื่อบริโภคอาหารนั้นอยู่ ก็เป็นผู้ร่าเริงบันเทิง

[๑] ขุ. สุ. ๒๕/๓๖๒.

คธิโต มุจฺฉิโตปิ อชฺโฌหริตฺวา ทุติยทิวเส เอกรตฺติวาเสน วิรตฺโต อฏฺฏิยมาโน หรายมาโน เชคุจฺฉมาโน นีหรติ. เตนาหุ โปราณา :

ยินดีปรีดา เกิดปีติโสมนัส. ในวันที่ ๒ เมื่อจะให้มันหลั่งออกไป ก็มีอันต้องปิดจมูก สยิ้วหน้า รังเกียจ กระดากอาย. อนึ่ง ในวันแรก บุคคลเป็นผู้ยินดี ติด ข้อง ทั้งสยบ กลืนกินอาหารนั้น ในวันที่ ๒ โดย (อาหาร)อยู่ได้เพียงคืนเดียว ก็หมดยินดี อึดอัด ละอาย รังเกียจ ปล่อยออกไป. เพราะเหตุนั้น ท่านโบราณาจารย์ทั้งหลายจึงกล่าวว่า :

"อนฺนํ ปานํ ขาทนียํ
โภชนญฺจ มหารหํ
เอกทฺวาเรน ปวิสิตฺวา
นวทฺวาเรหิ สนฺทติ.
อนฺนํ ปานํ ขาทนียํ
โภชนญฺจ มหารหํ
ภุญฺชติ สปริวาโร
นิกฺขาเมนฺโต นิลียติ.

"ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกิน ซึ่งควรค่ามาก เข้าไปทางทวารเดียวแล้วก็หลั่งออกทางทวาร ๙. บุคคลพร้อมทั้งคนแวดล้อม บริโภค ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกิน ซึ่งควรค่ามาก เมื่อจะขับมันออกไป ก็ย่อมหลีกเร้น.

อนฺนํ ปานํ ขาทนียํ
โภชนญฺจ มหารหํ

บุคคลย่อมเพลิดเพลินบริโภค ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกิน ซึ่งควร

ภุญฺชติ อภินนฺทนฺโต
นิกฺขาเมนฺโต ชิคุจฺฉติ.

อนฺนํ ปานํ ขาทนียํ
โภชนญฺจ มหารหํ
เอกรตฺติปริวาสา
สพฺพํ ภวติ ปูติกนฺ"ติ.

ค่ามาก เมื่อจะขับมันออกไป ก็ย่อมรังเกียจ.

ข้าว น้ำ ของเคี้ยว และของกินซึ่งควรค่ามากทั้งหมด ย่อม(กลาย)เป็นของเสีย เพราะอบอยู่เพียงคืนเดียว" ดังนี้.

เอวํ นิสฺสนฺทโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. (๙)

พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล โดยการหลั่งออก ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด. (๙)

๓๐๔. กถํ <u>สมฺมกฺขนโต</u> ? ปริโภคกาเลปิ เจส หตฺถโอฏฺฐชิวฺหาตาลูนิ สมฺมกฺเขติ. ตานิ เตน สมฺมกฺขิตตฺตา ปฏิกูลานิ โหนฺติ, ยานิ โธตานิปิ คนฺธหรณตฺถํ ปุนปฺปุนํ โธวิตพฺพานิ โหนฺติ. ปริภุตฺโต สมาโน ยถา นาม โอทเน ปจฺจมาเน ถุสกณโกณฺฑกาทีนิ[๑] อุตฺตริตฺวา อุกฺขลิมุขวฏฺฏิปิธานิโย มกฺขนฺติ, เอวเมว สกลสรีรานุคเตน กายคฺคินา เผณุทฺเทหกํ

๓๐๔. พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูล <u>โดยความแปดเปื้อน</u> อย่างไร ? คือว่า อาหารนี้ แม้ในเวลาที่บริโภค ก็ย่อมแปด-เปื้อนมือ ปาก ลิ้น เพดานปาก. อวัยวะมีมือเป็นต้นเหล่านั้น เพราะถูกอาหารนั้นแปดเปื้อน ก็ย่อมเป็นของปฏิกูลไป, เป็นอวัยวะที่แม้ได้ล้างแล้ว ก็มีอันต้องล้างกันอยู่บ่อย ๆ เพื่อขจัดกลิ่น. อาหารที่มีอันได้บริโภคแล้ว ตั้งเป็นฟองขึ้น ย่อยไปเพราะ

---

[๑] ฉ. ถุสกณกุณฺฑกาทีนิ.

ปจิตฺวา อุตฺตรมาโน ทนฺเต ทนฺตมลภาเวน สมฺมกฺเขติ. ชิวฺหาตาลุปฺปภูตีนิ เขฬเสมฺหาทิภาเวน, อกฺขิกณฺณนาสอโธมคฺคาทิเก อกฺขิคูถกณฺณคูถสิงฺฆาณิกามุตฺตกรีสาทิภาเวน สมฺมกฺเขติ. เยน สมฺมกฺขิตานิ อิมานิ ทฺวารานิ ทิวเส ทิวเส โธวิยมานานิปิ เนว สุจีนิ, น มโนรมานิ โหนฺติ. เยสุ เอกจฺจํ โธวิตฺวา หตฺโถ ปุน อุทเกน โธวิตพฺโพ โหติ. เอกจฺจํ โธวิตฺวา ทฺวิตฺติกฺขตฺตุํ โคมเยนปิ มตฺติกายปิ คนฺธจุณฺเณนปิ โธวโต ปาฏิกุลฺยตา วิคจฺฉตีติ เอวํ สมฺมกฺขนโต ปฏิกูลตา ปจฺจเวกฺขิตพฺพา. (๑๐)

ไฟในกายที่อยู่ตามสรีระทั้งสิ้น เอ่อขึ้นมาแปดเปื้อนฟันทั้งหลาย โดยความเป็นคราบติดฟัน เหมือนอย่างเมื่อเขาหุงข้าว พวกแกลบ รำ ข้าวลีบเป็นต้น ก็เอ่อขึ้นมาเปื้อนฝาละมีปิดปากหม้อ ฉะนั้น. ย่อมเอ่อขึ้นมาแปดเปื้อนลิ้นเพดานปากเป็นต้น โดยความเป็นน้ำลายและเสมหะเป็นต้น, ย่อมเอ่อขึ้นมาแปดเปื้อนตา หู จมูก ช่องทวารหนักเป็นต้น โดยความเป็นขี้ตา ขี้หู น้ำมูก น้ำปัสสาวะและอุจจาระเป็นต้น. เป็นอาหารที่เป็นเหตุให้ทวารทั้งหลาย ที่แปดเปื้อนเหล่านี้ แม้ว่าบุคคลจะล้างอยู่ทุก ๆ วัน ก็หาสะอาดไม่, หาความน่ารื่นรมย์ใจมิได้. เป็นธรรมดาทวารที่บางทวาร พอบุคคลได้ล้างแล้ว ก็จำต้องใช้น้ำล้างมืออีก. บางทวารเมื่อได้ล้างแล้ว ก็จำต้องใช้โคมัยบ้าง ดินเหนียวบ้าง ผงหอมบ้าง ล้างถึง ๒-๓ ครั้ง ความเป็นปฏิกูลจึงหมดไป พึงพิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยความแปดเปื้อน ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด. (๑๐)

๓๐๕. ตสฺเสวํ ทสหากาเรหิ ปฏิกูลตํ ปจฺจเวกฺขโต ตกฺกาหตํ วิตกฺกาหตํ กโรนฺตสฺส ปฏิกูลาการวเสน กพฬิงฺการาหาโร ปากโฏ โหติ. โส ตํ นิมิตฺตํ ปุนปฺปุนํ อาเสวติ ภาเวติ พหุลีกโรติ. ตสฺเสวํ กโรโต นิวรณานิ วิกฺขมฺภนฺติ. กพฬิงฺการาหารสฺส สภาวธมฺมตาย คมฺภีรตฺตา อปฺปนํ อปฺปตฺเตน อุปจารสมาธินา จิตฺตํ สมาธิยติ. ปฏิกูลาการคฺคหณวเสน ปเนตฺถ สญฺญา ปากฏา โหติ. ตสฺมา อิหํ[๑] กมฺมฏฺฐานํ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญาอิจฺเจวํ[๒] สงฺขํ คตํ[๓].

๓๐๕. เมื่อพระโยคีนั้น พิจารณาความเป็นปฏิกูลโดยอาการ ๑๐ อยู่อย่างนี้ กระทำให้เป็นสิ่งที่ความตรึกจดได้แล้ว เป็นสิ่งที่ความตรึกวิเศษจดได้แล้ว กพฬิงการาหารก็จะเป็นอันปรากฏ ด้วยอำนาจแห่งอาการที่เป็นปฏิกูล. พระโยคีนั้นย่อมซ่องเสพ ย่อมเจริญ ย่อมกระทำให้มากซึ่งนิมิตนั้น แล้ว ๆ เล่า ๆ. เมื่อเธอนั้นกระทำอยู่อย่างนี้ นิวรณ์ทั้งหลายก็ราบคาบไป. เพราะความที่กพฬิงการาหาร เป็นอารมณ์ที่ลึกซึ้ง เพราะความเป็นสภาวธรรม จิตจึงตั้งมั่นโดยชอบได้ด้วยอุปจารสมาธิ อันไม่ถึงอัปปนา. ก็สัญญาในกพฬิงการาหารนี้ ย่อมมีอันปรากฏ ด้วยอำนาจการถือเอาอาการที่เป็นปฏิกูล. เพราะฉะนั้น กรรมฐานนี้ จึงถึงความนับว่าเป็นอาหาเรปฏิกูลสัญญา นั่นเทียว.

---

๑ ฉ. อิมํ.

๒ ฉ. ...อิจฺเจว.

๓ ฉ. สงฺขํ คจฺฉติ.

อิมญฺจ ปน อาหาเร ปฏิกูลสญฺญํ อนุยุตฺตสฺส ภิกฺขุโน รสตณฺหาย จิตฺตํ ปฏิลียติ[๑] ปฏิกุฏติ[๒] ปฏิวตฺตติ[๓] โส กนฺตารนิตฺถรณตฺถิโก วิย ปุตฺตมํสํ วิคตมโท อาหารํ อาหาเรติ ยาวเทว ทุกฺขสฺส นิตฺถรณตฺถาย. อถสฺส อปฺปกสิเรเนว กพฬิงฺการาหารปริญฺญามุเขน ปญฺจกามคุณิโก ราโค ปริญฺญํ คจฺฉติ. โส ปญฺจกามคุณปริญฺญามุเขน รูปกฺขนฺธํ ปริชานาติ. อปริปกฺกาทิปฏิกูลภาววเสน จสฺส กายคตาสติภาวนาปิ ปาริปูรึ คจฺฉติ. อสุภสญฺญาย อนุโลมปฏิปทํ ปฏิปนฺโน โหติ. อิมํ ปน ปฏิปตฺตึ นิสฺสาย ทิฏฺเฐว ธมฺเม อมตปริโยสานตํ[๔] อนภิสมฺภุณนฺโต สุคติปรายโน โหตีติ.

ก็แล จิตของภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งอาหาเรปฏิกูลสัญญานี้ ย่อมถอยกลับ ย่อมม้วนกลับ ย่อมหันกลับ จากรสตัณหา. ภิกษุนั้น ย่อมเป็นผู้ปราศจากความมัวเมา กลืนกินอาหารเพียงเพื่อข้ามทุกข์เท่านั้น เหมือนอย่างคนผู้ต้องการข้ามที่กันดาร กลืนกินเนื้อบุตร ฉะนั้น. ลำดับนั้น สำหรับเธอนี้ ราคะอันประกอบในกามคุณ ๕ ย่อมถึงการกำหนดรู้ โดยช่องทางคือการกำหนดรู้กพฬิงการาหารได้โดยไม่ยากเลย. พระ-โยคีนั้น ย่อมกำหนดรู้รูปขันธ์ โดยช่องทางคือการกำหนดรู้กามคุณ ๕. อนึ่ง แม้กายคตาสติภาวนาของเธอ ก็ย่อมถึงความบริบูรณ์ได้ โดยเกี่ยวกับความเป็นปฏิกูลแห่งอาหารที่ยังไม่ย่อยเป็นต้น. เธอชื่อว่าเป็น

---

๑ ฉ. ปติลียติ.
๒ ฉ. ปติกุฏฺฏติ.
๓ ฉ. ปติวฏฺฏติ.
๔ สี. อมตปริโยสานํ.

อยํ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญาภาวนาย วิตฺถารกถา.

ผู้ปฏิบัติปฏิปทาอันอนุโลมต่ออสุภสัญญา. ส่วนว่า อาศัยข้อปฏิบัตินี้แล้ว ยังไม่สำเร็จความเป็นกรรมฐานที่มีอมตธรรมเป็นที่สุด ในอัตภาพนี้ ก็ย่อมเป็นผู้มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้าแล. นี้เป็นกถาโดยพิสดาร ในการเจริญอาหาเรปฏิกูลสัญญา.

จตุธาตุววฏฺฐานภาวนา

๓๐๖. อิทานิ อาหาเร ปฏิกูลสญฺญานนฺตรํ เอกํ ววฏฺฐานนฺติ เอวํ นิทฺทิฏฺฐสฺส[๑] จตุธาตุววฏฺฐานสฺส ภาวนานิทฺเทโส อนุปฺปตฺโต. ตตฺถ ววฏฺฐานนฺติ สภาวุปลกฺขณวเสน สนฺนิฏฺฐานํ, จตุนฺนํ ธาตูนํ ววฏฺฐานํ จตุธาตุววฏฺฐานํ. ธาตุมนสิกาโร, ธาตุกมฺมฏฺฐานํ, จตุธาตุววฏฺฐานนฺติ อตฺถโต เอกํ. ตยิทํ

การเจริญจตุธาตุววัฏฐาน

๓๐๖. บัดนี้ นิเทศแห่งการเจริญจตุธาตุววัฏฐาน ที่ท่านแสดงไขไว้ในลำดับแห่งอาหาเรปฏิกูลสัญญาอย่างนี้ว่า ววัฏฐาน ๑ ดังนี้ ถึงแล้วโดยลำดับ. ในคำว่า ววัฏฐาน ๑ นั้น คำว่า ววัฏฐาน (การกำหนดแยก) ได้แก่ การตัดสินใจ โดยเกี่ยวกับเข้าไปกำหนดสภาวะได้, การกำหนดแยกธาตุ ๔ ชื่อว่า จตุธาตุววัฏฐาน.

---

[๑] ฉ. อุทฺทิฏฺฐสฺส.

ทุวิธา อาคตํ สงฺเขปโต จ วิตฺถารโต จ. สงฺเขปโต ตํ มหาสติปฏฺฐาเน อาคตํ. วิตฺถารโต มหาหตฺถิปทุปเม ราหุโลวาเท ธาตุวิภงฺเค จ.

คำ ๓ คำว่า ธาตุมนสิการ, ธาตุกรรมฐาน, จตุธาตุววัฏฐาน ว่าโดยความหมาย ก็เป็นอันเดียวกัน. จตุธาตุววัฏฐานนี้นั้น มาแล้วโดย ๒ ประการ คือโดยสังเขปและโดยพิสดาร. จตุธาตุววัฏฐานนั้น มาแล้วโดยสังเขป ในมหาสติปัฏฐานสูตร. มาแล้วโดยพิสดาร ในมหาหัตถิปทุปมสูตร ในราหุโลวาทสูตร และในธาตุวิภังคสูตร.

ตํ หิ :

จริงอยู่ จตุธาตุววัฏฐานนั้น มาแล้วโดยสังเขปในมหาสติปัฏฐานสูตร โดยเกี่ยวกับพระโยคีผู้เป็นธาตุกัมมัฏฐานิกะ (มีประโยชน์ด้วยธาตุกรรมฐาน) ซึ่งเป็นผู้มีปัญญากล้าอย่างนี้ว่า :

"เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา โคฆาตกนฺเตวาสี วา คาวึ วธิตฺวา จาตุมฺมหาปเถ[๑] วิลโส วิภชิตฺวา[๒] นิสินฺโน อสฺส,

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่าคนฆ่าโคผู้ชำนาญ หรือลูกมือของคนฆ่าโคผู้ชำนาญ ฆ่าโคแล้วก็พึงแบ่งออกเป็นส่วน ๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันใด, ดูกร

---

๑ ฉ. จตุมหาปเถ.

๒ สี. อิ. ปฏิวิภชิตฺวา.

เอวเมว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิมเมว กายํ ยถาฐิตํ ยถาปณิหิตํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ, อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตู"ติ?[๑]

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณากาย ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ทรงอยู่นี้นั่นแหละ โดยความเป็นธาตุว่า ในกายนี้มีแต่ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ฉันนั้น" ดังนี้.

เอวํ ติกฺขปญฺญสฺส ธาตุกมฺมฏฺฐานิกสฺส วเสน มหาสติปฏฺฐาเน สงฺเขปโต อาคตํ.

ตสฺสตฺโถ : ยถา เฉโก โคฆาตโก วา ตสฺเสว วา ภตฺตเวตฺตนภโฏ อนฺเตวาสิโก คาวึ วธิตฺวา วินิวิชฺฌิตฺวา จตสฺโส ทิสา คตานํ มหาปถานํ เวมชฺฌฏฺฐานสงฺขาเต จาตุมฺมหาปเถ[๒] โกฏฺฐาสํ โกฏฺฐาสํ กตฺวา นิสินฺโน อสฺส, เอวเมว ภิกฺขุ จตุนฺนํ อิริยาปถานํ เยน เกนจิ อากาเรน ฐิตตฺตา ยถาฐิตํ ยถาฐิตตฺตาว ยถาปณิหิตํ กายํ อตฺถิ อิมสฺมึ กาเย ปฐวีธาตุ ฯเปฯ

ความหมายแห่งพระสูตรนั้นมีว่า : เปรียบเหมือนว่า คนฆ่าโคผู้ฉลาด หรือว่าลูกมือที่เขานั่นแหละจ้างไว้ ด้วยอาหารและค่าจ้าง ฆ่า คือ แทงโค แล้วก็พึงทำเป็นส่วน ๆ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง กล่าวคือที่กลางทางใหญ่ อัน (แยก) ไปสู่ทิศทั้ง ๔ ได้ ฉันใด, ภิกษุย่อมพิจารณากายตามที่ตั้งอยู่ เพราะตั้งอยู่โดยอาการใดอาการหนึ่ง แห่งอิริยาบถ ๔ ตามที่ทรงอยู่ เพราะความเป็นกาย ตามที่ตั้งอยู่แล้วนั่น–

[๑] ที. มหา. ๑๐/๓๒๙.

[๒] ฉ. จตุมหาปเถ.

วาโยธาตูติ เอวํ ธาตุโส ปจฺจเวกฺขติ.

แหละ โดยความเป็นธาตุ (๔) อย่างนี้ ว่า ในกายนี้มีแต่ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ ธาตุลม ดังนี้ ฉันนั้น.

กึ วุตฺตํ โหติ ? ยถา โคฆาตกสฺส คาวึ โปเสนฺตสฺสปิ อาฆาตนํ อาหรนฺตสฺสปิ อาหริตฺวา ตตฺถ พนฺธิตฺวา ฐเปนฺตสฺสปิ วธนฺตสฺสปิ วธิตํ มตํ ปสฺสนฺตสฺสปิ ตาวเทว คาวีติ สญฺญา น อนฺตรธายติ, ยาว นํ ปหาเลตฺวา วิลโส น วิภชติ. วิภชิตฺวา นิสินฺนสฺส ปน คาวีติ สญฺญา[1] อนฺตรธายติ, มํสสญฺญา ปวตฺตติ. นาสฺส เอวํ โหติ "อหํ คาวึ วิกฺกีณามิ, อิเม คาวึ หรนฺตี"ติ. อถขฺวสฺส "อหํ มํสํ วิกฺกีณามิ, อิเมปิ มํสํ หรนฺติ"อิจฺเจวํ โหติ, เอวเมว อิมสฺสาปิ ภิกฺขุโน ปุพฺเพ พาลปุถุชฺชนกาเล คิหิภูตสฺสปิ ปพฺพชิตสฺสปิ ตาวเทว สตฺโตติ วา โปโสติ วา ปุคฺคโลติ วา สญฺญา น อนฺตรธายติ,

ถามว่า จะมีอันอธิบาย อย่างไร ? ตอบว่า จะมีอันอธิบาย อย่างนี้ว่า เปรียบเหมือนว่า เมื่อคนฆ่าโค แม้เลี้ยงโคอยู่ แม้นำมาสู่โรงฆ่า แม้ว่านำมาแล้วผูกพักไว้ที่โรงฆ่านั้น แม้ว่าฆ่าโคอยู่ แม้ว่าเห็นโคที่ถูกฆ่าตายนั้นอยู่ ความสำคัญว่าเป็น โค ก็ยังไม่เลือนหายไป ตราบเท่าที่ยังไม่ชำแหละโคนั้น แล้วแบ่งเป็นส่วน ๆ นั่นเทียว. แต่แบ่ง(เป็นส่วน ๆ)แล้วนั่งอยู่ ความสำคัญว่าเป็น โค ก็ย่อมเลือนหายไป, ความสำคัญว่าเป็น เนื้อ ย่อมเป็นไป. เขาย่อมไม่เกิดความคิดอย่างนี้ว่า "เราขายโค คนเหล่านี้ก็นำโคไป". แต่ท่าว่าเขาย่อมเกิดความคิดอย่างนี้ว่า "เราขายเนื้อ แม้คนเหล่านี้ก็นำเนื้อไป" ดังนี้ ฉันใด,

---

[1] ฉ. คาวีสญฺญา.

บริษัทเมอร์รี่คิงส์ดีพาตร์เมนสโตร์ จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ยาว อิมเมว กายํ ยถาฐิตํ ยถาปณิหิตํ ฆนวินิพฺโภคํ กตฺวา ธาตุโส น ปจฺจเวกฺขติ. ธาตุโส ปจฺจเวกฺขโต ปน สตฺตสญฺญา อนฺตรธายติ, ธาตุวเสเนว จิตฺตํ สนฺติฏฺฐติ. เตนาห ภควา "เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทกฺโข โคฆาตโก วา ฯเปฯ นิสินฺโน อสฺส, เอวเมว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ ฯเปฯ วาโยธาตู"ติ.

เมื่อภิกษุแม้รูปนี้ ในกาลก่อนที่ยังเป็นปุถุชนคนพาล แม้เป็นคฤหัสถ์ แม้เป็นบรรพชิต ความสำคัญว่าเป็น สัตว์ ก็ดี ว่าเป็น บุรุษ ก็ดี ว่าเป็น บุคคล ก็ดี ก็ย่อมไม่เลือนหายไป ตราบเท่าที่ยังไม่พิจารณากาย ตามที่ตั้งอยู่ ตามที่ทรงอยู่นี้นั่นแหละ โดยความเป็นธาตุ กระทำการกระจายกลุ่มก้อน. แต่เมื่อพิจารณาอยู่โดยความเป็นธาตุ ความสำคัญว่าเป็น สัตว์ ก็ย่อมเลือนหายไป, จิตย่อมตั้งมั่นอยู่โดยเกี่ยวกับว่าเป็นธาตุเท่านั้น ฉันนั้น. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนว่าคนฆ่าโคผู้ชำนาญ ฯลฯ นั่งอยู่ที่หนทางใหญ่ ๔ แพร่ง ฉันใด, ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุย่อมพิจารณากาย ฯลฯ ธาตุลม ฉันนั้น" ดังนี้.

๓๐๗. มหาหตฺถิปทูปเม[๑] ปน :

๓๐๗. ส่วน ในมหาหัตถิปโทปมสูตร มาแล้วโดยพิสดาร โดยเกี่ยวกับพระโยคี

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๓๔๔.

ผู้เจริญธาตุกรรมฐาน ซึ่งเป็นผู้มีปัญญาไม่กล้านัก อย่างนี้ว่า :

"กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา ปฐวีธาตุ. ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถีทํ[๑] เกสา โลมา นขา ทนฺตา ฯเปฯ อุทริยํ กรีสํ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ กกฺขฬํ ขริคตํ อุปาทินฺนํ, อยํ วุจฺจตาวุโส อชฺฌตฺติกา ปฐวีธาตู"ติ จ,

"ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อัชฌัตติกปฐวีธาตุ (ธาตุดินภายใน) เป็นไฉน. ได้แก่ สิ่งที่มีในตน อาศัยตน ซึ่งเป็นของแข็ง หยาบ เป็นอุปาทินนธรรม. สิ่งนี้เป็นฉันใดเล่า. ได้แก่ ผม ขน เล็บ ฟัน ฯลฯ อาหารใหม่ อาหารเก่า, หรือว่า สิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีในตน อาศัยตน ซึ่งเป็นของแข็ง หยาบ เป็นอุปาทินนธรรมแม้อย่างอื่น, ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อัชฌัตติกปฐวีธาตุ" ดังนี้,

"กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา อาโปธาตุ. ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ.

และว่า "ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อัชฌัตติกอาโปธาตุ(ธาตุน้ำภายใน) เป็นไฉน. ได้แก่ สิ่งที่มีใน

---

๑ ฉ. เสยฺยถิทํ, เอวมุปริปิ.

เสยฺยถีทํ. ปิตฺตํ ฯเปฯ มุตฺตํ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ อาโป อาโปคตํ อุปาทินฺนํ, อยํ วุจฺจตาวุโส อชฺฌตฺติกา อาโปธาตู"ติ จ,

ตน อาศัยตน ซึ่งเป็นอาโป (ของไหลได้) เป็นอาโปคตะ (อยู่ในพวกของไหลได้) เป็นอุปาทินนธรรม. สิ่งนี้เป็นฉันใดเล่า. ได้แก่ น้ำดี ฯลฯ น้ำปัสสาวะ, หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่มีในตน อาศัยตน ซึ่งเป็นอาโป เป็นอาโปคตะ เป็นอุปาทินนธรรมแม้อย่างอื่น, ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อัชฌัตติกอาโปธาตุ" ดังนี้.

"กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา เตโชธาตุ. ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโชคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถีทํ. เยน จ สนฺตปฺปติ, เยน จ ชริยติ[๑] เยน จ ปริฑยฺหติ, เยน จ อสิตปีตขายิตสายิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺฉติ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ

และว่า "ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อัชฌัตติกเตโชธาตุ(ธาตุไฟภายใน)เป็นไฉน. ได้แก่ สิ่งที่มีในตน อาศัยตน ซึ่งเป็นเตโช (ของร้อน) เป็นเตโชคตะ (อยู่ในพวกของร้อน) เป็นอุปาทินนธรรม. สิ่งนี้เป็นฉันใดเล่า. ได้แก่ สิ่งที่เป็นเหตุ

---

๑ ฉ. ชีรียติ.

กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ เตโช เตโชคตํ อุปาทินฺนํ, อยํ วุจฺจตาวุโส อชฺฌตฺติกา เตโชธาตู"ติ จ,

ให้ร่างกายร้อน, สิ่งที่เป็นเหตุให้ร่างกายทรุดโทรม, สิ่งที่เป็นเหตุให้ร่างกายร้อนรุ่ม สิ่งที่เป็นเหตุให้ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว และของลิ้ม ถึงความย่อยไปได้โดยชอบ, หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่ง ที่มีในตน อาศัยตน ซึ่งเป็นเตโช เป็นเตโชคตะ เป็นอุปาทินนธรรม แม้อย่างอื่น, ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย นี้เรียกว่า อัชฌัตติกเตโชธาตุ" ดังนี้,

"กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ. ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ. เสยฺยถีทํ. อุทฺธงฺคมา วาตา, อโธคมา วาตา, กุจฺฉิสยา วาตา, โกฏฺฐาสยา[๑] วาตา, องฺคมงฺคานุสาริโน วาตา, อสฺสาโส

และว่า "ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลาย อัชฌัตติกวาโยธาตุ(ธาตุลมภายใน)เป็นไฉน. ได้แก่ สิ่งที่มีในตน อาศัยตน ซึ่งเป็นวาโย(ของพัดไป) เป็นวาโยคตะ (อยู่ในพวกของพัดไป) เป็นอุปาทินนธรรม. สิ่งนี้เป็นฉันใดเล่า. ได้แก่ ลมที่ขึ้น

---

[๑] สี. อิ. โกฏฺฐสยา.

ปสฺสาโส อิติ วา, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ, อยํ วุจฺจตาวุโส อชฺฌตฺติกา วาโยธาตู"ติ[๑] จ,

ไปเบื้องบน, ลมที่ลงสู่เบื้องล่าง, ลมที่อยู่ในบริเวณท้อง, ลมที่อยู่ในช่องท้อง, ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่, ลมอัสสาสะ ลมปัสสาสะอย่างนี้ก็ดี, สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ที่มีในตนอาศัยตน ซึ่งเป็นวาโย เป็นวาโยคตะ เป็นอุปาทินนธรรม แม้อย่างอื่นก็ดี ดูกรท่านผู้มีอายุทั้งหลายนี้เรียกว่า อัชฌัตติกวาโยธาตุ" ดังนี้.

เอวํ นาติติกฺขปญฺญสฺส ธาตุกมฺมฏฺฐานิกสฺส วเสน วิตฺถารโต อาคตํ. ยถา เจตฺถ, เอวํ ราหุโลวาทธาตุวิภงฺเคสุปิ.

ก็จตุธาตุววัฏฐาน ที่มาแล้ว แม้ในราหุโลวาทสูตร และธาตุวิภังคสูตร ก็เหมือนอย่างที่มาในมหาหัตถิปโทปมสูตรนี้.

ตตฺรายํ อนุตฺตานปทวณฺณนา, อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตนฺติ อิทํ ตาว อุภยมฺปิ นิยกสฺส อธิวจนํ. นิยกํ นาม อตฺตนิ ชาตํ สสนฺตานปริยาปนฺนนฺติ อตฺโถ. ตยิทํ ยถา โลเก อิตฺถีสุ กถา อธิตฺถีติ

ต่อไปนี้ เป็นคำพรรณนาบทที่ยากในมหาหัตถิปโทปมสูตรนั้น, ก่อนอื่น บทว่า อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ ทั้ง ๒ บทนี้ เป็นคำเรียกสิ่งที่เป็นนิยกะ. ชื่อว่าสิ่งที่เป็นนิยกะ ได้แก่สิ่งที่เกิดในตน ความว่า นับเนื่องในความ

---

[๑] ม. มู. ๑๒/๓๕๖.

วุจฺจติ, เอวํ อตฺตนิ ปวตฺตตฺตา อชฺฌตฺตํ, อตฺตานํ ปฏิจฺจ[๑] ปวตฺตตฺตา ปจฺจตฺตนฺติ วุจฺจติ. กกฺขฬนฺติ ถทฺธํ. ขริคตนฺติ ผรุสํ. ตตฺถ ปฐมํ ลกฺขณวจนํ, ทุติยํ อาการวจนํ. กกฺขฬลกฺขณา หิ ปฐวีธาตุ[๒], สา ผรุสาการา โหติ, ตสฺมา[๓] ขริคตนฺติ วุตฺตา. อุปาทินฺนนฺติ ทฬฺหอาทินฺนํ, อหํ มมนฺติ เอวํ ทฬฺหํ อาทินฺนํ, คหิตํ ปรามฏฺฐนฺติ อตฺโถ. เสยฺยถีทนฺติ นิปาโต. ตสฺส ตํ กตมนฺติ เจติ อตฺโถ. ตโต ตํ ทสฺเสนฺโต "เกสา โลมา"ติ-อาทิมาห. เอตฺถ จ มตฺถลุงฺคํ ปกฺขิปิตฺวา วีสติยา อากาเรหิ ปฐวีธาตุ นิทฺทิฏฺฐาติ เวทิตพฺพา. ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจีติ อวเสเสสุ ตีสุ โกฏฺฐาเสสุ ปฐวีธาตุ สงฺคหิตา.

สืบต่อของตน. เหมือนอย่างในทางโลก คำพูดในหมู่ผู้หญิง เขาเรียกว่า อธิตฺถิ ฉันใด, สิ่งที่เป็นนิยกะนี้นั้น ท่านเรียกว่า อัชฌัตตะ เพราะเป็นไปในตน, เรียกว่า ปัจจัตตะ เพราะอาศัยตนเป็นไป ฉันนั้น. บทว่า กกฺขฬํ แปลว่าเป็นของแข็ง. บทว่า ขริคตํ แปลว่าหยาบ. ใน ๒ บทนั้น บทแรก (กกฺขฬํ) เป็นคำบอกลักษณะ, บทที่ ๒ (ขริคตํ) เป็นคำบอกอาการ. จริงอยู่ ปฐวีธาตุมีความแข็งเป็นลักษณะ, ปฐวีธาตุนั้น เป็นธรรมชาติที่มีอาการหยาบ, เพราะฉะนั้น จึงเรียกว่า ขริคตํ (ของหยาบ). คำว่า เป็นอุปาทินนธรรม คือ เป็นของที่สัตว์ยึดมั่น, ได้แก่ เป็นของที่ตัณหาและทิฐิยึดถือ ถือเอา มั่นคง ความว่า ยึดมั่นอย่างนี้ว่า เรา ของเรา ดังนี้. บทว่า

---

๑ ฉ. ปฏิจฺจ ปฏิจฺจ.
๒ ฉ. ปฐวีธาตุ, เอวมุปริปิ.
๓ ก. ตสฺสา.

เสยฺยถีทํ (สิ่งนี้เป็นฉันใดเล่า) เป็นศัพท์-นิบาต. บทว่า เสยฺยถีทํ นั้น มีความหมายว่า หากจะถามว่าสิ่งนั้นเป็นไฉนเล่า ดังนี้. ต่อจากนั้นไป ท่านพระสารีบุตรเถระเมื่อจะแสดงสิ่งนั้น จึงกล่าวว่า "ผม ขน" ดังนี้เป็นต้น. ก็ในพระบาลีนี้ พึงทราบว่า ท่านแสดงไขปฐวีธาตุไว้โดยอาการ ๒๐ รวมเอามันสมองไว้ด้วย. คำว่า หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่งแม้อย่างอื่น เป็นอันท่านรวมเอาปฐวีธาตุในโกฏฐาส ๓ ที่เหลือ.

วิสฺสนฺทนภาเวน ตํ ตํ ฐานํ อปฺโปติ ปปฺโปตีติ[๑] อาโป. กมฺมสมุฏฺฐานาทิวเสน นานาวิเธสุ อาเปสุ คตนฺติ อาโปคตํ. กินฺตํ ? อาโปธาตุยา อาพนฺธนลกฺขณํ.

ธาตุ ชื่อว่า อาโป (ของไหลไป) เพราะอรรถว่า ซ่านไป คือ ถึงที่นั้น ๆ ได้โดยภาวะที่ไหลไป. ชื่อว่า อาโปคตะ (อยู่ในพวกของไหลได้) เพราะอรรถว่า อยู่ในอาโปหลายอย่างต่าง ๆ กัน โดยเกี่ยวกับเป็นอาโป ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้น. อาโปคตะนั้นคืออะไร ? คือลักษณะที่ซึมซาบแห่งอาโปธาตุ.

---

[๑] ฉ. ปปฺโปตีติ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

เตชนวเสน เตโช, วุตฺตนเยเนว เตเชสุ คตนฺติ เตโชคตํ. กินฺตํ ? อุณฺหตฺตลกฺขณํ. เยน จาติ เยน เตโชคเตน กุปฺปิเตน อยํ กาโย สนฺตปฺปติ, เอกาหิกชราทิภาเวน อุสฺมชาโต โหติ. เยน จ ชริยตีติ[๑] เยน อยํ กาโย ชีรติ, อินฺทฺริยเวกลฺลตํ พลปริกฺขยํ วลิปลิตาทิภาวญฺจ ปาปุณาติ. เยน จ ปริทยฺหตีติ[๒] เยน กุปฺปิเตน อยํ กาโย ทยฺหติ[๓] โส จ ปุคฺคโล "ทยฺหามิ ทยฺหามี"ติ[๓] กนฺทนฺโต สตโธตสปฺปิโคสีต-[๔]จนฺทนาทิเลปญฺเจว ตาลวณฺฏวาตญฺจ ปจฺจาสีสติ. เยน จ อสิตปีตขายิตสายิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺฉตีติ เยเนตํ อสิตํ วา โอทนาทิ ปีตํ วา ปานกาทิ ขายิตํ วา ปิฏฺฐขชฺชกาทิ สายิตํ วา อมฺพปกฺก-

ธาตุ ชื่อว่า เตโช (ของร้อน) ก็ด้วยอำนาจแห่งการทำให้ร้อน, ชื่อว่าเตโชคตะ (อยู่ในพวกของร้อน) เพราะอรรถว่าอยู่ในบรรดาเตโชทั้งหลาย ตามนัยที่ได้กล่าวมาแล้วนั่นแหละ. เตโชคตะนั้น คืออะไร ? ได้แก่ลักษณะคือภาวะที่ร้อน. คำว่า สิ่งที่เป็นเหตุให้ร่างกายร้อน ความว่า ได้แก่ เตโชคตะ ที่กำเริบแล้ว ก็เป็นเหตุให้ร่างกายนี้ร้อน, คือเป็นอันเกิดร้อนผ่าวขึ้น โดยเป็นไข้ชั่ววันเดียวหายเป็นต้น. คำว่า ที่เป็นเหตุให้ร่างกายทรุดโทรม ได้แก่ เตโชคตะ ที่เป็นเหตุให้ร่างกายนี้ทรุดโทรม คือ ถึงความเป็นผู้มีอินทรีย์บกพร่อง ความสิ้นกำลัง และภาวะที่หนังเหี่ยว ผมหงอกเป็นต้น. คำว่า สิ่งที่เป็นเหตุให้ร่างกายร้อนรุ่ม ได้แก่ เตโชคตะที่กำเริบแล้วก็เป็น

---

๑ ฉ. ชีรียติ.
๒ ฉ. ปริทยฺหติ.
๓ ฉ. ทยฺหติ. ทยฺหามิ ทยฺหามีติ.
๔ ฉ. ...โคสีส...

มธุผาณิตาทิ สมฺมา ปริปากํ คจฺฉติ, รสาทิภาเวน วิเวกํ คจฺฉตีติ อตฺโถ. เอตฺถ จ ปุริมา ตโย เตโชธาตุสมุฏฺฐานา. ปจฺฉิโม กมฺมสมุฏฺฐาโนว.

เหตุให้ร่างกายนี้ร้อนรุ่ม. และบุคคลผู้ร้องอยู่ว่า "ฉันร้อน ฉันร้อน" ดังนี้นั้น ย่อมหวังจะได้เครื่องชะโลมตัว มีสตโธสัปปิ (เนยใสที่ชำระแล้ว ๑๐๐ ครั้ง) น้ำไม้จันทน์เย็นผสมน้ำนมโคเป็นต้น และลมที่พัดด้วยพัดใบตาลเป็นต้น. คำว่า ที่เป็นเหตุให้ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว และของลิ้ม ถึงความย่อยไปได้โดยชอบ คือที่เป็นเหตุให้ของกินมีข้าวเป็นต้น ก็ดี ของดื่ม มีน้ำดื่มเป็นต้น ก็ดี ของเคี้ยว มีขนมแป้งเป็นต้น ก็ดี ของลิ้ม มีมะม่วงสุก น้ำผึ้ง น้ำอ้อยเป็นต้น ก็ดี นี้ ถึงความย่อยไปได้โดยชอบ ความว่า ถึงความแยกกันโดยความเป็นรสเป็นต้น. ก็ในบรรดาอาการทั้ง ๔ เหล่านี้ อาการ ๓ อย่างข้างต้น มีเตโชธาตุเป็นสมุฏฐาน. อาการสุดท้ายมีกรรมเป็นสมุฏฐานเท่านั้น.

วายนวเสน วาโย, วุตฺตนเยเนว วาเยสุ คตนฺติ วาโยคตํ. กินฺตํ ? วิตฺถมฺภนลกฺขณํ. อุทฺธงฺคมา วาตาติ อุคฺคารหิกฺกาทิปวตฺตกา อุทฺธํ อาโรหนวาตา.

ธาตุ ชื่อว่า วาโย ก็ด้วยอำนาจแห่งความพัดไป, ชื่อว่า วาโยคตะ (อยู่ในพวกของพัดไป) เพราะอรรถว่า อยู่ในบรรดาวาโยทั้งหลาย ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแหละ.

อโธคมา วาตาติ อุจฺจารปสฺสาวาทินีหรณกา อโธ โอโรหณวาตา. กุจฺฉิสยา วาตาติ อนฺตานํ พหิ วาตา. โกฏฺฐาสยา วาตาติ อนฺตานํ อนฺโต วาตา องฺคมงฺคานุสาริโน วาตาติ ธมนิชาลานุสาเรน สกลสรีเร องฺคมงฺคานิ อนุสฏา สมฺมิญฺชนปสารณาทินิพฺพตฺตกา วาตา. อสฺสาโสติ อนฺโตปวิสนนาสิกวาโต. ปสฺสาโสติ พหินิกฺขมนนาสิกวาโต. เอตฺถ จ ปุริมา ปญฺจ จตุสมุฏฺฐานา. อสฺสาสปสฺสาสา จิตฺตสมุฏฺฐานาว. สพฺพตฺถ ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจีติ อิมินา ปเทน อวเสสโกฏฺฐาเสสุ อาโปธาตุอาทโย สงฺคหิตา.

วาโยคตะนั้นคืออะไร ? คือลักษณะที่ผลักดัน. คำว่า ลมที่ขึ้นไปเบื้องบน ได้แก่ลมที่กรายขึ้นไปเบื้องบน ทำอาการมีการเรอ การสะอึกเป็นต้น ให้เป็นไป. คำว่า ลมที่ลงสู่เบื้องล่าง คือลมที่กรายลงสู่เบื้องล่าง นำเอาอุจจาระปัสสาวะเป็นต้นออกไป. คำว่า ลมที่อยู่ในบริเวณท้อง ได้แก่ลมข้างนอกลำไส้. คำว่า ลมที่อยู่ในช่องท้อง ได้แก่ลมในลำไส้. คำว่า ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ ได้แก่ลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ทั่วสรีระ ตามแนวข่ายเส้นเอ็น ทำอาการ มีการคู้ การเหยียดเป็นต้นให้บังเกิด. คำว่า ลมอัสสาสะ ได้แก่ลมตรงช่องจมูกที่เข้าไปในข้างใน. คำว่า ลมปัสสาสะ ได้แก่ลมตรงช่องจมูกที่ออกไปข้างนอก. ก็ในบรรดาวาโยคตะเหล่านี้ วาโยคตะ ๕ อย่างข้างต้นมีสมุฏฐาน ๔. ลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว. ด้วยคำว่า หรือว่าสิ่งใดสิ่งหนึ่ง แม้อย่างอื่น ในที่ทั้งปวงนี้ เป็นอัน

สงเคราะห์เอาธาตุ ๓ มีอาโปธาตุเป็นต้น ในโกฏฐาสที่เหลือ.

อิติ วีสติยา อากาเรหิ ปฐวีธาตุ, ทฺวาทสหิ อาโปธาตุ, จตูหิ เตโชธาตุ, ฉหิ วาโยธาตูติ ทฺวาจตฺตาฬีสาย อากาเรหิ จตสฺโส ธาตุโย วิตฺถาริตา โหนฺตีติ อยํ ตาเวตฺถ ปาฬิวณฺณนา.

โดยประการดังกล่าวมานี้ เป็นอัน ท่านขยายธาตุ ๔ ไว้โดยอาการ ๔๒ คือ ปฐวีธาตุ โดยอาการ ๒๐, อาโปธาตุ โดยอาการ ๑๒, เตโชธาตุ โดยอาการ ๔, วาโยธาตุ โดยอาการ ๖ ฉะนี้แล นี้เป็นคำพรรณนาพระบาลีในธาตุกรรมฐานนี้ก่อน.

๓๐๘. ภาวนานเย ปเนตฺถ ติกฺขปญฺญสฺส ภิกฺขุโน เกสา ปฐวีธาตุ, โลมา ปฐวีธาตูติ เอวํ วิตฺถารโต ธาตุปริคฺคโห ปปญฺจโต อุปฏฺฐาติ. ยํ ถทฺธลกฺขณํ, อยํ ปฐวีธาตุ. ยํ อาพนฺธนลกฺขณํ, อยํ อาโปธาตุ. ยํ ปริปาจนลกฺขณํ, อยํ เตโชธาตุ. ยํ วิตฺถมฺภนลกฺขณํ, อยํ วาโยธาตูติ เอวํ มนสิกโรโต ปนสฺส กมฺมฏฺฐานํ ปากฏํ โหติ. นาติติกฺขปญฺญสฺส ปน เอวํ มนสิกโรโต อนฺธการํ อวิภูตํ โหติ. ปุริมนเยน วิตฺถารโต

๓๐๘. ส่วนในนัยแห่งการเจริญ ในธาตุกรรมฐานนี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้ สำหรับภิกษุผู้มีปัญญาแข็งกล้า การกำหนดธาตุโดยพิสดาร อย่างนี้ว่า ผม เป็นปฐวีธาตุ, ขน เป็นปฐวีธาตุ เป็นต้น ย่อมปรากฏว่ายืดยาดไป. แต่เมื่อเธอมนสิการไปอย่างนี้ว่า ลักษณะที่แข็งใด, นี้เป็นปฐวีธาตุ. ลักษณะที่ยึดไว้ใด, นี้เป็นอาโปธาตุ. ลักษณะที่ทำให้ย่อยใด, นี้เป็นเตโชธาตุ. ลักษณะที่ผลักดันใด, นี้เป็นวาโยธาตุ ดังนี้ กรรมฐานก็จะเป็นอันปรากฏชัด. ส่วน

มนสิกโรนฺตสฺส ปากฏํ โหติ.

สำหรับภิกษุผู้มีปัญญาไม่แข็งกล้านัก เมื่อมนสิการไปอย่างนี้ กรรมฐานจะเป็นอันมืดมน ไม่ชัดเจน. เมื่อมนสิการไปโดยพิสดาร ตามนัยก่อน กรรมฐานจึงจะเป็นอันปรากฏชัด.

กถํ ? ยถา ทฺวีสุ ภิกฺขูสุ พหุเปยฺยาลํ ตนฺตึ สชฺฌายนฺเตสุ ติกฺขปญฺโญ ภิกฺขุ สกึ วา ทฺวิกฺขตฺตุํ วา เปยฺยาลมุขํ วิตฺถาเรตฺวา ตโต ปรํ อุภโตโกฏิวเสเนว สชฺฌายํ กโรนฺโต คจฺฉติ. ตตฺร นาติติกฺขปญฺโญ เอวํ วตฺตา โหติ "กึ สชฺฌาโย นาเมส โอฏฺฐปริยาหตมตฺตํ กาตุํ น เทติ, เอวํ สชฺฌาเย กริยมาเน กทา ตนฺตึ ปคุณา ภวิสฺสตี"ติ. โส อาคตาคตํ เปยฺยาลมุขํ วิตฺถาเรตฺวา ว สชฺฌายํ กโรติ. ตเมนํ อิตโร เอวมาห "กึ สชฺฌาโย นาเมส ปริโยสานํ คนฺตุํ น เทติ, เอวํ สชฺฌาเย กริยมาเน กทา ตนฺติ ปริโยสานํ

คืออย่างไร ? เปรียบเหมือนว่า เมื่อภิกษุ ๒ รูป สาธยายตันติ (แบบแผนพระบาลี) อันมีไปยาลมากมายอยู่ ภิกษุผู้มีปัญญาแข็งกล้า ขยายไปยาลมุข (วาระพระบาลีที่มีไปยาล คือไม่แสดงบทพระบาลีครบเต็ม อันเป็นมุข คือเป็นช่องทางให้สาธยายไปได้จนครบเต็ม) ให้พิสดารไปสิ้นครั้งเดียว หรือ ๒ ครั้งแล้ว ต่อจากนั้นก็กระทำการสาธยายไป โดยเกี่ยวกับส่วนทั้งสอง (ส่วนต้น ส่วนปลาย) เท่านั้น. ในภิกษุ ๒ รูปนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาไม่กล้านัก ย่อมเป็นผู้กล่าวอย่างนี้ว่า "นี่นะหรือ ชื่อว่าการสาธยาย ไม่ยอมให้ทำ แม้เพียงให้ริมฝีปากได้กระทบกัน, เมื่อกระทำการสาธยายไป

คมิสฺสตี"ติ. เอวเมว ติกฺขปญฺญสฺส เกสาทิวเสน วิตฺถารโต ธาตุปริคฺคโห ปปญฺจโต อุปฏฺฐาติ. ยํ ถทฺธลกฺขณํ, อยํ ปฐวีธาตูติอาทินา นเยน สงฺเขปโต มนสิกโรโต กมฺมฏฺฐานํ ปากฏํ โหติ. อิตรสฺส ตถา มนสิกโรโต อนฺธการํ อวิภูตํ โหติ. เกสาทิวเสน วิตฺถารโต มนสิกโรนฺตสฺส ปากฏํ โหติ.

อย่างนี้ เมื่อไรตันติจักมีอันได้คล่องแคล่วเล่า" ดังนี้. ภิกษุผู้มีปัญญาไม่แข็งกล้านักนั้น ย่อมกระทำการสาธยาย ขยายไปยาลมุขที่ถึงแล้ว ถึงแล้ว ให้พิสดารไปท่าเดียว. ภิกษุผู้มีปัญญาแข็งกล้านอกนี้ จึงกล่าวกะภิกษุผู้มีปัญญาไม่กล้านักนี้นั้น อย่างนี้ว่า "นี่นะหรือชื่อว่าการสาธยาย ไม่ยอมให้ถึงความจบลงได้เสียที, เมื่อกระทำการสาธยายไปอย่างนี้ เมื่อไรตันติจักถึงความจบลงได้เสียทีเล่า" ดังนี้ ฉันใด. สำหรับภิกษุผู้มีปัญญาแข็งกล้า การกำหนดธาตุโดยพิสดาร โดยเกี่ยวกับอาการมีผมเป็นต้น ย่อมปรากฏว่ายืดยาดไป. เมื่อมนสิการโดยสังเขป โดยนัยว่า ลักษณะที่แข็งใด, นี้เป็นปฐวีธาตุ ดังนี้ เป็นต้น กรรมฐานก็จะเป็นอันปรากฏชัดได้. สำหรับภิกษุนอกนี้ เมื่อมนสิการไปอย่างนั้น กรรมฐานก็จะเป็นอันมืดมนไม่ชัดเจน. เมื่อมนสิการไปโดยพิสดาร โดยเกี่ยวกับอาการมีผมเป็นต้น กรรมฐานก็จะเป็นอันปรากฏชัดได้ ฉันนั้น นั่นเทียว.

ตสฺมา อิมํ กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตุกาเมน ติกฺขปญฺเญน ตาว รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน สกลมฺปิ อตฺตโน รูปกายํ อาวชฺชิตฺวา โย อิมสฺมึ กาเย ถทฺธภาโว วา ขรภาโว วา, อยํ ปฐวีธาตุ. โย อาพนฺธนภาโว วา ทฺรวภาโว วา, อยํ อาโปธาตุ. โย ปริปาจนภาโว วา อุณฺหภาโว วา, อยํ เตโชธาตุ. โย วิตฺถมฺภนภาโว วา สมุทีรณภาโว วา, อยํ วาโยธาตูติ เอวํ สงฺขิตฺเตน ธาตุโย ปริคฺคเหตฺวา ปุนปฺปุนํ ปฐวีธาตุ อาโปธาตูติ ธาตุมตฺตโต นิสฺสตฺตโต นิชฺชีวโต อาวชฺชิตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ. ตสฺเสวํ วายมมานสฺส น จิเรเนว ธาตุปฺปเภทาวภาสนปญฺญา-ปริคฺคหิโต สภาวธมฺมารมฺมณตฺตา อปฺปนํ อปฺปตฺโต อุปจารมตฺโต สมาธิ อุปฺปชฺชติ.

เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้มีปัญญาแข็งกล้า ผู้ใคร่เจริญกรรมฐานนี้ อันดับแรก พึงเป็นผู้หลีกเร้นไปในที่ลับ นึกถึงรูปกายของตนทั่วทั้งร่าง กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลายโดยสังเขป อย่างนี้ว่า ภาวะที่แข็ง หรือภาวะที่กระด้างในกายนี้ใด, นี้เป็นปฐวีธาตุ. ภาวะที่ยึดไว้ หรือภาวะที่เหลวใด, นี้เป็นอาโปธาตุ. ภาวะที่ทำให้ย่อยไปหรือภาวะที่ร้อนใด, นี้เป็นเตโชธาตุ. ภาวะที่ผลักดันหรือภาวะที่ทำให้เคลื่อนไปใด, นี้เป็นวาโยธาตุ ดังนี้ แล้วพึงนึกถึง พึงใส่ใจ พึงพิจารณา โดยสักว่าเป็นธาตุ คือโดยไม่ใช่สัตว์ โดยไม่ใช่ชีวะ ว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุ เป็นต้น แล้ว ๆ เล่า ๆ. เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้ สมาธิที่กำหนดถือ-เอาได้ ด้วยปัญญาอันสอดส่องประเภทแห่งธาตุ อันเป็นแค่อุปจารสมาธิ ไม่ถึงอัปปนา เพราะความที่มีสภาวธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นโดยกาลไม่นานเลย.

นายแพทย์ธนจักษ์ อนันตกูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อถวา ปน เย อิเม จตุนฺนํ มหาภูตานํ นิสฺสตฺตภาวทสฺสนตฺถํ ธมฺมเสนาปตินา "อฏฺฐิญฺจ ปฏิจฺจ นฺหารุญฺจ ปฏิจฺจ มํสญฺจ ปฏิจฺจ จมฺมญฺจ ปฏิจฺจ อากาโส ปริวาริโต รูปนฺเตฺวว สงฺขํ คจฺฉตี"ติ[1] จตฺตาโร โกฏฺฐาสา วุตฺตา. เต[2] ตํ ตํ อนฺตรานุสารินา ญาณหตฺเถน วินิพฺภุชิตฺวา โย เอเตสุ ถทฺธภาโว วา ขรภาโว วา, อยํ ปฐวีธาตูติ ปุริมนเยเนว ธาตุโย ปริคฺคเหตฺวา ปุนปฺปุนํ ปฐวีธาตุ อาโปธาตูติ ธาตุมตฺตโต นิสฺสตฺตโต นิชฺชีวโต อาวชฺชิตพฺพํ มนสิกาตพฺพํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพํ. ตสฺเสวํ วายมมานสฺส น จิเรเนว ธาตุปฺปเภทาวภาสนปญฺญา-ปริคฺคหิโต สภาวธมฺมารมฺมณตฺตา อปฺปนํ อปฺปตฺโต อุปจารมตฺโต สมาธิ อุปฺปชฺชติ.

หรือว่านัยหนึ่ง โกฏฐาส ๔ ที่ท่าน-พระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ เพื่อแสดงภาวะที่มหาภูต ๔ ไม่ใช่สัตว์ อย่างนี้ว่า "อากาศอาศัยกระดูก อาศัยเอ็น อาศัยเนื้อ และอาศัยหนังแวดล้อมอยู่ ย่อมถึงการนับว่า รูปนั่นเทียว" ดังนี้ เหล่านี้ใด. ภิกษุพึงใช้มือคือญาณ อันแล่นตามไปในระหว่างโกฏฐาสนั้น ๆ แยกโกฏฐาสเหล่านั้น กำหนดถือเอาธาตุทั้งหลาย ตามนัยก่อนนั่นแหละว่า ในบรรดาโกฏฐาสเหล่านี้ ภาวะที่แข็งหรือภาวะที่กระด้างใด, นี้เป็นปฐวีธาตุเป็นต้น แล้วพึงนึกถึง พึงใส่ใจ พึงพิจารณาไป โดยสักว่าเป็นธาตุ คือ โดยไม่ใช่สัตว์ โดยไม่ใช่ชีวะ ว่า ปฐวีธาตุ อาโปธาตุเป็นต้น แล้ว ๆ เล่า ๆ. เมื่อเธอพยายามอยู่อย่างนี้ สมาธิที่กำหนดถือเอาได้ด้วยปัญญาอันสอดส่องประเภทแห่งธาตุ อันเป็น

---

[1] ม. มู. ๑๒/๓๕๘.
[2] ฉ. เตสุ.

อยํ สงฺเขปโต อาคเต จตุธาตุววฏฺฐาเน ภาวนานโย.

๓๐๙. วิตฺถารโต อาคเต ปน เอวํ เวทิตพฺโพ. อิทํ กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตุกาเมน หิ นาติติกฺขปญฺเญน โยคินา อาจริยสนฺติเก ทฺวาจตฺตาฬีสาย อากาเรหิ วิตฺถารโต ธาตุโย อุคฺคณฺหิตฺวา วุตฺตปฺปกาเร เสนาสเน วิหรนฺเตน กตสพฺพกิจฺเจน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน สสมฺภารสงฺเขปโต สสมฺภารวิภตฺติโต สลกฺขณสงฺเขปโต สลกฺขณวิภตฺติโตติ เอวํ จตูหากาเรหิ กมฺมฏฺฐานํ ภาเวตพฺพํ.

แค่อุปจารสมาธิ ไม่ถึงอัปปนา เพราะความที่มีสภาวธรรมเป็นอารมณ์ ย่อมเกิดขึ้นโดยกาลไม่นานเลย. นี้เป็นนัยการเจริญในจตุธาตุววัฏฐาน ที่มาโดยสังเขป.

๓๐๙. ส่วนนัยการเจริญ ในจตุธาตุ-ววัฏฐาน ที่มาโดยพิสดาร พึงทราบอย่างนี้. ด้วยว่า พระโยคีผู้ใคร่เจริญกรรมฐานนี้ ซึ่งเป็นผู้มีปัญญาไม่แข็งกล้านัก พึงเรียนธาตุโดยพิสดาร โดยอาการ ๔๒ ในสำนักของอาจารย์ อยู่ในเสนาสนะมีประการดังกล่าวแล้ว ทำกิจทั้งปวงเสร็จแล้วก็หลีกเร้นไปในที่ลับ เจริญกรรมฐานโดยอาการ ๔ อย่างนี้ คือ สสมฺภารสงฺเขปโต - โดยสังเขปแห่งโกฏฐาสที่เป็นไปกับสัมภาระ, สสมฺภาร-วิภตฺติโต - โดยจำแนกโกฏฐาสที่เป็นไปกับสัมภาระ, สลกฺขณสงฺเขปโต - โดยสังเขปแห่งโกฏฐาสที่เป็นไปกับลักษณะ, สลกฺขณ-วิภตฺติโต - โดยจำแนกโกฏฐาสที่เป็นไปกับลักษณะ.

นายแพทย์ธนจักษ์ อนันตกูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตตฺถ กถํ สสมฺภารสงฺเขปโต ภาเวติ ? อิธ ภิกฺขุ วีสติยา โกฏฺฐาเสสุ ถทฺธาการํ ปฐวีธาตูติ ววฏฺฐเปติ[1] ทฺวาทสสุ โกฏฺฐาเสสุ ยูสคตํ อุทกสงฺขาตํ อาพนฺธนาการํ อาโปธาตูติ ววฏฺฐเปติ. จตูสุ โกฏฺฐาเสสุ ปริปาจนกํ เตชํ เตโชธาตูติ ววฏฺฐเปติ. ฉสุ โกฏฺฐาเสสุ วิตฺถมฺภนาการํ วาโยธาตูติ ววฏฺฐเปติ. ตสฺเสวํ ววฏฺฐาปยโตเยว ธาตุโย ปากฏา โหนฺติ. ตา ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต[2] มนสิกโรโต วุตฺตนเยเนว อุปจารสมาธิ อุปฺปชฺชติ.

ในอาการทั้ง ๔ นั้น อย่างไรเล่า ชื่อว่าย่อมเจริญโดยสังเขปแห่งโกฏฐาส ที่เป็นไปกับสัมภาระ ? เฉลยว่า ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมกำหนดอาการที่แข็งในโกฏฐาส ๒๐ ว่า เป็นธาตุดิน. ย่อมกำหนดอาการที่ยึดไว้ ที่เรียกว่าน้ำ อันถึงความเป็นของเหลว ในโกฏฐาส ๑๒ ว่า เป็นอาโปธาตุ. ย่อมกำหนดความร้อนที่แผดเผาในโกฏฐาส ๔ ว่า เป็นเตโชธาตุ. ย่อมกำหนดอาการที่ผลักดัน ในโกฏฐาส ๖ ว่า เป็นวาโยธาตุ เมื่อเธอกำหนดอยู่อย่างนี้นั่นแล ธาตุทั้งหลายก็จะเป็นอันปรากฏ. เมื่อนึกถึงใส่ใจธาตุเหล่านั้นอยู่แล้ว ๆ เล่า ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้น ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

๓๑๐. ยสฺส ปน เอวํ ภาวยโต กมฺมฏฺฐานํ น อิชฺฌติ, เตน สสมฺภาร-

๓๑๐. แต่เมื่อภิกษุรูปใด เจริญไปตามประการดังกล่าวมานี้ กรรมฐาน

[1] ฉ. ววตฺถเปติ, เอวมุปริปิ.
[2] สี. อิ. อาวชฺชยโต.

วิภตฺติโต ภาเวตพฺพํ. กถํ ? เตน หิ ภิกฺขุนา ยนฺตํ กายคตาสติกมฺมฏฺฐานนิทฺเทเส สตฺตธา อุคฺคหโกสลฺลํ ทสธา มนสิการ-โกสลฺลญฺจ วุตฺตํ. ทฺวตฺตึสากาเร ตาว ตํ สพฺพํ อปริหาเปตฺวา ตจปญฺจกาทีนํ อนุโลมปฏิโลมโต วจสา สชฺฌายํ อาทึ กตฺวา สพฺพํ ตตฺถ วุตฺตวิธานํ กาตพฺพํ. อยเมว หิ วิเสโส, ตตฺถ วณฺณสณฺฐาน-ทิโสกาสปริจฺเฉทวเสน เกสาทโย มนสิกริตฺวาปิ ปฏิกูลวเสน จิตฺตํ ฐเปตพฺพํ, อิธ ธาตุวเสน. ตสฺมา วณฺณาทิวเสน ปญฺจธา ปญฺจธา เกสาทโย มนสิกริตฺวา อวสาเน เอวํ มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ.

ไม่สำเร็จ, ภิกษุรูปนั้นควรเจริญโดยจำแนกโกฏฐาสที่เป็นไปกับสัมภาระ. คืออย่างไร ? คือว่า ทีแรกภิกษุนั้น ไม่ควรทำอุคหโกศล ๗ อย่าง และมนสิการโกศล ๑๐ อย่าง ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในกายคตาสติกรรมฐานนิเทศทั้งหมดนั้น ให้เสียหายไป กระทำวิธีการที่กล่าวไว้ในกายคตาสติกรรมฐานนั้นทั้งหมด จับตั้งแต่การสาธยายทางวาจา ซึ่งหมวดโกฏฐาสทั้งหลาย มีหมวดตจปัญจกะเป็นต้น โดยอนุโลมและปฏิโลมในอาการ ๓๒ เป็นต้นไป. ส่วนข้อที่แปลกไป ก็มีดังนี้เท่านั้น, คือในกายคตาสติกรรมฐานนั้น พระโยคี แม้มนสิการโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น ด้วยอำนาจแห่งสี สัณฐาน ทิศ โอกาส และการตัดตอนแล้ว ก็ต้องตั้งจิตไว้โดยเกี่ยวกับเป็นของปฏิกูล, ในธาตุ-กรรมฐานนี้ ต้องตั้งจิตไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุ. เพราะฉะนั้น พระโยคีมนสิการโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น คราวละ ๕ อย่าง ด้วยอำนาจแห่งสีเป็นต้นแล้ว

ในตอนท้าย พึงทำมนสิการให้เป็นไปอย่างนี้ คือ.

๓๑๑. อิเม เกสา นาม สีสกฏาหปลิเวฐนจมฺเม ชาตา. ตตฺถ ยถา วมฺมิกมตฺถเก ชาเตสุ กุณฺฐติเณสุ น วมฺมิกมตฺถโก ชานาติ มยิ กุณฺฐติณานิ ชาตานีติ, นปิ กุณฺฐติณานิ ชานนฺติ มยํ วมฺมิกมตฺถเก ชาตานีติ, เอวเมว น สีสกฏาหปลิเวฐนจมฺมํ ชานาติ มยิ เกสา ชาตาติ, นปิ เกสา ชานนฺติ มยํ สีสกฏาหปลิเวฐนจมฺเม ชาตาติ, อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ เกสา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

๓๑๑. ชื่อว่า เกสา (ผม) เหล่านี้ เกิดอยู่บนหนังหุ้มกะโหลกศีรษะ. ในผมและหนังหุ้มกะโหลกศีรษะนั้น หนังหุ้มกะโหลกศีรษะย่อมไม่รู้ว่า ผมเกิดอยู่บนเรา, แม้ผมก็ไม่รู้ว่า เราเกิดอยู่บนหนังหุ้มกะโหลกศีรษะ เหมือนอย่างเมื่อหญ้ากุณฐะเกิดอยู่บนยอดจอมปลวก ยอดจอมปลวกย่อมไม่รู้ว่า หญ้ากุณฐะเกิดอยู่บนเรา, แม้หญ้ากุณฐะก็ย่อมไม่รู้ว่า เราเกิดอยู่บนยอดจอมปลวก ดังนี้ ฉะนั้น, ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึงถึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ขึ้นชื่อว่าผม ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้หาเจตนา (ความคิดอ่าน) มิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ (ไม่ใช่สัตว์) เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

นายแพทย์ธนจักษ์ อนันตกูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๓๑๒. โลมา สรีรเวฐนจมฺเม ชาตา. ตตฺถ ยถา สุญฺญคามฏฺฐาเน ชาเตสุ ทพฺพติณเกสุ น สุญฺญคามฏฺฐานํ ชานาติ มยิ ทพฺพติณกานิ ชาตานีติ, นปิ ทพฺพติณกานิ ชานนฺติ มยํ สุญฺญคามฏฺฐาเน ชาตานีติ, เอวเมว น สรีรเวฐนจมฺมํ ชานาติ มยิ โลมา ชาตาติ. นปิ โลมา ชานนฺติ มยํ สรีรเวฐนจมฺเม ชาตาติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ โลมา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

๓๑๒. โลมา (ขน) เกิดอยู่บนหนัง-หุ้มสรีระ. ในขนและหนังหุ้มสรีระนั้น หนังหุ้มสรีระย่อมไม่รู้ว่า ขนเกิดอยู่บนเรา, แม้ขนก็ไม่รู้ว่า เราเกิดอยู่บนหนังหุ้มสรีระ เหมือนอย่างเมื่อหญ้าแพรกเกิดอยู่บนที่ตั้งบ้านร้าง ที่ตั้งบ้านร้าง ย่อมไม่รู้ว่า หญ้าแพรกเกิดอยู่บนเรา แม้หญ้าแพรกก็ไม่รู้ว่า เราเกิดอยู่บนที่ตั้งบ้านร้าง ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ขึ้นชื่อว่าขน ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ (ไม่ใช่สัตว์) เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๑๓. นขา องฺคุลีนํ อคฺเคสุ ชาตา. ตตฺถ ยถา กุมารเกสุ ทณฺฑเกหิ มธุกฏฺฐิเก วิชฺฌิตฺวา กีฬนฺเตสุ น ทณฺฑกา ชานนฺติ อเมฺหสุ มธุกฏฺฐิกา ฐปิตาติ,

๓๑๓. นขา (เล็บ) เกิดอยู่ที่ปลาย-นิ้วทั้งหลาย. ในเล็บและนิ้วนั้น นิ้วทั้งหลายย่อมไม่รู้ว่า เล็บเกิดอยู่ที่ปลายของเรา. แม้เล็บก็ไม่รู้ว่า เราเกิดอยู่ที่ปลายนิ้ว

นปิ มธุกฏฺฐิกา ชานนฺติ มยํ ทณฺฑเกสุ ฐปิตาติ, เอวเมว น องฺคุลิโย ชานนฺติ อมฺหากํ อคฺเคสุ นขา ชาตาติ. นปิ นขา ชานนฺติ มยํ องฺคุลีนํ อคฺเคสุ ชาตาติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณ-รหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ นขา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

ทั้งหลาย. เหมือนอย่างเมื่อพวกเด็ก ๆ ใช้ไม้หลายอันเสียบเมล็ดมะซาง เล่นกันอยู่ ไม้ทั้งหลายย่อมไม่รู้ว่า เมล็ดมะซาง (ถูกเสียบ)ติดอยู่ที่พวกเรา, แม้เมล็ด-มะซางก็ไม่รู้ว่า พวกเราถูกเสียบติดอยู่ที่ไม้ทั้งหลาย ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าเล็บซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ (ไม่ใช่สัตว์) เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๑๔. ทนฺตา หนุกฏฺฐิเกสุ ชาตา. ตตฺถ ยถา วฑฺฒกีหิ ปาสาณอุทุกฺขลเกสุ เกนจิเทว สิเลสชาเตน พนฺธิตฺวา ฐปิตถมฺเภสุ น อุทุกฺขลา ชานนฺติ อเมฺหสุ ถมฺภา ฐิตาติ. นปิ ถมฺภา ชานนฺติ มยํ อุทุกฺขเลสุ ฐปิตาติ, เอวเมว น หนุกฏฺฐีนิ ชานนฺติ อเมฺหสุ ทนฺตา

๓๑๔. ทนฺตา (ฟัน) เกิดอยู่ที่กระดูก-คาง. ในฟันและกระดูกคางนั้น กระดูกคางย่อมไม่รู้ว่า ฟันทั้งหลายเกิดอยู่ที่เรา. แม้ฟันก็ไม่รู้ว่า พวกเราเกิดอยู่ที่กระดูก-คาง. เหมือนอย่างในเสาที่ช่างไม้ใช้ยางเหนียวบางอย่างมัดไว้ แล้วตั้งไว้ในหลุมหิน หลุมย่อมไม่รู้ว่า เสาทั้งหลาย

ชาตาติ. นปิ ทนฺตา ชานนฺติ มยํ หนุกฏฺฐีสุ ชาตาติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ ทนฺตา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

ตั้งอยู่ในเรา. แม้เสาก็ไม่รู้ว่า พวกเราตั้งอยู่ในหลุม ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าฟัน ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๑๕. <u>ตโจ</u> สกลสรีรํ ปริโยนทฺธิตฺวา ฐิโต. ตตฺถ ยถา อลฺลโคจมฺมปริโยนทฺธาย มหาวีณาย น มหาวีณา ชานาติ อหํ อลฺลโคจมฺเมน ปริโยนทฺธาติ. นปิ อลฺลโคจมฺมํ ชานาติ มยา มหาวีณา ปริโยนทฺธาติ, เอวเมว น สรีรํ ชานาติ อหํ ตเจน ปริโยนทฺธนฺติ. นปิ ตโจ ชานาติ มยา สรีรํ ปริโยนทฺธนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ ตโจ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน

๓๑๕. <u>ตโจ</u> (หนัง) ตั้งห่อหุ้มสรีระทั้งสิ้นอยู่. ในหนังและสรีระนั้น สรีระย่อมไม่รู้ว่า เราถูกหนังห่อหุ้มอยู่. แม้หนังก็ไม่รู้ว่า สรีระถูกเราห่อหุ้มอยู่. เหมือนอย่างพิณใหญ่ ที่เขาใช้หนังโคสดห่อหุ้มไว้ พิณใหญ่ย่อมไม่รู้ว่า เราถูกหนังโคสดห่อหุ้มอยู่ แม้หนังโคสดก็ไม่รู้ว่า พิณใหญ่ถูกเราห่อหุ้มอยู่ ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าหนัง ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็น

อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

อัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๑๖. มํสํ อฏฺฐิสงฺฆาฏํ อนุลิมฺปิตฺวา ฐิตํ. ตตฺถ ยถา มหามตฺติกาลิตฺตาย ภิตฺติยา น ภิตฺติ ชานาติ อหํ มหามตฺติกาย ลิตฺตาติ. นปิ มหามตฺติกา ชานาติ มยา ภิตฺติ ลิตฺตาติ, เอวเมว น อฏฺฐิสงฺฆาโฏ ชานาติ อหํ นวเปสิสตปฺปเภเทน มํเสน ลิตฺโตติ. นปิ มํสํ ชานาติ มยา อฏฺฐิสงฺฆาโฏ ลิตฺโตติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ มํสํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

๓๑๖. มํสํ (เนื้อ) ตั้งฉาบไปตามโครงกระดูก. ในเนื้อและโครงกระดูกนั้น โครงกระดูกย่อมไม่รู้ว่า เราถูกเนื้ออันมีประเภท ๙๐๐ ชิ้น ฉาบไว้. แม้เนื้อก็ไม่รู้ว่า โครงกระดูก ถูกเราฉาบไว้. เหมือนอย่างในฝาที่ถูกดินเหนียวก้อนใหญ่ ฉาบไว้ ฝาย่อมไม่รู้ว่า เราถูกดินเหนียวก้อนใหญ่ฉาบไว้. แม้ดินเหนียวก้อนใหญ่ก็ไม่รู้ว่า ฝาถูกเราฉาบไว้ ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ปราศจากการคำนึงและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าเนื้อซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๑๗. นฺหารู สรีรพฺภนฺตเร อฏฺฐีนิ อาพนฺธมานา ฐิตา. ตตฺถ ยถา วลฺลีหิ วินทฺเธสุ กุฑฺฑทารูสุ น กุฑฺฑทารูนิ ชานนฺติ มยํ วลฺลีหิ วินทฺธานีติ. นปิ วลฺลิโย ชานนฺติ อเมฺหหิ กุฑฺฑทารูนิ วินทฺธานีติ, เอวเมว น อฏฺฐีนิ ชานนฺติ มยํ นฺหารูหิ อาพนฺธานีติ. นปิ นฺหารู ชานนฺติ อเมฺหหิ อฏฺฐีนิ อาพนฺธานีติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ นฺหารู นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปถวีธาตูติ.

๓๑๗. นฺหารู (เอ็น) ตั้งผูกกระดูกทั้งหลายภายในสรีระไว้. ในเอ็นและกระดูกเหล่านั้น กระดูกทั้งหลายย่อมไม่รู้ว่า พวกเราถูกเอ็นผูกไว้. แม้เอ็นก็ไม่รู้ว่า กระดูกทั้งหลาย ถูกพวกเราผูกไว้. เหมือนอย่างในไม้โครงฝาที่เขาใช้เถาวัลย์ผูกไว้ ไม้โครงฝาย่อมไม่รู้ว่า พวกเราถูกเถาวัลย์ผูกไว้. แม้เถาวัลย์ก็ไม่รู้ว่า ไม้โครงฝาถูกพวกเราผูกไว้ ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึง และการพิจารณา ซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าเอ็นซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๑๘. อฏฺฐีสุ ปณฺหิกฏฺฐิ โคปฺผกฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตํ. โคปฺผกฏฺฐิ ชงฺฆฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตํ. ชงฺฆฏฺฐิ อูรุฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตํ. อูรุฏฺฐิ กฏิฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา

๓๑๘. ในบรรดา กระดูกทั้งหลาย กระดูกส้นเท้า ตั้งยันกระดูกข้อเท้าอยู่. กระดูกข้อเท้าตั้งยันกระดูกแข้งอยู่. กระดูกแข้งตั้งยันกระดูกขาอยู่. กระดูกขาตั้งยัน

ฐิตํ. กฏิฏฺฐิ ปิฏฺฐิกณฺฏกํ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตํ. ปิฏฺฐิกณฺฏโก คีวฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิโต. คีวฏฺฐิ สีสฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตํ. สีสฏฺฐิ คีวฏฺฐิเก ปติฏฺฐิตํ. คีวฏฺฐิ ปิฏฺฐิกณฺฏเก ปติฏฺฐิตํ. ปิฏฺฐิกณฺฏโก กฏิฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิโต. กฏิฏฺฐิ อูรุฏฺฐิเก ปติฏฺฐิตํ. อูรุฏฺฐิ ชงฺฆฏฺฐิเก ปติฏฺฐิตํ. ชงฺฆฏฺฐิ โคปฺผกฏฺฐิเก ปติฏฺฐิตํ. โคปฺผกฏฺฐิ ปณฺหิกฏฺฐิเก ปติฏฺฐิตํ.

กระดูกสะเอวอยู่. กระดูกสะเอวตั้งยันกระดูกสันหลังอยู่. กระดูกสันหลังตั้งยันกระดูกคออยู่. กระดูกคอตั้งยันกระดูกศีรษะ. กระดูกศีรษะตั้งอยู่บนกระดูกคอ. กระดูกคอตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง. กระดูกสันหลังตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว. กระดูกสะเอวตั้งอยู่บนกระดูกขา. กระดูกขาตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง. กระดูกแข้งตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า. กระดูกข้อเท้าตั้งอยู่บนกระดูกส้นเท้า.

ตตฺถ ยถา อิฏฺฐกทารุโคมยาทิสญฺจเยสุ น เหฏฺฐิมา เหฏฺฐิมา ชานนฺติ มยํ อุปริเม อุปริเม อุกฺขิปิตฺวา ฐิตาติ. นปิ อุปริมา อุปริมา ชานนฺติ มยํ เหฏฺฐิเมสุ เหฏฺฐิเมสุ ปติฏฺฐิตาติ, เอวเมว น ปณฺหิกฏฺฐิ ชานาติ อหํ โคปฺผกฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ. น โคปฺผกฏฺฐิ ชานาติ อหํ ชงฺฆฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ. น ชงฺฆฏฺฐิ ชานาติ อหํ อูรุฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ. น อูรุฏฺฐิ

ในบรรดากระดูกเหล่านั้น กระดูกส้นเท้าย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งยันกระดูกข้อเท้าอยู่. กระดูกข้อเท้าก็ไม่รู้ว่า เราตั้งยันกระดูกแข้งอยู่. กระดูกแข้งก็ไม่รู้ว่า เราตั้งยันกระดูกขาอยู่. กระดูกขาก็ไม่รู้ว่า เราตั้งยันกระดูกสะเอวอยู่. กระดูกสะเอวก็ไม่รู้ว่า เราตั้งยันกระดูกสันหลังอยู่. กระดูกสันหลังก็ไม่รู้ว่า เราตั้งยันกระดูกคออยู่. กระดูกคอก็ไม่รู้ว่า เราตั้งยันกระดูกศีรษะอยู่. กระดูกศีรษะย่อม

ชานาติ อหํ กฏิฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ. น กฏิฏฺฐิ ชานาติ อหํ ปิฏฺฐิกณฺฏกํ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ. น ปิฏฺฐิกณฺฏโก ชานาติ อหํ คีวฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ. น คีวฏฺฐิ ชานาติ อหํ สีสฏฺฐึ อุกฺขิปิตฺวา ฐิตนฺติ. น สีสฏฺฐิ ชานาติ อหํ คีวฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตนฺติ. น คีวฏฺฐิ ชานาติ อหํ ปิฏฺฐิกณฺฏเก ปติฏฺฐิตนฺติ น ปิฏฺฐิกณฺฏโก ชานาติ อหํ กฏิฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิโตติ. น กฏิฏฺฐิ ชานาติ อหํ อูรุฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตนฺติ. น อูรุฏฺฐิ ชานาติ อหํ ชงฺฆฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตนฺติ. น ชงฺฆฏฺฐิ ชานาติ อหํ โคปฺผกฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตนฺติ. น โคปฺผกฏฺฐิ ชานาติ อหํ ปณฺหิกฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ อฏฺฐิ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บนกระดูกคอ. กระดูกคอก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บนกระดูกสันหลัง. กระดูกสันหลังก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว. กระดูกสะเอวก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บนกระดูกขา. กระดูกขาก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บนกระดูกแข้ง. กระดูกแข้งก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บนกระดูกข้อเท้า. กระดูกข้อเท้าก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่บนกระดูกส้นเท้า. เหมือนอย่างในกองวัตถุ มีกองอิฐ กองไม้ กองโคมัย เป็นต้น วัตถุชิ้นล่าง ๆ ย่อมไม่รู้ว่า พวกเราตั้งยันวัตถุชิ้นบน ๆ อยู่. ถึงวัตถุชิ้นบน ๆ ก็ไม่รู้ว่า พวกเราตั้งอยู่บนวัตถุชิ้นล่าง ๆ ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่ากระดูกซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๑๙. อฏฺฐิมิญฺชํ เตสํ เตสํ อฏฺฐีนํ อพฺภนฺตเร ฐิตํ. ตตฺถ ยถา เวฬุปพฺพาทีนํ อนฺโต ปกฺขิตฺตสินฺนเวตฺตคฺคาทีสุ[๑] น เวฬุปพฺพาทีนิ ชานนฺติ อเมฺหสุ เวตฺตคฺคาทีนิ ปกฺขิตฺตานีติ. นปิ เวตฺตคฺคาทีนิ ชานนฺติ มยํ เวฬุปพฺพาทีสุ ฐิตานีติ, เอวเมว น อฏฺฐีนิ ชานนฺติ อมฺหากํ อนฺโต มิญฺชํ ฐิตนฺติ. นปิ มิญฺชํ ชานาติ อหํ อฏฺฐีนํ อนฺโต ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภค-ปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ อฏฺฐิมิญฺชํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

๓๑๙. อฏฺฐิมิญฺชํ (เยื่อในกระดูก) ตั้งอยู่ภายในกระดูกเหล่านั้น ๆ. ในเยื่อใน-กระดูกและกระดูกทั้งหลายนั้น กระดูกทั้งหลายย่อมไม่รู้ว่า มีเยื่อตั้งอยู่ข้างในพวกเรา. แม้เยื่อก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ข้างในกระดูก. เหมือนอย่างในหน่อหวายเป็นต้น ที่เขานึ่งแล้วสอดเข้าไปข้างในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น ปล้องไม้ไผ่เป็นต้นย่อมไม่รู้ว่า มีหน่อหวายเป็นต้นสอดอยู่ในพวกเรา. แม้หน่อหวายเป็นต้นก็ไม่รู้ว่าพวกเราตั้งอยู่ในปล้องไม้ไผ่เป็นต้น. ดังนี้ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึงและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าเยื่อในกระดูก ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

---

[๑] ฉ. ปกฺขิตฺตฉินฺนเวตฺตคฺคาทีสุ.

๓๒๐. วกฺกํ คลวาฏกโต นิกฺขนฺเตน เอกมูเลน โถกํ คนฺตฺวา ทฺวิธา ภินฺเนน ถูลนฺหารุนา วินิพนฺธํ หุตฺวา หทยมํสํ ปริกฺขิปิตฺวา ฐิตํ. ตตฺถ ยถา วณฺฏูปนิพนฺเธ อมฺพผลทฺวเย น วณฺฏํ ชานาติ มยา อมฺพผลทฺวยํ อุปนิพนฺธนฺติ. นปิ อมฺพผลทฺวยํ ชานาติ อหํ วณฺเฏน อุปนิพนฺธนฺติ, เอวเมว น ถูลนฺหารุ ชานาติ มยา วกฺกํ อุปนิพนฺธนฺติ. นปิ วกฺกํ ชานาติ อหํ ถูลนฺหารุนา อุปนิพนฺธนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ วกฺกํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

๓๒๐. วกฺกํ (ไต) เป็นอวัยวะที่ผูกติดอยู่กับเอ็นใหญ่ อันมีโคนเป็นเส้นเดียวกัน ออกจากหลุมคอไปได้หน่อยหนึ่ง แล้วแยกเป็น ๒ เส้น ตั้งล้อมเนื้อหัวใจอยู่. ในไตและเอ็นใหญ่นั้น เอ็นใหญ่ย่อมไม่รู้ว่า ไตผูกติดอยู่กับเรา. แม้ไตก็ไม่รู้ว่า เราผูกติดอยู่กับเอ็นใหญ่. เหมือนอย่างในมะม่วง ๒ ผลที่ผูกติดอยู่กับขั้ว ขั้วย่อมไม่รู้ว่า มะม่วง ๒ ผลติดอยู่กับเรา. แม้มะม่วง ๒ ผลก็ไม่รู้ว่า เราผูกติดอยู่กับขั้ว ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึงและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าไตซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่าง-เปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๒๑. หทยํ สรีรพฺภนฺตเร อุรฏฺฐิปญฺชรมชฺฌํ นิสฺสาย ฐิตํ. ตตฺถ ยถา ชิณฺณสนฺทมานิกปญฺชรพฺภนฺตรํ นิสฺสาย ฐปิตาย

๓๒๑. หทยํ (หัวใจ) ตั้งอาศัยอยู่ตรงกลางซี่กระดูกอก ภายในสรีระ. ในหัวใจและข้างในซี่กระดูกอกนั้น ข้างใน

มํสเปสิยา น ชิณฺณสนฺทมานิกปญฺชรพฺภนฺตรํ ชานาติ มํ นิสฺสาย มํสเปสิ ฐปิตาติ. นปิ มํสเปสิ ชานาติ อหํ ชิณฺณสนฺทมานิกปญฺชรพฺภนฺตรํ นิสฺสาย ฐปิตาติ, เอวเมว น อุรฏฺฐิปญฺชรพฺภนฺตรํ ชานาติ มํ นิสฺสาย หทยํ ฐิตนฺติ. นปิ หทยํ ชานาติ อหํ อุรฏฺฐิปญฺชรพฺภนฺตรํ นิสฺสาย ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ หทยํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

ซี่กระดูกอกย่อมไม่รู้ว่า หัวใจตั้งอาศัยเราอยู่. แม้หัวใจก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอาศัยข้างในซี่กระดูกอกอยู่. เหมือนอย่างในชิ้นเนื้อ ที่เขาวางอิงอยู่ในซี่กรงคานหามเก่า ๆ ข้างในซี่กรงคานหามเก่า ๆ ย่อมไม่รู้ว่า มีชิ้นเนื้อวางอิงเราอยู่. แม้ชิ้นเนื้อก็ไม่รู้ว่า เราวางอิงอยู่ข้างในซี่กรงคานหามเก่า ๆ อยู่ ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าหัวใจ ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๒๒. ยกนํ อนฺโตสรีเร ทฺวินฺนํ ถนานํ อพฺภนฺตเร ทกฺขิณปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตํ. ตตฺถ ยถา อุกฺขลิกปาลปสฺสมฺหิ ลคฺเค ยมกมํสปิณฺเฑ น อุกฺขลิกปาลปสฺสํ ชานาติ มยิ ยมกมํสปิณฺโฑ ลคฺโคติ. นปิ ยมกมํสปิณฺโฑ ชานาติ อหํ อุกฺขลิกปาลปสฺเส

๓๒๒. ยกนํ (ตับ) ตั้งอยู่ภายในสรีระชิดสีข้างข้างขวา ในระหว่างนมทั้ง ๒. ในตับ และสีข้างข้างขวาในระหว่างนมทั้ง ๒ นั้น สีข้างข้างขวาในระหว่างนมทั้ง ๒ ย่อมไม่รู้ว่า ตับตั้งชิดเราอยู่. แม้ตับก็ไม่รู้ว่า เราตั้งชิดสีข้างข้างขวา ในระหว่างนมทั้ง

ลคฺโคติ, เอวเมว น ถนานํ อพฺภนฺตเร ทกฺขิณปสฺสํ ชานาติ มํ นิสฺสาย ยกนํ ฐิตนฺติ. นปิ ยกนํ ชานาติ อหํ ถนานํ อพฺภนฺตเร ทกฺขิณปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ ยกนํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

๒. เหมือนอย่างในก้อนเนื้อคู่ ที่ติดอยู่ข้างหม้อกระเบื้อง ข้างหม้อกระเบื้องย่อมไม่รู้ว่า ก้อนเนื้อคู่ติดอยู่ที่เรา. แม้ก้อนเนื้อคู่ก็ไม่รู้ว่า เราติดอยู่ที่ข้างหม้อ-กระเบื้อง ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าตับ ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๒๓. กิโลมเกสุ ปฏิจฺฉนฺนกิโลมกํ หทยญฺจ วกฺกญฺจ ปริวาเรตฺวา ฐิตํ. อปฺปฏิจฺฉนฺนกิโลมกํ สกลสรีเร จมฺมสฺส เหฏฺฐโต มํสํ ปริโยนนฺธิตฺวา ฐิตํ. ตตฺถ ยถา ปิโลติกปลิเวฐิเต มํเส น มํสํ ชานาติ อหํ ปิโลติกาย ปลิเวฐิตนฺติ. นปิ ปิโลติกา ชานาติ มยา มํสํ ปลิเวฐิตนฺติ, เอวเมว น วกฺกหทยานิ สกลสรีเร จ มํสํ ชานาติ อหํ กิโลมเกน

๓๒๓. ในบรรดา พังผืดทั้งหลาย พังผืดปกปิด ตั้งล้อมหัวใจ และไตอยู่. พังผืดเปิดเผย ตั้งอยู่ใต้หนัง หุ้มเนื้อในสรีระทั้งสิ้นไว้. ในพังผืด ไต หัวใจ และเนื้อในสรีระทั้งสิ้นนั้น ไต หัวใจ และเนื้อในสรีระทั้งสิ้น ย่อมไม่รู้ว่า เราถูกพังผืดปกปิดอยู่. พังผืดก็ไม่รู้ว่า เราปกปิด ไต หัวใจ และเนื้อในสรีระทั้งสิ้นอยู่. เหมือนอย่างในเนื้อ ที่เขาใช้ผ้าเก่าหุ้มไว้

ปฏิจฺฉนฺนนฺติ. นปิ กิโลมกํ ชานาติ มยา วกฺกหทยานิ สกลสรีเร จ มํสิ ปฏิจฺฉนฺนนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ กิโลมกํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปถวีธาตูติ.

เนื้อย่อมไม่รู้ว่า เราถูกผ้าเก่าหุ้มอยู่. แม้ผ้าเก่าก็ไม่รู้ว่า เราหุ้มเนื้ออยู่ ดังนี้ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึงและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าพังผืดซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่าง-เปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๒๔. ปิหกํ หทยสฺส วามปสฺเส อุทรปฏลสฺส มตฺถกปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตํ. ตตฺถ ยถา โกฏฺฐมตฺถกปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตาย โคมยปิณฺฑิยา น โกฏฺฐมตฺถกปสฺสํ ชานาติ โคมยปิณฺฑิ มํ นิสฺสาย ฐิตาติ. นปิ โคมยปิณฺฑิ ชานาติ อหํ โกฏฺฐมตฺถกปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตาติ, เอวเมว น อุทรปฏลสฺส มตฺถกปสฺสํ ชานาติ ปิหกํ มํ นิสฺสาย ฐิตนฺติ. นปิ ปิหกํ ชานาติ อหํ อุทรปฏลสฺส มตฺถกปสฺสํ นิสฺสาย ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา.

๓๒๔. ปิหกํ (ม้าม) ตั้งอยู่ทางข้าง-ซ้ายหัวใจ ชิดข้างบนพื้นท้อง. ในม้ามและข้างบนพื้นท้องนั้น ข้างบนพื้นท้องย่อมไม่รู้ว่าม้ามตั้งชิดเราอยู่. แม้ม้ามก็ไม่รู้ว่าเราตั้งชิดข้างบนพื้นท้อง. เหมือนอย่างในก้อนโคมัย ที่ตั้งชิดข้างบนแห่งยุ้งข้าว ข้างบนแห่งยุ้งข้าวย่อมไม่รู้ว่า มีก้อนโคมัยตั้งชิดเราอยู่. แม้ก้อนโคมัยก็ย่อมไม่รู้ว่าเราตั้งชิดข้างบนแห่งยุ้งข้าวอยู่ ดังนี้ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึงและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าม้าม

อิติ ปิหกํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่าง-เปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๒๕. ปปฺผาสํ สรีรพฺภนฺตเร ทฺวินฺนํ ถนานํ อนฺตเร หทยญฺจ ยกนญฺจ อุปริ ฉาเทตฺวา โอลมฺพนฺตํ ฐิตํ. ตตฺถ ยถา ชิณฺณโกฏฺฐพฺภนฺตเร ลมฺพมาเน สกุณกุลาวเก น ชิณฺณโกฏฺฐพฺภนฺตรํ ชานาติ มยิ สกุณกุลาวโก ลมฺพมาโน ฐิโตติ. นปิ สกุณกุลาวโก ชานาติ อหํ ชิณฺณโกฏฺฐพฺภนฺตเร ลมฺพมาโน ฐิโตติ, เอวเมว น (๑) สรีรพฺภนฺตรํ ชานาติ มยิ ปปฺผาสํ ลมฺพมานํ ฐิตนฺติ. นปิ ปปฺผาสํ ชานาติ อหํ เอวรูเป สรีรพฺภนฺตเร ลมฺพมานํ ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณ-รหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ ปปฺผาสํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส

๓๒๕. ปปฺผาสํ (ปอด) ห้อยคลุมอยู่เบื้องบนหัวใจ และตับ ในระหว่างนมทั้ง ๒ ภายในสรีระ. ในปอดและด้านในสรีระนั้น ภายในสรีระนั้นย่อมไม่รู้ว่า ปอดห้อยอยู่ในเรา. แม้ปอดก็ไม่รู้ว่า เราห้อยอยู่ในภายในสรีระ เห็นปานนี้. เหมือนอย่างในรังนกที่ห้อยอยู่ภายในยุ้งข้าวเก่า ๆ ภายในยุ้งข้าวเก่า ๆ ย่อมไม่รู้ว่า รังนกห้อยอยู่ในเรา. แม้รังนกก็ไม่รู้ว่า เราห้อยอยู่ภายในยุ้งข้าวเก่า ๆ ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าปอด ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า

---

๑ ฉ. ( ) เอตฺถนฺตเร ตนฺติ-สทฺโท ทิสฺสติ.

อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปจวีธาตูติ.

เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๒๖. อนฺตํ คลวาฏกกรีสมคฺคปริยนฺเต สรีรพฺภนฺตเร ฐิตํ. ตตฺถ ยถา โลหิตโทณิกาย โอภุชิตฺวา ฐปิเต ฉินฺนสีสธมนิกเฬวเร[๑] น โลหิตโทณิ ชานาติ มยิ ธมนิกเฬวรํ[๒] ฐิตนฺติ. นปิ ธมนิกเฬวรํ[๒] ชานาติ อหํ โลหิตโทณิกาย ฐิตนฺติ. เอวเมว น สรีรพฺภนฺตรํ ชานาติ มยิ อนฺตํ ฐิตนฺติ. นปิ อนฺตํ ชานาติ อหํ สรีรพฺภนฺตเร ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ อนฺตํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปจวีธาตูติ.

๓๒๖. อนฺตํ (ไส้ใหญ่) ตั้งอยู่ภายในสรีระ อันมีหลุมคอ และทวารหนักเป็นที่สุด. ในไส้ใหญ่และภายในสรีระนั้น ภายในสรีระย่อมไม่รู้ว่า ไส้ใหญ่ตั้งอยู่ในเรา. แม้ไส้ใหญ่ก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในภายในสรีระ. เหมือนอย่างในซากงูเรือน ที่เขาตัดหัววางขดอยู่ในรางเลือด รางเลือดย่อมไม่รู้ว่า มีซากงูเรือนตั้งอยู่ข้างในเรา. แม้ซากงูเรือนก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในรางเลือด ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าไส้ใหญ่ ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

---

[๑] ฉ. ฉินฺนสีสธมฺมนิกเฬวเร.

[๒] ฉ. ธมฺมนิกเฬวรํ.

๓๒๗. อนฺตคุณํ อนฺตนฺตเร เอกวีสติ อนฺตโภเค พนฺธิตฺวา ฐิตํ. ตตฺถ ยถา ปาทปุญฺฉนรชฺชุมณฺฑลกํ สิพฺเพตฺวา ฐิเตสุ รชฺชุเกสุ น ปาทปุญฺฉนรชฺชุมณฺฑลกํ ชานาติ รชฺชุกา มํ สิพฺเพตฺวา ฐิตาติ. นปิ รชฺชุกา ชานนฺติ มยํ ปาทปุญฺฉนรชฺชุมณฺฑลกํ สิพฺเพตฺวา ฐิตาติ, เอวเมว น อนฺตํ ชานาติ อนฺตคุณํ มํ อาพนฺธิตฺวา ฐิตนฺติ. นปิ อนฺตคุณํ ชานาติ อหํ อนฺตํ อาพนฺธิตฺวา ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ อนฺตคุณํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

๓๒๗. อนฺตคุณํ (ไส้น้อย) ตั้งอยู่ในระหว่างไส้ใหญ่ ผูกขนดไส้ใหญ่ ๒๑ ทบไว้. ในไส้ใหญ่และไส้น้อยนั้น ไส้ใหญ่ย่อมไม่รู้ว่าไส้น้อยผูกเราอยู่. แม้ไส้น้อยก็ไม่รู้ว่าเราผูกไส้ใหญ่อยู่. เหมือนอย่างในเส้นเชือก ที่ร้อยขดเชือกสำหรับเช็ดเท้าอยู่ ขดเชือกสำหรับเช็ดเท้าย่อมไม่รู้ว่า เส้นเชือกร้อยเราอยู่. แม้เส้นเชือกก็ไม่รู้ว่าเราร้อยขดเชือกสำหรับเช็ดเท้าอยู่ ดังนี้ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึงและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าไส้น้อย ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็งตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๒๘. อุทริยํ อุทเร ฐิตํ อสิตปีตขายิตสายิตํ. ตตฺถ ยถา สุวานโทณิยํ ฐิเต สุวานวมถุมฺหิ น สุวานโทณิ ชานาติ

๓๒๘. อุทริยํ (อาหารใหม่) ได้แก่ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว ของลิ้ม ที่อยู่ในท้อง. ในอาหารใหม่และท้องนั้น ท้อง

มยิ สุวานวมถุ ฐิโตติ. นปิ สุวานวมถุ ชานาติ อหํ สุวานโทณิยํ ฐิโตติ, เอวเมว น อุทรํ ชานาติ มยิ อุทริยํ ฐิตนฺติ. นปิ อุทริยํ ชานาติ อหํ อุทเร ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ อุทริยํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

ย่อมไม่รู้ว่า อาหารใหม่ตั้งอยู่ในเรา. แม้อาหารใหม่ก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในท้อง. เหมือนอย่างในรากสุนัขที่ตั้งอยู่ในรางข้าวสุนัข รางข้าวสุนัขย่อมไม่รู้ว่า รากสุนัขตั้งอยู่ในเรา. แม้รากสุนัขก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในรางข้าวสุนัข. ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึงและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าอาหารใหม่ ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๒๙. <u>กรีสํ</u> ปกฺกาสยสงฺขาเต อฏฺฐงฺคุลเวฬุปพฺพสทิเส อนฺตปริโยสาเน ฐิตํ. ตตฺถ ยถา เวฬุปพฺเพ โอมทฺทิตฺวา ปกฺขิตฺตาย สณฺหปณฺฑุมตฺติกาย น เวฬุปพฺพํ ชานาติ มยิ ปณฺฑุมตฺติกา ฐิตาติ. นปิ ปณฺฑุมตฺติกา ชานาติ อหํ เวฬุปพฺเพ

๓๒๙. <u>กรีสํ</u> (อาหารเก่า) ตั้งอยู่ในตอนปลายลำไส้ใหญ่ ที่เรียกว่ากระเพาะ-อุจจาระ ซึ่งเหมือนกับปล้องไม้ไผ่ยาว ๘ นิ้ว. ในอาหารเก่า และกระเพาะอุจจาระนั้น กระเพาะอุจจาระย่อมไม่รู้ว่า มีอาหารเก่าตั้งอยู่ในเรา. แม้อาหารเก่าก็ไม่รู้ว่า

จิตาติ, เอวเมว น ปกฺกาสโย ชานาติ มยิ กรีสํ จิตนฺติ. นปิ กรีสํ ชานาติ อหํ ปกฺกาสเย จิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภค-ปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ กรีสํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปถวีธาตูติ.

เราตั้งอยู่ในกะเพาะอุจจาระ. เหมือนอย่างในดินเหลืองเนื้อละเอียด ที่เขาอัดใส่เข้าไปในปล้องไม้ไผ่ ปล้องไม้ไผ่ย่อมไม่รู้ว่า มีดินเหลืองตั้งอยู่ในเรา. แม้ดินเหลืองก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในปล้อง-ไม้ไผ่ ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศ-จากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าอาหารเก่า ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๓๐. <u>มตฺถลุงฺคํ</u> สีสกฏาหพฺภนฺตเร จิตํ. ตตฺถ ยถา ปุราณลาพุกฏาเห ปกฺขิตฺตาย ปิฏฺฐปิณฺฑิยา น ลาพุกฏาหํ ชานาติ มยิ ปิฏฺฐปิณฺฑิ จิตาติ. นปิ ปิฏฺฐปิณฺฑิ ชานาติ อหํ ลาพุกฏาเห จิตาติ, เอวเมว น สีสกฏาหพฺภนฺตรํ ชานาติ มยิ มตฺถลุงฺคํ จิตนฺติ. นปิ

๓๓๐. <u>มตฺถลุงฺคํ</u> (มันสมอง) ตั้งอยู่ภายในกะโหลกศีรษะ. ในมันสมองและภายในกะโหลกศีรษะนั้น ภายในกะโหลก-ศีรษะย่อมไม่รู้ว่า มีมันสมองตั้งอยู่ในเรา. แม้มันสมองก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ภายในกระโหลกศีรษะ. เหมือนอย่างในก้อนแป้ง ที่เขาใส่ไว้ในกะโหลกน้ำเต้าเก่า

มตฺถลุงฺคํ ชานาติ อหํ สีสกฏาหพฺภนฺตเร ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ มตฺถลุงฺคํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ถทฺโธ ปฐวีธาตูติ.

กะโหลกน้ำเต้าย่อมไม่รู้ว่า มีก้อนแป้งตั้งอยู่ในเรา. แม้ก้อนแป้งก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในกะโหลกน้ำเต้า ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่ามันสมอง ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่าง-เปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของแข็ง ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นปฐวีธาตุแล.

๓๓๑. ปิตฺเตสุ อพทฺธปิตฺตํ ชีวิตินฺทฺริยปฏิพทฺธํ สกลสรีรํ พฺยาเปตฺวา ฐิตํ. พทฺธปิตฺตํ ปิตฺตโกสเก ฐิตํ. ตตฺถ ยถา ปูวํ พฺยาเปตฺวา ฐิเต เตเล น ปูวํ ชานาติ เตลํ มํ พฺยาเปตฺวา ฐิตนฺติ. นปิ เตลํ ชานาติ อหํ ปูวํ พฺยาเปตฺวา ฐิตนฺติ, เอวเมว น สรีรํ ชานาติ อพทฺธปิตฺตํ มํ พฺยาเปตฺวา ฐิตนฺติ. นปิ อพทฺธปิตฺตํ ชานาติ อหํ สรีรํ พฺยาเปตฺวา ฐิตนฺติ. ยถา วสฺโสทเกน ปุณฺเณ

๓๓๑. ในบรรดา น้ำดีทั้งหลาย น้ำดีไม่ประจำฝัก เป็นของเนื่องอยู่กับชีวิตินทรีย์ อยู่ซึมซาบทั่วสรีระ. น้ำดีประจำฝักตั้งอยู่ในฝักน้ำดี. ในน้ำดีไม่ประจำฝักและสรีระเป็นต้นนั้น สรีระย่อมไม่รู้ว่า น้ำดีไม่ประจำฝักซึมซาบเราอยู่. แม้น้ำดีไม่ประจำฝักก็ไม่รู้ว่า เราซึมซาบสรีระอยู่. เหมือนอย่างในน้ำมันที่ซึมซาบขนมอยู่ ขนมย่อมไม่รู้ว่า น้ำมันซึมซาบเราอยู่. แม้น้ำมันก็ไม่รู้ว่า เราซึมซาบ

โกสาตกีโกสเก น โกสาตกีโกสโก ชานาติ มยิ วสุโสทกํ ฐิตนฺติ. นปิ วสุโสทกํ ชานาติ อหํ โกสาตกีโกสเก ฐิตนฺติ, เอวเมว น ปิตฺตโกสโก ชานาติ มยิ พทฺธปิตฺตํ ฐิตนฺติ. นปิ พทฺธปิตฺตํ ชานาติ อหํ ปิตฺตโกสเก ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ ปิตฺตํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ.

ขนมอยู่ ดังนี้ ฉันนั้น. ฝักน้ำดีย่อมไม่รู้ว่า มีน้ำดีประจำฝักตั้งอยู่ในเรา. แม้น้ำดีประจำฝักก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในฝักน้ำดี. เหมือนอย่างในฝักบวบขม ที่เต็มด้วยน้ำฝน ฝักบวบขมย่อมไม่รู้ว่า มีน้ำฝนตั้งอยู่ในเรา. แม้น้ำฝนก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในฝักบวบขม ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าน้ำดี ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของเหลว มีอาการยึด(ธาตุ ๓ ที่เหลือ) ไว้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

๓๓๒. <u>เสมฺหํ</u> เอกปตฺถปูรปฺปมาณํ[๑] อุทรปฏเล ฐิตํ. ตตฺถ ยถา อุปริ สญฺชาตเผณปฏลาย จนฺทนิกาย น จนฺทนิกา

๓๓๒. <u>เสมฺหํ</u> (เสมหะ) มีประมาณเต็มกอบมือหนึ่ง ตั้งอยู่เหนือพื้นท้อง. ในเสมหะและพื้นท้องนั้น พื้นท้องย่อมไม่รู้ว่า

---

[๑] ก. เอกปตฺตปูรปฺปมาณํ.

ชานาติ มยิ เผณปฏลํ ฐิตนฺติ. นปิ เผณปฏลํ ชานาติ อหํ จนฺทนิกาย ฐิตนฺติ, เอวเมว น อุทรปฏลํ ชานาติ มยิ เสมฺหํ ฐิตนฺติ. นปิ เสมฺหํ ชานาติ อหํ อุทรปฏเล ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภค-ปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ เสมฺหํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ.

มีเสมหะตั้งอยู่เหนือเรา. แม้เสมหะก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่เหนือพื้นท้อง. เหมือนอย่างในบ่อน้ำครำที่เกิดแผ่นฟองขึ้นเบื้องบน บ่อน้ำครำย่อมไม่รู้ว่า มีแผ่นฟองตั้งอยู่เหนือเรา. แม้แผ่นฟองก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่เหนือบ่อน้ำครำ ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าเสมหะ ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่าง-เปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของเหลว มีอาการยึดไว้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

๓๓๓. ปุพฺโพ อนิวทฺโธกาโส ยตฺถ ยตฺเถว ขาณุกณฺฏกปฺปหรณอคฺคิชาลาทีหิ อภิหเต สรีรปฺปเทเส โลหิตํ สณฺฐหิตฺวา ปจฺจติ, คณฺฑปีฬกาทโย วา อุปฺปชฺชนฺติ, ตตฺถ ตตฺถ ติฏฺฐติ. ตตฺถ ยถา ผรสุปฺปหาราทิวเสน ปกฺขริตนิยฺยาเส

๓๓๓. ปุพฺโพ (น้ำหนอง) น้ำเหลืองไม่มีโอกาสที่อยู่ประจำ ที่สรีระส่วนใด ๆ นั้นเทียว ถูกตอ หนาม อาวุธ เปลวไฟเป็นต้น กระทบเอา โลหิตตั้งบ่มขึ้น, หรือว่าเกิดฝีหรือต่อมเป็นต้นขึ้น ก็ย่อมตั้งอยู่ที่สรีระส่วนนั้น ๆ. ในน้ำหนอง และสรีระส่วนที่ถูกตอ

รุกฺเข น รุกฺขสฺส ปหาราทิปฺปเทสา ชานนฺติ อเมฺหสุ นิยฺยาโส ฐิโตติ, นปิ นิยฺยาโส ชานาติ อหํ รุกฺขสฺส ปหาราทิปฺปเทเสสุ ฐิโตติ, เอวเมว น สรีรสฺส ขาณุกณฺฏกาทีหิ อภิหตปฺปเทสา ชานนฺติ อเมฺหสุ ปุพฺโพ ฐิโตติ. นปิ ปุพฺโพ ชานาติ อหํ เตสุ ปเทเสสุ ฐิโตติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ ปุพฺโพ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ.

หนามเป็นต้นกระทบเอานั้น สรีระส่วนที่ถูกตอ หนามเป็นต้นกระทบเอา ย่อมไม่รู้ว่า มีน้ำหนองตั้งอยู่ที่เรา. แม้น้ำหนองก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ที่ส่วนทั้งหลายเหล่านั้น. เหมือนอย่างในต้นไม้ที่มียางไหลออก ด้วยอำนาจการฟันด้วยขวานเป็นต้น ต้นไม้ตรงส่วนที่ถูกฟันย่อมไม่รู้ว่า มียางตั้งอยู่ที่เรา, แม้ยางก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ที่ต้นไม้ตรงส่วนที่ถูกฟันเป็นต้น ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าน้ำหนอง ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่าง-เปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของเหลว มีอาการยึดไว้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

๓๓๔. โลหิเตสุ สํสรณโลหิตํ ปิตฺตํ วิย สกลสรีรํ พฺยาเปตฺวา ฐิตํ. สนฺนิจิตโลหิตํ ยกนฏฺฐานสฺส เหฏฺฐาภาคํ

๓๓๔. ในบรรดาโลหิตทั้งหลาย โลหิตที่ไหลซ่านไป อยู่ซึมซาบไปทั่วสรีระเช่นเดียวกับน้ำดี. โลหิตที่ขังอยู่มีประมาณ

ปูเรตฺวา เอกปตฺถปูรมตฺตํ[๑] วกฺกหทย- ยกนปปฺผาสานิ เตเมนฺตํ ฐิตํ. ตตฺถ สีสรณโลหิเต อพทฺธปิตฺตสทิโส ว วินิจฺฉโย. อิตรํ ปน ยถา ชชฺชรกปาเล โอวฺฏฺเฐ อุทเก เหฏฺฐา เลฑฺฑุขนฺธาทีนิ เตมยมาเน น เลฑฺฑุขนฺธาทีนิ ชานนฺติ มยํ อุทเกน เตมิยามาติ[๒] นปิ อุทกํ ชานาติ อหํ เลฑฺฑุขนฺธาทีนิ เตเมมีติ, เอวเมว น ยกนสฺส เหฏฺฐาภาคฏฺฐานํ วกฺกาทีนิ วา ชานนฺติ มยิ โลหิตํ ฐิตํ อเมฺห วา เตมยมานํ ฐิตนฺติ. นปิ โลหิตํ ชานาติ อหํ ยกนสฺส เหฏฺฐาภาคํ ปูเรตฺวา วกฺกาทีนิ เตมยมานํ ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ โลหิตํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต

เต็มกอบมือหนึ่ง อยู่เต็มส่วนเบื้องล่าง ที่ตั้งของตับ ทำไต หัวใจ ตับ และปอด ให้ชุ่ม. ในโลหิตทั้ง ๒ อย่างนั้น ใน โลหิตที่ไหลซ่านไป พึงทราบข้อวินิจฉัย เหมือนน้ำดีไม่ประจำฝักนั่นเทียว. ส่วน โลหิตนอกนี้ พึงทราบดังต่อไปนี้ ที่ตั้งตรง ส่วนเบื้องล่างแห่งตับ ก็ดี อวัยวะทั้งหลาย มีไตเป็นต้น ก็ดี ย่อมไม่รู้ว่า มีโลหิตติดอยู่ ที่พวกเรา หรือทำพวกเราให้ชุ่มอยู่. แม้ โลหิตก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่เต็มส่วนเบื้อง- ล่างของตับ ทำไตเป็นต้นให้ชุ่มอยู่. เหมือน อย่างในน้ำ ที่เขาเทลงไปในหม้อกระเบื้อง เก่า ทำก้อนดิน ก้อนกรวดเป็นต้น เบื้องล่าง ให้เปียกอยู่ ก้อนดิน ก้อนกรวดเป็นต้น ย่อม ไม่รู้ว่า เราถูกน้ำทำให้เปียกอยู่. แม้น้ำ ก็ไม่รู้ว่า เราทำก้อนดิน ก้อนกรวดเป็นต้น ให้เปียกอยู่ ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้

---

๑ ก. เอกปตฺตปูรมตฺตํ.
๒ ฉ. เตมิยมานาติ.

อาพนฺธนาการโร อาโปธาตูติ.

ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าโลหิต ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของเหลว มีอาการยึดไว้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

๓๓๕. <u>เสโท</u> อคฺคิสนฺตาปาทิกาเลสุ เกสโลมกูปวิวรานิ ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ เจว ปคฺฆรติ จ. ตตฺถ ยถา อุทกา อพฺพุฬฺหมตฺเตสุ ภิสมุฬาลกุมุทนาฬกลาเปสุ น ภิสาทิกลาปวิวรานิ[1] ชานนฺติ อเมฺหหิ อุทกํ ปคฺฆรามีติ. นปิ ภิสาทิกลาปวิวเรหิ[1] ปคฺฆรนฺตํ อุทกํ ชานาติ อหํ ภิสาทิกลาป-วิวเรหิ ปคฺฆรามีติ, เอวเมว น เกสโลมกูปวิวรานิ ชานนฺติ อเมฺหหิ เสโท ปคฺฆรตีติ. นปิ เสโท ชานาติ อหํ เกสโลมกูปวิวเรหิ ปคฺฆรามีติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา.

๓๓๕. <u>เสโท</u> (เหงื่อ) ตั้งอยู่เต็มขุมผมขุมขนทั้งหลาย และหลั่งออกในเวลาที่ร้อน เพราะไฟเป็นต้น. ในเหงื่อและขุมผมขุมขนนั้น ขุมผมขุมขน ย่อมไม่รู้ว่า เหงื่อหลั่งออกจากพวกเรา. แม้เหงื่อก็ไม่รู้ว่าเราหลั่งออกจากขุมผมขุมขน. เหมือนอย่างในกำเหง้าบัวและสายบัว ที่พอถูกถอนขึ้นจากน้ำ ช่องในกำเหง้าบัวเป็นต้น ย่อมไม่รู้ว่า น้ำหลั่งออกจากพวกเรา. แม้น้ำที่หลั่งออกจากช่องกำเหง้าบัวเป็นต้น ก็ไม่รู้ว่า เราหลั่งออกจากช่องกำเหง้าบัวเป็นต้น ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้

---

[1] ฉ. ภิส...

อิติ เสโท นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ.

ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าเหงื่อ ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของเหลว มีอาการยึดไว้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

๓๓๖. เมโท ถูลสฺส สกลสรีรํ ผริตฺวา กิสสฺส ชงฺฆมํสาทีนิ นิสฺสาย ฐิโต ปตฺถินฺนสิเนโห. ตตฺถ ยถา หลิทฺทิ[๑]ปิโลติกปฏิจฺฉนฺเน มํสปุญฺเช น มํสปุญฺโช ชานาติ มํ นิสฺสาย หลิทฺทิปิโลติกา ฐิตาติ. นปิ หลิทฺทิ[๑]ปิโลติกา ชานาติ อหํ มํสปุญฺชํ นิสฺสาย ฐิตาติ, เอวเมว น สกลสรีเร ชงฺฆาทีสุ วา มํสํ ชานาติ มํ นิสฺสาย เมโท ฐิโตติ. นปิ เมโท ชานาติ อหํ สกลสรีเร ชงฺฆาทีสุ วา มํสํ นิสฺสาย ฐิโตติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ

๓๓๖. เมโท (มันข้น) เป็นมันแข้นที่ตั้งอยู่แผ่ไปทั่วสรีระของคนอ้วน ตั้งติดเนื้อแข้งเป็นต้น ของคนผอม. ในมันข้นและเนื้อในสรีระทั้งสิ้น หรือเนื้อที่แข้งเป็นต้นนั้น เนื้อในสรีระทั้งสิ้น หรือเนื้อที่แข้งเป็นต้นย่อมไม่รู้ว่า มีมันข้นตั้งติดเราอยู่. แม้มันข้นก็ไม่รู้ว่า เราตั้งติดเนื้อในสรีระทั้งสิ้น หรือเนื้อที่แข้งเป็นต้นอยู่. เหมือนอย่างในกองเนื้อที่เขาใช้ผ้าเก่าสีขมิ้นปกปิดไว้ กองเนื้อย่อมไม่รู้ว่า มีผ้าเก่าสีขมิ้นตั้งติดเราอยู่. แม้ผ้าเก่าสีขมิ้นก็ไม่รู้ว่า เราตั้งติดกองเนื้ออยู่ ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรม

---

๑ ม. หลิทฺธิ.

เมโท นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ปตฺถินฺนยูโส อาพนฺธนาการา อาโปธาตูติ.

เหล่านี้ ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่ามันข้น ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของเหลวแข้น มีอาการยึดไว้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

๓๓๗. อสฺสุ ยทา สญฺชายติ ตทา อกฺขิกูปเก ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ วา ปคฺฆรติ วา. ตตฺถ ยถา อุทกปุณฺเณสุ ตรุณตาลฏฺฐิกูปเกสุ น ตรุณตาลฏฺฐิกูปกา ชานนฺติ อเมฺหสุ อุทกํ ฐิตนฺติ. นปิ ตรุณตาลฏฺฐิกูปเกสุ อุทกํ ชานาติ อหํ ตรุณตาลฏฺฐิกูปเกสุ ฐิตนฺติ, เอวเมว น อกฺขิกูปกา ชานนฺติ อเมฺหสุ อสฺสุ ฐิตนฺติ. นปิ อสฺสุ ชานาติ อหํ อกฺขิกูปเกสุ ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ อสฺสุ นาม อิมสฺมึ สรีเร

๓๓๗. อสฺสุ (น้ำตา) ในเวลาที่เกิดขึ้น ย่อมตั้งอยู่เต็มเบ้าตา หรือหลั่งออกมา. ในน้ำตาและเบ้าตานั้น เบ้าตาย่อมไม่รู้ว่ามีน้ำตาตั้งอยู่ในเรา. แม้น้ำตาก็ไม่รู้ว่าเราตั้งอยู่ในเบ้าตา. เหมือนอย่างในเบ้ากะโหลกตาลอ่อนที่เต็มด้วยน้ำ เบ้ากะโหลกตาลอ่อนย่อมไม่รู้ว่า มีน้ำตั้งอยู่ในเรา. แม้น้ำในเบ้ากะโหลกตาลอ่อนก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในเบ้ากะโหลกตาลอ่อน ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าน้ำตา ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากใน

ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ.

สรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของเหลว มีอาการยึดไว้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

๓๓๘. วสา อคฺคิสนฺตาปาทิกาเล หตฺถตลหตฺถปิฏฺฐิปาทตลปาทปิฏฺฐินาสปุฏ[๑]-นลาฏอํสกูเฏสุ ฐิตวิลีนเสฺนโห. ตตฺถ ยถา ปกฺขิตฺตเตเล อาจาเม น อาจาโม ชานาติ มํ เตลํ อชฺโฌตฺถริตฺวา ฐิตนฺติ. นปิ เตลํ ชานาติ อหํ อาจามํ อชฺโฌตฺถริตฺวา ฐิตนฺติ, เอวเมว น หตฺถตลาทิปฺปเทโส ชานาติ มํ วสา อชฺโฌตฺถริตฺวา ฐิตาติ. นปิ วสา ชานาติ อหํ หตฺถตลาทิปฺปเทเส[๒] อชฺโฌตฺถริตฺวา ฐิตาติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ วสา นาม อิมสฺมึ สรีเร

๓๓๘. วสา (มันเหลว) เป็นยางเหนียว ๆ ติดอยู่ที่ฝ่ามือ หลังมือ ฝ่าเท้า หลังเท้า ดั้งจมูก หน้าผาก และจะงอยบ่า ในเวลาที่ร้อนเพราะไฟเป็นต้น. ในมันเหลวและบริเวณฝ่ามือเป็นต้นนั้น บริเวณฝ่ามือเป็นต้น ย่อมไม่รู้ว่า มีมันเหลวแผ่คลุมเราอยู่. แม้มันเหลวก็ไม่รู้ว่า เราแผ่คลุมบริเวณฝ่ามือเป็นต้นอยู่. เหมือนอย่างในข้าวตังที่เขาราดน้ำมันไว้ ข้าวตังย่อมไม่รู้ว่า มีน้ำมันแผ่คลุมเราอยู่. แม้น้ำมันก็ไม่รู้ว่า เราแผ่คลุมข้าวตังอยู่ ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่ามันเหลว ซึ่ง

---

[๑] ฉ. ...นาสาปุฏ...

[๒] ฉ. หตฺถตลาทิปฺปเทสํ.

ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสฺภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ.

เป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่าง-เปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของเหลว มีอาการยึดไว้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

๓๓๙. เขโฬ ตถารูเป เขฬุปฺปตฺติ-ปจฺจเย สติ อุโภหิ กโปลปสฺเสหิ โอโรหิตฺวา ชิวฺหาตเล ติฏฺฐติ. ตตฺถ ยถา อพฺโพจฺฉินฺนอุทกนิสฺสนฺเท นทีตีรกูปเก น กูปตลํ ชานาติ มยิ อุทกํ สนฺติฏฺฐตีติ. นปิ อุทกํ ชานาติ อหํ กูปตเล สนฺติฏฺฐามีติ, เอวเมว น ชิวฺหาตลํ ชานาติ มยิ อุโภหิ กโปลปสฺเสหิ โอโรหิตฺวา เขโฬ ฐิโตติ. นปิ เขโฬ ชานาติ อหํ อุโภหิ กโปลปสฺเสหิ โอโรหิตฺวา[๑] ชิวฺหาตเล ฐิโตติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต

๓๓๙. เขโฬ (น้ำลาย) เมื่อปัจจัยที่ทำให้น้ำลายสอขึ้น ที่มีลักษณะอย่างนั้นมีอยู่ ก็ย่อมไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้างแล้วตั้งอยู่บนแผ่นลิ้น. ในน้ำลายและแผ่นลิ้นนั้น แผ่นลิ้นย่อมไม่รู้ว่า มีน้ำลายไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้าง แล้วตั้งอยู่บนเรา. แม้น้ำลายก็ไม่รู้ว่า เราไหลลงจากกระพุ้งแก้มทั้ง ๒ ข้าง แล้วตั้งอยู่บนแผ่นลิ้น. เหมือนอย่างในหลุมที่ฝั่งแม่น้ำซึ่งมีน้ำไหลออกไม่ขาดระยะ พื้นหลุมย่อมไม่รู้ว่า มีน้ำขังอยู่บนเรา. แม้น้ำก็ไม่รู้ว่าเราขังอยู่บนพื้นหลุม ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรม

---

[๑] อิ. ม. โอตริตฺวา.

ธมฺมา. อิติ เขโฬ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ.

เหล่านี้ ปราศจากการคำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าน้ำลาย ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่าง-เปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของเหลว มีอาการยึดไว้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

๓๔๐. สิงฺฆานิกา ยทา สญฺชายติ ตทา นาสปุเฏ[๑] ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ วา ปคฺฆรติ วา. ตตฺถ ยถา ปูติทธิภริตาย สิปฺปิกาย น สิปฺปิกา ชานาติ มยิ ปูติทธิ ฐิตนฺติ. นปิ ปูติทธิ ชานาติ อหํ สิปฺปิกาย ฐิตนฺติ, เอวเมว น นาสปุฏา ชานนฺติ อเมฺหสุ สิงฺฆาณิกา ฐิตาติ. นปิ สิงฺฆาณิกา ชานาติ อหํ นาสปุเฏสุ ฐิตาติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ สิงฺฆาณิกา นาม อิมสฺมึ

๓๔๐. สิงฺฆาณิกา (น้ำมูก) ในเวลาที่เกิด ย่อมตั้งอยู่เต็มโพรงจมูก หรือหลั่งออกมา. ในน้ำมูกและโพรงจมูกนั้น โพรง-จมูกย่อมไม่รู้ว่า มีน้ำมูกตั้งอยู่ในเรา. แม้น้ำมูกก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในโพรงจมูก. เหมือนอย่างในเปลือกหอยโข่งที่มีนมส้มบูดๆ เต็มเพียบ เปลือกหอยโข่งย่อมไม่รู้ว่า มีนมส้มบูด ๆ ตั้งอยู่ในเรา. แม้นมส้มบูด ๆ ก็ไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ในเปลือกหอยโข่ง ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการ

[๑] ฉ. นาสาปุเฏ, เอวมุปริปิ.

สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ.

คำนึง และการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าน้ำมูก ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของเหลว มีอาการยึดไว้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

๓๔๑. <u>ลสิกา</u> อฏฺฐิกสนฺธีนํ อพฺภญฺชนกิจฺจํ สาธยมานา อสีติสตสนฺธีสุ ฐิตา. ตตฺถ ยถา เตลพฺภญฺชิเต อกฺเข น อกฺโข ชานาติ มํ เตลํ อพฺภญฺชิตฺวา ฐิตนฺติ. นปิ เตลํ ชานาติ อหํ อกฺขํ อพฺภญฺชิตฺวา ฐิตนฺติ, เอวเมว น อสีติสตสนฺธโย ชานนฺติ ลสิกา อเมฺห อพฺภญฺชิตฺวา ฐิตาติ. นปิ ลสิกา ชานาติ อหํ อสีติสตสนฺธโย อพฺภญฺชิตฺวา ฐิตาติ. อญฺญมญฺญํ อาโภคปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ ลสิกา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน

๓๔๑. <u>ลสิกา</u> (ไขข้อ) ตั้งอยู่ที่ข้อต่อกระดูก ๑๘๐ แห่ง ให้สำเร็จกิจคือเคลือบ (หล่อลื่น) ข้อต่อกระดูกทั้งหลาย. ในไขข้อและข้อต่อกระดูกทั้งหลายนั้น ข้อต่อกระดูก ๑๘๐ แห่งย่อมไม่รู้ว่า มีไขข้อเคลือบพวกเราอยู่. แม้ไขข้อก็ไม่รู้ว่า เราเคลือบข้อต่อกระดูก ๑๘๐ แห่งอยู่. เหมือนอย่างในเพลาที่เขาเคลือบน้ำมันไว้ เพลาย่อมไม่รู้ว่า มีน้ำมันเคลือบเราอยู่. แม้น้ำมันก็ไม่รู้ว่า เราเคลือบเพลาอยู่ ดังนี้ ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึงและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าไขข้อซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หา

อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ.

เจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่าง-เปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของเหลว มีอาการยึดไว้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

๓๔๒. มุตฺตํ วตฺถิสฺส อพฺภนฺตเร ฐิตํ. ตตฺถ ยถา จนฺทนิกาย ปกฺขิตฺเต อโธมุเขว[๑] รวณฆเฏ[๒] น รวณฆโฏ ชานาติ มยิ จนฺทนิการโส ฐิโตติ. นปิ จนฺทนิการโส ชานาติ อหํ รวณฆเฏ ฐิโตติ, เอวเมว น วตฺถิ ชานาติ มยิ มุตฺตํ ฐิตนฺติ. นปิ มุตฺตํ ชานาติ อหํ วตฺถิมฺหิ ฐิตนฺติ. อญฺญมญฺญํ อาโภค-ปจฺจเวกฺขณรหิตา เอเต ธมฺมา. อิติ มุตฺตํ นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ยูสภูโต อาพนฺธนากาโร อาโปธาตูติ.

๓๔๒. มุตฺตํ (น้ำปัสสาวะ) ตั้งอยู่ภายในกระเพาะปัสสาวะ. ในน้ำปัสสาวะและกระเพาะปัสสาวะนั้น กระเพาะ-ปัสสาวะย่อมไม่รู้ว่า มีน้ำปัสสาวะขังอยู่ในเรา. แม้น้ำปัสสาวะก็ไม่รู้ว่า เราขังอยู่ในกระเพาะปัสสาวะ. เหมือนอย่างในหม้อดินเนื้อหยาบ ที่เขาวางคว่ำปากไว้ในบ่อน้ำครำ หม้อดินเนื้อหยาบย่อมไม่รู้ว่ามีน้ำครำขังอยู่ในเรา. แม้น้ำครำก็ไม่รู้ว่า เราขังอยู่ในหม้อดินเนื้อหยาบ. ดังนี้ฉะนั้น. ธรรมเหล่านี้ ปราศจากการคำนึงและการพิจารณาซึ่งกันและกัน. ชื่อว่าน้ำปัสสาวะ ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหาก

---

[๑] ฉ. อมุเข.

[๒] สี. ยวนฆเฏ, ม. รวนฆเฏ.

ในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ เป็นของเหลว มีอาการยึดไว้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่าเป็นอาโปธาตุแล.

๓๔๓. เอวํ เกสาทีสุ มนสิการํ ปวตฺเตตฺวา เยน สนฺตปฺปติ, อยํ อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ปริปาจนากาโร เตโชธาตูติ, เยน ชริยติ[๑] เยน ปริฑยฺหติ, เยน อสิตปีตขายิตสายิตํ สมฺมา ปริณามํ คจฺฉติ, อยํ อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต ปริปาจนากาโร เตโชธาตูติ เอวํ เตโชโกฏฺฐาเสสุ มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ.

๓๔๓. พระโยคี ครั้นทำมนสิการให้เป็นไปในโกฏฐาสทั้งหลาย มีผมเป็นต้นอย่างนี้แล้ว ก็พึงทำมนสิการให้เป็นไปในโกฏฐาสแห่งเตโช อย่างนี้ว่า สิ่งที่เป็นเหตุให้ร่างกายร้อนนี้ ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่าง-หากในสรีระนี้หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ มีอาการทำให้ย่อยไป ชื่อว่าเป็นเตโชธาตุแล, ว่า สิ่งที่เป็นเหตุให้ร่างกายทรุดโทรด, สิ่งที่เป็นเหตุให้ร่างกายร้อนรุ่ม, สิ่งที่เป็นเหตุให้ของกิน ของดื่ม ของเคี้ยว และของลิ้มถึงความย่อยไปได้โดยชอบ, นี้ ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนา

---

[๑] ฉ. ชีรียติ.

มิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ มีอาการทำให้ย่อย ชื่อว่าเป็นเตโชธาตุแล.

๓๘๔. ตโต อุทฺธงฺคเม วาเต อุทฺธงฺคมวเสน ปริคฺคเหตฺวา อโธคเม อโธคมวเสน, กุจฺฉิสเย กุจฺฉิสยวเสน, โกฏฺฐาสเย โกฏฺฐาสยวเสน, องฺคมงฺคานุสาริโน[๑] องฺคมงฺคานุสารวเสน[๒] อสฺสาสปสฺสาเส อสฺสาสปสฺสาสวเสน ปริคฺคเหตฺวา อุทฺธงฺคมา วาตา นาม อิมสฺมึ สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต วิตฺถมฺภนาการโร วาโยธาตูติ, อโธคมา วาตา นาม, กุจฺฉิสยา วาตา นาม, โกฏฺฐาสยา วาตา นาม, องฺคมงฺคานุสาริโน วาตา นาม, อสฺสาสปสฺสาสา วาตา นาม อิมสฺมึ

๓๘๔. ต่อจากนั้นไป พึงกำหนดลมที่ขึ้นไปเบื้องบน โดยเกี่ยวกับว่าเป็นลมที่ขึ้นไปเบื้องบน, กำหนดลมที่ลงสู่เบื้องล่าง โดยเกี่ยวกับว่า เป็นลมที่ลงสู่เบื้องล่าง, กำหนดลมที่อยู่ในท้อง โดยเกี่ยวกับว่าเป็นลมที่อยู่ในท้อง, กำหนดลมที่อยู่ในโกฏฐาส โดยเกี่ยวกับว่า เป็นลมที่อยู่ในโกฏฐาส, กำหนดลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ โดยเกี่ยวกับว่าเป็นลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่, กำหนดลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ โดยเกี่ยวกับว่า เป็นลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ แล้วทำมนสิการให้เป็นไปในวาโยโกฏฐาสทั้งหลาย อย่างนี้ว่า ชื่อว่าลมที่ขึ้นไปเบื้องบน ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่ง

---

[๑] ฉ. องฺคมงฺคานุสาริมฺหิ.
[๒] ฉ. องฺคมงฺคานุสาริวเสน.

สรีเร ปาฏิเยกฺโก โกฏฺฐาโส อเจตโน อพฺยากโต สุญฺโญ นิสฺสตฺโต วิตฺถมฺภนาการโร วาโยธาตูติ เอวํ วาโยโกฏฺฐาเสสุ มนสิกาโร ปวตฺเตตพฺโพ. ตสฺเสวํ ปวตฺตมนสิการสฺส ธาตุโย ปากฏา โหนฺติ. ตา ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต มนสิกโรโต วุตฺตนเยเนว อุปจารสมาธิ อุปฺปชฺชติ.

ต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ มีอาการผลักดัน ชื่อว่าเป็นวาโยธาตุแล, ว่า ชื่อว่าลมที่ลงสู่เบื้องล่าง, ชื่อว่าลมที่อยู่ในท้อง, ชื่อว่าลมที่อยู่ในโกฏฐาส, ชื่อว่าลมที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่, ชื่อว่าลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ ซึ่งเป็นโกฏฐาสหนึ่งต่างหากในสรีระนี้ หาเจตนามิได้ เป็นอัพยากตะ เป็นของว่างเปล่า เป็นนิสัตตะ มีอาการผลักดัน ชื่อว่าเป็นวาโยธาตุแล. ธาตุทั้งหลาย จะเป็นอันปรากฏแก่พระโยคีผู้มีมนสิการเป็นไปอยู่อย่างนี้นั้น. เมื่อเธอนึกถึงมนสิการธาตุเหล่านั้นอยู่แล้ว ๆ เล่า ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้น ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

๓๔๕. ยสฺส ปน เอวํ ภาวยโต กมฺมฏฺฐานํ น อิชฺฌติ, เตน สลกฺขณ-สงฺเขปโต ภาเวตพฺพํ. กถํ ? วีสติยา โกฏฺฐาเสสุ ถทฺธลกฺขณํ ปฐวีธาตูติ

๓๔๕. ส่วนว่า เมื่อพระโยคีรูปใดเจริญไปอย่างนี้ กรรมฐานไม่สำเร็จ, พระโยคีรูปนั้นพึงเจริญ โดยสังเขปแห่งโกฏฐาสที่เป็นไปกับลักษณะ เถิด. คือ

ววฏฺฐเปตพฺพํ. ตตฺเถว อาพนฺธนลกฺขณํ อาโปธาตูติ. ปริปาจนลกฺขณํ เตโชธาตูติ. วิตฺถมฺภนลกฺขณํ วาโยธาตูติ.

อย่างไร ? คือพึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่แข็งในโกฏฐาส ๒๐ ว่าเป็นปฐวีธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ซึมซาบในโกฏฐาส ๒๐ เหล่านั้นนั่นแหละว่า เป็นอาโปธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ทำให้ย่อยว่า เป็นเตโชธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ผลักดันว่า เป็นวาโยธาตุ.

ทฺวาทสสุ โกฏฺฐาเสสุ อาพนฺธนลกฺขณํ อาโปธาตูติ ววฏฺฐเปตพฺพํ. ตตฺเถว ปริปาจนลกฺขณํ เตโชธาตูติ. วิตฺถมฺภนลกฺขณํ วาโยธาตูติ. ถทฺธลกฺขณํ ปฐวีธาตูติ.

พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ยึดไว้ ในโกฏฐาส ๑๒ ว่า เป็นอาโปธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ทำให้ย่อย ในโกฏฐาส ๑๒ เหล่านั้นนั่นแหละว่า เป็นเตโชธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ผลักดันว่า เป็นวาโยธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่แข็งว่า เป็นปฐวีธาตุ.

จตูสุ โกฏฺฐาเสสุ ปริปาจนลกฺขณํ เตโชธาตูติ ววฏฺฐเปตพฺพํ. เตน อวินิพฺภุตฺตํ วิตฺถมฺภนลกฺขณํ วาโยธาตูติ. ถทฺธลกฺขณํ ปฐวีธาตูติ. อาพนฺธนลกฺขณํ อาโปธาตูติ.

พึงกำหนดเฉพาะลักษณะ ที่ทำให้ย่อยในโกฏฐาส ๔ ว่า เป็นเตโชธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ผลักดัน ที่ไม่แยกกันกับเตโชนั้นว่า เป็นวาโยธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่แข็งว่า เป็นปฐวีธาตุ. พึง

กำหนดเฉพาะลักษณะที่ซึมซาบว่า เป็นอาโปธาตุ.

ฉสุ โกฏฺฐาเสสุ วิตฺถมฺภนลกฺขณํ วาโยธาตูติ ววฏฺฐเปตพฺพํ. ตตฺเถว ถทฺธลกฺขณํ ปฐวีธาตูติ. อาพนฺธนลกฺขณํ อาโปธาตูติ. ปริปาจนลกฺขณํ เตโชธาตูติ. ตสฺเสวํ ววฏฺฐาปยโต ธาตุโย ปากฏา โหนฺติ. ตา ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต มนสิกโรโต วุตฺตนเยเนว อุปจารสมาธิ อุปฺปชฺชติ.

พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ผลักดันในโกฏฐาส ๖ ว่า เป็นวาโยธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่แข็งในโกฏฐาส ๖ เหล่านั้นนั่นแหละว่า เป็นปฐวีธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ซึมซาบว่า เป็นอาโปธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ทำให้ย่อยว่า เป็นเตโชธาตุ. เมื่อพระโยคีนั้นกำหนดไปอย่างนี้ ธาตุทั้งหลายก็จะเป็นอันปรากฏ. เมื่อเธอนึกถึงมนสิการธาตุเหล่านั้น อยู่แล้ว ๆ เล่า ๆ อุปจารสมาธิก็ย่อมเกิดขึ้นตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

๓๔๖. ยสฺส ปน เอวมฺปิ ภาวยโต กมฺมฏฺฐานํ น อิชฺฌติ, เตน สลกฺขณวิภตฺติโต ภาเวตพฺพํ. กถํ ? ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว เกสาทโย ปริคฺคเหตฺวา เกสมฺหิ ถทฺธลกฺขณํ ปฐวีธาตูติ ววฏฺฐเปตพฺพํ. ตตฺเถว อาพนฺธนลกฺขณํ

๓๔๖. ส่วนว่า เมื่อพระโยคีรูปใดเจริญไปแม้อย่างนี้ กรรมฐานไม่สำเร็จ, พระโยคีรูปนั้น พึงเจริญโดยจำแนกโกฏฐาสที่เป็นไปกับลักษณะ เถิด. คืออย่างไร ? คือ พึงกำหนดถือเอาโกฏฐาสทั้งหลายมีผมเป็นต้น ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนต้น

อาโปธาตูติ. ปริปาจนลกฺขณํ เตโชธาตูติ. วิตฺถมฺภนลกฺขณํ วาโยธาตูติ. เอวํ สพฺพโกฏฺฐาเสสุ เอเกกสฺมึ โกฏฺฐาเส จตสฺโส จตสฺโส[๑] ธาตุโย ววฏฺฐเปตพฺพา. ตสฺเสวํ ววฏฺฐาปยโต ธาตุโย ปากฏา โหนฺติ. ตา ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต มนสิกโรโต วุตฺตนเยเนว อุปจารสมาธิ อุปฺปชฺชติ.

นั่นเทียว แล้วกำหนดเฉพาะลักษณะที่แข็งในเส้นผมว่า เป็นปฐวีธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ซึมซาบในเส้นผมนั้นนั่นแหละว่าเป็นอาโปธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ทำให้ย่อยว่า เป็นเตโชธาตุ. พึงกำหนดเฉพาะลักษณะที่ผลักดันว่า เป็นวาโยธาตุ. พึงกำหนดในโกฏฐาสทั้งปวง แต่ละโกฏฐาส โกฏฐาสละ ๔ ธาตุ โดยนัยเดียวกันนี้. เมื่อพระโยคีนั้น กำหนดอยู่อย่างนี้ ธาตุทั้งหลายก็จะเป็นอันปรากฏ. เมื่อเธอนึกถึงมนสิการธาตุเหล่านั้นอยู่แล้ว ๆ เล่า ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้น ตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นเทียว.

อปิจ โข ปน วจนฏฺฐโต, กลาปโต, จุณฺณโต, ลกฺขณาทิโต, สมุฏฺฐานโต, นานตฺเตกตฺตโต, วินิพฺโภคาวินิพฺโภคโต, สภาควิสภาคโต, อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโต, สงฺคหโต,

อีกนัยหนึ่งแล พึงมนสิการธาตุทั้งหลายแม้โดยอาการทั้งหลายเหล่านี้คือ วจนฏฐโต (โดยความหมายของคำ), กลาปโต (โดยเป็นกลุ่ม), จุณฺณโต (โดยเป็นสิ่งละเอียดเป็นจุณ), ลกฺขณาทิโต (โดย

---

[๑] สี. ม. โกฏฺฐาเส จตสฺโส.

ปจฺจยโต, อสมนฺนาหารโต, ปจฺจยวิภาคโตติ อิเมหิปิ อากาเรหิ ธาตุโย มนสิกาตพฺพา.

อาการมีลักษณะเป็นต้น), สมุฏฺฐานโต (โดยสมุฏฐาน), นานตฺเตกตฺตโต (โดยความเป็นต่าง ๆ กัน และความเป็นอย่างเดียวกัน), วินิพฺโภคาวินิพฺโภคโต (โดยความแยกกันและไม่แยกกัน), สภาค-วิสภาคโต (โดยมีส่วนเหมือนกันและมีส่วนผิดกัน), อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโต (โดยความต่างกัน แห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก), สงฺคหโต (โดยการรวมเข้าด้วยกัน), ปจฺจยโต (โดยปัจจัย), อสมนฺนา-หารโต (โดยไม่มีการคำนึงถึงกัน), ปจฺจยวิภาคโต (โดยการจำแนกปัจจัย) ดังนี้.

๓๔๗. ตตฺถ <u>วจนตฺถโต</u> มนสิกโรนฺเตน ปตฺถฏตฺตา ปฐวี. อปฺโปติ อาปิยติ อปฺปายตีติ วา อาโป. เตชยตีติ เตโช. วายตีติ วาโย. อวิเสเสน ปน สลกฺขณธารณโต ทุกฺขฏฺฐานโต[๑]

๓๔๗. ในบรรดาอาการเหล่านั้น พระโยคีผู้จะมนสิการ <u>โดยความหมายของคำ</u>(วจนตฺถโต) พึงมนสิการโดยความหมายของคำ โดยเกี่ยวกับเป็นความหมายพิเศษและความหมายสามัญ อย่างนี้ว่า ชื่อว่าปฐวี

---

[๑] ฉ. ทุกฺขาทานโต.

ทุกฺขาธานโต จ ธาตูติ. เอวํ วิเสสสามญฺญวเสน วจนฏฺฐโต มนสิ-กาตพฺพา.

ก็เพราะภาวะที่แผ่ไป. ชื่อว่าอาโป ก็เพราะอรรถว่าซ่านไป หรือเพราะอรรถว่าซึมซาบ หรือเพราะอรรถว่าทำให้ชุ่มชื่น. ชื่อว่าเตโช ก็เพราะอรรถว่าทำให้แกร่ง. ชื่อว่าวาโย ก็เพราะอรรถว่าพัดไป. ส่วนโดยไม่แปลกกัน ชื่อว่าธาตุ ก็เพราะทรงไว้ซึ่งลักษณะของตน เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ และเพราะเป็นที่รับรองไว้ซึ่งทุกข์ ดังนี้.

๓๔๘. กลาปโตติ ยา อยํ เกสา โลมาติอาทินา นเยน วีสติยา อากาเรหิ ปฐวีธาตุ, ปิตฺตํ เสมฺหนฺติ จ อาทินา นเยน ทฺวาทสหากาเรหิ อาโปธาตุ นิทฺทิฏฺฐา, ตตฺถ ยสฺมา :

๓๔๘. บทว่า กลาปโต (โดยเป็นกลุ่ม) ความว่า ปฐวีธาตุ ที่แสดงไขไว้โดยอาการ ๒๐ โดยนัยว่า ผม ขน เป็นต้น, และอาโปธาตุ ที่แสดงไขไว้ในอาการ ๑๒ โดยนัยว่า น้ำดี เสมหะ เป็นต้น นี้ใด, ในอาการเหล่านั้น เพราะเหตุที่ :

วณฺโณ คนฺโธ รโส โอชา
จตสฺโส จาปิ ธาตุโย
อฏฺฐธมฺมสโมธานา
โหติ เกสาติ สมฺมติ[1]

สมมติว่า ผมย่อมมีเพราะความประชุมกันแห่งธรรม ๘ อย่าง คือวัณณะ ๑ คันธะ ๑ รสะ ๑ โอชา ๑ และธาตุแม้ทั้ง ๔

[1] ฉ. สมฺมุติ.

คุณสุรพล สุขะมงคล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เตสํเยว วินิพฺโภคา
นตฺถิ เกสาติ สมฺมติ[1]

เพราะได้กระจายธรรมเหล่านั้น
นั่นเทียว สมมติว่าผมจึงไม่มี

ตสฺมา เกสาติ[2] อฏฺธมฺมกลาป-มตฺตเมว. ตถา โลมาทโยติ[3] โย ปเนตฺถ กมฺมสมุฏฺฐาโน โกฏฺฐาโส, โส ชีวิตินฺทฺริเยน จ ภาเวน จ สทฺธึ ทสธมฺมกลาโปปิ โหติ. อุสฺสทวเสน ปน ปฐวีธาตุ อาโปธาตูติ สงฺขํ คโต[4] เอวํ กลาปโต มนสิกาตพฺพา.

เพราะฉะนั้น ชื่อว่าผม จึงเป็นเพียงกลุ่มธรรม ๘ อย่างเท่านั้น. ถึงในโกฏฐาสทั้งหลายมีขนเป็นต้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. อนึ่ง ในบรรดาโกฏฐาสเหล่านี้ โกฏฐาสใดมีกรรมเป็นสมุฏฐาน โกฏฐาสนั้นย่อมเป็นทั้งกลุ่มธรรม ๑๐ อย่าง พร้อมกับชีวิตินทรีย์และภาวะ. ถึงกระนั้นก็ถึงความนับว่า เป็นปฐวีธาตุ อาโปธาตุ โดยเกี่ยวกับเป็นธาตุที่มีหนาแน่น. พระโยคีพึงมนสิการธาตุ โดยเป็นกลุ่ม ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด.

๓๔๙. จุณฺณโตติ อิมสฺมึ หิ สรีเร มชฺฌิเมน ปมาเณน ปริคฺคยฺหมานา ปรมาณุเภทสญฺจุณฺณา สุขุมรชภูตา ปฐวีธาตุ โทณมตฺตา สิยา. สา ตโต อุปฑฺฒปฺปมาณาย

๓๔๙. บทว่า จุณฺณโต (โดยเป็นสิ่งละเอียดเป็นจุณ) ความว่า พระโยคีพึงมนสิการธาตุทั้งหลาย โดยเป็นสิ่งละเอียดเป็นจุณ อย่างนี้ว่า จริงอยู่ ในสรีระนี้

---

[1] ฉ. สมฺมุติ. [2] ฉ. เกสาปิ.
[3] สี. ม. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.
[4] อิ. คโตติ.

อาโปธาตุยา สงฺคหิตา เตโชธาตุยา อนุปาลิตา วาโยธาตุยา วิตฺถมฺภิตา น วิกีรติ น วิทฺธํสติ, อวิกีรยมานา อวิทฺธํสยมานา อเนกวิธํ อิตฺถิปุริสมิตาทิ-ภาววิกปฺปํ[๑] อุปคจฺฉติ, อนุถูลทีฆรสฺส-ถิรกถินาทิภาวญฺจ ปกาเสติ.

ปฐวีธาตุ ที่จะดำริถือเอาโดยขนาดปาน-กลาง (แห่งสรีระที่มีขนาดปานกลาง) ซึ่งย่อยเป็นจุณโดยแตกเป็นปรมาณู(ผงละเอียดอย่างยิ่ง) คือเป็นละอองละเอียดแล้ว ก็มีประมาณโทณะหนึ่ง. แต่นั้นปฐวีธาตุนั้น อันอาโปธาตุ ที่มีประมาณครึ่งโทณะเกาะกุมไว้ อันเตโชธาตุตามรักษาไว้ อันวาโยธาตุค้ำจุนไว้ ก็ย่อมไม่กระจัดกระจาย ไม่แหลกสลายไป, เมื่อไม่กระจัดกระจาย ไม่แหลกสลายไป ก็ย่อมเข้าถึงการกำหนดภาวะที่นับว่าเป็นหญิงหรือชาย เป็นต้น, และประกาศภาวะที่เป็นคนผอม อ้วน สูง เตี้ย ล่ำสันบอบบางเป็นต้นหลายอย่าง.

ยูสคตา อาพนฺธนาการภูตา ปเนตฺถ อาโปธาตุ ปฐวีปติฏฺฐิตา เตชานุปาลิตา วาโยวิตฺถมฺภิตา น ปคฺฆรติ น ปริสฺสวติ, อปคฺฆรมานา อปริสฺสวมานา ปีณิตปีณิตภาวํ ทสฺเสติ.

ส่วน อาโปธาตุในสรีระนี้ ที่ถึงความเป็นของเหลว มีอาการซึมซาบ ตั้งอาศัยปฐวีธาตุอยู่ อันเตโชธาตุตามรักษาไว้ อันวาโยธาตุค้ำจุนไว้ ก็ไม่หลั่ง ไม่ไหลออก, เมื่อไม่หลั่งไม่ไหลออก ก็ย่อมทำความอิ่มเอิบให้ปรากฏ.

---

[๑] ฉ. อิตฺถิปุริสลิงฺคาทิภาววิกปฺปํ.

อสิตปีตาทิปริปาจกา[๑] เจตฺถ อุสฺมาการภูตา อุณฺหตฺตลกฺขณา <u>เตโชธาตุ</u> ปฐวีปติฏฺฐิตา อาโปสงฺคหิตา วาโยวิตฺถมฺภิตา อิมํ กายํ ปริปาเจติ, วณฺณสมฺปตฺติญฺจสฺส อาวหติ. ตาย จ ปน ปริปาจิโต อยํ กาโย น ปูติภาวํ ทสฺเสติ.

ส่วน<u>เตโชธาตุ</u>ในสรีระนี้ ที่ทำของกินของดื่มเป็นต้นให้ย่อยไป มีอาการร้อน มีความเป็นของร้อนเป็นลักษณะ ตั้งอาศัยปฐวีธาตุอยู่ อันอาโปธาตุเกาะกุมไว้ อันวาโยธาตุค้ำจุนไว้ ก็ย่อมบ่มกายนี้ไว้, และนำมาซึ่งวรรณสมบัติแก่กายนั้น. และเพราะถูกเตโชธาตุนั้นบ่มไว้ กายนี้จึงไม่ปรากฏความเน่าเสีย.

องฺคมงฺคานุสฏา เจตฺถ สมุทีรณวิตฺถมฺภนลกฺขณา <u>วาโยธาตุ</u> ปฐวีปติฏฺฐิตา อาโปสงฺคหิตา เตชานุปาลิตา อิมํ กายํ วิตฺถมฺเภติ. ตาย จ ปน วิตฺถมฺภิโต อยํ กาโย น ปริปตติ, อุชฺชุกํ สณฺฐาติ. อปราย วาโยธาตุยา สมพฺภาหโต คมนฏฺฐานนิสชฺชสยนอิริยาปเถสุ[๒] วิญฺญตฺตึ ทสฺเสติ, สมฺมิญฺเชติ[๓] สมฺปสาเรติ,

ส่วน <u>วาโยธาตุ</u>ในสรีระนี้ ที่แล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ มีความทำให้เคลื่อนหรือผลักดัน(ค้ำจุน)เป็นลักษณะ ตั้งอาศัยปฐวีธาตุอยู่ อันอาโปธาตุเกาะกุมไว้ อันเตโชธาตุตามรักษาไว้ ก็ย่อมค้ำจุนกายนี้ไว้. และเพราะถูกวาโยธาตุนั้นค้ำจุนไว้ กายนี้จึงไม่ล้มกลิ้งไป, ตั้งได้ตรง. พอถูกวาโยธาตุอีกอย่างหนึ่งปะทะหนักเข้า ก็ย่อม

---

๑ ฉ. อสิตปีตาทิปาจกา.

๒ ฉ. คมนฏฺฐานนิสชฺชาสยนอิริยาปเถสุ.

๓ ฉ. สมิญฺเชติ.

หตฺถปาทํ ลาเฬติ. เอวเมตํ อิตฺถิปุริสาทิ-ภาเวน พาลชนวญฺจนํ มายารูปสทิสํ ธาตุยนฺตํ ปวตฺตตีติ เอวํ จุณฺณโต มนสิกาตพฺพา.

ทำวิญญัติให้ปรากฏในอิริยาบถ เดิน ยืน นั่ง และนอนได้, ให้คู้ก็ได้, ให้เหยียดก็ได้, ทำมือและเท้าให้กระดิกก็ได้. หุ่นยนต์ที่ทำด้วยธาตุ ที่หลอกลวงชนพาลโดยความเป็นหญิงหรือชายเป็นต้น อันเสมือนรูปมายานี้ ย่อมเป็นไปอยู่ ตามประการดังกล่าวมานี้ ดังนี้เถิด.

๓๕๐. ลกฺขณาทิโตติ ปฐวีธาตุ กึลกฺขณา, กึรสา, กึปจฺจุปฏฺฐานาติ เอวํ จตสฺโสปิ ธาตุโย อาวชฺเชตฺวา ปฐวีธาตุ กกฺขฬตฺตลกฺขณา, ปติฏฺฐานรสา, สมฺปฏิจฺฉนปจฺจุปฏฺฐานา. อาโปธาตุ ปคฺฆรณลกฺขณา พฺรูหนรสา, สงฺคห-ปจฺจุปฏฺฐานา. เตโชธาตุ อุณฺหตฺตลกฺขณา ปริปาจนรสา, มทฺทวานุปฺปทานปจฺจุปฏฺฐานา. วาโยธาตุ วิตฺถมฺภนลกฺขณา, สมุทีรณรสา, อภินีหารปจฺจุปฏฺฐานาติ เอวํ ลกฺขณาทิโต มนสิกาตพฺพา.

๓๕๐. บทว่า ลกฺขณาทิโต (โดยอาการมีลักษณะเป็นต้น) ความว่า พระโยคีนึกถึงธาตุทั้ง ๔ อย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุ มีอะไรเป็นลักษณะ, มีอะไรเป็นรส, มีอะไรเป็นปัจจุปัฏฐาน ดังนี้ เป็นต้นแล้ว ก็พึงมนสิการธาตุทั้งหลายโดยอาการ มีลักษณะเป็นต้นอย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุ มีความหยาบกระด้างเป็นลักษณะ, มีความเป็นที่ตั้งอาศัยเป็นรส, มีความรองรับไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน. อาโปธาตุ มีความหลั่งไหลเป็นลักษณะ มีความเพิ่มพูนเป็นรส, มีความเกาะกุมไว้เป็นปัจจุปัฏฐาน. เตโชธาตุ มีความเป็น

ของร้อนเป็นลักษณะ, มีความทำให้ย่อยไปเป็นรส, มีการมอบความอ่อนนุ่มให้เป็นปัจจุปัฏฐาน. วาโยธาตุ มีความผลักดันเป็นลักษณะ, มีความทำให้เคลื่อนเป็นรส, มีการขยับเขยื้อน(ท่าทางต่าง ๆ) เป็นปัจจุปัฏฐาน ดังนี้เถิด.

๓๕๑. สมุฏฺฐานโตติ เย อิเม ปฐวีธาตุอาทีนํ วิตฺถารโต ทสฺสนวเสน เกสาทโย ทฺวิจตฺตาฬีสโกฏฺฐาสา ทสฺสิตา. เตสุ อุทริยํ กรีสํ ปุพฺโพ มุตฺตนฺติ อิเม จตฺตาโร โกฏฺฐาสา อุตุสมุฏฺฐานาว. อสฺสุ เสโท เขโฬ สิงฺฆาณิกาติ อิเม จตฺตาโร อุตุจิตฺตสมุฏฺฐานา. อสิตาทิปริปาจโก เตโช กมฺมสมุฏฺฐาโนว. อสฺสาสปสฺสาสา จิตฺตสมุฏฺฐานาว. อวเสสา สพฺเพปิ จตุสมุฏฺฐานาติ เอวํ สมุฏฺฐานโต มนสิกาตพฺพา.

๓๕๑. บทว่า สมุฏฐานโต (โดยสมุฏฐาน) ความว่า พระโยคี พึงมนสิการธาตุทั้งหลาย โดยสมุฏฐานอย่างนี้ว่า โกฏฐาส ๔๒ มีผมเป็นต้น ที่ท่านแสดงไว้ โดยเกี่ยวกับเป็นคำแสดงธาตุทั้งหลาย มีปฐวีธาตุเป็นต้น โดยพิสดารเหล่านี้ ใด. ในบรรดาโกฏฐาสเหล่านั้น โกฏฐาส ๔ เหล่านี้ คือ อาหารใหม่ อาหารเก่า น้ำหนอง น้ำปัสสาวะ มีอุตุเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว. โกฏฐาส ๔ เหล่านี้ คือ น้ำตา เหงื่อ น้ำลาย น้ำมูก มีอุตุและจิตเป็นสมุฏฐาน. เตโชที่ทำของกินเป็นต้นให้ย่อยไป มีกรรมเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว.

ลมอัสสาสะและลมปัสสาสะ มีจิตเป็นสมุฏฐานอย่างเดียว. โกฏฐาสที่เหลือแม้ทั้งหมด มีธรรมทั้ง ๔ เป็นสมุฏฐาน ดังนี้.

๓๕๒. นานตฺเตกตฺตโตติ สพฺพาสมฺปิ ธาตูนํ สลกฺขณาทิโต นานตฺตํ. อญฺญาเนว หิ ปฐวีธาตุยา ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานานิ. อญฺญานิ อาโปธาตุอาทีนํ: เอวํ ลกฺขณาทิวเสน ปน กมฺมสมุฏฺฐานาทิวเสน จ นานตฺตภูตานมฺปิ เอตาสํ รูปมหาภูตธาตุธมฺมอนิจฺจาทิวเสน เอกตฺตํ โหติ. สพฺพาปิ หิ ธาตุโย รุปฺปนลกฺขณํ อนตีตตฺตา รูปานิ. มหนฺตปาตุภาวาทีหิ การเณหิ มหาภูตานิ.

๓๕๒. บทว่า นานตฺเตกตฺตโต (โดยความเป็นต่าง ๆ กัน และความเป็นอย่างเดียวกัน) ความว่า ธาตุแม้ทั้งหมด มีความเป็นต่าง ๆ กัน โดยลักษณะเป็นต้นของตน. จริงอยู่ ปฐวีธาตุมีลักษณะ รส และปัจจุปัฏฐาน เป็นอย่างหนึ่งเทียว. อาโปธาตุเป็นต้น ก็มีลักษณะ รส และปัจจุปัฏฐานเป็นอย่างหนึ่ง. ก็ธาตุเหล่านี้ แม้มีความเป็นต่าง ๆ กัน โดยเกี่ยวกับลักษณะเป็นต้น และโดยเกี่ยวกับเป็นธาตุ ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานเป็นต้นอย่างนี้ ก็มีความเป็นอย่างเดียวกัน โดยเกี่ยวกับเป็นรูป เป็นมหาภูต เป็นธาตุ เป็นธรรม และเป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น. จริงอยู่ ธาตุ แม้ทั้งหมดล้วนชื่อว่า เป็นรูป เพราะไม่ล่วงพ้นลักษณะที่ย่อยยับไปได้. ล้วนชื่อว่า เป็นมหาภูต เพราะเหตุมีความปรากฏเป็นของใหญ่เป็นต้น.

มหนฺตปาตุภาวาทีหีติ เอตา หิ ธาตุโย มหนฺตปาตุภาวโต, มหาภูตสามญฺญโต, มหาปริหารโต, มหาวิการโต, มหตฺตา ภูตตฺตา จาติ อิเมหิ การเณหิ มหาภูตานีติ วุจฺจนฺติ.

คำว่า เพราะเหตุมีความปรากฏเป็นของใหญ่เป็นต้น ความว่า ก็ธาตุเหล่านี้เรียกว่ามหาภูต เพราะเหตุเหล่านี้คือ เพราะมีความปรากฏเป็นของใหญ่, เพราะมีความเสมอเหมือนด้วยมหาภูต, เพราะมีการบริหารมาก, เพราะเป็นภูตมีวิการมาก, เพราะเป็นของใหญ่ และเพราะเป็นของมีจริง ดังนี้.

ตตฺถ มหนฺตปาตุภาวโตติ เอตานิ หิ อนุปาทินฺนสนฺตาเนปิ อุปาทินฺนสนฺตาเนปิ มหนฺตานิ ปาตุภูตานิ. เตสํ อนุปาทินฺนสนฺตาเน :

ในบรรดาเหตุเหล่านั้น คำว่า เพราะมีความปรากฏเป็นของใหญ่ ความว่า ก็มหาภูตเหล่านี้ ปรากฏเป็นของใหญ่ แม้ในอนุปาทินนสันดาน แม้ในอุปาทินนสันดาน. ความปรากฏเป็นของใหญ่ ในอนุปาทินนสันดานแห่งมหาภูตเหล่านั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในพุทธานุสตินิเทศแล้วทีเดียว โดยนัยเป็นต้นว่า :

ทุเว สตสหสฺสานิ
จตฺตาริ นหุตานิ จ
เอตฺตกํ พหลตฺเตน
สงฺขาตายํ วสุนฺธราติ

พื้นแผ่นดินนี้ กล่าวโดยความหนา ก็มีประมาณเท่านี้ คือ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ ดังนี้.

อาทินา นเยน มหนฺตปาตุภาวตา พุทฺธานุสฺสตินิทฺเทเส วุตฺตาว.

อุปาทินฺนสนฺตาเนปิ มจฺฉกจฺฉปเทวทานวาทิสรีรวเสน มหนฺตาเนว ปาตุภูตานิ. วุตฺตเญหตํ "สนฺติ ภิกฺขเว มหาสมุทฺเท โยชนสติกาปิ อตฺตภาวา"ติ-อาทิ. (๑)

ปรากฏเป็นของใหญ่ แม้ในอุปาทินนสันดาน โดยเกี่ยวกับเป็นสรีระของปลา เต่า เทวดา ทานพ เป็นต้น. ข้อนี้สมจริง ดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อัตภาพที่ยาวแม้ตั้งร้อยโยชน์ ก็มีอยู่ในมหาสมุทร" ดังนี้เป็นต้น. (๑)

<u>มหาภูตสามญฺญโตติ</u> เอตานิ หิ ยถา มายากาโร อมณึเยว อุทกํ มณึ กตฺวา ทสฺเสติ, อสุวณฺณํเยว เลฑฺฑุํ สุวณฺณํ กตฺวา ทสฺเสติ.

คำว่า <u>เพราะมีความเสมอเหมือนด้วยมหาภูต</u> ความว่า เหมือนอย่างว่า คนเล่นกล ย่อมทำน้ำซึ่งมิใช่แก้วมณีเลย ให้ปรากฏเป็นแก้วมณี, ย่อมทำก้อนดินซึ่งมิใช่ทองเลย ให้ปรากฏเป็นทอง ฉันใด.

---

(๑) องฺ. อฏฺฐก. ๒๓/๒๑๐, วิ. จุ. ๗/๒๘๗, ขุ. อุ. ๒๕/๑๕๕.

ยถา จ สยํ เนว ยกฺโข น ปกฺขี[๑] สมาโน ยกฺขภาวมฺปิ ปกฺขิภาวมฺปิ[๒] ทสฺเสติ, เอวเมว สยํ อนีลาเนว หุตฺวา นีลํ อุปาทายรูปํ[๓] ทสฺเสนฺติ, อปีตานิ อโลหิตานิ อโนทาตาเนว หุตฺวา โอทาตํ อุปาทายรูปํ[๓] ทสฺเสนฺตีติ มายาการมหาภูตสามญฺญโต มหาภูตานิ.

อนึ่ง ตนเองมิได้เป็นยักษ์ มิได้เป็นนกเลย ก็ทำให้ปรากฏแม้เป็นยักษ์ก็ได้ แม้เป็นนกก็ได้ ฉันใด, มหาภูตคือธาตุเหล่านี้ ตนเองเป็นสิ่งที่ไม่เขียวเลย ก็ทำอุปาทายรูปเขียวให้ปรากฏได้, ตนเองไม่เหลืองเลย ไม่แดงเลย ไม่ขาวเลย ก็ทำอุปาทายรูปเหลือง อุปาทายรูปแดง อุปาทายรูปขาวให้ปรากฏได้ ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น มหาภูตคือธาตุเหล่านี้ จึงชื่อว่ามหาภูต เพราะมีความเสมอเหมือนด้วยมหาภูตคือนักเล่นกล.

ยถา จ ยกฺขาทีนิ มหาภูตานิ ยํ คณฺหนฺติ, เนว เตสํ[๔] ตสฺส อนฺโต น พหิ ฐานํ อุปลพฺภติ, น จ ตํ นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺติ, เอวเมว เอตานิปิ[๕] เนว อญฺญมญฺญสฺส อนฺโต น พหิ ฐิตานิ หุตฺวา อุปลพฺภนฺติ, น จ อญฺญมญฺญํ

อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนว่ามหาภูตทั้งหลายมียักษ์เป็นต้น จับ(สิง)บุคคลใดเข้า, ที่(จับอยู่)แห่งมหาภูตเหล่านั้น อันใคร ๆ จะหาพบได้ข้างในแห่งบุคคลนั้นก็หาไม่ จะหาพบได้ข้างนอกก็หาไม่, แต่มันจะไม่อาศัยบุคคลนั้นดำรงอยู่ก็หาไม่ ฉันใด,

---

๑ ฉ. ยกฺขี. ๒ ฉ. ยกฺขิภาวมฺปิ.
๓ ฉ. อุปาทารูปํ. ๔ ฉ. เนสํ.
๕ ฉ. ตานิปิ.

นิสฺสาย น ติฏฺฐนฺติ, อจินฺเตยฺยฏฺฐานตาย ยกฺขาทิมหาภูตสามญฺญโตปิ มหาภูตานิ. ยถา จ ยกฺขินีสงฺขาตานิ มหาภูตานิ มนาเปหิ วณฺณสณฺฐานวิกฺเขเปหิ อตฺตโน ภยานกภาวํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา สตฺเต วญฺเจนฺติ, เอวเมว เอตานิปิ อิตฺถิปุริสสรีราทีสุ มนาเปน ฉวิวณฺเณน มนาเปน องฺคปจฺจงฺคสณฺฐาเนน มนาเปน จ หตฺถปาทองฺคุลิภมุกวิกฺเขเปน อตฺตโน กกฺขฬตาทิเภทํ สรสลกฺขณํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา พาลชนํ วญฺเจนฺติ, อตฺตโน สภาวํ ทฏฺฐุํ น เทนฺตีติ วญฺจกตฺเตน ยกฺขินี- มหาภูตสามญฺญโตปิ มหาภูตานิ. (๒)

มหาภูตคือธาตุเหล่านี้ อันใคร ๆ จะหาพบได้ว่า เป็นของตั้งอยู่ภายในของกันและกันก็หาไม่ เป็นของตั้งอยู่ภายนอกของกันและกัน ก็หาไม่ แต่ว่ามันจะไม่อาศัยกันและกันตั้งอยู่ก็หาไม่ ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น มหาภูตคือธาตุเหล่านี้ จึงชื่อว่ามหาภูต แม้เพราะมีความเสมอเหมือนด้วยมหาภูต มียักษ์เป็นต้น โดยความมีที่ตั้ง(ที่จับอยู่) ที่ใคร ๆ พึงคิดเอามิได้. อีกอย่างหนึ่งเปรียบเหมือนว่า มหาภูตคือนางยักษิณีปกปิดภาวะที่น่ากลัวของตนเสีย ล่อลวงสัตว์ทั้งหลายด้วยผิวพรรณทรวดทรง และอาการกรีดกรายที่น่าชอบใจ ฉันใด, แม้มหาภูตคือธาตุเหล่านี้ ก็ปกปิดลักษณะที่เป็นสภาวะ อันต่างกันด้วยสภาวะที่หยาบแข็งเป็นต้น ของตนเสีย ล่อลวงชนพาลด้วยฉวีวรรณที่น่า-ชอบใจ ด้วยทรวดทรงอวัยวะใหญ่น้อยน่าชอบใจ และด้วยอาการกรีดกรายแห่งมือเท้า นิ้ว คิ้ว ที่น่าชอบใจ ในร่างหญิงและชายเป็นต้น ไม่ยอมให้เห็นสภาพ(ที่แท้จริง)

คุณสุรพล สุขะมงคล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ของตน ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น มหาภูตคือธาตุเหล่านี้ จึงชื่อว่ามหาภูต แม้เพราะมีความเสมอเหมือนด้วยมหาภูตคือยักษิณี โดยความเป็นสิ่งล่อลวง. (๒)

มหาปริหารโตติ มหนฺเตหิ ปจฺจเยหิ ปริหริตพฺพตฺตา[๑] เอตานิ หิ ทิวเส ทิวเส อุปเนตพฺพตฺตา มหนฺเตหิ ฆาสจฺฉาทนาทีหิ ภูตานิ ปวตฺตานีติ มหาภูตานิ. มหาปริหารานิ วา ภูตานีติปิ มหาภูตานิ. (๓)

คำว่า เพราะมีการบริหารมาก คือเพราะต้องบริหารด้วยปัจจัยทั้งหลาย มาก–มาย. จริงอยู่ มหาภูตคือธาตุเหล่านี้ ชื่อว่ามีแล้ว คือเป็นไปแล้ว ด้วยปัจจัยทั้งหลายมากมาย มีของกินและเครื่องนุ่งห่มเป็นต้น เพราะต้องนำเข้าไป(เพื่อบริโภค,ใช้สอย) ทุก ๆ วัน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามหาภูต. หรือว่า ชื่อว่ามหาภูต เพราะอรรถว่าเป็นภูตที่มีการบริหารมาก ดังนี้ก็ได้. (๓)

มหาวิการโตติ เอตานิ หิ อุปาทินฺนานิปิ อนุปาทินฺนานิปิ มหาวิการานิ โหนฺติ. ตตฺถ อนุปาทินฺนานํ กปฺปวุฏฺฐาเน วิการมหตฺตํ ปากฏํ โหติ. อุปาทินฺนานํ ธาตุกฺโขภกาเล. ตถา หิ :

คำว่า เพราะเป็นภูตมีวิการมาก ความว่า ก็มหาภูตคือธาตุเหล่านี้ ทั้งที่เป็นอุปาทินนะ ทั้งที่เป็นอนุปาทินนะ เป็นภูตมีวิการ(อาการวิปริต)มาก. ในมหาภูตที่เป็นอุปาทินนะและอนุปาทินนะเหล่านั้น สำหรับ

---

[๑] ฉ. ปริหริตพฺพโต.

ที่เป็นอนุปาทินนะทั้งหลาย จะเป็นอันปรากฏความเป็นภูตมีวิการมาก ก็ในคราวที่กัปพินาศ. สำหรับที่เป็นอุปาทินนะทั้งหลาย จะเป็นอันปรากฏความเป็นภูตมีวิการมาก ก็ในเวลาที่ธาตุกำเริบ. จริงอย่างนั้น :

ภูมิโต วุฏฺฐิตา ยาว
พฺรหฺมโลกา วิธาวติ
อจฺจิ อจฺจิมโต โลเก
ฑยฺหมานมฺหิ เตชสา.

เมื่อโลกถูกไฟไหม้อยู่ เปลวไฟย่อมลุกขึ้นจากพื้นดินลามไป จนถึงพรหมโลก.

โกฏิสตสหสฺเสกํ
จกฺกวาฬํ วิลียติ
กุปฺปิเตน ยทา โลโก
สลิเลน วินสฺสติ.

ในคราวที่โลกพินาศไป เพราะน้ำกำเริบ แสนโกฏิจักรวาลย่อมย่อยยับไป.

โกฏิสตสหสฺเสกํ
จกฺกวาฬํ วิกีรติ
วาโยธาตุปฺปโกเปน
ยทา โลโก วินสฺสติ.

ในคราวที่โลกพินาศไป เพราะความกำเริบแห่งธาตุลม แสนโกฏิจักรวาล ย่อมกระจัดกระจายไป.

ปตฺถทฺโธ ภวตี กาโย
ทฏฺโฐ กฏฺฐมุเขน วา
ปฐวีธาตุปฺปโกเปน
โหติ กฏฺฐมุเขว โส.

ร่างกายที่ถูกงูปากไม้ กัดเอา ย่อมมีอันแข็งทื่อไป ร่างกายนั้นย่อมมีอันแข็งทื่อไป เพราะความกำเริบแห่งธาตุดิน ดุจ-เดียวกับ (ที่แข็งทื่อไป) ใน-เพราะงูปากไม้ฉะนั้น.

ปูติโก[๑] ภวตี กาโย
ทฏฺโฐ ปูติมุเขน วา
อาโปธาตุปฺปโกเปน
โหติ ปูติมุเขว โส.

ร่างกายที่ถูกงูปากเน่า กัดเอา ย่อมมีอันเน่าเฟะไป ร่างกายนั้นย่อมมีอันเน่าเฟะไป เพราะความกำเริบแห่งธาตุน้ำ ดุจ-เดียวกับ(ที่เน่าเฟะไป) ใน-เพราะงูปากเน่าฉะนั้น.

สนฺตตฺโต ภวตี กาโย
ทฏฺโฐ อคฺคิมุเขน วา
เตโชธาตุปฺปโกเปน
โหติ อคฺคิมุเขว โส.

ร่างกายที่ถูกงูปากไฟ กัดเอา ย่อมมีอันร้อนเร่าไป ร่างกายนั้นย่อมมีอันร้อนเร่าไป เพราะความกำเริบแห่งธาตุไฟ ดุจ-เดียวกับ (ที่ร้อนเร่า) ใน-เพราะงูปากไฟฉะนั้น.

---

๑ ฉ. ปูติโย.

สณฺฉินฺโน ภวตี กาโย
หฏฺโฐ สตฺถมุเขน วา
วาโยธาตุปฺปโกเปน
โหติ สตฺถมุเขน โส.

ร่างกายถูกงูปากศัสตรากัดเอา ย่อมมีอันฉีกขาดไป ร่างกายนั้นย่อมมีอันฉีกขาดไป เพราะความกำเริบแห่งธาตุลม ดุจเดียวกับ (ที่ฉีกขาด) เพราะงูปากศัสตรา ฉะนั้น.

อิติ มหาวิการานิ ภูตานีติ มหาภูตานิ. (๔)

ชื่อว่ามหาภูต เพราะอรรถว่า เป็นภูตที่มีวิการมาก ตามประการดังกล่าวมานี้. (๔)

<u>มหนฺตา</u> <u>ภูตตฺตา</u> <u>จาติ</u> เอตานิ หิ มหนฺตานิ มหตา วายาเมน ปริคฺคเหตพฺพตฺตา ภูตานิ วิชฺชมานตฺตาติ มหนฺตา ภูตตฺตา จ มหาภูตานิ. (๕)

ข้อว่า <u>เพราะเป็นของใหญ่</u> <u>และเพราะเป็นของมีจริง</u> ความว่า มหาภูตคือธาตุเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นของใหญ่ เพราะพึงกำหนดถือเอาได้ด้วยความพยายามที่ยิ่งใหญ่ ชื่อว่าเป็นของมีจริง เพราะมีอยู่จริง เพราะเหตุนั้น เพราะเป็นของใหญ่ และเพราะเป็นของมีจริง จึงชื่อว่ามหาภูต. (๕)

เอวํ สพฺพาเปตา ธาตุโย มหนฺตปาตุภาวาทีหิ การเณหิ มหาภูตานิ.

ธาตุแม้ทั้งหมดเหล่านี้ เรียกว่ามหาภูต เพราะเหตุทั้งหลายมีความปรากฏ

เป็นของใหญ่เป็นต้น ตามประการดังกล่าวมานี้.

สลกฺขณธารณโต ปน ทุกฺขฏฺฐานโต[๑] จ ทุกฺขาธานโต จ สพฺพาปิ ธาตุลกฺขณํ อนตีตตฺตา ธาตุโย. สลกฺขณธารเณน จ อตฺตโน ขณานุรูปธารเณน จ ธมฺมา. ขยฏฺเฐน อนิจฺจา. ภยฏฺเฐน ทุกฺขา. อสารกฏฺเฐน อนตฺตา.

แต่ธาตุแม้ทั้งหมด ล้วนชื่อว่าธาตุ เพราะไม่ล่วงพ้นลักษณะที่เป็นธาตุ โดยการที่ทรงลักษณะของตนไว้ โดยเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ และโดยเป็นที่รองรับทุกข์. ล้วนได้ชื่อว่าธรรม เพราะการที่ทรงลักษณะของตนไว้ และเพราะการทรงไว้ ตามสมควรแก่ขณะของตน. ล้วนได้ชื่อว่าไม่เที่ยง เพราะอรรถว่าสิ้นไป. ล้วนได้ชื่อว่าเป็นทุกข์ เพราะอรรถว่าเป็นภัย. ล้วนได้ชื่อว่าเป็นอนัตตา เพราะอรรถว่าหาสาระมิได้.

อิติ สพฺพาสมฺปิ รูปมหาภูตธาตุธมฺมอนิจฺจาทิวเสน เอกตฺตนฺติ เอวํ นานตฺเตกตฺตโต มนสิกาตพฺพา.

ธาตุแม้ทั้งหมด ชื่อว่ามีความเป็นอย่างเดียวกัน โดยเกี่ยวกับเป็นรูป เป็นมหาภูต เป็นธาตุ เป็นธรรม เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น ตามประการดังกล่าวมานี้แล พระโยคีพึงมนสิการธาตุทั้งหลายโดยความเป็นต่าง ๆ กัน และความเป็น

[๑] ฉ. ทุกฺขาทานโต.

อย่างเดียวกัน ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด.

๓๕๓. วินิพฺโภควินิพฺโภคโตติ สหุปฺปนฺนาว เอตา เอเกกสฺมึ สพฺพปริยนฺติเม สุทฺธฏฺฐกาทิกลาเปปิ ปเทเสน อวินิพฺภุตฺตา. ลกฺขเณน ปน วินิพฺภุตฺตาติ เอวํ วินิพฺโภควินิพฺโภคโต มนสิกาตพฺพา.

๓๕๓. บทว่า วินิพฺโภควินิพฺโภคโต (โดยความแยกกันและไม่แยกกัน) ความว่า พระโยคีพึงมนสิการธาตุทั้งหลาย โดยความแยกกันและไม่แยกกัน อย่างนี้ว่า บรรดาธาตุทั้งหลายที่เกิดร่วมกันเหล่านี้ นั่นเทียวเป็นของไม่แยกกันโดยเป็นส่วน ๆ แม้ในกลาปอย่างต่ำสุดมีสุทธัฏฐกกลาปเป็นต้น แต่ละกลาป. แต่จัดว่าเป็นของแยกกันโดยลักษณะ ดังนี้เถิด.

๓๕๔. สภาควิสภาคโตติ เอวํ อวินิพฺภุตฺตาสุ จาปิ เอตาสุ ปุริมา เทฺว ครุกตฺตา สภาคา. ตถา ปจฺฉิมา ลหุกตฺตา. ปุริมา ปน ปจฺฉิมาหิ ปจฺฉิมา จ ปุริมาหิ วิสภาคาติ เอวํ สภาควิสภาคโต มนสิกาตพฺพา.

๓๕๔. บทว่า สภาควิสภาคโต (โดยมีส่วนเหมือนกันและมีส่วนผิดกัน) ความว่า พระโยคีพึงมนสิการธาตุทั้งหลาย โดยมีส่วนเหมือนกันและมีส่วนผิดกัน อย่างนี้ว่า ก็แม้ในบรรดาธาตุที่ไม่แยกกันอย่างนี้ เหล่านี้ ธาตุ ๒ ข้างต้น ชื่อว่าเป็นสภาคะกัน(มีส่วนเหมือนกัน) เพราะความเป็นธาตุหนัก. อย่างนั้นเหมือนกัน ธาตุ ๒ ข้างท้าย ก็

ชื่อว่าเป็นสภาคะกัน เพราะความเป็นธาตุเบา. แต่ว่าธาตุ ๒ ข้างต้น ชื่อว่าเป็นวิสภาคะกัน(มีส่วนผิดกัน) กับธาตุ ๒ ข้างท้าย และธาตุ ๒ ข้างท้าย ก็ชื่อว่าเป็นวิสภาคะกันกับธาตุ ๒ ข้างต้น ดังนี้เถิด.

๓๕๕. อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโตติ อชฺฌตฺติกา ธาตุโย วิญฺญาณวตฺถุวิญฺญตฺติอินฺทฺริยานํ นิสฺสยา โหนฺติ, สอิริยาปถา, จตุสมุฏฺฐานา. พาหิรา วิปรีตปฺปการาติ เอวํ อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโต มนสิกาตพฺพา.

๓๕๕. บทว่า อชฺฌตฺติกพาหิรวิเสสโต (โดยความต่างกัน แห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก) ความว่า พระโยคีพึงมนสิการธาตุทั้งหลาย โดยความต่างกันแห่งธาตุภายในกับธาตุภายนอก อย่างนี้ว่า ธาตุภายในทั้งหลาย เป็นที่อาศัยแห่งวัตถุของวิญญาณ วิญญัติ และอินทรีย์ทั้งหลาย, เป็นไปกับอิริยาบถ, มีธรรม ๔ อย่างเป็นสมุฏฐาน. ธาตุภายนอกทั้งหลาย มีประการตรงข้ามกับที่กล่าวแล้ว ดังนี้เถิด.

๓๕๖. สงฺคหโตติ กมฺมสมุฏฺฐานา ปฐวีธาตุ กมฺมสมุฏฺฐานาหิ อิตราหิ เอกสงฺคหา โหติ สมุฏฺฐานนานตฺตาภาวโต. ตถา จิตฺตาทิสมุฏฺฐานา

๓๕๖. บทว่า สงฺคหโต (โดยการรวมเข้าด้วยกัน) ความว่า พระโยคีพึงมนสิการธาตุทั้งหลาย โดยการรวมเข้าด้วยกัน อย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุที่มีกรรมเป็น

คุณสุรพล สุขะมงคล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

จิตฺตาทิสมุฏฺฐานาหีติ เอวํ สงฺคหโต มนสิกาตพฺพา.

สมุฏฐาน มีอันรวมเข้าเป็นอันเดียวกันได้กับธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนอกนี้ เพราะไม่มีความแตกต่างกันแห่งสมุฏฐาน. อย่างนั้นเหมือนกัน ธาตุที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นต้น ก็มีอันรวมเป็นอันเดียวกันได้กับธาตุ ที่มีจิตเป็นสมุฏฐานเป็นต้น(นอกนี้) ดังนี้เถิด.

๓๕๗. <u>ปจฺจยโตติ</u> ปฐวีธาตุ อาโปสงฺคหิตา เตโชอนุปาลิตา วาโยวิตฺถมฺภิตา ติณฺณํ มหาภูตานํ ปติฏฺฐา หุตฺวา ปจฺจโย โหติ. อาโปธาตุ ปฐวีปติฏฺฐิตา เตโชอนุปาลิตา วาโยวิตฺถมฺภิตา ติณฺณํ มหาภูตานํ อาพนฺธนํ หุตฺวา ปจฺจโย โหติ. เตโชธาตุ ปฐวีปติฏฺฐิตา อาโปสงฺคหิตา วาโยวิตฺถมฺภิตา ติณฺณํ มหาภูตานํ ปริปาจนํ หุตฺวา ปจฺจโย โหติ. วาโยธาตุ ปฐวีปติฏฺฐิตา อาโปสงฺคหิตา เตโชปริปาจิตา ติณฺณํ มหาภูตานํ วิตฺถมฺภนํ หุตฺวา ปจฺจโย โหตีติ เอวํ ปจฺจยโต มนสิกาตพฺพา.

๓๕๗. บทว่า <u>ปจฺจยโต</u> (โดยปัจจัย) ความว่า พระโยคีพึงมนสิการธาตุทั้งหลายโดยปัจจัย อย่างนี้ว่า ปฐวีธาตุอันอาโปธาตุเกาะกุมแล้ว อันเตโชธาตุตามรักษาแล้ว อันวาโยธาตุค้ำจุนแล้ว ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นที่ตั้งแห่งมหาภูต ๓. อาโปธาตุ อันตั้งอยู่บนปฐวีธาตุ อันเตโชธาตุตามรักษาแล้ว อันวาโยธาตุค้ำจุนแล้ว ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องยึดมหาภูต ๓ ไว้. เตโชธาตุอันตั้งอยู่บนปฐวีธาตุ อันอาโปธาตุเกาะกุมแล้ว อันวาโยธาตุค้ำจุนแล้ว ก็ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องบ่มมหาภูต ๓. วาโยธาตุ อันตั้งอยู่บนปฐวีธาตุ อันอาโปธาตุ

เกาะกุมแล้ว อันเตโชธาตุบ่มแล้ว ก็ย่อมเป็นปัจจัย โดยเป็นเครื่องค้ำจุนมหาภูต ๓ ไว้ ดังนี้เถิด.

๓๕๘. อสมนฺนาหารโตติ ปฐวีธาตุ เจตฺถ "อหํ ปฐวีธาตู"ติ วา, "ติณฺณํ มหาภูตานํ ปติฏฺฐา หุตฺวา ปจฺจโย โหมี"ติ วา น ชานาติ. อิตรานิปิ ตีณิ "อมฺหากํ ปฐวีธาตุ ปติฏฺฐา หุตฺวา ปจฺจโย โหตี"ติ น ชานนฺติ. เอเสว นโย สพฺพตฺถาติ เอวํ อสมนฺนาหารโต มนสิกาตพฺพา.

๓๕๘. บทว่า อสมนฺนาหารโต (โดยไม่มีการคำนึงถึงกัน) ความว่า พระโยคีพึงมนสิการธาตุทั้งหลาย โดยไม่มีการคำนึงถึงกัน อย่างนี้ว่า อนึ่ง ในบรรดาธาตุเหล่านี้ ปฐวีธาตุย่อมไม่รู้ว่า "เราเป็นปฐวีธาตุ" หรือย่อมไม่รู้ว่า "เราเป็นปัจจัยโดยเป็นที่ตั้งแห่งมหาภูต ๓" ดังนี้. แม้มหาภูต ๓ นอกนี้ ก็ไม่รู้ว่า "พวกเรามีปฐวีธาตุเป็นปัจจัย โดยเป็นที่ตั้ง" ดังนี้. ในธาตุทั้งปวงก็มีนัยนี้แหละ ดังนี้เถิด.

๓๕๙. ปจฺจยวิภาคโตติ ธาตูนํ หิ กมฺมํ, จิตฺตํ, อาหาโร, อุตูติ จตฺตาโร ปจฺจยา. ตตฺถ กมฺมสมุฏฺฐานานํ กมฺมเมว ปจฺจโย โหติ, น จิตฺตาทโย. จิตฺตาทิสมุฏฺฐานานมฺปิ จิตฺตาทโยว ปจฺจยา โหนฺติ, น อิตเร. กมฺมสมุฏฺฐานานํ

๓๕๙. บทว่า ปจฺจยวิภาคโต (โดยการจำแนกปัจจัย) ความว่า ธาตุทั้งหลายมีปัจจัย ๔ อย่างคือ กรรม, จิต, อาหาร, อุตุ. ในปัจจัย ๔ อย่างนั้น กรรมเท่านั้นย่อมเป็นปัจจัยแก่ธาตุทั้งหลาย ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน, ธรรมทั้งหลายมีจิตเป็นต้น มิได้

จ กมฺมํ ชนกปจฺจโย โหติ, เสสานํ ปริยายโต อุปนิสฺสยปจฺจโย โหติ. จิตฺตสมุฏฺฐานานํ จิตฺตํ ชนกปจฺจโย โหติ, เสสานํ ปจฺฉาชาตปจฺจโย อตฺถิปจฺจโย อวิคตปจฺจโย จ. อาหารสมุฏฺฐานานํ อาหาโร ชนกปจฺจโย โหติ, เสสานํ อาหารปจฺจโย อตฺถิปจฺจโย อวิคตปจฺจโย จ. อุตุสมุฏฺฐานานํ อุตุ ชนกปจฺจโย โหติ, เสสานํ อตฺถิปจฺจโย โหติ[๑] อวิคตปจฺจโย จ. กมฺมสมุฏฺฐานํ มหาภูตํ กมฺม- สมุฏฺฐานานมฺปิ มหาภูตานํ ปจฺจโย โหติ จิตฺตาทิสมุฏฺฐานานมฺปิ. ตถา จิตฺตสมุฏฺฐานํ, อาหารสมุฏฺฐานํ, อุตุสมุฏฺฐานํ มหาภูตํ อุตุสมุฏฺฐานานมฺปิ มหาภูตานํ ปจฺจโย โหติ กมฺมาทิสมุฏฺฐานานมฺปิ.

เป็นปัจจัย. ธรรมทั้งหลายมีจิตเป็นต้น เท่านั้น ย่อมเป็นปัจจัย แม้แก่ธาตุที่มีจิต เป็นต้นเป็นสมุฏฐาน, ธรรมนอกนี้ มิได้เป็น ปัจจัย. อนึ่ง กรรม ย่อมเป็นชนกปัจจัย แก่ธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน, ย่อม เป็นอุปนิสสยปัจจัยแก่ธาตุที่เหลือโดยปริยาย. จิต ย่อมเป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุทั้งหลายที่มีจิต เป็นสมุฏฐาน, ย่อมเป็นปัจฉาชาตปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย แก่ธาตุที่เหลือ. อาหาร ย่อมเป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุทั้งหลาย ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน, ย่อมเป็นอาหาร- ปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแก่ธาตุ ที่เหลือ. อุตุ ย่อมเป็นชนกปัจจัยแก่ธาตุ ทั้งหลายที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน, ย่อมเป็น อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยแก่ธาตุที่เหลือ. มหาภูตที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัย แก่มหาภูตทั้งหลาย แม้ที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน แม้ที่มีจิตเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน. อย่างนั้น

---

๑ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

เหมือนกัน มหาภูตที่มีจิตเป็นสมุฏฐาน, ที่มีอาหารเป็นสมุฏฐาน, ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแก่มหาภูตทั้งหลาย แม้ที่มีอุตุเป็นสมุฏฐาน แม้ที่มีกรรมเป็นต้นเป็นสมุฏฐาน.

ตตฺถ กมฺมสมุฏฺฐานา ปฐวีธาตุ กมฺมสมุฏฺฐานานํ อิตราสํ สหชาตอญฺญมญฺญนิสฺสยอตฺถิอวิคตวเสน เจว ปติฏฺฐานวเสน จ ปจฺจโย โหติ, น ชนกวเสน. อิตเรสํ ติสนฺตติมหาภูตานํ นิสฺสยอตฺถิอวิคตวเสน ปจฺจโย โหติ, น ปติฏฺฐานวเสน น ชนกวเสน. อาโปธาตุ เจตฺถ อิตราสํ ติณฺณํ สหชาตาทิวเสน เจว อาพนฺธนวเสน จ ปจฺจโย โหติ, น ชนกวเสน. อิตเรสํ ติสนฺตติกานํ นิสฺสยอตฺถิอวิคตปจฺจยวเสเนว, น อาพนฺธนวเสน น ชนกวเสน. เตโชธาตุ เจตฺถ[๑] อิตราสํ ติณฺณํ สหชาตาทิวเสน เจว ปริปาจนวเสน

ในบรรดาธาตุเหล่านั้น ปฐวีธาตุที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธาตุทั้งหลายที่มีกรรมเป็นสมุฏฐานนอกนี้ โดยเกี่ยวกับเป็นสหชาตปัจจัย อัญญมัญญปัจจัย นิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย และโดยเกี่ยวกับเป็นที่ตั้ง, มิได้เป็นปัจจัยโดยเกี่ยวกับเป็นผู้ทำให้เกิด. ย่อมเป็นปัจจัยแก่มหาภูต ๓ สันตตินอกนี้ โดยเกี่ยวกับเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัย, มิได้เป็นปัจจัย โดยเกี่ยวกับเป็นที่ตั้ง, มิได้เป็นปัจจัย โดยเกี่ยวกับเป็นผู้ทำให้เกิด. อนึ่ง ในบรรดาธาตุเหล่านี้ อาโปธาตุ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธาตุ ๓ นอกนี้

[๑] ฉ. เตโชธาตุเปตฺถ.

จ ปจฺจโย โหติ, น ชนกวเสน. อิตเรสํ ติสนฺตติกานํ นิสฺสยอตฺถิอวิคตปจฺจยวเสเนว, น ปริปาจนวเสน, น ชนกวเสน. วาโยธาตุ เจตฺถ[๑] อิตราสํ ติณฺณํ สหชาตาทิวเสน เจว วิตฺถมฺภนวเสน จ ปจฺจโย โหติ, น ชนกวเสน. อิตเรสํ ติสนฺตติกานํ นิสฺสยอตฺถิอวิคตปจฺจยวเสเนว, น วิตฺถมฺภนวเสน, น ชนกวเสน. จิตฺต-อาหารอุตุสมุฏฺฐานปฐวีธาตุอาทีสุปิ เอเสว นโย.

โดยเกี่ยวกับเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น และโดยเกี่ยวกับเป็นเครื่องยึดไว้, มิได้เป็นปัจจัย โดยเกี่ยวกับเป็นผู้ทำให้เกิด. ย่อมเป็นปัจจัยแก่มหาภูต ๓ สันตตินอกนี้ โดยเกี่ยวกับเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยนั่นเทียว, มิได้เป็นปัจจัย โดยเกี่ยวกับเป็นเครื่องยึดไว้, มิได้เป็นปัจจัย โดยเกี่ยวกับเป็นผู้ทำให้เกิด. อนึ่ง ในบรรดาธาตุเหล่านี้ เตโชธาตุ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธาตุ ๓ นอกนี้ โดยเกี่ยวกับเป็นสหชาตปัจจัยเป็นต้น และโดยเกี่ยวกับเป็นเครื่องบ่ม, มิได้เป็นปัจจัย โดยเกี่ยวกับเป็นผู้ทำให้เกิด. เป็นปัจจัยแก่มหาภูต ๓ สันตตินอกนี้ โดยเกี่ยวกับเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิปัจจัย และอวิคตปัจจัยนั่นเทียว, มิได้เป็นปัจจัย โดยเกี่ยวกับเป็นเครื่องบ่ม, มิได้เป็นปัจจัย โดยเกี่ยวกับเป็นผู้ทำให้เกิด. อนึ่ง ในบรรดามหาภูตที่มีกรรมเป็น

---

[๑] ฉ. วาโยธาตุ เปตฺถ.

สมุฏฐานเหล่านี้ วาโยธาตุ ย่อมเป็นปัจจัยแก่ธาตุ ๓ นอกนี้ โดยเกี่ยวกับเป็นสหชาต-ปัจจัยเป็นต้น และโดยเกี่ยวกับเป็นเครื่องค้ำจุน, มิได้เป็นปัจจัย โดยเกี่ยวกับเป็นผู้ทำให้เกิด. เป็นปัจจัยแก่มหาภูต ๓ สันตตินอกนี้ โดยเกี่ยวกับเป็นนิสสยปัจจัย อัตถิ-ปัจจัย และอวิคตปัจจัยนั่นเทียว, มิได้เป็นปัจจัย โดยเกี่ยวกับเป็นเครื่องค้ำจุน, มิได้เป็นปัจจัย โดยเกี่ยวกับเป็นผู้ทำให้เกิด. แม้ในบรรดาธาตุทั้งหลาย มีปฐวีธาตุเป็นต้น ที่มีจิต อาหาร และอุตุเป็นสมุฏฐาน ก็มีนัยนี้แหละ.

เอวํ สหชาตาทิปจฺจยวสปฺปวตฺตาสุ จ ปเนตาสุ ธาตูสุ :

อนึ่ง ก็แต่ว่า ในบรรดาธาตุที่เป็นไปตามอำนาจของปัจจัย มีสหชาตปัจจัยเป็นต้น ตามประการดังกล่าวมานี้ เหล่านี้ :

เอกํ ปฏิจฺจ ติสฺโส จตุธา
ติสฺโส ปฏิจฺจ เอกา จ.

ธาตุ ๓ อาศัยธาตุ ๑ เป็นไป ๔ อาการ ทั้งธาตุ ๑ ก็อาศัย

เทฺว ธาตุโย ปฏิจฺจ เทฺว ฉธา[๑] สมฺปวตฺตนฺติ.

ปฐวีอาทีสุ หิ เอเกกํ ปฏิจฺจ อิตรา ติสฺโส ติสฺโสติ เอวํ เอกํ ปฏิจฺจ ติสฺโส จตุธา สมฺปวตฺตนฺติ. ตถา ปฐวีธาตุอาทีสุ เอกา[๒] อิตรา ติสฺโส[๓] ปฏิจฺจาติ เอวํ ติสฺโส ปฏิจฺจ เอกา จตุธา สมฺปวตฺตติ. ปุริมา ปน เทฺว ปฏิจฺจ ปจฺฉิมา, ปจฺฉิมา จ เทฺว ปฏิจฺจ ปุริมา, ปฐมตติยา ปฏิจฺจ ทุติยจตุตฺถา, ทุติยจตุตฺถา ปฏิจฺจ ปฐมตติยา, ปฐมจตุตฺถา ปฏิจฺจ ทุติยตติยา, ทุติยตติยา จ[๔] ปฏิจฺจ ปฐมจตุตฺถาติ เอวํ เทฺว ธาตุโย ปฏิจฺจ เทฺว ฉธา สมฺปวตฺตนฺติ.

ธาตุ ๓ เป็นไป ๔ อาการ ธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ เป็นไป ๖ อาการ.

จริงอยู่ ธาตุ ๓ อาศัยธาตุ ๑ เป็นไป ๔ อาการ อย่างนี้คือ อาศัยธาตุแต่ละอย่าง ในบรรดาธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น ธาตุแต่ละ ๓ อย่างนอกนี้ จึงเป็นไป (จึงรวมเป็น ๔ อาการ). อย่างนั้นเหมือนกัน ธาตุ ๑ อาศัยธาตุ ๓ เป็นไป ๔ อาการอย่างนี้คือ ธาตุ ๑ ในบรรดาธาตุทั้งหลายมีปฐวีธาตุเป็นต้น อาศัยธาตุ ๓ นอกนี้ เป็นไป (จึงรวมเป็น ๔ อาการ). ส่วนธาตุ ๒ อาศัยธาตุ ๒ เป็นไป ๖ อาการอย่างนี้คือ ธาตุ ๒ ข้างท้าย อาศัยธาตุ ๒ ข้างต้น เป็นไป, และธาตุ ๒ ข้างต้น ก็อาศัยธาตุ ๒ ข้างท้าย เป็นไป,

---

๑ ฉ. ฉทฺธา.

๒ ฉ. เอเกกา.

๓ ฉ. ติสฺโส ติสฺโส.

๔ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

ธาตุที่ ๒ กับธาตุที่ ๔ อาศัยธาตุที่ ๑ กับธาตุที่ ๓ เป็นไป, ธาตุที่ ๑ กับธาตุที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๒ กับธาตุที่ ๔ เป็นไป, ธาตุที่ ๒ กับธาตุที่ ๓ อาศัยธาตุที่ ๑ กับธาตุที่ ๔ เป็นไป, ธาตุที่ ๑ กับธาตุที่ ๔ อาศัยธาตุที่ ๒ กับธาตุที่ ๓ เป็นไป.

ตาสุ ปรวีธาตุ อภิกฺกมปฏิกฺกมาทิกาเล อุปฺปีฬนสฺส ปจฺจโย โหติ. สาว อาโปธาตุยา อนุคตา ปติฏฺฐาปนสฺส. ปรวีธาตุยา ปน อนุคตา อาโปธาตุ อวิกฺเขปนสฺส[๑] วาโยธาตุยา อนุคตา เตโชธาตุ อุทฺธรณสฺส. เตโชธาตุยา อนุคตา วาโยธาตุ อติหรณวีติหรณานํ ปจฺจโย โหตีติ เอวํ ปจฺจยวิภาคโต มนสิกาตพฺพา.

ในบรรดาธาตุเหล่านั้น ปฐวีธาตุย่อมเป็นปัจจัยแก่การกดยันในเวลาที่ก้าวไปและก้าวกลับมาเป็นต้น. ปฐวีธาตุนั้นนั่นแหละ อันอาโปธาตุติดตามแล้ว(ช่วยแล้ว) ก็ย่อมเป็นปัจจัยแก่การหยุด(เท้า). ส่วนอาโปธาตุ อันปฐวีธาตุติดตามแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแก่การวาง(เท้า)ลง. เตโชธาตุอันวาโยธาตุติดตามแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแก่การยก(เท้า)ขึ้น. วาโยธาตุ อันเตโชธาตุติดตามแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยแก่การเสือก(เท้า)ไป และการเลี่ยง(เท้า) พระโยคี

[๑] ฉ. อวกฺเขปนสฺส.

พึงมนสิการธาตุทั้งหลาย โดยการจำแนกปัจจัย ตามประการดังกล่าวมา ฉะนี้เถิด.

เอวํ วจนฏฺฐาทิวเสน มนสิกโรนฺตสฺสาปิ หิ เอเกเกน มุเขน ธาตุโย ปากฏา โหนฺติ. ตา ปุนปฺปุนํ อาวชฺชโต มนสิกโรโต วุตฺตนเยเนว อุปจารสมาธิ อุปฺปชฺชติ. สฺวายํ จตุนฺนํ ธาตูนํ ววฏฺฐาปกสฺส ญาณสฺสานุภาเวน อุปฺปชฺชนโต จตุธาตุววฏฺฐานนฺเตฺวว สงฺขํ คจฺฉติ.

จริงอยู่ เมื่อพระโยคี แม้มนสิการไปด้วยอำนาจแห่งอาการ มีความหมายของคำเป็นต้นอยู่อย่างนี้ ธาตุทั้งหลายก็ย่อมเป็นอันปรากฏชัด โดยมุขอย่างหนึ่ง อย่างหนึ่ง. เมื่อเธอนึกถึงมนสิการธาตุเหล่านั้นไปแล้ว ๆ เล่า ๆ อุปจารสมาธิย่อมเกิดขึ้น ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. อุปจารสมาธินี้นั้นย่อมถึงซึ่งความนับว่าเป็นจตุธาตุววัฏฐานนั่นเทียว เพราะเกิดขึ้นด้วยอานุภาพแห่งญาณที่กำหนดธาตุ ๔.

๓๖๐. อิมญฺจ ปน จตุธาตุววฏฺฐานมนุยุตฺโต ภิกฺขุ สุญฺญตํ อวคาหติ, สตฺตสญฺญํ สมุคฺฆาเฏติ. โส สตฺตสญฺญาย สมูหตตฺตา วาฬมิคยกฺขรกฺขสาทิวิกปฺปํ อนาปชฺชมาโน ภยเภรวสโห โหติ อรติรติสโห, น อิฏฺฐานิฏฺเฐสุ อุคฺฆาฏนิคฺฆาฏํ ปาปุณาติ. มหาปญฺโญ

๓๖๐. ก็ภิกษุผู้ประกอบเนือง ๆ ซึ่งจตุธาตุววัฏฐานนี้ ย่อมหยั่งถึงความเป็นของว่างเปล่า, ย่อมถอนสัตตสัญญาได้. ภิกษุนั้น เมื่อไม่ถึงกำหนดเลือก ว่าเป็นสัตว์ร้าย ยักษ์ รากษสเป็นต้น ก็ย่อมเป็นผู้อดกลั้นความกลัว และอารมณ์ที่น่ากลัว อดกลั้นความยินร้ายและยินดีได้, ไม่ถึง

จ ปน โหติ[๑] อมตปริโยสาโน วา สุคติปรายโน วาติ.

ความดีใจและเสียใจ ในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ เพราะถอนได้ด้วยสัตตสัญญา. อนึ่งแลจะเป็นผู้มีปัญญามาก มีอมตะเป็นที่สุด หรือมีสุคติเป็นที่ไปเบื้องหน้าแล.

เอวํ มหานุภาวํ โยคิ-
วรสีหสฺส[๒] กีฬิตํ
เอตํ ธาตุววฏฺฐานํ[๓]
นิจฺจํ เสเวถ เมธาวีติ.

ผู้มีปัญญามาก พึงเสพธาตุ-
ววัฏฐานนี้ ซึ่งมีอานุภาพมาก
อย่างนี้ อันเป็นของเล่น
สำหรับพระโยคี ผู้เป็นดุจสีหะ
ประเสริฐ เป็นนิตย์เถิด.

อยํ จตุธาตุววฏฺฐานสฺส ภาวนานิทฺเทโส.

นี้เป็นภาวนานิเทศแห่งจตุธาตุววัฏฐาน.

๓๖๑. เอตฺตาวตา จ ยํ สมาธิสฺส วิตฺถารํ ภาวนานยญฺจ ทสฺเสตุํ "โก สมาธิ, เกนฏฺเฐน สมาธี"ติอาทินา นเยน ปญฺหากมฺมํ กตํ, ตตฺถ "กถํ ภาเวตพฺโพ"ติ อิมสฺส ปทสฺส

๓๖๑. ก็ปัญหากรรมที่ข้าพเจ้าได้แต่งไว้ โดยนัยว่า "อะไรคือสมาธิ, ชื่อว่าสมาธิ เพราะอรรถว่ากระไร" ดังนี้เป็นต้น เพื่อแสดงความพิสดาร และภาวนานัยแห่งสมาธิใด, การพรรณนาอรรถแห่งบทว่า

---

[๑] อิ. มหาปญฺโญ จ โหติ.
[๒] ฉ. โยคิวรสหสฺส.
[๓] ฉ. จตุธาตุววตฺถานํ.

สพฺพปฺปการโต อตฺถวณฺณนา สมตฺตา โหติ.

"จะพึงเจริญสมาธิอย่างไร" นี้ ในปัญหากรรมนั้น เป็นอันจบแล้วโดยประการทั้งปวงด้วยคำพูดเพียงเท่านี้.

ทุวิโธเยว สฺวายํ[๑] อิธ อธิปฺเปโต สมาธิ อุปจารสมาธิ เจว อปฺปนาสมาธิ จ. ตตฺถ ทสสุ กมฺมฏฺฐาเนสุ, อปฺปนาปุพฺพภาคจิตฺเตสุ จ เอกคฺคตา อุปจารสมาธิ. อวเสสกมฺมฏฺฐาเนสุ จิตฺเตกคฺคตา อปฺปนาสมาธิ. โส ทุวิโธปิ เตสํ กมฺมฏฺฐานานํ ภาวิตตฺตา ภาวิโต โหติ. เตน วุตฺตํ "กถํ ภาเวตพฺโพติ อิมสฺส ปทสฺส สพฺพปฺปการโต อตฺถวณฺณนา สมตฺตา"ติ.

สมาธิที่ประสงค์เอาในที่นี้ นี้นั้น มี ๒ เท่านั้น คืออุปจารสมาธิและอัปปนาสมาธิ. ในสมาธิ ๒ อย่างนั้น เอกัคตาในกรรมฐาน ๑๐, และในจิตทั้งหลาย อันเป็นส่วนเบื้องต้นแห่งอัปปนา ชื่อว่า อุปจารสมาธิ. เอกัคตาแห่งจิต ในกรรมฐานที่เหลือ ชื่อว่า อัปปนาสมาธิ. สมาธิทั้ง ๒ อย่างนั้น ชื่อว่าเป็นอันได้เจริญแล้ว ก็เพราะได้เจริญกรรมฐานเหล่านั้น. เพราะเหตุนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "การพรรณนาอรรถแห่งบทว่าจะพึงเจริญสมาธิอย่างไร นี้ จบแล้ว โดยประการทั้งปวง" ดังนี้.

---

[๑] ฉ. หยํ.

สมาธิอานิสํสกถา

๓๖๒. ยํ ปน วุตฺตํ "สมาธิภาวนาย โก อานิสํโส"ติ, ตตฺถ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาราทิ ปญฺจวิโธ สมาธิภาวนาย อานิสํโสติ? ตถา หิ เย อรหนฺโต ขีณาสวา สมาปชฺชิตฺวา เอกคฺคจิตฺตา สุขํ ทิวสํ วิหริสฺสามาติ สมาธึ ภาเวนฺติ, เตสํ อปฺปนาสมาธิภาวนา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารานิสํสา โหติ.

เตนาห ภควา "น โข ปเนเต จุนฺท อริยสฺส วินเย สลฺเลขา วุจฺจนฺติ. ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารา เอเต อริยสฺส วินเย วุจฺจนฺตี"ติ[๒] (๑)

กถาว่าด้วยอานิสงส์แห่งสมาธิ

๓๖๒. ก็คำที่ข้าพเจ้ากล่าวว่า"อะไรเป็นอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ" ดังนี้ ใด, ในคำนั้น พึงมีวิสัชนาว่า อานิสงส์ ๕ อย่าง มีความอยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้เป็นต้น เป็นอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ. จริงอย่างนั้น พระอรหันตขีณาสพ เหล่าใด คิดว่า เราจักเข้าสมาบัติ มีจิตเป็นเอกัคคะ อยู่เป็นสุขไปตลอดทั้งวัน ดังนี้ แล้วเจริญสมาธิ, การเจริญอัปปนาสมาธิ ของท่านเหล่านั้น ชื่อว่า มีความเป็นที่อยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้เป็นอานิสงส์.

เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า "ดูกรจุนทะ ก็ธรรมมีปฐมฌานเป็นต้นเหล่านี้แล หาเรียกว่า สัลเลขธรรม (ธรรมเครื่องขูดเกลากิเลส) ในวินัยของ

---

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๒] ม. มู. ๑๒/๗๓.

พระอริยเจ้าไม่. ธรรมมีปฐมฌานเป็นต้นเหล่านี้ เรียกว่าทิฐธรรมสุขวิหาร (ธรรมอันเป็นที่อยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้) ในวินัยของพระอริยเจ้าต่างหาก" ดังนี้. (๑)

เสขปุถุชฺชนานํ สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย สมาหิเตน จิตฺเตน วิปสฺสิสฺสามาติ ภาวยตํ วิปสฺสนาย ปทฏฺฐานตฺตา อปฺปนาสมาธิภาวนาปิ สมฺพาเธ โอกาสาธิคมนเยน อุปจารสมาธิภาวนาปิ วิปสฺสนานิสํสา โหติ. เตนาห ภควา "สมาธึ ภิกฺขเว ภาเวถ. สมาหิโต ภิกฺขเว ภิกฺขุ ยถาภูตํ ปชานาตี"ติ? (๒)

ทั้งการเจริญอัปปนาสมาธิ ทั้งการเจริญอุปจารสมาธิ โดยนัยแห่งการได้โอกาสในที่คับแคบ ของพระเสขะและปุถุชนผู้คิดว่า เราจักออกจากสมาบัติ แล้วเป็นผู้มีจิตตั้งมั่น เห็นแจ้งสังขารทั้งหลาย ดังนี้ แล้วเจริญอยู่ ชื่อว่า มีวิปัสสนาเป็นอานิสงส์ เพราะเป็นปทัฏฐานแห่งวิปัสสนา. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย พวกเธอจงเจริญสมาธิเถิด. ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้มีจิตตั้งมั่น ย่อมรู้ชัดได้ตามความเป็นจริง" ดังนี้. (๒)

เย ปน อฏฺฐ สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา อภิญฺญาปาทกํ ฌานํ

ส่วนว่า บุคคลเหล่าใด ทำสมาบัติ ๘ ให้บังเกิดได้แล้ว เข้าฌานอันเป็นบาทแห่ง

---

๑ สํ. ขนฺธ. ๑๗/๑๘.

สมาปชฺชิตฺวา สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตีติ วุตฺตนยา อภิญฺญาโย ปฏฺเฐนฺตา นิพฺพตฺเตนฺติ, เตสํ สติ สติ อายตเน อภิญฺญา-ปทฏฺฐานตฺตา อปฺปนาสมาธิภาวนา อภิญฺญานิสํสา โหติ. เตนาห ภควา "โส ยสฺส ยสฺส จ[๒] อภิญฺญาสจฺฉิกรณียสฺส ธมฺมสฺส จิตฺตํ อภินินฺนาเมติ อภิญฺญา-สจฺฉิกิริยาย, ตตฺร ตเตฺรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติ อายตเน"ติ[๓] (๓)

อภิญญา ออกจากสมาบัติแล้ว เมื่อปรารถนาอยู่ ก็ทำอภิญญาทั้งหลาย อันมีนัยที่ตรัสไว้โดยประการนี้ว่า แม้เป็นคนเดียว ก็ทำให้เป็นหลายคนได้ เป็นต้น ให้บังเกิดได้, การเจริญอัปปนาสมาธิ ของบุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า มีอภิญญาเป็นอานิสงส์ เพราะความที่เป็นปทัฏฐานแห่งอภิญญา ในเมื่อเหตุ (ที่จะให้บรรลุอภิญญาได้)ทุก ๆ อย่างมีอยู่. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ภิกษุนั้นน้อมจิตไป เพื่อกระทำให้แจ้งด้วยอภิญญา ซึ่งธรรมที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยอภิญญาใด ๆ เธอก็ย่อมบรรลุความเป็นผู้ควรในความเป็นสักขี (ความเป็นผู้กระทำให้เห็นประจักษ์) ในธรรมที่ควรกระทำให้แจ้งนั้น ๆ ได้ทีเดียว ในเมื่อเหตุทุก ๆ อย่าง มีอยู่" ดังนี้. (๓)

---

๑ องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๒.
๒ ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.
๓ องฺ. ติก. ๒๐/๓๓๑, ม. อุ. ๑๔/๒๑๔.

เย อปริหีนชฺฌานา พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺติสฺสามาติ พฺรหฺมโลกุปปตฺตึ ปฏฺเฐนฺตา วา[๑] อปฏฺฐยมานา วาปิ ปุถุชฺชนา สมาธิโต น ปริหายนฺติ, เตสํ ภววิเสสาวหตฺตา อปฺปนาสมาธิภาวนา ภววิเสสานิสํสา โหติ. เตนาห ภควา "ปฐมชฺฌานํ ปริตฺตํ ภาเวตฺวา กตฺถ อุปฺปชฺชนฺติ. พฺรหฺมปาริสชฺชานํ เทวานํ สหพฺยตํ อุปฺปชฺชนฺตี"ติอาทิ[๒] (๔)

ปุถุชน ผู้มีฌานไม่เสื่อมเหล่าใด ปรารถนาอยู่ ซึ่งความเข้าถึงพรหมโลกว่า เราจักบังเกิดในพรหมโลก ดังนี้ ก็ตาม แม้ไม่ปรารถนาก็ตาม ไม่เสื่อมจากสมาธิ, การเจริญอัปปนาสมาธิ ของปุถุชนเหล่านั้น ชื่อว่า มีภพวิเศษเป็นอานิสงส์ เพราะเป็นเหตุนำมาซึ่งภพวิเศษ. เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสไว้ว่า "ถามว่า บุคคลผู้เจริญปฐมฌานอันเป็นปริตตะ (มีอานุภาพน้อย)ได้แล้ว จะอุบัติในภพไหน. ตอบว่า เขาย่อมเข้าถึงความเป็นสหาย ของเทวดาชั้นพรหมปาริสัชชา" ดังนี้เป็นต้น. (๔)

อุปจารสมาธิภาวนาปิ ปน ฉกามาวจรสุคติภววิเสสํ[๓] อาวหติเยว.

ส่วนว่า แม้การเจริญอุปจารสมาธิ ก็ย่อมนำมาซึ่งภพวิเศษ คือสุคติชั้นกามาวจรทั้ง ๖ ได้ทีเดียว.

---

[๑] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.

[๒] อภิ. วิ. ๓๕/๕๗๐.

[๓] ฉ. กามาวจรสุคติภววิเสสํ.

เย ปน อริยา อฏฺร สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา นิโรธสมาปตฺตึ สมาปชฺชิตฺวา สตฺต ทิวสานิ อจิตฺตา หุตฺวา ทิฏฺเฐว ธมฺเม นิโรธนิพฺพานํ ปตฺวา สุขํ วิหริสฺสามาติ สมาธึ ภาเวนฺติ, เตสํ อปฺปนาสมาธิภาวนา นิโรธานิสํสา โหติ.

ส่วน พระอริยเจ้าทั้งหลายเหล่าใด เจริญสมาธิ ด้วยความคิดว่า เราจักทำสมาบัติ ๘ ให้บังเกิด แล้วเข้านิโรธสมาบัติ เป็นผู้ไม่มีจิตอยู่ตลอด ๗ วัน ถึงนิพพานคือความดับอยู่เป็นสุข ในอัตภาพนี้นั่นแหละ ดังนี้, การเจริญอัปปนาสมาธิของท่านเหล่านั้น ชื่อว่า มีนิโรธเป็นอานิสงส์.

เตนาห "โสฬสหิ ญาณจริยาหิ นวหิ สมาธิจริยาหิ วสีภาวนาปญฺญา[๑] นิโรธสมาปตฺติยา ญาณนฺ"ติ[๒] (๕)

เพราะเหตุนั้น ท่านพระสารีบุตร-เถระ จึงกล่าวไว้ว่า "ปัญญาที่มีความเป็นวสี ด้วยญาณจริยา ๑๖ ด้วยสมาธิจริยา ๙ ชื่อว่า นิโรธสมาปัตติญาณ" ดังนี้. (๕)

เอวมยํ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาราทิ ปญฺจวิโธ สมาธิภาวนาย อานิสํโส :

อานิสงส์ ๕ อย่าง มีความเป็นที่อยู่เป็นสุขในอัตภาพนี้เป็นต้น ตามประการดังกล่าวมานี้ นี้ เป็นอานิสงส์แห่งการเจริญสมาธิ :

---

[๑] ฉ. วสีภาวตา.

[๒] ขุ. ป. ๓๑/๑๔๗.

"ตสฺมา เนกานิสํสมฺหิ
กิเลสมลโสธเน
สมาธิภาวนาโยเค
นปฺปมชฺเชยฺย ปณฺฑิโต"ติ.

"เพราะฉะนั้น บัณฑิตไม่พึงประมาท ในการบำเพ็ญสมาธิภาวนา อันมีอานิสงส์หลายอย่าง อันเป็นเครื่อง-กำจัดมลทินคือกิเลส" แล.

๓๖๓. เอตฺตาวตา จ "สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ"ติ อิมิสฺสาย คาถาย สีลสมาธิปญฺญามุเขน เทสิเต วิสุทฺธิมคฺเค สมาธิปิ ปริทีปิโต โหติ.

๓๖๓. ก็ในวิสุทธิมรรค ที่ข้าพเจ้าได้แสดงไว้ ด้วยศีล สมาธิ และปัญญาเป็นมุข ตามพระคาถาที่ว่า "สีเล ปติฏฺฐาย นโร สปญฺโญ" เป็นต้นนี้ ก็เป็นอันว่า แม้สมาธิ ข้าพเจ้าก็ได้แสดงไว้บริบูรณ์แล้ว ด้วยการพรรณนาความเพียงเท่านี้.

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค สมาธินิทฺเทโส นาม[๑] เอกาทสโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๑๑ ชื่อว่า สมาธิ-นิเทศในวิสุทธิมรรคที่ข้าพเจ้าแต่ง เพื่อประโยชน์แก่ความปราโมทย์ของสาธุชน มีโดย-ประการฉะนี้.

---

[๑] สี. สมาธิภาวนาธิกาเร สมาธินิทฺเทโส นาม.

๓๖๔. ปฐโม สีลนิทฺเทโส. ทุติโย ธุตงฺคนิทฺเทโส. ตติโย กมฺมฏฺฐานคฺคหณนิทฺเทโส. จตุตฺโถ ปฐวีกสิณนิทฺเทโส. ปญฺจโม เสสกสิณนิทฺเทโส. ฉฏฺโฐ อสุภนิทฺเทโส. สตฺตโม ฉานุสฺสตินิทฺเทโส. อฏฺฐโม เสสานุสฺสตินิทฺเทโส. นวโม พฺรหฺมวิหารนิทฺเทโส. ทสโม อารุปฺปนิทฺเทโส. ปฏิกูลสญฺญาธาตุววฏฺฐานทฺวยนิทฺเทโส เอกาทสโม โหติ[๑]

๓๖๔. นิเทศที่ ๑ คือศีลนิเทศ. ที่ ๒ คือธุตังคนิเทศ. ที่ ๓ คือกัมมัฏฐานคหณนิเทศ. ที่ ๔ คือปฐวีกสิณนิเทศ. ที่ ๕ คือเสสกสิณนิเทศ. ที่ ๖ คืออสุภนิเทศ. ที่ ๗ คือ ฉ อนุสตินิเทศ. ที่ ๘ คือ เสสานุสตินิเทศ. ที่ ๙ คือพรหมวิหารนิเทศ. ที่ ๑๐ คืออารุปปนิเทศ. นิเทศ ๒ กรรมฐานคือ ปฏิกูลสัญญา และจตุธาตุววัฏฐาน เป็นนิเทศที่ ๑๑.

---

[๑] ฉ. เอกาทสโมติ.

๑๒. อิทฺธิวิธนิทฺเทส

อภิญฺญากถา

๓๖๕. อิทานิ ยาสํ โลกิกาภิญฺญานํ วเสน อยํ สมาธิภาวนา อภิญฺญานิสํสาติ วุตฺตา, ตา อภิญฺญา สมฺปาเทตุํ ยสฺมา ปถวีกสิณาทีสุ อธิคตจตุตฺถชฺฌาเนน โยคินา โยโค กาตพฺโพ. เอวํ หิสฺส สา สมาธิภาวนา อธิคตานิสํสา เจว ภวิสฺสติ ถิรตรา จ, โส อธิคตานิสํสาย ถิรตราย สมาธิภาวนาย สมนฺนาคโต สุเขเนว ปญฺญาภาวนํ สมฺปาเทสฺสติ. ตสฺมา อภิญฺญากถํ ตาว อารภิสฺสาม.

ภควตา หิ อธิคตจตุตฺถชฺฌานสมาธีนํ กุลปุตฺตานํ สมาธิภาวนานิสํสทสฺสนตฺถญฺเจว

๑๒. อิทธิวิธนิเทศ

กถาว่าด้วยอภิญญา

๓๖๕. สมาธิภาวนานี้ ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วว่า มีอภิญญาเป็นอานิสงส์ โดยเกี่ยวกับโลกิยอภิญญาเหล่าใด, เพราะเหตุที่พระโยคีผู้บรรลุจตุตถฌาน ในปฐวีกสิณเป็นต้น พึงทำความพยายาม เพื่ออันบรรลุอภิญญาเหล่านั้น, เพราะว่า เมื่อเป็นอย่างนี้ สมาธิภาวนาของเธอนั้น จึงจักเป็นอันบรรลุอานิสงส์ได้ และจักเป็นอันมั่นคงยิ่งได้, พระโยคีผู้ถึงพร้อมด้วยสมาธิภาวนาที่บรรลุอานิสงส์แล้ว ที่มั่นคงยิ่งแล้วนั้น จักทำปัญญาภาวนา ให้สำเร็จได้โดยสะดวกทีเดียว. เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจักขอเริ่มกถาว่าด้วยอภิญญาก่อน ณ บัดนี้.

เป็นความจริงว่า พระผู้มีพระภาคตรัสโลกิยอภิญญาไว้ ๕ อย่าง คือ อิทธิวิธะ,

อุตฺตรุตฺตริปณีตปณีตธมฺมเทสนตฺถญฺจ "โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อนงฺคเณ วิคตูปกิเลเส มุทุภูเต กมฺมนิเย ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต อิทฺธิวิธาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ. โส อเนกวิหิตํ อิทฺธิวิธํ ปจฺจนุโภติ เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตี"ติ[๑]อาทินา นเยน อิทฺธิวิธํ, ทิพฺพโสตธาตุญาณํ, เจโตปริยญาณํ, ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณํ, สตฺตานํ จุตูปปาเต ญาณนฺติ ปญฺจ โลกิกาภิญฺญา วุตฺตา.

ตตฺถ เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตีติอาทิกํ อิทฺธิวิกุพฺพนํ กาตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน โยคินา โอทาตกสิณปริยนฺเตสุ

ทิพโสตธาตุญาณ, เจโตปริยญาณ, บุพเพนิวาสานุสติญาณ, ญาณรู้การจุติและอุปบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย(จุตูปปาตญาณ) โดยนัยว่า "ภิกษุนั้น ครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นโดยชอบ บริสุทธิ์ ผ่องแผ้ว ไม่มีกิเลสดุจเนิน ปราศจากอุปกิเลส เป็นของอ่อน ควรแก่การงาน ตั้งอยู่ ถึงความไม่หวั่นไหว อย่างนี้แล้ว ก็ย่อมน้อมจิตไป คือทำให้โน้มไป เพื่ออิทธิวิธะ (การแสดงฤทธิ์). ภิกษุนั้น ย่อมได้รับอิทธิวิธะหลายอย่าง คือแม้เป็นคนเดียวก็แปลงเป็นหลายคนได้" ดังนี้เป็นต้น เพื่อทรงแสดงอานิสงส์แห่งสมาธิภาวนา ของกุลบุตรทั้งหลาย ผู้ได้บรรลุจตุตถฌานสมาธินั่นเทียว และเพื่อทรงแสดงธรรมที่ประณีต ที่ประณีตยิ่งขึ้นไป ยิ่งขึ้นไป.

ในอภิญญาเหล่านั้น อันพระโยคีผู้เริ่มทำ ผู้ต้องการทำอิทธิวิกุพพนา อันมีประการว่า แม้เป็นคนเดียว ก็แปลงเป็นหลายคนได้

---

๑ ที. สี. ๙/๑๐๓.

อฏฺฐสุ กสิเณสุ อฏฺฐ อฏฺฐ สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา :

เป็นต้น พึงทำสมาบัติ ๘ ในกสิณ ๘ อันมีโอทาตกสิณเป็นที่สุด กสิณละ ๘ สมาบัติ ให้บังเกิด แล้วฝึกจิตโดยอาการ ๑๔ เหล่านี้ คือ :

กสิณานุโลมโต, กสิณปฏิโลมโต, กสิณานุโลมปฏิโลมโต, ฌานานุโลมโต, ฌานปฏิโลมโต, ฌานานุโลมปฏิโลมโต, ฌานานุกฺกนฺติกโต, กสิณุกฺกนฺติกโต, ฌานกสิณุกฺกนฺติกโต, องฺคสงฺกนฺติโต, อารมฺมณสงฺกนฺติโต, องฺคารมฺมณสงฺกนฺติโต, องฺควฺวฏฺฐาปนโต, อารมฺมณววฏฺฐาปนโตติ

อิเมหิ จุทฺทสหิ อากาเรหิ จิตฺตํ ปริทเมตพฺพํ.

กสิณานุโลมโต (โดยตามลำดับกสิณ) ๑

กสิณปฏิโลมโต (โดยย้อนลำดับกสิณ) ๑

กสิณานุโลมปฏิโลมโต (โดยตามลำดับและย้อนลำดับกสิณ) ๑

ฌานานุโลมโต (โดยตามลำดับฌาน) ๑

ฌานปฏิโลมโต (โดยย้อนลำดับฌาน) ๑

ฌานานุโลมปฏิโลมโต (โดยตามลำดับและย้อนลำดับฌาน) ๑

ฌานานุกฺกนฺติกโต (โดยการข้ามฌาน) ๑

กสิณุกฺกนฺติกโต (โดยการข้ามกสิณ) ๑

ฌานกสิณุกฺกนฺติกโต (โดยการข้ามฌานและกสิณ) ๑

องฺคสงฺกนฺติโต (โดยการเลื่อนองค์) ๑

อารมฺมณสงฺกนฺติโต (โดยการเลื่อนอารมณ์) ๑

องฺคารมฺมณสงฺกนฺติโต (โดยการเลื่อนองค์และอารมณ์) ๑

องฺคววฏฺฐาปนโต (โดยการกำหนดองค์) ๑

อารมฺมณววฏฺฐาปนโต (โดยการกำหนดอารมณ์) ๑ ดังนี้.

๓๖๖. กตมํ ปเนตฺถ กสิณานุโลมํ ฯเปฯ กตมํ อารมฺมณววฏฺฐาปนนฺติ. อิธ ภิกฺขุ ปรวีกสิเณ ฌานํ สมาปชฺชติ, ตโต อาโปกสิเณติ เอวํ ปฏิปาฏิยา อฏฺฐสุ กสิเณสุ สตกฺขตฺตุมฺปิ สหสฺสกฺขตฺตุมฺปิ สมาปชฺชติ, อิทํ กสิณานุโลมํ นาม.

๓๖๖. มีคำถามว่า ก็ในบรรดาอาการเหล่านี้ ชื่อว่าตามลำดับกสิณ เป็นไฉน ฯลฯ ชื่อว่าการกำหนดอารมณ์ เป็นไฉน. เฉลยว่า ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมเข้าฌานแม้สัก ๑๐๐ ครั้ง แม้สัก ๑,๐๐๐ ครั้ง ในกสิณ ๘ ตามลำดับอย่างนี้ คือ ย่อมเข้าฌานในปฐวีกสิณ, ต่อจากนั้น ก็เข้าฌาน

ในอาโปกสิณ ดังนี้เป็นต้น, นี้ชื่อว่า ตามลำดับกสิณ.

โอทาตกสิณโต ปน ปฏฺฐาย ตเถว ปฏิโลมกฺกเมน สมาปชฺชนํ กสิณปฏิโลมํ นาม.

ส่วนการเข้าฌาน โดยย้อนลำดับไปโดยประการนั้นเหมือนกัน จับตั้งแต่โอทาตกสิณไป ชื่อว่า ย้อนลำดับกสิณ.

ปฐวีกสิณโต ปฏฺฐาย ยาว โอทาตกสิณํ, โอทาตกสิณโต[๑] ปฏฺฐาย ยาว ปฐวีกสิณนฺติ เอวํ อนุโลมปฏิโลมวเสน ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนํ กสิณานุโลมปฏิโลมํ นาม.

การเข้าฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่า โดยเกี่ยวกับตามลำดับและย้อนลำดับอย่างนี้ คือ จับตั้งแต่ปฐวีกสิณไป จนถึงโอทาตกสิณ, จับตั้งแต่โอทาตกสิณไป จนถึงปฐวีกสิณ ดังนี้ ชื่อว่า ตามลำดับและย้อนลำดับกสิณ.

ปฐมชฺฌานโต ปน ปฏฺฐาย ปฏิปาฏิยา ยาว เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ตาว ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนํ ฌานานุโลมํ นาม.

ส่วนการเข้าฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่า จับตั้งแต่ปฐมฌานไปตามลำดับ จนกระทั่งถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ ชื่อว่า ตามลำดับฌาน.

เนวสญฺญานาสญฺญายตนโต ปฏฺฐาย ยาว ปฐมชฺฌานํ, ตาว ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนํ ฌานปฏิโลมํ นาม.

การเข้าฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่า จับตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนะ จนกระทั่งถึงปฐมฌาน ชื่อว่า ย้อนลำดับฌาน.

---

[๑] ฉ. โอทาตกสิณโตปิ.

ปฐมชฺฌานโต ปฏฺฐาย ยาว เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนโต ปฏฺฐาย จ[๑] ยาว ปฐมชฺฌานนฺติ เอวํ อนุโลมปฏิโลมวเสน ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชนํ <u>ฌานานุโลมปฏิโลมํ</u> นาม.

การเข้าฌานซ้ำแล้วซ้ำเล่า โดยเกี่ยวกับตามลำดับและย้อนลำดับอย่างนี้ คือ จับตั้งแต่ปฐมฌาน จนกระทั่งถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ, และจับตั้งแต่เนวสัญญานาสัญญายตนะ จนกระทั่งถึงปฐมฌาน ดังนี้ ชื่อว่า <u>ตามลำดับและย้อนลำดับฌาน</u>.

ปฐวีกสิเณ ปน ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตตฺเถว ตติยํ สมาปชฺชติ, ตโต ตเทว อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ, ตโต อากิญฺจญฺญายตนนฺติ เอวํ กสิณํ อนุกฺกมิตฺวา ฌานสฺเสว เอกนฺตริกภาเวน อุกฺกมนํ <u>ฌานานุกฺกนฺติกํ</u> นาม. เอวํ อาโปกสิณาทิมูลกาปิ โยชนา กาตพฺพา.

ส่วนการไม่ข้ามกสิณ ข้ามเฉพาะฌานเท่านั้น โดยภาวะที่เว้นระหว่างเสียฌานหนึ่งอย่างนี้คือ เข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้ว ก็เข้าตติยฌานในปฐวีกสิณนั้นนั่นแหละ, ต่อจากนั้นไป ก็เพิกปฐวีกสิณนั้นนั่นแหละ แล้วเข้าอากาสานัญจายตนะ, ต่อจากนั้นไป ก็เข้าอากิญจัญญายตนะ ดังนี้ ชื่อว่า <u>การข้ามฌาน</u>. พึงทำคำประกอบความแม้ที่มีอาโปกสิณเป็นต้นเป็นมูล ตามนัยดังกล่าวมานี้.

ปฐวีกสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ปุน ตเทว เตโชกสิเณ, ตโต นีลกสิเณ,

การไม่ข้ามฌาน ข้ามเฉพาะกสิณเท่านั้น โดยภาวะที่เว้นระหว่างเสียกสิณ-

[๑] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ตโต โลหิตกสิเณติ อิมินา นเยน ฌานํ อนุกฺกมิตฺวา กสิณสฺเสว เอกนฺตริกภาเวน อุกฺกมนํ กสิณุกฺกนฺติกํ นาม.

หนึ่ง โดยนัยนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้ว ก็เข้าปฐมฌานนั้นนั่นแหละอีกในเตโช-กสิณ, ต่อจากนั้น ก็ในนีลกสิณ, ต่อจากนั้น ก็ในโลหิตกสิณ ดังนี้ ชื่อว่า การข้ามกสิณ.

ปฐวีกสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตโต เตโชกสิเณ ตติยํ, นีลกสิณํ อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ, โลหิตกสิณโต อากิญฺจญฺญายตนนฺติ อิมินา นเยน ฌานสฺส เจว กสิณสฺส จ อุกฺกมนํ ฌานกสิณุกฺกนฺติกํ นาม.

การข้ามฌานและกสิณ โดยนัยนี้ คือ เข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้ว ต่อจากนั้น ก็เข้าตติยฌานในเตโชกสิณ, เพิกนีลกสิณแล้ว เข้าอากาสานัญจายตนะ, จากโลหิต-กสิณ ก็เข้าอากิญจัญญายตนะ ดังนี้ ชื่อว่า การข้ามฌานและกสิณ.

ปฐวีกสิเณ ปน ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตตฺเถว อิตเรสมฺปิ สมาปชฺชนํ องฺคสงฺกนฺติกํ นาม.

ส่วนการเข้าปฐมฌาน ในปฐวีกสิณแล้วเข้าฌานแม้นอกนี้ ในปฐวีกสิณนั้นนั่นแหละ ชื่อว่า การเลื่อนองค์.

ปฐวีกสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตเทว อาโปกสิเณ ฯเปฯ ตเทว โอทาตกสิเณติ เอวํ สพฺพกสิเณสุ เอกสฺเสว ฌานสฺส สมาปชฺชนํ อารมฺมณสงฺกนฺติกํ นาม.

การเข้าเฉพาะฌานเดียวเท่านั้น ในกสิณทั้งปวง อย่างนี้คือ เข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้ว ก็เข้าปฐมฌานนั้นนั่นแหละในอาโปกสิณ ฯลฯ เข้าปฐมฌานนั้นนั่นแหละในโอทาตกสิณ ดังนี้ ชื่อว่า การเลื่อนอารมณ์.

ปฐวีกสิเณ ปฐมชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา อาโปกสิเณ ทุติยํ, เตโชกสิเณ ตติยํ, วาโยกสิเณ จตุตฺถํ, นีลกสิณํ อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ, ปีตกสิณโต วิญฺญาณญฺจายตนํ, โลหิตกสิณโต อากิญฺจญฺญายตนํ, โอทาตกสิณโต เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เอวํ เอกนฺตริกวเสน องฺคานญฺจ อารมฺมณานญฺจ สงฺกมนํ องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกํ นาม.

การเลื่อนองค์ทั้งหลาย และอารมณ์ทั้งหลาย โดยเกี่ยวกับมีฌานหรือกสิณอย่าง-อื่นร่วมกันไป อย่างนี้คือ เข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณ แล้วก็เข้าทุติยฌานในอาโปกสิณ, เข้าตติยฌานในเตโชกสิณ, เข้าจตุตถฌานในวาโยกสิณ, เพิกนีลกสิณแล้ว เข้าอากาสานัญจายตนะ, จากปีตกสิณ ก็เข้าวิญญาณัญจายตนะ, จากโลหิตกสิณ เข้าอากิญจัญญายตนะ, จากโอทาตกสิณ เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนะ ดังนี้ ชื่อว่า การเลื่อนองค์และอารมณ์.

ปฐมชฺฌานํ ปน ปญฺจงฺคิกนฺติ ววฏฺฐาเปตฺวา[๑] ทุติยํ ติวงฺคิกํ, ตติยํ ทุวงฺคิกํ, ตถา จตุตฺถํ อากาสานญฺจายตนํ ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เอวํ ฌานงฺคมตฺตสฺเสว ววฏฺฐาปนํ องฺคววฏฺฐาปนํ นาม.

ส่วนการกำหนดเพียงองค์ฌานเท่านั้น อย่างนี้คือ กำหนดปฐมฌานว่ามีองค์ ๕ แล้วกำหนดทุติยฌานว่ามีองค์ ๓, กำหนดตติยฌานว่ามีองค์ ๒, กำหนดจตุตถฌานอากาสานัญจายตนะ ฯลฯ เนวสัญญานาสัญญายตนะ ก็อย่างนั้นเหมือนกัน (คือว่ามีองค์ ๒) ชื่อว่า การกำหนดองค์.

---

[๑] ฉ. ววตฺถเปตฺวา.

ตถา อิทํ ปฐวีกสิณนฺติ ววฏฺฐาเปตฺวา[๑] อิทํ อาโปกสิณํ ฯเปฯ อิทํ โอทาตกสิณนฺติ เอวํ อารมฺมณมตฺตสฺเสว ววฏฺฐาปนํ อารมฺมณววฏฺฐาปนํ นาม. องฺคารมฺมณววฏฺฐาปนมฺปิ เอเก อิจฺฉนฺติ. อฏฺฐกถาสุ ปน อนาคตตฺตา อทฺธา ตํ ภาวนามุขํ น โหติ.

อย่างนั้นเหมือนกัน การกำหนดเพียงอารมณ์เท่านั้น อย่างนี้คือ กำหนดว่า นี้คือปฐวีกสิณ แล้วก็กำหนดว่า นี้คืออาโปกสิณ ฯลฯ นี้คือโอทาตกสิณ ดังนี้ ชื่อว่า การกำหนดอารมณ์. อาจารย์พวกหนึ่ง ย่อมปรารถนา แม้การกำหนดองค์และอารมณ์. แต่เพราะมิได้มาในอรรถกถาทั้งหลาย การกำหนดองค์และอารมณ์นั้น จึงไม่จัดเป็นช่องทางแห่งภาวนาเป็นแน่แท้.

๓๖๗. อิติ[๒] อิเมหิ ปน จุทฺทสหิ อาการเหิ จิตฺตํ อปริทเมตฺวา ปุพฺเพ อภาวิตภาวโน อาทิกมฺมิโก โยคาวจโร อิทฺธิวิกุพฺพนํ สมฺปาเทสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. อาทิกมฺมิกสฺส หิ กสิณปริกมฺมมฺปิ ภาโร, สเตสุ สหสฺเสสุ วา เอโกว สกฺโกติ. กตกสิณปริกมฺมสฺส นิมิตฺตุปฺปาทนํ ภาโร, สเตสุ สหสฺเสสุ วา เอโกว

๓๖๗. ก็ข้อว่า พระโยคาวจรผู้เป็นอาทิกัมมิกะ (เริ่มทำความเพียร) ผู้ไม่ได้อบรมภาวนาไว้ในภพก่อน ไม่ฝึกจิตไว้โดยอาการ ๑๔ เหล่านี้ ดังกล่าวมานี้ แล้วจักยังอิทธิวิกุพพนะ (การทำฤทธิ์ได้ต่าง ๆ) ให้สำเร็จได้ ดังนี้ นี้หาใช่ฐานะจะมีได้ไม่. เป็นความจริงว่า สำหรับพระโยคาวจรผู้เป็นอาทิกัมมิกะ แม้การบริกรรมในกสิณ

---

[๑] ฉ. ววตฺถเปตฺวา.

[๒] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

สกฺโกติ. อุปฺปนฺเน นิมิตฺเต ตํ วฑฺเฒตฺวา
อปฺปนาธิคโม ภาโร, สเตสุ สหสฺเสสุ
วา เอโกว สกฺโกติ. อธิคตปฺปนสฺส
จุทฺทสหากาเรหิ จิตฺตปริทมนํ ภาโร,
สเตสุ สหสฺเสสุ วา เอโกว สกฺโกติ.
จุทฺทสหากาเรหิ ปริทมิตจิตฺตสฺสาปิ
อิทฺธิวิกุพฺพนํ นาม ภาโร, สเตสุ
สหสฺเสสุ วา เอโกว สกฺโกติ.
อิทฺธิวิกุพฺพนปฺปตฺตสฺสาปิ[๑] ขิปฺปนิสนฺติภาโว[๒]
นาม ภาโร, สเตสุ สหสฺเสสุ วา
เอโกว ขิปฺปนิสนฺติ โหติ. เถรมฺพตฺถเล[๓]
มหาโรหณคุตฺตตฺเถรสฺส หิ[๔] คิลานุปฏฺฐานํ
อาคเตสุ ตึสมตฺเตสุ อิทฺธิมนฺตสหสฺเสสุ

ก็จัดว่าเป็นภาระหนัก, หนึ่งในร้อยคน หรือ
ในพันคนเท่านั้น จึงจะสามารถ(ทำ)ได้.
สำหรับพระโยคาวจร ผู้ทำการบริกรรมใน
กสิณได้ การทำนิมิตให้เกิดขึ้นจัดเป็นภาระ
หนัก, หนึ่งในร้อยคน หรือในพันคนเท่านั้น
จึงจะสามารถ. เมื่อนิมิตเกิดขึ้นแล้ว การ
ขยายนิมิตนั้น จนบรรลุอัปปนาได้ ก็จัดว่า
เป็นภาระหนัก, หนึ่งในร้อยคน หรือใน
พันคนเท่านั้น จึงจะสามารถ. สำหรับ
พระโยคาวจรผู้บรรลุอัปปนาแล้ว การฝึกจิต
โดยอาการ ๑๔ จัดเป็นภาระหนัก, หนึ่งใน
ร้อยคนหรือในพันคนเท่านั้น จึงจะสามารถ.
แม้สำหรับพระโยคาวจรผู้ฝึกจิต โดยอาการ

---

[๑] ฉ. วิกุพฺพนปฺปตฺตสฺสาปิ.
[๒] ขิปฺปํ นิสนฺติ นิสามนํ ฌานจกฺขุนา
ปฐวีกสิณาทิฌานารมฺมณสฺส ทสฺสนํ
เอตสฺสาติ ขิปฺปนิสนฺติ สีฆตรํ ฌานํ
สมาปชฺชิตาติ ฏีกา.
[๓] ม. เถรมฺปตฺตเลเณ.
[๔] ฉ. หิ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

อุปสมฺปทาย อฏฺฐวสฺสิโก รกฺขิตตฺเถโร วิย. ตสฺสานุภาโว ปฐวีกสิณนิทฺเทเส[๑] วุตฺโตเยว. ตํ ปนสฺสานุภาวํ ทิสฺวา เถโร อาห "อาวุโส สเจ รกฺขิโต นาภวิสฺส สพฺเพ ครหปฺปตฺตา อสฺสาม 'นาคราชานํ รกฺขิตุํ นาสกฺขึสู'ติ. ตสฺมา อตฺตโนว[๒] คเหตฺวา วิจริตพฺพํ อาวุธํ นาม มลํ โสเธตฺวาว คเหตฺวา วิจริตุํ วฏฺฏตี"ติ. เต เถรสฺส โอวาเท ฐตฺวา ตึสสหสฺสาปิ ภิกฺขู ขิปฺปนิสนฺติโน อเหสุํ.

๑๔ ได้แล้ว ชื่อว่าอิทธิวิกุพพนา (การทำฤทธิ์ได้เป็นต่าง ๆ) จัดเป็นภาระหนัก, หนึ่งในร้อยคน หรือในพันคนเท่านั้น จึงจะสามารถ. แม้สำหรับพระโยคาวจรผู้บรรลุอิทธิวิกุพพนะได้แล้ว ความเป็นขิปปนิสันติ (ความเป็นผู้เพ่งดูได้ฉับพลัน) จัดเป็นภาระหนัก, หนึ่งในร้อยคน หรือในพันคนเท่านั้น จึงจะเป็นขิปปนิสันติได้. เหมือนอย่างพระรักขิตเถระ ผู้อุปสมบทได้ ๘ พรรษา ในบรรดาภิกษุประมาณ ๓๐,๐๐๐ รูป ผู้มีฤทธิ์ที่มาพยาบาลไข้ แห่งพระมหาโรหณคุตตเถระ ณ เถรัมพัตถลวิหาร ฉะนั้น. อานุภาพของพระรักขิตเถระนั้น ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ในปฐวีกสิณนิเทศแล้วเทียว. ก็เพราะได้เห็นอานุภาพ ของพระรักขิตเถระนั้น พระเถระจึงกล่าวว่า "ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย ถ้าหากไม่มีท่านรักขิตไซร้ พวก–

---

๑ วิสุทฺธิมคฺค. ๑/๑๔๙.
๒ ฉ. อตฺตนา.

เราก็จักเป็นผู้ถูกตำหนิกันทุกคนว่า 'ไม่อาจคุ้มกันพญานาคไว้ได้'. เพราะฉะนั้น ขึ้นชื่อว่าอาวุธ ที่พึงพกประจำตัวเที่ยวไป ควรที่จะชำระสนิมเสียก่อน แล้วจึงพกเที่ยวไป" ดังนี้. ภิกษุทั้ง ๓๐,๐๐๐ รูปเหล่านั้น ตั้งอยู่ในโอวาทของพระเถระแล้ว ก็ได้เป็นขิปปนิสันติ.

ขิปฺปนิสนฺติยาปิ จ สติ ปรสฺส ปติฏฺฐาภาโว ภาโร, สเตสุ สหสฺเสสุ วา เอโกว สกฺโกติ[๑] ? คิริภณฺฑวาหนปูชาย[๒] มาเรน องฺคารวสฺเส ปวตฺติเต อากาเส ปฐวึ มาเปตฺวา องฺคารปสฺสํ ปริตฺตายโก เถโร วิย.

แม้เมื่อมีความเป็นขิปปนิสันติได้ ความเป็นที่พึ่งแห่งคนอื่น ก็จัดเป็นภาระหนัก, หนึ่งในร้อยหรือในพันเท่านั้นจึงจะสามารถ. ดุจพระปริตตายกเถระ ผู้เมื่อมารบันดาลฝนถ่านเพลิงให้เป็นไป ในพิธีคิริภัณฑวาหนบูชา ก็สร้างแผ่นดินขึ้นในอากาศ เป็นเครื่องป้องกันฝนถ่านเพลิงได้ ฉะนั้น.

---

[๑] ฉ. โหติ.

[๒] คิริภณฺฑวาหนปูชา นาม เจติยคิรี อาทึ กตฺวา สกลทีเป สมุทฺเท จ ยาว โยชนา มหตี ทีปปูชาติ ฏีกา.

พลวปุพฺพโยคานํ ปน พุทฺธปจฺเจกพุทฺธอคฺคสาวกาทีนํ วินาปิ อิมินา วุตฺตปฺปกาเรน ภาวนานุกฺกเมน อรหตฺตปฏิลาภวเสเนว[๑] อิทญฺจ อิทฺธิวิกุพฺพนํ อญฺเญ จ ปฏิสมฺภิทาทิเภทา คุณา อิชฺฌนฺติ. ตสฺมา ยถา ปิลนฺธนวิกตึ กตฺตุกาโม สุวณฺณกาโร อคฺคิธมนาทีหิ สุวณฺณํ มุทุํ กมฺมญฺญํ กตฺวาว กโรติ, ยถา จ ภาชนวิกตึ กตฺตุกาโม กุมฺภกาโร มตฺติกํ สุปริมทฺทิตํ มุทุํ กตฺวาว กโรติ, เอวเมว อาทิกมฺมิเกน อิเมหิ จุทฺทสหากาเรหิ จิตฺตํ ปริทเมตฺวา ฉนฺทสีสจิตฺตสีสวีริยสีสวีมํสาสีสสมาปชฺชนวเสน เจว อาวชฺชนาทิวสีภาววเสน จ มุทุํ กมฺมญฺญํ กตฺวา อิทฺธิวิธาย โยโค กรณีโย. ปุพฺพเหตุสมฺปนฺเนน ปน กสิเณสุ จตุตฺถชฺฌานมตฺเต จิณฺณวสินาปิ กาตุํ วฏฺฏติ. ยถา ปเนตฺถ โยโค กาตพฺโพ,

ส่วนสำหรับท่านผู้เป็นพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอัครสาวกเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้มีบุพโยคะ (การบำเพ็ญเพียรในภพก่อน ๆ) อันมีกำลัง แม้ว่าเว้นลำดับภาวนาอันมีประการดังกล่าวแล้วนี้เสีย ก็ยังสำเร็จอิทธิวิกุพพนะนี้ และคุณทั้งหลายเหล่าอื่นอันมีประเภทเป็นปฏิสัมภิทาเป็นต้นได้ ด้วยอำนาจแห่งการได้ความเป็นพระอรหันต์ มานั่นเทียว. เพราะฉะนั้น จึงเปรียบเหมือนว่า ช่างทองผู้ต้องการจะทำเครื่องประดับชนิดต่าง ๆ กระทำทองให้อ่อน ให้ควรแก่การงาน โดยวิธีมีการเป่าไฟเป็นต้นแล้วจึงกระทำ (ให้เป็นเครื่องประดับชนิดต่าง ๆ) ได้ ฉันใด, อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนช่างหม้อ ผู้ต้องการจะทำภาชนะชนิดต่าง ๆ กระทำดินให้เป็นอันขยำดีแล้ว ให้อ่อนแล้วจึงกระทำ(ให้เป็นภาชนะชนิดต่าง ๆ) ได้ ฉันใด, พระโยคีผู้เป็นอาทิกัมมิกะ ฝึกจิต

---

[๑] ฉ. ...ปฏิลาเภเนว.

ตํ วิธึ ทสฺเสนฺโต ภควา "โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต"ติ อาทิมาห.

โดยอาการ ๑๔ เหล่านี้ กระทำให้อ่อน ให้ควรแก่การงาน ด้วยอำนาจแห่งการเข้าฌาน กระทำฉันทะให้เป็นประธาน กระทำจิตให้เป็นประธาน กระทำวิริยะให้เป็นประธาน หรือกระทำวิมังสาให้เป็นประธาน และด้วยอำนาจแห่งวสีภาวะ มีอาวัชชนวสีเป็นต้น แล้วจึงจะพึงกระทำความพยายามเพื่อการแสดงฤทธิ์ได้ ฉันนั้น. แต่การที่พระโยคีผู้ถึงพร้อมด้วยบุพเหตุ แม้ได้สั่งสมวสีไว้ ในเพียงแต่จตุตถฌานในกสิณทั้งหลาย จะกระทำ (ความพยายามเพื่อแสดงฤทธิ์) ย่อมควร. ก็พระโยคีจะพึงกระทำความพยายามในการทำอิทธิวิธนี้ ให้สำเร็จได้โดยวิธีใด, พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงวิธีนั้น จึงตรัสว่า "ภิกษุนั้น เมื่อจิตตั้งมั่นโดยชอบ อย่างนี้แล้ว" ดังนี้เป็นต้น.

๓๖๘. ตตฺรายํ ปาฬินยานุสาเรเนว วินิจฺฉยกถา. ตตฺถ <u>โสติ</u> โส อธิคตจตุตฺถชฺฌาโน โยคี. <u>เอวนฺติ</u>

๓๖๘. ต่อไปนี้ เป็นวินิจฉัยกถาในวิธีนั้น ตามแนวนัยพระบาลีนั่นเทียว. ในพระบาลีนั้น บทว่า <u>โส</u> (ภิกษุนั้น) คือ

จตุตฺถชฺฌานกฺกมนิทสฺสนเมตํ. อิมินา ปฐมชฺฌานาธิคมาทิกฺกเมน จตุตฺถชฺฌานํ ปฏิลภิตฺวาติ วุตฺตํ โหติ. สมาหิเตติ อิมินา จตุตฺถชฺฌานสมาธินา สมาหิเต. จิตฺเตติ รูปาวจรจิตฺเต. ปริสุทฺเธติ อาทีสุ ปน อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิภาเวน ปริสุทฺเธ. ปริสุทฺธตฺตาเยว ปริโยทาเต, ปภสฺสเรติ วุตฺตํ โหติ. สุขาทีนํ ปจฺจยานํ ฆาเตน วิหตราคาทิองฺคณตฺตา อนงฺคเณ. อนงฺคณตฺตาเยว วิคตุปกิเลเส. องฺคเณน หิ จิตฺตํ อุปกิลิสฺสติ. สุภาวิตตฺตา มุทุภูเต, วสีภาวปฺปตฺเตติ วุตฺตํ โหติ. วเส วตฺตมานํ หิ จิตฺตํ มุทุนฺติ วุจฺจติ. มุทุตฺตาเยว กมฺมนิเย, กมฺมกฺขเม กมฺมโยคฺเคติ วุตฺตํ โหติ. มุทุํ หิ จิตฺตํ กมฺมนิยํ โหติ สุทนฺตมิว สุวณฺณํ, ตญฺจ อุภยมฺปิ สุภาวิตตฺตาเยวาติ. ยถาห "นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ ภาวิตํ พหุลีกตํ

พระโยคีผู้บรรลุจตุตถฌานนั้น. คำว่า เอวํ (อย่างนี้) นี้ เป็นคำแสดงลำดับแห่งจตุตถฌาน. อธิบายได้ว่า ได้จตุตถฌานมาโดยลำดับ แห่งการบรรลุปฐมฌานเป็นต้นนี้. บทว่า สมาหิเต คือ (ครั้นเมื่อจิต)ตั้งมั่นโดยชอบด้วยจตุตถฌานสมาธินี้. บทว่า จิตฺเต (ครั้นเมื่อจิต) ได้แก่รูปาวจรจิต. ก็ในบทว่า ปริสุทฺเธ (บริสุทธิ์)เป็นต้น อธิบายว่า ชื่อว่าบริสุทธิ์ เพราะมีความบริสุทธิ์แห่งสติที่อุเบกขาทำให้เกิด. ชื่อว่า ปริโยทาเต (ผ่องแผ้ว) ก็เพราะความที่บริสุทธิ์นั้นเอง, อธิบายว่า ผ่องใส. ชื่อว่า อนงฺคเณ (ไม่มีกิเลสดุจเนิน) เพราะกำจัดกิเลสดุจเนินมีราคะเป็นต้น โดยการกำจัดปัจจัยทั้งหลายมีสุขเวทนาเป็นต้นได้แล้ว. ชื่อว่า วิคตุปกิเลส(ปราศจากอุปกิเลส) ก็เพราะความที่ไม่มีกิเลสดุจเนินนั้นเอง. เพราะว่าจิตย่อมขุ่นมัว เพราะกิเลสดุจเนิน. ชื่อว่า มุทุภูเต (เป็นของอ่อน) ก็เพราะได้อบรม

มุทุญฺจ โหติ กมฺมนิยญฺจ, ยถยิทํ ภิกฺขเว จิตฺตนฺ''ติ?

ไว้ดีแล้ว, อธิบายว่า ถึงความเป็นวสี (เป็นไปในอำนาจ). จริงอยู่ จิตที่เป็นไปในอำนาจท่านเรียกว่าจิตอ่อน. ชื่อว่า กมฺมนิเย (ควรแก่การงาน) ก็เพราะความเป็นจิตที่อ่อนนั่นเอง, อธิบายว่า เหมาะสมแก่การงาน คือใช้งานได้. เป็นความจริงว่า จิตที่อ่อนย่อมเป็นจิตที่ควรแก่การงานเหมือนทองที่เขาหลอมดีแล้ว ฉะนั้น, ก็ภาวะทั้ง ๒ นั้น (อ่อน, ควรแก่การงาน) ย่อมมีได้เพราะความที่ได้อบรมไว้ดีแล้ว นั่นเอง. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักอย่าง-เดียว, ที่บุคคลอบรมแล้ว ที่กระทำให้มากแล้ว ก็ย่อมเป็นธรรมชาติที่อ่อน และควรแก่การงาน เหมือนอย่างจิตนี้นะ ภิกษุทั้งหลาย" ดังนี้.

เอเตสุ ปริสุทฺธภาวาทีสุ จิตฺตา ฐิเต. ฐิตตฺตาเยว อาเนญฺชปฺปตฺเต,

ชื่อว่า ฐิเต (ตั้งอยู่) ก็เพราะตั้งอยู่ในความบริสุทธิ์เป็นต้นเหล่านี้. ชื่อว่า

[๑] องฺ. เอกก. ๒๐/๑๑.

อจเล นิริญฺชเนติ วุตฺตํ โหติ. มุทุกมฺมญฺญภาเวน วา อตฺตโน วเส ฐิตตฺตา ฐิเต. สทฺธาทีหิ ปริคฺคหิตตฺตา อาเนญฺชปฺปตฺเต. สทฺธาปริคฺคหิตํ หิ จิตฺตํ อสฺสทฺธิเยน น อิญฺชติ. วีริยปริคฺคหิตํ โกสชฺเชน น อิญฺชติ. สติปริคฺคหิตํ ปมาเทน น อิญฺชติ. สมาธิปริคฺคหิตํ อุทฺธจฺเจน น อิญฺชติ. ปญฺญาปริคฺคหิตํ อวิชฺชาย น อิญฺชติ. โอภาสคตํ กิเลสนฺธกาเรน น อิญฺชติ. อิเมหิ ฉหิ ธมฺเมหิ ปริคฺคหิตํ อาเนญฺชปฺปตฺตํ โหติ. เอวํ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ จิตฺตํ อภินีหารกฺขมํ โหติ อภิญฺญาสจฺฉิกรณียานํ ธมฺมานํ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย.

อาเนญฺชปฺปตฺเต (ถึงความไม่หวั่นไหว) ก็เพราะความที่ตั้งอยู่นั่นเอง. อธิบายว่า ไม่สั่น ไม่คลอนแคลน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ฐิเต (ตั้งอยู่) เพราะความที่ตั้งอยู่ในอำนาจของตน โดยความเป็นธรรมชาติที่อ่อนและควรแก่การงาน. ชื่อว่า อาเนญฺชปฺปตฺเต (ถึงความไม่หวั่นไหว) เพราะความที่ธรรมทั้งหลายมีศรัทธาเป็นต้นครอบครองแล้ว. จริงอยู่ จิตที่ศรัทธาครอบครองแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะความไม่มีศรัทธา. จิตที่วิริยะครอบครองแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะความเกียจคร้าน. จิตที่สติครอบครองแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะความประมาท. จิตที่สมาธิครอบครองแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะความฟุ้งซ่าน. จิตที่ปัญญาครอบครองแล้ว ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะอวิชชา. จิตที่เป็นไปกับแสงสว่าง ย่อมไม่หวั่นไหว เพราะความมืดคือกิเลส. จิตที่ธรรม ๖ อย่างเหล่านี้ครอบครองแล้ว ย่อมเป็นอันถึง

ความไม่หวั่นไหว. จิตที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ ตามประการดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นจิตที่ควรแก่การน้อมไป เพื่อการกระทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง ซึ่งธรรมทั้งหลายที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง.

อปโร นโย. จตุตฺถชฺฌานสมาธินา สมาหิเต. นีวรณทูรีภาเวน ปริสุทฺเธ. วิตกฺกาทิสมติกฺกเมน ปริโยทาเต. ฌานปฏิลาภปจฺจยานํ[๑] ปาปกานํ[๒] อิจฺฉาวจรานํ อภาเวน อนงฺคเณ. อภิชฺฌาทีนํ จิตฺตสฺส อุปกิเลสานํ วิคเมน วิคตูปกิเลเส. อุภยมฺปิ เจตํ อนงฺคณสุตฺตวตฺถสุตฺตานุสาเรน[๓] เวทิตพฺพํ. วสิปฺปตฺติยา มุทุภูเต. อิทฺธิปาทภาวูปคเมน กมฺมนิเย. ภาวนาปาริปูริยา ปณีตภาวูปคเมน ฐิเต อาเนญฺชปฺปตฺเต. ยถา อาเนญฺชปฺปตฺตํ โหติ, เอวํ ฐิเตติ

อีกนัยหนึ่ง จิต ชื่อว่าตั้งมั่นโดยชอบก็ด้วยจตุตถฌานสมาธิ. ชื่อว่าบริสุทธิ์ก็เพราะความที่ไกลจากนิวรณ์. ชื่อว่าผ่องแผ้ว ก็เพราะการก้าวล่วงองค์มีวิตกเป็นต้นได้. ชื่อว่าไม่มีกิเลสดุจเนิน เพราะไม่มีบาปธรรมทั้งหลาย ที่ท่องเที่ยวไปกับความปรารถนา อันมีการได้ฌานเป็นปัจจัย. ชื่อว่าปราศจากอุปกิเลส เพราะปราศจากเครื่องเศร้าหมองแห่งจิต มีอภิชฌาเป็นต้น. ก็บททั้ง ๒ นี้(ไม่มีกิเลสดุจเนิน, ปราศจากอุปกิเลส) บัณฑิตพึงทราบตามทำนองแห่งอนังคณสูตรและวัตถสูตรเถิด. ชื่อว่า

---

[๑] ก. ฌานปฏิลาภปจฺจนีกานํ.
[๒] ฉ. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๓] ม. มู. ๑๒/๔๒, ๖๔.

อตฺโถ. เอวมฺปิ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ จิตฺตํ อภินีหารกฺขมํ โหติ อภิญฺญาสจฺฉิกรณียานํ ธมฺมานํ อภิญฺญาสจฺฉิกิริยาย ปาทกํ ปทฏฺฐานภูตนฺติ.

เป็นธรรมชาติอ่อน ก็เพราะการถึงวสี. ชื่อว่าควรแก่การงาน เพราะการเข้าถึงความเป็นอิทธิบาท. ชื่อว่า ตั้งอยู่ถึงความไม่หวั่นไหว เพราะการเข้าถึงความประณีตด้วยความบริบูรณ์แห่งภาวนา. ความว่า ตั้งอยู่โดยประการที่เป็นธรรมชาติ ถึงความไม่หวั่นไหว. จิตที่ถึงพร้อมด้วยองค์ ๘ แม้ตามประการดังกล่าวมานี้ ย่อมเป็นจิตที่ควรแก่การน้อมไป คือเป็นบาทเป็นปทัฏฐานเพื่อการกระทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง ซึ่งธรรมที่ควรกระทำให้แจ้งด้วยความรู้ยิ่ง.

ทสอิทฺธิกถา

กถาว่าด้วยฤทธิ์ ๑๐ อย่าง

๓๖๙. อิทฺธิวิธาย จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมตีติ เอตฺถ อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ, นิปฺผตฺติอฏฺเฐน ปฏิลาภฏฺเฐน จาติ วุตฺตํ

๓๖๙. ในคำว่า ย่อมน้อมจิตไป คือทำให้โน้มไปเพื่ออิทธิวิธะ นี้ มีวินิจฉัยว่า ชื่อว่าอิทธิ (ฤทธิ์) โดยความหมายว่า

โหติ. ยํ หิ นิปฺปชฺชติ ปฏิลภติ จ, ตํ อิชฺฌตีติ วุจฺจติ. ยถาห "กามํ กามยมานสฺส, ตสฺส เจตํ สมิชฺฌตี"ติ.[๑] ตถา "เนกฺขมฺมํ อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริยํ. อรหตฺตมคฺโค อิชฺฌตีติ อิทฺธิ, ปฏิหรตีติ ปาฏิหาริยนฺ"ติ.[๒]

สำเร็จ, อธิบายว่า โดยความหมายว่าบังเกิด และโดยความหมายว่าได้มา. จริงอยู่ สิ่งใดบังเกิด และบุคคลย่อมได้มาซึ่งสิ่งใด ก็กล่าวว่า สิ่งนั้นสำเร็จ. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "เมื่อสัตว์ปรารถนากามอยู่, ถ้าหากว่ากามนั้น สำเร็จแก่เขาไซร้" เป็นต้น. อย่างนั้นเหมือนกัน ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า "เนกขัมมะ ชื่อว่าอิทธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ, ชื่อว่าปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่า นำเอาธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ไป. พระอรหัตมรรคชื่อว่าอิทธิ เพราะอรรถว่าสำเร็จ, ชื่อว่าปาฏิหาริย์ เพราะอรรถว่า นำเอาธรรมอันเป็นปฏิปักษ์ไป" ดังนี้.

อปโร นโย. อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ. อุปายสมฺปทาเยตํ อธิวจนํ. อุปายสมฺปทา

อีกนัยหนึ่ง. ชื่อว่าอิทธิ โดยความหมายว่าทำให้สำเร็จ. คำว่าอิทธินี้ เป็นชื่อ

---

[๑] ขุ. สุ. ๒๕/๔๘๔.
[๒] ขุ. ป. ๓๑/๖๑๙.

หิ อิชฺฌติ อธิปฺเปตผลปฺปสวนโต. ยถาห "อยํ โข จิตฺโต คหปติ สีลวา กลฺยาณธมฺโม สเจ ปณิทหิสฺสติ 'อนาคต-มทฺธานํ ราชา อสฺสํ จกฺกวตฺตี'ติ, (๑) อิชฺฌิสฺสติ หิ สีลวโต เจโตปณิธิ-[๒] สุทฺธตฺตา"ติ[๓]

ของความถึงพร้อมแห่งอุบาย. จริงอยู่ ความถึงพร้อมแห่งอุบาย ชื่อว่าทำให้สำเร็จ ก็เพราะ เป็นเหตุประสบผลที่ประสงค์. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "จิตตคฤหบดีผู้นี้แล เป็นผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ถ้าหากจัก ปรารถนา ว่า 'ในอนาคตกาล ขอเราพึง ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิเถิด' ดังนี้, ก็ ความปรารถนาของเธอจักสำเร็จ เพราะ ผู้มีศีลมีความตั้งใจบริสุทธิ์" ดังนี้.

อปโร นโย. เอตาย สตฺตา อิชฺฌนฺตีติ อิทฺธิ. อิชฺฌนฺตีติ อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ วุตฺตํ โหติ.

อีกนัยหนึ่ง. ชื่อว่าอิทธิ เพราะอรรถ ว่า เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายเจริญ. คำว่า เจริญ คือรุ่งเรือง งอกงาม มีอรรถาธิบาย ว่า เป็นธรรมชาติที่ถึงความสูงส่ง.

---

๑ ฉ. เอตฺถนฺตเร ตสฺส โข อยนฺติ อิเม ปาฐา ทิสฺสนฺติ.

๒ ฉ. เจโตปณิธิ วิสุทฺธตฺตา.

๓ สํ. สฬา. ๑๘/๓๗๓.

สา ทสวิธา. ยถาห "อิทฺธิโยติ ทส อิทฺธิโย"[๑] ปุน จ ปรํ อาห "กตมา ทส อิทฺธิโย. อธิฏฺฐานาอิทฺธิ, วิกุพฺพนาอิทฺธิ, มโนมยาอิทฺธิ, ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ, สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ, อริยาอิทฺธิ, กมฺมวิปากชาอิทฺธิ, ปุญฺญวโต อิทฺธิ, วิชฺชามยาอิทฺธิ, ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธี"ติ[๒]

อิทธินั้นมี ๑๐ อย่าง. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ฤทธิ์ ๑๐ อย่าง ชื่อว่า อิทธิ" ดังนี้. ท่านยังกล่าวไว้อีกข้อหนึ่งว่า "ฤทธิ์ ๑๐ อย่าง อะไรบ้าง. ได้แก่ อธิฏฐานาอิทฺธิ (ฤทธิ์ที่มีการอธิษฐาน) ๑, วิกุพฺพนาอิทฺธิ (ฤทธิ์ที่มีการทำเป็นต่าง ๆ) ๑, มโนมยาอิทฺธิ (ฤทธิ์ที่สำเร็จได้ด้วยใจ) ๑, ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ (ฤทธิ์ที่มีความแผ่ไปแห่งญาณ) ๑, สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ (ฤทธิ์ที่มีความแผ่ไปแห่งสมาธิ) ๑, อริยาอิทฺธิ (ฤทธิ์ที่เป็นของพระอริยบุคคลทั้งหลาย) ๑, กมฺมวิปากชาอิทฺธิ (ฤทธิ์ที่เกิดจากวิบากของกรรม) ๑, ปุญฺญวโต อิทฺธิ (ฤทธิ์ของท่านผู้มีบุญ) ๑, วิชฺชามยาอิทฺธิ (ฤทธิ์ที่สำเร็จเพราะวิชชา) ๑, ตตฺถ ตตฺถ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๘๙, ฉ. กติ อิทฺธิโย.
[๒] ขุ. ป. ๓๑/๕๘๙.

สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ (ฤทธิ์ โดยความหมายว่าสำเร็จ เพราะความประกอบชอบในกิจนั้น ๆ เป็นปัจจัย) ๑" ดังนี้.

๓๗๐. ตตฺถ "ปกติยา เอโก พหุกํ อาวชฺชติ. สตํ วา สหสฺสํ วา สตสหสฺสํ วา อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ พหุโก โหมี"ติ[๑] เอวํ วิภชิตฺวา ทสฺสิตา อิทฺธิ อธิฏฺฐานวเสน นิปฺผนฺนตฺตา อธิฏฺฐานาอิทฺธิ นาม. (๑)

๓๗๐. ในฤทธิ์ ๑๐ อย่างนั้น ฤทธิ์ที่ท่านจำแนกแสดงไว้อย่างนี้ว่า "ภิกษุเป็นคนเดียวตามปกติ ก็นึกให้เป็นหลายคน. คือนึกให้เป็น ๑๐๐ คนบ้าง ๑,๐๐๐ คนบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ คนบ้าง ครั้นนึกแล้ว ก็อธิษฐานด้วยญาณว่า ขอเราจงเป็นหลายคนเถิด" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า อธิฏฐานาอิทธิ เพราะสำเร็จด้วยอำนาจการอธิษฐาน. (๑)

๓๗๑. "โส ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา กุมารกวณฺณํ วา ทสฺเสติ นาควณฺณํ วา ฯเปฯ วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทสฺเสตี"ติ[๒] เอวํ อาคตา อิทฺธิ ปกติวณฺณวิชหนวิการวเสน ปวตฺตตฺตา

๓๗๑. ฤทธิ์ที่มาแล้วอย่างนี้ว่า "ภิกษุนั้นละรูปร่างตามปกติเสีย ทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างกุมาร หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างนาค ฯลฯ ทำให้ปรากฏเป็นกองทัพต่าง ๆ ก็ได้" ดังนี้ ชื่อว่า วิกุพพนาอิทธิ เพราะ

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๕๙๒.
๒ ขุ. ป. ๓๑/๕๙๗.

วิกุพฺพนาอิทฺธิ นาม. (๒)

เป็นไปด้วยอำนาจการละรูปร่างปกติ และเปลี่ยนแปลงรูปร่าง. (๒)

๓๗๒. "อิธ ภิกฺขุ อิมมฺหา กายา อญฺญํ กายํ อภินิมฺมินาติ รูปึ มโนมยนฺ"ติ[๑] อิมินา นเยน อาคตา อิทฺธิ สรีรพฺภนฺตเร อญฺญสฺเสว มโนมยสฺส สรีรสฺส นิปฺผตฺติวเสน ปวตฺตตฺตา มโนมยาอิทฺธิ นาม. (๓)

๓๗๒. ฤทธิ์ที่มาแล้ว โดยนัยนี้ว่า "ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมเนรมิตรกายอื่นจากกายนี้ ให้มีรูปที่สำเร็จด้วยใจ" ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่า มโนมยาอิทธิ เพราะเป็นไปด้วยอำนาจการทำร่างอื่นนั่นเทียว ซึ่งสำเร็จด้วยใจ (แล้วแต่ใจจะสร้าง) ให้บังเกิดภายในร่าง (ของตน). (๓)

๓๗๓. ญาณปฺปวตฺติโต[๒] ปน ปุพฺเพ วา ปจฺฉา วา ตํขเณ วา ญาณานุภาวนิพฺพตฺโต วิเสโส ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ นาม. วุตฺตเญฺหตํ "อนิจฺจานุปสฺสนาย นิจฺจสญฺญาย ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ ฯเปฯ อรหตฺตมคฺเคน สพฺพกิเลสานํ ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ

๓๗๓. ส่วนคุณวิเศษ ที่บังเกิดเพราะอานุภาพแห่งญาณ ในกาลก่อนแต่ความเป็นไปของญาณก็ดี ในภายหลังก็ดี ในขณะนั้นก็ดี ชื่อว่า ญาณวิปผาราอิทธิ. ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ด้วยอนิจจานุปัสสนา ย่อมสำเร็จผลคือการละนิจจสัญญาได้ เพราะเหตุนั้น ผลสำเร็จ คือการละนิจจสัญญาได้

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๗.
[๒] ฉ. ญาณุปฺปตฺติโต.

ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ. อายสฺมโต พากุลสฺส ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ. อายสฺมโต สงฺกิจฺจสฺส ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ. อายสฺมโต ภูตปาลสฺส ญาณวิปฺผาราอิทฺธี"ติ[๑]

จึงชื่อว่าญาณวิปผาราอิทธิ ฯลฯ ด้วยอรหัต-มรรค ย่อมสำเร็จผล คือการละกิเลสทั้งปวงได้ เพราะเหตุนั้น ผลสำเร็จคือการละกิเลสทั้งปวงได้ จึงชื่อว่าญาณวิปผารา-อิทธิ. ฤทธิ์ของท่านพระพากุละ ก็ชื่อว่าญาณวิปผาราอิทธิ. ฤทธิ์ของท่านพระสังกิจจะ ก็ชื่อว่าญาณวิปผาราอิทธิ. ฤทธิ์ของท่านพระภูตปาละ ก็ชื่อว่าญาณวิปผารา-อิทธิ" ดังนี้.

ตตฺถ อายสฺมา ตาว[๒] พากุโล ทหโรว มงฺคลทิวเส นทิยา นฺหาปิยมาโน ธาติยา ปมาเทน โสเต ปติโต. ตเมนํ มจฺโฉ คิลิตฺวา พาราณสีติตฺถํ อคมาสิ. ตตฺร ตํ มจฺฉพนฺโธ คเหตฺวา เสฏฺฐิภริยาย วิกฺกีณิ. สา มจฺเฉ สิเนหํ อุปฺปาเทตฺวา "อหเมว นํ ปจิสฺสามี"ติ ผาเลนฺตี

ใน ๓ ท่านนั้น อันดับแรก ท่านพระ-พากุละ ยังเล็กอยู่นั่นเทียว ในวันมงคลวันหนึ่ง เขาให้อาบน้ำอยู่ที่แม่น้ำ ก็ตกไปในสายน้ำ เพราะความเผอเรอของหญิง-พี่เลี้ยง. ปลาฮุบกลืนท่านแล้วว่ายไปจนถึงท่าน้ำเมืองพาราณสี. คนหาปลาจับปลาตัวนั้นได้ ณ ที่ท่าน้ำนั้น แล้วขายให้แก่

๑ ขุ. ป. ๓๑/๕๙๗.
๒ ฉ. ตาว-สทฺโท น ทิสฺสติ.

มจฺฉกุจฺฉิยา[1] สุวณฺณพิมฺพํ วิย ทารกํ ทิสฺวา "ปุตฺโต เม ลทฺโธ"ติ โสมนสฺสชาตา อโหสิ. อิติ มจฺฉกุจฺฉิยํ อโรคภาโว อายสฺมโต พากุลสฺส ปจฺฉิมภวิกสฺส เตน อตฺตภาเวน ปฏิลภิตพฺพ-อรหตฺตมคฺคญาณานุภาเวน นิพฺพตฺตตฺตา ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ นาม. วตฺถุ ปน วิตฺถาเรน กเถตพฺพํ[2]

ภริยาเศรษฐีคนหนึ่ง. ภริยาเศรษฐีนั้นเกิดความชื่นชมในปลา กล่าวว่า "เราจะต้มมันเองทีเดียว" ดังนี้ เมื่อชำแหละออก เห็นเด็กประพิมพ์ประพายคล้ายทองในท้องปลาเข้า ก็เป็นผู้เกิดความดีใจว่า "เราได้บุตร". ความไม่เจ็บป่วยในท้อง-ปลาดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า ญาณวิปผาราอิทธิ ของท่านพระพากุละ ผู้เป็นปัจฉิมภวิกสัตว์ (สัตว์ผู้มีภพนี้เป็นภพสุดท้าย) เพราะบังเกิดด้วยอานุภาพแห่งอรหัตมรรคญาณที่ท่านจะพึงได้โดยอัตภาพนั้น. แต่น่าจะกล่าวถึงเรื่อง (ของท่าน) โดยพิสดาร.

สงฺกิจฺจตฺเถรสฺส ปน คพฺภคตสฺเสว มาตา กาลมกาสิ. ตสฺสา จิตกํ อาโรเปตฺวา สูเลหิ วิชฺฌิตฺวา ฌาปิยมานาย ทารโก สูลโกฏิยา อกฺขิกูเฏ ปหารํ ลภิตฺวา สทฺทมกาสิ.

ส่วน สำหรับท่านพระสังกิจจเถระ เมื่อยังอยู่ในท้องนั้นเทียว มารดาก็ทำกาล-กิริยา. เมื่อหญิงนั้นถูกเขายกขึ้นเชิงตะกอน ใช้เหล็กแหลมทิ่มแทงเผาอยู่ หารกถูกปลายเหล็กแหลมประหารที่โหนกคิ้ว ก็ส่ง-

---

๑ ฉ. มจฺฉกุจฺฉิยํ.

๒ ปปญฺจสูทนี. ๓/๕๔๗, มโนรถปูรณี. ๑/๓๓๔.

ตโต นํ ทารโก ชีวตีติ โอตาเรตฺวา กุจฺฉึ ผาเลตฺวา ทารกํ อยฺยิกาย อทํสุ. โส ตาย ปฏิชคฺคิโต วุฑฺฒิมนฺวาย ปพฺพชิตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิ[๑] อิติ วุตฺตนเยเนว ทารุจิตกาย อโรคภาโว อายสฺมโต สงฺกิจฺจสฺส ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ นาม.

เสียงร้องขึ้น. เพราะเหตุนั้น พวกสัปเหร่อคิดว่า ทารกยังเป็นอยู่ ดังนี้ จึงยกหญิงนั้นลงมา ผ่าท้อง มอบทารกให้ยายไป. ทารกนั้น ยายนั้นเลี้ยงดูมา ถึงวัยเติบใหญ่แล้วก็บวช ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา. ความไม่เจ็บป่วยบนเชิงตะกอนไม้ฟืน ตามนัยที่ได้กล่าวมา อย่างนี้นั่นเทียว ชื่อว่าญาณวิปผาราอิทธิของท่านสังกิจจะ.

ภูตปาลทารกสฺส ปน ปิตา ราชคเห ทลิทฺทมนุสฺโส. โส ทารุนํ อตฺถาย สกเฏน อฏวึ คนฺตฺวา ทารุภารํ กตฺวา สายํ นครทฺวารสมีปํ ปตฺโต. อถสฺส โคณา ยุคํ โอสฺสชฺชิตฺวา นครํ ปวิสึสุ. โส สกฏมูเล ปุตฺตกํ นิสีทาเปตฺวา โคณานํ อนุปทํ คจฺฉนฺโต นครเมว ปาวิสิ. ตสฺส อนิกฺขนฺตสฺเสว ทฺวารํ ปิทหิตํ[๒] ทารกสฺส วาฬยกฺขานุจริเตปิ

ส่วนสำหรับเด็กน้อยภูตปาละ บิดาเป็นคนยากจนในเมืองราชคฤห์. เขามีความต้องการไม้ฟืน จึงใช้เกวียนเข้าดงไป ขนฟืนหนัก (กลับมา) ถึงที่ใกล้ประตูเมืองในเวลาเย็น. ลำดับนั้น โคของเขา สลัดแอกเข้าเมืองไป. เขาให้บุตรนอนอยู่ที่ใกล้เกวียน แล้วก็ตามรอยเท้าโคไป เข้าเมืองไปเหมือนกัน. เมื่อเขานั้นยังไม่ทันออกมาเลย ประตูก็ปิด. ความไม่เจ็บป่วยตลอดคืน

---

๑ ธมฺมปทฏฺฐกถา. ๔/๑๒๒.

๒ ฉ. ปิหิตํ.

พหินคเร ติยามรตฺตึ อโรคภาโว วุตฺตนเยเนว ญาณวิปฺผาราอิทฺธิ นาม. วตฺถุ[๑] ปน วิตฺถาเรตพฺพํ. (๔)

ทั้ง ๓ ยามที่ภายนอกเมือง แม้มียักษ์ดุร้ายพลุกพล่านอยู่แห่งทารก ชื่อว่า ญาณวิปผารา-อิทธิ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว นั่นเทียว. แต่น่าจะเล่าเรื่องให้พิสดาร. (๔)

๓๗๔. สมาธิโต ปุพฺเพ วา ปจฺฉา วา ตํขเณ วา สมถานุภาวนิพฺพตฺโต วิเสโส สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ. วุตฺตเญหตํ "ปฐมชฺฌาเนน นีวรณานํ ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสมาปตฺติยา อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาย ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ, อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ. อายสฺมโต สญฺชีวสฺส, อายสฺมโต ขาณุโกณฺฑญฺญสฺส, อุตฺตราย อุปาสิกาย, สามาวติยา อุปาสิกาย สมาธิวิปฺผาราอิทฺธี"ติ.[๒]

๓๗๔. คุณวิเศษที่บังเกิด เพราะอานุภาพแห่งสมถะ ในกาลก่อนแต่(การได้)สมาธิก็ดี ในภายหลังก็ดี ในขณะนั้นก็ดี ชื่อว่า สมาธิวิปผาราอิทธิ. ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ว่า "ด้วยปฐมฌาน ย่อมสำเร็จผลคือการละนิวรณ์ทั้งหลายได้ เพราะเหตุนั้น ผลสำเร็จคือการละนิวรณ์ทั้งหลายได้ จึงชื่อว่า สมาธิ-วิปผาราอิทธิ ฯลฯ ด้วยเนวสัญญานาสัญญา-ยตนสมาบัติ ย่อมสำเร็จผล คือการละอากิญจัญญายตนสัญญาได้ เพราะเหตุนั้น ผลสำเร็จคือการละอากิญจัญญายตนะได้ จึงชื่อว่าสมาธิวิปผาราอิทธิ, ฤทธิ์ของท่าน-

[๑] ธมฺมปทฏฺฐกถา. ๗/๑๐๖.
[๒] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๘.

พระสารีบุตร ก็ชื่อว่าสมาธิวิปผาราอิทธิ. ฤทธิ์ของท่านพระสัญชีวะ ก็ชื่อว่าญาณวิปผาราอิทธิ, ฤทธิ์ของท่านพระขาณุโกณฑัญญะ ก็ชื่อว่าสมาธิวิปผาราอิทธิ, ฤทธิ์ของนางอุตตราอุบาสิกา ก็ชื่อว่าสมาธิวิปผาราอิทธิ, ฤทธิ์ของพระนางสามาวดีอุบาสิกา ก็ชื่อว่าสมาธิวิปผาราอิทธิ" ดังนี้.

ตตฺถ ยทา อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส มหาโมคฺคลฺลานตฺเถเรน สทฺธึ กโปตกนฺทราย วิหรโต ชุณฺหาย รตฺติยา นโวโรปิเตหิ เกเสหิ อชฺโฌกาเส นิสินฺนสฺส เอโก ทุฏฺฐยกฺโข สหายเกน ยกฺเขน วาริยมาโนปิ สีเส ปหารํ อทาสิ. ยสฺส เมฆสฺส วิย คชฺชิโต สทฺโท อโหสิ. ตทา เถโร ตสฺส ปหรณสมเย สมาปตฺตึ อปฺเปสิ. อถสฺส เตน ปหาเรน น โกจิ อาพาโธ อโหสิ. อยํ ตสฺสายสฺมโต สมาธิ-

ในบรรดาท่านเหล่านั้น สำหรับท่านพระสารีบุตร ในคราวที่อยู่ ที่กโปตกันทราวิหาร กับท่านพระมหาโมคคัลลานเถระ มีผมปลงใหม่ ๆ นั่งอยู่กลางแจ้งในคืนเดือนหงาย ยักษ์ดุร้ายตนหนึ่ง แม้ถูกยักษ์ผู้เป็นสหายห้ามอยู่(ก็ไม่ฟัง) ทุบตีเอาที่ศีรษะ ซึ่งเป็นการทุบตีที่มีเสียงดังเหมือนเมฆ(ฟ้า)ร้อง. ในสมัยที่ยักษ์นั้นทุบตีเอาครั้งนั้น พระเถระเข้าสมาบัติแนบแน่นอยู่. เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านก็หามีอาพาธอะไร ๆ เพราะการทุบตีนั้นไม่. นี้คือสมาธิวิปผารา-

วิปฺผาราอิทฺธิ. วตฺถุ ปน อุทาเน[๑] อาคตเมว.

อิทธิ ของท่านผู้นั้น. ส่วนเรื่องราว(โดย-พิสดาร)มาแล้วในคัมภีร์อุทานนั้นเทียว.

สญฺชีวตฺเถรํ ปน นิโรธสมาปนฺนํ กาลกโตติ[๒] สลฺลกฺเขตฺวา โคปาลกา[๓] ติณกฏฺฐโคมยานิ สงฺกฑฺฒิตฺวา อคฺคึ อทํสุ. เถรสฺส จีวเร อํสุมตฺตมฺปิ น ฌายิตฺถ. อยมสฺส อนุปุพฺพสมาปตฺติวเสน ปวตฺตสมถานุภาวนิพฺพตฺตตฺตา สมาธิ-วิปฺผาราอิทฺธิ. วตฺถุ ปน สุตฺเต[๔] อาคตเมว.

ส่วน ท่านสัญชีวเถระ กำลังเข้านิโรธอยู่ พวกคนเลี้ยงโคสำคัญว่าตายแล้ว จึงสุมหญ้าไม้แห้งและมูลโค จุดไฟ (เผา). ไฟก็มิได้ไหม้แม้เพียงเส้นด้ายที่จีวร ของพระเถระ. นี้คือ สมาธิวิปผาราอิทธิ เพราะบังเกิดด้วยอานุภาพ แห่งสมถะที่เป็นไปด้วยสามารถแห่งอนุปุพพสมาบัติของท่าน. ส่วนเรื่องราว (โดยพิสดาร) มาแล้วในพระสูตรนั้นเทียว.

ขาณุโกณฺฑญฺญตฺเถโร ปน ปกติยาว สมาปตฺติพหุโล. โส อญฺญตรสฺมึ อรญฺเญ รตฺตึ สมาปตฺตึ อปฺเปตฺวา นิสีทิ. ปญฺจสตา โจรา ภณฺฑกํ เถเนตฺวา

ส่วน พระขาณุโกณฑัญญเถระ เป็นผู้มากด้วย (การเข้า) สมาบัติ ตามปกตินั่นเทียว. พระเถระนั้นนั่งเข้าสมาบัติแนบแน่นอยู่ในตอนกลางคืน ในป่าแห่งหนึ่ง.

---

๑ ขุ. อ. ๒๕/๑๓๑.
๒ ม. กาลงฺกโตติ.
๓ ฉ. โคปาลกาทโย.
๔ ม. มู. ๑๖/๖๐๒, มโนรถปูรณี. ๑/๓๓๔.

คจฺฉนฺตา "อิทานิ อมฺหากํ อนุปทํ[๑] อาคจฺฉนฺตา นตฺถี"ติ วิสฺสมิตุกามา ภณฺฑกํ โอโรปยมานา "ขาณุโก อยนฺ"ติ มญฺญมานา เถรสฺเสว อุปริ สพฺพภณฺฑกานิ ฐเปสุํ. เตสํ วิสฺสมิตฺวา คจฺฉนฺตานํ ปฐมํ ฐปิตภณฺฑสฺส คหณกาเล กาล-ปริจฺเฉทวเสน เถโร วุฏฺฐาสิ. เต เถรสฺส จลนาการํ ทิสฺวา ภีตา วิรวึสุ. เถโร "มา ภายิตฺถ อุปาสกา, ภิกฺขุ อหนฺ"ติ อาห. เต อาคนฺตฺวา วนฺทิตฺวา เถรคเตน ปสาเทน ปพฺพชิตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณึสุ.[๒] อยเมตฺถ ปญฺจหิ ภณฺฑกสเตหิ อชฺโฌตฺถฏสฺส เถรสฺส อาพาธาภาโว สมาธิ-วิปฺผาราอิทฺธิ.

พวกโจร ๕๐๐ ขโมยสิ่งของไป คิดว่า "บัดนี้ ไม่มีคนผู้ตามรอยเท้าพวกเรามา" ดังนี้แล้ว ก็ต้องการหยุดพัก เมื่อจะปลงสิ่งของลง สำคัญ(พระเถระ)ว่า "นี่เป็นตอไม้" ดังนี้ จึงวางสิ่งของทั้งหมดลงบนตัวพระเถระนั่นเทียว. เมื่อพวกโจรเหล่านั้นพักแล้วจะไป ในเวลาที่หยิบสิ่งของที่วางไว้ก่อน พระเถระก็ออก(จากสมาบัติ)ตามที่ได้กำหนดกาลไว้. พวกโจรเหล่านั้นเห็นอาการเคลื่อนไหวของพระเถระแล้ว ก็กลัวร้องขึ้น. พระเถระกล่าวว่า "พวกอุบาสกทั้งหลายอย่าได้กลัวเลย, เราเป็นพระ-ภิกษุ" ดังนี้. พวกโจรเหล่านั้น จึงมาไหว้พระเถระ บวชด้วยความเลื่อมใสอันเป็นไปในพระเถระแล้ว ก็ได้บรรลุพระอรหัตพร้อมทั้งปฏิสัมภิทา. ความไม่มีอาพาธ แห่งพระเถระผู้ถูกสิ่งของ ๕๐๐ อย่าง ทับถมอยู่นี้ ชื่อว่า สมาธิวิปผาราอิทธิ ในที่นี้.

---

[๑] ฉ. อนุปถํ.
[๒] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๙.

อุตฺตรา ปน อุปาสิกา ปุณฺณกเสฏฺฐิสฺส[๑] ธีตา. ตสฺสา สิริมา นาม คณิกา อิสฺสาปกตา ตตฺตเตลกฏาหํ สีเส อาสิญฺจิ. อุตฺตรา ตํขณํเยว เมตฺตํ สมาปชฺชิ. เตลํ โปกฺขรปตฺตโต อุทกพินฺทุ วิย วฏฺฏมานํ อคมาสิ. อยมสฺสา สมาธิวิปฺผาราอิทฺธิ. วตฺถุ[๒] ปน วิตฺถาเรตพฺพํ.

ส่วนว่า นางอุตตราอุบาสิกา เป็นธิดาของปุณณกเศรษฐี. หญิงคณิกาคนหนึ่งชื่อว่าสิริมา ซึ่งถูกความริษยาครอบงำ ได้รดน้ำมันเดือดในกระทะ ไปบนศีรษะของหล่อน. นางอุตตราเข้าเมตตา(สมาบัติ) ในขณะนั้นนั่นเทียว. น้ำมันได้กลิ้งตกไป (ไม่ติดตามตัว) เหมือนหยาดน้ำค้างกลิ้งตกไปจากใบบัว ฉะนั้น. นี้ ชื่อว่า สมาธิ-วิปผาราอิทธิ ของนางอุตตรานั้น. แต่ว่า บัณฑิตควรขยายเรื่องราวให้พิสดาร.

สามาวตี นาม อุเทนสฺส รญฺโญ อคฺคมเหสี. มาคณฺฑิยพฺราหฺมโณ อตฺตโน ธีตาย อคฺคมเหสิฏฺฐานํ ปฏฺฐยมาโน ตสฺสา วีณาย อาสีวิสํ ปกฺขิปาเปตฺวา ราชานํ อาห "มหาราช สามาวตี ตํ มาเรตุกามา วีณาย อาสีวิสํ คเหตฺวา ปริหรตี"ติ. ราชา ตํ ทิสฺวา กุปิโต

ชื่อว่า พระนางสามาวดี เป็นอัคร-มเหสีของพระเจ้าอุเทน. มาคัณฑิยพราหมณ์ปรารถนาตำแหน่งอัครมเหสี แก่ธิดาของตน จึงให้ธิดาของตนนั้นปล่อยงูพิษไว้ใน (ราง) พิณแล้วกราบทูลพระราชาว่า "ข้าแต่มหาราชเจ้า พระนางสามาวดี ต้องการปลงพระชนม์พระองค์ จับงูพิษขังไว้ในพิณ

---

[๑] ฉ. ปุณฺณเสฏฺฐิสฺส.

[๒] ธมฺมปทฏฺฐกถา. ๖/๑๗๐.

สามาวตึ วธิสฺสามีติ ธนุํ อาโรเปตฺวา วิสปีตํ ขุรปฺปํ สนฺนยฺหิ. สามาวตี สปริวารา ราชานํ เมตฺตาย ผริ. ราชา เนว สรํ ขิปิตุํ น โอโรเปตุํ สกฺโกนฺโต เวธมาโน อฏฺฐาสิ. ตโต นํ เทวี อาห "กึ มหาราช กิลมสี"ติ. อาม กิลมามีติ. เตนหิ ธนุํ โอโรเปหีติ. สโร รญฺโญ ปาทมูเลเยว ปติ. ตโต นํ เทวี "มหาราช น อปฺปทุฏฺฐสฺส ปทุสฺสิตพฺพนฺ"ติ โอวทิ? อิติ รญฺโญ สรํ มุญฺจิตุํ อวิสหนภาโว สามาวติยา อุปาสิกาย สมาธิวิปฺผาราอิทฺธีติ. (๕)

พระเจ้าข้า" ดังนี้. พระราชาทอดพระเนตรเห็นงูพิษนั้นแล้ว ก็ทรงพิโรธ ทรงดำริว่า เราจักฆ่านางสามาวดีเสีย ดังนี้ แล้วก็ทรงยกธนูขึ้น สอดลูกธนูอาบยาพิษไว้. พระนางสามาวดี พร้อมทั้งบริวารทรงแผ่เมตตาไปยังพระราชา. พระราชา เมื่อไม่อาจจะทรงยิงลูกศร (ทั้ง)ไม่อาจจะทรงวางคันธนูลงได้ ก็ทรงยืนพระกายสั่นอยู่. เหตุนั้น พระนางจึงทูลว่า "ข้าแต่มหาราชเจ้า พระองค์ทรงลำบากอยู่หรือ พระเจ้าข้า". ตรัสตอบว่า เออ เราลำบากอยู่. ถ้าอย่างนั้นก็ขอพระองค์จงทรงวางธนูลงเถิด. ศรตกลงแทบพระบาทของพระราชาเลยเทียว. ต่อจากนั้นพระนางทรงตักเตือนพระราชาว่า "ข้าแต่มหาราชเจ้า บุคคลไม่พึงประทุษร้าย ต่อผู้ที่มิได้ประทุษร้าย" ดังนี้เป็นต้น. ภาวะที่พระราชาไม่อาจจะทรงปล่อยลูกศรได้ ดังกล่าวมานี้

---

๑ ธมฺมปทฏฺฐกถา. ๒/๑.

ชื่อว่า สมาธิวิปผาราอิทธิ ของพระนางสามาวดีอุบาสิกา. (๕)

๓๗๕. ปฏิกูลาทีสุ อปฺปฏิกูลสญฺญีวิหาราทิกา ปน อริยาอิทฺธิ นาม. ยถาห[๑] "กตมา อริยาอิทฺธิ, อิธ ภิกฺขุ สเจ อากงฺขติ 'ปฏิกูเล อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหเรยฺยนฺ'ติ, อปฺปฏิกูลสญฺญี ตตฺถ วิหรติ ฯเปฯ อุเปกฺขโก ตตฺถ วิหรติ สโต สมฺปชาโน"ติ[๒] อยญฺหิ เจโตวสิปฺปตฺตานํ อริยานํเยว สมฺภวโต อริยาอิทฺธีติ วุจฺจติ.

๓๗๕. ส่วนความเป็นผู้สำคัญ ในสิ่งที่เป็นปฏิกูลเป็นต้น ว่าไม่เป็นปฏิกูลอยู่เป็นต้น ชื่อว่า อริยาอิทธิ. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า "อริยาอิทธิ เป็นไฉน, ภิกษุในพระศาสนานี้หากหวังว่า 'เราพึงเป็นผู้สำคัญในสิ่งที่เป็นปฏิกูล ว่าไม่เป็นปฏิกูลอยู่เถิด' ดังนี้, เธอก็ย่อมเป็นผู้สำคัญในสิ่งที่เป็นปฏิกูลนั้น ว่าไม่เป็นปฏิกูลอยู่ได้ ฯลฯ เป็นผู้วางเฉย มีสติ มีสัมปชัญญะ ในอารมณ์ที่เป็นปฏิกูลนั้นอยู่ได้" ดังนี้. ก็ภาวะนี้ท่านเรียกว่า อริยาอิทธิ เพราะเกิดแก่พระอริยบุคคลทั้งหลาย ผู้บรรลุเจโตวสี (อำนาจจิต) เท่านั้น.

เอตาย หิ สมนฺนาคโต ขีณาสโว ภิกฺขุ ปฏิกูเล อนิฏฺเฐ วตฺถุสฺมึ

เป็นความจริงว่า ภิกษุผู้เป็นพระขีณาสพ ผู้ประกอบพร้อมด้วยอริยาอิทธินี้

---

๑ ก. อยํ สทฺโท น ทิสฺสติ.
๒ ขุ. ป. ๓๑/๕๙๙.

เมตฺตาผรณํ วา ธาตุมนสิการํ วา กโรนฺโต อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ. อปฺปฏิกูเล อิฏฺเฐ วตฺถุสฺมึ อสุภผรณํ วา อนิจฺจนฺติ มนสิการํ วา กโรนฺโต ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ. ตถา ปฏิกูลาปฏิกูเลสุ ตเทว เมตฺตาผรณํ วา ธาตุมนสิการํ วา กโรนฺโต อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ. อปฺปฏิกูลปฏิกูเลสุ จ ตเทว อสุภผรณํ วา อนิจฺจนฺติ มนสิการํ วา กโรนฺโต ปฏิกูลสญฺญี วิหรติ. จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหติ[1] อาทินา นเยน วุตฺตํ ปน ฉฬงฺคุเปกฺขํ ปวตฺตยมาโน ปฏิกูเล จ อปฺปฏิกูเล จ ตทุภยํ อภินิวชฺเชตฺวา อุเปกฺขโก วิหรติ สโต สมฺปชาโน. ปฏิสมฺภิทายํ หิ "กถํ ปฏิกูเล อปฺปฏิกูลสญฺญี วิหรติ. อนิฏฺฐสฺมึ วตฺถุสฺมึ เมตฺตาย วา ผรติ ธาตุโต วา

เมื่อกระทำการแผ่เมตตา หรือการใส่ใจธาตุอยู่ ย่อมเป็นผู้สำคัญในวัตถุที่เป็นปฏิกูล คือไม่น่าปรารถนา ว่าไม่เป็นปฏิกูล อยู่ได้. เมื่อกระทำการแผ่ไปว่าไม่งาม หรือการใส่ใจว่า ไม่เที่ยงอยู่ ก็ย่อมเป็นผู้สำคัญในวัตถุที่ไม่เป็นปฏิกูล คือน่าปรารถนา ว่าเป็นปฏิกูลอยู่ได้. อย่างนั้นเหมือนกัน เมื่อกระ-ทำการแผ่เมตตา หรือว่าการใส่ใจธาตุนั้นนั่นแหละอยู่ ก็ย่อมเป็นผู้สำคัญในวัตถุทั้งที่เป็นปฏิกูล ทั้งที่ไม่เป็นปฏิกูลว่า ไม่เป็นปฏิกูล อยู่ได้. และเมื่อกระทำการแผ่ไปว่าไม่งามหรือการใส่ใจว่า ไม่เที่ยงเป็นต้นอยู่นั้นนั่นแหละ ก็ย่อมเป็นผู้สำคัญในวัตถุ ทั้งที่ไม่เป็นปฏิกูล ทั้งที่เป็นปฏิกูล ว่าเป็นปฏิกูลอยู่ได้. อนึ่งเมื่อทำฉฬังคุเบกขา (ความวางเฉยอันมีองค์ ๖) ที่ตรัสไว้โดยนัยว่า เห็นรูปด้วยตาแล้ว ก็ไม่เป็นผู้ดีใจ ดังนี้เป็น

---

[1] องฺ. ฉกฺก. ๒๒/๓๑๐.

อุปสํหรตี"ติ[๑] อาทินา นเยน อยเมว อตฺโถ วิภตฺโตติ[๒] อิติ[๓] เจโตวสิปฺปตฺตานํ อริยานํเยว สมฺภวโต อริยาอิทฺธีติ วุจฺจติ. (๖)

ต้น ให้เป็นไปอยู่ ละเว้นอาการทั้ง ๒ นั้น (คือทั้งดีใจ ทั้งเสียใจ) ในวัตถุที่เป็นปฏิกูล และที่ไม่เป็นปฏิกูล ก็ชื่อว่าเป็นผู้วางเฉย มีสติ มีสัมปชัญญะ อยู่ได้. จริงอยู่ท่านได้จำแนกความข้อนี้นี่แหละ ไว้ในปฏิสัมภิทามรรคแล้ว โดยนัยว่า "อย่างไรเล่า ภิกษุ ชื่อว่าเป็นผู้สำคัญในสิ่งที่เป็นปฏิกูลว่าไม่เป็นปฏิกูลอยู่. ในวัตถุที่ไม่น่าปรารถนา ภิกษุย่อมแผ่เมตตาไปก็ดี น้อมเข้าไปว่าเป็นธาตุก็ดี" ดังนี้เป็นต้น. ความเป็นผู้สำคัญในสิ่งที่เป็นปฏิกูลเป็นต้น ว่าไม่เป็นปฏิกูลอยู่เป็นต้น ตามประการดังกล่าวมานี้ เรียกว่า อริยาอิทธิ เพราะเกิดแก่พระอริยบุคคลทั้งหลายผู้บรรลุเจโตวสีเท่านั้น. (๖)

๓๗๖. ปกฺขิอาทีนํ ปน เวหาสคมนาทิกา <u>กมฺมวิปากชาอิทฺธิ</u> นาม.

๓๗๖. ส่วนฤทธิ์ มีการไปในอากาศได้เป็นต้น แห่งสัตว์ทั้งหลายมีนกเป็นต้น

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๕๙๙.

๒ ฉ. วิภตฺโต.

๓ ฉ. อยํ.

ยถาห "กมฺมา กมฺมวิปากชาอิทฺธิ. สพฺเพสํ ปกฺขีนํ สพฺเพสํ เทวานํ เอกจฺจานํ มนุสฺสานํ เอกจฺจานํ วินิปาติกานํ อยํ กมฺมวิปากชาอิทฺธี"ติ[๑] เอตฺถ หิ สพฺเพสํ ปกฺขีนํ ฌานํ วา วิปสฺสนํ วา วินาเยว อากาเสน คมนํ. ตถา สพฺเพสํ เทวานํ ปฐมกปฺปิกานญฺจ เอกจฺจานํ มนุสฺสานํ. ตถา ปิยงฺกรมาตา[๒] ยกฺขินี อุตฺตรมาตา ปุสฺสมิตฺตา[๓] ธมฺมคุตฺตาติ เอวมาทีนํ เอกจฺจานํ วินิปาติกานํ อากาเสน คมนํ กมฺมวิปากชาอิทฺธีติ. (๗)

ชื่อว่า กัมมวิปากชาอิทธิ เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า "กัมมวิปากชาอิทธิ เป็นไฉน. ฤทธิ์ของนกทั้งปวง ของเทวดาทั้งปวง ของมนุษย์บางจำพวก ของวินิปาติกะบางจำพวก นี้ชื่อว่า กมฺมวิปากชาอิทฺธิ" ดังนี้. จริงอยู่ ในบรรดาสัตว์เหล่านี้ การไปในอากาศได้โดยเว้นฌาน หรือวิปัสสนาทีเดียว แห่งพวกนกทั้งปวง. การไปในอากาศได้แห่งพวกเทวดาทั้งปวง และแห่งมนุษย์บางจำพวกครั้งปฐมกัป ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. การไปในอากาศได้ แห่งพวกวินิปาติกะบางจำพวก เป็นต้นอย่างนี้ว่า นางปิยังกรมาตายักษิณี นางอุตตรมาตายักษิณี นางปุสสมิตตายักษิณี นางธัมมคุตตายักษิณี ก็อย่างนั้นเหมือนกัน จัดเป็นกัมมวิปากชาอิทธิ. (๗)

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๖๐๐.
[๒] ม. ปิยงฺกุรมาตา.
[๓] ฉ. ผุสฺสมิตฺตา.

๓๖๗. จกฺกวตฺติอาทีนํ เวหาสคมนาทิกา ปน ปุญฺญวโต อิทฺธิ นาม. ยถาห "กตมา ปุญฺญวโต อิทฺธิ. ราชา จกฺกวตฺติ เวหาสํ คจฺฉติ สทฺธึ จตุรงฺคินิยา เสนาย อนฺตมโส อสฺสพนฺธโคพนฺธปุริเส อุปาทาย. โชติกสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ. ชฏิลสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ. โฆสกสฺส[1] คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ. เมณฺฑกสฺส คหปติสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ. ปญฺจนฺนํ มหาปุญฺญานํ ปุญฺญวโต อิทฺธี"ติ[2] สงฺเขปโต ปน ปริปากํ คเต ปุญฺญสมฺภาเร อิชฺฌนกวิเสโส ปุญฺญวโต อิทฺธิ.

๓๖๗. ส่วนฤทธิ์ มีการไปในอากาศได้เป็นต้น แห่งบุคคลผู้มีบุญทั้งหลาย มีพระเจ้าจักรพรรดิเป็นต้น ชื่อว่า ปุญญวโต อิทธิ. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ฤทธิ์ของบุคคลผู้มีบุญ เป็นไฉน? พระเจ้าจักรพรรดิ เสด็จไปในอากาศได้พร้อมทั้งกองทัพ ๔ เหล่า โดยที่สุดจับตั้งแต่คนเลี้ยงม้า คนเลี้ยงโค. ฤทธิ์ของโชติกคฤหบดี ก็ชื่อว่า ปุญญวโต อิทธิ. ฤทธิ์ของชฎิลคฤหบดี ก็ชื่อว่า ปุญญวโต อิทธิ. ฤทธิ์ของโฆสกคฤหบดี ก็ชื่อว่า ปุญญวโต อิทธิ. ฤทธิ์ของเมณฑกคฤหบดี ก็ชื่อว่า ปุญญวโต อิทธิ. ฤทธิ์ของบุคคลผู้มีบุญมาก ๕ คน ชื่อว่า ปุญญวโต อิทธิ" ดังนี้. แต่ว่าโดยสังเขป คุณวิเศษที่สำเร็จในเพราะบุญสมภาร ที่ถึงความสุกงอม ชื่อว่า ปุญญวโต อิทธิ.

---

๑ ฉ. โฆสิตสฺส.
๒ ขุ. ป. ๓๑/๖๐๐.

เอตฺถ จ โชติกสฺส[๑] คหปติสฺส ปฐวึ ภินฺทิตฺวา มณิปาสาโท อุฏฺฐหิ. จตุสฏฺฐิ จ กปฺปรุกฺขาติ อยมสฺส ปุญฺญวโต อิทฺธิ. ชฏิลกสฺส[๑] อสีติหตฺโถ สุวณฺณปพฺพโต นิพฺพตฺติ. โฆสกสฺส[๒] สตฺตฏฺฐาเนสุ มารณตฺถาย อุปกฺกเมกเตปิ อโรคภาโว ปุญฺญวโต อิทฺธิ. เมณฺฑกสฺส[๓] เอกกสิตมตฺเต[๔] ปเทเส สตฺตรตนมยานํ เมณฺฑกานํ ปาตุภาโว ปุญฺญวโต อิทฺธิ. ปญฺจ มหาปุญฺญา นาม เมณฺฑกเสฏฺฐี, ตสฺส ภริยา จนฺทปทุมสิริ, ปุตฺโต ธนญฺชยเสฏฺฐี, สุณิสา สุมนเทวี, ทาโส ปุณฺโณ นามาติ. เตสุ เสฏฺฐิสฺส สีสนฺหาตสฺส อากาสํ อุลฺโลกนกาเล อฑฺฒเตรสโกฏฺฐสหสฺสานิ อากาสโต

ก็ในบรรดาบุคคลเหล่านี้ สำหรับโชติกคฤหบดี ฤทธิ์นี้ คือ ปราสาทแก้ว และต้นกัลปพฤกษ์ ๖๔ ต้น ชำแรกแผ่นดินขึ้นมาตั้งอยู่ ชื่อว่า เป็นปุญญวโต อิทธิ ของท่านผู้นี้. สำหรับ ชฎิลคฤหบดี ก็มีภูเขาทองสูง ๘๐ ศอก บังเกิด (ชื่อว่าเป็นปุญญวโต อิทธิของท่านผู้นี้). สำหรับ โฆสกคฤหบดี ก็มีภาวะที่หาความเจ็บป่วยมิได้ แม้เมื่อผู้อื่นทำความพยายามเพื่อให้ตาย ในสถานที่ ๗ แห่ง จัดเป็นปุญญวโต อิทธิ. สำหรับ เมณฑกคฤหบดี ก็มีความปรากฏแห่งแกะที่สำเร็จด้วยแก้ว ๗ ประการ ในสถานที่ชั่วที่ได้ไถไว้รอยเดียว จัดเป็นปุญญวโต อิทธิ. ชื่อว่าบุคคลผู้มีบุญมาก ๕ คนได้แก่เมณฑกเศรษฐี, นางจันทปทุมสิริ ผู้เป็นภริยาของท่านเศรษฐี

---

๑ ธมฺมปทฏฺฐกถา. ๘/๑๖๒.

๒ ฉ. โฆสิตสฺส.

๓ ธมฺมปทฏฺฐกถา. ๗/๒๙, วิ. มหา. ๕/๑๑๒.

๔ ฉ. เอกกรีสมตฺเต.

รตฺตสาลีนํ ปูเรนฺติ. ภริยาย นาฬิโกทนมตฺตมฺปิ คเหตฺวา สกลชมฺพุทีป-วาสิเก ปริวิสมานาย ภตฺตํ น ขียติ. ปุตฺตสฺส สหสฺสตฺถวิกํ คเหตฺวา สกลชมฺพุทีปวาสิกานมฺปิ เทนฺตสฺส กหาปณา น ขียนฺติ, สุณิสาย เอกํ วีหิตุมฺพํ คเหตฺวา สกลชมฺพุทีปวาสีนมฺปิ ภาชยมานาย ธญฺญํ น ขียติ. ทาสสฺส เอเกน นงฺคเลน กสโต อิโต สตฺต อิโต สตฺตาติ จุทฺทส มคฺคา โหนฺติ. อยํ เนสํ ปุญฺญวโต อิทฺธิ. (๘)

นั้น, ธนญชัยเศรษฐีผู้เป็นบุตร, นางสุมนเทวีผู้เป็นสะใภ้, ทาสชื่อปุณณะ ดังนี้. ในบุคคลทั้ง ๕ นั้น ในคราวที่ท่านเศรษฐีผู้รดหัวอยู่แหงนดูอากาศ ฉางข้าว ๑๒,๕๐๐ ฉางก็เต็มด้วยข้าวสาลีแดงจากอากาศ. เมื่อภริยาถือเอาข้าวสุก แม้เพียงทะนานเดียวเลี้ยงชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นอยู่ ข้าวก็ไม่รู้จักสิ้น. เมื่อบุตรถือเอาถุงเงิน ๑,๐๐๐ กหาปณะ ทำทานแม้แก่ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นอยู่ กหาปณะก็ไม่รู้จักสิ้น, เมื่อสะใภ้ถือเอาข้าวเปลือกตุมพะเดียว แจกแม้ชาวชมพูทวีปทั้งสิ้นอยู่ ข้าวเปลือกก็ไม่รู้จักสิ้น. เมื่อทาสใช้ไถคันเดียวไถไป ก็เกิดเป็น ๑๔ รอยทาง คือ ทางด้านนี้ ๗ รอยทาง ทางด้านนี้อีก ๗ รอยทาง. นี้จัดเป็นปุญญวโต อิทธิของบุคคลเหล่านั้น. (๘)

๓๗๘. วิชฺชาธราทีนํ เวหาส-คมนาทิกา ปน <u>วิชฺชามยาอิทฺธิ</u>. ยถาห "กตมา วิชฺชามยาอิทฺธิ. วิชฺชาธรา

๓๗๘. ส่วนฤทธิ์ มีการไปในอากาศได้เป็นต้น แห่งบุคคลทั้งหลายมีพวกวิทยาธรเป็นต้น ชื่อว่า <u>วิชชามยาอิทธิ</u>. เหมือนอย่าง

วิชฺชํ ปริชปฺปิตฺวา[๑] เวหาสํ คจฺฉนฺติ. อากาเส อนฺตลิกฺเข หตฺถิมฺปิ ทสฺเสนฺติ ฯเปฯ วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทสฺเสนฺตี"ติ.[๒] (๙)

ที่ท่านกล่าวไว้ว่า "วิชชามยาอิทธิ เป็นไฉน. พวกวิทยาธรทั้งหลายย่อมร่ายวิชชาแล้วไปในอากาศได้. ย่อมทำให้ปรากฏเป็นช้างบ้าง ฯลฯ ย่อมทำให้ปรากฏเป็นกระบวนทัพแบบอย่างต่าง ๆ กันบ้าง ในอากาศกลางหาว" ดังนี้. (๙)

๓๗๙. เตน เตน ปน สมฺมาปโยเคน ตสฺส ตสฺส กมฺมสฺส อิชฺฌนํ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ. ยถาห "เนกฺขมฺเมน กามจฺฉนฺทสฺส ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ ฯเปฯ อรหตฺตมคฺเคน สพฺเพสํ กิเลสานํ ปหานฏฺโฐ อิชฺฌตีติ ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธี"ติ.[๒] เอตฺถ จ ปฏิปตฺติสงฺขาตสฺเสว

๓๗๙. ส่วน ความสำเร็จการงานนั้น ๆ เพราะความประกอบชอบนั้น ๆ ชื่อว่า ฤทธิ์ โดยความหมายว่า สำเร็จเพราะความประกอบชอบในกิจนั้น ๆ เป็นปัจจัย. เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ด้วยเนกขัมมะ ย่อมสำเร็จผล คือการละกามฉันท์ได้ เพราะเหตุนั้น ผลสำเร็จ คือการละกามฉันท์ได้ จึงชื่อว่า ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ ฯลฯ ด้วยอรหัตมรรค ย่อมสำเร็จผล คือการละ

---

[๑] ฉ. ปริชปิตฺวา, ม. ปริชปฺเปตฺวา.

[๒] ขุ. ป. ๓๑/๖๐๑.

สมฺมาปโยคสฺส ทีปนวเสน ปุริมปาฬิสทิสาว ปาฬิ อาคตา. อฏฺฐกถายํ ปน สกฏพฺยูหาทิกรณวเสน ยงฺกิญฺจิ สิปฺปกมฺมํ ยงฺกิญฺจิ เวชฺชกมฺมํ ติณฺณํ เวทานํ อุคฺคหณํ ติณฺณํ ปิฏกานํ อุคฺคหณํ อนฺตมโส กสนวปนาทีนิ อุปาทาย ตํ ตํ กมฺมํ กตฺวา นิพฺพตฺตวิเสโส ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธีติ อาคตา. (๑๐)

กิเลสทั้งปวงได้ เพราะเหตุนั้น ผลสำเร็จคือการละกิเลสทั้งปวงได้ จึงชื่อว่า ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิทฺธิ" ดังนี้. ก็พระบาลีที่มาในนิเทศแห่งฤทธิ์ที่ ๑๐ นี้ เป็นเหมือนพระบาลีนิเทศแห่งฤทธิ์ข้อก่อน ๆ นั่นเทียว โดยเกี่ยวกับเป็นคำแสดงความประกอบชอบที่นับว่า เป็นการปฏิบัตินั่นเอง. หว่ามาในอรรถกถาว่า ความ(สามารถ) พิเศษที่บังเกิด เพราะได้กระทำการงานนั้น ๆ โดยเกี่ยวกับการจัดกระบวนทัพ มีกระบวนทัพแบบรูปเกวียนเป็นต้น ศิลปกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง เวชกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง การเรียนไตรเพท การเรียนพระไตรปิฎก โดยต่ำสุดจับตั้งแต่การงานมีการไถนา การหว่านข้าวเป็นต้นไป ชื่อว่า ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ. (๑๐)

อิติ อิมาสุ ทสสุ อิทฺธีสุ อิทฺธิวิธายาติ อิมสฺมึ ปเท อธิฏฺฐานา-

ในบรรดาฤทธิ์ ๑๐ อย่างดังกล่าวมานี้ เฉพาะอธิษฐานาอิทธิเท่านั้น ที่มาใน

อิทฺธิเยว อาคตา. อิมสฺมึ ปนตฺเถ วิกุพฺพนาอิทฺธิมโนมยาอิทฺธิโย[๑] อิจฺฉิตพฺพาเอว.

บทว่า อิทฺธิวิธาย (เพื่ออิทธิวิธะ - การแสดงฤทธิ์)นี้. ก็ในความข้อนี้ วิกุพพนาอิทธิ และมโนมยาอิทธิ ก็จำปรารถนาทีเดียว.

๓๘๐. อิทฺธิวิธายาติ อิทฺธิโกฏฺฐาสาย, อิทฺธิวิกปฺปาย วา. จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมตีติ โส ภิกฺขุ วุตฺตปฺปการวเสน ตสฺมึ จิตฺเต อภิญฺญาปาทกชฺฌาเน ชาเต อิทฺธิวิธาธิคมตฺถาย ปริกมฺมจิตฺตํ อภินีหรติ กสิณารมฺมณโต อปเนตฺวา อิทฺธิวิธาภิมุขํ เปเสติ. อภินินฺนาเมตีติ อธิคนฺตพฺพํ อิทฺธิโปณํ อิทฺธิปพฺภารํ กโรติ. โสติ โส เอวํ กตจิตฺตาภินีหาโร ภิกฺขุ. อเนกวิหิตนฺติ อเนกวิธํ นานปฺปการกํ. อิทฺธิวิธนฺติ อิทฺธิโกฏฺฐาสํ. ปจฺจนุโภตีติ ปจฺจนุภวติ, ผุสติ สจฺฉิกโรติ ปาปุณาตีติ อตฺโถ. อิทานิสฺส อเนกวิหิตภาวํ ทสฺเสนฺโต "เอโกปิ หุตฺวา"ติ อาทิมาห.

๓๘๐. คำว่า เพื่ออิทธิวิธะ คือเพื่อฤทธิ์ส่วนหนึ่ง หรือเพื่อฤทธิ์แบบหนึ่ง. คำว่า ย่อมน้อมจิตไป คือทำให้โน้มไป ความว่า ภิกษุนั้น เมื่อจิตคือฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญานั้น เกิดแล้ว ด้วยสามารถแห่งประการที่ได้กล่าวแล้ว ก็ย่อมน้อมบริกรรมจิตไป, คือพรากเสียจากอารมณ์คือกสิณ ส่งไปเฉพาะหน้าแห่งอิทธิวิธะ เพื่อประโยชน์แก่การบรรลุอิทธิวิธญาณ. คำว่า ทำให้โน้มไป คือทำให้โอนไปสู่ฤทธิ์ที่พึงบรรลุ ให้เงื้อมไปสู่ฤทธิ์ที่พึงบรรลุ. คำว่า ภิกษุนั้น ได้แก่ภิกษุผู้ได้ทำการน้อมจิตไปอย่างนี้ นั้น. บทว่า อเนกวิหิตํ แปลว่า หลายอย่าง คือมีประการต่าง ๆ. คำว่า (ย่อมได้รับ) อิทธิวิธะคือฤทธิ์ส่วนหนึ่ง. บทว่า ปจฺจนุโภติ

---

[๑] ฉ. วิกุพฺพนามโนมยาอิทฺธิโย.

ตตฺถ <u>เอโกปิ</u> <u>หุตฺวาติ</u> อิทฺธิกรณโต ปุพฺเพว[๑] ปกติยา เอโกปิ หุตฺวา. <u>พหุธา</u> <u>โหตีติ</u> พหูนํ สนฺติเก จงฺกมิตุกาโม วา สชฺฌายํ วา กตฺตุกาโม ปญฺหํ วา ปุจฺฉิตุกาโม หุตฺวา สตมฺปิ สหสฺสมฺปิ โหติ. กถํ ปนายเมวํ โหติ. อิทฺธิยา จตสฺโส ภูมิโย จตฺตาโร ปาทา อฏฺฐ ปทานิ โสฬส จ มูลานิ สมฺปาเทตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐหนฺโต.

แก้เป็น ปจฺจนุภวติ (แปลว่า ย่อมได้รับ), ได้แก่ ย่อมสัมผัส ย่อมกระทำให้แจ้ง ความว่า ย่อมบรรลุ. บัดนี้ เมื่อทรงประสงค์แสดงภาวะที่อิทธิวิธะนั้น มีหลายอย่าง จึงตรัสว่า "แม้เป็นคนเดียว ก็แปลงเป็นหลายคนได้" ดังนี้เป็นต้น. ในคำนั้น คำว่า <u>แม้เป็นคนเดียว</u> ความว่า แม้เป็นคนเดียวตามปกติก่อนการแสดงฤทธิ์. คำว่า <u>ก็แปลงเป็นหลายคนได้</u> ความว่า เป็นผู้ใคร่จะจงกรมก็ดี ใคร่จะทำการสาธยายก็ดี ใคร่จะถามปัญหาก็ดี ในที่ใกล้ภิกษุหลายรูป ก็แปลง (ตน) เป็น ๑๐๐ คนบ้าง ๑,๐๐๐ คนบ้าง. ถามว่า ก็ภิกษุรูปนี้ ย่อมเป็น(หลายคน) อย่างนี้ได้อย่างไร. ตอบว่า ภิกษุ เมื่อทำภูมิ ๔ บาท ๔ บท ๘ และมูล ๑๖ แห่งฤทธิ์ให้สำเร็จ อธิษฐานด้วยญาณ ก็ย่อมเป็นอย่างนี้ได้.

---

๑ ฉ. ปุพฺเพ.

๓๘๑. ตตฺถ จตสฺโส ภูมิโยติ จตฺตาริ ฌานานิ เวทิตพฺพานิ. วุตฺตเญหตํ ธมฺมเสนาปตินา "อิทฺธิยา กตมา จตสฺโส ภูมิโย ? วิเวกชภูมิ ปฐมชฺฌานํ. ปีติสุขภูมิ ทุติยชฺฌานํ. อุเปกฺขาสุขภูมิ ตติยชฺฌานํ. อทุกฺขมสุขภูมิ จตุตฺถชฺฌานํ. อิทฺธิยา อิมา จตสฺโส ภูมิโย อิทฺธิลาภาย อิทฺธิปฏิลาภาย อิทฺธิวิกุพฺพนตาย อิทฺธิวิสวิตาย อิทฺธิวสิตาย อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺตี"ติ[๑] เอตฺถ จ ปุริมานิ ตีณิ ฌานานิ ยสฺมา ปีติผรเณน จ สุขผรเณน จ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา ลหุมุทุกมฺมญฺญกาโย หุตฺวา[๒] อิทฺธึ ปาปุณาติ, ตสฺมา อิมินา ปริยาเยน อิทฺธิลาภาย สํวตฺตนโต สมฺภารภูมิโยติ เวทิตพฺพานิ. จตุตฺถํ ปน อิทฺธิลาภาย ปกติภูมิเยว.

๓๘๑. ในคำว่า ภูมิ ๔ เป็นต้นนั้น พึงทราบว่า ฌาน ๔ ชื่อว่า ภูมิ ๔. ข้อนี้ก็สมจริง ตามที่ท่านพระธรรมเสนาบดีกล่าวไว้ว่า "ภูมิ ๔ แห่งฤทธิ์เป็นไฉน ? ได้แก่ปฐมฌานซึ่งเป็นวิเวกชภูมิ (ภูมิที่เกิดแต่วิเวก). ทุติยฌานซึ่งเป็นปีติสุขภูมิ (ภูมิมีปีติและสุข). ตติยฌานซึ่งเป็นอุเบกขาสุขภูมิ (ภูมิที่มีอุเบกขาอยู่เป็นสุข). จตุตถฌานซึ่งเป็นอทุกขมสุขภูมิ (ภูมิที่ไม่มีทุกข์ไม่มีสุข). ภูมิ ๔ แห่งฤทธิ์เหล่านี้ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการได้ฤทธิ์ เพื่อการได้บ่อย ๆ ซึ่งฤทธิ์ เพื่อการกระทำฤทธิ์ได้เป็นต่าง ๆ เพื่อการประสบอานิสงส์ต่าง ๆ กันแห่งฤทธิ์ เพื่อความเป็นวสีแห่งฤทธิ์ เพื่อความแกล้วกล้าแห่งฤทธิ์"ดังนี้. อนึ่งในบรรดาฌานเหล่านี้ เพราะเหตุที่พระโยคีก้าวลงสู่สุขสัญญา และลหุสัญญาได้ เพราะความแผ่ไปแห่งปีติ และเพราะความแผ่ไปแห่งสุข เป็นผู้มีกายเบา

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๘๙.

[๒] ฉ. อยํ ปาโร น ทิสฺสติ.

อ่อน ควรแก่การงานแล้วก็บรรลุฤทธิ์ได้, ฉะนั้น จึงพึงทราบว่าฌาน ๓ ข้างต้น เป็นสัมภารภูมิ เพราะเป็นไปเพื่อการได้ฤทธิ์ โดยปริยายนี้. ส่วนฌานที่ ๔ เป็นปกติภูมิ เพื่อการได้ฤทธิ์แน่เทียว.

๓๘๒. จตฺตาโร ปาทาติ จตฺตาโร อิทฺธิปาทา เวทิตพฺพา. วุตฺตเญหตํ "อิทฺธิยา กตเม จตฺตาโร ปาทา. อิธ ภิกฺขุ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ. วีริยจิตฺตวีมํสาสมาธิปธานสงฺขารสมนฺนาคตํ อิทฺธิปาทํ ภาเวติ. อิทฺธิยา อิเม จตฺตาโร ปาทา อิทฺธิลาภาย ฯเปฯ อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺตี"ติ[๑] เอตฺถ จ ฉนฺทเหตุโก ฉนฺทาธิโก วา สมาธิ ฉนฺทสมาธิ. กตฺตุกมฺยตาฉนฺทํ อธิปตึ กริตฺวา ปฏิลทฺธสมาธิสฺเสตํ อธิวจนํ. ปธานภูตา สงฺขารา ปธานสงฺขารา. จตุกิจฺจสาธกสฺส

๓๘๒. พึงทราบว่าอิทธิบาท ๔ ชื่อว่า บาท ๔. ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "บาท ๔ แห่งฤทธิ์เป็นไฉน. ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมเจริญอิทธิบาท อันถึงพร้อมด้วยฉันทสมาธิ และปธานสังขาร. ย่อมเจริญอิทธิบาท อันถึงพร้อมด้วยวิริยสมาธิและปธานสังขาร. ย่อมเจริญอิทธิบาท อันถึงพร้อมด้วยจิตตสมาธิ และปธานสังขาร ย่อมเจริญอิทธิบาท อันถึงพร้อมด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร. บาท ๔ แห่งฤทธิ์เหล่านี้ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการได้ฤทธิ์ ฯลฯ เพื่อความแกล้วกล้าแห่งฤทธิ์" ดังนี้. ก็ในพระบาลีนี้ สมาธิที่มีฉันทะเป็นเหตุ หรือ

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๘๙.

นายแพทย์เดชา อนันตกูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

สมฺมปฺปธานวีริยสฺเสตํ อธิวจนํ. สมนฺนาคตนฺติ ฉนฺทสมาธินา จ ปธานสงฺขาเรหิ จ อุเปตํ. อิทฺธิปาทนฺติ นิปฺผตฺติปริยาเยน วา อิชฺฌนฏฺเฐน อิทฺธิ[1] อิชฺฌนฺติ เอตาย สตฺตา อิทฺธา วุทฺธา อุกฺกํสคตา โหนฺตีติ อิมินา วา ปริยาเยน อิทฺธีติ สงฺขํ คตานํ อภิญฺญาจิตฺตสมฺปยุตฺตานํ ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขารานํ อธิฏฺฐานฏฺเฐน ปาทภูตํ เสสจิตฺตเจตสิกราสินฺติ อตฺโถ. วุตฺตเญฺหตํ "อิทฺธิปาโทติ ตถาภูตสฺส เวทนากฺขนฺโธ ฯเปฯ วิญฺญาณกฺขนฺโธ"ติ.[2]

ว่ามีฉันทะยิ่ง ชื่อว่า ฉันทสมาธิ. คำว่า ฉันทสมาธินี้ เป็นชื่อเรียกสมาธิที่ได้มาเพราะกระทำกัตตุกัมยตาฉันทะ (ฉันทะคือความต้องการจะทำ)ให้เป็นใหญ่. สังขารที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปธานสังขาร. คำว่า ปธานสังขารนี้ เป็นชื่อเรียกความเพียรคือสัมมัปธาน ที่ให้สำเร็จกิจ ๔. คำว่า ถึงพร้อม คือเข้าถึงแล้วด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร. คำว่า อิทธิบาท ความว่า กองแห่งจิตและเจตสิกที่เหลือ อันเป็นบาทโดยความหมายว่า เป็นที่ตั้งแห่งฉันทสมาธิและปธานสังขาร อันสัมปยุตกับอภิญญาจิตซึ่งถึงความนับว่าเป็นอิทธิ โดยความหมายว่าสำเร็จโดยปริยาย (อธิบาย)ว่าบังเกิด หรือโดยปริยายนี้ว่า เป็นเหตุให้สัตว์ทั้งหลายเจริญ คือเป็นผู้รุ่งเรือง งอกงามถึงความสูงส่ง. ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "คำว่า อิทธิบาท ได้แก่เวทนาขันธ์ ฯลฯ

---

[1] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.
[2] อภิ. วิ. ๓๕/๒๙๔.

วิญญาณขันธ์ ของบุคคลผู้เป็นอย่างนั้น" ดังนี้.

อถวา ปชฺชเต อเนนาติ ปาโท. ปาปุณียตีติ อตฺโถ. อิทฺธิยา ปาโท อิทฺธิปาโท. ฉนฺทาทีนเมตํ อธิวจนํ. ยถาห "ฉนฺทํ เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ, อยํ วุจฺจติ ฉนฺทสมาธิ. โส อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ ฯเปฯ ปทหติ, อิเม วุจฺจนฺติ ปธานสงฺขารา. อิติ อยญฺจ ฉนฺโท อยญฺจ ฉนฺทสมาธิ อิเม จ ปธานสงฺขารา, อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว ฉนฺทสมาธิปธานสงฺขาร-สมนฺนาคโต อิทฺธิปาโท"ติ[๑] เอวํ เสสิทฺธิปาเทสุปิ อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าบาท เพราะอรรถว่า เป็นเหตุที่บุคคลย่อมถึง. ความว่า เป็นเหตุที่บุคคลย่อมบรรลุ. บาทแห่งอิทธิ(ความสำเร็จ) ชื่อว่าอิทธิบาท. คำว่า อิทธิบาทนี้ เป็นชื่อเรียกธรรมทั้งหลาย มีฉันทะเป็นต้น. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าหากภิกษุอาศัยฉันทะแล้วได้สมาธิ, ได้เอกัคตาแห่งจิตไซร้, สมาธินี้เรียกว่าฉันทสมาธิ. ภิกษุนั้นย่อมทำฉันทะให้เกิด ฯลฯ ย่อมบากบั่น เพื่อความเกิดขึ้นไม่ได้แห่งอกุศลธรรมทั้งหลายอันชั่วช้า ที่ยังไม่เกิดขึ้น ฯลฯ, สังขาร (ความเพียร) เหล่านี้ เรียกว่าปธานสังขาร. ฉันทะนี้ด้วย ฉันทสมาธินี้ด้วย ปธานสังขารเหล่านี้ด้วย ดังกล่าวมานี้, ดูกรภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า

---

[๑] สํ. มหา. ๑๙/๓๔๕.

อิทธิบาท ที่ถึงพร้อมด้วยฉันทสมาธิและปธานสังขาร" ดังนี้. แม้ในอิทธิบาทที่เหลือ บัณฑิตก็พึงทราบความ ตามนัยดังกล่าวมานี้เถิด.

๓๘๓. อฏฺฐ ปทานีติ ฉนฺทาทีนิ อฏฺฐ ปทานิ เวทิตพฺพานิ. วุตฺตเญหตํ "อิทฺธิยา กตมานิ อฏฺฐ ปทานิ. ฉนฺทํ เจ ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ, ฉนฺโท น สมาธิ, สมาธิ น ฉนฺโท. อญฺโญ ฉนฺโท. อญฺโญ สมาธิ. วีริยํ เจ ภิกฺขุ... จิตฺตํ เจ ภิกฺขุ... วีมํสํ เจ ภิกฺขุ นิสฺสาย ลภติ สมาธึ, ลภติ จิตฺตสฺเสกคฺคตํ. วีมํสา น สมาธิ, สมาธิ น วีมํสา. อญฺญา วีมํสา. อญฺโญ สมาธิ. อิทฺธิยา อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ อิทฺธิลาภาย ฯเปฯ อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺตี"ติ[๑] เอตฺถ หิ อิทฺธึ อุปฺปาเทตุกมฺยตาฉนฺโท สมาธินา

๓๘๓. พึงทราบว่า บท ๘ มีฉันทะเป็นต้น ชื่อว่า บท ๘. ข้อนี้สมจริง ดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "บท ๘ แห่งฤทธิ์เป็นไฉน. ถ้าหากว่าภิกษุ อาศัยฉันทะ แล้วได้สมาธิ, ได้เอกัคตาแห่งจิตไซร้, ฉันทะมิใช่สมาธิ, สมาธิก็มิใช่ฉันทะ. ฉันทะเป็นอย่างหนึ่ง. สมาธิก็เป็นอย่างหนึ่ง. ถ้าหากภิกษุอาศัยวิริยะ... ถ้าหากภิกษุอาศัยจิต... ถ้าหากภิกษุอาศัยวิมังสาแล้วได้สมาธิ, ได้เอกัคตาแห่งจิตไซร้. วิมังสามิใช่สมาธิ, สมาธิก็มิใช่วิมังสา. วิมังสาเป็นอย่างหนึ่ง. สมาธิก็เป็นอย่างหนึ่ง. บท ๘ แห่งฤทธิ์เหล่านี้ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการได้มาซึ่งฤทธิ์ ฯลฯ เพื่อความแกล้วกล้าแห่งฤทธิ์" ดังนี้. ก็ใน

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๐.

เอกโต นิยุตฺโตว อิทฺธิลาภาย สํวตฺตติ. ตถา วีริยาทโย. ตสฺมา อิมานิ อฏฺฐ ปทานิ วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิ.

พระบาลีนี้ ฉันทะคือความต้องการที่จะทำฤทธิ์ให้เกิดขึ้น ซึ่งประกอบพร้อมกันกับสมาธินั่นเทียว ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการได้ฤทธิ์. ธรรมทั้งหลายมีวิริยะเป็นต้น ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. เพราะฉะนั้น จึงพึงทราบว่า ท่านเรียกบท ๘ (มีบทว่าฉันทะไม่ใช่สมาธิเป็นต้น) เหล่านี้ ว่าบท ๘.

๓๘๔. โสฬส มูลานีติ โสฬสหิ อากาเรหิ อเนญฺชตา จิตฺตสฺส เวทิตพฺพา. วุตฺตเญฺหตํ "อิทฺธิยา กติ มูลานิ. โสฬส มูลานิ อโนนตํ[๑] จิตฺตํ โกสชฺเชน[๒] น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, อนุนฺนตํ[๓] จิตฺตํ อุทฺธจฺเจน[๔] น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, อนภินตํ จิตฺตํ ราเคน[๕] น อิญฺชตีติ

๓๘๔. พึงทราบว่า ภาวะที่จิตไม่หวั่นไหว โดยอาการ ๑๖ ชื่อว่ามูล ๑๖. ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า "ฤทธิ์มีมูลเท่าไร. มีมูล ๑๖ คือจิตที่ไม่หย่อนลง (ไม่ย่อหย่อน) ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะโกสัชชะ, จิตที่ไม่ยืดขึ้น (ไม่ฟุ้งซ่าน) ชื่อว่าอาเนญชะ

---

[๑] อิ. ม. อโนณตํ.

[๒] ฉ. โกสชฺเช.

[๓] อิ. ม. อนุณฺณตํ.

[๔] ฉ. อุทฺธจฺเจ.

[๕] ฉ. ราเค.

อาเนญฺชํ, อนุปนตํ[๑] จิตฺตํ พฺยาปาเทน[๒] น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, อนิสฺสิตํ จิตฺตํ ทิฏฺฐิยา น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, อปฺปฏิพทฺธํ จิตฺตํ ฉนฺทราเคน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, วิปฺปมุตฺตํ จิตฺตํ กามราเคน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, วิสํยุตฺตํ จิตฺตํ กิเลเสน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, วิมริยาทิกตํ จิตฺตํ กิเลสมริยาเทน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, เอกตฺตคตํ จิตฺตํ นานตฺตกิเลเสน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, สทฺธาย ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อสฺสทฺธิเยน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, วีริเยน ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ โกสชฺเชน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, สติยา ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ ปมาเทน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, สมาธินา ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อุทฺธจฺเจน น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, ปญฺญาย ปริคฺคหิตํ จิตฺตํ อวิชฺชาย น อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, โอภาสคตํ จิตฺตํ อวิชฺชนฺธกาเรน น

เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะอุทธัจจะ, จิตที่ไม่โอบรัด ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะราคะ, จิตที่ไม่เหยียดออก ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะพยาบาท, จิตที่ไม่อาศัย ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะทิฐิ, จิตที่ไม่ติดพัน ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะฉันทราคะ, จิตที่หลุดพ้น ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะกามราคะ, จิตที่ว่างเว้น ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะกิเลส, จิตที่กระทำให้ไม่มีเขตแดน ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่น–ไหวเพราะเขตแดนคือกิเลส, จิตที่เข้าถึงความมีอารมณ์เดียว ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะกิเลสอันมีสภาวะต่าง ๆ, จิตที่ศรัทธาครอบครอง

---

๑ ฉ. อนปนตํ.

๒ ฉ. พฺยาปาเท.

อิญฺชตีติ อาเนญฺชํ, อิทฺธิยา อิมานิ โสฬส มูลานิ อิทฺธิลาภาย ฯเปฯ อิทฺธิเวสารชฺชาย สํวตฺตนฺตี"ติ?

แล้ว ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหว เพราะความเป็นผู้ไม่มีศรัทธา, จิตที่วิริยะครอบครองแล้ว ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่าไม่หวั่นไหวเพราะโกสัชชะ, จิตที่สติครอบครองแล้ว ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความประมาท, จิตที่สมาธิครอบครองแล้ว ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะอุทธัจจะ, จิตที่ปัญญาครอบครองแล้ว ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะอวิชชา, จิตที่ถึงความสว่างแล้ว ชื่อว่าอาเนญชะ เพราะอรรถว่า ไม่หวั่นไหวเพราะความมืด คืออวิชชา, มูล ๑๖ แห่งฤทธิ์เหล่านี้ ย่อมเป็นไปพร้อมเพื่อการได้ฤทธิ์ ฯลฯ เพื่อความแกล้วกล้าแห่งฤทธิ์" ดังนี้.

กามญฺจ เอส อตฺโถ เอวํ สมาหิเต จิตฺเตติอาทินาปิ สิทฺโธเยว.

ก็ความข้อนี้ เป็นอันสำเร็จแล้ว แม้ด้วยคำว่า เอวํ สมาหิเต จิตฺเต (ครั้นเมื่อ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๐.

ปฐมชฺฌานาทีนิ ปน อิทฺธิยา ภูมิปาทปทมูลภาวทสฺสนตฺถํ ปุน วุตฺโต. ปุริโม จ สุตฺเตสุ อาคตนโย. อยํ ปฏิสมฺภิทายํ. อิติ อุภยตฺถ อสมฺโมหตฺถมฺปิ ปุน วุตฺโต.

จิตตั้งมั่นอย่างนี้แล้ว) ดังนี้เป็นต้น ก็จริง. ถึงกระนั้น ท่านก็กล่าวความหมายแห่งปฐมฌานเป็นต้นไว้อีก เพื่อแสดงความเป็นภูมิ บาท บท และมูล แห่งฤทธิ์. ก็นัยก่อนเป็นนัยที่มาในพระสูตรทั้งหลาย. นัยนี้เป็นนัยที่มาในปกรณ์ปฏิสัมภิทามรรค. เพราะเหตุดังกล่าวมานี้ ท่านจึงกล่าวไว้อีก แม้เพื่อความไม่หลงในนัยทั้ง ๒.

๓๘๕. ญาเณน อธิฏฺฐหนฺโตติ สฺวายํ เจเต[1] อิทฺธิยา ภูมิปาทปทมูลภูเต ธมฺเม สมฺปาเทตฺวา อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สเจ สตํ อิจฺฉติ "สตํ โหมิ สตํ โหมี"ติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิฏฺฐาติ, อธิฏฺฐานจิตฺเตน สเหว สตํ โหติ. สหสฺสาทีสุปิ เอเสว นโย. สเจ เอวํ น อิชฺฌติ ปุน ปริกมฺมํ กตฺวา ทุติยมฺปิ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย

๓๘๕. คำว่า อธิษฐานด้วยญาณ ความว่า ก็พระโยคีผู้นั้น ยังธรรมทั้งหลายอันเป็นภูมิ บาท บท และมูลแห่งฤทธิ์เหล่านี้ให้ถึงพร้อมแล้ว ก็เข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาแล้วออก ถ้าหากต้องการเป็น ๑๐๐ คน ก็กระทำบริกรรมว่า "ขอเราจงเป็น ๑๐๐ คนเถิด ขอเราจงเป็น ๑๐๐ คนเถิด" ดังนี้ เข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาอีกครั้งออกแล้วจึงอธิษฐาน, ก็จะ(กลาย)เป็น ๑๐๐ คน พร้อมกับจิตที่อธิษฐานนั้นเทียว.

---

[1] ฉ. สฺวายเมเต.

อธิฏฺฐาตพฺพํ. สํยุตฺตฏฺฐกถายํ หิ "เอกวารํ ทฺวิวารํ สมาปชฺชิตุํ วฏฺฏตี"ติ วุตฺตํ. ตตฺถ ปาทกชฺฌานจิตฺตํ นิมิตฺตารมฺมณํ. ปริกมฺมจิตฺตานิ สตารมฺมณานิ วา สหสฺสารมฺมณานิ วา, ตานิ จ โข วณฺณวเสน, โน ปณฺณตฺติวเสน. อธิฏฺฐานจิตฺตมฺปิ ตเถว สตารมฺมณํ วา สหสฺสารมฺมณํ วา. ตํ ปุพฺเพ วุตฺตํ อปฺปนาจิตฺตมิว โคตฺรภุอนนฺตรํ เอกเมว อุปฺปชฺชติ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานิกํ.

แม้ใน(การเป็น) ๑,๐๐๐ คนเป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ.. ถ้าหากว่า จะสำเร็จโดยประการอย่างนี้มิได้ไซร้ เธอก็พึงกระทำบริกรรมอีกครั้ง เข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา แล้วออกมาอธิษฐานแม้เป็นครั้งที่ ๒. จริงอยู่ ในอรรถกถาสังยุตนิกาย กล่าวไว้ว่า "การที่จะเข้าหนึ่งวาระ สองวาระ ก็ควร" ดังนี้. ในการอธิษฐานนั้น ฌานจิตที่เป็นบาท มีนิมิตเป็นอารมณ์. บริกรรมจิตมีคน ๑๐๐ คนเป็นอารมณ์บ้าง มีคน ๑,๐๐๐ คนเป็นอารมณ์บ้าง, ก็อารมณ์เหล่านั้นแล ย่อมปรากฏโดยเกี่ยวกับเป็นรูปพรรณ, มิใช่โดยเกี่ยวกับเป็นบัญญัติ. แม้อธิษฐานจิตก็มีคนร้อยคนเป็นอารมณ์บ้าง มีคนพันคนเป็นอารมณ์บ้าง อย่างนั้นเหมือนกัน. อธิษฐานจิตนั้นเกิดขึ้นเป็นขณะเดียวเท่านั้น ในลำดับแห่งโคตรภูจิตเช่นเดียวกับอัปปนาจิต ที่ได้กล่าวในตอนต้น เป็นจิตชั้นรูปาวจรจตุตถฌาน.

๓๘๖. ยมฺปิ หิ[1] ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตํ "ปกติยา เอโก พหุกํ อาวชฺชติ สตํ วา สหสฺสํ วา สตสหสฺสํ วา, อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ 'พหุโก โหมี'ติ, พหุโก โหติ, ยถา อายสฺมา จุลฺลปนฺถโก"ติ[2] ตตฺราปิ อาวชฺชตีติ ปริกมฺมวเสเนว วุตฺตํ. อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาตีติ อภิญฺญาญาณวเสน วุตฺตํ. ตสฺมา พหุกํ อาวชฺชติ, ตโต เตสํ[3] ปริกมฺมจิตฺตานํ อวสาเน สมาปชฺชติ, สมาปตฺติโต วุฏฺฐหิตฺวา ปุน พหุโก โหมีติ อาวชฺชิตฺวา ตโต ปรํ ปวตฺตานํ ติณฺณํ จตุนฺนํ วา ปุพฺพภาคจิตฺตานํ อนนฺตรา อุปฺปนฺเนน สนฺนิฏฺฐาปนวเสน อธิฏฺฐานนฺติ ลทฺธนาเมน เอเกเนว อภิญฺญาญาเณน อธิฏฺฐาตีติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

๓๘๖. ก็คำที่ท่านพระสารีบุตรเถระกล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า "ภิกษุเป็นคนเดียว ตามปกติ ก็นึกให้เป็นหลายคน คือ นึกให้เป็น ๑๐๐ คนบ้าง ๑,๐๐๐ คนบ้าง ๑๐๐,๐๐๐ คนบ้าง, ครั้นนึกแล้วก็อธิษฐานด้วยญาณว่า 'ขอเราจงเป็นหลายคนเถิด' ดังนี้ ก็จะ(กลาย)เป็นหลายคนได้ เหมือนอย่างท่านจุลปันถก ฉะนั้น" ดังนี้ แม้ใด. แม้ในปฏิสัมภิทามรรคนั้น บทว่า อาวชฺชติ (นึก) ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นบริกรรมนั่นเอง. คำว่า ครั้นนึกแล้ว ก็อธิษฐานด้วยญาณ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับเป็นอภิญญาญาณ. เพราะฉะนั้น ในปาฐะปฏิสัมภิทามรรคนี้ บัณฑิตพึงเห็นอรรถาธิบาย อย่างนี้ว่า ภิกษุย่อมนึกให้เป็นหลายคน, ต่อจากนั้น ในที่สุดแห่งบริกรรมจิตเหล่านั้น ก็เข้าสมาบัติ, ออกจากสมาบัติแล้ว ก็นึกว่า ขอ

[1] ฉ. หิ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

[2] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๒, ฉ. จูฬปนฺถโก.

[3] ฉ. เตสมฺปิ.

เราจงเป็นหลายคนเถิด ดังนี้อีกครั้งหนึ่ง แล้วจึงอธิษฐานด้วยอภิญญาญาณ อันมีขณะเดียวเท่านั้น อันเกิดขึ้นในลำดับแห่งจิตอันเป็นส่วนเบื้องต้น ที่เป็นไปถัดไปจากการนึกนั้น ๓ หรือ ๔ ขณะ อันได้ชื่อว่าอธิษฐาน ก็โดยเกี่ยวกับเป็นการทำให้สำเร็จได้ดังนี้เถิด.

ยํ ปน วุตฺตํ "ยถา อายสฺมา จุลฺลปนฺถโก"ติ, ตํ พหุธาภาวสฺส กายสกฺขิทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. ตํ ปน วตฺถุนา ทีเปตพฺพํ. เต กิร เทฺว ภาตโร ปนฺเถ ชาตตฺตา ปนฺถกาติ นามํ ลภึสุ. เตสํ เชฏฺโฐ มหาปนฺถโก, โส ปพฺพชิตฺวา สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิ. อรหา หุตฺวา จุลฺลปนฺถกํ ปพฺพาเชตฺวา :

ส่วนคำที่ท่านกล่าวไว้ว่า "เหมือนอย่างท่านจุลปันถก" ดังนี้ใด, ท่านกล่าวคำนั้นไว้ เพื่อแสดงกายสักขี (เรื่องที่เป็นประจักษ์พยาน) แห่งความทำให้เป็นหลายคนได้. ก็คำนั้นพึงแสดงได้ด้วยเรื่อง. มีเรื่องว่า พี่น้อง ๒ คนนั้นได้ชื่อว่า ปันถก เพราะเกิดที่หางเดิน. ท่านทั้ง ๒ นั้น ท่านผู้เป็นพี่ ชื่อว่ามหาปันถก, ท่านบวชแล้วก็ได้บรรลุพระอรหัต พร้อมทั้งปฏิสัมภิทาญาณทั้งหลาย. พอเป็นพระอรหันต์แล้ว ก็ให้(น้องชายชื่อว่า)จุลปันถกบวช แล้วได้มอบคาถานี้(เพื่อให้ท่อง)ว่า :

ปทุมํ[๑] ยถา โกกนทํ[๒] สุคนฺธํ ปาโต สิยา ผุลฺลมวีตคนฺธํ องฺคีรสํ ปสฺส วิโรจมานํ ตปนฺตมาทิจฺจมิวนฺตลิกฺเขติ[๓]	ขอท่านจงชมพระอังคีรสเจ้า ผู้ทรงมีกลิ่นหอม ผู้เป็นดุจพระอาทิตย์ ที่ส่องแสงอยู่ในกลางหาว เหมือนอย่างดอกปทุมโกกนุท ที่บานแต่เช้าก็ยังไม่หมดกลิ่น รุ่ง-เรืองอยู่ฉะนั้นเถิด.

อิมํ คาถมาหาสิ. โส ตํ จตูหิ มาเสหิ ปคุณํ กาตุํ นาสกฺขิ. อถ นํ เถโร "อภพฺโพ ตฺวํ สาสเน"ติ วิหารโต นีหริ. ตสฺมึ จ กาเล เถโร ภตฺตุทฺเทสโก โหติ. ชีวโก เถรํ อุปสงฺกมิตฺวา "เสฺว ภนฺเต ภควตา สทฺธึ ปญฺจ ภิกฺขุสตานิ คเหตฺวา อมฺหากํ เคเห ภิกฺขํ คณฺหถา"ติ อาห. เถโรปิ "ฐเปตฺวา จุลฺลปนฺถกํ เสสานํ อธิวาเสมี"ติ อธิวาเสสิ.	พระจุลปันถกนั้น ใช้เวลา ๔ เดือน ก็ไม่อาจทำคาถานั้นให้คล่องแคล่วได้. เมื่อเป็นเช่นนั้น พระเถระ(ผู้พี่ชาย) จึงกล่าวว่า "เธอเป็นคนอาภัพในพระศาสนา" ดังนี้แล้วก็ขับเธอออกไปจากวิหาร. ก็ในเวลานั้น พระเถระเป็นภัตตุเทสก์. หมอชีวกได้เข้าไปหาพระเถระกล่าว(นิมนต์)ว่า "ท่าน-ผู้เจริญ พรุ่งนี้ท่านจงพาภิกษุจำนวน ๕๐๐ พร้อมทั้งพระผู้มีพระภาค รับภิกษาที่เรือนของข้าพเจ้าเถิด" ดังนี้. ฝ่ายพระเถระ

---

[๑] ฉ. ปทุมํ.

[๒] ก. โกกนุทํ.

[๓] องฺ. ปญฺจก. ๒๒/๒๖๖.

ก็ยอมรับ(นิมนต์) กล่าวว่า "อาตมา รับนิมนต์สำหรับพระภิกษุที่เหลือ ยกเว้นพระจุลปันถก" ดังนี้.

จุลฺลปนฺถโก ทฺวารโกฏฺฐเก ฐตฺวา โรทติ. ภควา ทิพฺพจกฺขุนา ทิสฺวา ตํ อุปสงฺกมิตฺวา "กสฺมา โรทสี"ติ อาห. โส ตํ ปวตฺตึ อาจิกฺขิ. ภควา "น สชฺฌายํ กาตุํ อสกฺโกนฺโต มม สาสเน อภพฺโพ นาม โหติ, มา โสจิ ภิกฺขู"ติ ตํ พาหายํ คเหตฺวา วิหารํ ปวิสิตฺวา อิทฺธิยาว[๑] ปิโลติกขณฺฑํ อภินิมฺมินิตฺวา อทาสิ "หนฺท ภิกฺขุ อิมํ ปริมชฺชนฺโต 'รโชหรณํ รโชหรณนฺ'ติ ปุนปฺปุนํ สชฺฌายํ กโรหี"ติ. ตสฺส ตถา กโรโต ตํ กาฬวณฺณํ อโหสิ. โส "สุปริสุทฺธํ วตฺถํ, นตฺเถตฺถ โทโส, อตฺตภาวสฺส ปนายํ โทโส"ติ สญฺญํ ปฏิลภิตฺวา ปญฺจสุ ขนฺเธสุ ญาณํ โอตาเรตฺวา

พระจุลปันถก (ไป) ยืนร้องไห้อยู่ที่ซุ้มประตู. พระผู้มีพระภาคทรงเห็นด้วยทิพยจักษุ จึงเสด็จเข้าไปหาเธอ ตรัสถามว่า "เพราะเหตุไร เธอจึงร้องไห้". พระจุลปันถกนั้นจึงกราบทูลเล่าความเป็นไปนั้น. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ผู้ที่ไม่อาจสาธยาย (ท่องคาถา)ได้ หาชื่อว่าเป็นคนอาภัพในศาสนาของเราไม่ อย่าได้เศร้าโศกไปเลยนะภิกษุ" ดังนี้ ทรงจับเธอที่แขน เสด็จเข้าไปยังวิหาร แล้วทรงใช้พระฤทธิ์เนรมิตผ้าผืนหนึ่งมอบให้ไป ตรัสว่า "เอาเถิดภิกษุ เธอจงลูบผ้าผืนนี้ กระทำการสาธยายไปว่า 'รโชหรณํ รโชหรณํ (ผ้าเช็ดธุลี ผ้าเช็ดธุลี)' ดังนี้อยู่แล้ว ๆ เล่า ๆ เถิด" ดังนี้. เมื่อเธอกระทำไปตามนั้น ผ้านั้นก็เกิด

---

[๑] ฉ. อิทฺธิยา.

วิปสฺสนํ วฑฺเฒตฺวา อนุโลมโต โคตฺรภุสมีปํ ปาเปสิ. อถสฺส ภควา โอภาสคาถา อภาสิ :

มีสีดำ. พระจุลปันถกนั้น ได้ความสำคัญว่า "ผ้าสะอาดดี หามีโทษในผ้านี้ไม่, ก็โทษ (คือความที่เกิดมีสีดำ) นี้ เป็นโทษของอัตภาพ" ดังนี้ แล้วก็หยั่งญาณลงในขันธ์ ๕ เจริญวิปัสสนาทำให้ถึงที่ใกล้แห่งอนุโลมและโคตรภู. ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคได้ตรัสโอภาสคาถาแก่เธอว่า :

"ราโค รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจติ
ราคสฺเสตํ อธิวจนํ รโชติ
เอตํ รชํ วิปฺปชหิตฺวา ปณฺฑิตา
วิหรนฺติ เต วิคตรชสฺส[๑] สาสเน.

"ราคะ เรียกว่าธุลี ก็แต่ว่า
หาเรียกละอองว่า ธุลีไม่ คำว่า
ธุลีนี้ เป็นชื่อเรียกราคะ บุคคล
ทั้งหลายเหล่านั้น เพราะละธุลี
นี้ได้แล้ว ย่อมเป็นบัณฑิตอยู่ใน
ศาสนา ของพระผู้ปราศจากธุลี.

โทโส ฯเปฯ

โทสะ ฯลฯ

โมโห รโช น จ ปน เรณุ วุจฺจติ
โมหสฺเสตํ อธิวจนํ รโชติ

โมหะเรียกว่าธุลี ก็แต่ว่า
หาเรียกละอองว่าธุลีไม่ คำว่า

---

[๑] ม. วีตรชสฺส.

เอตํ รชํ วิปฺปชหิตฺวา ปณฺฑิตา วิหรนฺติ เต วิคตรชสฺส สาสเน"ติ?

ธุลีนี้ เป็นชื่อเรียกโมหะ บุคคลทั้งหลายเหล่านั้น เพราะละธุลีนี้ได้แล้ว ย่อมเป็นบัณฑิตอยู่ในศาสนา ของพระผู้ปราศจากธุลี" ดังนี้.

ตสฺส คาถาปริโยสาเน จตุ[๒]ปฏิสมฺภิทาฉฬภิญฺญาปริวารา นว โลกุตฺตรธมฺมา หตฺถคตาว อเหสุํ.

เมื่อสิ้นสุดคาถา โลกุตรธรรม ๙ อันมีปฏิสัมภิทา ๔ และอภิญญา ๖ เป็นบริวาร ก็เป็นอันอยู่ในกำมือ ของท่านพระจุลปันถกนั้นแล้ว.

สตฺถา ทุติยทิวเส ชีวกสฺส เคหํ อคมาสิ สทฺธึ ภิกฺขุสํเฆน. อถ ทกฺขิโณทกาวสาเน ยาคุยา ทิยฺยมานาย หตฺเถน ปตฺตํ ปิทหิ. ชีวโก "กึ ภนฺเต"ติ ปุจฺฉิ. "วิหาเร เอโก ภิกฺขุ อตฺถี"ติ. โส ปุริสํ เปเสสิ "คจฺฉ อยฺยํ คเหตฺวา สีฆํ เอหี"ติ. วิหารโต นิกฺขนฺเต ปน ภควติ

ในวันที่ ๒ พระศาสดาได้เสด็จไปยังเรือนของหมอชีวก พร้อมกับภิกษุสงฆ์. ครั้งนั้น เมื่อหมอชีวกจะถวายยาคู ในคราวสิ้นสุด(การหลั่ง)น้ำทักษิโณทก ก็ทรงใช้พระหัตถ์ปิดบาตรเสีย. หมอชีวกทูลถามว่า "เพราะเหตุไรหรือ พระเจ้าข้า". ตรัสตอบว่า "ยังมีภิกษุอีกรูปหนึ่งในวิหาร". หมอชีวกนั้นจึงส่งบุรุษผู้หนึ่งไป ด้วยกล่าวว่า

---

๑ ขุ. มหา. ๒๙/๖๒๔.

๒ ก. จตุสมฺภิทา.

"เธอจงไปรับพระคุณเจ้ามาเร็ว". ก็เมื่อพระผู้มีพระภาคเสด็จออกไปจากวิหาร

สหสฺสกฺขตฺตุมตฺตานํ
นิมฺมินิตฺวาน ปนฺถโก
นิสีทิ อมฺพวเน รมฺเม
ยาว กาลปฺปเวทนาติ.[1]

พระจุลปันถก ก็ได้เนรมิตตนขึ้น ๑,๐๐๐ ส่วน นั่งอยู่ในสวนอัมพวันอันน่ารื่นรมย์ จนกระทั่งถึงคราวที่เขาบอกกาล (แห่งภัต).

อถ โส ปุริโส คนฺตฺวา กาสาเวหิ เอกปชฺโชตํ อารามํ ทิสฺวา อาคนฺตฺวา "ภิกฺขูหิ ภริโต ภนฺเต อาราโม, นาหํ ชานามิ กตโม โส อยฺโย"ติ อาห. ตโต นํ ภควา อาห "คจฺฉ ยํ ปฐมํ ปสฺสสิ, ตํ จีวรกณฺเณ คเหตฺวา 'สตฺถา ตํ อามนฺเตตี'ติ วตฺวา อาเนหี"ติ. โส คนฺตฺวา[2] เถรสฺเสว จีวรกณฺเณ อคฺคเหสิ. ตาวเทว สพฺเพ[3] นิมฺมิตา

ครั้งนั้น บุรุษคนนั้นไปถึง เห็นอารามที่สว่างไสว เป็นอันเดียวกันด้วยผ้ากาสาวะ จึงกลับมากราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อารามเต็มไปด้วยพระภิกษุ, ข้าพระองค์ไม่ทราบว่าพระคุณเจ้านั้นคือรูปไหน พระเจ้าข้า". เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงรับสั่งกะเขาว่า "เธอจงไป (อีกครั้ง) เห็นภิกษุรูปใดเป็นคนแรก, ก็จับภิกษุรูปนั้นที่ชายจีวร กล่าวว่า 'พระศาสดา

---

[1] ขุ. เถร. ๒๖/๓๕๒.
[2] ฉ. โส ตํ คนฺตฺวา.
[3] ฉ. สพฺเพปิ.

อนฺตรธายึสุ. เถโร "คจฺฉ ตฺวนฺ"ติ ตํ อุยฺโยเชตฺวา มุขโธวนาทิสรีรกิจฺจํ นิฏฺฐาเปตฺวา ปรมตรํ คนฺตฺวา ปญฺญตฺตาสเน นิสีทิ. อิทํ สนฺธาย วุตฺตํ "ยถายสฺมา จุลฺลปนฺถโก"ติ.

รับสั่งเรียกหาท่าน' แล้วนำมาเถิด". บุรุษผู้นั้นไปถึงแล้ว ก็ได้จับที่ชายจีวรของพระ-เถระนั่นเทียว. ทันใดนั่นเทียว ภิกษุทุกรูปที่ท่านเนรมิตขึ้น ก็ได้อันตรธานไป. พระเถระส่งเขาไปว่า "ท่านจงไปเถอะ" ดังนี้แล้ว ก็ทำสรีรกิจมีล้างหน้าเป็นต้นให้เสร็จ ไปถึงก่อนหน้า(บุรุษคนนั้น) แล้วนั่งลงบนอาสนะที่เขาเตรียมไว้ให้. คำว่า "เหมือนอย่างท่านจุลปันถก ฉะนั้น" ท่าน-พระสารีบุตรเถระกล่าวหมายเอาพระเถระรูปนี้.

ตตฺร เย เต พหู นิมฺมิตา เต อนิยเมตฺวา นิมฺมิตตฺตา อิทฺธิมตา สทิสาว โหนฺติ. ฐานนิสชฺชาทีสุ วา ภาสิตตุณฺหีภาวาทีสุ วา ยํ ยํ อิทฺธิมา กโรติ, ตํ ตเทว กโรนฺติ. สเจ ปน นานาวณฺเณ กาตุกาโม โหติ, เกจิ ปฐมวเย, เกจิ มชฺฌิมวเย, เกจิ ปจฺฉิมวเย, ตถา ทีฆเกเส,

ในเรื่องนั้น ภิกษุจำนวนมากที่ท่านเนรมิตขึ้น เหล่านั้นใด ภิกษุเหล่านั้นก็ย่อมเป็นผู้เหมือนกันกับ ท่านพระจุลปันถกผู้มีฤทธิ์ เพราะท่านเนรมิตโดยมิได้กำหนด (ให้ต่างกัน)ไว้. ท่านผู้มีฤทธิ์ กระทำอาการใด ๆ ในบรรดาอิริยาบถใหญ่ ๆ มี ยืน นั่งเป็นต้นก็ดี ในบรรดาอิริยาบถย่อย ๆ มี พูด นิ่งเฉยเป็นต้นก็ดี, ภิกษุที่ท่านเนรมิต ก็ย่อมทำ

อุปฑฺฒมุณฺเฑ, มุณฺเฑ, มิสฺสกเกเส, อุปฑฺฒรตฺตจีวเร, ปณฺฑุกจีวเร, ปทภาณธมฺมกถาสรภญฺญปญฺหปุจฺฉนปญฺหวิสฺสชฺชนปจนจีวรสิพฺพนโธวนาทีนิ กโรนฺเต อปเรปิ วา นานปฺปการเก กาตุกาโม โหติ, เตน ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย เอตฺตกา ภิกฺขู ปฐมวยา โหนฺตูติอาทินา นเยน ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อธิฏฺฐาตพฺพํ. อธิฏฺฐานจิตฺเตน สทฺธึ อิจฺฉิติจฺฉิตปฺปการาเยว โหนฺตีติ. เอส นโย พหุธาปิ หุตฺวา เอโก โหตีติอาทีสุ.

อาการนั้น ๆ นั่นแหละ. แต่ถ้าหากว่า ท่านเป็นผู้ต้องการ จะทำให้มีรูปพรรณแตกต่างกัน, คือเป็นผู้ต้องการจะทำให้บางพวก เป็นพวกปฐมวัย, บางพวก เป็นพวกมัชฌิมวัย, บางพวก เป็นพวกปัจฉิมวัย, โดยนัยเดียวกันนั้น ให้เป็นพวกมีผมยาว, ให้โล้นครึ่งหนึ่ง, โล้น, ให้มีผมแซม, ให้มีจีวรแดงครึ่งหนึ่ง, ให้มีจีวรเหลือง, ให้ทำกิจทั้งหลายมีบทภาณะ (สวดบาลี) ธรรมกถา (กล่าวธรรม) สรภัญญะ (สวดพระสูตรเป็นต้นโดยมีทำนอง) ถามปัญหา แก้ปัญหา ระบมบาตร เย็บและซักจีวรเป็นต้น, หรือให้มีประการต่าง ๆ แม้อย่างอื่น, ท่านผู้มีฤทธิ์นั้น ก็พึงออกจากฌานที่เป็นบาท กระทำบริกรรมโดยนัยว่า ขอภิกษุจำนวนเท่านี้จงเป็นพวกปฐมวัยเถิด ดังนี้เป็นต้น เข้าฌานอีกครั้ง ออกแล้วก็อธิษฐาน. ก็ย่อมเกิดเป็นบุคคลที่มีทุกประการ ที่ผู้มีฤทธิ์ปรารถนาพร้อมกับจิตที่อธิษฐานนั่นเทียว. ในข้อว่า

แม้เป็นหลายคน ก็แปลงเป็นคนเดียวได้ เป็นต้น ก็มีนัยนี้.

อยํ ปน วิเสโส. อิมินา ภิกฺขุนา เอวํ พหุภาวํ นิมฺมินิตฺวา ปุน "เอโกว หุตฺวา จงฺกมิสฺสามิ, สชฺฌายํ กริสฺสามิ, ปญฺหํ ปุจฺฉิสฺสามี"ติ จินฺเตตฺวา วา "อยํ วิหาโร อปฺปภิกฺขุโก, สเจ เกจิ อาคมิสฺสนฺติ 'กุโต อิเม เอตฺตกา เอกสทิสา ภิกฺขู, อทฺธา เถรสฺส เอส อานุภาโว'ติ มํ ชานิสฺสนฺตี"ติ อปฺปิจฺฉตาย วา อนฺตราว "เอโก โหมี"ติ อิจฺฉนฺเตน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย "เอโก โหมี"ติ ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย "เอโก โหมี"ติ อธิฏฺฐาตพฺพํ. อธิฏฺฐานจิตฺเตน สทฺธึเยว เอโก โหติ. เอวํ อกโรนฺโต ปน ยถาปริจฺฉินฺนกาลวเสน สยเมว เอโก โหติ.

ส่วนว่าต่อไปนี้เป็นข้อที่แปลกกัน. อันภิกษุรูปนี้ ครั้นเนรมิตให้เป็นหลายคนอย่างนี้แล้ว ก็คิดอีกว่า "เราจักเป็นคนเดียว แล้วจงกรม, ทำการสาธยาย, ถามปัญหา" ดังนี้ หรือคิดด้วยความมักน้อยว่า "วิหารนี้มีภิกษุน้อยรูป ถ้าหากว่าใคร ๆ จักมา(เห็นเข้า) คิดว่า 'ภิกษุจำนวนเท่านี้เหล่านี้ จักเป็นเหมือนรูปเดียวกัน(หมด) ได้แต่ไหนกันเล่า, ข้อนี้ต้องเป็นอานุภาพของพระเถระเป็นแน่แท้' ดังนี้ แล้วก็จักรู้จักเรา" ดังนี้ เมื่อปรารถนาว่า "เราจักเป็นคนเดียว" ในระหว่างนั่นเทียว ดังนี้ ก็พึงเข้าฌานที่เป็นบาท ออกแล้วกระทำบริกรรมว่า "เราจักเป็นคนเดียว" แล้วเข้าฌานอีก ออกแล้วจึงอธิษฐานว่า "ขอเราจงเป็นคนเดียวเถิด". ก็จะกลับเป็นคนเดียว พร้อมกับจิตที่อธิษฐานนั่นเอง. แต่เมื่อไม่กระทำอย่างนี้ ก็จะกลับ

เป็นคนเดียวได้เอง ด้วยอำนาจแห่งเวลาตามที่ได้กำหนดไว้.

๓๘๗. อาวิภาวํ ติโรภาวนฺติ เอตฺถ อาวิภาวํ กโรติ ติโรภาวํ กโรตีติ อยมตฺโถ. อิทเมว หิ สนฺธาย ปฏิสมฺภิทายํ วุตฺตํ "อาวิภาวนฺติ เกนจิ อนาวฏํ โหติ อปฺปฏิจฺฉนฺนํ วิวฏํ ปากฏํ. ติโรภาวนฺติ เกนจิ อาวฏํ โหติ ปฏิจฺฉนฺนํ ปิหิตํ ปฏิกุชฺชิตนฺ"ติ[๑] ตตฺรายํ อิทฺธิมา อาวิภาวํ กาตุกาโม อนฺธการํ วา อาโลกํ กโรติ, ปฏิจฺฉนฺนํ วา วิวฏํ, อนาปาถํ วา อาปาถํ กโรติ. กถํ ? อยํ หิ ยถา ปฏิจฺฉนฺโนปิ ทูเร ฐิโตปิ วา ทิสฺสติ, เอวํ อตฺตานํ วา ปรํ วา กาตุกาโม ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย อิทํ อนฺธการฏฺฐานํ อาโลกชาตํ โหตูติ วา อิทํ ปฏิจฺฉนฺนํ วิวฏํ โหตูติ วา อิทํ อนาปาถํ อาปาถํ โหตูติ วา อาวชฺชิตฺวา

๓๘๗. ในบทว่า อาวิภาวํ ติโรภาวํ นี้ มีความหมายนี้ว่า อาวิภาวํ กโรติ (ทำอาวิภาวะ) ติโรภาวํ กโรติ (ทำติโรภาวะ). จริงอยู่ ท่านพระสารีบุตรเถระเล็งเอาความหมายนี้แหละ กล่าวไว้ในปฏิสัมภิทามรรคว่า "บทว่า อาวิภาวํ ได้แก่เป็นสิ่งที่อะไร ๆ มิได้ขวางกั้น คือมิได้บังไว้ ได้แก่เปิดเผย ปรากฏ. บทว่า ติโรภาวํ ได้แก่เป็นสิ่งที่อะไร ๆ ได้ขวางกั้นไว้ คือบังไว้ ได้แก่ปกปิดไว้ ครอบไว้" ดังนี้. ในการกระทำ ๒ อย่างนั้น ท่านผู้มีฤทธิ์นี้ผู้ต้องการจะทำอาวิภาวะ ย่อมทำความมืดให้เป็นความสว่างบ้าง, ทำสิ่งที่ถูกบังไว้ให้เปิดเผยบ้าง, ทำสิ่งที่ยังไม่ถึงคลอง(จักษุ)ให้ถึงคลองบ้าง. คืออย่างไร ? คือภิกษุผู้ใคร่จะทำตน หรือผู้อื่นโดยประการที่แม้ว่าถูกบัง

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๒.

ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาติ. สห อธิฏฺฐานจิตฺเตน[๑] ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติ. ปเร ทูเร ฐิตาปิ ปสฺสนฺติ. สยมฺปิ ปสฺสิตุกาโม ปสฺสติ.

อยู่ หรือแม้ยืนอยู่ในที่ไกล เขาก็ยังเห็นได้นี้ ย่อมออกจากฌานที่เป็นบาท แล้วก็นึกทำบริกรรมว่า สถานที่มืดนี้ ขอจงเป็นที่เกิดความสว่างขึ้นเถิดดังนี้บ้าง ว่า สิ่งที่ถูกบังอยู่นี้ ขอจงเป็นอันได้เปิดเผยเถิด ดังนี้บ้าง ว่า สิ่งที่ยังไม่ถึงคลองนี้ ขอจงเป็นอันได้ถึงคลองเถิด ดังนี้บ้าง แล้วก็อธิษฐานตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. ก็ย่อมเป็นตามที่ได้อธิษฐานไว้ พร้อมกับจิตที่อธิษฐานนั่นเทียว. คนอื่น แม้ว่ายืนอยู่ในที่ไกล ก็ยังมองเห็น (ตน)ได้. แม้ตนเองใคร่จะเห็น(ผู้อื่น) ก็ย่อมมองเห็นได้.

๓๘๘. เอตํ ปน ปาฏิหาริยํ เกน กตปุพฺพนฺติ ? ภควตา. ภควา หิ จุลฺลสุภทฺทาย นิมนฺติโต วิสฺสุกมฺมุนา[๒] นิมฺมิเตหิ ปญฺจหิ กูฏาคารสเตหิ สาวตฺถิโต สตฺตโยชนพฺภนฺตรํ สาเกตํ

๓๘๘. ถามว่า ก็ใครเคยทำปาฏิหาริย์ข้อนี้ ? ตอบว่า พระผู้มีพระภาค. เป็นความจริงว่า พระผู้มีพระภาคผู้อันนาง–จุลสุภัททาทูลนิมนต์แล้ว เมื่อเสด็จจากเมืองสาวัตถีไปเมืองสาเกต ภายในระยะทาง ๗

---

[๑] สี. อิ. ม. สห อธิฏฺฐานา.
[๒] ฉ. วิสฺสกมฺมุนา, ม. วิสุกมฺมุนา.

คจฺฉนฺโต ยถา สาเกตนครวาสิโน สาวตฺถิวาสิเก ปสฺสนฺติ, สาวตฺถิวาสิโน จ สาเกตนครวาสิเก ปสฺสนฺติ, เอวํ อธิฏฺฐาสิ. นครมชฺเฌว[๑] โอตริตฺวา ปฐวึ ทฺวิธา ภินฺทิตฺวา ยาว อวีจึ อากาสญฺจ ทฺวิธา วิยูหิตฺวา ยาว พฺรหฺมโลกํ ทสฺเสสิ.

โยชน์ ด้วยเรือนยอด ๕๐๐ หลังที่ท้าววิสสุกรรมเนรมิตถวาย ก็ได้ทรงอธิษฐานโดยประการที่ชาวเมืองสาเกตจะมองเห็นชาวเมืองสาวัตถีได้, และชาวเมืองสาวัตถีก็จะมองเห็นชาวเมืองสาเกตได้. เสด็จลง (จากอากาศ)ตรงกลางเมืองทีเดียว แล้วทรงแยกแผ่นดิน ทำให้เห็นไปตลอดจนถึงอเวจี และทรงแหวกอากาศ ทำให้เห็นไปตลอดจนถึงพรหมโลก.

เทโวโรหเณนปิ จ อยมตฺโถ วิภาเวตพฺโพ. ภควา กิร ยมกปาฏิหาริยํ กตฺวา จตุราสีติ ปาณสหสฺสานิ พนฺธนา ปโมเจตฺวา อตีตพุทฺธา ยมกปาฏิหาริยาวสาเน กุหึ คตาติ อาวชฺชิตฺวา ตาวตึสภวนํ คตาติ อทฺทส. อเถเกน ปาเทน ปฐวีตลํ อกฺกมิตฺวา ทุติยํ ยุคนฺธรปพฺพเต ปติฏฺฐเปตฺวา ปุน ปุริมปาทํ อุทฺธริตฺวา สิเนรุมตฺถกํ

อนึ่ง บัณฑิตพึงทำความข้อนี้ ให้แจ่มแจ้ง แม้ด้วยเรื่องเสด็จลงจากเทวโลก. มีเรื่องว่า พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงกระทำยมกปาฏิหาริย์ ปลดเปลื้องสัตว์ ๘๔,๐๐๐ ออกจากกิเลสเครื่องพันธนาการแล้ว ก็ทรงดำริว่า พระพุทธเจ้าทั้งหลายในอดีต เมื่อสิ้นสุด(การแสดง)ยมกปาฏิหาริย์ ได้เสด็จไปที่ไหน ได้ทรงเห็นแล้วว่า เสด็จไปสู่ภพดาวดึงส์. ลำดับนั้น จึงทรงใช้พระบาท

---

[๑] ฉ. นครมชฺเฌ จ.

อกฺกมิตฺวา ตตฺถ ปณฺฑุกมฺพลสิลาตเล วสฺสํ อุปคนฺตฺวา สนฺนิปติตานํ หสสหสฺสจกฺกวาฬเทวตานํ อาทิโต ปฏฺฐาย อภิธมฺมกถํ อารภิ. ภิกฺขาจารเวลาย นิมฺมิตพุทฺธํ มาเปสิ. โส ธมฺมํ เทเสติ. ภควา นาคลตา-ทนฺตกฏฺฐํ ขาทิตฺวา อโนตตฺตทเห มุขํ โธวิตฺวา อุตฺตรกุรูสุ ปิณฺฑปาตํ คเหตฺวา อโนตตฺตทหตีเร ปริภุญฺชติ. สาริปุตฺตตฺเถโร ตตฺถ คนฺตฺวา ภควนฺตํ วนฺทติ. ภควา อชฺช เอตฺตกํ ธมฺมํ เทเสสินฺติ เถรสฺส นยํ เทติ. เอวํ ตโย มาเส อพฺโพจฺฉินฺนํ อภิธมฺมกถํ กเถสิ. ตํ สุตฺวา อสีติโกฏิเทวตานํ ธมฺมาภิสมโย อโหสิ.

ข้างหนึ่ง เหยียบพื้นดินไว้ ทรงวางพระบาทข้างที่ ๒ บนภูเขายุคันธร ทรงยกพระบาทข้างแรกขึ้นเหยียบยอดเขาสิเนรุอีก ณ ยอด-เขาสิเนรุนั้น ทรงจำพรรษาที่พระแท่นบัณฑุกัมพลสิลา แล้วทรงเริ่มอภิธรรมกถาจับตั้งแต่ต้น แก่พวกเทวดาในหมื่นจักรวาลที่ประชุมกันอยู่. ในเวลาภิกขาจารก็ทรงสร้าง(เนรมิต)พระพุทธเนรมิตขึ้น. พระ-พุทธเนรมิตนั้นก็แสดงธรรม(แทน). พระผู้มีพระภาคทรงเคี้ยวไม้ชำระฟันนาคลดา ทรงล้างพระพักตร์ที่สระอโนดาด ทรงรับบิณฑบาตในหมู่ชนชาวอุตตรกุรุทวีป แล้ว(เสด็จกลับมา) เสวยที่ริมสระอโนดาด. พระสารีบุตรเถระได้ไปถวายบังคมพระผู้มี-พระภาค ณ ที่นั้น. พระผู้มีพระภาคประทานนัยแก่พระเถระ ว่า วันนี้เราได้แสดงธรรมไว้เท่านี้ ดังนี้. ได้ตรัสอภิธรรมกถาไม่ขาดระยะตลอด ๓ เดือน โดยประการฉะนี้. ธัมมาภิสมัย(การตรัสรู้ธรรม) ก็ได้

มีแล้วแก่พวกเทวดา ๘๐ โกฏิ เพราะได้ฟังอภิธรรมกถานั้น.

ยมกปาฏิหาริเย สนฺนิปติตาปิ ทฺวาทสโยชนา ปริสา "ภควนฺตํ ปสฺสิตฺวาว คมิสฺสามา"ติ ขนฺธาวารํ พนฺธิตฺวา อฏฺฐาสิ. ตํ จุลฺลอนาถปิณฺฑิกเสฏฺฐี-เยว สพฺพปจฺจเยหิ อุปฏฺฐาสิ. มนุสฺสา "กุหึ ภควา"ติ ชานนตฺถาย อนุรุทฺธตฺเถรํ ยาจึสุ. เถโร อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา อทฺทส ทิพฺเพน จกฺขุนา ตตฺถ วสฺสูปคตํ ภควนฺตํ ทิสฺวา อาโรเจสิ.

พวกบริษัทตลอดที่ ๑๒ โยชน์ แม้ที่ชุมนุมกันในวันแสดงยมกปาฏิหาริย์ ต่างคิดว่า "พวกเราได้เห็นพระผู้มีพระภาคแล้วเท่านั้น ก็จักไป" ดังนี้ แล้วจึงผูกค่ายพักรออยู่. จุลอนาถบิณฑิกเศรษฐีนั่นเทียวเลี้ยงดูคนหมู่นั้นด้วยปัจจัยทุกอย่าง. พวกคนทั้งหลายประสงค์จะรู้ว่า "พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ไหน" จึงได้ขอร้องพระอนุรุทธ-เถระ. พระเถระขยายอาโลกกสิณ ได้เห็นพระผู้มีพระภาค ผู้จำพรรษาอยู่ ณ พระแท่นบัณฑุกัมพลสิลานั้น ด้วยทิพยจักษุ ครั้นเห็นแล้ว จึงบอกแก่คนเหล่านั้น.

เต ภควโต วนฺทนตฺถาย มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรํ ยาจึสุ. เถโร ปริสามชฺเฌเยว มหาปถวึ นิมฺมุชฺชิตฺวา สิเนรุปพฺพตํ วินิพฺพิชฺฌิตฺวา[๑] ตถาคตปาทมูเล

คนเหล่านั้น ประสงค์ถวายบังคมพระผู้มีพระภาค จึงขอร้องพระมหา-โมคคัลลานเถระ. พระเถระจึงดำลงไปในแผ่นดินใหญ่ ตรงที่ท่ามกลางบริษัทนั่นเอง

---

[๑] ฉ. นิพฺพิชฺฌิตฺวา.

ภควโต ปาเท วนฺทมาโนว อุมฺมุชฺชิตฺวา ภควนฺตํ เอตทโวจ "ชมฺพุทีปวาสิโน ภนฺเต ภควโต ปาเท วนฺทิตฺวา ปสฺสิตฺวาว คมิสฺสามาติ วทนฺตี"ติ. ภควา อาห "กุหึ ปน เต โมคฺคลฺลาน เอตรหิ เชฏฺฐภาตา ธมฺมเสนาปตี"ติ. "สงฺกสฺสนคเร ภนฺเต"ติ. "เย โมคฺคลฺลาน มํ ทฏฺฐุกามา เสฺว สงฺกสฺสนครํ อาคจฺฉนฺตุ, อหํ เสฺว มหาปวารณาปุณฺณมาสีอุโปสถทิวเส สงฺกสฺสนคเร โอตริสฺสามี"ติ. "สาธุ ภนฺเต"ติ เถโร ทสพลํ วนฺทิตฺวา อาคตมคฺเคเนว โอรุยฺห มนุสฺสานํ สนฺติกํ สมฺปาปุณิ. คมนาคมนกาเลว[1] ยถา นํ มนุสฺสา ปสฺสนฺติ, เอวํ อธิฏฺฐาสิ. อิทํ ตาเวตฺถ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร อาวิภาวปาฏิหาริยํ อกาสิ.

ชำแรกเขาสิเนรุ โผล่ขึ้นแทบพระบาท-พระตถาคต ถวายบังคมพระยุคลบาทเลยเทียว แล้วกราบทูลความข้อนั้น กะพระผู้มีพระภาคว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ชนชาวชมพูทวีป ขอถวายบังคมพระยุคลบาทของพระผู้มีพระภาค กล่าวว่า พวกเราได้เห็นแล้วเท่านั้น ก็จักไป" ดังนี้. พระผู้มีพระภาครับสั่งถามว่า "นี่แน่ะโมคคัลลานะ เวลานี้พระธรรมเสนาบดี ผู้พี่ชายใหญ่ของ-เธออยู่ที่ไหน". "อยู่ที่เมืองสังกัสสะ พระเจ้าข้า" "นี่แน่ะโมคคัลลานะ พวกคนที่ต้องการจะพบเห็นเรา ขอจงมาสู่เมือง-สังกัสสะในวันพรุ่งนี้เถิด ในวันเพ็ญอุโบสถซึ่งเป็นวันมหาปวารณาพรุ่งนี้ เราจักหยั่งลงที่เมืองสังกัสสะ". พระเถระทูลตอบสนองว่า "ดีแล้ว พระเจ้าข้า" ดังนี้แล้ว ก็ถวาย-บังคมพระทศพล ย่างลงด้วยเส้นทางที่มานั่นแหละ (จน) ถึงที่พักของพวกคนทั้งหลาย.

---

[1] ฉ. จ.

ท่านได้อธิษฐานไว้โดยประการที่พวกคนทั้ง-หลายจะมองเห็นท่านได้ ทั้งในเวลาไปและเวลากลับมา. พระมหาโมคคัลลานเถระได้ทำอาวิภาวปาฏิหาริย์นี้ ในตอนนี้ก่อน.

โส เอวํ อาคโต ตํ ปวุตฺตึ อาโรเจตฺวา "ทูรนฺติ สญฺญํ อกตฺวา กตปาตราสาว นิกฺขมถา"ติ อาห. ภควา สกฺกสฺส เทวรญฺโญ อาโรเจสิ "มหาราช เสฺว มนุสฺสโลกํ คจฺฉามี"ติ. เทวราชา วิสฺสุกมฺมํ อาณาเปสิ "ตาต เสฺว ภควา มนุสฺสโลกํ คนฺตุกาโม, ติสฺโส โสปาณปนฺติโย มาเปหิ เอกํ กนกมยํ, เอกํ รชตมยํ, เอกํ มณิมยนฺ"ติ. โส ตถา อกาสิ. ภควา ทุติยทิวเส สิเนรุมุทฺธนิ ฐตฺวา ปุรตฺถิมํ โลกธาตุํ โอโลเกสิ. อเนกานิ จกฺกวาฬสตสหสฺสานิ วิวฏานิ หุตฺวา เอกงฺคณํ วิย ปกาสึสุ. ยถา จ ปุรตฺถิเมน, เอวํ ปจฺฉิเมนปิ อุตฺตเรนปิ

พระเถระนั้น พอกลับมาแล้วอย่างนี้ ก็แจ้งความเป็นไปนั้น กล่าวว่า "ขอพวก-ท่านจงอย่าทำความสำคัญว่าไกล เตรียมของกินไว้แต่เช้าแล้ว ก็ออกไปกันเถิด". พระผู้มีพระภาคทรงแจ้งแก่ท้าวสักกเทวราชว่า "มหาบพิตร ตถาคตจะไปสู่โลกมนุษย์ในวันพรุ่งนี้" ดังนี้. ท้าวเทวราชจึงตรัสสั่งพระวิสสุกรรมว่า "นี่แน่ะพ่อ พระผู้มีพระภาคทรงมีความต้องการเสด็จไปสู่โลกมนุษย์ใน-วันพรุ่งนี้, ขอพ่อจงสร้างบันได ๓ อย่างขึ้นเถิด บันไดหนึ่งเป็นทอง, บันไดหนึ่งเป็นเงิน, บันไดหนึ่งเป็นแก้วมณี". พระวิสสุ-กรรมนั้น ได้ทำอย่างนั้นแล้ว. ในวันที่ ๒ พระผู้มีพระภาค ประทับยืนที่ยอดเขาสิเนรุ ตรวจดูโลกธาตุด้านทิศตะวันออก. หลาย

ทกฺขิเณนปิ สพฺพํ วิวฏมทฺทส. เหฏฺฐาปิ[๑] ยาว อวีจิ, อุปริ[๒] ยาว อกนิฏฺฐภวนํ ตาว อทฺทส.

แสนจักรวาลมีอันเปิดโล่ง(ถึงกัน) ราวกะประกาศว่าเป็นลานเดียวกัน ฉะนั้น. อนึ่ง ได้ทอดพระเนตรเห็น สิ่งที่เปิดโล่งทั้งหมด ทั้งทางทิศตะวันตก ทั้งทางทิศเหนือ ทั้งทางทิศใต้ เช่นเดียวกับที่ได้ทอดพระเนตรเห็นทางทิศตะวันออก. ได้ทอดพระเนตรเห็นแม้ทางเบื้องล่าง จนกระทั่งถึงอเวจี, ทางเบื้องบน จนกระทั่งถึงอกนิฏฐภพ.

ตํทิวสํ กิร โลกวิวรณํ นาม อโหสิ. มนุสฺสาปิ เทเว ปสฺสนฺติ, เทวาปิ มนุสฺเส. ตตฺถ เนว มนุสฺสา อุทฺธํ อุลฺโลเกนฺติ, น เทวา อโธ โอโลเกนฺติ, สพฺเพ สมฺมุขาว อญฺญมญฺญํ ปสฺสนฺติ. ภควา มชฺเฌ มณิมเยน โสปาเณน โอตรติ, ฉกามาวจรเทวา วามปสฺเส กนกมเยน, สุทฺธาวาสา จ มหาพฺรหฺมา จ ทกฺขิณปสฺเส รชตมเยน.

ทราบกันว่า วันนั้น ชื่อว่าได้มีการเปิดโลก. แม้พวกมนุษย์ก็มองเห็นพวกเทวดา, แม้พวกเทวดาก็มองเห็นพวกมนุษย์. ในพวกมนุษย์และพวกเทวดานั้น พวกมนุษย์ไม่ต้องแหงนดูเลย, พวกเทวดาก็ไม่ต้องก้มดู, ทุกฝ่ายต่างเห็นซึ่งกันและกันต่อหน้านั่นเทียว. พระผู้มีพระภาคเสด็จลงทางบันไดที่เป็นแก้วมณีตรงกลาง, เหล่าเทวดาชั้นกามาวจรทั้ง ๖ ชั้น ลงทางบันได-

---

๑ สี. เหฏฺฐา จ.
๒ สี. อุปริ จ.

เทวราชา ปตฺตจีวรํ อคฺคเหสิ. มหาพฺรหฺมา ติโยชนิกํ เสตจฺฉตฺตํ. สุยาโม วาลวีชนึ. ปญฺจสิโข คนฺธพฺพปุตฺโต ติคาวุตมตฺตํ เวลุวปณฺฑุวีณํ[1] คเหตฺวา ตถาคตสฺส ปูชํ กโรนฺโต โอตรติ. ตํทิวสํ ภควนฺตํ ทิสฺวา พุทฺธภาวาย ปิหํ อนุปฺปาเทตฺวา ฐิตสตฺโต นาม นตฺถีติ[2] อิทเมตฺถ ภควา อาวิภาวปาฏิหาริยํ อกาสิ.

ทองข้างซ้าย, พวกสุทธาวาสพรหม และมหาพรหมทั้งหลาย ลงทางบันไดเงินข้าง-ขวา. ท้าวเทวราชทรงถือบาตรและจีวร. ท้าวมหาพรหมทรงถือฉัตรขาว มีปริมณฑล ๓ โยชน์. ท้าวสุยามะถือวาลวีชนี. ปัญจสิขคันธัพพบุตร ถือพิณสีเหลืองดุจมะตูมสุก ยาวประมาณ ๓ คาวุต กระทำการบูชาพระตถาคตลงมา. ขึ้นชื่อว่าสัตว์ ผู้ได้เห็นพระผู้มีพระภาคในวันนั้นแล้ว ไม่เกิดความจับใจในความเป็นพระพุทธเจ้าอยู่ หามีไม่แล. พระผู้มีพระภาค ทรงได้กระทำอาวิภาวปาฏิหาริย์นี้ ในตอนนี้.

อปิจ ตามฺพปณฺณิทีเป ตฬงฺครวาสี[3] ธมฺมทินฺนตฺเถโรปิ ติสฺสมหาวิหาเร เจติยงฺคณมฺหิ นิสีทิตฺวา "ตีหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อปณฺณกปฏิปทํ

ยังมีอีกเรื่องหนึ่ง แม้พระธัมมทินนเถระผู้อยู่ที่ตฬังครวิหาร ณ ตามพปัณณิทวีป กำลังนั่งกล่าวอปัณณกสูตรที่ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบพร้อมด้วยธรรม

---

๑ ฉ. เพฬุวปณฺฑุวีณํ.

๒ ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

๓ ม. วาฬงฺกรวาสี.

ปฏิปนฺโน โหตี"ติ[๑] อปณฺณกสุตฺตํ กเถนฺโต เหฏฺฐามุขํ วีชนึ อกาสิ. ยาว อวีจิโต เอกงฺคณํ อโหสิ. ตโต อุปริมุขํ อกาสิ. ยาว พฺรหฺมโลกา เอกงฺคณํ อโหสิ. เถโร นิรยภเยน ตชฺเชตฺวา สคฺคสุเขน จ ปโลเภตฺวา ธมฺมํ เทเสสิ. เกจิ โสตาปนฺนา อเหสุํ, เกจิ สกทาคามี อนาคามี อรหนฺโตติ.

๓ อย่าง ชื่อว่าเป็นผู้ปฏิบัติอปัณณกปฏิปทา" ดังนี้เป็นต้นอยู่ที่ลานเจดีย์ใกล้ติสสมหาวิหาร ก็ได้คว่ำพัดลง. สถานที่จับตั้งแต่อเวจีมา ก็เกิดเป็นลานโล่งเดียวกัน. ต่อจากนั้น ท่านก็ได้หงายพัดขึ้น. สถานที่จับตั้งแต่พรหมโลกมา ก็เกิดเป็นลานโล่งเดียวกัน. พระเถระแสดงธรรม ทำให้หวั่นกลัว ด้วยภัยในนรกและประโลมใจด้วยสุขในสวรรค์. ภิกษุบางพวก ได้สำเร็จเป็นพระโสดาบัน, บางพวก ได้สำเร็จเป็นพระสกทาคามี พระอนาคามี พระอรหันต์แล.

๓๘๙. ติโรภาวํ กาตุกาโม ปน อาโลกํ วา อนฺธการํ กโรติ, อปฺปฏิจฺฉนฺนํ วา ปฏิจฺฉนฺนํ, อาปาถํ วา อนาปาถํ กโรติ. กถํ ? อยํ หิ ยถา อปฺปฏิจฺฉนฺโนปิ สมีเป ฐิโตปิ วา น ทิสฺสติ, เอวํ อตฺตานํ วา ปรํ วา

๓๘๙. ส่วนภิกษุ ผู้ต้องการจะทำ ติโรภาวะ ย่อมกระทำที่สว่าง ให้เป็นที่มืด บ้าง, ย่อมกระทำสิ่งมิได้ถูกบังไว้ ให้เป็นอันถูกบังไว้บ้าง, ย่อมกระทำสิ่งที่ถึงคลอง ให้เป็นอันมิได้ถึงคลองบ้าง. คืออย่างไร ? คือว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ ผู้ต้องการจะทำตนเอง

---

๑ องฺ. ติก. ๒๐/๑๔๒.

กาตุกาโม ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย "อิทํ อาโลกฏฺฐานํ อนฺธการํ โหตู"ติ วา "อิทํ อปฺปฏิจฺฉนฺนํ ปฏิจฺฉนฺนํ โหตู"ติ วา "อิทํ อาปาถํ อนาปาถํ โหตู"ติ วา อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาติ. สห อธิฏฺฐานจิตฺเตน ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติ. ปเร สมีเป ฐิตาปิ น ปสฺสนฺติ. สยมฺปิ อปสฺสิตุกาโม น ปสฺสติ.

หรือผู้อื่น โดยประการที่แม้ไม่ถูกอะไร ๆ บังอยู่ หรือว่าแม้ยืนอยู่ในที่ใกล้ คนอื่นก็มองไม่เห็น ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้ว นึกทำบริกรรมว่า "สถานที่สว่างนี้ ขอจง(กลาย) เป็นที่มืดเถิด" ดังนี้บ้าง, ว่า "สิ่งที่มิได้ถูกอะไร ๆ บังไว้นี้ ขอจง(กลาย)เป็นสิ่งที่ถูกบังเสียเถิด" ดังนี้บ้าง ว่า "สิ่งที่ถึงคลอง(จักษุ)นี้ ขอจง(กลาย)เป็นสิ่งที่ยังไม่ถึงคลอง(จักษุ)เถิด" ดังนี้บ้าง แล้วอธิษฐานตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. ก็ย่อมเป็นตามที่อธิษฐานไว้นั่นแหละ พร้อมกับจิตที่อธิษฐาน. คนอื่นทั้งหลายแม้ว่ายืนอยู่ในที่ใกล้ก็มองไม่เห็น. แม้ตนเองผู้ไม่ต้องการจะเห็น ก็มองไม่เห็น.

๓๙๐. เอตํ ปน ปาฏิหาริยํ เกน กตปุพฺพนฺติ ? ภควตา. ภควา หิ ยสกุลปุตฺตํ สมีเป นิสินฺนํเยว ยถา นํ ปิตา น ปสฺสติ, เอวมกาสิ[๑] ตถา

๓๙๐. ถามว่า ก็ใครเคยทำปาฏิหาริย์ข้อนี้ ? ตอบว่า พระผู้มีพระภาค. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาค ได้ทรงกระทำยสกุลบุตรผู้นั่งอยู่ในที่ใกล้นั่นเทียว ไว้โดยประการที่

---

[๑] วิ. มหา. ๔/๒๘.

วีสติโยชนสตํ มหากปฺปินสฺส ปจฺจุคฺคมนํ กตฺวา ตํ อนาคามิผเล อมจฺจสหสฺสญฺจสฺส โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐาเปตฺวา ตสฺส อนุมคฺคํ อาคตา สหสฺสิตฺถิปริวารา อโนชา เทวี อาคนฺตฺวา สมีเป นิสินฺนาปิ ยถา สปริสํ ราชานํ น ปสฺสติ, ตถา กตฺวา "อปิ ภนฺเต ราชานํ ปสฺสถา"ติ วุตฺเต "กึ ปน เต ราชานํ คเวสิตุํ วรํ, อุทาหุ อตฺตานนฺ"ติ. "อตฺตานํ ภนฺเต"ติ วุตฺตา นิสินฺนาย ตสฺสา ตถา ธมฺมํ เทเสสิ, ยถา สา สทฺธึ อิตฺถิสหสฺเสน โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐาสิ, อมจฺจา อนาคามิผเล, ราชา อรหตฺเตติ.[๑] อปิจ ตามฺพปณฺณิทีเป อาคตทิวเส ยถา อตฺตนา สทฺธึ อาคเต อวเสเส ราชา น ปสฺสติ, เอวํ กโรนฺเตน มหินฺทตฺเถเรนาปิ อิทํ กตเมว.[๒]

บิดา ก็มองไม่เห็นเธอ. อย่างนั้นเหมือนกัน ครั้นทำการต้อนรับพระมหากัปปินะ ณ ที่ไกล ๑๒๐ โยชน์ โปรดให้พระมหากัปปินะนั้น ตั้งอยู่ในพระอนาคามิผล และโปรดให้อำมาตย์ ๑,๐๐๐ คนของพระองค์ ตั้งอยู่ในพระ-โสดาปัตติผล แล้วก็ทรงกระทำโดยประการที่พระอโนชาเทวี พร้อมทั้งหญิงบริวาร ๑,๐๐๐ คน ผู้เสด็จมาตามรอยทางของพระมหากัปปินะนั้น ซึ่งแม้เสด็จมาแล้วนั่งอยู่ในที่ใกล้ ก็มิได้ทอดพระเนตรเห็นพระราชาพร้อมทั้งบริษัทได้ เมื่อพระนางทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระองค์ทอดพระ-เนตรเห็นพระราชาบ้างหรือพระเจ้าข้า ?" ดังนี้ ก็ตรัสว่า "ก็การที่พระนางทรงแสวง-หาพระราชา ประเสริฐกว่าหรือ, หรือว่าการที่ทรงแสวงหาตน ประเสริฐกว่าเล่า". เมื่อพระเทวีนั้นทูลตอบว่า "การที่ข้าพระ-

---

[๑] ธมฺมปทฏฺฐกถา. ๔/๒๐, มโนรถปูรณี. ๑/๓๔๔.

[๒] สมนฺตปาสาทิกา. ๑/๕๔.

องค์แสวงหาตนประเสริฐกว่า พระเจ้าข้า" ดังนี้ แล้วนั่งลง ก็ทรงแสดงธรรมโดยประการที่พระเทวีนั้น พร้อมทั้งหญิง ๑,๐๐๐ คน ตั้งอยู่ในพระโสดาปัตติผล, พวกอำมาตย์ตั้งอยู่ในพระอนาคามิผล, พระราชาตั้งอยู่ในพระอรหัตผลแล. อีกเรื่องหนึ่ง แม้พระมหินทเถระ เมื่อกระทำโดยประการ ที่พระราชามิได้ทอดพระเนตรเห็นภิกษุที่เหลือที่มาพร้อมกับตัวท่านเอง ในวันที่ท่านมาถึงตามพปัณณิทวีป ก็ชื่อว่าได้กระทำปาฏิหาริย์ข้อนี้เหมือนกัน.

๓๙๑. อปิจ สพฺพมฺปิ ปากฏปาฏิหาริยํ อาวิภาวํ นาม. อปากฏปาฏิหาริยํ ติโรภาวํ นาม. ตตฺถ ปากฏปาฏิหาริเย อิทฺธิปิ ปญฺญายติเอว อิทฺธิมาปิ. ตํ ยมกปาฏิหาริเยน ทีเปตพฺพํ. ตตฺร หิ "อิธ ตถาคโต ยมกปาฏิหาริยํ กโรติ อสาธารณํ สาวเกหิ. อุปริมกายโต อคฺคิกฺขนฺโธ ปวตฺตติ, เหฏฺฐิมกายโต

๓๙๑. อีกนัยหนึ่ง ปากฏปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์ที่ปรากฏตัวท่านผู้มีฤทธิ์)ทุกอย่าง ชื่อว่าอาวิภาวะ. อปากฏปาฏิหาริย์ (ปาฏิหาริย์ที่ไม่ปรากฏตัวท่านผู้มีฤทธิ์) ชื่อว่าติโรภาวะ. ในปาฏิหาริย์ ๒ อย่างนั้น ในปากฏปาฏิหาริย์ ย่อมปรากฏทั้งฤทธิ์ ทั้งตัวท่านผู้มีฤทธิ์ทีเดียว. ปากฏปาฏิหาริย์นั้น บัณฑิตพึงแสดงได้ด้วยยมกปาฏิหาริย์. เป็น

อุทกธารา ปวตฺตตี"ติ[๑] เอวํ อุภยํ ปญฺญายิตฺถ. อปากฏปาฏิหาริเย อิทฺธิเยว ปญฺญายติ, น อิทฺธิมา. ตํ มหกสุตฺเตน[๒] จ พฺรหฺมนิมนฺตนิกสุตฺเตน[๓] จ ทีเปตพฺพํ. ตตฺร หิ อายสฺมโต จ มหกสฺส ภควโต จ อิทฺธิเยว ปญฺญายิตฺถ, น อิทฺธิมา.

ความจริงว่า ในยมกปาฏิหาริย์นั้น ได้ปรากฏทั้ง ๒ อย่าง อย่างนี้ คือ "ณ ที่นี้ พระตถาคต ทรงกระทำพระยมกปาฏิหาริย์อันไม่สาธารณะด้วยพระสาวกทั้งหลาย. คือ ลำไฟเป็นไปจากพระกายเบื้องบน, ธารน้ำเป็นไปจากพระกายเบื้องล่าง" เป็นต้น. ในอปากฏปาฏิหาริย์ ปรากฏแต่ฤทธิ์อย่างเดียว, ไม่ปรากฏตัวท่านผู้มีฤทธิ์. อปากฏปาฏิหาริย์นั้น บัณฑิตพึงแสดงด้วยมหกสูตร และด้วยพรหมนิมันตนิกสูตร. เป็นความจริงว่าใน ๒ สูตรนั้น ปรากฏแต่ฤทธิ์ของท่านมหกะ และของพระผู้มีพระภาคเท่านั้น, ไม่ปรากฏตัวท่านผู้มีฤทธิ์.

ยถาห :

เหมือนอย่างที่ ท่านพระอานนทเถระกล่าวไว้ว่า :

"เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข จิตฺโต คหปติ อายสฺมนฺตํ มหกํ

"จิตตคฤหบดีผู้นั่ง ณ ที่สมควรส่วนหนึ่งแล ได้กล่าวความข้อนั้นกะ

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๑๘๒.
[๒] สํ. สฬา. ๑๘/๓๕๘.
[๓] ม. มู. ๑๒/๕๙๐.

เอตทโวจ 'สาธุ เม ภนฺเต อยฺโย มหโก อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อิทฺธิปาฏิหาริยํ ทสฺเสตู'ติ. เตนหิ ตฺวํ คหปติ อาฬินฺเท อุตฺตราสงฺคํ ปญฺญาเปตฺวา ติณกลาปํ โอกาเสหีติ. 'เอวํ ภนฺเต'ติ โข จิตฺโต คหปติ อายสฺมโต มหกสฺส ปฏิสฺสุณิตฺวา อาฬินฺเท อุตฺตราสงฺคํ ปญฺญาเปตฺวา ติณกลาปํ โอกาเสสิ. อถโข อายสฺมา มหโก วิหารํ ปวิสิตฺวา ตถารูปํ อิทฺธาภิสงฺขารํ อภิสงฺขาเรสิ[๑] ยถา ตาฬจฺฉิคฺคเลน จ อคฺคฬนฺตริกาย จ อจฺจิ นิกฺขมิตฺวา ติณานิ ฌาเปสิ, อุตฺตราสงฺคํ น ฌาเปสี"ติ.[๒]

ท่านพระมหกะว่า 'พระคุณเจ้ามหกะผู้เจริญ ขอได้โปรดแสดงอิทธิปาฏิหาริย์ อันเป็นอุตริมนุสธรรมแก่กระผมด้วยเถิด' ดังนี้. ท่านพระมหกเถระกล่าวว่า ท่านคฤหบดี ถ้าอย่างนั้น ท่านจงปูผ้าอุตราสงค์เข้าที่ระเบียง แล้วเกลี่ยฟ่อนหญ้าลงไปเถิด. จิตตคฤหบดีรับคำท่านพระมหกะว่า 'อย่างนี้นะ ขอรับท่านผู้เจริญ' ดังนี้ แล้วก็ปูผ้าอุตราสงค์เข้าที่ระเบียง แล้วเกลี่ยฟ่อนหญ้าลงไป. ครั้งนั้นแล ท่านพระมหกะได้เข้าไปยังวิหาร ได้ตกแต่งอิทธาภิสังขาร โดยประการที่เปลวไฟออกไปทางช่องดาล และทางช่องลิ่มสลัก แล้วไหม้แต่หญ้า, ไม่ไหม้ผ้าอุตราสงค์" ดังนี้.

ยถาวาห :

และเหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า :

---

[๑] ฉ. อภิสงฺขาสิ. [๒] สํ. สฬา. ๑๘/๓๕๘.

"อถขฺวาหํ ภิกฺขเว ตถารูปึ อิทฺธาภิสงฺขารํ อภิสงฺขาเรสึ 'เอตฺตาวตา พฺรหฺมา จ พฺรหฺมปริสา จ พฺรหฺมปาริสชฺชา จ สทฺทํ จ เม โสสฺสนฺติ น จ มํ ทกฺขิสฺสนฺตี'ติ อนฺตรหิโต อิมํ คาถํ อภาสึ[1] :

"ดูกรภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล เราได้ตกแต่งอิทธาภิสังขารไว้ โดยประการที่ว่า 'ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ พรหม บริวารพรหม และพวกพรหมปาริสัชชา จักได้ยินเสียงของเรา แต่จักไม่เห็นตัวเรา' ดังนี้ เราผู้หายตัว ได้กล่าวคาถานี้ ว่า :

'ภเววาหํ ภยํ ทิสฺวา
ภวญฺจ วิภเวสินํ
ภวํ นาภิวทึ กิญฺจิ
นนฺทิญฺจ น อุปาทิยินฺ"ติ.[2]

'เราได้เห็นภัยในภพ และภพที่แสวงหาแต่วิภพ (ความพินาศ) แล้วเทียว
จึงไม่ชมเชยภพอะไร ๆ และไม่เข้าถึงนันทิ(ภวตัณหา)" ดังนี้.

๓๙๒. ติโรกุฑฺฑํ[3] ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ อากาเสติ เอตฺถ ติโรกุฑฺฑนฺติ ปรกุฑฺฑํ, กุฑฺฑสฺส ปรภาคนฺติ วุตฺตํ โหติ. เอส นโย อิตเรสุ. กุฑฺโฑติ จ เคหภิตฺติยา

๓๙๒. ในคำว่า ย่อมไปนอกฝา นอกกำแพง นอกภูเขา ได้ไม่ติดขัดเหมือนอย่างไปในอากาศนี้ บทว่า ติโรกุฑฺฑํ (นอกฝา) คือหลังฝา, มีคำอธิบายไว้ว่าส่วนด้านหลังของฝา. ในบทที่เหลือนอกนี้ก็มีนัยนี้. ก็บทว่า

---

[1] โป. อภาสิ.
[2] ม. มู. ๑๒/๕๙๖.
[3] ฉ. ติโรกุฏฺฏํ.

เอตํ อธิวจนํ. ปากาโรติ เคหวิหาร-คามาทีนํ ปริกฺเขปปากาโร. ปพฺพโตติ ปํสุปพฺพโต วา ปาสาณปพฺพโต วา. อสชฺชมาโนติ อลคฺคมาโน. เสยฺยถาปิ อากาเสติ อากาเส วิย. เอตํ คนฺตุกาเมน ปน อากาสกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย กุฑฺฑํ วา ปาการํ วา สิเนรุจกฺกวาเฬสุปิ อญฺญตรํ ปพฺพตํ วา อาวชฺชิตฺวา กตปริกมฺเมน อากาโส โหตูติ อธิฏฺฐาตพฺโพ. อากาโสเยว โหติ. อโธ โอตริตุกามสฺส อุทฺธํ วา อาโรหิตุกามสฺส สุสิโร โหติ. วินิวิชฺฌิตฺวา คนฺตุกามสฺส ฉิทฺโท. โส ตตฺถ อสชฺชมาโน คจฺฉติ.

กุฑฺโฑ (ฝา) นี้เป็นชื่อเรียกฝาเรือน. บทว่า ปากาโร (กำแพง) ได้แก่ กำแพงที่เป็นรั้วล้อมเรือน วิหาร และบ้าน เป็นต้น. บทว่า ปพฺพโต (ภูเขา) ได้แก่ ภูเขาดินก็ได้ ภูเขาหินก็ได้. บทว่า อสชฺชมาโน แปลว่า ไม่ติดขัด. บทว่า เสยฺยถาปิ อากาเส แปลว่า เหมือนอย่างไปในอากาศ. ก็อันภิกษุผู้จะไปภายนอกฝาเป็นต้น พึงเป็นผู้เข้าอากาสกสิณ ออกแล้วนึกถึงฝาหรือกำแพง หรือภูเขา แม้ในบรรดาภูเขาสิเนรุ หรือจักรวาล อย่างใดอย่างหนึ่ง กระทำบริกรรม อธิษฐานว่า ขอจงเป็นอากาศดังนี้เถิด. มันก็จะ(กลาย)เป็นอากาศไปทีเดียว. สำหรับภิกษุผู้ต้องการจะหยั่งลงไปใต้ดินก็ดี ผู้ต้องการจะย่างขึ้นไปเบื้องบนก็ดี มันจะ(กลาย)เป็นโพรงไป. สำหรับภิกษุผู้ต้องการจะทะลุผ่านไป มันก็จะ(กลาย)เป็นช่อง. ภิกษุนั้นจึงไปได้ไม่ติดขัด ณ ที่นั้น.

ติปิฏกจูฬาภยตฺเถโร ปเนตฺถาห อากาสกสิณสมาปชฺชนํ อาวุโส กิมตฺถิยํ, (กิมานิสํสํ) กึ หตฺถิอสฺสาทีนิ อภินิมฺมินิตุกาโม หตฺถิอสฺสาทิกสิณานิ สมาปชฺชติ, นนุ ยตฺถ กตฺถจิ กสิเณ ปริกมฺมํ กตฺวา อฏฺฐสมาปตฺติวสีภาโวเยว ปมาณํ. ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตเทว โหตีติ. ภิกฺขู อาหํสุ ปาฬิยา ภนฺเต อากาสกสิณํเยว อาคตํ, ตสฺมา อวสฺสเมตํ วตฺตพฺพนฺติ. ตตฺรายํ ปาฬิ :

ส่วนพระติปิฎกจูฬาภัยเถระ กล่าวว่า ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย การเข้าอากาสกสิณ มีประโยชน์อะไรกันเล่า, ภิกษุผู้ต้องการจะเนรมิตช้างหรือม้าเป็นต้น ต้องเข้ากสิณช้างหรือกสิณม้า เป็นต้นหรือไร, ความชำนาญในสมาบัติ ๘ เพราะได้ทำบริกรรมไว้ในกสิณ อย่างใดอย่างหนึ่งนั่นเทียว ย่อมเป็นประมาณ. ภิกษุต้องการให้เป็นสิ่งใด ๆ ก็จะเป็นสิ่งนั้น ๆ นั่นแหละ มิใช่หรือ ดังนี้. ภิกษุทั้งหลายกล่าวว่า ท่านผู้เจริญ อากาสกสิณเท่านั้น ที่มาในพระบาลี, เพราะฉะนั้นก็จำต้องกล่าวถึงการเข้าอากาสกสิณนี้ เป็นแน่แท้ ดังนี้. ต่อไปนี้เป็นพระบาลี ในการจะไปภายนอกฝาเป็นต้นนั้น :

"ปกติยา อากาสกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติ. ติโรกุฑฺฑํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อาวชฺชติ. อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ อากาโส โหตูติ, อากาโส โหติ.

"ภิกษุ เป็นผู้ได้สมาบัติในอากาสกสิณ ตามปกติ. ย่อมนึกถึงนอกฝา นอกกำแพง นอกภูเขา. ครั้นนึกแล้วก็อธิษฐานด้วยญาณว่า ขอจงเป็นอากาศ ดังนี้, มันก็กลายเป็น

โส ติโรกุฑฺฑํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ. ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต เกนจิ อนาวเฏ อปริกฺขิตฺเต อสชฺชมานา คจฺฉนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต ติโรกุฑฺฑํ ติโรปาการํ ติโรปพฺพตํ อสชฺชมาโน คจฺฉติ เสยฺยถาปิ อากาเส"ติ[๑]

อากาศไป. ภิกษุนั้นย่อมไปนอกฝา นอกกำแพง นอกภูเขาได้ไม่ติดขัด. เปรียบเหมือนว่า พวกคนทั้งหลายซึ่งเป็นผู้ไม่มีฤทธิ์ตามปกติ ย่อมไปในที่ที่อะไร ๆ มิได้กั้นไว้ มิได้ล้อมไว้ ได้ไม่ติดขัด ฉันใด, ภิกษุผู้มีฤทธิ์ผู้ถึงความชำนาญแห่งจิตนั้น ก็ย่อมไปนอกฝา นอกกำแพง นอกภูเขาได้ไม่ติดขัด เหมือนไปในอากาศ ฉันนั้นเหมือนกัน" ดังนี้.

สเจ ปนสฺส ภิกฺขุโน อธิฏฺฐหิตฺวา คจฺฉนฺตสฺส อนฺตรา ปพฺพโต วา รุกฺโข วา อุฏฺเฐติ, กึ ปุน สมาปชฺชิตฺวา อธิฏฺฐาตพฺพนฺติ ? โทโส นตฺถีติ. ปุน สมาปชฺชิตฺวา อธิฏฺฐานํ หิ อุปชฺฌายสฺส สนฺติเก นิสฺสยคฺคหณสทิสํ โหติ. อิมินา จ ปน ภิกฺขุนา อากาโส โหตูติ อธิฏฺฐิตตฺตา อากาโส โหติเยว.

ถามว่า ก็ถ้าหากว่า เมื่อภิกษุนั้นอธิษฐานแล้วกำลังไปอยู่ ภูเขาหรือต้นไม้โผล่ขึ้นมาในระหว่าง(ทาง), เธอต้องเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีก หรือไร ? ตอบว่า โทษ (ในการเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีก) ไม่มีหรอก. เพราะว่าการที่ภิกษุเข้าสมาบัติแล้วอธิษฐานอีก ก็เป็นเหมือนอย่างการถือนิสัยในสำนักของพระอุปัชฌาย์. แต่ว่า

---

[๑] ขุ ป. ๓๑/๕๙๓.

ปุริมาธิฏฺฐานพเลเนว จสฺส อนฺตรา อญฺโญ ปพฺพโต วา รุกฺโข วา อุฏฺฐมโย อุฏฺฐหิสฺสตีติ อฏฺฐานเมตํ. อญฺเญน อิทฺธิมตา นิมฺมิเตน[๑] ปฐมนิมฺมานํ พลวํ โหติ. อิตเรน ตสฺส อุทฺธํ วา อโธ วา คนฺตพฺพํ.

เพราะภิกษุนี้ได้อธิษฐานไว้แล้วว่า ขอจงเป็นอากาศเถิด ดังนี้ มันก็ย่อมเป็นอากาศไปทีเดียว. ก็เพราะกำลังของการอธิษฐานที่มีก่อนนั่นเทียว ข้อว่าภูเขาก็ดี ต้นไม้ก็ดี อย่างอื่น ที่สำเร็จเพราะอุตุ จักโผล่ขึ้นมาในระหว่างแก่ภิกษุรูปนั้น ดังนี้ นี้หาใช่ฐานะมีได้ไม่. ในสิ่งที่ท่านผู้มีฤทธิ์รูปอื่นได้เนรมิตไว้นั้น สิ่งที่เนรมิตไว้ก่อนย่อมเป็นธรรมชาติที่มีกำลัง(กว่า). สิ่งที่ได้เนรมิตไว้นอกนี้ (คือเนรมิตทีหลัง) พึงหลบไปเสียทางเบื้องบน หรือเบื้องล่างแห่งสิ่งที่ได้เนรมิตไว้ก่อนนั้น.

๓๙๓. ปฐวิยาปิ อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชนฺติ เอตฺถ อุมฺมุชฺชนฺติ อุฏฺฐานํ วุจฺจติ. นิมฺมุชฺชนฺติ[๒] สํสีทนํ. อุมฺมุชฺชญฺจ นิมฺมุชฺชญฺจ อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ. เอวํ

๓๙๓. ในปาฏิหาริย์ ข้อว่า ปฐวิยาปิ อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ (ผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินบ้าง) ดังนี้ นี้มีความว่า การผุดขึ้น เรียกว่า อุมฺมุชฺชํ. การดำลงเรียกว่า นิมฺมุชฺชํ.

---

๑ ฉ. นิมฺมิเต ปน.

๒ ฉ. นิมุชฺชนฺติ, เอวมุปริปิ.

กาตุกาเมน อาโปกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย เอตฺตเก ฐาเน ปฐวี อุทกํ โหตูติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาตพฺพํ. สห อธิฏฺฐาเนน ยถาปริจฺฉินฺนฏฺฐาเน ปฐวี อุทกเมว โหติ. โส ตตฺถ อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ กโรติ. ตตฺรายํ ปาฬิ :

อุมฺมุชฺชํ ด้วย นิมฺมุชฺชํ ด้วย ชื่อว่า อุมฺมุชฺช-นิมฺมุชฺชํ. ภิกษุผู้ต้องการทำอย่างนี้ พึงเข้าอาโปกสิณ ออกแล้ว กำหนด(พื้นที่)ทำบริกรรมไปว่า แผ่นดินในที่เท่านี้ ขอจงเป็นน้ำเถิด แล้วอธิษฐานตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. แผ่นดินในที่ตามที่ได้กำหนดไว้ ย่อมกลายเป็นน้ำไปทีเดียวพร้อมกับการอธิษฐาน. ภิกษุนั้นก็ย่อมทำการผุดขึ้นดำลงในที่นั้นได้. ต่อไปนี้เป็นพระบาลี ในการอธิษฐานให้แผ่นดินเป็นน้ำนั้น :

"ปกติยา อาโปกสิณ-สมาปตฺติยา ลาภี โหติ. ปฐวีอาวชฺชติ. อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ อุทกํ โหตูติ, อุทกํ โหติ. โส ปฐวิยา อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ กโรติ. ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต อุทเก อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ กโรนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต ปฐวิยา

"ภิกษุ เป็นผู้ได้สมาบัติในอาโปกสิณตามปกติ. ย่อมนึกถึงแผ่นดิน. ครั้นนึกแล้วก็อธิษฐานด้วย-ญาณว่า ขอจงเป็นน้ำดังนี้, มันก็จะกลายเป็นน้ำ. ภิกษุนั้นก็ย่อมทำการผุดขึ้นและดำลงในแผ่นดินได้. เปรียบเหมือนว่า พวกคนทั้งหลายซึ่งเป็นผู้ไม่มีฤทธิ์ตามปกติ ย่อมทำการผุดขึ้นและดำลงในน้ำได้ ฉันใด, ภิกษุ

อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชํ กโรติ เสยฺยถาปิ อุทเก"ติ.[๑]

ผู้มีฤทธิ์ ผู้ถึงความชำนาญแห่งจิตนั้น ก็ย่อมทำการผุดขึ้น และดำลงในแผ่นดิน เหมือนผุดขึ้นและดำลงในน้ำได้ ฉันนั้นเหมือนกัน" ดังนี้.

น เกวลญฺจ อุมฺมุชฺชนิมฺมุชฺชเมว, นหานปานมุขโธวนภณฺฑกโธวนาทีสุ ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ กโรติ. น เกวลญฺจ อุทกเมว, สปฺปิเตลมธุผาณิตาทีสุปิ ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ อิทญฺจิทญฺจ เอตฺตกํ โหตูติ อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา อธิฏฺฐหนฺตสฺส ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติ. อุทฺธริตฺวา ภาชนคตํ กโรนฺตสฺส สปฺปิ สปฺปิเยว โหติ. เตลาทีนิ เตลาทีนิเยว. อุทกํ อุทกเมว. โส ตตฺถ เตมิตุกาโมว เตเมติ, น เตมิตุกาโม น เตเมติ. ตสฺเสว จ สา ปฐวี อุทกํ โหติ อวเสสชนสฺส ปฐวีเยว. ตตฺถ มนุสฺสา ปตฺติกาปิ คจฺฉนฺติ. ยานาทีหิปิ คจฺฉนฺติ,

อนึ่ง มิใช่แต่จะทำการผุดขึ้นและดำลงแต่อย่างเดียวเท่านั้น, ในบรรดากิจ (เนื่องด้วยน้ำ)ทั้งหลาย มีอาบ ดื่ม บ้วนปาก และล้างสิ่งของเป็นต้น เธอต้องการกิจใด ๆ, ก็ย่อมทำกิจนั้น ๆ ได้. อนึ่ง มิใช่แต่จะทำให้เป็นน้ำได้แต่อย่างเดียวเท่านั้น, แม้ในบรรดาวัตถุเหลวอย่างอื่น มีเนยใส น้ำมัน น้ำผึ้ง และน้ำอ้อยเป็นต้น เธอต้องการวัตถุเหลวใด ๆ, เมื่อเธอนึกถึงวัตถุนั้น ๆ กระทำบริกรรมไปว่า ขอจงเป็นสิ่งนี้ และสิ่งนี้ จำนวนเท่านี้เถิด ดังนี้ แล้วอธิษฐาน มันก็ย่อมเป็นเหมือนอย่างที่อธิษฐานนั้นเทียว. เมื่อภิกษุตักขึ้นมาทำให้อยู่ในภาชนะ เนยใส ก็ยังคงเป็นเนยใส

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๓.

กสิกมฺมาทีนิปิ กโรนฺติเยว. สเจ ปนายํ เตสมฺปิ อุทกํ โหตูติ อิจฺฉติ, โหติเยว. ปริจฺฉินฺนกาลํ ปน อติกฺกมิตฺวา ยํ ปกติยา ฆฏตฬากาทีสุ อุทกํ, ตํ ฐเปตฺวา อวเสสํ ปริจฺฉินฺนฏฺฐานํ ปฐวีเยว โหติ.

นั่นแหละ. น้ำมันเป็นต้น ก็ยังคงเป็นน้ำมันเป็นต้นนั่นแหละ. น้ำก็ยังคงเป็นน้ำนั่นแหละ. ณ ที่นั้น ภิกษุนั้น ต้องการให้เปียกเท่านั้นจึงเปียก, ไม่ต้องการให้เปียก ก็ไม่เปียก. อนึ่ง แผ่นดินนั้นจะกลายเป็นน้ำ ก็สำหรับภิกษุรูปนั้นเท่านั้น สำหรับชนที่เหลือ ก็เป็นแผ่นดินนั่นแหละ. พวกคนทั้งหลายจะเป็นผู้เดินเท้าไปในที่นั้น ก็ได้, จะไปด้วยยานเป็นต้น ก็ได้, จะกระทำการงานทั้งหลายมีกสิกรรมเป็นต้น ก็ได้ทีเดียว. ก็ถ้าหากว่าภิกษุนี้ย่อมปรารถนาว่า ขอจงเป็นน้ำ แม้สำหรับคนเหล่านั้น, มันก็ย่อมเป็นน้ำ (สำหรับคนเหล่านั้นด้วย)ทีเดียว. แต่พอล่วงเลยกาลที่ได้กำหนดไว้ น้ำในที่มีน้ำทั้งหลายตามปกติมีหม้อตะพังน้ำเป็นต้น ใด, เว้นน้ำนั้นเสียที่ที่ได้กำหนดไว้ที่เหลือ ก็กลับเป็นแผ่นดินไปตามเดิม

๓๙๔. <u>อุทเกปิ</u> <u>อภิชฺชมาเนติ</u> เอตฺถ ยํ อุทกํ อกฺกมิตฺวา สํสีทติ, ตํ ภิชฺชมานนฺติ

๓๙๔. ในปาฏิหาริย์ ข้อว่า <u>อุทเกปิ</u> <u>อภิชฺชมาเน</u> (เดินไปบนน้ำไม่แยกอยู่บ้าง)

วุจฺจติ. วิปรีตํ อภิชฺชมานํ. เอวํ คนฺตุกาเมน ปน ปฐวีกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย เอตฺตเก ฐาเน อุทกํ ปฐวี โหตูติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาตพฺพํ. สห อธิฏฺฐาเนน ยถาปริจฺฉินฺนฏฺฐาเน อุทกํ ปฐวีเยว โหติ. โส ตตฺถ คจฺฉติ. ตตฺรายํ ปาฬิ :

นี้ มีความว่า บุคคลเหยียบไปบนน้ำใด แล้วจม น้ำนั้นชื่อว่า ภิชฺชมานํ (แยกอยู่). น้ำที่ผิดกัน ชื่อว่า อภิชฺชมานํ (ไม่แยกอยู่). ก็ภิกษุผู้จะไปอย่างนี้ พึงเข้าปฐวีกสิณ ออกแล้ว กำหนด(ที่ที่เป็นน้ำ) ทำบริกรรมว่า น้ำในที่เท่านี้ ขอจงเป็นแผ่นดินเถิดดังนี้แล้ว อธิษฐานตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. น้ำในที่ตามที่ได้กำหนดไว้ ก็ย่อมกลายเป็นแผ่นดินไปทีเดียว พร้อมกับการอธิษฐาน. ภิกษุรูปนั้นย่อมเดินไปในที่นั้นได้. ต่อไปนี้เป็นพระบาลี ในการเดินไปบนน้ำไม่แยกอยู่นั้น :

"ปกติยา ปฐวีกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติ อุทกํ อาวชฺชติ อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ ปฐวี โหตูติ ปฐวี โหติ โส อภิชฺชมาเน อุทเก คจฺฉติ ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต อภิชฺชมานาย ปฐวิยา คจฺฉนฺติ

"ภิกษุ เป็นผู้ได้สมาบัติในปฐวีกสิณตามปกติ ย่อมนึกถึงน้ำ ครั้นนึกแล้วก็อธิษฐานด้วยญาณว่า ขอจงเป็นแผ่นดินดังนี้ มันก็จะกลายเป็นแผ่นดิน ภิกษุนั้นย่อมเดินไปบนน้ำอันไม่แยกอยู่ได้ เปรียบเหมือนว่า คนทั้งหลายผู้ไม่มีฤทธิ์ตามปกติ ย่อมเดิน

เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโต-วสิปฺปตฺโต อภิชฺชมาเน อุทเก คจฺฉติ เสยฺยถาปิ ปฐวิยนฺ"ติ.[1]

ไปบนแผ่นดินอันไม่แยกอยู่ได้ ฉันใด ภิกษุผู้มีฤทธิ์ ผู้ถึงความชำนาญแห่งจิต ก็ย่อมเดินไปบนน้ำ อันไม่แยกอยู่ เหมือนเดินไปบนแผ่นดินได้ ฉันนั้น" ดังนี้.

น เกวลญฺจ คจฺฉติ, ยํ ยํ อิริยาปถํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ กโรติ. น เกวลญฺจ ปฐวิเมว. มณิสุวณฺณปพฺพต-รุกฺขาทีสุปิ ยํ ยํ อิจฺฉติ, ตํ ตํ วุตฺตนเยเนว อาวชฺชิตฺวา อธิฏฺฐาติ, ยถาธิฏฺฐิตเมว โหติ. ตสฺเสว จ ตํ อุทกํ ปฐวี โหติ, เสสชนสฺส อุทกเมว, มจฺฉกจฺฉปา จ อุทกชาตาทโย[2] จ ยถารุจึ วิจรนฺติ. เจ ปนายํ อญฺเญสมฺปิ มนุสฺสานํ ตํ ปฐวึ กาตุํ อิจฺฉติ, กโรติเยว. ปริจฺฉินฺนกาลา-ติกฺกเมน[3] ปน อุทกเมว โหติ.

อนึ่ง มิใช่แต่จะเดินไปได้แต่อย่าง-เดียวเท่านั้น, เธอต้องการอิริยาบถใด ๆ, ก็ย่อมทำอิริยาบถนั้น ๆ ได้. อนึ่ง มิใช่แต่จะทำให้เป็นแผ่นดินได้ แต่อย่างเดียวเท่านั้น. แม้ในบรรดาวัตถุแข็งทั้งหลาย มีแก้วมณี ทองคำ ภูเขา ต้นไม้เป็นต้น เธอต้องการวัตถุใด ๆ เธอนึกถึงวัตถุนั้น ๆ อธิษฐานไปตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว, มันก็ย่อมเป็นเหมือนอย่างที่อธิษฐานนั่นเทียว. อนึ่ง น้ำนั้นจะกลายเป็นแผ่นดินไปก็สำหรับภิกษุนั้นเท่านั้น, สำหรับชนที่เหลือก็คงเป็นน้ำนั่นแหละ, ปลา เต่า และสัตว์หากินในน้ำ

---

[1] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๓.

[2] ม. อุทกกากาทโย.

[3] อิ. ปริฉินฺนกาลาติกฺกเม.

ทั้งหลาย มีกาน้ำเป็นต้น ก็ยังคงเที่ยวไปได้ตามความชอบใจ. ก็ถ้าหากว่าภิกษุรูปนี้ ต้องการจะทำน้ำนั้นให้เป็นแผ่นดินสำหรับคนเหล่าอื่นด้วย, เธอก็ย่อมทำได้ทีเดียว. แต่ว่า พอล่วงเลยกาลที่ได้กำหนดไว้ มันก็จะกลายเป็นน้ำตามเดิม.

๓๘๕. ปลฺลงฺเกน กมตีติ ปลฺลงฺเกน คจฺฉติ. ปกฺขี สกุโณติ ปกฺเขหิ ยุตฺตสกุโณ. เอวํ กาตุกาเมน ปน ปฐวีกสิณํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย สเจ นิสินฺโน คนฺตุมิจฺฉติ, ปลฺลงฺกปฺปมาณํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาตพฺพํ. สเจ นิปนฺโน คนฺตุกาโม โหติ มญฺจปฺปมาณํ, สเจ ปทสา คนฺตุกาโม โหติ มคฺคปฺปมาณนฺติ เอวํ ยถานุรูปํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา วุตฺตนเยเนว ปฐวี โหตูติ อธิฏฺฐาตพฺพํ. สห อธิฏฺฐานา ปฐวีเยว โหติ. ตตฺรายํ ปาฬิ :

๓๘๕. ข้อว่า ปลฺลงฺเกน กมติ แปลว่า นั่งคู้บัลลังก์ก็ไป. ข้อว่า ปกฺขี สกุโณ (นก ผู้มีปีก) คือนกที่ประกอบด้วยปีกทั้ง ๒. ก็ภิกษุผู้ต้องการทำอย่างนี้ เข้าปฐวีกสิณ ออกแล้ว ถ้าหากว่าเป็นผู้ต้องการจะนั่งไป, พึงกำหนดสถานที่ ขนาดเท่าที่นั่งคู้บัลลังก์ กระทำบริกรรมไป แล้วอธิษฐานตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. พึงกำหนดสถานที่ตามความเหมาะสม อย่างนี้ คือ ถ้าหากเป็นผู้ต้องการจะนอนไป ก็กำหนดสถานที่ขนาดเท่าเตียง, ถ้าหากเป็นผู้ต้องการจะใช้เท้าเดินไป ก็กำหนดสถานที่ขนาดเท่าเส้นทาง ดังนี้ แล้วอธิษฐานว่า ขอจงเป็นแผ่นดินเถิด

ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเอง. พร้อมกับการอธิษฐาน มันก็เป็นแผ่นดินจริง ๆ. ต่อไปนี้เป็นพระบาลีในการนั่งคู้บัลลังก์ไปในอากาศนั้น.

"อากาเสปิ ปลฺลงฺเกน กมติ เสยฺยถาปิ ปกฺขี สกุโณติ ปกติยา ปฐวีกสิณสมาปตฺติยา ลาภี โหติ, อากาสํ อาวชฺชติ. อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ ปฐวี โหตูติ, ปฐวี โหติ. โส อากาเส อนฺตลิกฺเข จงฺกมติปิ ติฏฺฐติปิ นิสีทติปิ เสยฺยมฺปิ กปฺเปติ. ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต ปฐวิยํ จงฺกมนฺติปิ ฯเปฯ เสยฺยมฺปิ กปฺเปนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อากาเส อนฺตลิกฺเข จงฺกมติปิ ฯเปฯ เสยฺยมฺปิ กปฺเปตี"ติ๑

"คำว่า นั่งคู้บัลลังก์ไปในอากาศ เหมือนอย่างนกผู้มีปีกบ้าง ความว่า ภิกษุเป็นผู้ได้สมาบัติในปฐวีกสิณตามปกติ, ย่อมนึกถึงอากาศ. ครั้นนึกแล้วก็อธิษฐานด้วยญาณว่า ขอจงเป็นแผ่นดิน ดังนี้, มันก็จะกลายเป็นแผ่นดิน. ภิกษุนั้น ย่อมจงกรมบ้าง ยืนบ้าง นั่งบ้าง สำเร็จการนอนบ้าง ในอากาศ กลางหาวได้. เปรียบเหมือนว่า คนทั้งหลายผู้ไม่มีฤทธิ์ตามปกติ ย่อมจงกรมบ้าง ฯลฯ สำเร็จการนอนบ้าง ที่พื้นดิน ฉันใด, ภิกษุผู้มีฤทธิ์ ผู้ถึงความชำนาญแห่งจิตนั้น ก็ย่อมจงกรมบ้าง ฯลฯ สำเร็จ

๑ ขุ. ป. ๓๑/๕๙๔.

การนอนบ้างในอากาศ กลางหาวได้ ฉันนั้นเหมือนกัน" ดังนี้.

อากาเส คนฺตุกาเมน จ ภิกฺขุนา ทิพฺพจกฺขุลาภินาปิ ภวิตพฺพํ. กสฺมา ? อนฺตเร อุตุสมุฏฺฐานา วา ปพฺพตรุกฺขาทโย โหนฺติ, นาคสุปณฺณาทโย วา อุสฺสูยนฺตา มาเปนฺติ เตสํ ทสฺสนตฺถํ. เต ปน ทิสฺวา กึ กาตพฺพนฺติ ? ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อากาโส โหตูติ ปริกมฺมํ กตฺวา อธิฏฺฐาตพฺพํ. เถโร ปนาห "สมาปตฺติสมาปชฺชนํ อาวุโส กิมตฺถิยํ, นนุ สมาหิตเมวสฺส จิตฺตํ, เตน ยํ ยํ ฐานํ อากาโส โหตูติ อธิฏฺฐาติ, อากาโสเยว โหตี"ติ. กิญฺจาปิ เอวมาห, อถโข ติโรกุฑฺฑ-ปาฏิหาริเย วุตฺตนเยเนว ปฏิปชฺชิตพฺพํ.

อนึ่ง ภิกษุผู้ต้องการจะไปในอากาศ ควรเป็นผู้ได้ทิพยจักษุด้วย. เพราะเหตุไร ? สิ่งขัดขวางการไป มีภูเขา ต้นไม้เป็นต้น ซึ่งมีอุตุเป็นสมุฏฐาน ย่อมมีอยู่ในระหว่าง (ทาง)บ้าง, พวกสัตว์ผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย มีนาค สุบรรณเป็นต้น ผู้ริษยาอยู่ย่อมสร้างเพื่อให้เห็นสิ่งขัดขวางเหล่านั้นบ้าง. ถามว่า ก็ภิกษุเห็นสิ่งขัดขวางเหล่านั้นแล้ว จะพึงทำอย่างไร ? ตอบว่า พึงเข้าฌานที่เป็นบาท ออกแล้วทำบริกรรมว่า ขอจงเป็นอากาศ แล้วอธิษฐานเถิด. ส่วนพระเถระ (ติปิฏกจูฬาภยเถระ) กล่าวว่า "ท่าน-ทั้งหลาย การเข้าสมาบัติมีประโยชน์อะไรเล่า, จิตของภิกษุรูปนี้ตั้งมั่นด้วยดีแล้วเทียวมิใช่หรือ เธอย่อมอธิษฐานสถานที่ใด ๆ ว่า ขอจงเป็นอากาศ ด้วยจิตดวงนั้น, มันก็ย่อมเป็นอากาศได้เลยเทียว" ดังนี้. พระเถระ

กล่าวไว้อย่างนี้ก็จริง, ถึงกระนั้น ภิกษุก็พึงปฏิบัติตามนัยที่ได้กล่าวไว้ ในติโรกุฑฑ-ปาฏิหาริย์นั่นเทียว.

อปิจ โอกาเส โอโรหณตฺถมฺปิ อิมินา ทิพฺพจกฺขุลาภินา ภวิตพฺพํ. อยํ หิ สเจ อโนกาเส นฺหานติตฺเถ วา คามทฺวาเร วา โอโรหติ. มหาชนสฺส ปากโฏ โหติ. ตสฺมา ทิพฺพจกฺขุนา ปสฺสิตฺวา อโนกาสํ วชฺเชตฺวา โอกาเส โอตรตีติ.

อีกนัยหนึ่ง ภิกษุรูปนี้ควรเป็นผู้ได้ทิพยจักษุ แม้เพื่อการหยั่งลงในโอกาสที่สมควร. เพราะว่า ถ้าหากว่าภิกษุรูปนี้หยั่งลงในโอกาสที่ไม่สมควร คือท่าน้ำบ้าง ประตูบ้านบ้าง. เธอก็จะเป็นอันปรากฏแก่มหาชน. เพราะฉะนั้น เธอใช้ทิพยจักษุตรวจดู เว้นโอกาสที่ไม่สมควรเสีย หยั่งลงในโอกาสที่สมควรเถิดแล.

๓๙๖. อิเมปิ จนฺทิมสูริเย เอวํมหิทฺธิเก เอวํมหานุภาเว ปาณินา ปรามสติ ปริมชฺชตีติ เอตฺถ จนฺทิมสูริยานํ ทฺวาจตฺตาฬีสโยชนสหสฺสสฺส อุปริ จรเณน มหิทฺธิกตา ตีสุ ทีเปสุ เอกกฺขเณ อาโลกกรเณน มหานุภาวตา เวทิตพฺพา. เอวํ อุปริจรณอาโลกกรเณหิ วา มหิทฺธิเก เตเนว มหิทฺธิกตฺเตน

๓๙๖. ในปาฏิหาริย์ ข้อว่า ใช้ฝ่ามือจับต้องลูบไล้พระจันทร์ และพระอาทิตย์นี้ ซึ่งมีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้บ้าง ดังนี้ นี้ มีความว่า พึงทราบความที่พระจันทร์และพระอาทิตย์มีฤทธิ์มาก ก็โดยการที่จรไปเหนือพื้นดิน ๔๒,๐๐๐ โยชน์ พึงทราบความที่พระจันทร์ และพระอาทิตย์มีอานุภาพมาก โดยการที่สร้างความสว่างใน

มหานุภาเว. ปรามสตีติ ปริคฺคณฺหติ[๑] เอกเทเส วา ฉุปติ. ปริมชฺชตีติ สมนฺตโต อาทาสตลํ วิย ปริมชฺชติ. อยํ ปนสฺส อิทฺธิ อภิญฺญาปาทกชฺฌานวเสเนว อิชฺฌติ. นตฺเถตฺถ กสิณสมาปตฺตินิยโม. วุตฺตเญฺหตํ ปฏิสมฺภิทายํ :

"อิเมปิ จนฺทิมสูริเย ฯเปฯ ปริมชฺชตีติ อิธ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต จนฺทิมสูริเย อาวชฺชติ, อาวชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ หตฺถปาเส โหนฺตูติ,

ทวีปทั้ง ๓ ในขณะเดียวกัน. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่ามีฤทธิ์มาก โดยการที่จรไปเหนือพื้นดิน และสร้างความสว่าง อย่างนี้, ชื่อว่ามีอานุภาพมาก ก็โดยความที่มีฤทธิ์มากนั้นนั่นแหละ. บทว่า ปรามสติ (จับต้อง) คือ จับไว้ หรือว่าแตะต้อง ที่ส่วนหนึ่ง. บทว่า ปริมชฺชติ (ลูบไล้) คือ ลูบถูไปโดยรอบ เหมือนลูบถูหน้ากระจก. ก็ฤทธิ์นี้ของภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ย่อมสำเร็จได้ด้วยอำนาจแห่งฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญาเท่านั้น, ในปาฏิหาริย์ข้อนี้ ไม่มีข้อกำหนดแน่นอนในการเข้ากสิณสมาบัติ. ข้อนี้ก็สมจริงตามที่ท่านกล่าวไว้ในปกรณ์ปฏิสัมภิทามรรคว่า :

"คำว่า ใช้ฝ่ามือจับต้องลูบไล้พระจันทร์และพระอาทิตย์นี้ ซึ่งมีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้บ้าง มีความว่า ภิกษุนั้นผู้มีฤทธิ์ในพระศาสนานี้ ผู้ถึงความชำนาญแห่ง

---

[๑] อิ. คณฺหติ.

หตฺถปาเส โหนฺติ. โส นิสินฺนโก วา นิปนฺนโก วา จนฺทิมสูริเย ปาณินา อามสติ ปรามสติ ปริมชฺชติ. ยถา มนุสฺสา ปกติยา อนิทฺธิมนฺโต กิญฺจิเทว รูปคตํ หตฺถปาเส อามสนฺติ ปรามสนฺติ ปริมชฺชนฺติ, เอวเมว โส อิทฺธิมา ฯเปฯ ปริมชฺชตี"ติ.[๑]

จิต ย่อมนึกถึงพระจันทร์และพระ-อาทิตย์, ครั้นนึกถึงแล้ว ก็อธิษฐานด้วยญาณว่า ขอจงมีอยู่ในหัตถบาสดังนี้, ก็ย่อมมีอยู่ในหัตถบาส. ภิกษุนั้น เป็นผู้นั่งก็ได้ นอนก็ได้ ใช้ฝ่ามือจับต้องลูบไล้พระจันทร์ และพระ-อาทิตย์ได้. เปรียบเหมือนว่าพวกคนทั้งหลาย ซึ่งเป็นผู้ไม่มีฤทธิ์ ตามปกติย่อมยึดถือ จับต้องลูบไล้ รูปอะไร ๆ ในหัตถบาสได้ ฉันใด, ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ก็ย่อมจับต้อง ลูบไล้ พระจันทร์และพระอาทิตย์นี้ ซึ่งมีฤทธิ์มากอย่างนี้ มีอานุภาพมากอย่างนี้ได้ ฉันนั้นเหมือนกัน" ดังนี้.

สฺวายํ ยทิ อิจฺฉติ คนฺตฺวา ปรามสิตุํ, คนฺตฺวา ปรามสติ, ยทิ ปน อิเธว นิสินฺนโก วา นิปนฺนโก วา ปรามสิตุกาโม โหติ, หตฺถปาเส

ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นนั้น ถ้าหากต้องการจะไปจับต้อง, ก็ย่อมไปจับต้องได้, แต่ถ้าหากเป็นผู้ต้องการจะนั่งอยู่ หรือนอนอยู่ที่นี้แหละ จับต้อง, ก็ย่อมอธิษฐานว่า ขอจงมีอยู่ใน

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๔.

โหตูติ อธิฏฺฐาติ. อธิฏฺฐานพเลน วณฺฏา มุตฺตตาลผลํ วิย อาคนฺตฺวา หตฺถปาเส ฐิเต วา ปรามสติ, หตฺถํ วา วฑฺเฒตฺวา. วฑฺเฒนฺตสฺส ปน กึ อุปาทินฺนกํ วฑฺเฒติ, อนุปาทินฺนกนฺติ. อุปาทินฺนกํ นิสฺสาย อนุปาทินฺนกํ วฑฺเฒติ[1].

หัตถบาส. เพราะกำลังของการอธิษฐาน ย่อมจับต้องพระจันทร์และพระอาทิตย์ที่มาตั้งอยู่ในหัตถบาส เหมือนผลตาลที่หลุดจากขั้ว ก็ได้, ยืดมือไปจับต้องก็ได้. ถามว่า ก็เมื่อจะยืดมือไป ย่อมยืดมือที่เป็นอุปาทินนกะ หรือที่เป็นอนุปาทินนกะ ? ตอบว่า ย่อมอาศัยมือที่เป็นอุปาทินนกะ ยืดมือที่เป็นอนุปาทินนกะไป.

ตตฺถ ติปิฏกจูฬนาคตฺเถโร อาห "กึ ปนาวุโส อุปาทินฺนกํ ขุทฺทกมฺปิ มหนฺตมฺปิ น โหติ, นนุ ยทา ภิกฺขุ ตาฬจฺฉิทฺทาทีหิ นิกฺขมติ, ตทา อุปาทินฺนกํ ขุทฺทกํ โหติ. ยทา มหนฺตํ อตฺตภาวํ กโรติ, ตทา มหนฺตํ โหติ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรสฺส วิยา"ติ.

ในการยืดมือไปนั้น พระติปิฎกจูฬนาคเถระ กล่าวว่า "ดูกรท่านทั้งหลาย อุปาทินนกขันธ์ เป็นของเล็กบ้าง ใหญ่บ้าง ไม่ได้หรือไร, ในเวลาใดภิกษุออกไปทางช่องเล็ก มีช่องดาลเป็นต้น, ในเวลานั้น อุปาทินนกขันธ์ ก็ย่อมเป็นของเล็ก. ในเวลาใดจะทำอัตภาพใหญ่โต, ในเวลานั้น อุปาทินนกขันธ์ ก็ย่อมเป็นของใหญ่ เหมือนอย่างอุปาทินนกขันธ์ ของพระมหาโมคคัลลานเถระ ฉะนั้น" ดังนี้.

---

[1] ฉ. วฑฺฒติ.

นนฺโทปนนฺทนาคทมนกถา

เอกสฺมึ กิร สมเย อนาถปิณฺฑิโก คหปติ ภควโต ธมฺมเทสนํ สุตฺวา "เสฺว ภนฺเต ปญฺจหิ ภิกฺขุสเตหิ สทฺธึ อมฺหากํ เคเห ภิกฺขํ คณฺหถา"ติ นิมนฺเตตฺวา ปกฺกามิ. ภควา อธิวาเสตฺวา ตํทิวสํ[๑] รตฺติภาคญฺจาปิ วีตินาเมตฺวา ปจฺจูสสมเย ทสสหสฺสโลกธาตุํ โอโลเกสิ. อถสฺส นนฺโทปนนฺโท[๒] นาคราชา ญาณมุเข อาปาถํ อาคจฺฉิ. ภควา "อยํ นาคราชา มยฺหํ ญาณมุเข อาปาถํ อาคจฺฉติ, อตฺถิ นุ โข อสฺส อุปนิสฺสโย"ติ อาวชฺเชนฺโต "อยํ มิจฺฉาทิฏฺฐิโก ตีสุ รตเนสุ อปฺปสนฺโน"ติ ทิสฺวา "โก นุ โข อิมํ มิจฺฉาทิฏฺฐิโต วิเวเจยฺยา"ติ อาวชฺเชนฺโต มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรํ อทฺทส.

กถาว่าด้วยการทรมานนันโทปนันทนาคราช

มีเรื่องว่า ในสมัยหนึ่ง ท่านอนาถบิณฑิกคฤหบดี ได้ฟังธรรมเทศนาของพระผู้มีพระภาคแล้ว ก็กราบทูลนิมนต์ว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในวันพรุ่งนี้ ขอพระองค์พร้อมด้วยพระภิกษุสงฆ์ จำนวน ๕๐๐ รูป ทรงรับภิกษาในเรือน ของข้าพระองค์เถิดพระเจ้าข้า" ดังนี้ แล้วก็หลีกไป. พระผู้มีพระภาคทรงรับนิมนต์แล้ว ทรงทำวันนั้นและแม้ส่วนหนึ่งแห่งราตรีให้ล่วงไป ในสมัยใกล้รุ่ง ทรงตรวจดูหมื่นโลกธาตุ. ครั้งนั้น นันโทปนันทนาคราช ได้มาถึงคลอง ในปากทางแห่งพระญาณของพระองค์. พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงดำริว่า "นาคราชผู้นี้ มาถึงคลองในปากทาง แห่งญาณของเรา, นาคราชผู้นี้มีอุปนิสัยอยู่หรือหนอ" ดังนี้ ก็ทรงพบว่า "นาคราชผู้นี้ เป็นผู้มีมิจฉาทิฐิ

---

[๑] ฉ. ตํทิวสาวเสสํ.

[๒] ฉ. นนฺโทปนนฺโท นาม.

ไม่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย" เมื่อทรงดำริอยู่ว่า "ใครหนอจะเปลื้องนาคราชผู้นี้จากมิจฉาทิฐิได้" ดังนี้ ก็ได้ทรงเห็นพระมหาโมคคัลลานเถระ.

ตโต ปภาตาย รตฺติยา สรีรปฏิชคฺคนํ กตฺวา อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อามนฺเตสิ "อานนฺท ปญฺจนฺนํ ภิกฺขุสตานํ อาโรเจหิ ตถาคโต เทวจาริกํ คจฺฉตี"ติ.

ต่อจากนั้นเมื่อราตรีสว่าง ก็ทรงกระทำการชำระพระสรีรกาย ตรัสเรียกพระอานนท์ผู้มีอายุมาว่า "นี่แน่ะอานนท์ เธอจงบอกภิกษุ ๕๐๐ รูป ว่าตถาคตจะไปจาริกในเทวโลกเถิด" ดังนี้.

ตํทิวสญฺจ นนฺโทปนนฺทสฺส อาปานภูมึ สชฺชยึสุ. โส ทิพฺพรตนปลฺลงฺเก ทิพฺเพน เสตจฺฉตฺเตน ธาริยมาเนน ติวิธนาฏเกหิ เจว นาคปริสาย จ ปริวุโต ทิพฺพภาชเนสุ อุปฏฺฐาปิตํ อนฺนปานวิธึ โอโลกยมาโน นิสินฺโน โหติ. อถ ภควา ยถา นาคราชา ปสฺสติ, ตถา กตฺวา ตสฺส วิตานมตฺถเกเนว[๑] ปญฺจหิ ภิกฺขุสเตหิ สทฺธึ ตาวตึสเทวโลกาภิมุโข ปายาสิ.

ก็ในวันนั้น พวกนาคทั้งหลายได้จัดเตรียมอาปานภูมิ (ที่มาดื่มกิน) ไว้สำหรับนันโทปนันทนาคราช. นาคราชนั้นมีทิพยเศวตฉัตรกั้นเหนือบัลลังก์แก้วอันเป็นทิพย์ มีนาคนักฟ้อน ๓ จำพวก และนาคบริษัทแวดล้อม นั่งชมของกิน ของดื่มแบบต่าง ๆ ที่เขาจัดตั้งไว้ในภาชนทิพย์ทั้งหลาย. ครั้งนั้นพระผู้มีพระภาคทรงกระทำโดยประการ ที่นาคราชจะมองเห็น เสด็จมุ่งพระพักตร์ไป

---

[๑] สี. วิมานมตฺถเกเนว.

ยังเทวโลกชั้นดาวดึงส์พร้อมกับภิกษุ จำนวน ๕๐๐ รูป ทางเหนือเพดาน(แห่งอาปานภูมิ) ของนาคราชนั้นนั่นเทียว.

เตน โข ปน สมเยน นนฺโทปนนฺทสฺส นาคราชสฺส เอวรูปํ ปาปกํ ทิฏฺฐิคตํ อุปฺปนฺนํ โหติ "อิเม หิ นาม มุณฺฑกา สมณกา อมฺหากํ อุปรูปริภวเนน เทวานํ ตาวตึสภวนํ ปวิสนฺติปิ นิกฺขมนฺติปิ, น อิทานิ อิโต ปฏฺฐาย อิเมสํ อมฺหากํ มตฺถเก ปาทปํสุํ โอกิรนฺตานํ คนฺตุํ ทสฺสามี"ติ. อุฏฺฐาย สิเนรุปาทํ คนฺตฺวา ตํ อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา สิเนรุํ สตฺตกฺขตฺตุํ โภเคหิ ปริกฺขิปิตฺวา อุปริ ผณํ กตฺวา ตาวตึสภวนํ อวกุชฺชเชน ผเณน คเหตฺวา อทสฺสนํ คเมสิ.

ก็โดยสมัยนั้นแล นันโทปนันทนาคราช ได้เกิดทิฐิที่ชั่วช้าเห็นปานฉะนี้ขึ้นว่า "หนอย พวกสมณะโล้นเหล่านี้ ทั้งเข้าทั้งออกภพดาวดึงส์ของเทวดาทั้งหลาย ทางบริเวณที่อยู่เหนือ ๆ พวกเรา, บัดนี้ นับแต่นี้ไป เราจักไม่ยอมให้พวกสมณะโล้นเหล่านี้โปรยฝุ่นขี้ตีนบนหัวพวกเราไปได้อีก" ดังนี้. ลุกขึ้นไปสู่ตีนเขาสิเนรุละอัตภาพนั้นเสีย ใช้ขนดพันโอบภูเขาสิเนรุไว้ ๗ รอบ แผ่พังพานขึ้นเบื้องบน ใช้พังพานที่คว่ำลง ยึดเอาภพดาวดึงส์ไว้ ทำให้ถึงกับมองไม่เห็น.

อถ โข อายสฺมา รฏฺฐปาโล ภควนฺตํ เอตทโวจ "ปุพฺเพ ภนฺเต อิมสฺมึ ปเทเส ฐิโต สิเนรุํ ปสฺสามิ,

ครั้งนั้นแล ท่านพระรัฏฐปาละได้กราบทูลความข้อนั้น กะพระผู้มีพระภาคว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในกาลก่อน ข้า-

สิเนรุปริภณฺฑํ ปสฺสามิ, ตาวตึสํ ปสฺสามิ, เวชยนฺตํ ปสฺสามิ, เวชยนฺตปาสาทสฺส อุปริ ธชํ ปสฺสามิ. โก นุ โข ภนฺเต เหตุ โก ปจฺจโย, ยํ เอตรหิ เนว สิเนรุํ ปสฺสามิ ฯเปฯ น เวชยนฺตปาสาทสฺส อุปริ ธชํ ปสฺสามี''ติ. ''อยํ รฏฺฐปาล นนฺโทปนนฺโท นาม นาคราชา ตุมฺหากํ กุปิโต สิเนรุํ สตฺตกฺขตฺตุํ โภเคหิ ปริกฺขิปิตฺวา อุปริ ผเณน ปฏิจฺฉาเทตฺวา อนฺธการํ กตฺวา ฐิโต''ติ. ''ทเมมิ นํ ภนฺเต''ติ. น ภควา อนุชานิ. อถ โข อายสฺมา ภทฺทิโย อายสฺมา ราหุโลติ อนุกฺกเมน สพฺเพปิ ภิกฺขู อุฏฺฐหึสุ. น ภควา อนุชานิ.

พระองค์ยืนอยู่ที่บริเวณนี้ ก็มองเห็นเขาสิเนรุ เห็นสิเนรุบริภัณฑ์(สิ่งล้อมรอบเขาสิเนรุ), เห็นภพดาวดึงส์, เห็นเวชยันตปราสาท, เห็นธงเหนือเวชยันต–ปราสาท. ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุ อะไรหนอเป็นปัจจัย ที่ทำให้บัดนี้ข้าพระองค์มองไม่เห็นเขาสิเนรุ ฯลฯ ไม่เห็นธงเหนือเวชยันตปราสาท'' ดังนี้. พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ''นี่แน่ะรัฐปาละ นาคราช ชื่อว่า นันโทปนันทะนี้ โกรธพวก–เธอ จึงใช้ขนดพันโอบภูเขาสิเนรุไว้ ๗ รอบ แล้ว ใช้พังพานปกปิดไว้ทางเบื้องบน ทำให้มืดอยู่'' ดังนี้. พระรัฐปาละกราบทูลว่า ''ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอทรมานนาคราชผู้นั้น''. พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาต. ต่อจากนั้นแล ภิกษุแม้ทุกรูป คือ ท่านพระภัททิยะ ท่านพระราหุลเป็นต้น ได้ลุกขึ้น(ทูลขอทรมานนาคราช)ตามลำดับ. พระผู้มีพระภาคไม่ทรงอนุญาต.

คุณนิตยา อนันตกูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อวสาเน มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร "อหํ ภนฺเต ทเมมี"ติ อาห. "ทเมหิ โมคฺคลฺลานา"ติ ภควา อนุชานิ. เถโร อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา มหนฺตํ นาคราชวณฺณํ อภินิมฺมินิตฺวา นนฺโทปนนฺทํ จุทฺทสกฺขตฺตุํ โภเคหิ ปริกฺขิปิตฺวา ตสฺส ผณมตฺถเก อตฺตโน ผณํ ฐเปตฺวา สิเนรุนา สทฺธึ อภินิปฺปีเฬสิ. นาคราชา ธูมาสิ[๑] เถโรปิ "น ตุยฺหํเยว สรีเร ธูโม อตฺถิ, มยฺหมฺปิ อตฺถี"ติ ธูมาสิ. นาคราชสฺส ธูโม เถรํ น พาธติ. เถรสฺส ปน ธูโม นาคราชานํ พาธติ. ตโต นาคราชา ปชฺชลิ. เถโรปิ "น ตุยฺหํเยว สรีเร อคฺคิ อตฺถิ, มยฺหมฺปิ อตฺถี"ติ ปชฺชลิ. นาคราชสฺส เตโช เถรํ น พาธติ, เถรสฺส ปน เตโช นาคราชานํ พาธติ. นาคราชา "อยํ มํ สิเนรุนา สทฺธึ อภินิปฺปีเฬตฺวา

ในที่สุด พระมหาโมคคัลลานเถระก็กราบทูลว่า "ข้าพระองค์ขอทรมานเองพระเจ้าข้า". พระผู้มีพระภาคก็ทรงอนุญาตแล้วว่า "ขอเธอจงทรมานเถิด โมคคัลลานะ" ดังนี้. พระเถระละอัตภาพ(เดิม)เสีย เนรมิตเป็นรูปร่างนาคราชใหญ่โต ใช้ขนดโอบล้อมนันโทปนันทะไว้ถึง ๑๔ รอบ ตั้งพังพานของท่านไว้ ที่ด้านบนพังพานของนาคราชนั้น แล้วกดไว้กับเขาสิเนรุ. นาคราชก็บังหวนควัน. ฝ่ายพระเถระกล่าวว่า "ควันในตัว หามีอยู่แก่ท่านผู้เดียวไม่, แม้เราก็มีได้" ดังนี้แล้ว ก็บังหวนควัน. ควันของนาคราช หาทำร้ายพระเถระได้ไม่. แต่ควันของพระเถระ ทำร้ายนาคราชได้. ต่อจากนั้น นาคราชก็บังหวนไฟ. ฝ่ายพระเถระกล่าวว่า "ไฟในตัว หามีอยู่แก่ท่านผู้เดียวไม่, แม้เราก็มีได้" ดังนี้แล้วก็บังหวนไฟ. ไฟของนาคราชหาทำร้าย

---

๑ ฉ. ปธูมายิ, อิ. ปธูปาสิ.

ธูมายติ เจว ปชฺชลติ จา"ติ จินฺเตตฺวา "โภ ตุวํ โกสี"ติ ปฏิปุจฺฉิ. อหํ โข นนฺท โมคฺคลฺลาโนติ. ภนฺเต อตฺตโน ภิกฺขุภาเวน ติฏฺฐาหีติ[๑]

พระเถระได้ไม่, แต่ไฟของพระเถระทำร้ายนาคราชได้. นาคราชคิดว่า "คนผู้นี้กดเราเข้ากับภูเขาสิเนรุ แล้วบังหวนควันได้ด้วย บังหวนไฟได้ด้วย" ดังนี้แล้ว จึงถามว่า "ท่านผู้เจริญ ท่านเป็นใคร". พระเถระตอบว่า "ดูกรนันทะ เราคือพระโมคคัลลานะ". นาคราช "ท่านผู้เจริญ ขอท่านจงตั้งอยู่ โดยความเป็นภิกษุของตน (ตามเดิม) เถิด".

เถโร ตํ อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา ตสฺส ทกฺขิณกณฺณโสเตน ปวิสิตฺวา วามกณฺณโสเตน นิกฺขมิ, วามกณฺณโสเตน ปวิสิตฺวา ทกฺขิณกณฺณโสเตน นิกฺขมิ. ตถา ทกฺขิณนาสโสเตน ปวิสิตฺวา วามนาสโสเตน นิกฺขมิ. วามนาสโสเตน ปวิสิตฺวา ทกฺขิณนาสโสเตน นิกฺขมิ. ตโต นาคราชา มุขํ วิวริ. เถโร มุเขน ปวิสิตฺวา อนฺโตกุจฺฉิยํ ปาจีเนน จ

พระเถระละอัตภาพนั้นเสีย แล้วเข้าไปทางช่องหูขวาของนาคราชนั้น แล้วออกทางช่องหูซ้าย, เข้าไปทางช่องหูซ้ายแล้วออกมาทางช่องหูขวา. อย่างนั้นเหมือนกัน เข้าไปทางช่องจมูกขวา แล้วออกมาทาง-ช่องจมูกซ้าย. เข้าไปทางช่องจมูกซ้าย แล้วออกมาทางช่องจมูกขวา. ต่อจากนั้น นาคราชอ้าปากขึ้น. พระเถระก็เข้าไปทางปากแล้วจงกรมอยู่ภายในท้อง ไปทาง

[๑] อิ. ม. ปติฏฺฐาหีติ.

ปจฺฉิเมน จ จงฺกมติ. ภควา "โมคฺคลฺลาน มนสิกโรหิ มหิทฺธิโก เอส นาโค"ติ อาห. เถโร "มยฺหํ โข ภนฺเต จตฺตาโร อิทฺธิปาทา ภาวิตา พหุลีกตา ยานีกตา วตฺถุกตา อนุฏฺฐิตา ปริจิตา สุสมารทฺธา, ติฏฺฐตุ ภนฺเต นนฺโทปนนฺโท, อหํ นนฺโทปนนฺทสทิสานํ นาคราชานํ สตมฺปิ สหสฺสมฺปิ สตสหสฺสมฺปิ ทเมยฺยนฺ"ติ อาห.

ทิศตะวันออก และทางทิศตะวันตก. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "นี่แน่ะโมคคัลลานะ ขอเธอจงใส่ใจไว้ว่า นาคผู้นี้มีฤทธิ์มากเถิด". พระเถระกราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อิทธิบาท ๔ ข้าพระองค์ได้เจริญแล้ว ได้กระทำให้มากแล้ว กระทำให้เป็นดุจยานได้แล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งอาศัยได้แล้ว ตั้งไว้ได้แล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภไว้ดีแล้วพระเจ้าข้า, ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ นันโท-ปนันทะขอจงยกไว้เถิด, ข้าพระองค์พึงทรมานนาคราช ที่เสมอเหมือนนันโทปนันทะแม้ ๑๐๐ ตน แม้ ๑,๐๐๐ ตน แม้ ๑๐๐,๐๐๐ ตนได้พระเจ้าข้า" ดังนี้.

นาคราชาปิ จินฺเตสิ "ปวิสนฺโต ตาว เม น ทิฏฺโฐ, นิกฺขมนกาเล อิทานิ นํ ทาฐนฺตเร ปกฺขิปิตฺวา สงฺขาทิสฺสามี"ติ จินฺเตตฺวา "นิกฺขม ภนฺเต มา มํ อนฺโตกุจฺฉิยํ อปราปรํ จงฺกมนฺโต พาธยิตฺถา"ติ อาห. เถโร

แม้นาคราช คิดว่า "เมื่อเข้าไปเราก็ไม่เห็นเสียก่อน, ในคราวที่ออกมาบัดนี้เราจักยัดใส่มันไว้ในระหว่างเขี้ยว แล้วเคี้ยวกัดเสีย" ดังนี้ ครั้นคิดแล้ว ก็กล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ จงออกมาเสียเถอะ อย่าได้จงกรมไป ๆ มา ๆ ทำร้ายเราอยู่ภายใน

นิกฺขมิตฺวา พหิ อฏฺฐาสิ. นาคราชา อยํ โสติ ทิสฺวา นาสวาตํ[๑] วิสฺสชฺชิ. เถโร จตุตฺถชฺฌานํ สมาปชฺชิ. โลมกูปมฺปิสฺส วาโต จาเลตุํ นาสกฺขิ. อวเสสภิกฺขู กิร อาทิโต ปฏฺฐาย สพฺพปาฏิหาริยานิ กาตุํ สกฺกุเณยฺยุํ, อิมํ ปน ฐานํ ปตฺวา เอวํ ขิปฺปนิสนฺติโน หุตฺวา สมาปชฺชิตุํ นาสกฺขิสฺสนฺตีติ เนสํ ภควา นาคราชทมนํ นานุชานิ.

ท้องเลย". พระเถระได้ออกมายืนอยู่ข้างนอก. นาคราชพอเห็นว่า นี้คือผู้นั้น แล้วก็พ่นลมจมูกออกไป. พระเถระเข้าจตุตถฌาน. ลมไม่อาจทำแม้เพียงขุมขนของท่านให้ไหวได้. เป็นที่รู้กันว่า ภิกษุที่เหลือทั้งหลาย อาจทำปาฏิหาริย์ทั้งหมดตั้งแต่ต้นได้, แต่พอถึงฐานะนี้แล้ว จักไม่อาจเข้าสมาบัติ เป็นอย่างจดถึงได้เฉียบพลัน อย่างนี้ได้ เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงไม่ทรงอนุญาตให้ภิกษุเหล่านั้นทรมานนาคราช.

นาคราชา "อหํ อิมสฺส สมณสฺส นาสวาเตน โลมกูปมฺปิ จาเลตุํ นาสกฺขึ, มหิทฺธิโก สมโณ"ติ จินฺเตสิ. เถโร อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา สุปณฺณรูปํ อภินิมฺมินิตฺวา สุปณฺณวาตํ ทสฺเสนฺโต นาคราชานํ อนุพนฺธิ. นาคราชา ตํ อตฺตภาวํ วิชหิตฺวา มาณวกวณฺณํ

นาคราชคิดว่า "เราไม่อาจใช้ลมจมูกทำแม้เพียงขุมขนของสมณะผู้นี้ ให้ไหวได้, เขาเป็นสมณะผู้มีฤทธิ์มาก" ดังนี้. พระเถระละอัตภาพ(นั้น)เสีย แล้วเนรมิตรูปเป็นสุบรรณ(ครุฑ) ทำสุบรรณวาตะ (ลมแรง ที่เกิดจากการกระพือปีกของสุบรรณ) ให้ปรากฏติดตามนาคราชไป.

---

๑ สี. อิ. นาสาวาตํ.

อภินิมฺมินิตฺวา "ภนฺเต ตุมฺหากํ สรณํ คจฺฉามี"ติ วทนฺโต เถรสฺส ปาเท วนฺทิ. เถโร "สตฺถา นนฺท อาคโต, เอหิ คมิสฺสามา"ติ นาคราชานํ ทมยิตฺวา นิพฺพิสํ กตฺวา คเหตฺวา ภควโต สนฺติกํ อคมาสิ. นาคราชา ภควนฺตํ วนฺทิตฺวา "ภนฺเต ตุมฺหากํ สรณํ คจฺฉามี"ติ อาห. ภควา "สุขี โหหิ นาคราชา"ติ วตฺวา ภิกฺขุสํฆปริวุโต อนาถปิณฺฑิกสฺส นิเวสนํ อคมาสิ.

นาคราชจึงละอัตภาพนั้นเสีย แล้วเนรมิตรูปร่างเป็นคนหนุ่มกล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าขอถึงท่านเป็นสรณะ" กราบเท้าของพระเถระ. พระเถระกล่าวว่า "ดูกรนันทะ พระศาสดาเสด็จมา, มาเถอะ เราจักไปกัน" ทรมานนาคราช ทำให้หมดพิษสง แล้วก็ได้พาไปยังสำนักของพระผู้มีพระภาค. นาคราชถวายบังคมพระผู้มีพระภาค กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ข้าพระองค์ขอถึงพระองค์ว่าเป็นสรณะ". พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "ขอจงเป็นผู้มีความสุขเถิดนาคราช" ดังนี้แล้ว ทรงมีพระภิกษุสงฆ์แวดล้อมเสด็จไปสู่ที่อยู่ของท่านอนาถบิณฑิกะ.

อนาถปิณฺฑิโก "กึ ภนฺเต อติทิวา อาคตตฺถา"ติ อาห. โมคฺคลฺลานสฺส จ นนฺโทปนนฺทสฺส จ สงฺคาโม อโหสีติ. กสฺส ภนฺเต ชโย กสฺส ปราชโยติ. โมคฺคลฺลานสฺส ชโย นนฺโทปนนฺทสฺส ปราชโยติ. อนาถปิณฺฑิโก "อธิวาเสตุ

อนาถบิณฑิกคฤหบดี กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เพราะเหตุไรพระองค์จึงเสด็จมาสาย". ตรัสว่า พระโมคคัลลานะ กับนันโทปนันทะเกิดการสงครามกัน. กราบทูลว่า ใครชนะใครแพ้ พระเจ้าข้า. ตรัสตอบว่า

คุณนิตยา อนันตกูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เม ภนฺเต ภควา สตฺตาหํ เอกปฏิปาฏิยา ภตฺตํ สตฺตาหํ เถรสฺส สกฺการํ กริสฺสามี"ติ วตฺวา สตฺตาหํ พุทฺธปฺปมุขานํ ปญฺจนฺนํ ภิกฺขุสตานํ มหาสกฺการํ อกาสิ. อิติ[๑] อิมสฺมึ นนฺโทปนนฺททมเน กตํ มหนฺตํ อตฺตภาวํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํ "ยทา มหนฺตํ อตฺตภาวํ กโรติ, ตทา มหนฺตํ โหติ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถรสฺส วิยา"ติ. เอวํ วุตฺเตปิ ภิกฺขู อุปาทินฺนกํ นิสฺสาย อนุปาทินฺนกเมว วฑฺฒตีติ อาหํสุ. อยเมว เจตฺถ ยุตฺติ.

โมคคัลลานะชนะ นันโทปนันทะแพ้. อนาถบิณฑิกคฤหบดี กราบทูลว่า "ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคจงทรงรับภัตตาหารของข้าพระองค์ ตลอด ๗ วัน โดยลำดับเดียว (ติดต่อกัน, ไม่ขาดสาย) เถิด ข้าพระองค์จักทำสักการะแก่พระเถระไปตลอด ๗ วัน" ดังนี้ ได้ทำสักการะใหญ่แก่พระภิกษุจำนวน ๕๐๐ ซึ่งมีพระพุทธเจ้าเป็นประมุขไปตลอด ๗ วัน. ท่านพระ-ติปิฎกจูฬนาคเถระ หมายเอาอัตภาพใหญ่โตที่พระมหาโมคคัลลานะ กระทำในคราวทรมานนันโทปนันทนาคราชนี้ ตามประการดังกล่าวมานี้ กล่าวว่า "ในเวลาใด จะทำอัตภาพให้ใหญ่โต, ในเวลานั้น อุปาทินนก-ขันธ์ก็ย่อมเป็นของใหญ่ เหมือนอย่างอุปาทินนกขันธ์ของพระมหาโมคคัลลานเถระฉะนั้น" ดังนี้. แม้เมื่อท่านกล่าวไว้อย่างนี้ ภิกษุทั้งหลายก็ยังกล่าวว่า ย่อมอาศัยมือที่

---

๑ ฉ. อิติ อิมํ.

เป็นอุปาทินนกะ เหยียดมือที่เป็นอนุปาทินนกะไป ดังนี้. ก็นี้แหละเป็นข้อยุติในปาฏิหาริย์ข้อนี้.

โส เอวํ กตฺวา น เกวลํ จนฺทิมสูริเย ปรามสติ. สเจ อิจฺฉติ ปาทกฐฺฐลิกํ กตฺวา ปาเท ฐเปติ, ปีฐํ กตฺวา นิสีทติ, มญฺจํ กตฺวา นิปชฺชติ, อปสฺเสนผลกํ กตฺวา อปสฺสยติ. ยถา จ เอโก, เอวํ อปโรปิ. อเนเกสุปิ หิ ภิกฺขุสตสหสฺเสสุ เอวํ กโรนฺเตสุ เตสญฺจ เอกเมกสฺส ตเถว อิชฺฌติ. จนฺทิมสูริยานญฺจ คมนมฺปิ อาโลกกรณมฺปิ ตเถว โหติ. ยถา หิ จาฏิสหสฺเสสุ[๑] อุทกปูเรสุ สพฺพจาฏีสุ จนฺทมณฺฑลานิ ทิสฺสนฺติ. ปากติกเมว[๒] จนฺทสฺส คมนมฺปิ อาโลกกรณญฺจ โหติ. ตถูปมเมตํ ปาฏิหาริยํ.

ภิกษุรูปนั้น ครั้นทำอย่างนี้แล้ว ก็ไม่เพียงแต่จะจับต้องพระจันทร์และพระอาทิตย์ได้แต่อย่างเดียว. ถ้าหากว่าต้องการ ก็ทำให้เป็นกระเบื้องวางเท้า แล้ววางเท้าก็ได้, ทำให้เป็นตั่ง แล้วนั่งก็ได้, ทำให้เป็นเตียง แล้วนอนก็ได้, ทำให้เป็นพนักพิง แล้วพิงก็ได้. อนึ่ง ภิกษุรูปหนึ่งทำได้ฉันใด, แม้ภิกษุรูปอื่นก็ทำได้ ฉันนั้นเหมือนกัน. จริงอยู่ เมื่อภิกษุหลายแสนรูปกระทำอยู่อย่างนี้ ปาฏิหาริย์ข้อเดียวกัน ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้น และแก่ภิกษุรูปหนึ่ง (นั้น) ได้โดยประการเดียวกันนั้นนั่นเทียว. อนึ่ง ทั้งการโคจรไป ทั้งการทำความสว่างแห่งพระจันทร์และพระอาทิตย์ ก็ยังคงมีอยู่ อย่างนั้นนั่นแหละ. เปรียบ

---

[๑] ฉ. ปาติ...

[๒] ฉ. ปากติกเมว จ.

เหมือนว่า ในตุ่ม ๑,๐๐๐ ใบที่เต็มด้วยน้ำ ดวงจันทร์ย่อมปรากฏในตุ่มทุกใบ. ทั้งการโคจรไป และการทำแสงสว่างแห่งพระ-จันทร์ ยังคงมีเป็นปกตินั่นเทียว ฉันใด. ปาฏิหาริย์ข้อนี้ ก็มีอุปมาฉันนั้น.

๓๙๗. ยาว พฺรหฺมโลกาปิติ พฺรหฺม-โลกมฺปิ ปริจฺเฉทํ กตฺวา. กาเยน วสํ วตฺเตตีติ ตตฺถ พฺรหฺมโลเก กาเยน อตฺตโน วสํ วตฺเตตีติ. ตสฺสตฺโถ ปาฬึ อนุคนฺตฺวาว เวทิตพฺโพ. อยํ เหตฺถ ปาฬิ :

๓๙๗. คำว่า ตลอดถึงพรหมโลกบ้าง คือทำพรหมโลกให้เป็นขอบเขตบ้าง. คำว่า ทำอำนาจให้เป็นไปด้วยกาย คือทำอำนาจของตนให้เป็นไปในพรหมโลกนั้น ด้วยกายแล. อรรถแห่งคำนั้น บัณฑิตพึงทราบคล้อยตามพระบาลีนั่นเทียว. จริงอยู่ พระบาลีในปาฏิหาริย์ข้อนี้ มีดังต่อไปนี้ :

"ยาว พฺรหฺมโลกาปิ กาเยน วสํ วตฺเตตีติ สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ, ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาติ สนฺติเก โหตูติ, สนฺติเก โหติ. สนฺติเกปิ ทูเร อธิฏฺฐาติ

"คำว่า ทำอำนาจให้เป็นไปด้วยกายตลอดพรหมโลกบ้าง ความว่า ถ้าหากว่าภิกษุผู้มีฤทธิ์ ผู้ถึงความชำนาญแห่งจิตนั้น เป็นผู้ต้องการไปสู่พรหมโลกไซร้, ก็ย่อมอธิษฐานที่ทั้งที่อยู่ไกล ให้เป็นที่ที่อยู่ใกล้ว่า ขอ

คุณนิตยา อนันตกูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทูเร โหตูติ, ทูเร โหติ. พหุกมฺปิ โถกํ อธิฏฺฐาติ โถกํ โหตูติ, โถกํ โหติ. โถกมฺปิ พหุกํ อธิฏฺฐาติ พหุกํ โหตูติ. พหุกํ โหติ. ทิพฺเพน จกฺขุนา ตสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ปสฺสติ. ทิพฺพาย โสตธาตุยา ตสฺส พฺรหฺมุโน สทฺทํ สุณาติ. เจโตปริยญาเณน ตสฺส พฺรหฺมุโน จิตฺตํ ปชานาติ. สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คนฺตุกาโม โหติ, กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ, กายวเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐาติ, กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมตฺวา กายวเสน จิตฺตํ อธิฏฺฐหิตฺวา สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ. สเจ โส อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปตฺโต อทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ

จงเป็นที่ที่อยู่ใกล้เถิด, ก็จะกลายเป็นที่ที่อยู่ใกล้. ย่อมอธิษฐานที่ ทั้งที่อยู่ใกล้ ให้เป็นที่ที่อยู่ไกลว่า ขอจงเป็นที่ที่อยู่ไกลเถิด, ก็จะกลายเป็นที่ที่อยู่ไกล. ย่อมอธิษฐานทั้งของที่มีมากให้เป็นของที่มีน้อยว่า จงเป็นของที่มีน้อยเถิด ดังนี้ ก็จะกลายเป็นของที่มีน้อย. ย่อมอธิษฐานทั้งของที่มีน้อยให้เป็นของที่มีมากว่า จงเป็นของที่มีมากเถิด ดังนี้ ก็จะกลายเป็นของที่มีมาก. ย่อมเห็นรูปของพรหมนั้นด้วยทิพยจักษุ. ย่อมได้ยินเสียงของพรหมนั้นด้วยทิพโสตธาตุ, ย่อมรู้จิตของพรหมนั้นด้วยเจโตปริยญาณ. ถ้าหากว่าภิกษุผู้มีฤทธิ์ ผู้ถึงความชำนาญแห่งจิตนั้น เป็นผู้ต้องการจะไปสู่พรหมโลก ด้วยกายที่มองเห็นได้ไซร้, ก็ย่อมทำจิตให้น้อมไป ตามอำนาจกาย, ย่อมอธิษฐานจิตตามอำนาจกาย, ครั้นทำจิตให้น้อมไป

คนฺตุกาโม โหติ, จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมติ, จิตฺตวเสน กายํ อธิฏฺฐาติ. จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมตฺวา จิตฺตวเสน กายํ อธิฏฺฐหิตฺวา สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมิตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ. โส ตสฺส พฺรหฺมุโน ปุรโต รูปํ อภินิมฺมินาติ มโนมยํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคึ อหีนินฺทฺริยํ. สเจ โส อิทฺธิมา จงฺกมติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ จงฺกมติ. สเจ โส อิทฺธิมา ติฏฺฐติ, นิสีทติ, เสยฺยํ กปฺเปติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ เสยฺยํ กปฺเปติ. สเจ โส อิทฺธิมา ธูมายติ, ปชฺชลติ, ธมฺมํ ภาสติ, ปญฺหํ ปุจฺฉติ, ปญฺหํ ปุฏฺโฐ วิสฺสชฺเชติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ ปญฺหํ ปุฏฺโฐ วิสฺสชฺเชติ. สเจ โส อิทฺธิมา เตน พฺรหฺมุนา สทฺธึ สนฺติฏฺฐติ,

ตามอำนาจกายแล้ว ครั้นอธิษฐานจิตตามอำนาจกายแล้ว ก็ก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา แล้วจึงไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่ใคร ๆ มองเห็นได้. ถ้าหากว่าภิกษุผู้มีฤทธิ์ ผู้ถึงความชำนาญแห่งจิตนั้น เป็นผู้ต้อง-การไปสู่พรหมโลก ด้วยกายที่มองไม่เห็นไซร้, ก็ย่อมทำกายให้น้อมไปตามอำนาจจิต, ย่อมอธิษฐานกายตามอำนาจจิต. ครั้นทำกายให้น้อมไปตามอำนาจจิตแล้ว ครั้นอธิษฐานกายตามอำนาจจิตแล้ว ก็ก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา แล้วจึงไปสู่พรหมโลก ด้วยกายที่มองไม่เห็น. ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ย่อมเนรมิตรูปขึ้นเบื้องหน้าพรหมนั้น ซึ่งเป็นรูปที่สำเร็จด้วยใจ มีอวัยวะใหญ่น้อยพร้อมพรั่ง มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง. ถ้าหากภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นจงกรม, แม้รูปเนรมิตก็จะจงกรมในที่นั้น. ถ้า

สลฺลปติ, สากจฺฉํ สมาปชฺชติ, นิมฺมิโตปิ ตตฺถ เตน พฺรหฺมุนา สทฺธึ สนฺติฏฺฐติ, สลฺลปติ, สากจฺฉํ สมาปชฺชติ. ยํ ยเทว หิ โส อิทฺธิมา กโรติ, ตํ ตเทว นิมฺมิโต กโรตี''ติ[๑]

หากภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ยืน, นั่ง, นอน, แม้รูปเนรมิตก็จะยืน, นั่ง, นอน ในที่นั้นด้วย. ถ้าหากภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น บังหวนควัน, บังหวนไฟ, กล่าวธรรม, ถามปัญหา, ถูกถามแล้วตอบปัญหา, แม้รูปเนรมิตถูกถามก็จะตอบปัญหา ในที่นั้น. ถ้าหากภิกษุผู้มีฤทธิ์ยืนอยู่ด้วยกันกับพรหมนั้น, พูดคุยกัน, เข้าถึงการสนทนากัน, แม้รูปเนรมิตก็จะยืนอยู่ด้วยกันกับพรหมนั้น, จะพูดคุยกัน, จะถึงการสนทนากันในที่นั้น. ก็ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น กระทำกิจใด ๆ, รูปเนรมิตก็จะทำกิจนั้น ๆ นั่นเทียว'' ดังนี้.

ตตฺถ ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาตีติ ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย ทูเร เทวโลกํ วา พฺรหฺมโลกํ วา อาวชฺชติ สนฺติเก โหตูติ. อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมํ กตฺวา ปุน

ในพระบาลีนั้น คำว่า ย่อมอธิษฐานที่ทั้งที่อยู่ไกลให้เป็นที่ที่อยู่ใกล้ มีความว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์ ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้ว นึกถึงเทวโลกบ้าง พรหมโลกบ้าง ในที่ไกล

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๖.

สมาปชฺชิตฺวา ญาเณน อธิฏฺฐาติ สนฺติเก โหตูติ, สนฺติเก โหติ. เอส นโย เสสปเทสุปิ.

ว่า ขอจงเป็นที่ที่อยู่ใกล้เถิด. ครั้นนึกแล้ว ก็กระทำบริกรรม เข้าฌาน (ออกแล้ว) อธิษฐานด้วยญาณอีกว่า ขอจงเป็นที่ที่อยู่ใกล้เถิด ดังนี้ ก็จะกลายเป็นที่อยู่ใกล้. แม้ในบทที่เหลือก็มีนัยนี้.

ตตฺถ โก ทูรํ คเหตฺวา สนฺติกํ อกาสีติ ? ภควา. ภควา หิ ยมกปาฏิหาริยาวสาเน เทวโลกํ คจฺฉนฺโต ยุคนฺธรญฺจ สิเนรุญฺจ สนฺติเก กตฺวา ปรวีตลโต เอกํ ปาทํ ยุคนฺธเร ฐเปตฺวา ทุติยํ สิเนรุมตฺถเก ฐเปสิ. อญฺโญ โกจิ อกาสิ ? มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร. เถโร หิ สาวตฺถิโต ภตฺตกิจฺจํ กตฺวา นิกฺขมนฺตํ[1] ทฺวาทสโยชนปริสํ ตึสโยชนํ สงฺกสฺสนครคมนมคฺคํ สงฺขิปิตฺวา ตํขณญฺเญว สมฺปาเปสิ.

ในปาฏิหาริย์ข้อนั้น ถามว่า ใครถือเอาที่ที่อยู่ไกล กระทำให้เป็นที่ที่อยู่ใกล้ ? ตอบว่า พระผู้มีพระภาค. เป็นความจริงว่า ในที่สุดแห่ง(การแสดง)ยมกปาฏิหาริย์ พระผู้มีพระภาค เมื่อจะเสด็จไปสู่เทวโลก ทรงกระทำภูเขายุคันธร และภูเขาสิเนรุให้อยู่ในที่ใกล้ ทรงยกพระบาทข้างหนึ่งขึ้นจากพื้นดิน วางไว้บนภูเขายุคันธร ยกพระบาทข้างที่ ๒ ขึ้นวางบนยอดเขาสิเนรุ. ถามว่า คนอื่น ใครบ้างได้กระทำแล้ว ? ตอบว่า พระมหาโมคคัลลานเถระ. เป็นความจริงว่า พระเถระย่นหนทางไปเมืองสังกัสสะซึ่งยาว ๓๐ โยชน์ ทำบริษัทในที่ตลอด ๑๒ โยชน์

[1] ฉ. นิกฺขนฺตํ.

ผู้ทำภัตกิจเสร็จแล้วออกไปจากเมืองสาวัตถี ให้ถึง(เมืองสังกัสสะ)ได้ในขณะนั้นทีเดียว.

อปิจ ตามฺพปณฺณิทีเป จูฬสมุทฺทตฺเถโรปิ อกาสิ. ทุพฺภิกฺขสมเย กิร เถรสฺส สนฺติกํ ปาโตว สตฺต ภิกฺขุสตานิ อคมํสุ. เถโร "มหาภิกฺขุสํโฆ กุหึ ภิกฺขาจาโร ภวิสฺสตี"ติ จินฺเตนฺโต สกลตามฺพปณฺณิทีเป อทิสฺวา "ปรตีเร ปาฏลิปุตฺเต ภวิสฺสตี"ติ ทิสฺวา ภิกฺขู ปตฺตจีวรํ คาหาเปตฺวา "เอถาวุโส ภิกฺขาจารํ คมิสฺสามา"ติ ปฐวึ สงฺขิปิตฺวา ปาฏลิปุตฺตํ คโต. ภิกฺขู "กตรํ ภนฺเต อิทํ นครนฺ"ติ ปุจฺฉึสุ. ปาฏลิปุตฺตํ อาวุโสติ. ปาฏลิปุตฺตํ นาม ทูเร ภนฺเตติ. อาวุโส มหลฺลกตฺเถรา นาม ทูเรปิ คเหตฺวา สนฺติเก กโรนฺตีติ. มหาสมุทฺโท กุหึ ภนฺเตติ. นนุ อาวุโส อนฺตรา เอกํ นีลมาติกํ อติกฺกมิตฺวา อาคตตฺถาติ. อาม ภนฺเต. มหาสมุทฺโท

อีกเรื่องหนึ่ง แม้พระจูฬสมุททเถระก็ได้ทำ(ปาฏิหาริย์ข้อนี้) ที่ตามพปัณณิทวีป. มีเรื่องว่า ในสมัยที่มีทุพภิกขภัย ภิกษุ ๗๐๐ รูป ได้ไปสู่สำนักของพระเถระแต่เช้าเทียว. พระเถระ เมื่อคิดว่า "ภิกษุหมู่ใหญ่จักมีภิกขาจาร(เที่ยวไปเพื่อภิกษาหาร) ได้ในที่ไหนกันเล่า" ดังนี้ ก็ไม่พบเห็นในตามพปัณณิทวีปทั้งสิ้น พอพบเห็นว่า "จักมีที่เมืองปาฏลีบุตร ทางฝั่งโน้น". ก็บอกให้ภิกษุทั้งหลายถือบาตรและจีวร กล่าวว่า "ท่านทั้งหลายมาเถอะ พวกเราจักไปภิกขาจารกัน" ดังนี้ ได้ย่นแผ่นดินไปถึงเมืองปาฏลีบุตร. ภิกษุทั้งหลายถามว่า "ท่านผู้เจริญ นี่เมืองอะไร ?". ก็ตอบว่า เมืองปาฏลีบุตรนะ ท่านทั้งหลาย. ภิกษุเหล่านั้นทักท้วงว่า ท่านผู้เจริญ ขึ้นชื่อว่าเมืองปาฏลีบุตรอยู่ไกลนะขอรับ. ท่านก็

ปน มหนฺโตติ อาวุโส มหลฺลกตฺเถรา นาม มหนฺตมฺปิ ขุทฺทกํ กโรนฺตีติ.

กล่าวว่า ท่านทั้งหลาย ธรรมดาว่าพวกพระเถระแก่ ๆ ย่อมถือเอาแม้ที่อยู่ไกลกระทำให้เป็นที่ที่อยู่ใกล้ได้. ภิกษุทั้งหลายถามว่า ท่านผู้เจริญ มหาสมุทรอยู่ที่ไหนขอรับ. ก็ตอบว่า ท่านทั้งหลายได้ข้ามร่องน้ำเขียวแห่งหนึ่งในระหว่างมาแล้ว มิใช่หรือ. ภิกษุเหล่านั้นกล่าวว่า ใช่ขอรับท่านผู้เจริญ. แต่ว่ามหาสมุทรใหญ่โตนะขอรับ. พระเถระกล่าวว่า ท่านทั้งหลายธรรมดาว่าพวกพระเถระแก่ ๆ ย่อมกระทำของแม้ใหญ่โต ให้เป็นของเล็กได้ ดังนี้.

ยถา จายํ, เอวํ ติสฺสทตฺตตฺเถโรปิ สายณฺหสมเย นฺหายิตฺวา กตุตฺตราสงฺโค "มหาโพธึ วนฺทิสฺสามี"ติ จิตฺเต อุปฺปนฺเน สนฺติเก อกาสิ.

อนึ่ง แม้พระติสสทัตตเถระ ก็เหมือนอย่างพระจูฬสมุททเถระนี้ ในเวลาเย็นท่านอาบน้ำ ครองอุตราสงค์แล้ว เมื่อเกิดความคิดว่า "เราจักไหว้พระมหาโพธิ์" ดังนี้ ก็ได้กระทำให้อยู่ในที่ใกล้.

สนฺติกํ ปน คเหตฺวา โก ทูรมกาสีติ ? ภควา. ภควา หิ อตฺตโน

ถามว่า ก็ใครเล่า ถือเอาที่ที่อยู่ใกล้กระทำให้เป็นที่ที่อยู่ไกล ? ตอบว่า พระ

จ องฺคุลิมาลสฺส จ อนฺตรํ สนฺติกมฺปิ ทูรมกาสิ?[๑]

ผู้มีพระภาค. เป็นความจริงว่า พระผู้มีพระภาค ทรงกระทำแม้ที่ที่อยู่ใกล้ ระหว่างพระองค์เอง กับพระองคุลิมาล ให้เป็นที่ที่อยู่ไกล (คือทรงกระทำระยะทางใกล้ระหว่างพระองค์กับพระองคุลิมาล ให้เป็นระยะทางไกล).

อถ โก พหุกํ โถกมกาสีติ ? มหากสฺสปตฺเถโร. ราชคเห กิร นกฺขตฺตทิวเส ปญฺจสตา กุมาริกาโย จนฺทปูเว คเหตฺวา นกฺขตฺตกีฬนตฺถาย คจฺฉนฺติโย ภควนฺตํ ทิสฺวา กิญฺจิ น อทํสุ. ปจฺฉโต อาคจฺฉนฺตํ ปน เถรํ ทิสฺวา "อมฺหากํ เถโร เอติ ปูวํ ทสฺสามา"ติ สพฺพา ปูเว คเหตฺวา เถรํ อุปสงฺกมึสุ. เถโร ปตฺตํ นีหริตฺวา สพฺพํ เอกปตฺตปูรมตฺตํ อกาสิ. ภควา เถรํ อาคมยมาโน ปุรโต นิสีทิ. เถโร

ถามว่า ใครเล่าได้ทำของที่มีมากให้เป็นของที่มีน้อย ? ตอบว่า พระมหากัสสปเถระ. มีเรื่องว่า ที่กรุงราชคฤห์ ในวันนักขัตฤกษ์ เด็กหญิง ๕๐๐ คน ถือขนมจันทร์เดินไปเพื่อเล่นนักขัตฤกษ์ พบพระผู้มีพระภาคแล้ว ก็ไม่ถวายอะไร ๆ. แต่พอพบพระเถระ ซึ่งเดินทางมาข้างหลังเข้าคิดว่า "พระเถระของพวกเรากำลังมา พวกเราจักถวายขนม" ดังนี้ แล้วก็ถือขนมทั้งหมดเข้าไปหาพระเถระ. พระเถระนำบาตรออก ได้ทำขนมทั้งหมดให้เหลือเพียง

---

๑ ม. ม. ๑๓/๔๘๐, ฉ. ทูรมกาสีติ.

อาหริตฺวา ภควโต อทาสีติ[๑]

เต็มบาตรเดียว. พระผู้มีพระภาคทรงนั่งรอคอยพระเถระอยู่ข้างหน้า. พระเถระนำขนมมาถวายพระผู้มีพระภาคแล.

อิลฺลิสเสฏฺฐิวตฺถุสฺมึ[๒] ปน มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร โถกํ พหุกมกาสิ. กากวฬิยวตฺถุสฺมิญฺจ[๓][๔] ภควา. มหากสฺสปตฺเถโร กิร สตฺตาหํ สมาปตฺติยา วีตินาเมตฺวา ทลิทฺทสงฺคหํ กโรนฺโต กากวฬิยสฺส นาม ทุคฺคตมนุสฺสสฺส ฆรทฺวาเร อฏฺฐาสิ. ตสฺส ชายา เถรํ ทิสฺวา ปติโน ปกฺกํ อโลณมฺพิลยาคุํ ปตฺเต อากิริ. เถโร ตํ คเหตฺวา ภควโต หตฺเถ ฐเปสิ. ภควา มหาภิกฺขุสํฆสฺส ปโหนกํ กตฺวา อธิฏฺฐาสิ. เอกปตฺเตน อาภตา สพฺเพสํ ปโหสิ.

ส่วนในเรื่องอิลลิสเศรษฐี พระมหาโมคคัลลานเถระ ได้กระทำของที่มีน้อยให้เป็นของที่มีมาก. และในเรื่องกากวฬิยะ พระผู้มีพระภาค ก็ได้ทรงกระทำของที่มีน้อยให้เป็นของที่มีมาก. มีเรื่องว่า พระมหากัสสปเถระ ครั้นทำตลอด ๗ วัน ให้ล่วงไปด้วยสมาบัติแล้ว เมื่อจะทำการสงเคราะห์คนยากจน จึงได้(ไป)ยืนอยู่ที่ประตูเรือนของคนเข็ญใจ ชื่อว่า กากวฬิยะ. ภรรยาของเขาเห็นพระเถระแล้ว ก็เกลี่ยยาคูที่ไม่เค็มไม่เปรี้ยว ซึ่งหุงไว้สำหรับสามีลงในบาตร. พระเถระรับยาคูนั้นไปวางลงบน

---

๑ ฉ. อทาสิ.

๒ ธมฺมปทฏฺฐกถา. ๓/๓๘.

๓ ฉ. กากวลิย...

๔ ปปญฺจสูทนี. ๓/๑.

กากวฬิโยปิ สตฺตเม ทิวเส เสฏฺฐิฏฺฐานํ อลตฺถาติ.

ฝ่าพระหัตถ์ของพระผู้มีพระภาค. พระผู้มีพระภาค ทรงอธิษฐานกระทำให้เพียงพอแก่ภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่. ยาคูที่พระเถระใช้บาตรเดียวนำมา ก็เป็นอันเพียงพอแก่ภิกษุทุกรูป. แม้นายกากวฬิยะ ก็ได้รับตำแหน่งเศรษฐีในวันที่ ๗ แล.

น เกวลญฺจ โถกสฺส พหุกรณํ มธุรํ อมธุรํ อมธุรํ มธุรนฺติอาทีสุปิ ยํ ยํ อิจฺฉติ, สพฺพํ อิทฺธิมโต อิชฺฌติ. ตถา หิ มหาอนุฬตฺเถโร นาม สมฺพหุเล ภิกฺขู ปิณฺฑาย จริตฺวา ลูขภตฺตเมว[๑] ลภิตฺวา คงฺคาตีเร นิสีทิตฺวา ปริภุญฺชมาเน ทิสฺวา คงฺคาย อุทกํ สปฺปิมณฺฑนฺติ อธิฏฺฐหิตฺวา สามเณรานํ สญฺญํ อทาสิ. เต ถาลเกหิ อาหริตฺวา ภิกฺขุสํฆสฺส อทํสุ. สพฺเพ มธุเรน สปฺปิมณฺเฑน ภุญฺชึสูติ.

มิใช่จะมีแต่การทำของที่มีน้อย ให้เป็นของที่มีมากเท่านั้น แม้ในการทำเป็นต่าง ๆ มีการทำของที่อร่อย ให้เป็นของที่ไม่อร่อย ทำของที่ไม่อร่อย ให้เป็นของที่อร่อยเป็นต้น ภิกษุผู้มีฤทธิ์ปรารถนาการกระทำใด ๆ, การกระทำทั้งหมด ย่อมสำเร็จแก่ภิกษุผู้มีฤทธิ์. จริงอย่างนั้น ดูแต่ท่านพระมหาอนุฬเถระเถิด พอเห็นภิกษุทั้งหลายจำนวนมาก ผู้เที่ยวบิณฑบาตได้ภัตเลว ๆ นั่งฉันกันอยู่ที่ฝั่งคงคาแล้วก็อธิษฐานว่า ขอน้ำในแม่น้ำคงคาจงเป็นหัวเนยใสเถิด ดังนี้ ได้ให้สัญญาณแก่พวกสามเณร.

---

[๑] ฉ. สุกฺขภตฺตเมว.

พวกสามเณรเหล่านั้น ก็ใช้ถ้วย(ไปตัก) เอามาถวายแก่ภิกษุสงฆ์. ภิกษุทุกรูปก็ได้ฉันภัตกับหัวเนยใสที่อร่อย.

<u>ทิพฺเพน</u> <u>จกฺขุนาติ</u> อิเธว ฐิโต อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา ตสฺส พฺรหฺมุโน รูปํ ปสฺสติ. อิเธว จ ฐิโต ตสฺส ภาสโต สทฺทํ สุณาติ. จิตฺตํ ปชานาตีติ. <u>กายวเสน</u> <u>จิตฺตํ</u> <u>ปริณาเมตีติ</u> กรชกายสฺส วเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ. ปาทกชฺฌานจิตฺตํ คเหตฺวา กาเย อาโรเปติ. กายานุคติกํ กโรติ ทนฺธคมนํ. กายคมนํ หิ ทนฺธํ โหติ. <u>สุขสญฺญญฺจ</u> <u>ลหุสญฺญญฺจ</u> <u>โอกฺกมตีติ</u> ปาทกชฺฌานารมฺมเณน อิทฺธิจิตฺเตน สหชาตํ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมติ ปวิสติ ผุสติ[1] สมฺปาปุณาติ. <u>สุขสญฺญา</u> นาม อุเปกฺขาสมฺปยุตฺตา สญฺญา. อุเปกฺขา หิ สนฺตํ สุขนฺติ วุตฺตา. สาเยว

คำว่า <u>ด้วยทิพยจักษุ</u> เป็นต้น ความว่า ยืนอยู่ที่โลกมนุษย์นี้แหละ ขยายอาโลกกสิณ มองเห็นรูปของพรหมนั้น. และยืนอยู่ที่โลกมนุษย์นี้แหละ ก็ได้ยินเสียงของพรหมนั้นผู้กำลังพูด. ย่อมรู้จิต(ของพรหม)แล. คำว่า <u>ย่อมทำจิตให้น้อมไปตามอำนาจกาย</u> คือ ทำจิตให้น้อมไป ตามอำนาจแห่งกรชกาย. ได้แก่ถือเอาฌานจิตที่เป็นบาท ยกขึ้นไว้ในกาย. คือทำให้คล้อยตามกาย ให้เป็นจิตที่มีการไปชักช้า. จริงอยู่ การไปด้วยกายย่อมเป็นอันชักช้า. คำว่า <u>ก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา</u> คือก้าวลง ได้แก่เข้าไปกระทบถึงสุขสัญญาและลหุสัญญา ที่เกิดพร้อมกับอิทธิจิต อันมีฌานที่เป็นบาทเป็นอารมณ์.

---

๑ ฉ. ผุสฺเสติ.

จ สญฺญา นีวรเณหิ เจว วิตกฺกาทิปจฺจนีเกหิ จ วิมุตฺตตฺตา ลหุสญฺญาติปิ เวทิตพฺพา. ตํ โอกฺกมนฺตสฺส ปนสฺส กรชกาโยปิ ตูลปิจุ วิย สลฺลหุโก โหติ. โส เอวํ วาตกฺขิตฺตตูลปิจุนา[๑] วิย สลฺลหุเกน ทิสฺสมาเนน กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ. เอวํ คจฺฉนฺโต จ สเจ อิจฺฉติ ปฐวีกสิณวเสน อากาเส มคฺคํ นิมฺมินิตฺวา ปทสา คจฺฉติ. สเจ อิจฺฉติ วาโยกสิณวเสน วายุํ[๒] อธิฏฺฐหิตฺวา ตูลปิจุ วิย วายุนา คจฺฉติ. อปิจ คนฺตุกามตาว เอตฺถ ปมาณํ. สติ หิ คนฺตุกามตาย เอวํ กตจิตฺตาธิฏฺฐาโน อธิฏฺฐานเวคกฺขิตฺโตว โส อิสฺสาสุกฺขิตฺตสโร วิย ทิสฺสมาโน คจฺฉติ.

สัญญาที่สัมปยุตกับอุเบกขา ชื่อว่า สุขสัญญา. จริงอยู่ อุเบกขา ท่านกล่าวว่าเป็นสุข ที่สงบ. ก็สัญญานั้นนั่นแหละ พึงทราบว่า ชื่อว่า ลหุสัญญา ก็ได้ เพราะหลุดพ้นจาก นิวรณ์ทั้งหลาย และจากธรรมที่เป็นข้าศึก ทั้งหลายมีวิตกเป็นต้น. อนึ่ง แม้กรชกาย ของพระโยคีนั้น ผู้ก้าวลงสู่สุขสัญญา และ ลหุสัญญานั้นย่อมเป็นของเบาพร้อมดุจปุยนุ่น. เมื่อเป็นอย่างนี้ ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ก็ย่อมไป พรหมโลกด้วยกายที่ใคร ๆ มองเห็นได้ ซึ่ง เบาพร้อมดุจปุยนุ่นที่ลมซัดไป. ก็ภิกษุผู้จะ ไปอย่างนี้ ถ้าต้องการก็ย่อมเนรมิตทางเดิน ขึ้นในอากาศ ด้วยอำนาจแห่งปฐวีกสิณ แล้ว เดินไปด้วยเท้าได้. ถ้าต้องการก็ย่อม อธิษฐานลม ด้วยอำนาจแห่งวาโยกสิณ แล้ว ไปด้วยลม ดุจปุยนุ่นได้. อีกนัยหนึ่ง ความ ต้องการจะไปนั่นแหละ เป็นประมาณในการ ไปด้วยกายที่มองเห็นได้นี้. จริงอยู่ เมื่อมี

[๑] สี. อิ. วาตกฺขิตฺต... ฉ. วายุกฺขิตฺต...
[๒] สี. อิ. วายํ.

ความต้องการจะไป ภิกษุผู้ได้ทำการอธิษฐานจิตไว้ อย่างนี้ เป็นผู้ถูกกำลังของการอธิษฐานซัดไปนั่นเทียว ก็ไป(สู่พรหมโลก)ได้ อันใคร ๆ ก็มองเห็นอยู่ ดุจลูกศรที่นายขมังธนูยิงไป ฉะนั้น.

จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมตีติ กายํ คเหตฺวา จิตฺเต อาโรเปติ. จิตฺตานุคติกํ กโรติ สีฆคมนํ. จิตฺตคมนํ หิ สีฆํ โหติ. สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมตีติ รูปกายารมฺมเณน อิทฺธิจิตฺเตน สหชาตํ สุขสญฺญญฺจ ลหุสญฺญญฺจ โอกฺกมตีติ. เสสํ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํ. อิทํ ปน จิตฺตคมนเมว โหติ. เอวํ อทิสฺสมาเนน กาเยน คจฺฉนฺโต ปนายํ กึ ตสฺส อธิฏฺฐานจิตฺตสฺส อุปฺปาทกฺขเณ คจฺฉติ, อุทาหุ ฐิติกฺขเณ ภงฺคกฺขเณ วาติ วุตฺเต ตีสุปิ ขเณสุ คจฺฉตีติ เถโร อาห. กึ ปน โส สยํ คจฺฉติ นิมฺมิตํ เปเสตีติ. ยถารุจิ กโรติ. อิธ ปนสฺส สยํ คมนเมว อาคตํ.

คำว่า ย่อมทำกายให้น้อมไปตามอำนาจจิต คือถือเอากาย ยกขึ้นไว้ในจิต. ได้แก่กระทำให้คล้อยตามจิต ให้เป็นกายที่มีการไปได้เร็ว. จริงอยู่ การไปด้วยจิตย่อมเป็นอันรวดเร็ว. คำว่า ก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา คือก้าวลงสู่สุขสัญญาและลหุสัญญา ที่เกิดพร้อมกันกับอิทธิจิตอันมีรูปกายเป็นอารมณ์ ฉะนี้แล. คำที่เหลือ พึงทราบตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. แต่ว่า (ปาฏิหาริย์) ข้อนี้เป็นการไปด้วยจิตนั่นเทียว. ในคำที่กล่าวถามว่า ก็ภิกษุผู้จะไปด้วยกายที่มองไม่เห็นอย่างนี้ นี้ ย่อมไปได้ในอุปปาทขณะแห่งอธิษฐานจิตนั้นหรือ, หรือว่าในฐิติขณะก็ได้ ภังคขณะก็ได้เล่า ดังนี้ พระเถระกล่าวตอบว่า ย่อมไปได้ในขณะทั้ง

๓. ถามอีกว่า ก็ภิกษุรูปนั้นไปเอง หรือส่งรูปเนรมิตไปเล่า ? ท่านก็ตอบว่า ย่อมกระทำได้ตามความชอบใจ. แต่ว่าการไปเองของภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นนั่นเทียว เป็นอันมาแล้วในปาฐะ(พระบาลี)นี้.

<u>มโนมยนฺติ</u> อธิฏฺฐานมเนน นิมฺมิตตฺตา มโนมยํ. <u>อหีนินฺทฺริยนฺติ</u> อิทํ จกฺขุโสตาทีนํ สณฺฐานวเสน วุตฺตํ. นิมฺมิตรูเป ปน ปสาโท นาม นตฺถิ. สเจ อิทฺธิมา จงฺกมติ นิมฺมิโตปิ ตตฺถ จงฺกมตีติอาทิ สพฺพํ สาวกนิมฺมิตํ สนฺธาย วุตฺตํ. พุทฺธนิมฺมิโต ปน ยํ ยํ ภควา กโรติ, ตํ ตมฺปิ กโรติ. ภควโต รุจิวเสน อญฺญมฺปิ กโรตีติ. เอตฺถ จ ยํ โส อิทฺธิมา อิเธว ฐิโต ทิพฺเพน จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ, ทิพฺพาย โสตธาตุยา สทฺทํ สุณาติ, เจโตปริยญาเณน จิตฺตํ ปชานาติ, น เอตฺตาวตา กาเยน วสํ วตฺเตติ. ยมฺปิ โส อิเธว ฐิโต เตน

คำว่า <u>ที่สำเร็จด้วยใจ</u> ความว่า ชื่อว่าสำเร็จด้วยใจ เพราะความเป็นรูปที่เนรมิตขึ้นด้วยใจอธิษฐาน. คำว่า <u>มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง</u> นี้ ท่านกล่าวไว้โดยเกี่ยวกับความตั้งอยู่พร้อมเพรียงกัน แห่งอวัยวะทั้งหลาย มีตา หู เป็นต้น. ก็ขึ้นชื่อว่าประสาท ย่อมไม่มีในรูปที่เนรมิตขึ้น. คำว่า ถ้าหากว่าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นจงกรม แม้รูปเนรมิต ก็จะจงกรมในที่นั้น เป็นต้น ท่านกล่าวหมายเอารูปเนรมิต แห่งพระสาวกทั้งสิ้น. ส่วนพระรูปเนรมิตแห่งพระพุทธเจ้า พระผู้มีพระภาคทรงกระทำกิจใด ๆ, ก็ย่อมกระทำกิจแม้นั้น ๆ. ย่อมกระทำกิริยาแม้อื่น ๆ โดยเกี่ยวเนื่องกับพระประสงค์ของ

คุณนิตยา อนันตกูล
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

พฺรหฺมุนา สทฺธึ สนฺติฏฺฐติ สลฺลปติ สากจฺฉํ สมาปชฺชติ, เอตฺตาวตาปิ น กาเยน วสํ วตฺเตติ. ยมฺปิสฺส ทูเรปิ สนฺติเก อธิฏฺฐาตีติอาทิกํ อธิฏฺฐานํ, เอตฺตาวตาปิ น กาเยน วสํ วตฺเตติ. ยมฺปิ โส ทิสฺสมาเนน วา อทิสฺสมาเนน วา กาเยน พฺรหฺมโลกํ คจฺฉติ, เอตฺตาวตาปิ น กาเยน วสํ วตฺเตติ. ยญฺจ โข โส ตสฺส พฺรหฺมุโน ปุรโต รูปํ อภินิมฺมินาตีติอาทินา นเยน วุตฺตวิธานํ อาปชฺชติ, เอตฺตาวตา กาเยน วสํ วตฺเตติ นาม. เสสํ ปเนตฺถ กาเยน วสํ วตฺตนาย ปุพฺพภาคทสฺสนตฺถํ วุตฺตนฺติ. อยํ ตาว อธิฏฺฐานาอิทฺธิ.

พระผู้มีพระภาคแล. อนึ่ง ในปาฐะนี้ ข้อว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ยืนอยู่ที่โลกมนุษย์นี้แหละ ย่อมมองเห็นรูปด้วยทิพยจักษุได้, ย่อมฟัง-เสียงด้วยทิพโสตธาตุได้, ย่อมรู้จิตด้วยเจโตปริยญาณได้ ใด, ด้วยการกระทำได้เพียงเท่านี้ หาชื่อว่าทำอำนาจให้เป็นไปด้วยกายไม่. แม้ข้อว่าภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ยืนอยู่ที่โลกมนุษย์นี้แหละ ก็ยืนอยู่ด้วยกันกับพรหมนั้น พูดคุยกัน ถึงการสนทนากัน ใด, แม้ด้วยการทำได้เพียงเท่านี้ ก็หาชื่อว่า ทำอำนาจให้เป็นไปด้วยกายไม่. แม้ข้อว่าโยคีภิกษุผู้มีฤทธิ์นี้ มีการอธิษฐาน เป็นต้นว่า อธิษฐานที่ที่แม้อยู่ไกล ให้เป็นที่ที่อยู่ใกล้ ดังนี้ใด, แม้ด้วยการทำได้เพียงเท่านี้ ก็หาชื่อว่า ทำอำนาจให้เป็นไปด้วยกายไม่. แม้ข้อที่ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้น ไปสู่พรหมโลกด้วยกายที่มองเห็นได้ หรือที่มองไม่เห็นใด, แม้ด้วยการทำได้เพียงเท่านี้ ก็หาชื่อว่า ทำอำนาจให้เป็นไปด้วยกายไม่. ส่วนข้อที่ภิกษุถึงวิธีการอันได้กล่าวแล้วโดยนัยว่า ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นแล ย่อม

เนรมิตรูปขึ้นเบื้องหน้าพรหมนั้น ดังนี้ เป็นต้น ใด, ด้วยการทำได้เพียงเท่านี้ จึงจะชื่อว่า ย่อมทำอำนาจให้เป็นไปด้วยกาย. ส่วนวิธีการที่เหลือในปาฐะนี้ ท่านกล่าวไว้เพื่อแสดงส่วนเบื้องต้นแห่งการทำอำนาจให้เป็นไปด้วยกาย ฉะนี้แล. นี้จัดเป็นอธิษฐานาอิทธิก่อน.

๓๙๘. <u>วิกุพฺพนาย</u> ปน มโนมยาย จ อิทํ นานากรณํ. วิกุพฺพนํ ตาว กโรนฺเตน "โส ปกติวณฺณํ วิชหิตฺวา กุมารกวณฺณํ วา ทสฺเสติ, นาควณฺณํ วา ทสฺเสติ, สุปณฺณวณฺณํ วา ทสฺเสติ, อสุรวณฺณํ วา ทสฺเสติ, อินฺทวณฺณํ วา ทสฺเสติ, เทววณฺณํ วา ทสฺเสติ, พฺรหฺมวณฺณํ วา ทสฺเสติ, สมุทฺทวณฺณํ วา ทสฺเสติ, ปพฺพตวณฺณํ วา ทสฺเสติ, สีหวณฺณํ วา ทสฺเสติ, พฺยคฺฆวณฺณํ วา ทสฺเสติ, ทีปิวณฺณํ วา ทสฺเสติ, หตฺถิมฺปิ ทสฺเสติ, อสฺสมฺปิ ทสฺเสติ, รถมฺปิ

๓๙๘. ส่วนต่อไปนี้ เป็นข้อที่แตกต่างกันแห่ง<u>วิกุพพนาอิทธิ</u> กับมโนมยาอิทธิ. ก่อนอื่น ภิกษุอื่น ผู้จะทำวิกุพพนะ (การทำเป็นต่าง ๆ) พึงอธิษฐานรูปร่างแต่ละอย่างที่ประสงค์ ในบรรดารูปร่างทั้งหลาย มีรูปร่างกุมารเป็นต้น ที่ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ว่า "ภิกษุนั้นละรูปร่างตามปกติเสีย ทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างกุมาร, หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างนาค, หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างสุบรรณ, หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างอสูร, หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างพระอินทร์, หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่าง

ทสฺเสติ, ปตฺติมฺปิ ทสฺเสติ, วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทสฺเสตี"ติ[๑] เอวํ วุตฺเตสุ กุมารกวณฺณาทีสุ ยํ ยํ อากงฺขติ, ตํ ตํ อธิฏฺฐาตพฺพํ. อธิฏฺฐหนฺเตน จ ปจวีกสิณาทีสุ อญฺญตรารมฺมณโต อภิญฺญาปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย อตฺตโน กุมารกวณฺโณว[๒] อาวชฺชิตพฺโพ. อาวชฺชิตฺวา ปริกมฺมาวสาเน ปุน สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย เอวรูโป นาม กุมารโก โหมีติ อธิฏฺฐาตพฺพํ. สห อธิฏฺฐานจิตฺเตน กุมารโก โหติ เทวทตฺโต วิย. เอส นโย สพฺพตฺถ.

เทวดา, หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างพรหม, หรือทำให้ปรากฏเป็นภาพสมุทร, หรือทำให้ปรากฏเป็นภาพภูเขา, หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างสีหะ, หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างเสือโคร่ง, หรือทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างเสือเหลือง, ทำให้ปรากฏเป็น(พล)ช้างบ้าง, ทำให้ปรากฏเป็น(พล)ม้าบ้าง, ทำให้ปรากฏเป็น(พล)รถบ้าง, ทำให้ปรากฏเป็นพลเดินเท้าบ้าง, ทำให้ปรากฏเป็นกองทัพต่าง ๆ บ้าง" ดังนี้. อนึ่ง เมื่อจะอธิษฐาน พึงออกจากฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา ซึ่งมีอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดากสิณทั้งหลาย มีปฐวีกสิณเป็นต้น แล้วนึกถึงรูปร่างกุมารของตนนั่นเทียว. ครั้นนึกถึงแล้ว ในที่สุดแห่งบริกรรม ก็เข้าฌานอีก ออกแล้วพึงอธิษฐานว่า ขอเราจงเป็นกุมาร(เด็ก) มีรูปอย่างนี้เถิด ดังนี้. ก็จะ

---

๑ ขุ. ป. ๓๑/๕๙๗.

๒ ฉ. ว-สทฺโท น ทิสฺสติ.

(กลาย) เป็นกุมารไปพร้อมกับจิตที่อธิษฐาน เหมือนอย่างพระเทวทัต ฉะนั้น. ในคำว่า ทำให้ปรากฏเป็นรูปร่างนาคเป็นต้น ทั้งปวง ก็มีนัยนี้.

หตฺถิมฺปิ ทสฺเสตีติอาทิ ปเนตฺถ พหิทฺธาปิ หตฺถิอาทิทสฺสนวเสน วุตฺตํ. ตตฺถ หตฺถี โหมีติ อนธิฏฺฐหิตฺวา หตฺถี โหตูติ อธิฏฺฐาตพฺพํ. อสฺสาทีสุปิ เอเสว นโยติ. อยํ วิกุพฺพนาอิทฺธิ.

ส่วนในคำว่า ทำให้ปรากฏเป็น(พล) ช้างบ้างเป็นต้น นี้ ท่านกล่าวไว้ โดยเกี่ยว-กับการทำให้ปรากฏเป็น(พล)ช้างเป็นต้นขึ้น แม้ในภายนอก. ในการทำให้ปรากฏเป็นพลช้างขึ้นในภายนอกนั้น ภิกษุผู้มีฤทธิ์อย่าอธิษฐานว่า ขอเราจงเป็นช้างเถิด (แต่) พึงอธิษฐานว่า ขอจงมีช้างดังนี้. แม้ใน (การทำให้ปรากฏเป็น)พลม้าเป็นต้น ก็มีนัยนี้แหละ ฉะนี้แล. นี้ คือวิกุพพนาอิทธิ (ฤทธิ์ที่มีการทำเป็นต่าง ๆ).

๓๙๙. มโนมยํ กาตุกาโม ปน ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย กายํ ตาว อาวชฺชิตฺวา วุตฺตนเยเนว "สุสิโร โหตู"ติ อธิฏฺฐาติ. สุสิโร โหติ. อถสฺส อพฺภนฺตเร อญฺญํ กายํ อาวชฺชิตฺวา

๓๙๙. ส่วน ภิกษุผู้ต้องการจะทำรูปที่สำเร็จด้วยใจ ออกจากฌานที่เป็นบาทแล้ว ก็นึกถึงกายก่อน แล้วจึงอธิษฐานตามนัยที่กล่าวแล้วนั่นแล ว่า "ขอจงเป็นโพรงขึ้นเถิด". ก็จะเป็นโพรงไป. ต่อจากนั้น

ปริกมฺมํ กตฺวา วุตฺตนเยเนว อธิฏฺฐาติ, ตสฺส อพฺภนฺตเร อญฺโญ กาโย โหตูติ. โส ตํ มุญฺชมฺหา อีสิกํ วิย โกสิยา อสึ วิย กรณฺฑาย อหึ วิย จ อพฺภาหติ. เตน วุตฺตํ "อิธ ภิกฺขุ อิมมฺหา กายา อญฺญํ กายํ อภินิมฺมินาติ รูปึ มโนมยํ สพฺพงฺคปจฺจงฺคึ อหีนินฺทฺริยํ. เสยฺยถาปิ ปุริโส มุญฺชมฺหา อีสิกํ ปวาเหยฺย, ตสฺเสว เอวมสฺส อยํ มุญฺโช อยํ อีสิกา, อญฺโญ มุญฺโช อญฺญา อีสิกา, มุญฺชมฺหาเตฺวว อีสิกา ปวาฬฺหา"ติอาทิ[๑] เอตฺถ จ ยถา อีสิกาทโย มุญฺชาทีหิ สทิสา โหนฺติ, เอวํ มโนมยํ รูปํ อิทฺธิมตา สทิสเมว โหตีติ ทสฺสนตฺถํ เอตา อุปมา วุตฺตาติ. อยํ มโนมยา อิทฺธิ.

ก็นึกถึงกายอื่นขึ้น ในภายในแห่งกายนั้น กระทำบริกรรมแล้วจึงอธิษฐาน ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียวว่า กายอื่นจงมีขึ้นในภายในแห่งกายนั้นเถิด ดังนี้. ภิกษุผู้มีฤทธิ์นั้นย่อมชักกาย(อื่น)นั้นออกไป ดุจชัก(ไส้)หญ้า ออกจากหญ้าปล้อง ดุจชักดาบออกจากฝักดาบ และดุจชักงูออกจากคราบงู. เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า "ภิกษุในพระศาสนานี้ ย่อมเนรมิตกายอื่นจากกายนี้ ให้มีรูปที่สำเร็จด้วยใจ มีอวัยวะใหญ่น้อยพร้อมพรั่ง มีอินทรีย์ไม่บกพร่อง. เปรียบเหมือนว่า บุรุษพึงดึงไส้หญ้าออกจากหญ้าปล้อง, บุรุษผู้นั้นเทียว พึงมีความรู้อย่างนี้ว่า นี้หญ้าปล้อง นี้ไส้หญ้า, หญ้าปล้องก็อย่างหนึ่ง ไส้หญ้าก็อย่างหนึ่ง, แต่ว่าไส้หญ้า ถูกเราดึงออกจากหญ้าปล้องนั่นเทียว" ดังนี้เป็นต้น. ก็ในพระบาลีนี้ท่านกล่าวอุปมานี้ไว้ เพื่อแสดงว่าไส้หญ้าเป็นต้น

---

[๑] ขุ. ป. ๓๑/๕๙๗.

ย่อมเป็นสิ่งที่เหมือนกับหญ้าปล้อง เป็นต้น ฉันใด, รูปที่สำเร็จด้วยใจ ก็ย่อมเป็นรูปที่เหมือนกับท่านผู้มีฤทธิ์ฉันนั้น ดังนี้. นี้คือ มโนมยาอิทธิ (ฤทธิ์ที่สำเร็จได้ด้วยใจ)

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค อิทฺธิวิธนิทฺเทโส นาม ทฺวาทสโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๑๒ ชื่อว่าอิทธิวิธนิเทศ ในวิสุทธิมรรคที่ข้าพเจ้าแต่ง เพื่อความปราโมทย์แห่งสาธุชน จบแล้วโดยประการฉะนี้.

บริษัทน้ำตาลไทยกาญจนบุรี จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๑๓. อภิญฺญานิทฺเทส

ทิพฺพโสตธาตุกถา

๔๐๐. อิทานิ ทิพฺพโสตธาตุยา นิทฺเทสกฺกโม อนุปฺปตฺโต. ตตฺถ ตโต ปราสุ จ ตีสุ อภิญฺญาสุ โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเตติอาทีนํ[๑] อตฺโถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ. สพฺพตฺถ ปน วิเสสมตฺตเมว วณฺณยิสฺสาม. ตตฺร ทิพฺพาย โสตธาตุยาติ เอตฺถ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพา. เทวานํ หิ สุจริตกมฺมนิพฺพตฺตา ปิตฺตเสมฺหรุหิราทีหิ อปลิพุทฺธา อุปกิเลสวิมุตฺตตาย ทูเรปิ อารมฺมณํ สมฺปฏิจฺฉนสมตฺถา ทิพฺพา ปสาทโสตธาตุ โหติ. อยญฺจาปิ อิมสฺส ภิกฺขุโน วีริยภาวนาย พลนิพฺพตฺตา ญาณโสตธาตุ ตาทิสาเยวาติ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพา. อปิจ ทิพฺพวิหารวเสน ปฏิลทฺธตฺตา อตฺตโน จ ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตาปิ

๑๓. อภิญญานิเทศ

กถาว่าด้วยทิพโสตธาตุ

๔๐๐. บัดนี้ ลำดับการแสดงไขทิพโสตธาตุ ถึงตามลำดับแล้ว. บัณฑิตพึงทราบอรรถ(อรรถาธิบาย)แห่งพระบาลี มีข้อว่า โส เอวํ สมาหิเต จิตฺเต (ภิกษุนั้นครั้นเมื่อจิตตั้งมั่นโดยชอบ... อย่างนี้แล้ว) เป็นต้น ในทิพโสตธาตุนิเทศนั้น และในอภิญญา ๓ ต่อจากนั้นไป ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วนั่นเทียว. ก็ในพระบาลีทั้งปวง ข้าพเจ้า จักขอพรรณนาเพียงคำที่แปลกไปเท่านั้น. ในพระบาลีนั้น ในข้อว่า ทิพฺพาย โสตธาตุยา (ด้วยทิพโสตธาตุ) นี้ มีความว่า โสตธาตุ ชื่อว่าทิพย์ เพราะเป็นเหมือนของทิพย์ (ของพวกเทวดา). จริงอยู่ สำหรับพวกเทวดา ย่อมมีโสตธาตุอันเป็นประสาท อันบังเกิดด้วยกรรมที่สุจริต

---

[๑] ที. สี. ๙/๑๐๓.

บริษัทน้ำตาลไทยกาญจนบุรี จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ทิพฺพา. สวนฏฺเฐน นิชฺชีวฏฺเฐน จ โสตธาตุ. โสตธาตุกิจฺจกรเณน จ โสตธาตุ วิยาติปิ โสตธาตุ. ตาย ทิพฺพาย โสตธาตุยา.

ไม่เกลือกกลั้วด้วยดี เสมหะและโลหิตเป็นต้น สามารถรับอารมณ์แม้ในที่ไกลได้ เพราะความที่พ้นจากสิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง จึงชื่อว่าเป็นทิพย์. ก็แม้โสตธาตุอันเป็นญาณนี้ อันมังเกิดด้วยกำลังแห่งวิริยภาวนาของภิกษุรูปนี้ ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเหมือนของทิพย์. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะได้มาด้วยสามารถแห่งทิพวิหาร และแม้เพราะอิงอาศัยทิพวิหารของตน. ชื่อว่าโสตธาตุ โดยความหมายว่าฟัง และโดยความหมายว่าไม่ใช่ชีวะ. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโสตธาตุ เพราะอรรถว่าเป็นดุจโสตธาตุ โดยการกระทำกิจแห่งโสตธาตุ. ได้แก่ด้วยทิพโสตธาตุนั้น.

<u>วิสุทฺธายาติ</u> ปริสุทฺธาย นิรุปกิเลสาย. <u>อติกฺกนฺตมานุสิกายาติ</u> มนุสฺสุปจารํ อติกฺกมิตฺวา สทฺทสวเนน มานุสิกํ มํสโสตธาตุํ อติกฺกนฺตาย วีติวตฺติตฺวา

บทว่า <u>วิสุทฺธาย</u> แปลว่า อันบริสุทธิ์ คือไม่มีเครื่องเศร้าหมอง. บทว่า <u>อติกฺกนฺต-มานุสิกาย</u> (ที่ก้าวล่วงโสตธาตุที่เป็นของมนุษย์) ได้แก่ที่ตั้งอยู่ก้าวล่วง คือเป็นไป

ริตาย. อุโภ สทฺเท สุณาตีติ เทว สทฺเท สุณาติ. กตเม เทว ? ทิพฺเพ จ มานุเส จ, เทวานญฺจ มนุสฺสานญฺจ สทฺเทติ วุตฺตํ โหติ. เอเตน ปเทสปริยาทานํ เวทิตพฺพํ. เย ทูเร สนฺติเก จาติ เย สทฺทา ทูเร ปรจกฺกวาเฬปิ เย จ สนฺติเก อนฺตมโส สเทหสนฺนิสฺสิตปาณกสทฺทาปิ, เต สุณาตีติ วุตฺตํ โหติ. เอเตน นิปฺปเทสปริยาทานํ เวทิตพฺพํ.

ล่วงโสตธาตุอันเป็นเนื้อ ที่เป็นของมนุษย์โดยการฟังเสียงได้เกินเลยอุปจาระ ของมนุษย์. ข้อว่า อุโภ สทฺเท สุณาติ แปลว่า ย่อมฟังเสียงทั้ง ๒ อย่างได้. ๒ อย่างอะไรบ้าง ? คือเสียงทิพย์และเสียงมนุษย์. มีคำกล่าวอธิบายไว้ว่า เสียงของเทวดาทั้งหลายและของมนุษย์ทั้งหลาย. ด้วยคำนี้ พึงทราบว่า เป็นการกำหนดถือเอาเพียงบางส่วน. ข้อว่า เย ทูเร สนฺติเก จ (เสียงซึ่งอยู่ในที่ไกล และอยู่ในที่ใกล้) มีคำกล่าวอธิบายไว้ว่า เสียงเหล่าใดอยู่ในที่ไกล คือแม้ในจักรวาลอื่น และเสียงเหล่าใดอยู่ในที่ใกล้ โดยที่สุดแม้เสียงสัตว์ที่อาศัยอยู่ในร่างกายของตน ย่อมฟังเสียงเหล่านั้นได้. ด้วยคำนี้ พึงทราบว่า เป็นการกำหนดถือเอาอย่างสิ้นเชิง.

กถํ ปนายํ อุปฺปาเทตพฺพาติ ? เตน ภิกฺขุนา อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ

ถามว่า ก็ภิกษุจะพึงทำทิพโสตธาตุนี้ให้เกิดขึ้นได้อย่างไร ? เฉลยว่า ภิกษุนั้น

สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย [1]ปริกมฺมสมาธิจิตฺเตน ปฐมตรํ ปกติโสตปเถ ทูเร โอฬาริโก อรญฺเญ[1] สีหาทีนํ สทฺโท อาวชฺชิตพฺโพ. วิหาเร ฆณฺฑิสทฺโท เภริสทฺโท สงฺขสทฺโท สามเณรทหรภิกฺขูนํ สพฺพถาเมน สชฺฌายนฺตานํ สชฺฌายนสทฺโท ปกติกถํ กเถนฺตานํ "กึ ภนฺเต กึ อาวุโส"ติ- อาทิสทฺโท สกุณสทฺโท วาตสทฺโท ปทสทฺโท ปกฺกุฏฺฐิตอุทกสฺส[2] จิจฺจิฏายน- สทฺโท อาตเป สุสฺสมานตาลปณฺณสทฺโท กุณฺฐกิปิลฺลิกาทิสทฺโทติ เอวํ สพฺโพฬาริกโต ปฏฺฐาย ยถานุกฺกเมน[3] สุขุมสุขุมสทฺทา อาวชฺชิตพฺพา. เตน ปุรตฺถิมาย ทิสาย สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ. ปจฺฉิมาย อุตฺตราย ทกฺขิณาย เหฏฺฐิมาย อุปริมาย ทิสาย, ปุรตฺถิมาย อนุทิสาย ปจฺฉิมาย อุตฺตราย ทกฺขิณาย อนุทิสาย สทฺทานํ

เข้าฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา ออกแล้ว พึงนึกถึงเสียงหยาบของสัตว์หรือสิ่งทั้งหลาย มีสีหะเป็นต้นในป่า ซึ่งอยู่ในที่ไกล ชั่วระยะทางแห่งโสตปกติ ก่อนอื่นด้วยสมาธิจิตที่เป็นบริกรรม. พึงนึกถึงเสียงละเอียด ๆ ไปตามลำดับ จับตั้งแต่เสียงหยาบกว่าทุกเสียงไป อย่างนี้คือ เสียงระฆังในวิหาร เสียงกลอง เสียงสังข์ เสียงสวดของสามเณรและภิกษุหนุ่มทั้งหลาย ที่สวดกันอยู่เต็มกำลังเสียงว่า "อะไรหรือขอรับท่านผู้เจริญ อะไรหรือท่านผู้มีอายุ" เป็นต้น แห่งภิกษุสามเณรผู้พูดคำปกติ เสียงนก เสียงลม เสียงเท้า เสียงดังชี้ด ๆ ของน้ำที่ต้มจนเดือด เสียงใบตาลที่แห้งกรอบกลางแดด เสียงมดดำมดแดงเป็นต้น. ภิกษุนั้นพึงมนสิการสัททนิมิต (เสียงนั่นแหละ, หรืออาการที่หยาบ ละเอียดของเสียง) แห่ง

[1-1] อิ. ปริกมฺมสมาธิจิตฺเตน อรญฺเญ.

[2] ฉ. ปกฺกุถิตอุทกสฺส.

[3] ฉ. ยถากฺกเมน.

สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ. โอฬาริกานมฺปิ สุขุมานมฺปิ สทฺทานํ สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกาตพฺพํ. ตสฺส เต สทฺทา ปากติกจิตฺตสฺสาปิ ปากฏา โหนฺติ. ปริกมฺมสมาธิจิตฺตสฺส ปน อติวิย ปากฏา.

เสียงทั้งหลายทางทิศตะวันออก. พึงมนสิการสัททนิมิตแห่งเสียงทั้งหลาย ทางทิศตะวันตก ทางทิศเหนือ ทางทิศใต้ ทางทิศเบื้องล่าง ทางทิศเบื้องบน, ทางทิศเฉียงตะวันออก (ตะวันออกเฉียงเหนือ) ทางทิศเฉียงตะวันตก (ตะวันตกเฉียงใต้) ทางทิศเฉียงเหนือ (ตะวันตกเฉียงเหนือ) ทางทิศเฉียงใต้ (ตะวันออกเฉียงใต้). พึงมนสิการสัททนิมิตแห่งเสียงทั้งหลาย ทั้งหยาบทั้งละเอียด. เสียงเหล่านั้น ย่อมเป็นอันปรากฏ(ชัด)แก่ภิกษุนั้น ผู้แม้มีจิตเป็นไปปกติ. แต่สำหรับภิกษุผู้มีสมาธิจิต ด้วยอำนาจแห่งบริกรรม ย่อมเป็นธรรมชาติปรากฏ(ชัด)ยิ่งนัก.

ตสฺเสว[๑] สทฺทนิมิตฺตํ มนสิกโรโต อิทานิ ทิพฺพโสตธาตุ อุปฺปชฺชิสฺสตีติ เตสุ สทฺเทสุ อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ. ตสฺมึ นิรุทฺเธ จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิ

เมื่อภิกษุนั้นมนสิการสัททนิมิตอยู่นั่นแล มโนทวาราวัชนจิต ย่อมเกิดขึ้น กระทำเสียงใดเสียงหนึ่ง ในเสียงเหล่านั้น ให้เป็นอารมณ์ โดยอาการที่จะพึงกล่าวได้ว่า ทิพโสตธาตุ จักเกิดขึ้นในบัดนี้ละ ดังนี้.

---

๑ ฉ. ตสฺเสวํ.

ชวนฺติ, เยสํ ปุริมานิ ตีณิ จตฺตาริ วา ปริกมฺมอุปจารานุโลมโคตฺรภุนามกานิ กามาวจรานิ, จตุตฺถํ วา ปญฺจมํ วา อปฺปนาจิตฺตํ รูปาวจรํ จตุตฺถชฺฌานิกํ. ตตฺถ ยนฺเตน อปฺปนาจิตฺเตน สทฺธึ อุปฺปนฺนํ ญาณํ, อยํ ทิพฺพโสตธาตูติ เวทิตพฺพา. ตโต ปรํ ตสฺมึ โสเต ปติตา[๑] โหติ. ตํ ถามชาตํ กโรนฺเตน "เอตฺถนฺตเร สทฺทํ สุณามี"ติ เอกงฺคุลมตฺตํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา วฑฺเฒตพฺพํ. ตโต ทฺวงฺคุลจตุรงฺคุลอฏฺฐงฺคุลวิทตฺถิรตนอนฺโตคพฺภปมุขปาสาทปริเวณสงฺฆาราม-โคจรคามชนปทาทิวเสน ยาว จกฺกวาฬํ ตโต วา ภิยฺโยปิ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ปริจฺฉินฺทิตฺวา วฑฺเฒตพฺพํ.

เมื่อมโนทวาราวัชนจิตนั้นดับแล้ว ชวนจิต ๔ หรือ ๕ ขณะ ย่อมแล่นไป, ซึ่งเป็นบรรดาชวนจิตที่มีจิต ๓ ขณะ หรือ ๔ ขณะข้างต้นเป็นกามาวจรจิต มีชื่อว่าบริกรรม อุปจาระ อนุโลม และโคตรภู, ขณะที่ ๔ หรือขณะที่ ๕ เป็นอัปปนาจิตฝ่ายรูปาวจร ชั้นจตุตถฌาน. ในบรรดาชวนจิตเหล่านั้น ญาณที่เกิดขึ้นพร้อมกับอัปปนาจิต นั้นใด, พึงทราบว่านี้ ชื่อว่าทิพโสตธาตุ. ต่อจากนั้นไปทิพโสตธาตุ ก็เป็นอันตกไปในโสต(คือญาณ)นั้น. อันภิกษุผู้จะทำทิพโสตธาตุนั้น ให้เกิดกำลัง พึงกำหนดขยาย(อารมณ์แห่งฌานที่เป็นบาท) ไปสัก ๑ องคุลี ด้วยความคิดว่า "เราจะฟังเสียง ในที่ระหว่างนี้" ดังนี้เถิด. ต่อจากนั้นไป ก็พึงกำหนดขยายไป ๆ ด้วยสามารถ ๒ องคุลี ๔ องคุลี ๘ องคุลี ๑ คืบ ๑ ศอก ภายในห้อง หน้ามุข ปราสาท บริเวณ สังฆาราม โคจรคาม ชนบทเป็นต้น จนถึงจักรวาลหนึ่ง หรือแม้ยิ่งกว่านั้น.

---

[๑] ฉ. ปติโต.

เอวํ อธิคตาภิญฺโญ เอส ปาทกชฺฌานารมฺมเณน ผุฏฺโฐกาสพฺภนฺตรคเตปิ [๑]สทฺเท ([๑]) สุณาติเยว. เอวํ สุณนฺโต จ[๒] สเจปิ ยาว พฺรหฺมโลกา สงฺขเภริปณวาทิสทฺเทหิ เอกโกลาหลํ โหติ, ปาฏิเยกฺกํ ววฏฺฐเปตุกามตาย สติ อยํ สงฺขสทฺโท อยํ เภริสทฺโทติ ววฏฺฐเปตุํ สกฺโกติเยวาติ.

ทิพฺพโสตธาตุกถา นิฏฺฐิตา.

ภิกษุผู้บรรลุอภิญญาแล้วอย่างนี้ นี้ย่อมฟังเสียงทั้งหลาย แม้ที่เป็นไปภายในโอกาสที่อารมณ์แห่งฌาน ที่เป็นบาทถูกต้องแล้วได้ทีเดียว. อนึ่ง เมื่อจะฟังอย่างนี้ แม้หากว่าจะเกิดโกลาหล (อึกทึกครึกโครม) คราวเดียวกัน ด้วยเสียงสังข์ เสียงกลอง เสียงบัณเฑาะว์เป็นต้น ตลอดถึงพรหมโลกไซร้, เมื่อมีความต้องการที่จะกำหนดแยกเป็นแต่ละเสียง ก็ย่อมสามารถกำหนดแยกได้ทีเดียวว่า นี้เสียงสังข์ นี้เสียงกลองเป็นต้นดังนี้.

จบกถาว่าด้วยทิพโสตธาตุ.

[๑-๑] ฉ. ปุน ปาทกชฺฌานํ อสมาปชฺชิตฺวาปิ อภิญฺญาญาเณน.

[๒] สี. ว.

เจโตปริยญาณกถา

๔๐๑. เจโตปริยญาณกถายํ เจโตปริยญาณายาติ เอตฺถ ปริยาตีติ ปริยํ, ปริจฺฉินฺทตีติ อตฺโถ. เจตโส ปริยํ เจโตปริยํ. เจโตปริยญฺจ ตํ ญาณญฺจาติ เจโตปริยญาณํ. ตทตฺถายาติ วุตฺตํ โหติ. ปรสตฺตานนฺติ อตฺตานํ ฐเปตฺวา เสสสตฺตานํ. ปรปุคฺคลานนฺติ อิทมฺปิ อิมินา เอกตฺถเมว. เวเนยฺยวเสน ปน เทสนาวิลาเสน จ พฺยญฺชนนานตฺตํ กตํ. เจตสา เจโตติ อตฺตโน จิตฺเตน เนสํ จิตฺตํ. ปริจฺจาติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา.[๑] ปชานาตีติ สราคาทีนํ วเสน นานปฺปการโต ชานาติ.

กถาว่าด้วยเจโตปริยญาณ

๔๐๑. ในกถาว่าด้วยเจโตปริยญาณ ในบทว่า เจโตปริยญาณาย (เพื่อเจโตปริยญาณ)นี้ มีวจนัตถะ(ความหมายของคำ) ว่า ปริยาตีติ ปริยํ ชื่อว่า ปริยะ เพราะอรรถว่า กำหนดรู้, หมายความว่า ย่อมกำหนดได้. เจตโส ปริยํ เจโตปริยํ กำหนดรู้จิต ชื่อว่าเจโตปริยะ. เจโตปริยญฺจ ตํ ญาณญฺจาติ เจโตปริยญาณํ เจโตปริยะนั้น เป็นญาณด้วย เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าเจโตปริยญาณ (ญาณกำหนดรู้จิต). มีอันกล่าวอธิบายได้ว่า เพื่อประโยชน์แก่เจโตปริยญาณนั้น. บทว่า ปรสตฺตานํ (ของเหล่าสัตว์อื่น) คือของบรรดาสัตว์ที่เหลือยกเว้นตน. แม้บทว่า ปรปุคฺคลานํ (ของเหล่าบุคคลอื่น) นี้ ก็มีความหมายเป็นอันเดียวกันกับบทว่า ปรสตฺตานํ นี้. แต่ทรง

---

[๑] ฉ. ปริจฺจ ปชานาติ...

ทำพยัญชนะแตกต่างกัน ก็โดยเกี่ยวกับเวไนยสัตว์ และโดยเกี่ยวกับเป็นเทศนาวิลาสะ. คำว่า เจตสา เจโต (ซึ่งจิตด้วยจิต) คือซึ่งจิตของสัตว์เหล่านั้น ด้วยจิตของตน. บทว่า ปริจฺจ แปลว่ากำหนด. บทว่า ปชานาติ ความว่า รู้โดยประการต่าง ๆ โดยเกี่ยวกับเป็นจิตที่มีราคะเป็นต้น.

กถํ ปเนตํ ญาณํ อุปฺปาเทตพฺพนฺติ ? เอตํ หิ ทิพฺพจกฺขุวเสน อิชฺฌติ, ตํ เอตสฺเสว ปริกมฺมํ. ตสฺมา เตน ภิกฺขุนา อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา ทิพฺเพน จกฺขุนา ปรสฺส หทยรูปํ นิสฺสาย วตฺตมานสฺส โลหิตสฺส วณฺณํ ปสฺสิตฺวา จิตฺตํ ปริเยสิตพฺพํ. ยทา หิ โสมนสฺสจิตฺตํ ปวตฺตติ, ตทา รตฺตํ นิโคฺรธปกฺกสทิสํ โหติ. ยทา โทมนสฺสจิตฺตํ ปวตฺตติ, ตทา กาฬกํ ชมฺพุปกฺกสทิสํ. ยทา อุเปกฺขาจิตฺตํ ปวตฺตติ, ตทา ปสนฺนํ ติลเตลสทิสํ. ตสฺมา เตน "อิทํ รูปํ โสมนสฺสินฺทฺริย-

ถามว่า ก็ภิกษุพึงทำญาณนี้ให้เกิดขึ้นได้อย่างไร ? ตอบว่า เพราะว่าญาณนี้สำเร็จได้ด้วยอำนาจแห่งทิพยจักษุ, ทิพยจักษุนั้น จึงจัดเป็นบริกรรมแห่งญาณนี้ทีเดียว. เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้นขยายอาโลกกสิณ ใช้ทิพยจักษุมองดูสีสันแห่งโลหิต ที่อาศัยหทัยรูปเป็นไปของผู้อื่นแล้ว ก็จะพึงตรวจสอบจิตได้. จริงอยู่ ในเวลาใด จิตที่สหรคตด้วยโสมนัสเป็นไป, ในเวลานั้น โลหิตก็ย่อมมีสีแดงเหมือนผลไทรสุก. ในเวลาใด จิตที่สหรคตด้วยโทมนัสเป็นไป, ในเวลานั้น โลหิตจะมีสีดำเหมือนผลหว้าสุก. ในเวลาใด จิตที่สหรคตด้วยอุเบกขาเป็นไป, ในเวลานั้น

สมุฏฺฐานํ, อิทํ โทมนสฺสินฺทฺริยสมุฏฺฐานํ, อิทํ อุเปกฺขินฺทฺริยสมุฏฺฐานนฺ"ติ ปรสฺส หทยโลหิตวณฺณํ ปสฺสิตฺวา[๑] ปริเยสนฺเตน เจโตปริยญาณํ ถามคตํ กาตพฺพํ. เอวํ ถามคเต หิ ตสฺมึ อนุกฺกเมน สพฺพมฺปิ กามาวจรจิตฺตํ รูปาวจรารูปาวจรจิตฺตญฺจ ปชานาติ จิตฺตา จิตฺตเมว สงฺกมนฺโต วินาปิ หทยรูปทสฺสเนน. วุตฺตมฺปิ เจตํ อฏฺฐกถายํ "อารุปฺเป ปรสฺส จิตฺตํ ชานิตุกาโม กสฺส หทยรูปํ ปสฺสติ, กสฺสินฺทฺริยวิการํ โอโลเกติ. น กสฺสจิ. อิทฺธิมโต วิสโย เอส ยทิทํ ยตฺถ กตฺถจิ จิตฺตํ อาวชฺเชนฺโต โสฬสปฺปเภทํ จิตฺตํ ชานาติ. อกตาภินิเวสสฺส วเสน ปน อยํ กถา"ติ.

โลหิตก็ใสเหมือนน้ำมันงา. เพราะฉะนั้น ภิกษุนั้น เมื่อมองดูสีสันแห่งโลหิตในหัวใจของคนอื่น ตรวจสอบอยู่ว่า "รูปนี้มีโสมนัสสินทรีย์เป็นสมุฏฐาน, รูปนี้มีโทมนัสสินทรีย์เป็นสมุฏฐาน, รูปนี้มีอุเปกขินทรีย์เป็นสมุฏฐาน" ดังนี้ ก็จะพึงทำเจโตปริยญาณให้มีกำลังได้. ก็เมื่อเจโตปริยญาณนั้นมีกำลังแล้วอย่างนี้ ภิกษุก็ย่อมรู้กามาวจรจิต รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต แม้ทุกอย่างได้ ตามลำดับ ก้าวจากจิตไปสู่จิตได้ทีเดียว แม้โดยเว้นการมองดูหทัยรูป. อนึ่ง แม้ข้อนี้ ก็สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ในอรรถกถาว่า "ภิกษุผู้ต้องการจะรู้จิตของบุคคลอื่นในอรูปภูมิ จะเห็นหทัยรูปของใครได้เล่า, จะมองดูความผันแปรแห่งอินทรีย์ ของใครได้เล่า. ตอบว่า จะเห็นหทัยรูปของใคร ๆ มิได้หรอก. ข้อว่า เมื่อนึกถึงจิต (ของบุคคล) ในภพใดภพหนึ่ง ก็ย่อมรู้จิต ๑๖ ประเภทได้ นี้ใด, นี้เป็นวิสัยของภิกษุผู้มี

---

[๑] ฉ. ปสฺสิตฺวา จิตฺตํ.

ฤทธิ์. แต่ว่ากถานี้กล่าวเกี่ยวกับภิกษุผู้ยังมิได้ทำการสั่งสมไว้(ยังไม่ชำนาญ)".

สราคํ วา จิตฺตนฺติอาทีสุ ปน อฏฺฐวิธํ โลภสหคตํ จิตฺตํ สราคํ จิตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. อวเสสํ จตุภูมิกํ[๑] กุสลาพฺยากตํ จิตฺตํ วีตราคํ. เทฺว โทมนสฺสจิตฺตานิ เทฺว วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจจิตฺตานีติ อิมานิ ปน จตฺตาริ จิตฺตานิ อิมสฺมึ ทุเก สงฺคหํ น คจฺฉนฺติ. เกจิ ปน เถรา ตานิปิ สงฺคณฺหนฺติ. ทุวิธํ ปน โทมนสฺสจิตฺตํ สโทสํ จิตฺตํ นาม. สพฺพมฺปิ จตุภูมิกํ กุสลาพฺยากตํ วีตโทสํ. เสสานิ ทส อกุสลจิตฺตานิ อิมสฺมึ ทุเก สงฺคหํ น คจฺฉนฺติ. เกจิ ปน เถรา ตานิปิ สงฺคณฺหนฺติ.

ส่วนในคำว่า สราคํ วา จิตฺตํ (ซึ่งจิตที่มีราคะบ้าง)เป็นต้น พึงทราบว่า จิตที่สหรคตด้วยโลภะ ๘ ดวง ชื่อว่า สราคํ จิตฺตํ (จิตที่มีราคะ). กุศลและอัพยากตจิตในภูมิ ๔ ที่เหลือ ชื่อว่า วีตราคํ (จิตที่ปราศจากราคะ). ก็จิต ๔ ดวงเหล่านี้ คือ จิตที่สหรคตด้วยโทมนัส ๒ ดวง จิตที่สัมปยุตกับวิจิกิจฉา และสัมปยุตกับอุทธัจจะ ๒ ดวง ย่อมไม่ถึงการสงเคราะห์เข้าในทุกะนี้. แต่พระเถระทั้งหลายบางพวก ก็สงเคราะห์เอาจิต ๔ ดวงเหล่านั้นด้วย. ส่วนจิตที่สหรคตด้วยโทมนัส ๒ ดวง ชื่อว่า สโทสํ จิตฺตํ (จิตที่มีโทสะ). กุศลจิตและอัพยากตจิตอันมีในภูมิ ๔ แม้ทุกดวง ชื่อว่า วีตโทสํ (จิตที่ปราศจากโทสะ). อกุศลจิต ๑๐ ที่เหลือย่อมไม่ถึงการสงเคราะห์เข้าในทุกะนี้. แต่

---

[๑] ฉ. จตุภูมกํ.

พระเถระทั้งหลายบางพวก ก็สงเคราะห์เอาอกุศลจิต ๑๐ ดวง แม้เหล่านั้นด้วย.

สโมหํ วีตโมหนฺติ เอตฺถ ปน ปาฏิปุคฺคลิกนเยน วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสหคตทฺวยเมว สโมหํ. โมหสฺส ปน สพฺพากุสเลสุ สมฺภวโต ทฺวาทสวิธมฺปิ อกุสลจิตฺตํ สโมหํ จิตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. อวเสสํ วีตโมหํ. ถีนมิทฺธานุคตํ ปน สงฺขิตฺตํ. อุทฺธจฺจานุคตํ วิกฺขิตฺตํ. รูปาวจรารูปาวจรํ มหคฺคตํ. อวเสสํ อมหคฺคตํ. สพฺพมฺปิ เตภูมิกํ สอุตฺตรํ. โลกุตฺตรํ อนุตฺตรํ. อุปจารปฺปตฺตํ อปฺปนาปฺปตฺตญฺจ สมาหิตํ. อุภยมปฺปตฺตํ อสมาหิตํ. ตทงฺควิกฺขมฺภนสมุจฺเฉทปฏิปสฺสทฺธินิสฺสรณวิมุตฺติปฺปตฺตํ วิมุตฺตํ. ปญฺจวิธมฺปิ เอตํ วิมุตฺติมปฺปตฺตํ อวิมุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. อิติ เจโตปริยญาณลาภี ภิกฺขุ สพฺพปฺปการมฺปิ อิทํ สราคํ วา จิตฺตํ ฯเปฯ อวิมุตฺตํ วา จิตฺตนฺติ ปชานาตีติ.

ส่วนในข้อว่า สโมหํ (จิตที่มีโมหะ) วีตโมหํ (จิตที่ปราศจากโมหะ) นี้ มีความว่า จิตที่สหรคตด้วยวิจิกิจฉา และที่สหรคตด้วยอุทธัจจะรวม ๒ ดวงเท่านั้น ชื่อว่า สโมหํ (จิตที่มีโมหะ) โดยปาฏิปุคคลิกนัย (นัยที่ว่าเฉพาะจิต). แต่เพราะโมหะมีในอกุศลจิตทุกดวง จึงพึงทราบว่าอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวง ชื่อว่า สโมหํ จิตฺตํ (จิตที่มีโมหะ). จิตที่เหลือ ชื่อว่า วีตโมหํ (จิตที่ปราศจากโมหะ). ส่วนจิตที่ไปตามถีนะและมิทธะ ชื่อว่า สงฺขิตฺตํ (จิตหดหู่). จิตที่ไปตามอุทธัจจะ ชื่อว่า วิกฺขิตฺตํ (จิตฟุ้งซ่าน). รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต ชื่อว่า มหคฺคตํ (เป็นมหัคคตจิต). จิตที่เหลือชื่อว่า อมหคฺคตํ (ไม่ใช่มหัคคตจิต). จิตที่มีในภูมิ ๓ แม้ทุกดวง ชื่อว่า สอุตฺตรํ (จิตมีธรรมที่เหนือกว่า). โลกุตรจิต ชื่อว่า

อนุตฺตรํ (หาจิตที่เหนือกว่ามิได้). จิตที่ถึงอุปจารฌาน และที่ถึงอัปปนาฌาน ชื่อว่า สมาหิตํ (จิตที่ตั้งมั่นโดยชอบ). จิตที่ไม่ถึงฌานทั้ง ๒ ชื่อว่า อสมาหิตํ (ไม่ใช่สมาหิต-จิต). จิตที่ถึงตทังควิมุตติ วิกขัมภนวิมุตติ สมุจเฉทวิมุตติ ปฏิปัสสัทธิวิมุตติและนิสสรณ-วิมุตติ ชื่อว่า วิมุตฺตํ. จิตที่ไม่ถึงวิมุตติทั้ง ๕ อย่างนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า อวิมุตฺตํ (ไม่ใช่วิมุตจิต). ภิกษุผู้ได้เจโตปริยญาณ ย่อมรู้จิตที่มีราคะนี้บ้าง ฯลฯ ย่อมรู้จิตที่ไม่ใช่วิมุตจิตบ้าง แม้ทุกประการ ตามประการดังกล่าวมานี้แล.

เจโตปริยญาณกถา นิฏฺฐิตา.

จบกถาว่าด้วยเจโตปริยญาณ.

ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณกถา

๔๐๒. ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณกถายํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณายาติ[๑] ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติมฺหิ ยํ ญาณํ, ตทตฺถาย. ปุพฺเพนิวาสาติ ปุพฺเพ อตีตชาตีสุ นิวุฏฺฐกฺขนฺธา. นิวุฏฺฐาติ[๒] อชฺฌาวุฏฺฐา อนุภูตา อตฺตโน สนฺตาเน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธา. นิวุฏฺฐธมฺมา วา นิวุฏฺฐาติ โคจรนิวาเสน นิวุฏฺฐา อตฺตโน วิญฺญาเณน วิญฺญาตา ปริจฺฉินฺนา, ปรวิญฺญาเณน วิญฺญาตาปิ วา ฉินฺนวฏฺฏุมกานุสฺสรณาทีสุ, เต พุทฺธานํเยว ลพฺภนฺติ. ปุพฺเพนิวาสานุสฺสตีติ ยาย สติยา ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ, สา ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ. ญาณนฺติ ตาย สติยา สมฺปยุตฺตญาณํ. เอวมิมสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส อตฺถาย

กถาว่าด้วยปุพเพนิวาสานุสสติญาณ

๔๐๒. ในกถาว่าด้วยปุพเพนิวาสานุสสติญาณ บทว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย (เพื่อปุพเพนิวาสานุสสติญาณ) ความว่า ญาณในปุพเพนิวาสานุสสติ ใด, เพื่อประโยชน์แก่ญาณนั้น. บทว่า ปุพฺเพนิวาสา ได้แก่ขันธ์ทั้งหลายที่ตนได้อาศัยอยู่ในภพก่อน คือในชาติอดีตทั้งหลาย. บทว่า นิวุฏฺฐา (ที่ได้อาศัยอยู่) ได้แก่ที่ตนได้ครอบครอง คือที่ได้เสวย ซึ่งเกิดขึ้นแล้วดับไปแล้ว ในสันดานของตน. อีกอย่างหนึ่ง ธรรมที่ได้อาศัยอยู่ทั้งหลายก็ชื่อว่า นิวุฏฺฐา คือที่ได้อาศัยอยู่ โดยเป็นที่อาศัยอยู่คือเป็นอารมณ์ ได้แก่ ที่วิญญาณของตนได้รู้แล้ว ได้กำหนดแล้ว, หรือแม้ที่วิญญาณของผู้อื่นได้รู้แล้ว (ได้กำหนดแล้ว) ในคราวตามระลึกถึงท่านผู้ตัดวัฏฏะได้แล้วเป็นต้น. ธรรมที่ได้

---

๑ ที. สี. ๙/๑๐๗.

๒ ฉ. นิวุตฺถาติ.

ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย. เอตสฺส ญาณสฺส อธิคมาย ปตฺติยาติ วุตฺตํ โหติ.

อาศัยอยู่(ที่เป็นอารมณ์)เหล่านั้น ย่อมได้แก่พระพุทธเจ้าทั้งหลายเท่านั้น. บทว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติ ความว่า ภิกษุย่อมตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะได้ด้วยสติใด, สตินั้นชื่อว่าปุพเพนิวาสานุสสติ. บทว่า ญาณํ ได้แก่ญาณที่สัมปยุตกับสตินั้น. เพื่อประโยชน์แก่ปุพเพนิวาสานุสสติญาณนี้ ตามประการดังกล่าวมานี้ ชื่อว่า ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณาย. มีคำกล่าวอธิบายไว้ว่า เพื่อบรรลุ คือเพื่อถึงญาณนั้น.

อเนกวิหิตนฺติ อเนกวิธํ, อเนเกหิ วา ปกาเรหิ ปวตฺติตํ, สํวณฺณิตนฺติ อตฺโถ. ปุพฺเพนิวาสนฺติ สมนนฺตราตีตํ ภวํ อาทึ กตฺวา ตตฺถ ตตฺถ นิวุฏฺฐสนฺตานํ. อนุสฺสรตีติ ขนฺธปฏิปาฏิวเสน จุติปฏิสนฺธิวเสน วา อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวา สรติ. อิมํ หิ ปุพฺเพนิวาสํ ฉ ชนา อนุสฺสรนฺติ ติตฺถิยา ปกติสาวกา มหาสาวกา อคฺคสาวกา ปจฺเจกพุทฺธา

บทว่า อเนกวิหิตํ ความว่า มีประการต่าง ๆ เป็นอเนก, อีกอย่างหนึ่ง มีความหมายว่า ทำให้เป็นไป, คือสังวรรณนาพร้อมกับประการเป็นอเนก. บทว่า ปุพฺเพนิวาสํ ได้แก่สันดานที่อยู่อาศัยมา (ความสืบต่อแห่งขันธ์)ในภพนั้น ๆ จับตั้งแต่ภพอดีตถัดไปเป็นต้น. บทว่า อนุสฺสรติ (ย่อมตามระลึก) คือระลึกตาม ๆ ไป โดยเกี่ยวกับลำดับขันธ์ หรือโดยเกี่ยวกับจุติและปฏิสนธิ.

บริษัทน้ำตาลไทยกาญจนบุรี จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

พุทฺธาติ. ตตฺถ ติตฺถิยา จตฺตาฬีสํเยว กปฺเป อนุสฺสรนฺติ. น ตโต ปรํ. กสฺมา ? ทุพฺพลปญฺญตฺตา. เตสํ หิ นามรูปปริจฺเฉทวิรหิตตฺตา ทุพฺพลา ปญฺญา โหติ. ปกติสาวกา กปฺปสตมฺปิ กปฺปสหสฺสมฺปิ อนุสฺสรนฺติเยว, พลวปญฺญตฺตา. อสีติมหาสาวกา สตสหสฺสกปฺเป อนุสฺสรนฺติ. เทฺว อคฺคสาวกา เอกมสงฺเขยฺยํ สตสหสฺสญฺจ. ปจฺเจกพุทฺธา เทฺว อสงฺเขยฺยานิ สตสหสฺสญฺจ. เอตฺตโก หิ เตสํ อภินีหาโร. พุทฺธานํ ปน ปริจฺเฉโท นาม นตฺถิ.

เป็นความจริงว่า ชน ๖ พวก ย่อมตามระลึกปุพเพนิวาสะนี้ได้ คือพวกเดียรถีย์ พระปกติสาวก พระมหาสาวก พระอัครสาวก พระปัจเจกพุทธเจ้า พระพุทธเจ้า. ในชน ๖ พวกนั้น พวกเดียรถีย์ ย่อมตามระลึกได้ ๔๐ กัปเท่านั้น. ไม่ยิ่งกว่านั้น. ถามว่า เพราะเหตุไร ? ตอบว่า เพราะเป็นผู้มีปัญญาทุรพล. จริงอยู่ ปัญญาของพวกเดียรถีย์เหล่านั้น เป็นปัญญาที่มีกำลังทราม เพราะปราศจากการกำหนดนามรูป. พระปกติสาวก ย่อมตามระลึกได้แม้ ๑๐๐ กัป แม้ ๑,๐๐๐ กัปทีเดียว, เพราะเป็นผู้มีปัญญามีกำลัง. พระมหาสาวก ๘๐ องค์ ย่อมตามระลึกได้แสนกัป. พระอัครสาวกทั้ง ๒ องค์ ย่อมตามระลึกได้ ๑ อสงไขย กับ ๑ แสนกัป. พระปัจเจกพุทธเจ้า ย่อมตามระลึกได้ ๒ อสงไขย กับ ๑ แสนกัป. เพราะว่า ท่านเหล่านั้น มีอภินิหารเพียงเท่านี้. ส่วนสำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นธรรมดาว่า หาขอบเขตมิได้.

ติตฺถิยา จ ขนฺธปฏิปาฏิเมว สรนฺติ, ปฏิปาฏึ มุญฺจิตฺวา จุติปฏิสนฺธิวเสน สริตุํ น สกฺโกนฺติ. เตสํ หิ อนฺธานํ วิย อิจฺฉิตปฺปเทโสกฺกมนํ นตฺถิ. ยถา ปน อนฺธา ยฏฺฐึ อมุญฺจิตฺวาว คจฺฉนฺติ, เอวํ เต ขนฺธปฏิปาฏึ อมุญฺจิตฺวาว สรนฺติ. ปกติสาวกา ขนฺธปฏิปาฏิยาปิ อนุสฺสรนฺติ จุติปฏิสนฺธิวเสนปิ สงฺกมนฺติ. ตถา อสีติมหาสาวกา. ทฺวินฺนํ ปน อคฺคสาวกานํ ขนฺธปฏิปาฏิกิจฺจํ นตฺถิ. เอกสฺส อตฺตภาวสฺส จุตึ ทิสฺวา ปฏิสนฺธึ ปสฺสนฺติ, ปุน อปรสฺส จุตึ ทิสฺวา ปฏิสนฺธินฺติ เอวํ จุติปฏิสนฺธิวเสเนว สงฺกมนฺตา คจฺฉนฺติ. ตถา ปจฺเจกพุทฺธา.

อนึ่ง พวกเดียรถีย์ ย่อมระลึกได้แต่ลำดับขันธ์เท่านั้น, ปล่อยลำดับเสียก็ไม่อาจระลึก โดยเกี่ยวกับจุติและปฏิสนธิได้. จริงอยู่ พวกเดียรถีย์เหล่านั้น เป็นเหมือนคนบอด ย่อมหาการก้าวลงสู่ตำแหน่งที่ต้องการมิได้. คือเปรียบเหมือนว่า คนบอดไม่ปล่อยไม้เท้าเสียนั่นเทียว จึงเดินไปได้ฉันใด, พวกเดียรถีย์เหล่านั้น ไม่ปล่อยลำดับขันธ์เสียนั่นเทียว จึงระลึกได้ ฉันนั้น. พระปกติสาวกทั้งหลาย ย่อมตามระลึกโดยลำดับขันธ์บ้าง ย่อมก้าวไป โดยเกี่ยวกับจุติและปฏิสนธิบ้าง. พระมหาสาวก ๘๐ องค์ก็อย่างนั้นเหมือนกัน. ส่วนสำหรับพระอัครสาวกทั้ง ๒ องค์ ไม่มีกิจ(ต้องทำ)เกี่ยวกับลำดับขันธ์. ท่านย่อมก้าวไปโดยเกี่ยวกับจุติและปฏิสนธิเท่านั้นอย่างนี้ คือ พอเห็นจุติแห่งอัตภาพหนึ่งแล้ว ก็เห็นปฏิสนธิ(แห่ง**อัตภาพอื่นถัดไป), พอเห็นจุติแห่งอัตภาพอื่นแล้ว ก็เห็นปฏิสนธิอีกเป็นต้น. พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลายก็อย่างนั้นเหมือนกัน.**

พุทฺธานํ ปน เนว ขนฺธปฏิปาฏิกิจฺจํ, น จุติปฏิสนฺธิวเสน[๑] สงฺกมนกิจฺจํ อตฺถิ. เตสํ หิ อเนกาสุ กปฺปโกฏีสุ เหฏฺฐา วา อุปริ วา ยํ ยํ ฐานํ อิจฺฉนฺติ, ตํ ตํ ปากฏเมว โหติ. ตสฺมา อเนกาปิ กปฺปโกฏิโย เปยฺยาลปาฬึ วิย สงฺขิปิตฺวา ยํ ยํ อิจฺฉนฺติ, ตตฺถ ตตฺเถว โอกฺกมนฺตา สีโหกฺกนฺตวเสน คจฺฉนฺติ. เอวํ คจฺฉนฺตานญฺจ เนสํ ญาณํ ยถา นาม กตวาลเวธปริจยสฺส สรภงฺคสทิสสฺส ธนุคฺคหสฺส ขิตฺโต สโร อนฺตรา รุกฺขลตาทีสุ อสชฺชมาโน ลกฺเขเยว ปตติ, น สชฺชติ, น วิรชฺฌติ, เอวํ อนฺตรนฺตราสุ ชาตีสุ น สชฺชติ, น วิรชฺฌติ, อสชฺชมานํ อวิรชฺฌมานํ อิจฺฉิติจฺฉิตฏฺฐานํเยว คณฺหติ.

ส่วนสำหรับพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่มีกิจเกี่ยวกับลำดับขันธ์ ไม่มีกิจคือการก้าวไป โดยเกี่ยวกับจุติและปฏิสนธิ. เป็นความจริงว่า ทรงปรารถนาฐานะใด ๆ ข้างหน้าก็ตาม ข้างหลังก็ตาม ในโกฏิกัปทั้งหลายเป็นอเนก, ฐานะนั้น ๆ ก็จะเป็นอันปรากฏแก่พระพุทธเจ้าเหล่านั้นได้ทีเดียว. เพราะฉะนั้น พอทรงย่อโกฏิกัปทั้งหลายแม้เป็นอเนก เหมือนอย่างย่อพระบาลีที่มีเปยยาล ทรงปรารถนาฐานะใด ๆ อยู่. ก็จะเสด็จก้าวลงไปในฐานะนั้น ๆ ได้ทีเดียว โดยอาการดังราชสีห์ตะครุบ. อนึ่ง พระญาณของพระพุทธเจ้าทั้งหลายเหล่านั้น ผู้เสด็จไปอย่างนี้ ย่อมไม่ติดขัด ไม่ผิดพลาดในชาติทั้งหลาย ในระหว่าง ๆ ย่อมถือเอาทุก ๆ ฐานะที่ประสงค์ได้ไม่ติดขัดไม่ผิดพลาด เหมือนอย่างลูกศรที่นายขมังธนูผู้สร้างความชำนาญในการยิงขนทราย เฉก

[๑] ม. น จุติปฏิสนฺธิ.

เช่นพระสรภังคโพธิสัตว์ ยิงไป ไม่ติดขัดอยู่ที่ต้นไม้ เครือเถาเป็นต้น ในระหว่าง ย่อมตกไปที่เป้าเท่านั้น, ไม่ติดขัด, ไม่ผิดพลาดฉะนั้น.

อิเมสุ ปน[๑] ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรนฺเตสุ ติตฺถิยานญฺจ[๒] ปุพฺเพนิวาสทสฺสนํ ขชฺชุปนกปฺปภาสทิสํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ. ปกติสาวกานํ ทีปปฺปภาสทิสํ. มหาสาวกานํ อุกฺกปฺปภาสทิสํ. อคฺคสาวกานํ โอสธีตารกปฺปภาสทิสํ. ปจฺเจกพุทฺธานํ จนฺทปฺปภาสทิสํ. พุทฺธานํ รํสีสหสฺสปฏิมณฺฑิตสรทสหสฺสสูริยมณฺฑลสทิสํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ.

ก็ในบรรดาชนผู้ตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะเหล่านี้ การเห็นปุพเพนิวาสะแห่งพวกเดียรถีย์ ย่อมปรากฏเป็นเช่นแสงหิ่งห้อย. การเห็นปุพเพนิวาสะแห่งพระปกติสาวกทั้งหลาย ย่อมปรากฏเป็นเช่นแสงตะเกียง. การเห็นปุพเพนิวาสะแห่งพระมหาสาวกทั้งหลาย ย่อมปรากฏเป็นเช่นแสงคบเพลิง. การเห็นปุพเพนิวาสะแห่งพระอัครสาวกทั้ง ๒ ย่อมปรากฏเป็นเช่นแสงดาวประกายพฤกษ์. การเห็นปุพเพนิวาสะ แห่งพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อมปรากฏเป็นเช่นแสงจันทร์. การเห็นปุพเพนิวาสะแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ย่อม

---

[๑] ฉ. จ ปน.
[๒] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ปรากฏเป็นเช่นดวงอาทิตย์ ๑,๐๐๐ ดวง ในฤดูร้อน ซึ่งประดับแล้วด้วยรัศมีตั้ง ๑,๐๐๐.

ติตฺถิยานญฺจ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสรณํ อนฺธานํ ยฏฺฐิโกฏิคมนํ วิย โหติ. ปกติสาวกานํ ทณฺฑกเสตุคมนํ วิย. มหาสาวกานํ ชงฺฆเสตุคมนํ วิย. อคฺคสาวกานํ สกฏเสตุคมนํ วิย. ปจฺเจกพุทฺธานํ มหาชงฺฆมคฺคคมนํ วิย. พุทฺธานํ มหาสกฏมคฺคคมนํ วิย.

อนึ่ง การตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะแห่งพวกเดียรถีย์ เป็นเหมือนการเดินไปด้วยไม้เท้าแห่งคนบอด. การตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะ แห่งพระปกติสาวกทั้งหลาย เป็นเหมือนการเดินไป บนสะพานท่อนไม้. การตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะ แห่งพระ-มหาสาวกทั้งหลาย เป็นเหมือนการเดินไปบนสะพานเดินเท้า.การตามระลึกถึงปุพเพ-นิวาสะแห่งพระอัครสาวกทั้ง ๒ เป็นเหมือนการเดินไปบนสะพานเกวียน. การตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะ แห่งพระปัจเจกพุทธ-เจ้าทั้งหลาย เป็นเหมือนการเดินไปตามทางเดินเท้าใหญ่. การตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะ แห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลาย เป็นเหมือนการเดินไปตามทางเกวียนใหญ่.

อิมสฺมึ ปน อธิกาเร สาวกานํ ปุพฺเพนิวาสานุสฺสรณํ อธิปฺเปตํ. เตน วุตฺตํ "อนุสฺสรตีติ ขนฺธปฏิปาฏิวเสน จุติปฏิสนฺธิวเสน วา อนุคนฺตฺวา อนุคนฺตฺวา สรตี"ติ.

ก็ในอธิการนี้ ประสงค์เอาการตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะแห่งพระสาวกทั้งหลาย. เพราะเหตุนั้น ข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "บทว่า อนุสฺสรติ คือระลึกตาม ๆ ไป โดยเกี่ยวกับลำดับขันธ์ หรือโดยเกี่ยวกับจุติและปฏิสนธิ" ดังนี้.

๔๐๓. ตสฺมา เอวํ อนุสฺสริตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน ภิกฺขุนา ปจฺฉาภตฺตํ ปิณฺฑปาตปฏิกฺกนฺเตน รโหคเตน ปฏิสลฺลีเนน ปฏิปาฏิยา จตฺตาริ ฌานานิ สมาปชฺชิตฺวา อภิญฺญาปาทก-จตุตฺถชฺฌานโต วุฏฺฐาย สพฺพปจฺฉิมา นิสชฺชา อาวชฺชิตพฺพา. ตโต อาสน-ปญฺญาปนํ, เสนาสนปฺปเวสนํ, ปตฺตจีวรปฏิสามนํ, โภชนกาโล, คามโต อาคมนกาโล, คาเม ปิณฺฑาย จริตกาโล, คามํ ปิณฺฑาย ปวิฏฺฐกาโล, วิหารโต นิกฺขมนกาโล, เจติยงฺคณโพธิยงฺคณ-วนฺทนกาโล, ปตฺตโธวนกาโล,

๔๐๓. เพราะฉะนั้น ภิกษุผู้ต้องการตามระลึก อย่างนี้ ซึ่งเป็นอาทิกัมมิกะ (เริ่มทำ) เมื่อกลับจากบิณฑบาต ภายหลังภัตแล้ว ก็พึงเป็นผู้หลีกเร้นไปในที่ลับ เข้าฌาน ๔ ตามลำดับ ออกจากจตุตถฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา แล้วนึกถึงการนั่งครั้งหลังสุด. ต่อจากนั้นไป ก็พึงนึกถึงกิจที่ได้ทำแล้วตลอดคืนและวันทั้งสิ้น โดยย้อนลำดับอย่างนี้ คือการปูอาสนะ, การเข้าไปสู่เสนาสนะ, การเก็บบาตรและจีวร, เวลาฉัน, เวลามาจากละแวกบ้าน, เวลาที่เที่ยวไปในละแวกบ้านเพื่อบิณฑบาต, เวลาที่เข้าไปสู่ละแวกบ้านเพื่อบิณฑบาต, เวลาที่ออกไป

ปตฺตปฏิคฺคหณกาโล, ปตฺตปฏิคฺคหณโต ยาว มุขโธวนา กตกิจฺจํ, ปจฺจูสกาเล กตกิจฺจํ, มชฺฌิมยาเม กตกิจฺจํ, ปฐมยาเม กตกิจฺจนฺติ เอวํ ปฏิโลมกฺกเมน สกลํ รตฺตินฺทิวํ กตกิจฺจํ อาวชฺชิตพฺพํ. เอตฺตกํ ปน ปกติจิตฺตสฺสปิ ปากฏํ โหติ. ปริกมฺมสมาธิจิตฺตสฺส ปน อติวิย ปากฏเมว[๑]

สเจ ปเนตฺถ กิญฺจิ น ปากฏํ โหติ, ปุน ปาทกชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺฐาย อาวชฺชิตพฺพํ. เอตฺตเกน ทีเป ชลิเต วิย ปากฏํ โหติ. เอวํ ปฏิโลมกฺกเมเนว ทุติยทิวเสปิ ตติย-จตุตฺถปญฺจมทิวเสปิ ทสาเหปิ อฑฺฒมาเสปิ มาเสปิ ยาว สํวจฺฉราปิ กตกิจฺจํ อาวชฺชิตพฺพํ. เอเตเนวุปาเยน ทส วสฺสานิ วีสติ วสฺสานีติ ยาว อิมสฺมึ

จากวิหาร, เวลาที่กราบไหว้ลานเจดีย์และลานโพธิ์, เวลาที่ล้างบาตร, เวลารับบาตร, กิจที่กระทำจับตั้งแต่การรับบาตรจนถึงการบ้วนปาก, กิจที่กระทำในเวลา-เช้ามืด, กิจที่กระทำในมัชฌิมยาม, กิจที่กระทำในปฐมยาม. ก็กิจที่ได้กระทำเพียงเท่านี้ ย่อมเป็นอันปรากฏ แม้แก่จิตปกติ. แต่จะเป็นอันปรากฏชัดยิ่งนักเทียว แก่สมาธิจิตที่เป็นบริกรรม.

ก็ในบรรดากิจเหล่านี้ ถ้าหากว่ากิจบางอย่างไม่เป็นอันปรากฏ, เธอก็พึงเข้าฌานที่เป็นบาทออกแล้วนึกถึงอีกครั้งหนึ่ง. ก็จะเป็นอันปรากฏได้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ ดุจเมื่อประทีปโพลงขึ้น ฉะนั้น. ภิกษุพึงนึกถึงกิจที่ได้ทำ แม้ในวันที่ ๒ แม้ในวันที่ ๓ ที่ ๔ ที่ ๕ แม้ใน ๑๐ วัน แม้ในครึ่งเดือน แม้ใน ๑ เดือน จนกระทั่งแม้ ๑ ปี โดยลำดับแห่งปฏิโลมนั่นเทียวอย่างนี้. ภิกษุเมื่อนึกถึงไป

---

[๑] ฉ. อติปากฏเมว.

ภเว อตฺตโน ปฏิสนฺธิ, ตาว อาวชฺเชนฺเตน ปุริมภเว จุติกฺขเณ ปวตฺติตนามรูปํ อาวชฺชิตพฺพํ. ปโหติ หิ ปณฺฑิโต ภิกฺขุ ปฐมวาเรเนว ปฏิสนฺธึ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ นามรูปํ อารมฺมณํ กาตุํ.

ตลอด ๑๐ ปี ๒๐ ปี เป็นต้น โดยอุบายนี้นั่นแหละ จนถึงการปฏิสนธิของตนในภพนี้ได้ ก็จะพึงนึกถึงนามรูปที่เป็นไปในจุติขณะในภพก่อนได้. จริงอยู่ เพราะเพิกปฏิสนธิได้โดยวาระแรกนั่นเทียว ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตจึงสามารถกระทำนามรูป ในจุติขณะให้เป็นอารมณ์ได้.

ยสฺมา ปน ปุริมภเว นามรูปํ อนวเสสํ นิรุทฺธํ อญฺญํ อุปฺปนฺนํ, ตสฺมา ตํ ฐานํ อาหุนฺทริกํ[๑] อนฺธตมมิว โหติ ทุทฺทสํ ทุปฺปญฺเญน. เตนาปิ "น สกฺโกมหํ ปฏิสนฺธึ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ ปวตฺติตนามรูปํ อารมฺมณํ กาตุนฺ"ติ ธุรนิกฺเขโป น กาตพฺโพ. ตเทว ปน ปาทกชฺฌานํ ปุนปฺปุนํ สมาปชฺชิตพฺพํ. ตโต จ วุฏฺฐาย ตํ ฐานํ อาวชฺชิตพฺพํ.

แต่เพราะนามรูปในภพก่อนดับไปแล้วไม่มีเหลือ นามรูปอื่นเกิดขึ้น, ฉะนั้น ฐานะนั้น จึงเป็นที่คับแคบ ดุจที่มืดทึบ อันผู้มีปัญญาทราม เห็นได้ยาก. แม้ภิกษุนั้น ก็ไม่ควรทำการทอดทิ้งธุระเสียด้วยคิดว่า "เราไม่อาจเพิกปฏิสนธิ แล้วกระทำนามรูปที่เป็นไปในจุติขณะให้เป็นอารมณ์ได้" ดังนี้. หว่าพึงเข้าฌานที่เป็นบาทนั้นนั่นแหละ บ่อย ๆ. และพอออกจากฌานที่เป็นบาทนั้น ก็พึงนึกถึงฐานะนั้น.

---

[๑] อหุนฺธริกนฺติ สมนฺตโต อุปริ จ ฆนสญฺฉนฺนํ สมฺพาธฏฺฐานนฺติ ฏีกา.

เอวํ กโรนฺโต หิ เสยฺยถาปิ นาม พลวา ปุริโส กูฏาคารกณฺณิกตฺถาย มหารุกฺขํ ฉินฺทนฺโต สาขาปลาสจฺเฉทน-มตฺเตเนว ผรสุธาราย วิปนฺนาย มหารุกฺขํ ฉินฺทิตุํ อสกฺโกนฺโตปิ ธุรนิกฺเขปํ อกตฺวาว กมฺมารสาลํ คนฺตฺวา ผรสุํ ติขิณํ การาเปตฺวา ปุน อาคนฺตฺวา ฉินฺเทยฺย, ปุน วิปนฺนาย จ ปุนปิ ตเถว กาเรตฺวา ฉินฺเทยฺย. โส เอวํ ฉินฺทนฺโต ฉินฺนสฺส ปุนจฺเฉทิตพฺพาภาวโต[๑] อจฺฉินฺนสฺส จ เฉทนโต นจิรสฺเสว มหารุกฺขํ ปาเตยฺย, เอวเมว ปาทกชฺฌานา วุฏฺฐาย ปุพฺเพ อาวชฺชิตํ อนาวชฺชิตฺวา ปฏิสนฺธิเมว อาวชฺเชนฺโต นจิรสฺเสว ปฏิสนฺธึ อุคฺฆาเฏตฺวา จุติกฺขเณ ปวตฺติตํ นามรูปํ อารมฺมณํ กเรยฺยาติ. กฏฺฐผาลกเกโสหารกาทีหิปิ อยมตฺโถ ทีเปตพฺโพ.

จริงอยู่ เมื่อกระทำไปอย่างนี้ ก็เปรียบเหมือนบุรุษผู้มีกำลัง เมื่อจะตัดต้นไม้ใหญ่ เพื่อประโยชน์แก่(การทำเป็น)ช่อฟ้าเรือนยอด แม้เมื่อไม่อาจใช้คมขวานที่ทื่อเสียแล้ว เพราะเพียงแต่ตัดกิ่งและใบเท่านั้น ตัดต้นไม้ใหญ่ได้ ก็ไม่ทำการทอดทิ้งธุระ พึงไปโรงช่างเหล็ก ให้เขาทำขวานให้คม กลับมาตัดอีก, และเมื่อคมขวานทื่อไปเสียอีก ก็พึงให้เขาทำอย่างนั้นนั่นแหละแล้วตัดอีก. บุรุษนั้น เมื่อตัดอยู่อย่างนี้ ก็จะพึงทำต้นไม้ใหญ่ให้ล้มลงได้ ต่อกาลไม่นานเลยเทียว เพราะไม้ส่วนที่ขาดแล้วไม่มีความเป็นไม้ที่ต้องตัดอีก และเพราะการต้องตัดแต่ส่วนที่ยังไม่ขาด แม้ฉันใด, ภิกษุออกจากฌานที่เป็นบาท เมื่อไม่นึกถึงกิจที่นึกถึงแล้ว ก่อนหน้านึกถึงแต่ปฏิสนธิเท่านั้น ก็จะพึงเพิกปฏิสนธิ กระทำนามรูปที่เป็นไปในจุติขณะให้เป็นอารมณ์ได้ ต่อกาลไม่นานเลย ฉันนั้นแล. ความข้อนี้ บัณฑิตพึงแสดง

---

[๑] สี. อิ. เฉเทตพฺพาภาวโต.

ตตฺถ ปจฺฉิมนิสชฺชนโต ปภุติ ยาว ปฏิสนฺธิโต อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตํ ญาณํ ปุพฺเพนิวาสญาณํ นาม น โหติ. ตํ ปน ปริกมฺมสมาธิญาณํ นาม โหติ. อตีตํสญาณนฺติปิ เอเก วทนฺติ. ตํ รูปาวจรํ สนฺธาย น ยุชฺชติ. ยทา ปนสฺส ภิกฺขุโน ปฏิสนฺธิมติกฺกมฺม จุติกฺขเณ ปวตฺติตํ นามรูปํ อารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชนํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมิญฺจ นิรุทฺเธ ตเทวารมฺมณํ กตฺวา จตฺตาริ วา ปญฺจ วา ชวนานิ ชวนฺติ. เยสํ[1] ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว ปุริมานิ ปริกมฺมาทินามกานิ กามาวจรานิ โหนฺติ. ปจฺฉิมํ รูปาวจรํ จตุตฺถชฺฌานิกํ อปฺปนาจิตฺตํ. ตทาสฺส ยํ เตน จิตฺเตน สห ญาณํ อุปฺปชฺชติ, อิทํ ปุพฺเพนิวาสา-

แม้ด้วยเรื่องอุปมา มีเรื่องคนผ่าฟืน ช่าง-ปลงผมเป็นต้น.

ในกิจเหล่านั้น ญาณที่เป็นไปกระทำ (กิจนั้น ๆ)ให้เป็นอารมณ์ จับตั้งแต่การนั่งครั้งสุดท้าย จนถึงการปฏิสนธิ ยังไม่ชื่อว่าเป็นปุพเพนิวาสญาณ. ก็ญาณนั้นชื่อว่าเป็นบริกรรมสมาธิญาณ. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า เป็นอตีตังสญาณดังนี้ ก็มี. คำนั้นไม่ถูกต้อง เพราะ(อตีตังสญาณ)หมายเอารูปาวจรญาณ. ส่วนว่า ในเวลาใด มโนทวาราวัชชนจิต ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุรูปนั้น ก้าวล่วงปฏิสนธิ กระทำนามรูปที่เป็นไปในจุติขณะให้เป็นอารมณ์, และเมื่อมโนทวาราวัชชนจิตนั้นดับไปแล้ว ชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะ ย่อมแล่นไป กระทำนามรูปนั้นนั่นแหละให้เป็นอารมณ์. ซึ่งเป็นบรรดาชวนะที่ขณะข้างต้น ๆ เป็นกามาวจรชวนะที่มีชื่อว่าบริกรรมเป็นต้น. ขณะสุดท้ายเป็น

---

๑ ฉ. เสสํ.

นุสฺสติญาณํ นาม. เตน ญาเณน สมฺปยุตฺตาย สติยา อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ. เสยฺยถีทํ. เอกมฺปิ ชาตึ เทฺวปิ ชาติโย ฯเปฯ อิติ สาการํ สอุทฺเทสํ อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรตีติ[๑]

อัปปนาจิต ฝ่ายรูปาวจรชั้นจตุตถฌาน โดยนัยที่กล่าวแล้วในก่อน นั่นแล. ในเวลานั้น ญาณใด เกิดขึ้นแก่ภิกษุรูปนั้น พร้อมกับจิตดวงนั้น, ญาณนี้ชื่อว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ. ภิกษุย่อมตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะ อันมีประการต่าง ๆ เป็นอเนกได้ด้วยสติอันสัมปยุตกับญาณนั้น. ข้อที่ว่านี้เป็นฉันใดบ้าง. ได้แก่ ย่อมตามระลึกปุพเพนิวาสะ อันมีประการต่าง ๆ เป็นอเนก พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ อย่างนี้ คือ ชาติ ๑ บ้าง ๒ ชาติบ้าง ฯลฯ ดังนี้.

๔๐๔. ตตฺถ เอกมฺปิ ชาตินฺติ เอกมฺปิ ปฏิสนฺธิมูลํ จุติปริโยสานํ เอกภวปริยาปนฺนํ ขนฺธสนฺตานํ. เอส นโย เทฺวปิ ชาติโยติอาทีสุปิ. อเนเกปิ สํวฏฺฏกปฺเปติอาทีสุ ปน ปริหายมาโน กปฺโป สํวฏฺฏกปฺโป, วฑฺฒมาโน วิวฏฺฏกปฺโปติ เวทิตพฺโพ. ตตฺถ สํวฏฺเฏน

๔๐๔. ในคำเหล่านั้น คำว่า ชาติ ๑ บ้าง ได้แก่ความสืบต่อแห่งขันธ์ ที่นับเนื่องในภพเดียวกัน อันมีปฏิสนธิเป็นมูล มีจุติเป็นที่สุด อันหนึ่งบ้าง. แม้ในคำว่า ๒ ชาติบ้าง เป็นต้น ก็มีนัยนี้. ส่วนในคำว่า หลายสังวัฏกัป บ้าง เป็นต้น พึงทราบว่า กัปที่กำลังเสื่อม ชื่อว่า สังวัฏกัป, กัปที่กำลัง

---

[๑] ที. สี. ๙/๑๐๘.

สํวฏฺฏฏฺฐายี คหิโต โหติ. กสฺมา ? ตํมูลกตฺตา. วิวฏฺเฏน[๑] วิวฏฺฏฏฺฐายี. เอวํ หิ สติ ยานิ[๒] "จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว กปฺปสฺส อสงฺเขยฺยานิ. กตมานิ จตฺตาริ ? สํวฏฺโฏ สํวฏฺฏฏฺฐายี วิวฏฺโฏ วิวฏฺฏฏฺฐายี"ติ[๓] วุตฺตานิ, ตานิ ปริคฺคหิตานิ โหนฺติ.

เจริญ ชื่อว่า วิวัฏกัป. ในกัป ๒ อย่างนั้น เป็นอันถือเอาสังวัฏฐายีกัป ด้วยสังวัฏกัป. เพราะเหตุไร ? เพราะมีสังวัฏกัปนั้นเป็นมูล. เป็นอันถือเอาวิวัฏฐายีกัป ด้วยวิวัฏกัป. จริงอยู่ เมื่อเป็นอย่างนี้ อสงไขยแห่งกัปที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย อสงไขยแห่งกัปมี ๔ อย่างเหล่านี้. ๔ อย่างอะไรบ้าง ? ได้แก่สังวัฏกัป สังวัฏฐายีกัป วิวัฏกัป วิวัฏฐายีกัป" ดังนี้ ใด, อสงไขยแห่งกัปเหล่านั้น ก็เป็นอันได้ถือเอาบริบูรณ์แล้ว.

ตตฺถ ตโยว สํวฏฺฏา อาโปสํวฏฺโฏ, เตโชสํวฏฺโฏ วาโยสํวฏฺโฏติ. ติสฺโส สํวฏฺฏสีมา อาภสฺสรา สุภกิณฺหา เวหปฺผลาติ.

ในกัป ๒ อย่างนั้น สังวัฏกัปมี ๓ ทีเดียว คือ อาโปสังวัฏกัป (กัปที่พินาศเพราะน้ำ), เตโชสังวัฏกัป (กัปที่พินาศเพราะไฟ), วาโยสังวัฏกัป (กัปที่พินาศเพราะลม) ดังนี้. สังวัฏสีมา (เขตแดนที่พินาศ) มี ๓ คือ พรหมโลกชั้นอาภัสสรา ชั้นสุภกิณหา ชั้นเวหัปผลา ดังนี้.

---

๑ ฉ. วิวฏฺเฏน จ. ๒ ยานิ ตานิ.
๓ องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๑๙๐.

ยทา กปฺโป เตเชน สํวฏฺฏติ, อาภสฺสรโต เหฏฺฐา อคฺคินา ฑยฺหติ. ยทา อาเปน สํวฏฺฏติ, สุภกิณฺหโต เหฏฺฐา อุทเกน วิลียติ. ยทา วายุนา สํวฏฺฏติ, เวหปฺผลโต เหฏฺฐา วาเตน วิทฺธํสติ. วิตฺถารโต ปน สทาปิ เอกํ พุทฺธกฺเขตฺตํ วินสฺสติ.

ในคราวที่กัปพินาศเพราะไฟ, ต่ำแต่ชั้นอาภัสราลงมา ย่อมถูกไฟไหม้ไป. ในคราวที่กัปพินาศเพราะน้ำ, ต่ำแต่ชั้นสุภกิณหาลงมา ย่อมย่อยยับไปเพราะน้ำ. ในคราวที่กัปพินาศเพราะลม, ต่ำแต่ชั้นเวหัปผลาลงมา ย่อมแหลกไปเพราะลม. ส่วนว่าโดยพิสดาร พุทธเขตหนึ่ง ย่อมพินาศไปแม้ทุกคราว.

พุทฺธกฺเขตฺตํ นาม ติวิธํ โหติ ชาติกฺเขตฺตํ อาณากฺเขตฺตํ วิสยกฺเขตฺตญฺจ. ตตฺถ ชาติกฺเขตฺตํ ทสสหสฺสจกฺกวาฬปริยนฺตํ โหติ. ยํ ตถาคตสฺส ปฏิสนฺธิคฺคหณาทีสุ กมฺปติ. อาณากฺเขตฺตํ โกฏิสตสหสฺส-จกฺกวาฬปริยนฺตํ, ยตฺถ รตนปริตฺตํ[๑] ขนฺธปริตฺตํ[๒] ธชคฺคปริตฺตํ[๓] อาฏานาฏิย-

ชื่อว่า พุทธเขต มี ๓ อย่าง คือ ชาติเขต อาณาเขต และวิสัยเขต. ในพุทธเขต ๓ อย่างนั้น ชาติเขต มีขอบเขตหมื่นจักรวาล เป็นเขตที่ย่อมหวั่นไหว ในเพราะเหตุน่าอัศจรรย์ทั้งหลาย มีการถือเอาปฏิสนธิแห่งพระตถาคตเป็นต้น. อาณาเขต มีขอบเขตแสนโกฏิจักรวาล,

---

๑ ฉ. รตนสุตฺตํ, ขุ. ขุ. ๒๕/๕.
๒ วิ. จุ. ๗/๑๑, องฺ. จตุกฺก. ๒๑/๘๔.
๓ สํ. ส. ๑๕/๓๒๐.

บริษัทน้ำตาลไทยกาญจนบุรี จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปริตฺตํ[๑] โมรปริตฺตญฺจาติ[๒] อิเมสํ ปริตฺตานํ อานุภาโว วตฺตติ. วิสยกฺเขตฺตํ อนนฺตมปริมาณํ. ยํ "ยาวตา วา ปน อากงฺเขยฺยา"ติ[๓] วุตฺตํ, ยตฺถ ยํ ยํ ตถาคโต อากงฺขติ, ตํ ตํ ชานาติ. เอวเมเตสุ ตีสุ พุทฺธกฺเขตฺเตสุ เอกํ อาณากฺเขตฺตํ วินสฺสติ. ตสฺมึ ปน วินสฺสนฺเต ชาติกฺเขตฺตมฺปิ วินฏฺฐเมว โหติ. วินสฺสนฺตญฺจ เอกโตว วินสฺสติ. สณฺฐหนฺตมฺปิ เอกโตว สณฺฐหติ. ตสฺเสวํ วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํ.

เป็นเขตที่อานุภาพแห่งพระปริตเหล่านี้ คือ รตนปริต ขันธปริต ธชัคคปริต อาฏานาฏิยปริต และโมรปริต ย่อมเป็นไป. วิสัยเขต มีปริมาณหาที่สุดมิได้ เป็นเขตที่ตรัสถึงว่า "ยาวตา วา ปน อากงฺเขยฺย" (ก็หรือว่าตถาคตพึงประสงค์จะรู้สักเพียงใด) ดังนี้เป็นต้น, เป็นเขตที่พระตถาคตทรงประสงค์สิ่งใด ๆ, ก็ทรงทราบสิ่งนั้น ๆ ได้. ในบรรดาพุทธเขต ๓ อย่างเหล่านี้ ตามประการดังกล่าวมานี้ อาณาเขตหนึ่ง ย่อมพินาศไป. ก็เมื่ออาณาเขตนั้นพินาศ แม้ชาติเขตก็เป็นอันพินาศด้วยทีเดียว. และเมื่อพินาศ ก็ย่อมพินาศไปพร้อมกันทีเดียว. แม้เมื่อจะตั้งขึ้นก็ย่อมตั้งขึ้นพร้อมกันทีเดียว. พึงทราบความพินาศ และความตั้งขึ้นแห่งพุทธเขตนั้น ตามประการดังกล่าว(ต่อไป)นี้ เถิด.

---

[๑] ที. ปา. ๑๑/๒๐๘.
[๒] ขุ. ชา. ๒๗/๕๓.
[๓] องฺ. ติก. ๒๐/๒๙๓.

๔๐๕. ยสฺมึ หิ สมเย กปฺโป อคฺคินา วินสฺสติ, อาทิโตว กปฺปวินาสกมหาเมโฆ วุฏฺฐหิตฺวา โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬ[๑] เอกํ มหาวสฺสํ วสฺสติ. มนุสฺสา ตุฏฺฐา[๒] สพฺพวีชานิ นีหริตฺวา วปฺปนฺติ. สสฺเสสุ ปน โคขายิตกมตฺเตสุ ชาเตสุ คทฺรภรวํ รวนฺโต เอกพินฺทุมฺปิ น วสฺสติ, ตทา ปจฺฉินฺนเมว วสฺสํ โหติ. อิทํ สนฺธาย หิ ภควตา "โหติ โข โส ภิกฺขเว สมโย ยํ พหูนิ วสฺสานิ พหูนิ วสฺสสตานิ พหูนิ วสฺสสหสฺสานิ พหูนิ วสฺสสตสหสฺสานิ เทโว น วสฺสตี"ติ[๓] วุตฺตํ. วสฺสูปชีวิโน สตฺตา กาลํ กตฺวา พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺติ, ปุปฺผผลูปชีวินิโย จ เทวตา. เอวํ ทีเฆ อทฺธาเน วีติวตฺเต ตตฺถ ตตฺถ อุทกํ ปริกฺขยํ คจฺฉติ. อถานุปุพฺเพน มจฺฉกจฺฉปาปิ กาลํ กตฺวา พฺรหฺมโลเก

๔๐๕. ก็ในสมัยที่กัปพินาศเพราะไฟ, เริ่มต้นทีเดียว เมฆใหญ่ที่ทำกัปให้พินาศตั้งขึ้น ทำฝนใหญ่ห่าหนึ่งให้ตกตลอดแสนโกฏิจักรวาล. พวกคนทั้งหลายก็ดีใจ นำพืชทุกอย่างออกหว่านโปรย. แต่เมื่อข้าวกล้าเกิด(งอก)ขึ้น เพียงแค่โคกัดกินได้ เมฆก็ร้องเป็นเสียงลา ไม่ทำฝนให้ตก แม้แต่หยาดเดียว, ในเวลานั้น ฝนก็เป็นอันขาดสายไป. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคทรงหมายเอาเรื่องนี้ ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่แล ซึ่งเป็นสมัยที่ฝนไม่ตกหลายปี หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปี" ดังนี้. สัตว์ทั้งหลายผู้อาศัยฝนเลี้ยงชีพ ทำกาละแล้วบังเกิดในพรหมโลก, เทวดาทั้งหลายผู้อาศัยดอกและผลเลี้ยงชีพด้วย. เมื่อกาลอันยาวนานล่วงเลยไป โดยอาการอย่างนี้ น้ำในที่นั้น ๆ ก็ถึงซึ่งความสิ้นไป, ลำดับนั้น

---

[๑] ฉ. ...จกฺกวาเฬ.

[๒] ฉ. ตุฏฺฐหฏฺฐา.

[๓] องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๐๒.

นิพฺพตฺตนฺติ, เนรยิกสตฺตาปิ. ตตฺถ เนรยิกา สตฺตมสูริยปาตุภาเวน วินสฺสนฺตีติ เอเก.

ฌานํ วินา นตฺถิ พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺติ, เอเตสญฺจ เกจิ ทุพฺภิกฺขปีฬิตา เกจิ อภพฺพา ฌานาธิคมาย, เต กถํ ตตฺถ นิพฺพตฺตนฺตีติ. เทวโลเก ปฏิลทฺธชฺฌานวเสน. ตทา หิ "วสฺสสตสหสฺสสฺส อจฺจเยน กปฺปวุฏฺฐานํ ภวิสฺสตี"ติ โลกพฺยูหา นาม กามาวจรเทวา มุตฺตสิรา วิกฺกิณฺณเกสา รุทมฺมุขา อสฺสูนิ หตฺเถหิ ปุญฺฉมานา รตฺตวตฺถนิวตฺถา อติวิย วิรูปเวสธาริโน หุตฺวา มนุสฺสปเถ วิจรนฺตา เอวํ อาโรเจนฺติ "มาริสา มาริสา อิโต วสฺสสตสหสฺสสฺส อจฺจเยน กปฺปวุฏฺฐานํ ภวิสฺสติ, อยํ โลโก วินสฺสิสฺสติ, มหาสมุทฺโทปิ อุสฺสุสฺสิสฺสติ,

แม้ปลาและเต่า ทำกาละแล้ว ก็บังเกิดในพรหมโลก ตามลำดับ, พวกสัตว์นรกด้วย. อาจารย์พวกหนึ่งกล่าวว่า ในบรรดาสัตว์เหล่านั้น พวกสัตว์นรก ย่อมพินาศไปเพราะความปรากฏแห่งพระอาทิตย์ดวงที่ ๗ ดังนี้.

ถามว่า เว้นฌานเสีย ก็หามีความบังเกิดในพรหมโลกได้ไม่, ก็บรรดาสัตว์เหล่านี้ บางพวกเป็นผู้ถูกภาวะที่อาหารหายากบีบคั้น บางพวกก็อาภัพต่อการบรรลุฌาน, สัตว์เหล่านั้น บังเกิดในพรหมโลกนั้นได้อย่างไร. ตอบว่า บังเกิดในพรหมโลกได้ ด้วยอำนาจแห่งฌานที่ได้มาในเทวโลก. จริงอยู่ ในเวลานั้น พวกกามาวจรเทวดาชื่อว่าโลกพยูหะ (พยุงโลก) พอรู้ว่า "โดยล่วงไปแสนปี จักมีอันสิ้นกัป" ดังนี้แล้ว ก็เป็นผู้ปล่อยเศียร (เปลื้องผ้าโพก) สยายผม มีหน้าร้องไห้ ใช้มือเช็ดน้ำตา นุ่งผ้าแดง ทรงเพศแห่งคนอัปลักษณ์ยิ่งนัก เที่ยวร้องบอกไปตามหนทาง ของพวกมนุษย์

บริษัทน้ำตาลไทยกาญจนบุรี จำกัด
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

อยญฺจ มหาปฐวี สิเนรุปพฺพตราชา อุฑฺฒยฺหิสฺสนฺติ[๑] วินสฺสิสฺสนฺติ. ยาว พฺรหฺมโลกา วินาโส ภวิสฺสติ. เมตฺตํ มาริสา ภาเวถ, กรุณํ, มุทิตํ, อุเปกฺขํ มาริสา ภาเวถ, มาตรํ อุปฏฺฐหถ, ปิตรํ อุปฏฺฐหถ, กุเลเชฏฺฐาปจายิโน โหถา"ติ.

อย่างนี้ว่า "ชาวเราเอ๋ย ๆ นับแต่นี้ล่วงไปแสนปี จักมีอันสิ้นกัป, โลกนี้จักพินาศ, ทั้งมหาสมุทร ก็จักเหือดแห้ง, แผ่นดินใหญ่นี้และขุนเขาสิเนรุ ก็จักมอดไหม้ พินาศไป. จักมีความพินาศไป ตลอดถึงพรหมโลก. ชาวเราเอ๋ย พวกท่านจงเจริญเมตตา, ชาวเราเอ๋ยพวกท่านจงเจริญกรุณา, มุทิตา, อุเบกขาเถิด, จงทะนุบำรุงมารดา, จงทะนุบำรุงบิดา, จงเป็นผู้ประพฤติน้อมผู้ใหญ่ในสกุลเถิด" ดังนี้.

เตสํ วจนํ สุตฺวา เยภุยฺเยน มนุสฺสา จ ภุมฺมเทวตา จ มหาสํเวคชาตา[๒] อญฺญมญฺญํ มุทุจิตฺตา หุตฺวา เมตฺตาทีนิ ปุญฺญานิ กริตฺวา เทวโลเก นิพฺพตฺตนฺติ. ตตฺถ ทิพฺพสุธาโภชนํ ภุญฺชิตฺวา วาโยกสิณปริกมฺมํ กตฺวา ฌานํ ปฏิลภนฺติ. ตทญฺเญ ปน อปราปริยเวทนีเยน กมฺเมน

พวกมนุษย์และพวกภุมเทวดาโดยมาก ครั้นได้สดับคำของพวกพยูหเทวดา เหล่านั้นแล้ว เกิดความสลดใจมาก ก็เป็นผู้มีจิตอ่อนโยนซึ่งกันและกัน กระทำบุญทั้งหลายมีเมตตาเป็นต้น (ทำกาละแล้ว) ก็บังเกิดในเทวโลก. ที่เทวโลกนั้น ได้บริโภคสุธาโภชน์อันเป็นทิพย์แล้ว ก็กระทำบริกรรมใน

---

[๑] ฉ. อุฑฺฒยฺหิสฺสนฺติ.

[๒] ฉ. สํเวคชาตา.

เทวโลเก นิพฺพตฺตนฺติ. อปราปริยเวทนีย-กมฺมรหิโต หิ สํสาเร สํสรนฺโต สตฺโต นาม นตฺถิ. เตปิ ตตฺถ ตตฺเถว[๑] ฌานํ ปฏิลภนฺติ. เอวํ เทวโลเก ปฏิลทฺธชฺฌาน-วเสน สพฺเพปิ พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺตนฺตีติ.

วาโยกสิณ แล้วจึงได้ฌาน. ส่วนสัตว์พวกอื่นจากนั้น ย่อมบังเกิดในเทวโลก ด้วยอปราปริยเวทนียกรรม. เป็นความจริงว่าขึ้นชื่อว่า สัตว์ผู้ท่องเที่ยวไปในสังสารวัฏที่เว้นจากอปราปริยเวทนียกรรม หามีไม่. สัตว์แม้พวกนั้น ก็ย่อมได้ฌานในเทวโลกนั้น ๆ นั่นแหละ. สัตว์แม้ทุกจำพวก ย่อมบังเกิดในพรหมโลก ด้วยอำนาจแห่งฌานที่ได้ในเทวโลก ตามประการดังกล่าวมานี้แล.

วสฺสุปจฺเฉทโต ปน อุทฺธํ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ทุติโย สูริโย ปาตุภวติ. วุตฺตเญฺหตํ ภควตา "โหติ โข โส ภิกฺขเว สมโย"ติ สตฺตสูริยํ[๒] วิตฺถาเรตพฺพํ. ปาตุภูเต จ ปน ตสฺมึ เนว รตฺติปริจฺเฉโท, น ทิวาปริจฺเฉโท ปญฺญายติ. เอโก สูริโย อุฏฺเฐติ,

อนึ่ง โดยล่วงกาลอันยาวนาน หลังจากฝนขาดไป พระอาทิตย์ดวงที่ ๒ ก็ปรากฏ. ข้อนี้ก็สมจริง ดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า "โหติ โข โส ภิกฺขเว สมโย" (ดูกรภิกษุทั้งหลาย สมัยนั้นมีอยู่แล) ดังนี้เป็นต้น ซึ่งบัณฑิตควรขยายสัตตสุริยสูตร ให้พิสดาร. ก็แต่ว่า เมื่อพระอาทิตย์ดวงที่ ๒ นั้นปรากฏ

---

[๑] ฉ. ตเถว.
[๒] องฺ. สตฺตก. ๒๓/๑๐๒.

เอโก อตฺถํ คจฺฉติ. อวิจฺฉินฺนสูริยสนฺตาโปว โลโก โหติ. ยถา จ ปกติสูริเย สูริยเทวปุตฺโต โหติ, เอวํ กปฺปวินาสกสูริเย นตฺถิ. ตตฺถ ปกติสูริเย วตฺตมาเน อากาเส พลาหกาปิ ธูมสิขาปิ จรนฺติ. กปฺปวินาสกสูริเย วตฺตมาเน วิคตธูมวลาหกํ อาหาสมณฺฑลํ วิย นิมฺมลํ นภํ โหติ. ฐเปตฺวา ปญฺจ มหานทิโย เสสกุนฺนทีอาทีสุ อุทกํ สุสฺสติ.

แล้ว ก็ย่อมไม่ปรากฏว่าเป็นตอนกลางคืน ย่อมไม่ปรากฏว่าเป็นตอนกลางวันเลยเทียว. พระอาทิตย์ดวงหนึ่งตั้งขึ้น, ดวงหนึ่งถึงความตกไป. โลกก็มีแต่ความร้อนจากพระอาทิตย์ไม่ขาดสาย. สุริยเทพบุตรจะมีอยู่ในพระอาทิตย์ที่ทำกัปให้พินาศ เหมือนอย่างที่มีในพระอาทิตย์ปกติ ก็หาไม่. เมื่อพระอาทิตย์ปกตินั้นยังเป็นไปอยู่ ทั้งเมฆหมอก ทั้งเปลวควัน ก็ยังลอยไปในอากาศ. เมื่อพระอาทิตย์ที่ทำกัปให้พินาศเป็นไป ท้องฟ้าก็เป็นอันปราศจากเปลวควัน และเมฆหมอกไม่ขุ่นมัว(ใส) เหมือนแผ่นกระจก. ยกเว้นแม่น้ำใหญ่ทั้ง ๕ แล้ว น้ำในแม่น้ำน้อยที่เหลือเป็นต้น ก็เหือดแห้งไป.

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ตติโย สูริโย ปาตุภวติ. ยสฺส ปาตุภาวา มหานทิโยปิ สุสฺสนฺติ.

แม้ต่อจากนั้นไปโดยล่วงกาลอันยาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๓ ก็ปรากฏ. ซึ่งเพราะความที่ปรากฏ แม้แม่น้ำใหญ่ทั้งหลายก็เหือดแห้งไป.

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน จตุตฺโถ สูริโย ปาตุภวติ. ยสฺส ปาตุภาวา หิมวติ มหานทีนํ ปภวา "สีหปาตโน[๑] หํสปาตโน[๒] กณฺณมุณฺฑโก รถการทโห อโนตตฺตทโห ฉทฺทนฺตทโห กุณาลทโห"ติ อิเม สตฺต มหาสรา สุสฺสนฺติ.

ล่วงกาลอันยาวนาน แม้ต่อจากนั้นไป พระอาทิตย์ดวงที่ ๔ ก็ปรากฏ. ซึ่งเพราะความที่ปรากฏ สระใหญ่ ๗ แห่งเหล่านี้ คือ "สระสีหปาตนะ สระหังสปาตนะ สระกัณณมุณฑกะ สระรถการ สระอโนดาต สระฉัททันต์ สระกุณาละ" อันเป็นต้นกำเนิดแห่งแม่น้ำใหญ่ในหิมวันตประเทศ ก็เหือด-แห้งไป.

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ปญฺจโม สูริโย ปาตุภวติ. ยสฺส ปาตุภาวา อนุปุพฺเพน มหาสมุทฺเท องฺคุลิปพฺพเต-มนมตฺตมฺปิ อุทกํ น สณฺฐาติ.

ล่วงกาลอันยาวนาน แม้ต่อจากนั้นไป พระทิตย์ดวงที่ ๕ ก็ปรากฏ. ซึ่งเพราะความที่ปรากฏ น้ำในมหาสมุทรแม้เพียงทำข้อองคุลีให้เปียก ก็ตั้งอยู่ไม่ได้ (เหือด-แห้งไป) ตามลำดับ.

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ฉฏฺโฐ สูริโย ปาตุภวติ. ยสฺส ปาตุภาวา สกลจกฺกวาฬํ เอกธูมํ โหติ.

ล่วงกาลอันยาวนาน แม้ต่อจากนั้นไป พระอาทิตย์ดวงที่ ๖ ก็ปรากฏ. ซึ่งเพราะความที่ปรากฏ จักรวาลทั้งสิ้นก็(กลาย)เป็น

---

[๑] ฉ. สีหปปาโต, สี. อิ. สีหปปาตโน.
[๒] สี. หํสปปาโต.

ปริยาทิณฺณสิเนหํ ธูเมน. ยถา จิทํ, เอวํ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานิปิ.

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน สตฺตโม สูริโย ปาตุภวติ. ยสฺส ปาตุภาวา สกลจกฺกวาฬํ เอกชาลํ โหติ สทฺธึ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาเฬหิ. โยชนสติกาทิเภทานิ สิเนรุกูฏานิปิ ปลุชฺชิตฺวา อากาเสเยว อนฺตรธายนฺติ. สา อคฺคิชาลา อุฏฺฐหิตฺวา จาตุมฺมหาราชิเก คณฺหติ. ตตฺถ กนกวิมานรตนวิมานมณิวิมานานิ ฌาเปตฺวา ตาวตึสภวนํ คณฺหติ. เอเตเนว อุปาเยน ยาว ปฐมชฺฌานภูมึ คณฺหติ. ตตฺถ ตโยปิ พฺรหฺมโลเก ฌาเปตฺวา อาภสฺสเร อาหจฺจ ติฏฺฐติ. สา ยาว อณุมตฺตมฺปิ สงฺขารคตํ อตฺถิ, ตาว น นิพฺพายติ. สพฺพสงฺขารปริกฺขยา ปน สปฺปิเตลชฺฌาปนอคฺคิสิขา วิย ฉาริกมฺปิ อนวเสเสตฺวา นิพฺพายติ. เหฏฺฐา

กลุ่มควันอันเดียวกัน. มียางสิ้นไปเพราะกลุ่มควัน. ก็จักรวาลนี้เป็นฉันใด, แม้แสนโกฏิจักรวาลก็เป็นฉันนั้น.

ล่วงกาลอันยาวนาน แม้ต่อจากนั้นไป พระอาทิตย์ดวงที่ ๗ ก็ปรากฏ. ซึ่งเพราะความที่ปรากฏ จักรวาลทั้งสิ้น พร้อมทั้งแสนโกฏิจักรวาล ก็ลุกเป็นเปลวไฟอันเดียวกัน. แม้ยอดเขาสิเนรุทั้งหลาย ที่ต่างกันด้วยยอดที่สูง ๑๐๐ โยชน์เป็นต้น ก็ย่อยยับหายไปในอากาศนั่นเทียว. เปลวไฟนั้นลุกฮือขึ้นติดเทวโลกชั้นจาตุมหาราชิกา. ไหม้วิมานทอง วิมานแก้ว และวิมานมณีในเทวโลกชั้นจาตุมหาราชิกานั้นแล้ว ก็ติดภพดาวดึงส์. เปลวไฟลามติดไปจนถึงพรหมโลก ชั้นปฐมฌานภูมิ โดยอุบายนี้แหละ. ไหม้พรหมโลกทั้ง ๓ ชั้นในปฐมฌานภูมินั้นแล้ว จดถึงชั้นอาภัสสราแล้วจึงหยุด. เปลวไฟนั้นจะยังไม่ดับไป ตราบเท่าที่สิ่งที่เป็นสังขารยังมีอยู่แม้เพียงอณู. แต่เพราะสังขารทั้งปวงสิ้นไป

อากาเสน สห อุปริ อากาโส เอโก โหติ มหนฺธกาโร.

ก็ย่อมดับไป ไม่ทำให้เหลือไว้แม้เพียงขี้เถ้า ดุจเปลวไฟที่ไหม้เนยใสและน้ำมัน ฉะนั้น. อากาศเบื้องบน พร้อมทั้งอากาศเบื้องล่าง ก็มีอันมืดมิดเป็นอันเดียวกัน.

๔๐๖. อถ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน มหาเมโฆ อุฏฺฐหิตฺวา ปฐมํ สุขุมํ วสฺสติ. อนุปุพฺเพน กุมุทนาฬยฏฺฐิมุสลตาลกฺขนฺธาทิปฺปมาณาหิ ธาราหิ วสฺสนฺโต โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาเฬสุ สพฺพํ ทฑฺฒฏฺฐานํ ปูเรตฺวา อนฺตรธายติ. ตํ อุทกํ เหฏฺฐา จ ติริยญฺจ วาโต สมุฏฺฐหิตฺวา ฆนํ กโรติ. ตํ[๑] ปริวฏุมํ ปทุมินิปตฺเต อุทกวินฺทุสทิสํ. กถํ ตาวมหนฺตํ อุทกราสึ ฆนํ กโรตีติ เจ. วิวรสมฺปทานโต. ตํ หิสฺส ตมฺหิ ตมฺหิ วิวรํ เทติ. ตํ เอวํ วาเตน สมฺปิณฺฑิยมานํ ฆนํ กริยมานํ ปริกฺขยมานํ อนุปุพฺเพน เหฏฺฐา โอตรติ. โอติณฺเณ โอติณฺเณ อุทเก พฺรหฺมโลกฏฺฐาเน

๔๐๖. โดยล่วงกาล อันยาวนานต่อจากนั้นไป เมฆใหญ่ก็ตั้งขึ้น ทำฝนฝอย ๆ ให้ตกก่อน. ทำฝนให้ตกอยู่โดยเป็นธารน้ำขนาดเท่าก้านบัว ขนาดเท่าไม้เท้า ขนาดเท่าสาก และขนาดเท่าลำตาลเป็นต้น ยังสถานที่ ที่ถูกไฟไหม้ทุกที่ในแสนโกฏิจักรวาลให้เต็ม แล้วหายไป. ลมหนุนน้ำนั้นไว้เบื้องล่าง และเบื้องขวาง ทำให้เป็นก้อนกลม เหมือนหยาดน้ำบนใบบัว. หากจะมีคำถามว่า ลมจะกระทำกองน้ำใหญ่ถึงเพียงนั้น ให้เป็นก้อนได้อย่างไร. พึงมีคำตอบว่าย่อมกระทำได้ โดยการที่น้ำให้ช่อง. แท้จริงน้ำนั้นย่อมให้ช่องแก่ลมนี้ ตรงที่นั้น ๆ. น้ำนั้น เมื่อถูกลมรวมมาทำให้เป็นก้อนอยู่

---

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

พฺรหฺมโลโก อุปริจตุกามาวจร-[๑] เทวโลกฏฺฐาเน จ เทวโลกา ปาตุภวนฺติ.

อย่างนี้ ก็ค่อย ๆ สิ้นไป งวดต่ำลงไปตามลำดับ. เมื่อน้ำงวดไป ๆ พรหมโลกก็ย่อมปรากฏตรงที่ที่เคยมีพรหมโลก และเทวโลกทั้งหลาย ย่อมปรากฏตรงที่ที่เคยมีกามาวจรเทวโลก ๔ ชั้นเบื้องบน.

ปุริมํ ปจวิฏฺฐานํ โอติณฺเณ ปน พลววาตา อุปฺปชฺชนฺติ. เต ตํ ปิหิตทฺวาเร ธมกรเก จิตอุทกมิว นิรสฺสาสํ[๒] กตฺวา รุมฺภนฺติ[๓] มธุโรทกํ ปริกฺขยํ คจฺฉมานํ อุปริ รสปจวึ สมุฏฺฐาเปติ. สา วณฺณสมฺปนฺนา เจว โหติ คนฺธรสสมฺปนฺนา จ นิรุทกปายาสสฺส อุปริ ปฏลํ วิย.

ก็เมื่อน้ำงวดลงถึงที่ที่เคยเป็นแผ่นดินก็เกิดลมแรงขึ้น. ลมเหล่านั้นกั้นน้ำนั้นไว้กระทำไม่ให้ระบายไป เหมือนน้ำที่ขังอยู่ในกระบอกกรองที่ปิดปากไว้ ฉะนั้น. น้ำที่มีรสหวาน พอจะสิ้นไปก็ทำให้เกิดง้วนดิน (รสปฐวี)ขึ้น ด้านบน. ง้วนดินนั้นเป็นธรรมชาติที่ถึงพร้อมด้วยสีสัน แล้วถึงพร้อมด้วยกลิ่น รส ดุจฝ้าด้านบนข้าวปายาสที่ปราศจากน้ำ ฉะนั้น.

ตทา จ อาภสฺสรพฺรหฺมโลเก ปจมตราภินิพฺพตฺตา สตฺตา อายุกฺขยา

ก็ในเวลานั้น สัตว์ทั้งหลาย ผู้บังเกิดก่อนกว่าในพรหมโลกชั้นอาภัสรา เคลื่อน

---

[๑] ม. อุปริโต.

[๒] สี. นิรุสฺสาหํ, อิ. ม. นิรุสฺสาสํ.

[๓] ฉ. รุนฺธนฺติ, สี. รุมฺเภนฺติ, ม. รุชฺฌนฺติ.

วา ปุญฺญกฺขยา วา ตโต จวิตฺวา [๑]อุปปาติกา หุตฺวา[๑] อิธูปปชฺชนฺติ. เต โหนฺติ สยมฺปภา อนฺตลิกฺขจรา. เต อคฺคญฺญสุตฺเต[๒] วุตฺตนเยเนว ตํ รสปฐวึ สายิตฺวา ตณฺหาภิภูตา อาลุปฺปการกํ ปริภุญฺชิตุํ อุปกฺกมนฺติ. อถ เนสํ สยมฺปภา อนฺตรธายติ, อนฺธกาโร โหติ. เต อนฺธการํ ทิสฺวา ภายนฺติ.

จากพรหมโลกชั้นอาภัสสรานั้น เพราะสิ้นอายุบ้าง เพราะสิ้นบุญบ้าง เกิดเป็นโอปปาติกะในโลกมนุษย์นี้. สัตว์เหล่านั้น เป็นผู้มีรัศมีในตนเอง เที่ยวไปในกลางหาว. สัตว์เหล่านั้น พอได้ลิ้มง้วนดินนั้นเข้า ก็ถูกความอยากครอบงำ ตะกรามบริโภคทำเป็นคำ ๆ ตามนัยที่ได้ตรัสไว้ในอัคคัญญสูตร นั่นเทียว. ลำดับนั้น รัศมีในตนเองของสัตว์เหล่านั้นก็อันตรธานหายไป, ความมืดก็มีขึ้น. สัตว์เหล่านั้น พอเห็นความมืดเข้าก็กลัว.

ตโต เตสํ ภยํ นาเสตฺวา สูรภาวํ ชนยนฺตํ ปริปุณฺณปณฺณาสโยชนํ สูริยมณฺฑลํ ปาตุภวติ. เต ตํ ทิสฺวา "อาโลกํ ปฏิลภิมฺหา"ติ หฏฺฐตุฏฺฐา หุตฺวา "อมฺหากํ ภีตานํ ภยํ นาเสตฺวา สูรภาวํ ชนยนฺโต อุฏฺฐิโต, ตสฺมา สูริโย โหตู"ติ สูริโยเตฺววสฺส นามํ กโรนฺติ.

ต่อจากนั้นไป ก็ปรากฏดวงอาทิตย์ขนาด ๕๐ โยชน์เต็ม ทำความกลัวของสัตว์เหล่านั้นให้หมดสิ้นไป ยังความกล้าให้เกิด. สัตว์เหล่านั้น พอได้เห็นดวงอาทิตย์นั้นแล้ว ก็เป็นผู้ร่าเริงยินดีว่า "พวกเรากลับได้แสงสว่างแล้ว" พากันตั้งชื่อดวงอาทิตย์นี้ว่า สุริยะนั่นเทียว เพราะเหตุที่ว่า "โผล่

[๑-๑] ฉ. อิเม ปาฐา น ทิสฺสนฺติ.
[๒] ที. ปา. ๑๑/๘๗.

ขึ้นมา ก็ทำความกลัวของพวกเราผู้กลัวอยู่ให้หมดสิ้นไป แล้วยังสูรภาวะ (ความกล้า) ให้เกิดขึ้น เพราะฉะนั้น จงมีชื่อว่า สุริยะ เถิด" ดังนี้.

อถ สูริเย ทิวสํ อาโลกํ กตฺวา อตฺถงฺคเต ยมฺปิ อาโลกํ ลภิมฺหา, โสปิ โน นฏฺโฐติ ปุน ภีตา โหนฺติ. เตสํ เอวํ โหติ "สาธุ วตสฺส สเจ อญฺญํ อาโลกํ ลเภยฺยามา"ติ. เตสํ จิตฺตํ ญตฺวา วิย เอกูนปญฺญาสโยชนํ จนฺทมณฺฑลํ ปาตุภวติ. เต ตํ ทิสฺวา ภิยฺโยโส มตฺตาย หฏฺฐตุฏฺฐา หุตฺวา "อมฺหากํ ฉนฺทํ ญตฺวา วิย อุฏฺฐิโต, ตสฺมา จนฺโท[๑] โหตู"ติ จนฺโทเตฺวว(ตฺเวว)สฺส นามํ กโรนฺติ. เอวํ จนฺทิมสูริเยสุ ปาตุภูเตสุ นกฺขตฺตานิ ตารกรูปานิ ปาตุภวนฺติ.

ลำดับนั้น เมื่อดวงอาทิตย์สร้างแสงสว่างในกลางวัน แล้วอัสดงไป สัตว์ทั้งหลายก็เกิดเป็นผู้กลัวขึ้นมาอีก คร่ำครวญไปว่า พวกเราได้แสงสว่างแม้ใด, แสงสว่างแม้นั้น ก็ได้หมดสิ้นสำหรับพวกเราแล้ว ดังนี้. พวกเขาเหล่านั้น เกิดความคิดอย่างนี้ว่า "ถ้าหากว่าพวกเราพึงได้แสงสว่างอีกอย่างหนึ่ง ก็จะเป็นการดีหนอ" ดังนี้. ดวงจันทร์ขนาด ๔๙ โยชน์ ก็ปรากฏราวกะรู้ถึงความคิดของเขาเหล่านั้น. สัตว์เหล่านั้น พอเห็นดวงจันทร์เข้า ก็เป็นผู้ร่าเริงบันเทิงโดยประมาณยิ่ง พากันตั้งชื่อพระจันทร์นี้ว่า จันทะ พระจันทร์ นั่นแหละ เพราะเหตุที่ว่า "โผล่ขึ้นมา ราวกะรู้ฉันทะ

---

[๑] ม. ฉนฺโท.

(ความพอใจ, ความต้องการ) ของพวกเรา, เพราะฉะนั้นจงมีชื่อว่า จันทะ - พระจันทร์ เถิด" ดังนี้. เมื่อพระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏแล้วอย่างนี้ ดวงดาว-นักษัตรทั้งหลายก็ปรากฏ.

ตโต ปภูติ รตฺติทิวา ปญฺญายนฺติ, อนุกฺกเมน จ มาสอฑฺฒมาสอุตุสํวจฺฉรานิ. จนฺทิมสูริยานํ ปน ปาตุภูตทิวเสเยว สิเนรุจกฺกวาฬหิมวนฺตปพฺพตา ปาตุภวนฺติ. เต จ โข อปุพฺพํ อจริมํ ผคฺคุณปุณฺณมี-ทิวเสเยว ปาตุภวนฺติ. กถํ ? ยถา นาม กงฺคุภตฺเต ปจฺจมาเน เอกปฺปหาเรเนว ปุพฺพุฬกานิ อุฏฺฐหนฺติ, เอเก ปเทสา ถูปถูปา โหนฺติ, เอเก นินฺนนินฺนา, เอเก สมสมา, เอวเมว ถูปถูปฏฺฐาเน ปพฺพตา โหนฺติ, นินฺนนินฺนฏฺฐาเน สมุทฺทา, สมสมฏฺฐาเน ทีปา โหนฺติ.

จำเดิมแต่นั้นไป สัตว์ทั้งหลายก็รู้จักกลางคืนกลางวัน, และรู้จักเดือน ปักษ์ ฤดู ปี ตามลำดับ. อนึ่ง ภูเขาสิเนรุ ภูเขา-จักรวาล และภูเขาหิมพานต์ ก็ปรากฏ ในวันที่พระจันทร์และพระอาทิตย์ปรากฏนั่นเอง. ก็ภูเขาเหล่านั้นแล ปรากฏในวันเพ็ญเดือนผัคคุณะ (เดือน ๔) ไม่ก่อน ไม่หลังกัน. คืออย่างไร ? คือเปรียบเหมือนว่า เมื่อข้าวฟ่างจะสุก ฟองเดือดขึ้นโดยคราวเดียวนั่นเทียว (หน้าข้าวฟ่าง) บางแห่งก็มีอันปูด ๆ ขึ้น, บางแห่งก็มีอันบุ๋ม ๆ ลง, บางแห่งก็มีอันเรียบ ๆ ฉันใด, ตรงที่ปูด ๆ ขึ้นก็เป็นภูเขา, ตรงที่บุ๋ม ๆ ลงก็เป็นทะเล, ตรงที่เรียบ ๆ ก็เป็นหวีป ฉันนั้น.

อถ เตสํ สตฺตานํ รสปรวึ ปริภุญฺชนฺตานํ กเมน เอกจฺเจ วณฺณวนฺโต, เอกจฺเจ ทุพฺพณฺณา โหนฺติ. ตตฺถ วณฺณวนฺโต ทุพฺพณฺเณ อติมญฺญนฺติ. เตสํ อติมานปจฺจยา สาปิ รสปรวึ อนฺตรธายติ. ภูมิปฺปปฺปฏโก ปาตุภวติ. อถ เนสํ เตเนว นเยน โสปิ อนฺตรธายติ. ปทาลตา[๑] ปาตุภวติ. เตเนว นเยน สาปิ อนฺตรธายติ. อกฏฺฐปาโก สาลิ ปาตุภวติ อกโณ อถุโส (๒) สุคนฺโธ ตณฺฑุลปฺผโล.

ต่อมา เมื่อสัตว์เหล่านั้นยังบริโภคง้วนดินอยู่ บางพวกก็เป็นพวกมีผิวพรรณงาม, บางพวกก็เป็นพวกมีผิวพรรณทรามตามลำดับ. ในบรรดาสัตว์เหล่านั้น พวกที่มีผิวพรรณงาม ก็ดูหมิ่นพวกที่มีผิวพรรณทราม. เพราะความที่สัตว์เหล่านั้น ดูหมิ่นกันเป็นปัจจัย ง้วนดินแม้นั้น ก็อันตรธานไป. สะเก็ดดิน (ภูมิปฺปปฺปฏก) ก็ปรากฏขึ้น. ต่อมา สะเก็ดดินแม้นั้น ก็อันตรธานไปสำหรับสัตว์เหล่านั้น ตามนัยนั้นนั่นแหละ. เครือดิน (ปทาลตา) ก็ปรากฏ. เครือดินแม้นั้น ก็อันตรธานไป ตามนัยนั้นเหมือนกัน. ข้าวสาลี ซึ่งสุกได้ไม่ต้องใช้ฟืน ก็ปรากฏขึ้นเป็นเมล็ดข้าวสารที่ไม่มีรำ ไม่มีแกลบ มีกลิ่นหอม.

ตโต เนสํ ภาชนานิ อุปฺปชฺชนฺติ. เต สาลึ ภาชเน ธเปตฺวา ปาสาณปิฏฺฐิยา

ต่อจากนั้นไป ภาชนะทั้งหลายก็เกิดมีแก่สัตว์เหล่านั้น. เขาเหล่านั้น ใส่ข้าวสาลี

---

[๑] สี. อิ. พทาลตา

[๒] ฉ. เอตฺถนฺตเร สุทฺโธติ ปาโฐ ทิสฺสติ.

จเปนฺติ. สยเมว ชาลสิขา อุฏฺฐหิตฺวา ตํ ปจติ. โส โหติ โอทโน สุมนชาติปุปฺผสทิโส,[๑] น ตสฺส สูเปน วา พฺยญฺชเนน วา กรณียํ อตฺถิ. ยํ ยํ รสํ ภุญฺชิตุกามา โหนฺติ, ตํ ตํ รโสว โหติ. เตสํ ตํ โอฬาริกํ อาหารํ อาหรยตํ ตโต ปภูติ มุตฺตกรีสํ สญฺชายติ. อถ เนสํ ตสฺส นิกฺขมนตฺถาย วณมุขานิ ปภิชฺชนฺติ. ปุริสสฺส ปุริสภาโว อิตฺถิยาปิ อิตฺถีภาโว ปาตุภวติ.

ไว้ในภาชนะ แล้วตั้งไว้บนหลังก้อนหิน. เปลวไฟลุกขึ้นหุงข้าวสาลีนั้นได้เองทีเดียว. อันนั้นเกิดเป็นข้าวสวย(ขาว) เหมือนดอกมะลิ, กิจที่พึงทำด้วยแกง หรือด้วยกับสำหรับข้าวสวยนั้นไม่มี. สัตว์เหล่านั้น เป็นผู้ต้องการจะบริโภคข้าวสวยรสใด ๆ, ก็จะเป็นข้าวสวยที่มีรสนั้น ๆ นั่นเทียว. เมื่อสัตว์เหล่านั้น กลืนกินอาหารหยาบนั้นกัน จำเดิมแต่นั้นมูตรและกรีสก็เกิดขึ้น. เมื่อเป็นเช่นนั้นปากแผล(คือทวารทั้งหลาย)ก็ปริแตกเพื่อประโยชน์แก่การขับถ่ายมูตรและกรีสนั้นแห่งสัตว์เหล่านั้น. ภาวะที่เป็นชาย(ปุริสภาว) แห่งชาย ก็ปรากฏขึ้น ภาวะที่เป็นหญิง แม้แห่งหญิง ก็ปรากฏขึ้น.

ตตฺร สุทํ อิตฺถี ปุริสํ ปุริโส จ อิตฺถึ อติเวลํ อุปนิชฺฌายติ. เตสํ อติเวลํ อุปนิชฺฌายนปจฺจยา กามปริฬาโห อุปฺปชฺชติ. ตโต เมถุนํ ธมฺมํ ปฏิเสวนฺติ.

ในบรรดาหญิงและชายนั้น ท่านว่า หญิงก็เพ่งจ้องชาย และชายก็เพ่งจ้องหญิงเกินเวลา. เพราะความที่สัตว์เหล่านั้นมีการเพ่งจ้องกันเกินเวลาเป็นปัจจัย จึง

๑ ฉ. ว–สทฺโท น ทิสฺสติ.

เต อสทฺธมฺมปฏิเสวนปจฺจยา วิญฺญูหิ ครหิยมานา วิเหฐิยมานา ตสฺส อสทฺธมฺมสฺส ปฏิจฺฉาทนเหตุ อคารานิ กโรนฺติ. เต อคารํ อชฺฌาวสมานา อนุกฺกเมน อญฺญตรสฺส อลสชาติกสฺส สตฺตสฺส ทิฏฺฐานุคตึ อาปชฺชนฺตา สนฺนิธึ กโรนฺติ. ตโต ปภูติ กโณปิ ถุโสปิ ตณฺฑุลํ ปริโยนทฺธติ, ลายิตฏฺฐานมฺปิ น ปฏิวิรูหติ.

เกิดความเร่าร้อนด้วยความใคร่ขึ้น. ต่อจากนั้นก็ซ่องเสพเมถุนธรรมกัน. เพราะมีการซ่องเสพอสัทธรรมเป็นปัจจัย สัตว์เหล่านั้น ถูกวิญญูชนทั้งหลายติเตียนเบียดเบียนเอา จึงสร้างบ้านเรือน เพราะเหตุจะปิดบังอสัทธรรมนั้น. สัตว์เหล่านั้น พออยู่ครองเรือน ก็ถึงเยี่ยงอย่างคนผู้มีชาติเกียจคร้านคนใดคนหนึ่ง จึงทำการสั่งสม (ข้าวสาร) ตามลำดับ. จำเดิมแต่นั้นไป ทั้งรำทั้งแกลบก็(เกิดขึ้นมา)ห่อหุ้มข้าวสาร, ทั้งสถานที่ที่ตนเกี่ยวแล้ว ก็ไม่กลับงอกได้อีก.

เต สนฺนิปติตฺวา อนุตฺถุนนฺติ "ปาปกา วต โภ ธมฺมา สตฺเตสุ ปาตุภูตา, มยํ ปุพฺเพ มโนมยา อหุมฺหา"ติ, อคฺคญฺญสุตฺเต[๑] วุตฺตนเยน วิตฺถาเรตพฺพํ. ตโต มริยาทํ ฐเปนฺติ. อถ อญฺญตโร สตฺโต อญฺญสฺส ภาคํ

สัตว์เหล่านั้น ประชุมกัน ทอดถอนใจกล่าวว่า "เจ้าประคุณเอ๋ย ธรรมลามกปรากฏในสัตว์ทั้งหลายแล้วหนอ, เมื่อก่อนพวกเราเป็นมโนมยสัตว์(สำเร็จตามที่ใจนึกปรารถนา)" ดังนี้เป็นต้น, บัณฑิตพึงขยายเรื่องให้พิสดาร ตามนัยที่ตรัสไว้ใน

---

[๑] ที. ปา. ๑๑/๙๙.

อทินฺนมาทิยติ. ตํ ทุวิกฺขตฺตุํ[๑] ปริภาสิตฺวา ตติยวาเร ปาณิเลฑฺฑุทณฺฑาทีหิ ปหรนฺติ. เต เอวํ อทินฺนาทานครหมุสาวาททณฺฑาทาเนสุ อุปฺปนฺเนสุ สนฺนิปติตฺวา จินฺตยนฺติ "ยนฺนูน มยํ เอกํ สตฺตํ สมฺมนฺเนยฺยาม, โย โน สมฺมา ขียิตพฺพํ ขีเยยฺย, ครหิตพฺพํ ครเหยฺย, ปพฺพาเชตพฺพํ ปพฺพาเชยฺย, มยํ ปนสฺส สาลีนํ ภาคมนุปฺปทสฺสามา"ติ.

อัคคัญญสูตรเถิด. ต่อจากนั้นก็ปักปันเขตแดนกัน. ต่อมาสัตว์ผู้ใดผู้หนึ่งถือเอา(ข้าว)ส่วนที่เขามิได้ให้ของผู้อื่นเข้า. สัตว์อื่นทั้งหลายด่าว่าสัตว์ผู้นั้น ๒ ครั้ง ในครั้งที่ ๓ จึงทำร้ายด้วยฝ่ามือ ก้อนดิน ท่อนไม้เป็นต้น. เมื่อการลักทรัพย์ การติเตียน การกล่าวเท็จ การจับท่อนไม้ เกิดขึ้นแล้วอย่างนี้ สัตว์เหล่านั้นก็ประชุมกัน คิดกันว่า "ไฉนหนอพวกเราพึงสมมติสัตว์ขึ้นมาสักผู้หนึ่ง, ซึ่งเป็นผู้พึงตำหนิผู้ที่ควรตำหนิ, พึงติเตียนผู้ที่ควรติเตียน, พึงขับไล่ผู้ที่ควรขับไล่โดยชอบธรรม ในหมู่พวกเรา, ส่วนพวกเราก็จักช่วยสมทบให้ซึ่งส่วนแห่งข้าวสาลีแก่เขาผู้นี้" ดังนี้.

เอวํ กตสนฺนิฏฺฐาเนสุ ปน สตฺเตสุ อิมสฺมึ ตาว กปฺเป อยเมว ภควา โพธิสตฺตภูโต เตน สมเยน เตสุ สตฺเตสุ อภิรูปตโร จ ทสฺสนียตโร

ก็ในบรรดาสัตว์ทั้งหลาย ที่ได้ทำการตกลงใจกันอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคนี้แหละซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ในกัปนี้ก่อน ด้วยสมัยนั้นทรงเป็นผู้มีรูปงามยิ่งกว่า น่าทัศนายิ่งกว่า

---

[๑] ม. ทุวิติกฺขตฺตุํ.

จ มเหสกฺขตโร จ พุทฺธิสมฺปนฺโน ปฏิพโล นิคฺคหปคฺคหํ กาตุํ. เต ตํ อุปสงฺกมิตฺวา ยาจิตฺวา สมฺมนฺนึสุ. โส เตน มหาชเนน สมฺมโตติ มหาสมฺมโต, เขตฺตานํ อธิปตีติ ขตฺติโย, ธมฺเมน สเมน ปเร รญฺเชตีติ ราชาติ ตีหิ นาเมหิ ปญฺญายิตฺถ. ยํ หิ โลเก อจฺฉริยฏฺฐานํ, โพธิสตฺโตว ตตฺถ อาทิปุริโสติ. เอวํ โพธิสตฺตํ อาทึ กตฺวา ขตฺติยมณฺฑเล สณฺฐิเต อนุปุพฺเพน พฺรหฺมณาทโยปิ วณฺณา สณฺฐหึสุ.

มีศักดิ์ใหญ่ยิ่งกว่า ในบรรดาสัตว์เหล่านั้น ทรงเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้ สามารถทำการข่ม(กำราบ)และยกย่อง(ผู้อื่น) ได้. สัตว์เหล่านั้น ได้เข้าไปหาพระโพธิสัตว์นั้น ขอร้องท่านแล้วสมมติท่านขึ้น. พระโพธิสัตว์นั้น สัตว์ทั้งหลาย ได้รู้จักแล้วโดยพระนาม ๓ ว่า พระมหาสมมต เพราะอรรถว่าอันมหาชนนั้น สมมตขึ้น, ว่า ขัตติยะ (กษัตริย์) เพราะอรรถว่าทรงเป็นเจ้าใหญ่แห่งที่นาทั้งหลาย, ว่า พระราชา เพราะอรรถว่าทรงยังผู้อื่นให้ยินดี โดยเสมอด้วยธรรม. จริงอยู่ ในทางโลก อัจฉริยฐานะ (ตำแหน่งอัจฉริยะ)ใด มีอยู่, พระโพธิสัตว์นั่นเทียว ทรงเป็นบุรุษคนแรก ในอัจฉริยฐานะนั้นแล. เมื่อวงศ์กษัตริย์ตั้งขึ้น จับพระโพธิสัตว์เป็นองค์แรกไปอย่างนี้แล้ว แม้วรรณะทั้งหลายมีพราหมณ์เป็นต้น ก็ตั้งขึ้นตามลำดับ.

ตตฺถ กปฺปวินาสกมหาเมฆโต ยาว ชาลุปจฺเฉโท, อิทเมกมสงฺเขยฺยํ สํวฏฺโฏติ วุจฺจติ.

ในกัปทั้ง ๔ นั้น กาลจับตั้งแต่มีเมฆใหญ่ที่ทำกัปให้พินาศไป จนถึงเปลวไฟขาดไป, นี้เป็นอสงไขยหนึ่ง เรียกว่าสังวัฏกัป.

กปฺปวินาสกชาลุปจฺเฉทโต ยาว โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬปริปูรโก สมฺปตฺติมหาเมโฆ, อิทํ ทุติยสงฺเขยฺยํ สํวฏฺฏฏฺฐายีติ วุจฺจติ.

กาลจับตั้งแต่เปลวไฟที่ทำกัปให้พินาศขาดไป จนถึงมีเมฆใหญ่ทำกัปให้ถึงพร้อมที่ทำแสนโกฏิจักรวาลให้เต็ม(ด้วยน้ำ), นี้เป็นอสงไขยที่ ๒ เรียกว่า สังวัฏฐายีกัป.

สมฺปตฺติมหาเมฆโต ยาว จนฺทิมสูริยปาตุภาโว, อิทํ ตติยมสงฺเขยฺยํ วิวฏฺโฏติ วุจฺจติ.

กาลจับตั้งแต่มีเมฆใหญ่ ที่ทำกัปให้ถึงพร้อมไปจนถึงความปรากฏ แห่งพระจันทร์และพระอาทิตย์, นี้เป็นอสงไขยที่ ๓ เรียกว่า วิวัฏกัป.

จนฺทิมสูริยปาตุภาวโต ยาว ปุน กปฺปวินาสกมหาเมโฆ, อิทํ จตุตฺถมสงฺเขยฺยํ วิวฏฺฏฏฺฐายีติ วุจฺจติ. อิมานิ จตฺตาริ อสงฺเขยฺยานิ เอโก มหากปฺโป โหติ. เอวํ ตาว อคฺคินา วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํ.

กาลจับตั้งแต่มีความปรากฏแห่งพระจันทร์และพระอาทิตย์ ไปจนถึงมีเมฆใหญ่ทำกัปให้พินาศอีกครั้งหนึ่ง, นี้เป็นอสงไขยที่ ๔ เรียกว่า วิวัฏฐายีกัป. ๔ อสงไขยเหล่านี้จัดเป็น ๑ มหากัป. บัณฑิตพึงทราบความพินาศเพราะไฟ และความตั้งขึ้น(ใหม่) ตามประการดังกล่าวมานี้ ก่อน.

๔๐๗. ยสฺมึ ปน สมเย กปฺโป อุทเกน นสฺสติ, อาทิโต ว กปฺปวินาสกมหาเมโฆ วุฏฺฐหิตฺวาติ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว วิตฺถาเรตพฺพํ. อยํ ปน วิเสโส, ยถา ตตฺถ ทุติยสูริโย, เอวมิธ กปฺปวินาสโก ขารุทกมหาเมโฆ วุฏฺฐาติ. โส อาทิโต สุขุมสุขุมํ วสฺสนฺโต อนุกฺกเมน มหาธาราหิ โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานํ[๑] ปูเรนฺโต วสฺสติ. ขารุทเกน ผุฏฺฐา ผุฏฺฐา ปฐวีปพฺพตาทโย วิลียนฺติ. อุทกํ สมนฺตโต วาเตหิ ธาริยติ. ปฐวิโต ยาว ทุติยชฺฌานภูมึ อุทกํ คณฺหติ. ตตฺถ ตโยปิ พฺรหฺมโลเก วิลียาเปตฺวา สุภกิณฺเห อาหจฺจ ติฏฺฐติ. ตํ ยาว อณุมตฺตมฺปิ สงฺขารคตํ อตฺถิ, ตาว น วูปสมฺมติ. อุทกานุคตํ ปน สพฺพสงฺขารคตํ อภิภวิตฺวา สหสา วูปสมฺมติ อนฺตรธานํ

๔๐๗. ส่วนว่า ในสมัยที่กัปพินาศเพราะน้ำ, บัณฑิตควรขยายคำพูดให้พิสดารตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนก่อนว่า เริ่มต้นทีเดียว เมฆใหญ่ที่ทำกัปให้พินาศ ตั้งขึ้นดังนี้นั่นเทียว. ส่วนต่อไปนี้เป็นข้อที่แปลกไป, ในสมัยที่กัปพินาศเพราะน้ำนี้ เมฆใหญ่น้ำกรดที่ทำกัปให้พินาศ ย่อมตั้งขึ้นเหมือนอย่างสมัยที่กัปพินาศ เพราะไฟนั้น พระอาทิตย์ดวงที่ ๒ ย่อมตั้งขึ้น ฉะนั้น. เมฆใหญ่น้ำกรดนั้น ตกลงมาเป็นฝอย ๆ ก่อน (ต่อมา) จึงตกลงมา โดยเป็นธารน้ำใหญ่ไปตามลำดับ ทำแสนโกฏิจักรวาลให้เต็ม. สรรพสิ่งมีแผ่นดิน ภูเขาเป็นต้น ถูกน้ำกรดสัมผัสแล้ว ๆ ก็ย่อมละลายไป. ลมทรงน้ำไว้โดยรอบ. น้ำ(ขึ้น) จับเอาตั้งแต่แผ่นดิน ไปจนถึงพรหมโลกชั้นทุติยฌานภูมิ. ทำพรหมโลกทั้ง ๓ ชั้น ในทุติยฌานภูมินั้นให้ละลายแล้ว ก็หยุดอยู่ จดพรหมโลก

---

[๑] อิ. ...จกฺกวาฬํ.

กจฺฉติ. เหฏฺฐา อากาเสน สห อุปริ อากาโส เอโก โหติ มหนฺธกาโรติ สพฺพํ วุตฺตสทิสํ. เกวลํ ปนิธ อาภสฺสรพฺรหฺมโลกํ อาทึ กตฺวา โลโก ปาตุภวติ. สุภกิณฺหโต จ จวิตฺวา อาภสฺสรฏฺฐานาทีสุ สตฺตา นิพฺพตฺตนฺติ.

ชั้นสุภกิณหา. น้ำนั้นจะยังไม่สงบไปตราบ-เท่าที่สิ่งที่เป็นสังขาร แม้เพียงอณูยังมีอยู่. แต่พอครอบงำสิ่งที่เป็นสังขารทั้งปวงที่ถูกน้ำติดตามแล้ว ก็ย่อมสงบไป ถึงความอันตร-ธานไป โดยพลัน. คำทั้งหมดที่ว่า อากาศเบื้องบน พร้อมทั้งอากาศเบื้องล่าง ก็มีอันมืดมิดเป็นอันเดียวกัน ก็เหมือนกับที่กล่าวแล้ว. แต่ในสมัยที่กัปพินาศเพราะน้ำนี้ โลกย่อมปรากฏ(ขึ้นใหม่)จับตั้งแต่พรหมโลกชั้นอาภัสราเป็นต้นไป แต่อย่างเดียว. ก็สัตว์ทั้งหลาย เคลื่อนจากพรหมโลกชั้นสุภ-กิณหาแล้ว ก็บังเกิดขึ้นในสถานที่ทั้งหลายมีพรหมโลกชั้นอาภัสราเป็นต้น.

ตตฺถ กปฺปวินาสกมหาเมฆโต ยาว กปฺปวินาสกขารุทกุปจฺเฉโท[๑] อิทเมกมสงฺเขยฺยํ, อุทกุปปจฺเฉทโต ยาว สมฺปตฺติมหาเมโฆ, อิทํ ทุติยมสงฺเขยฺยํ.

ในกัปทั้ง ๔ นั้น กาลจับตั้งแต่มีเมฆใหญ่ที่ทำกัปให้พินาศ ไปจนถึงน้ำกรดที่ทำกัปให้พินาศขาดไป นี้เป็นอสงไขยหนึ่ง กาลจับตั้งแต่น้ำขาดไป จนถึงมีเมฆใหญ่ที่ทำ

๑ ฉ. กปฺปวินาสกุทกูปจฺเฉโท.

สมฺปตฺติมหาเมฆโต ฯเปฯ อิมานิ จตฺตาริ อสงฺเขยฺยานิ เอโก มหากปฺโป โหติ. เอวํ อุทเกน วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํ.

กัปให้ถึงพร้อม นี้เป็นอสงไขยที่ ๒. กาลจับตั้งแต่มีเมฆใหญ่ที่ทำกัปให้ถึงพร้อม ฯลฯ ๔ อสงไขยเหล่านี้จัดเป็น ๑ มหากัป. บัณฑิตพึงทราบความพินาศเพราะน้ำ และความตั้งขึ้น (ใหม่) ตามประการดังกล่าวมานี้.

๔๐๘. ยสฺมึ สมเย กปฺโป วาเตน วินสฺสติ, อาทิโตว กปฺปวินาสกมหาเมโฆ วุฏฺฐหิตฺวาติ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว วิตฺถาเรตพฺพํ. อยํ ปน วิเสโส, ยถา ตตฺถ ทุติยสูริโย, เอวมิธ กปฺปวินาสนตฺถํ วาโต สมุฏฺฐาติ. โส ปฐมํ ถูลรชํ อุฏฺฐาเปติ. ตโต สณฺหรชํ สุขุมวาลิกํ ถูลวาลิกํ สกฺขรปาสาณาทโยติ ยาว กูฏาคารมตฺเต ปาสาเณ วิสมฏฺฐาเน ฐิตมหารุกฺเข จ อุฏฺฐาเปติ. เต ปฐวิโต นภมุคฺคตา น จ ปุน ปตนฺติ. ตตฺเถว จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา อภาวํ คจฺฉนฺติ.

๔๐๘. ส่วนว่าในสมัยที่กัปพินาศเพราะลม บัณฑิตควรขยายคำพูดให้พิสดารตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในตอนก่อนว่า เริ่มต้นทีเดียว เมฆใหญ่ที่ทำกัปให้พินาศ ตั้งขึ้น ดังนี้เป็นต้นนั่นเทียว. ส่วนต่อไปนี้เป็นข้อที่แปลกไป, ในสมัยที่กัปพินาศเพราะลมนี้ ลมย่อมตั้งขึ้นเพื่อการทำกัปให้พินาศ เหมือนอย่างในสมัยที่กัปพินาศเพราะไฟนั้น พระอาทิตย์ดวงที่ ๒ ย่อมตั้งขึ้น ฉะนั้น. ลมนั้นพัดเอาฝุ่นหยาบ ๆ ขึ้นไปก่อน. ต่อจากนั้นจึงพัดเอาฝุ่นละเอียด ทรายละเอียด ทรายหยาบ ก้อนกรวดและก้อนหินเป็นต้น ขึ้นไป อย่างนี้ จนกระทั่งก้อนหินขนาดเรือนยอด และต้นไม้ใหญ่ที่ยืนต้นอยู่ในที่ขรุขระ. สิ่งเหล่านั้น จากดินขึ้น

ไปสู่ท้องฟ้า และไม่ตกลงมาอีก. ย่อมเป็นของแหลกละเอียด ถึงความไม่มีไปในท้องฟ้านั้นนั่นเทียว.

อถ อนุกฺกเมน เหฏฺฐา มหาปฐวิยา วาโต สมุฏฺฐหิตฺวา ปฐวึ ปริวตฺเตตฺวา อุทฺธํ มูลํ กตฺวา อากาเส ขิปฺปติ[๑] โยชนสตปฺปมาณาปิ ปฐวิปฺปเทสา ทฺวิโยชนติโยชนจตุโยชนปญฺจโยชนสตปฺปมาณาปิ ภิชฺชิตฺวา วาตเวคุกฺขิตฺตา อากาเสเยว จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา อภาวํ คจฺฉนฺติ. จกฺกวาฬปพฺพตมฺปิ สิเนรุปพฺพตมฺปิ วาโต อุกฺขิปิตฺวา อากาเส ขิปติ. เต อญฺญมญฺญํ อภิหนฺตฺวา จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา วินสฺสนฺติ. เอเตเนว อุปาเยน ภุมฺมฏฺฐกวิมานานิ จ อากาสฏฺฐกวิมานานิ จ วินาเสนฺโต ฉกามาวจรเทวโลเก วินาเสตฺวา โกฏิสตสหสฺสจกฺกวาฬานิ

ต่อมา ลมตั้งขึ้นภายใต้แผ่นดินใหญ่ พลิกแผ่นดิน เอาล่างขึ้นบน แล้วซัดไปในอากาศตามลำดับ. บริเวณแผ่นดิน แม้ประมาณ ๑๐๐ โยชน์ แม้ประมาณ ๒๐๐ โยชน์ ๓๐๐ โยชน์ ๔๐๐ โยชน์ และ ๕๐๐ โยชน์ ปริแตก ถูกกำลังของลมซัดไป เป็นของแหลกละเอียดถึงความไม่มีไปในอากาศนั่นเทียว. ลมถอนเอาภูเขาจักรวาล ทั้งภูเขาสิเนรุ แล้วซัดไปในอากาศ. สิ่งเหล่านั้น กระแทกกันและกันแล้ว ก็แหลกละเอียดพินาศไป. ลมที่ทำวิมานของพวกภุมมัฏฐกเทวดา และวิมานของอากาสัฏฐกเทวดาให้พินาศโดยอุบายนี้แหละทำกามาวจรเทวโลก ๖ ชั้น ให้พินาศแล้ว ก็ทำแสนโกฏิจักรวาลให้พินาศไป. ในแสนโกฏิจักรวาลนั้น ภูเขา

[๑] ฉ. ขิปติ.

วินาเสติ. ตตฺถ จกฺกวาฬา จกฺกวาเฬหิ หิมวนฺตา หิมวนฺเตหิ สิเนรู สิเนรูหิ อญฺญมญฺญํ สมาหนฺตฺวา[๑] จุณฺณวิจุณฺณา หุตฺวา วินสฺสนฺติ. ปรวิโต ยาว ตติยชฺฌานภูมึ วาโต คณฺหติ. ตตฺถ ตโย พฺรหฺมโลเก วินาเสตฺวา เวหปฺผลํ อาหจฺจ ติฏฺฐติ. เอวํ สพฺพสงฺขารคตํ วินาเสตฺวา สยมฺปิ วินสฺสติ. เหฏฺฐา อากาเสน สห อุปริ อากาโส เอโก โหติ มหนฺธกาโรติ สพฺพํ วุตฺตสทิสํ. อิธ ปน สุภกิณฺหพฺรหฺมโลกํ อาทึ กตฺวา โลโก ปาตุภวติ. เวหปฺผลโต จ จวิตฺวา สุภกิณฺหฏฺฐานาทีสุ สตฺตา นิพฺพตฺตนฺติ.

จักรวาลกระแทกกันและกันกับภูเขาจักรวาล ภูเขาหิมพานต์กระแทกกันและกัน กับภูเขาหิมพานต์ ภูเขาสิเนรุกระแทกกันและกันกับภูเขาสิเนรุแล้ว ก็เป็นอันแหลกละเอียดพินาศไป. ลมจับเอาตั้งแต่แผ่นดิน จนถึงพรหมโลกชั้นตติยฌานภูมิ. ทำพรหมโลก ๓ ชั้น ในตติยฌานภูมินั้น ให้พินาศไปแล้ว ก็หยุดอยู่จดพรหมโลกชั้นเวหัปผลา. ครั้นทำสิ่งที่เป็นสังขารทั้งปวง ให้พินาศไปอย่างนี้แล้ว แม้ตัวเองก็พินาศไป. คำทั้งหมดที่ว่าอากาศเบื้องบนพร้อมทั้งอากาศเบื้องล่าง ก็มีอันมืดมิดเป็นอันเดียวกันเป็นต้น ก็เหมือนกับที่กล่าวแล้ว. แต่ในสมัยที่กัปพินาศเพราะลมนี้ โลกย่อมปรากฏขึ้น(ใหม่) จับตั้งแต่พรหมโลกชั้นสุภกิณหาไป. ก็สัตว์ทั้งหลายเคลื่อนจากพรหมโลกชั้นเวหัปผลาแล้ว ก็บังเกิดขึ้นในสถานที่ทั้งหลาย มีพรหมโลกชั้นสุภกิณหาเป็นต้น.

---

๑ ฉ. สมาคนฺตฺวา.

ห้างหุ้นส่วนจำกัด จรัลพัฒนาอุตสาหกรรม
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ตตฺถ กปฺปวินาสกมหาเมฆโต ยาว กปฺปวินาสกวาตุปจฺเฉโท, อิทเมกมสงฺเขยฺยํ. วาตุปจฺเฉทโต ยาว สมฺปตฺติมหาเมโฆ, อิทํ ทุติยมสงฺเขยฺยํ ฯเปฯ อิมานิ จตฺตาริ อสงฺเขยฺยานิ เอโก มหากปฺโป โหติ. เอวํ วาเตน วินาโส จ สณฺฐหนญฺจ เวทิตพฺพํ.

ในกัปทั้ง ๔ นั้น กาลจับตั้งแต่มีเมฆใหญ่ที่ทำกัปให้พินาศ ไปจนถึงลมที่ทำกัปให้พินาศขาดไป, นี้เป็นอสงไขยหนึ่ง. กาลจับตั้งแต่ลมขาดไป ไปจนถึงมีเมฆใหญ่ที่ทำกัปให้ถึงพร้อม, นี้เป็นอสงไขยที่ ๒ ฯลฯ ๔ อสงไขยเหล่านี้จัดเป็น ๑ มหากัป. บัณฑิตพึงทราบความพินาศเพราะลม และความตั้งขึ้น(ใหม่) ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด.

๔๐๙. กึการณา เอวํ โลโก วินสฺสตีติ ? อกุสลมูลการณา. อกุสลมูเลสุ หิ อุสฺสนฺเนสุ เอวํ โลโก วินสฺสติ. โส จ โข ราเค อุสฺสนฺนตเร อคฺคินา วินสฺสติ. โทเส อุสฺสนฺนตเร อุทเกน วินสฺสติ. เกจิ ปน โทเส อุสฺสนฺนตเร อคฺคินา. ราเค อุสฺสนฺนตเร อุทเกนาติ วทนฺติ. โมเห อุสฺสนฺนตเร วาเตน วินสฺสติ. เอวํ วินสฺสนฺโตปิ จ นิรนฺตรเมว สตฺตวาเร อคฺคินา วินสฺสติ. อฏฺฐเม

๔๐๙. ถามว่า โลกพินาศไปอย่างนี้เพราะอะไรเป็นเหตุ ? ตอบว่า เพราะอกุศลมูลเป็นเหตุ. เป็นความจริงว่า เมื่ออกุศลมูลทั้งหลายหนาแน่น โลกจึงพินาศไปได้ ตามประการดังกล่าวนี้. ก็โลกนั้นแลเมื่อราคะหนาแน่นยิ่งกว่า ย่อมพินาศไปเพราะไฟ. เมื่อโทสะหนาแน่นยิ่งกว่า ย่อมพินาศไปเพราะน้ำ. ส่วนอาจารย์ทั้งหลายบางพวกกล่าวว่า เมื่อโทสะหนาแน่นยิ่งกว่าย่อมพินาศไปเพราะไฟ. เมื่อราคะหนาแน่น

วาเร อุทเกน. ปุน สตฺตวาเร อคฺคินา. อฏฺฐเม วาเร อุทเกนาติ เอวํ อฏฺฐเม อฏฺฐเม วาเร วินสฺสนฺโต สตฺตกฺขตฺตุํ อุทเกน วินสฺสิตฺวา ปุน สตฺตวาเร อคฺคินา วินสฺสติ. เอตฺตาวตา เตสฏฺฐิกปฺปา อตีตา โหนฺติ. เอตฺถนฺตเร อุทเกน นสฺสนวารํ สมฺปตฺตมฺปิ ปฏิพาหิตฺวา ลทฺโธกาโส วาโต ปริปุณฺณจตุสฏฺฐิกปฺปายุเก สุภกิณฺเห วิทฺธํเสนฺโต โลกํ วินาเสติ.

ยิ่งกว่า ย่อมพินาศไปเพราะน้ำ ดังนี้. เมื่อโมหะหนาแน่นยิ่งกว่า ย่อมพินาศไปเพราะลม. อนึ่ง แม้เมื่อจะพินาศไปอย่างนี้ ย่อมพินาศไปเพราะไฟ ๗ วาระ ติดต่อกันไปทีเดียว. ในวาระที่ ๘ จึงพินาศไปเพราะน้ำ. ย่อมพินาศไปเพราะไฟอีก ๗ วาระ. ในวาระที่ ๘ จึงพินาศไปเพราะน้ำ เมื่อจะพินาศ ย่อมพินาศไปเพราะน้ำ ๗ ครั้ง ในทุก ๆ วาระที่ ๘ แล้วจึงพินาศเพราะไฟอีก ๗ วาระ ตามนัยดังกล่าวมาฉะนี้. เป็นอันล่วงไป ๖๓ กัป ด้วยวาระเพียงเท่านี้. ในระหว่าง ๖๓ กัปนี้ ลมที่ได้โอกาสเข้าแล้ว ห้ามวาระที่น้ำทำให้พินาศ แม้ว่ามาถึงแล้ว(เสียวาระหนึ่ง) ทำโลกให้พินาศ ทำลายอยู่ซึ่งเหล่าสุภกิณหพรหม ผู้มีอายุ ๖๔ กัปเต็ม.

๔๑๐. ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรนฺโตปิ จ กปฺปานุสฺสรโก ภิกฺขุ เอเตสุ กปฺเปสุ อเนเกปิ สํวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ

๔๑๐. ก็ภิกษุ ผู้ตามระลึกไปตลอดกัปทั้งหลายได้ แม้เมื่อจะตามระลึกถึงปุพเพนิวาสะ ในบรรดากัปเหล่านี้ ย่อมตามระลึก

วิวฏฺฏกปฺเป อเนเกปิ สํวฏฺฏวิวฏฺฏกปฺเป อนุสฺสรติ. กถํ ? "อมุตฺราสึ"ติอาทินา นเยน.

ได้ แม้หลายสังวัฏกัป แม้หลายวิวัฏกัป แม้หลายสังวัฏวิวัฏกัป. คืออย่างไร ? คือย่อมตามระลึกไปโดยนัยว่า "อมุตฺราสึ" ดังนี้เป็นต้น.

ตตฺถ อมุตฺราสินฺติ อมุมฺหิ สํวฏฺฏกปฺเป อหํ อมุมฺหิ ภเว วา โยนิยา วา คติยา วา วิญฺญาณฏฺฐิติยา วา สตฺตาวาเส วา สตฺตนิกาเย วา อาสึ. เอวํนาโมติ ติสฺโส วา ปุสฺโส วา. เอวํโคตฺโตติ กจฺจายโน วา กสฺสโป วา. อิทมสฺส อตีตภเว อตฺตโน นามโคตฺตานุสฺสรณวเสน วุตฺตํ. สเจ ปน ตสฺมึ กาเล อตฺตโน วณฺณสมฺปตฺตึ วา ลูขปฺปณีตชีวิกภาวํ วา สุขทุกฺขพหุลตํ วา อปฺปายุกทีฆายุกภาวํ วา อนุสฺสริตุกาโม โหติ, ตมฺปิ อนุสฺสรติเยว. เตนาห "เอวํวณฺโณ ฯเปฯ เอวมายุปริยนฺโต"ติ.

ในบทพระบาลีเหล่านั้น บทว่า อมุตฺราสึ (ในครั้งโน้น เราได้เป็น) ความว่า ในสังวัฏกัปโน้น เราได้มีแล้วในภพโน้น หรือในกำเนิดโน้น หรือในคติโน้น หรือในวิญญาณฐิติโน้น หรือในสัตตาวาสโน้น หรือในสัตตนิกายโน้น. บทว่า เอวํนาโม (มีชื่ออย่างนี้) คือชื่อติสสะ หรือชื่อปุสสะ. บทว่า เอวํโคตฺโต (มีโคตรอย่างนี้) คือโคตรกัจจายนะ หรือโคตรกัสสปะ. บทนี้ตรัสไว้โดยเกี่ยวกับการตามระลึกถึงชื่อและโคตรของตน ในอดีตภพแห่งภิกษุนี้. แต่ถ้าหากว่าเธอเป็นผู้ต้องการจะตามระลึกถึง ความถึงพร้อมด้วยผิวพรรณของตนก็ดี ความเป็นผู้เลี้ยงชีพ

ด้วยปัจจัยที่เลว ๆ หรือประณีตก็ดี ความเป็นผู้มากด้วยสุขหรือทุกข์ก็ดี ความเป็นผู้มีอายุสั้นหรือมีอายุยืนก็ดี ในกาลนั้น, เธอก็ย่อมตามระลึกถึง ความเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยวรรณะเป็นต้นแม้นั้นได้ทีเดียว. เพราะเหตุนั้น จึงตรัสไว้ว่า "มีผิวพรรณอย่างนี้ ฯลฯ มีขีดสิ้นสุดอายุอย่างนี้" ดังนี้.

ตตฺถ เอวํวณฺโณติ โอทาโต วา สาโม วา. เอวมาหาโรติ สาลิมํโสทนาหาโร วา ปวตฺตผลโภชโน วา. เอวํ สุขทุกฺขปฏิสํเวทีติ อเนกปฺปกาเรน กายิกเจตสิกานํ สามิสนิรามิสาทิปฺปเภทานํ วา สุขทุกฺขานํ ปฏิสํเวที. เอวมายุปริยนฺโตติ เอวํ วสฺสสตปริมาณายุปริยนฺโต วา จตุราสีติกปฺปสหสฺสายุปริยนฺโต วา. โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทินฺติ โส อหํ ตโต ภวโต โยนิโต คติโต วิญฺญาณฏฺฐิติโต สตฺตาวาสโต สตฺตนิกายโต วา จุโต ปุน อมุกสฺมึ นาม ภเว

ในบทเหล่านั้น บทว่า เอวํวณฺโณ (มีผิวพรรณอย่างนี้) คือเป็นคนขาว หรือเป็นคนดำ. บทว่า เอวมาหาโร (มีอาหารอย่างนี้) คือเป็นผู้มีข้าวสาลี เนื้อ ข้าวสุกเป็นอาหาร หรือมีผลไม้ที่เป็นไป(เอง)เป็นของกิน. บทว่า เอวํ สุขทุกฺขปฏิสํเวที (เสวยสุขและทุกข์อย่างนี้) คือเป็นผู้เสวยสุขและทุกข์ ทางกายกับทางใจ หรือที่มีประเภทเจือด้วยอามิส ไม่เจือด้วยอามิส เป็นต้น โดยประการเป็นอเนก. บทว่า เอวมายุปริยนฺโต (มีขีดสิ้นสุดอายุอย่างนี้) คือมีขีดสิ้นอายุประมาณ ๑๐๐ ปี หรือมีขีด

โยนิยา คติยา วิญฺญาณฏฺฐิติยา สตฺตาวาเส สตฺตนิกาเย วา อุทปาทึ. ตตฺราปาสินฺติ อถ ตตฺราปิ ภเว โยนิยา คติยา วิญฺญาณฏฺฐิติยา สตฺตาวาเส สตฺตนิกาเย วา ปุน อโหสึ. เอวํนาโมติอาทิ วุตฺตนยเมว.

สิ้นสุดอายุประมาณ ๘๔,๐๐๐ กัป. ข้อว่า โส ตโต จุโต อมุตฺร อุทปาทึ (เรานั้นเคลื่อนจากที่นั้นแล้ว ก็ได้เกิดขึ้นในที่โน้น) ความว่า เรานั้น เคลื่อนจากภพนั้น จากกำเนิดนั้น จากคตินั้น จากวิญญาณฐิตินั้น จากสัตตาวาสนั้น หรือจากสัตตนิกายนั้น ก็ได้เกิดขึ้นอีก ในภพชื่อโน้น ในกำเนิดชื่อโน้น ในคติชื่อโน้น ในวิญญาณฐิติชื่อโน้น ในสัตตาวาสชื่อโน้น หรือสัตตนิกายชื่อโน้น. บทว่า ตตฺราปาสึ (เราได้มีแล้ว แม้ในที่นั้น) ความว่า ต่อมา เราได้มีอีก แม้ในภพนั้น แม้ในกำเนิดนั้น แม้ในคตินั้น แม้ในวิญญาณฐิตินั้น แม้ในสัตตาวาสนั้น หรือแม้ในสัตตนิกายนั้น. บทว่า เอวํนาโม เป็นต้น ก็มีนัยอันได้กล่าวแล้วนั่นเทียว.

อปิจ ยสฺมา อมุตฺราสินฺติ อิทํ อนุปุพฺเพน อาโรหนฺตสฺส ยาวทิจฺฉกํ อนุสฺสรณํ. โส ตโต จุโตติ ปฏินิวตฺตนฺตสฺส ปจฺจเวกฺขณํ, ตสฺมา "อิธูปปนฺโน"ติ

อีกนัยหนึ่ง เพราะเหตุที่ บทว่า อมุตฺราสึ นี้ ตรัสหมายเอาการตาม–ระลึก ตราบเท่าที่ต้องการแห่งภิกษุผู้จะย่างขึ้น (สู่ปุพเพนิวาสะ) ไปตามลำดับ. ข้อว่า

อิมิสฺสา อิธุปปตฺติยา อนนฺตรเมวสฺส อุปปตฺติฏฺฐานํ สนฺธาย "อมุตฺร อุทปาทินฺ"ติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํ. ตตฺราปาสินฺติ เอวมาทิ ปนสฺส ตตฺร อิมิสฺสา อุปปตฺติยา อนฺตเร[1] อุปปตฺติฏฺฐาเน นามโคตฺตาทีนํ อนุสฺสรณทสฺสนตฺถํ วุตฺตํ. โส ตโต จุโต อิธุปปนฺโนติ สฺวาหํ ตโต อนนฺตรุปปตฺติฏฺฐานโต จุโต อิธ อสุกสฺมึ นาม ขตฺติยกุเล วา พฺราหฺมณกุเล วา นิพฺพตฺโตติ. อิตีติ เอวํ. สาการํ สอุทฺเทสนฺติ นามโคตฺตวเสน สอุทฺเทสํ, วณฺณาทิวเสน สาการํ. นามโคตฺเตน หิ สตฺโต ติสฺโส กสฺสโปติ อุทฺทิสิยติ. วณฺณาทีหิ สาโม โอทาโตติ นานตฺตโต ปญฺญายติ. ตสฺมา นามโคตฺตํ อุทฺเทโส, อิตเร อาการา. อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรตีติ อิทํ อุตฺตานตฺถเมวาติ.

โส ตโต จุโต ตรัสหมายเอาการพิจารณาแห่งภิกษุผู้(ระลึก) ย้อนกลับมา, ฉะนั้นจึงพึงทราบว่า ข้อว่า "อมุตฺร อุทปาทึ" นี้ ตรัสหมายเอาสถานที่อุปบัติของภิกษุนี้ในลำดับแห่งการอุปบัติในภพนี้ ที่ได้ตรัสว่า "อิธุปปนฺโน" (อุปบัติแล้วในภพนี้) นี้. ส่วนบทมีอาทิอย่างนี้ว่า ตตฺราปาสึ ตรัสไว้เพื่อแสดงการตามระลึกถึงชื่อและโคตร เป็นต้น ในสถานที่อุปบัติ ในลำดับแห่งการอุปบัติครั้งนี้ ในภพนั้น แห่งภิกษุรูปนี้. ข้อว่า โส ตโต จุโต อิธุปปนฺโน (เรานั้น เคลื่อนจากที่นั้นแล้วก็ได้อุปบัติแล้วในที่นี้) ความว่า เรานั้นเคลื่อนจากที่นั้น คือจากสถานที่อุปบัติอันมีถัดไปนั้นแล้ว ก็ได้บังเกิดขึ้นในที่นี้ คือในสกุลกษัตริย์ หรือในสกุลพราหมณ์ชื่อโน้นแล. ศัพท์ว่า อิติ ได้แก่ เอวํ (โดยประการดังกล่าวมานี้). ข้อว่า สาการํ สอุทฺเทสํ (พร้อมทั้งอาการ พร้อมทั้งอุเทศ) ความว่า

[1] ที. สี. ๙/๑๐๘.

ชื่อว่าพร้อมทั้งอุเทศ ก็โดยเกี่ยวกับชื่อและโคตร, ชื่อว่าพร้อมทั้งอาการ ก็โดยเกี่ยวกับประการอื่นมีผิวพรรณเป็นต้น. จริงอยู่ สัตว์อันเขาย่อมอุเทศ (ระบุตัว) ได้ว่า นายติสสะ นายกัสสปะ เป็นต้น ก็โดยชื่อและโคตร. ย่อมปรากฏโดยความแตกต่างกันว่า คนดำ คนขาวเป็นต้น ก็โดยประการอื่น มีผิวพรรณเป็นต้น. เพราะฉะนั้น ชื่อและโคตร จึงจัดเป็นอุเทศ. ประการนอกนี้ จัดเป็นอาการ. ข้อว่า อเนกวิหิตํ ปุพฺเพนิวาสํ อนุสฺสรติ (ย่อมตามระลึกปุพเพนิวาส อันมีประการเป็นอเนก) นี้ มีอรรถตื้นอยู่แล้วเทียว แล.

ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณกถา นิฏฺฐิตา.

จบกถาว่าด้วยปุพเพนิวาสานุสสติญาณ.

จุตูปปาตญาณกถา

๔๑๑. สตฺตานํ จุตูปปาตญาณกถายํ. จุตูปปาตญาณายาติ[๑] จุติยา จ อุปปาเต จ ญาณาย. เยน ญาเณน สตฺตานํ จุติ จ อุปปาโต จ ญายติ, ตทตฺถํ ทิพฺพจกฺขุญาณตฺถนฺติ วุตฺตํ โหติ. จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมตีติ ปริกมฺมจิตฺตํ อภินีหรติ เจว อภินินฺนาเมติ จ. โสติ โส กตจิตฺตาภินีหาโร ภิกฺขุ. ทิพฺเพนาติอาทีสุ ปน ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพํ. เทวานํ หิ สุจริตกมฺมนิพฺพตฺตํ ปิตฺตเสมฺหรุหิราทีหิ อปลิพุทฺธํ อุปกิเลสวิมุตฺตตาย ทูเรปิ อารมฺมณสมฺปฏิจฺฉนสมตฺถํ ทิพฺพํ ปสาทจกฺขุ โหติ. อิทญฺจาปิ วีริยภาวนาพลนิพฺพตฺตํ ญาณจกฺขุํ ตาทิสเมวาติ ทิพฺพสทิสตฺตา ทิพฺพํ. ทิพฺพวิหารวเสน ปฏิลทฺธตฺตา อตฺตนา จ ทิพฺพวิหารสนฺนิสฺสิตตฺตาปิ

กถาว่าด้วยจุตูปปาตญาณ

๔๑๑. ในกถาว่าด้วยญาณรู้จุติ และอุปบัติแห่งสัตว์ทั้งหลาย มีคำพรรณนาความดังต่อไปนี้. บทว่า จุตูปปาตญาณาย (เพื่อจุตูปปาตญาณ) คือเพื่อญาณ(ความรู้)ในจุติและในอุปบัติ. มีอันกล่าวอธิบายได้ว่า ภิกษุย่อมรู้จุติ และอุปบัติแห่งสัตว์ทั้งหลายได้ด้วยญาณใด, ก็(ย่อมน้อมจิตไป)เพื่อญาณนั้น คือเพื่อทิพจักขุญาณ. ข้อว่า จิตฺตํ อภินีหรติ อภินินฺนาเมติ (ย่อมน้อมจิตไป คือ ทำให้โน้มไป) ได้แก่ ย่อมน้อมบริกรรมจิตไป และทำให้โน้มไป. บทว่า โส (ภิกษุนั้น) ได้แก่ภิกษุผู้ได้ทำการน้อมจิตไปนั้น. ส่วนในบทว่า ทิพฺเพน เป็นต้น มีวินิจฉัยดังนี้ จักษุ ชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเหมือนของทิพย์ (เป็นเหมือนของพวกเทวดา). เป็นความจริงว่า ปสาทจักษุ (จักษุอันเป็นประสาท)ของพวกเทวดา เป็น

---

[๑] ที. สี. ๙/๑๐๙.

ทิพฺพํ. อาโลกปริคฺคเหน มหาชุติกตฺตาปิ ทิพฺพํ. ติโรกุฑฺฑาทิคตรูปทสฺสเนน มหาคติกตฺตาปิ ทิพฺพํ. ตํ สพฺพํ สทฺทสตฺถานุสาเรเนว เวทิตพฺพํ.

ธรรมชาติที่บังเกิดเพราะสุจริตกรรม ไม่เกลือกกลั้ว ด้วยดี เสมหะและโลหิตเป็นต้น สามารถรับอารมณ์ แม้ในที่ไกลได้ เพราะพ้นแล้วจากสิ่งที่ทำให้เศร้าหมอง จึงชื่อว่าเป็นทิพย์. ก็แม้ญาณจักษุ (จักษุคือญาณ) ที่บังเกิดเพราะกำลังแห่งวิริยภาวนานี้ ก็เป็นเหมือนปสาทจักษุ ที่เป็นทิพย์นั้นนั่นเทียว เพราะเหตุนั้นจึงชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะเป็นเหมือนของทิพย์. (อีกนัยหนึ่ง) ญาณจักษุชื่อว่าเป็นทิพย์ เพราะภิกษุได้มาด้วยอำนาจแห่งทิพวิหาร และแม้เพราะตนเอง (ตัวญาณจักษุเอง) ก็อิงอาศัยทิพวิหาร. ชื่อว่าเป็นทิพย์ แม้เพราะมีแสงสว่างมาก เพราะมีการกำหนดถือเอาด้วยอาโลกกสิณ. ชื่อว่าเป็นทิพย์ แม้เพราะมีการไปน่าบูชา โดยการเห็นรูปที่อยู่นอกฝาเป็นต้นได้. คำทั้งหมดนั้น บัณฑิตพึงทราบตามแนวแห่งคัมภีร์ศัพทศาสตร์เถิด.

ทสฺสนฏฺเฐน จกฺขุ จกฺขุกิจฺจกรเณน จ จกฺขุมิวาติ จกฺขุ จุตูปปาตทสฺสเนน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุตฺตา วิสุทฺธํ. โย หิ จุติมตฺตเมว ปสฺสติ น อุปปาตํ โส อุจฺเฉททิฏฺฐึ คณฺหติ. โย อุปปาตมตฺตเมว ปสฺสติ น จุตึ, โส นวสตฺตปาตุภาว-สสฺสตทิฏฺฐึ คณฺหติ. โย ปน ตทุภยํ ปสฺสติ, โส ยสฺมา ทุวิธมฺปิ ตํ ทิฏฺฐิคตํ อติวตฺตติ. ตสฺมาสฺส ตํ ทสฺสนํ ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุ โหติ. อุภยมฺปิ เจตํ พุทฺธปุตฺตา ปสฺสนฺติ. เตน วุตฺตํ "จุตูปปาตทสฺสเนน ทิฏฺฐิวิสุทฺธิเหตุตฺตา วิสุทฺธนฺ"ติ.

ญาณ ชื่อว่า จักษุ เพราะอรรถว่าเห็น อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า จักขุ เพราะอรรถว่าเป็นเหมือนจักษุ โดยการกระทำกิจแห่งจักษุ (คือการเห็น) ชื่อว่า วิสุทฺธํ (หมดจด) เพราะเป็นเหตุแห่งความเห็นที่หมดจด (ทิฐิวิสุทธิ) โดยการเห็นจุติและอุปบัติ. จริงอยู่ บุคคลใดเห็นแต่เพียงจุติเท่านั้น ไม่เห็นอุปบัติ บุคคลนั้นย่อมยึดถืออุจเฉททิฐิ. บุคคลใดเห็นเพียงอุปบัติเท่านั้น ไม่เห็นจุติ, บุคคลนั้นย่อมยึดถือสัสสตทิฐิเพราะความปรากฏแห่งสัตว์ใหม่ ๆ. ส่วนบุคคลใดเห็นทั้ง ๒ เงื่อนนั้น, บุคคลนั้นเพราะเหตุที่ล่วงเลยทิฐิทั้ง ๒ นั้น ฉะนั้น การเห็นของบุคคลนั้นนั้น จึงจัดเป็นเหตุแห่งความเห็นที่หมดจด. ก็ภิกษุผู้เป็นพุทธบุตรทั้งหลาย ย่อมเห็นเงื่อนแม้ทั้ง ๒ (คือทั้งจุติทั้งอุปบัติ) นี้ (แน่เทียว). เพราะเหตุนั้นข้าพเจ้าจึงกล่าวว่า "ชื่อว่า วิสุทฺธํ (หมดจด) เพราะเห็นเหตุแห่งความเห็นที่หมดจด โดยการเห็นจุติและอุปบัติ" ดังนี้.

มนุสฺสุปจารํ อติกฺกมิตฺวา รูปทสฺสเนน อติกฺกนฺตมานุสกํ, มานุสกํ วา มํสจกฺขุํ อติกฺกนฺตตฺตา อติกฺกนฺตมานุสกนฺติ เวทิตพฺพํ. เตน ทิพฺเพน จกฺขุนา วิสุทฺเธน อติกฺกนฺตมานุสเกน. สตฺเต ปสฺสตีติ มานุสมํสจกฺขุนา วิย สตฺเต โอโลเกติ.

ชื่อว่า อติกฺกนฺตมานุสกํ (ก้าวล่วงอารมณ์ที่เป็นของมนุษย์) เพราะการเห็นรูปได้เกินเลยอุปจาระของมนุษย์, อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ชื่อว่า อติกฺกนฺตมานุสกํ เพราะก้าวล่วงมังสจักษุ (ตาเนื้อ) ที่เป็นของมนุษย์. ได้แก่ด้วยจักษุที่เป็นทิพย์หมดจดก้าวล่วงจักษุที่เป็นของมนุษย์นั้น. ข้อว่า สตฺเต ปสฺสติ (ย่อมเห็นสัตว์ทั้งหลาย)ได้แก่มองดูสัตว์ทั้งหลาย ราวกะมองดูด้วยตาเนื้อที่เป็นของมนุษย์.

จวมาเน อุปปชฺชมาเนติ เอตฺถ จุติกฺขเณ อุปปตฺติกฺขเณ วา ทิพฺพจกฺขุนา ทฏฺฐุํ น สกฺกา. เย ปน อาสนฺนจุติกา อิทานิ จวิสฺสนฺตีติ[๑] เต จวมานา. เย จ[๒] คหิตปฏิสนฺธิกา สมฺปติ นิพฺพตฺตา จ เต อุปปชฺชมานาติ อธิปฺเปตา. เต

ในข้อว่า จวมาเน อุปปชฺชมาเน (ซึ่งกำลังเคลื่อน กำลังอุปบัติ)นี้ มีความว่า ภิกษุไม่อาจที่จะใช้ทิพยจักษุมองดู (รูป) ในจุติขณะ (ขณะที่เคลื่อน) หรือในอุปปัตติขณะ (ขณะที่อุปบัติได้). แต่ว่าสัตว์เหล่าใด เป็นผู้ใกล้จะเคลื่อน สัตว์เหล่านั้น ทรงประสงค์

---

[๑] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๒] ฉ. ว.

เอวรูเป จวมาเน อุปปชฺชมาเน จ ปสฺสตีติ ทสฺเสติ.

ว่า กำลังเคลื่อน เพราะอรรถว่าจักเคลื่อนอยู่เดี๋ยวนี้. และสัตว์เหล่าใดได้ถือเอาปฏิสนธิแล้ว และบังเกิดแล้ว บัดเดี๋ยวนี้ ทรงประสงค์เอาสัตว์เหล่านั้นว่า กำลังอุปบัติ. ทรงแสดงว่า ย่อมมองดูสัตว์ทั้งหลาย ผู้กำลังจุติและกำลังอุปบัติ อันมีรูปแบบอย่างนี้ เหล่านั้น.

หีเนติ โมหนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา หีนานํ ชาติกุลโภคาทีนํ วเสน หีฬิเต โอหีฬิเต อุญฺญาเต อวญฺญาเต. ปณีเตติ อโมหนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา ตพฺพิปรีเต. สุวณฺเณติ อโทสนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา อิฏฺฐกนฺตมนาปวณฺณยุตฺเต. ทุพฺพณฺเณติ โทสนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา อนิฏฺฐากนฺตอมนาปวณฺณยุตฺเต. อภิรูปวิรูเปติ[๑] อตฺโถ. สุคเตติ สุคติคเต. อโลภนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา วา อฑฺเฒ มหทฺธเน. ทุคฺคเตติ

บทว่า หีเน (ที่เลว) คือที่เขาดูหมิ่นเหยียดหยาม ดูถูก ดูแคลน โดยเกี่ยวกับวัตถุมีชาติ ตระกูล โภคทรัพย์เป็นต้นที่เลว เพราะความเป็นสิ่งที่สมควร แก่ผลแห่งโมหะ. บทว่า ปณีเต (ที่ประณีต) คือที่ตรงกันข้ามกับที่เลวนั้น เพราะความเป็นสิ่งที่สมควรแก่ผลแห่งอโมหะ. บทว่า สุวณฺเณ (ที่มีผิวพรรณดี) คือที่ประกอบด้วยผิวพรรณที่น่าปรารถนา น่าพอใจ น่าชอบใจ เพราะความเป็นสิ่งที่สมควร แก่ผลแห่ง

---

[๑] ฉ. อนภิรูเป วิรูเปติ.

ทุคฺคติคเต. โลภนิสฺสนฺทยุตฺตตฺตา วา ทลิทฺเท อปฺปนฺนปาเน.

อโทสะ. บทว่า ทุพฺพณฺเณ (ที่มีผิวพรรณไม่ดี) คือที่ประกอบด้วยผิวพรรณไม่น่าปรารถนา ไม่น่าพอใจ ไม่น่าชอบใจ เพราะเป็นสิ่งที่สมควร แก่ผลแห่งโทสะ. ความว่า มีรูปไม่งาม คือขี้เหร่. บทว่า สุคเต (ที่ไปดี) คือที่ไปสุคติ. หรือที่มั่งคั่งมีทรัพย์มาก เพราะเป็นสิ่งที่สมควรแก่ผลแห่งอโลภะ. บทว่า ทุคฺคเต (ที่ไปไม่ดี) คือที่ไปทุคติ. หรือที่ยากจนมีข้าวน้ำน้อย เพราะเป็นสิ่งที่สมควรแก่ผลแห่งโลภะ.

ยถากมฺมูปเคติ ยํ ยํ กมฺมํ อุปจิตํ, เตน เตน อุปคเต. ตตฺถ ปุริเมหิ จวมาเนติอาทีหิ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจํ วุตฺตํ. อิมินา ปน ปเทน ยถากมฺมูปคญาณกิจฺจํ. ตสฺส จ ญาณสฺส อยมุปฺปตฺติกฺกโม. อิธ ภิกฺขุ เหฏฺฐา นิรยาภิมุขํ อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา เนรยิเก สตฺเต ปสฺสติ มหาทุกฺขมนุภวมาเน. ตํ หสฺสนํ ทิพฺพจกฺขุกิจฺจเมว. โส เอวํ

บทว่า ยถากมฺมูปเค (ผู้เข้าถึงตามกรรม) ความว่า ก่อกรรมใด ๆ ไว้, ก็เป็นผู้เข้าถึง(คตินั้น ๆ) ตามกรรมนั้น ๆ. ในบรรดาบทเหล่านั้น ด้วยบทเหล่านี้ว่า จวมาเน (กำลังเคลื่อน) เป็นต้น ข้างต้นเป็นอันตรัสถึงกิจแห่งทิพยจักษุ. ส่วนด้วยข้อว่า (ยถากมฺมูปเค สตฺเต ปชานาติ) นี้ เป็นอันตรัสถึงกิจแห่งยถากัมมูปคญาณ. ก็ต่อไปนี้ เป็นลำดับความเกิดขึ้นแห่งญาณนั้น.

มนสิกโรติ "กินฺนุโข กมฺมํ กตฺวา อิเม สตฺตา เอตํ ทุกฺขมนุภวนฺตี"ติ. อถสฺส อิทํ นาม กตฺวาติ ตํ กมฺมารมฺมณํ ญาณํ อุปฺปชฺชติ. ตถา อุปริ เทวโลกาภิมุขํ อาโลกํ วฑฺเฒตฺวา นนฺทวนมิสฺสกวน-ปารุสกวนาทีสุ สตฺเต ปสฺสติ มหาสมฺปตฺตึ อนุภวมาเน. ตมฺปิ ทสฺสนํ ทิพฺพจกฺขุ-กิจฺจเมว. โส เอวํ มนสิกโรติ "กินฺนุโข กมฺมํ กตฺวา อิเม สตฺตา เอตํ สมฺปตฺติมนุภวนฺตี"ติ. อถสฺส อิทํ นาม กมฺมํ กตฺวาติ ตํ กมฺมารมฺมณํ ญาณํ อุปฺปชฺชติ, อิทํ ยถากมฺมูปคญาณํ นาม. อิมสฺส วิสุํ ปริกมฺมํ นาม นตฺถิ. ยถา จิมสฺส, เอวํ อนาคตํสญาณสฺสาปิ. ทิพฺพจกฺขุปาทกาเนว หิ อิมินา ทิพฺพจกฺขุนา สเหว อิชฺฌนฺติ.

ภิกษุในพระศาสนานี้ ขยายอาโลกกสิณไปทางเบื้องล่าง ให้บ่ายหน้าตรงต่อนรกแล้ว ก็ย่อมมองเห็นสัตว์นรกทั้งหลาย ผู้กำลังเสวยทุกข์ใหญ่ได้. การมองเห็นนั้น เป็นกิจแห่งทิพยจักษุนั่นเทียว. ภิกษุนั้นย่อมมนสิการอย่างนี้ว่า "สัตว์เหล่านี้ ทำกรรมอะไรไว้หนอแล จึงได้เสวยทุกข์นี้" ดังนี้. ลำดับนั้น ญาณที่มีกรรมเป็นอารมณ์นั้นย่อมเกิดขึ้น แก่ภิกษุรูปนี้ว่าได้ทำกรรมชื่อนี้ไว้. (นี้ชื่อว่ายถากัมมูปคญาณ) อย่างนั้นเหมือนกัน ภิกษุขยายอาโลกกสิณไปทางเบื้องบน ให้บ่าย-หน้าตรงต่อเทวโลก แล้วก็ย่อมมองเห็นสัตว์ทั้งหลายผู้กำลังเสวยมหาสมบัติอยู่ในสถานที่ทั้งหลาย มีสวนนันทวัน สวนมิสสกวัน สวน-ปารุสกวันเป็นต้น. การมองเห็นแม้นั้น ก็เป็นกิจแห่งทิพยจักษุนั่นแหละ. ภิกษุนั้นย่อมมนสิการอย่างนี้ว่า "สัตว์เหล่านี้ ทำกรรมอะไรไว้หนอแล จึงเสวยสมบัตินี้ได้" ดังนี้. ลำดับนั้น ญาณที่มีกรรมนั้นเป็นอารมณ์ย่อมเกิดขึ้นแก่ภิกษุรูปนี้ว่า ได้ทำกรรม

ชื่อนี้ไว้, นี้ชื่อว่า ยถากัมมูปคญาณ. ยถา-กัมมูปคญาณนี้ ชื่อว่าจะมีการบริกรรมเป็นแผนกหนึ่งต่างหาก ก็หาไม่. แม้อนาคตังสญาณ ก็ไม่มีการบริกรรมเป็นอีกแผนกหนึ่งต่างหาก เหมือนอย่างกัมมูปคญาณนี้. เป็นความจริงว่า ญาณ ๒ ที่มีทิพยจักษุเป็นบาทนั่นเทียว ย่อมสำเร็จพร้อมกับทิพยจักษุนี้ทีเดียว.

กายทุจฺจริเตนาติอาทีสุ ทุฏฺฐุ จริตํ, ทุฏฺฐํ[๑] วา จริตํ กิเลสปูติกตฺตาติ ทุจฺจริตํ. กาเยน ทุจฺจริตํ, กายโต วา อุปฺปนฺนํ ทุจฺจริตนฺติ กายทุจฺจริตนฺติ. อิตเรสุปิ เอเสว นโย. สมนฺนาคตาติ สมงฺคีภูตา. อริยานํ อุปวาทกาติ พุทฺธปจฺเจกพุทฺธสาวกานํ อริยานํ อนฺตมโส คิหิโสตาปนฺนานมฺปิ อนตฺถกามา หุตฺวา อนฺติมวตฺถุนา วา คุณปริธํสเนน

ในบทว่า กายทุจฺจริเตน (ด้วยกายทุจริต) เป็นต้น มีความว่า ชื่อว่าทุจริต เพราะอรรถว่า เป็นความประพฤติไม่ดี, หรือเป็นความประพฤติเสีย เพราะมีความเน่าเสียคือกิเลส. ชื่อว่ากายทุจริต เพราะอรรถว่าเป็นทุจริตทางกาย, หรือเป็นทุจริตที่เกิดขึ้นจากกาย ฉะนี้แล. แม้ในบทนอกนี้ก็มีนัยนี้แหละ. บทว่า สมนฺนาคตา (ผู้ประกอบพร้อม) คือเป็นผู้พร้อมเพรียง. ข้อว่า

[๑] สี. ม. ทุฏฺฐุ.

วา อุปวาทกา อกฺโกสกา ครหกาติ วุตฺตํ โหติ. ตตฺถ นตฺถิ อิเมสํ สมณธมฺโม, อสฺสมณา เอเตติ วทนฺโต อนฺติมวตฺถุนา อุปวทติ. นตฺถิ อิเมสํ ฌานํ วา วิโมกฺโข วา มคฺโค วา ผลํ วาติอาทีนิ วทนฺโต คุณปริทฺธํสนวเสน อุปวทตีติ เวทิตพฺโพ. โส จ ชานํ วา อุปวเทยฺย อชานํ วา, อุภยถาปิ อริยุปวาโทว โหติ. ภาริยํ กมฺมํ อนนฺตริยสทิสํ สคฺคาวรณญฺจ มคฺคาวรณญฺจ, สเตกิจฺฉํ ปน โหติ. ตสฺสาวิภาวนตฺถํ อิทํ วตฺถุ เวทิตพฺพํ.

อริยานํ อุปวาทกา (ว่าร้ายพระอริยเจ้า) มีอธิบายว่า เป็นผู้ใคร่ความหายนะต่อพระอริยเจ้าทั้งหลาย คือพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า และพระสาวก โดยที่สุดแม้พระโสดาบัน ผู้เป็นคฤหัสถ์ แล้วว่า-ร้าย คือด่า ติเตียน ด้วยเรื่องอันติมวัตถุบ้าง ด้วยการย่ำยีซึ่งคุณธรรมบ้าง. ในการว่าร้าย ๒ อย่างนั้น เมื่อกล่าวว่าคนเหล่านี้หามีสมณธรรมไม่, คนเหล่านี้ไม่ใช่สมณะหรอก ดังนี้ ชื่อว่า ว่าร้ายด้วยเรื่องอันติม-วัตถุ. เมื่อกล่าวคำเป็นต้นว่า คนเหล่านี้ฌานก็ดี วิโมกข์ก็ดี มรรคก็ดี ผลก็ดี ไม่มีหรอก ดังนี้ พึงทราบว่า ชื่อว่า ว่าร้ายโดยเกี่ยวกับการย่ำยีซึ่งคุณธรรม. ก็บุคคลผู้นั้น รู้อยู่(ว่าท่านเป็นพระอริยเจ้า) ก็ยังว่าร้ายก็ตาม, ไม่รู้อยู่ก็ตาม, ก็จัดเป็นอริยุปวาทะ (การว่าร้ายพระอริยเจ้า) ทั้ง ๒ ประการ. เป็นกรรมหนัก เป็นสัคคาวรณ์ (ขวางกั้นสวรรค์) เป็นมัคคาวรณ์ (ขวางกั้นมรรค) เหมือน

อนันตริยกรรม, แต่เป็นกรรมที่มีการเยียวยาได้. เพื่อเปิดเผยความข้อนั้น บัณฑิตพึงทราบเรื่องดังต่อไปนี้.

อญฺญตรสฺมึ กิร คาเม เอโก เถโร จ ทหรภิกฺขุ จ ปิณฺฑาย จรนฺติ. เต ปฐมฆเรเยว อุฬุงฺกมตฺตํ อุณฺหํ ยาคุํ ลภึสุ. เถรสฺส จ กุจฺฉิวาโต รุชฺชติ. โส จินฺเตสิ "อยํ ยาคุ มยฺหํ สปฺปายา, ยาว น สีตลา โหติ, ตาว นํ ปิวามี"ติ. โส มนุสฺเสหิ อุมฺมารตฺถาย อาหเฏ ทารุขณฺเฑ นิสีทิตฺวา ปิวิ. อิตโร ตํ ชิคุจฺฉนฺโต "อติขุทฺทาภิภูโต[๑] มหลฺลโก อมฺหากํ ลชฺชิตพฺพตํ อกาสี"ติ อาห. เถโร คาเม จริตฺวา วิหารํ คนฺตฺวา ทหรภิกฺขุํ อาห "อตฺถิ เต อาวุโส อิมสฺมึ สาสเน ปติฏฺฐา"ติ. อาม ภนฺเต โสตาปนฺโน อหนฺติ. เตนหาวุโส อุปริมคฺคตฺถาย มา

มีเรื่องว่า พระเถระรูปหนึ่ง และพระภิกษุหนุ่มรูปหนึ่ง เที่ยวบิณฑบาตไปในละแวกบ้านแห่งหนึ่ง. ท่านเหล่านั้นได้ยาคูร้อน ๆ เพียงกระบวยหนึ่ง ที่เรือนหลังแรกนั่นเทียว. ก็ลมในท้องของพระเถระ(เกิด)เสียดแทง. ท่านจึงคิดว่า "ยาคูนี้เป็นสัปปายะสำหรับเรา, เราขอดื่มมันเสียตั้งแต่ตอนที่มันยังไม่เย็น" ดังนี้. ท่านจึงนั่งดื่มบนท่อนไม้ ที่คนทั้งหลายนำมาเพื่อประโยชน์แก่(การทำเป็น)ธรณีประตู. ภิกษุหนุ่มนอกนี้ รังเกียจท่าน จึงกล่าวขึ้นว่า "พระแก่ ถูกความหิวจัดครอบงำ ได้ทำให้เราต้องอับอาย" ดังนี้. พระเถระเที่ยวไปในละแวกบ้านแล้วก็ไปยังวิหาร กล่าวกะภิกษุหนุ่มว่า "นี่แน่ะท่าน ท่านมีที่พึ่งใน

---

๑ สี. อิ. อติขุทาภิภูโต.

วายามํ อกาสีติ. กสฺมา ภนฺเตติ.[๑] ขีณาสโว ตยา อุปวทิโตติ. โส ตํ ขมาเปสิ. เตนสฺส ตํ กมฺมํ ปากติกํ อโหสิ.

พระศาสนานี้อยู่หรือ" ตอบว่า มีขอรับท่านผู้เจริญ กระผมเป็นพระโสดาบันดังนี้. พระเถระ ถ้าอย่างนั้น นะท่านท่านอย่าได้ทำความพยายาม เพื่อประโยชน์แก่(การบรรลุ)มรรคชั้นสูงเลย. ภิกษุหนุ่มเพราะเหตุไรหรือ ท่านผู้เจริญ. พระ-เถระ ท่านได้ว่าร้ายพระขีณาสพเสียแล้ว. ภิกษุหนุ่มนั้นได้ขอขมาท่าน. กรรมของภิกษุหนุ่มนี้ ก็ได้(กลับ)เป็นปกติ เพราะการขอขมานั้น.

ตสฺมา โย อญฺโญปิ อริยํ อุปวทติ, เตน คนฺตฺวา สเจ อตฺตนา วุฑฺฒตโร โหติ, อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา "อหํ อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตมฺเม ขมาหี"ติ ขมาเปตพฺโพ. สเจ นวกตโร โหติ, วนฺทิตฺวา อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวา "อหํ ภนฺเต ตุเมฺห

เพราะฉะนั้น แม้บุคคลอื่นใด ติเตียนพระอริยเจ้า, บุคคลนั้นพึงไป(หาท่าน) ถ้าหากว่า ท่านเป็นผู้ที่ตนแก่(พรรษา)กว่า, ก็นั่งกระโหย่งขอขมาท่านว่า "ผมได้กล่าวคำนี้และคำนี้ กะท่าน, ขอท่านจงอดโทษนั้นแก่ผมด้วยเถิด" ดังนี้. ถ้าหากท่านเป็นผู้ที่ตนอ่อน(พรรษา)กว่า, ก็ไหว้แล้วนั่ง

---

[๑] ฉ. อิทํ ปทฺทฺวยํ น ทิสฺสติ.

อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตมฺเม ขมถา"ติ ขมาเปตพฺโพ. สเจปิ ทิสาปกฺกนฺโต โหติ, สยํ วา คนฺตฺวา สทฺธิวิหาริกาทิเก วา เปเสตฺวา ขมาเปตพฺโพ.

กระโหย่ง ประคองอัญชลี ขอขมาท่านว่า "ท่านผู้เจริญ กระผมได้กล่าวคำนี้และคำนี้กะท่าน, ขอท่านจงอดโทษนั้นแก่กระผมเถิด" ดังนี้. แม้หากว่าท่านเป็นผู้หลีกไปสู่ทิศ(ไปที่อื่น), พึงไปเอง หรือส่งบุคคลอื่นมีสัทธิวิหาริกเป็นต้น ไปขอขมาท่านเถิด.

สเจ จ นาปิ คนฺตุํ, น เปเสตุํ สกฺกา โหติ, เย ตสฺมึ วิหาเร ภิกฺขู วสนฺติ, เตสํ สนฺติกํ คนฺตฺวา สเจ นวกตรา โหนฺติ, อุกฺกุฏิกํ นิสีทิตฺวา, สเจ วุฑฺฒตรา วุฑฺเฒ วุตฺตนเยเนว ปฏิปชฺชิตฺวา "อหํ ภนฺเต อสุกํ นาม อายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ขมตุ เม โส อายสฺมา"ติ วตฺวา ขมาเปตพฺพํ. สมฺมุขา อขมนฺเตปิ เอตเทว กาตพฺพํ.

แต่แม้ไม่อาจไป(เอง)ได้, ไม่อาจส่งบุคคลอื่นไปได้, ภิกษุเหล่าใดอยู่ในวิหารนั้น, พึงไปสู่สำนักของภิกษุเหล่านั้น ถ้าหากว่าพวกท่านเป็นผู้ที่อ่อน(พรรษา)กว่า, ก็พึงนั่งกระโหย่ง, ถ้าหากว่าท่านเป็นผู้ที่แก่(พรรษา)กว่า ก็พึงปฏิบัติตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในภิกษุผู้แก่(พรรษา)นั่นเทียว แล้วพึงขอขมา กล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ กระผมได้กล่าวคำนี้และคำนี้ กะท่านชื่อโน้นไว้, ขอท่านผู้นั้น จงอดโทษแก่กระผมเถิด" ดังนี้. แม้เมื่อไม่ได้ขอขมาต่อหน้า ก็ต้องกระทำวัตรนี้เหมือนกัน.

สเจ เอกจาริกภิกฺขุ โหติ, เนวสฺส วสนฏฺฐานํ, น คตฏฺฐานํ ปญฺญายติ, เอกสฺส ปณฺฑิตสฺส ภิกฺขุโน สนฺติกํ คนฺตฺวา "อหํ ภนฺเต อสุกํ นามายสฺมนฺตํ อิทญฺจิทญฺจ อวจํ, ตมฺเม อนุสฺสรโต อนุสฺสรโต วิปฺปฏิสาโร โหติ, กึ กโรมี"ติ วตฺตพฺพํ. โส วกฺขติ "ตุเมฺห มา จินฺตยิตฺถ, เถโร ตุมฺหากํ ขมติ, จิตฺตํ วูปสเมถา"ติ. เตนาปิ อริยสฺส คตทิสาภิมุเขน อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวา ขมตูติ วตฺตพฺพํ. สเจ โส ปรินิพฺพุโต โหติ, ปรินิพฺพุตมญฺจฏฺฐานํ คนฺตฺวา ยาว สิวฏฺฐิกํ คนฺตฺวาปิ ขมาเปตพฺพํ. เอวํ กเต เนว สคฺคาวรณํ, น มคฺคาวรณํ โหติ, ปากติกเมว โหตีติ.

ถ้าหากว่า พระอริยเจ้าท่านนั้นเป็นเอกจาริกภิกษุ (ภิกษุผู้ชอบเที่ยวไปแต่ผู้เดียว), ใคร ๆ ไม่รู้ที่อยู่ของท่าน, ไม่รู้ที่ที่ท่านไป, ก็พึงไปสู่สำนักของภิกษุผู้เป็นบัณฑิตรูปหนึ่งแล้วกล่าวว่า "ท่านผู้เจริญ กระผมได้กล่าวคำนี้และคำนี้ กะท่านชื่อโน้นไว้, เมื่อกระผมระลึกถึงท่านผู้นั้นแต่ละครั้ง ความเร่าร้อนใจ ก็เกิดขึ้น, กระผมจะทำอย่างไร (ดี) เล่า". ภิกษุผู้เป็นบัณฑิตนั้นจักกล่าวว่า "ท่านอย่าได้คิด(มาก)ไปเลย, พระเถระย่อมอดโทษให้แก่ท่าน, ขอท่านจงทำจิตให้สงบเถิด" ดังนี้. แม้ภิกษุนั้นพึงเป็นผู้หันหน้าตรงไปทางทิศที่พระอริยเจ้าท่านไป ประคองอัญชลีแล้วกล่าวว่า ขอจงอดโทษเถิด ดังนี้เถิด. ถ้าหากว่า พระอริยเจ้าท่านนั้น เป็นผู้ปรินิพพานเสียแล้ว, ก็พึงไปยังที่ตั้งเตียงที่ท่านปรินิพพาน แม้ต้องไปถึงป่าช้าผีดิบ แล้วขอขมา(ท่าน)เถิด. เมื่อได้ทำอย่างนี้แล้ว กรรมนั้นก็

ไม่เป็นสัคคาวรณ์เลย ไม่เป็นมัคคาวรณ์เลย, ย่อม(กลับ)เป็นปกตินั่นเทียว แล.

มิจฺฉาทิฏฺฐิกาติ วิปรีตทสฺสนา. มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิวเสน สมาทินฺนนานาวิธกมฺมา, เย จ มิจฺฉาทิฏฺฐิมูลเกสุ กายกมฺมาทีสุ อญฺเญปิ สมาทเปนฺติ. เอตฺถ จ วจีทุจฺจริตคฺคหเณเนว อริยูปวาเท มโนทุจฺจริตคฺคหเณน จ มิจฺฉาทิฏฺฐิยา สงฺคหิตายปิ อิเมสํ ทฺวินฺนํ ปุน วจนํ มหาสาวชฺชภาวทสฺสนตฺถนฺติ เวทิตพฺพํ. มหาสาวชฺโช หิ อริยูปวาโท อนนฺตริยสทิสตฺตา. วุตฺตมฺปิ เจตํ "เสยฺยถาปิ สาริปุตฺต ภิกฺขุ สีลสมฺปนฺโน สมาธิสมฺปนฺโน ปญฺญาสมฺปนฺโน ทิฏฺเฐว ธมฺเม อญฺญํ อาราเธยฺย, เอวํ สมฺปทมิทํ สาริปุตฺต วทามิ ตํ วาจํ อปฺปหาย ตํ จิตฺตํ อปฺปหาย ตํ ทิฏฺฐึ อปฺปฏินิสฺสชฺชิตฺวา

บทว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกา (ผู้มีความเห็นผิด) ได้แก่มีความเห็นวิปริต. บทว่า มิจฺฉาทิฏฺฐิกมฺมสมาทานา (มีกรรมเป็นสิ่งที่สมาทานด้วยอำนาจแห่งมิจฉาทิฐิ) คือมีกรรมอย่างต่าง ๆ ที่ได้ถือเอาแล้วด้วยอำนาจแห่งมิจฉาทิฐิ, และยังแม้บุคคลอื่นให้ถือเอาในกรรมทั้งหลาย มีกายกรรมเป็นต้น อันมีมิจฉาทิฐิเป็นมูล. ก็ในบทพระบาลีเหล่านี้ แม้ว่าอริยุปวาทะ เป็นอันสงเคราะห์แล้ว ด้วยศัพท์ว่าวจีทุจริตนั่นเทียว และมิจฉาทิฐิก็เป็นอันสงเคราะห์แล้ว ด้วยศัพท์ว่ามโนทุจริต การตรัสถึง ๒ บทเหล่านี้ไว้อีก บัณฑิตพึงทราบว่า ทรงประสงค์แสดงความที่อริยุปวาทะ และมิจฉาทิฐินั้น มีโทษมาก. จริงอยู่ อริยุปวาทะชื่อว่ามีโทษมาก เพราะความที่มีโทษ

ยถาภตํ นิกฺขิตฺโต, เอวํ นิรเย"ติ[1] มิจฺฉาทิฏฺฐิโต จ มหาสาวชฺชตรํ นาม อญฺญํ นตฺถิ. ยถาห "นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกธมฺมมฺปิ สมนุปสฺสามิ, ยํ เอวํ มหาสาวชฺชตรํ ยถยิทํ ภิกฺขเว มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐิปรมานิ ภิกฺขเว วชฺชานี"ติ[2]

เหมือนอนันตริยกรรมนั่นเทียว. แม้ข้อนี้ก็สมจริงดังที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรสารีบุตร ภิกษุผู้ถึงพร้อมด้วยศีล ถึงพร้อมด้วยสมาธิ ถึงพร้อมด้วยปัญญา พึงยังพระอรหัตผลให้สำเร็จได้ในทิฐธรรมนี้แหละ อุปมาฉันใด, อุปไมยนี้ ก็ฉันนั้น นี่แน่ะสารีบุตร เราขอกล่าวว่า บุคคลไม่ละวาจานั้น ไม่ละจิต (ความคิด)นั้น ไม่ปล่อยทิฐินั้น ย่อมเป็นผู้ถูกซัดไปในนรก เหมือนอย่างกับถูกจุดไปตั้งไว้ ฉะนั้น" ดังนี้. ก็บาปกรรมอย่างอื่นชื่อว่ามีโทษมากยิ่งกว่ามิจฉาทิฐิ หามีไม่, เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "ดูกรภิกษุทั้งหลาย เราไม่เล็งเห็นธรรมอย่างอื่น แม้สักอย่างหนึ่ง ที่มีโทษมากยิ่ง อย่างนี้ เหมือนอย่างมิจฉาทิฐินี้นะภิกษุทั้งหลาย ดูกรภิกษุทั้งหลาย โทษทั้งหลายมีมิจฉาทิฐิเป็นอย่างยิ่ง" ดังนี้.

---

[1] ม. มู. ๑๒/๑๔๕.
[2] องฺ. เอกก. ๒๐/๔๔.

กายสฺส เภทาติ อุปาทินฺนกฺขนฺธปริจฺจาคา. ปรมฺมรณาติ ตทนนฺตรํ อภินิพฺพตฺตกฺขนฺธคฺคหเณ[๑] อถวา กายสฺส เภทาติ ชีวิตินฺทฺริยสฺสุปจฺเฉทา. ปรมฺมรณาติ จุติจิตฺตโต อุทฺธํ. อปายนฺติ เอวมาทิ สพฺพํ นิรยเววจนเมว.

ข้อว่า กายสฺส เภทา (เพราะกายแตกทำลาย) คือเพราะการสละอุปาทินนขันธ์. บทว่า ปรมฺมรณา (หลังจากตาย) คือในการถือเอาขันธ์ที่บังเกิดแล้ว ในลำดับแห่งอุปาทินนขันธ์ที่สละไปนั้น. อีกนัยหนึ่ง ข้อว่า กายสฺส เภทา คือเพราะความขาดไปแห่งชีวิตินทรีย์. บทว่า ปรมฺมรณา หลังจากจุติจิตไป. บทมีอาทิอย่างนี้ว่า อปายํ (อบาย) ทุกบท เป็นคำไวพจน์ของคำว่า นิรยะเท่านั้น.

นิรโย หิ สคฺคโมกฺขเหตุภูตา ปุญฺญสมฺมตา อายา อเปตตฺตา, สุขานํ วา อายสฺส อภาวา อปาโย. ทุกฺขสฺส คติ ปฏิสรณนฺติ ทุคฺคติ. โทสพหุลตาย วา ทุฏฺเฐน กมฺมุนา นิพฺพตฺตา คตีติ ทุคฺคติ. วิวสา นิปตนฺติ ตตฺถ ทุกฺกฏการิโนติ วินิปาโต. วินสฺสนฺตา

จริงอยู่ นิรยะ(นรก) ชื่อว่า อบาย เพราะปราศจากอายะ ที่นับกันว่าบุญอันเป็นเหตุแห่งสวรรค์ และความหลุดพ้น, หรือเพราะไม่มีอายะ (เหตุมา) แห่งความสุขทั้งหลาย. ชื่อว่า ทุคติ เพราะอรรถว่า เป็นคติ คือเป็นที่อาศัยแห่งทุกข์. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า ทุคติ เพราะอรรถว่าเป็นคติที่บังเกิด

---

[๑] ฉ. อภินิพฺพตฺติกฺขนฺธคฺคหเณ.

วา เอตฺถ นิปตนฺติ สํภิชฺชมานงฺคปจฺจงฺคาติปิ วินิปาโต. นตฺถิ เอตฺถ อสฺสาทสญฺญิโต อาโยติ นิรโย.

เพราะกรรมชั่ว โดยความเป็นกรรมที่มากด้วยโทษ. ชื่อว่า วินิบาต เพราะเป็นที่ที่บุคคลผู้มีปกติทำกรรมชั่ว ปราศจากอำนาจตกไป. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วินิบาต เพราะอรรถว่าเป็นที่ที่สัตว์ตกไป มีอวัยวะใหญ่น้อยแหลกลาญ คือพินาศไป. ชื่อว่า นิรยะ เพราะอรรถว่าเป็นที่ที่อายะที่รู้กันว่าความยินดี ไม่มี.

อถวา อปายคฺคหเณน ติรจฺฉานโยนึ ทีเปติ. ติรจฺฉานโยนิ หิ อปาโย สุคติโต อเปตตฺตา, น ทุคฺคติ มเหสกฺขานํ นาคราชาทีนํ สมฺภวโต. ทุคฺคติคฺคหเณน เปตวิสยํ. โส หิ อปาโย เจว ทุคฺคติ จ สุคติโต อเปตตฺตา ทุกฺขสฺส จ คติภูตตฺตา. น ตุ วินิปาโต อสุรสทิสํ อวินิปาติตตฺตา. วินิปาตคฺคหเณน อสุรกายํ. โส หิ ยถาวุตฺเตน อตฺเถน อปาโย เจว ทุคฺคติ จ สพฺพสมุสฺสเยหิ จ

อีกนัยหนึ่ง ด้วยศัพท์ว่า อบาย ทรงส่องถึงกำเนิดเดรัจฉาน. จริงอยู่ กำเนิดเดรัจฉานชื่อว่าอบาย เพราะปราศไปจากสุคติ (แต่)ไม่ชื่อว่าทุคติ เพราะสัตว์ผู้มีศักดิ์ใหญ่ มีพญานาคเป็นต้น ก็เกิด (ในกำเนิดเดรัจฉาน) ได้. ด้วยศัพท์ว่า ทุคติ ทรงส่องถึงเปรตวิสัย. จริงอยู่ เปรตวิสัยนั้น ชื่อว่าอบายด้วย ชื่อว่าทุคติด้วย เพราะปราศไปจากสุคติ และเพราะเป็นคติแห่งทุกข์. แต่ไม่ชื่อว่าวินิบาต เพราะมิได้ตกไปพินาศเหมือนพวกอสุรกาย. ด้วยศัพท์ว่า

วินิปาติตตฺตา[๑] วินิปาโตติ วุจฺจติ. นิรยคฺคหเณน อวีจิอาทิมเนกปฺปการํ นิรยเมวาติ. อุปปนฺนาติ อุปคตา, ตตฺถ อภินิพฺพตฺตาติ อธิปฺปาโย. วุตฺต-วิปริยาเยเนว สุกฺกปกฺโข เวทิตพฺโพ.

วินิบาต ทรงส่องถึงอสุรกาย. จริงอยู่ อสุรกายนั้น ชื่อว่า อบาย และชื่อว่า ทุคติ โดยความหมาย(ของคำ)ตามที่ได้กล่าวแล้ว และเรียกว่า วินิบาต เพราะพรากตกไปจากสมบัติทั้งปวง. ด้วยศัพท์ว่า นิรยะ ทรงส่องถึงนรกอันมีอเนกประการ มีอเวจีเป็นต้นนั่นเอง. บทว่า อุปปนฺนา แปลว่า เข้าถึง, อธิบายว่า บังเกิดในที่นั้น. พึงทราบคำพูดฝ่ายดี โดยปริยายตรงข้ามกับที่กล่าวแล้วนั่นเทียว.

อยํ ปน วิเสโส. ตตฺถ สุคติคฺคหเณน มนุสฺสคติปิ สงฺคยฺหติ. สคฺคคฺคหเณน เทวคติเยว. ตตฺถ สุนฺทรา คตีติ สุคติ. รูปาทีหิ วิสเยหิ สุฏฺฐุ อคฺโคติ สคฺโค. โส สพฺโพปิ ปลุชฺชนฏฺเฐน[๒] โลโกติ อยํ วจนตฺโถ.

ส่วนต่อไปนี้เป็นข้อที่แปลกไป. ในคำว่าสุคติเป็นต้นนั้น ด้วยศัพท์ว่าสุคติ ย่อมสงเคราะห์ได้แม้มนุสคติ. ด้วยศัพท์ว่าสัคคะ (สวรรค์) สงเคราะห์ได้เฉพาะเทวคติเท่านั้น. ในบทว่า สุคติ เป็นต้นนั้น มีวจนัฏฐะ (ความหมายของคำ) ดังนี้ คือ ชื่อว่า สุคติ เพราะอรรถว่าเป็นคติที่ดีงาม.

---

[๑] ฉ. วินิปติตตฺตา, สี. ม. วินิปาตตฺตา.
[๒] ฉ. ลุชฺชนปลุชฺชนฏฺเฐน.

ชื่อว่า สัคคะ เพราะอรรถว่าเลิศอย่างดี ด้วยอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น. แม้ทั้งหมดนั้น ชื่อว่า โลก เพราะอรรถว่าย่อยยับ ดังนี้.

"อิติ ทิพฺเพน จกฺขุนา"ติอาทิ สพฺพํ นิคมวจนํ. เอวํ ทิพฺเพน จกฺขุนา ฯเปฯ ปสฺสตีติ อยเมตฺถ สงฺเขปตฺโถ.

คำทั้งหมดว่า "อิติ ทิพฺเพน จกฺขุนา" เป็นต้น เป็นคำนิคม. ความสังเขปนี้ ในคำนิคมนี้ คือย่อมมองเห็น ฯลฯ ด้วยทิพยจักษุ ตามประการดังกล่าวมานี้.

๔๑๒. เอวํ ปสฺสิตุกาเมน ปน อาทิกมฺมิเกน กุลปุตฺเตน กสิณารมฺมณํ อภิญฺญาปาทกชฺฌานํ สพฺพากาเรน อภินีหารกฺขมํ กตฺวา "เตโชกสิณํ โอทาตกสิณํ อาโลกกสิณนฺ"ติ อิเมสุ ตีสุ กสิเณสุ อญฺญตรํ อาสนฺนํ กาตพฺพํ. อุปจารชฺฌานํ โคจรํ กตฺวา วฑฺเฒตฺวา ฐเปตพฺพํ. น ตตฺถ อปฺปนา อุปฺปาเทตพฺพาติ อธิปฺปาโย. สเจ หิ อุปฺปาเทติ, ปาทกชฺฌานนิสฺสยํ โหติ, น ปริกมฺมนิสฺสยํ. อิเมสุ ปน ตีสุ

๔๑๒. ก็กุลบุตร ผู้เป็นอาทิกัมมิกะ ผู้ต้องการจะมองเห็นอย่างนี้ พึงทำฌานที่เป็นบาทแห่งอภิญญา อันมีกสิณเป็นอารมณ์ ให้ควรแก่การน้อม(จิต)ไป โดยอาการทั้งปวง แล้วทำกสิณ ๓ อย่างเหล่านี้ คือ "เตโชกสิณ โอทาตกสิณ อาโลกกสิณ" อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้อยู่ใกล้. พึงทำอุปจารฌานให้เป็นโคจร ขยาย (กสิณอารมณ์) แล้วพักไว้. อธิบายว่า ยังไม่ต้องทำอัปปนาให้เกิดขึ้น ในกสิณอารมณ์ที่ได้ขยายไว้นั้น. เพราะถ้าหากทำให้เกิดขึ้น,

อาโลกกสิณํเยว เสฏฺฐตรํ. ตสฺมา ตํ วา อิตเรสํ วา อญฺญตรํ กสิณนิทฺเทเส วุตฺตนเยน อุปฺปาเทตฺวา อุปจารภูมิยํเยว ฐตฺวา วฑฺเฒตพฺพํ. วฑฺฒนานโยปิ จสฺส ตตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพ.

วฑฺฒิตวฑฺฒิตฏฺฐานสฺส[๑] อนฺโตเยว รูปคตํ ปสฺสิตพฺพํ. รูปคตํ ปสฺสโต ปนสฺส ปริกมฺมสฺส วาโร อติกฺกมติ. ตโต อาโลโก อนฺตรธายติ. ตสฺมึ อนฺตรหิเต รูปคตมฺปิ น ทิสฺสติ. อถาเนน ปุนปฺปุนํ ปาทกชฺฌานเมว ปวิสิตฺวา ตโต วุฏฺฐาย อาโลโก ผริตพฺโพ. เอวํ อนุกฺกเมน อาโลโก ถามคโต โหตีติ. เอตฺถ

อารมณ์ก็จะเป็นที่อาศัย แห่งฌานที่เป็นบาทไป, ไม่เป็นที่อาศัยแห่งบริกรรม. ก็ในกสิณ ๓ อย่างเหล่านี้ อาโลกกสิณนั่นเทียวดีกว่าเพื่อน. เพราะฉะนั้น พึงทำอาโลกกสิณนั้นหรือกสิณนอกนี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เกิดขึ้นตามนัย ที่ข้าพเจ้าได้กล่าวแล้วในกสิณ-นิเทศ ตั้งอยู่ที่อุปจารภูมิแล้วนั่นเทียว แล้วขยาย. ก็แม้นัยแห่งการขยายอารมณ์นี้ พึงทราบตามนัยที่ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้ ในกสิณ-นิเทศนั้นเหมือนกัน.

พระโยคาวจรพึงมองดูรูป ภายในสถานที่ที่ได้ขยายอารมณ์ไปเท่านั้น. ก็เมื่อเธอมองดูรูปอยู่ วาระแห่งบริกรรม ก็ล่วง-เลยไป. เพราะเหตุนั้น แสงสว่างก็เลือนหายไป. เมื่อแสงสว่างนั้น เลือนหายไปแล้ว แม้รูปก็ไม่ปรากฏ. เมื่อเป็นเช่นนั้น พระโยคาวจรนี้ ก็พึงเข้าฌานที่เป็นบาทบ่อย ๆ ออกจากฌานที่เป็นบาทนั้นแล้วก็แผ่

[๑] ฉ. วฑฺฒิตฏฺฐานสฺส.

อาโลโก โหตูติ ยตฺตกํ ฐานํ ปริจฺฉินฺทติ, ตตฺถ อาโลโก ติฏฺฐติเยว. ทิวสมฺปิ นิสีทิตฺวา ปสฺสโต รูปทสฺสนํ โหติ. รตฺตึ ติณุกฺกาย มคฺคปฏิปนฺโน เจตฺถ ปุริโส โอปมฺมํ.

แสงสว่างไป. แสงสว่างก็จะมีอันเกิดกำลัง (สว่างจ้า)ได้ตามลำดับ โดยประการอย่างนี้ แล. เธอกำหนดสถานที่เท่าใดว่า ขอแสงสว่างจงมีในสถานที่นี้เถิด ดังนี้, แสงสว่างก็จะตั้งอยู่ในสถานที่นั้นเลยเทียว. การเห็นรูปย่อมมีแก่เธอผู้นั่งมองดู แม้ตลอดวัน. ก็(เรื่อง)บุรุษผู้เดินทางตอน-กลางคืน ด้วยคบเพลิงหญ้า ย่อมเป็นอุปมาในความข้อนี้ได้.

เอโก กิร รตฺตึ ติณุกฺกาย มคฺคํ ปฏิปชฺชิ. ตสฺส สา ติณุกฺกา วิชฺฌายิ. อถสฺส สมวิสมานิ น ปญฺญายึสุ. โส ตํ ติณุกฺกํ ภูมิยํ ฆํสิตฺวา ( )[๑] ปุน อุชฺชาเลสิ. สา จ[๒] อุชฺชลิตฺวา[๓] ปุริมาโลกโต มหนฺตตรมาโลกมกาสิ. เอวํ ปุนปฺปุนํ วิชฺฌาตวิชฺฌาตํ[๔]

มีเรื่องว่า บุรุษคนหนึ่ง เดินทางตอนกลางคืน ด้วยคบเพลิงหญ้า. คบเพลิง-หญ้านั้น ของเขามอดไป. เมื่อเป็นเช่นนั้น ที่เรียบหรือขรุขระ ก็ไม่ปรากฏแก่เขา. บุรุษผู้นั้น จึงขยี้คบเพลิงหญ้านั้นเข้าที่พื้นดิน ทำให้โพลงขึ้นมาได้อีก. คบเพลิงหญ้านั้น พอโพลงขึ้นแล้ว ก็สร้างแสงสว่างได้มาก

---

[๑] ฉ. ติณุกฺกา.
[๒] ฉ. จ-สทฺโท น ทิสฺสติ.
[๓] ฉ. ปชฺชลิตฺวา.
[๔] ฉ. วิชฺฌาตํ.

อุชฺชาลยโต กเมน สูริโย อุฏฺฐาสิ. สูริเย อุฏฺฐิเต อุกฺกาย กมฺมํ นตฺถีติ ตํ ฉฑฺเฑตฺวา ทิวสมฺปิ อคมาสิ. ตตฺถ อุกฺกาโลโก วิย ปริกมฺมกาเล กสิณาโลโก. อุกฺกาย วิชฺฌาตาย สมวิสมานํ อทสฺสนํ วิย รูปคตํ ปสฺสโต ปริกมฺมวาราติกฺกเมน อาโลเก อนฺตรหิเต รูปคตานํ อทสฺสนํ. อุกฺกาฆํสนํ วิย ปุนปฺปุนํ ปเวสนํ. อุกฺกาย ปุริมาโลกโต มหนฺตตราโลกกรณํ วิย ปุน ปริกมฺมํ กโรโต พลวตราโลกผรณํ. สูริยุฏฺฐานํ วิย ถามคตาโลกสฺส ยถาปริจฺเฉเทน ฐานํ. ติณุกฺกํ ฉฑฺเฑตฺวา ทิวสมฺปิ คมนํ วิย ปริตฺตาโลกํ ฉฑฺเฑตฺวา ถามคเตนาโลเกน ทิวสมฺปิ รูปทสฺสนํ.

กว่าแสงสว่างครั้งก่อน. เมื่อเขาทำคบเพลิงหญ้าที่มอดไป ทุก ๆ ครั้ง ให้โพลงขึ้นอยู่บ่อย ๆ อย่างนี้ พระอาทิตย์ก็ค่อยโผล่ขึ้นมา ตามลำดับ. เมื่อพระอาทิตย์ขึ้นแล้ว เขาคิดว่า ไม่มีการงานด้วยคบเพลิง(อีก) ดังนี้แล้ว ก็ทิ้งคบเพลิงหญ้านั้นเสีย แล้วเดินไปได้ตลอดทั้งวัน. ในอุปมานั้น แสงสว่างแห่งกสิณในเวลาบริกรรม เปรียบเหมือนแสงสว่างแห่งคบเพลิง. การมองไม่เห็นรูปเมื่อแสงสว่างเลือนหายไป เพราะการที่เมื่อพระโยคาวจรมองดูรูปอยู่ วาระแห่งบริกรรมก็ล่วงเลยไป เปรียบเหมือนการมองไม่เห็นที่เรียบหรือขรุขระ เมื่อคบเพลิงมอดลง. การเข้า(ฌานที่เป็นบาท)บ่อย ๆ เปรียบเหมือนการขยี้คบเพลิง. การแผ่แสงสว่างที่มีกำลังยิ่งกว่าแห่งพระโยคาวจรผู้ทำบริกรรมอีก เปรียบเหมือนการสร้างแสงสว่างได้มากกว่าแสงสว่างครั้งก่อนแห่งคบเพลิง. การตั้งอยู่แห่งแสงสว่างที่มีกำลัง(สว่างจ้า)ตามสถานที่ที่กำหนดไว้ เปรียบ-

คุณเจตน์ ธนวัฒน์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

เหมือนการโผล่ขึ้นแห่งพระอาทิตย์. การที่พระโยคาวจร ทิ้งแสงสว่างเล็กน้อยเสียแล้วมองเห็นรูปได้ แม้ตลอดทั้งวัน ด้วยแสงสว่างที่มีกำลัง (สว่างจ้า) เปรียบ-เหมือนการที่บุรุษทิ้งคบเพลิงเสีย แล้วเดินไปได้แม้ตลอดทั้งวัน ฉะนั้น.

ตตฺถ ยทา ตสฺส ภิกฺขุโน มํสจกฺขุสฺส อนาปาถคตํ อนฺโตกุจฺฉิคตํ หทยวตฺถุนิสฺสิตํ เหฏฺฐา ปฐวีตลนิสฺสิตํ ติโรกุฑฺฑปพฺพตปาการคตํ ปรจกฺกวาฬคตนฺติ อิทํ รูปํ ญาณจกฺขุสฺส อาปาถํ อาคจฺฉติ, มํสจกฺขุโน ทิสฺสมานํ วิย โหติ, ตทา ทิพฺพจกฺขุํ อุปฺปนฺนํ โหตีติ เวทิตพฺพํ. ตเทว เจตฺถ รูปทสฺสนสมตฺถํ, น ปุพฺพภาคจิตฺตานิ.

ในการมองเห็นรูปนั้น ในเวลาใด รูปนี้ คือรูปที่อยู่ภายในท้อง รูปที่อาศัยอยู่ในหทัยวัตถุ รูปที่อาศัยอยู่ใต้พื้นดิน รูปที่อยู่หลังฝา หลังภูเขา หลังกำแพง รูปที่อยู่ในจักรวาลอื่น ซึ่งไม่ถึงคลองแห่งมังสจักษุ ย่อมมาถึงคลองแห่งญาณจักษุของภิกษุรูปนั้น, เป็นเหมือนกับว่ามังสจักษุเห็นอยู่, พึงทราบว่า ในเวลานั้นทิพยจักษุเป็นอันเกิดขึ้นแล้ว. ก็ในบรรดาจิตทั้งหลายที่เป็นไปปรากฏรูปนี้ ทิพยจักษุเท่านั้น ที่เป็นจิตสามารถเห็นรูป, จิตที่เป็นส่วนเบื้องต้นทั้งหลาย หาเป็นจิตที่สามารถเห็นรูปไม่.

ตํ ปเนตํ ปุถุชฺชนสฺส ปริปนฺโถ[๑] โหติ. กสฺมา ? โส หิ ยสฺมา ยตฺถ ยตฺถ อาโลโก โหตูติ อธิฏฺฐาติ, ตํ ตํ ปรวีสมุทฺทปพฺพเต วินิวิชฺฌิตฺวาปิ เอกาโลกํ โหติ, อถสฺส ตตฺถ ภยานกานิ ยกฺขรกฺขสาทิรูปานิ ปสฺสโต ภยํ อุปฺปชฺชติ. เยน จิตฺตวิกฺเขปํ ปตฺวา ฌานวิพฺภนฺตโก โหติ, ตสฺมา รูปทสฺสเน อปฺปมตฺเตน ภวิตพฺพํ.

ก็ทิพยจักษุนี้นั้น ย่อมเป็นอันตรายสำหรับปุถุชน. เพราะเหตุไร ? จริงอยู่ ปุถุชนนั้น เพราะเหตุว่า พออธิษฐานว่า ขอจงมีแสงสว่างเกิด ดังนี้ ในที่ใด ๆ ที่นั้น ๆ ก็ย่อมเป็นที่มีแสงสว่างเป็นอันเดียวกัน ทั้งส่องทะลุเข้าไปในแผ่นดิน ทะเล ภูเขา, ลำดับนั้น เมื่อปุถุชนนี้มองเห็นรูปของยักษ์ รากษส เป็นต้น อันน่ากลัวเข้าในที่นั้นก็ย่อมเกิดความกลัวขึ้น. ย่อมถึงความพล่านไปแห่งจิต เป็นคนป้ำ ๆ เป๋อ ๆ เพราะฌาน(ฌานวิพฺภนฺตโก)ได้, เพราะ-ฉะนั้นต้องเป็นผู้ไม่ประมาทในการมองดูรูป.

ตตฺรายํ ทิพฺพจกฺขุโน อุปฺปตฺติกฺกโม. วุตฺตปฺปการเมตํ รูปารมฺมณํ กตฺวา มโนทฺวาราวชฺชเน อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺเธ ตเทว รูปํ อารมฺมณํ กตฺวา จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ สพฺพํ ปุริมนเยเนว เวทิตพฺพํ. อิธาปิ

ในการเกิดขึ้นแห่งทิพยจักษุนั้น ต่อไปนี้เป็นลำดับความเกิดขึ้นแห่งทิพยจักษุ. คำทั้งหมดที่ว่า เมื่อมโนทวาราวัชนะเกิดขึ้นกระทำรูปอันมีประการดังได้กล่าวแล้วนี้ ให้เป็นอารมณ์ แล้วดับไป ชวนะ ๔ หรือ ๕ ขณะ ย่อมเกิดขึ้น กระทำรูปนั้น นั่นแหละ

---

[๑] ฉ. ปริพนฺโธ.

ปุพฺพภาคจิตฺตานิ สวิตกฺกสวิจารานิ กามาวจรานิ. ปริโยสาเน อตฺถสาธกจิตฺตํ จตุตฺถชฺฌานิกํ รูปาวจรํ. เตเนว สหชาตํ ญาณํ สตฺตานํ จุตูปปาตญาณนฺติปิ ทิพฺพจกฺขุญาณนฺติปิ วุจฺจตีติ.

ให้เป็นอารมณ์ดังนี้เป็นต้น บัณฑิตพึงทราบตามนัยที่มาในตอนก่อนนั่นเทียว. แม้ในอธิการแห่งญาณนี้ จิตซึ่งเป็นส่วนเบื้องต้นทั้งหลาย เป็นกามาวจรจิต ที่มีวิตก มีวิจาร. จิต ที่ให้สำเร็จความต้องการในขณะสุดท้าย เป็นรูปาวจรจิต ชั้นจตุตถฌาน. ญาณที่เกิดพร้อมกับรูปาวจรจิตนั้นนั่นแหละ เรียกว่า ญาณรู้จุติและอุปบัติ ของสัตว์ทั้งหลายบ้าง ว่าทิพยจักษุญาณบ้าง.

จุตูปปาตญาณกถา นิฏฺฐิตา.

จบกถาว่าด้วยจุตูปปาตญาณ.

คุณปัญญา ไชยธรรม
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ปกิณฺณกกถา

๔๑๓. อิติ ปญฺจขนฺธวิทู ปญฺจ อภิญฺญา อโวจ ยา นาโถ จ ตา ญตฺวา ตาสุ อยํ ปกิณฺณกกถาปิ วิญฺเญยฺยา.

เอตาสุ หิ ยเทตํ จุตูปปาตญาณ-สงฺขาตํ ทิพฺพจกฺขุํ, ตสฺส อนาคตํสญาณํ ยถากมฺมูปคญาณญฺจาติ เทฺวปิ ปริภณฺฑญาณานิ โหนฺติ. อิติ อิมานิ จ เทฺว อิทฺธิวิธาทีนิ จ ปญฺจาติ สตฺต อภิญฺญาญาณานิ อิธาคตานิ. อิทานิ เตสํ อารมฺมณวิภาเค อสมฺโมหตฺถํ :

ปกิณกกถา

๔๑๓. ก็พระนาถะเจ้าผู้ตรัสรู้ขันธ์ ๕ ได้ตรัสอภิญญา ๕ เหล่าใดไว้ ตามประการที่กล่าวแล้วนี้ บัณฑิตทราบอภิญญา ๕ เหล่า-นั้นแล้ว ก็ควรทราบปกิณกกถาในอภิญญา ๕ เหล่านั้น นี้ด้วยเถิด.

ก็ในบรรดาอภิญญาเหล่านี้ ทิพยจักษุที่นับว่าเป็นจุตูปปาตญาณนี้ใด, ทิพยจักษุนั้นย่อมมีญาณที่เป็นปริภัณฑ์ (ญาณแวดล้อม) แม้ ๒ ญาณ คือ อนาคตังสญาณและยถากัมมูปค-ญาณ. เพราะเหตุนั้น อภิญญาญาณที่มาในที่นี้จึงมี ๗ คือญาณ ๒ เหล่านี้ และญาณ ๕ มีอิทธิวิธญาณเป็นต้น. บัดนี้ เพื่อความไม่ลุ่มหลงในการจำแนกอารมณ์ แห่งญาณเหล่านั้น :

อารมฺมณตฺติกา วุตฺตา เย จตฺตาโร มเหสินา สตฺตนฺนมภิญาณานํ[๑] ปวตฺตึ เตสุ ทีปเย.	พระมเหสีเจ้า ได้ตรัสอารัมมณติกะ (หมวด ๓ แห่งอารมณ์) ๔ หมวดเหล่าใดไว้ บัณฑิตพึงแสดงความเป็นไปแห่งอภิญญา ๗ ในอารัมมณติกะเหล่านั้น.
ตตฺรายํ ทีปนา. จตฺตาโร หิ อารมฺมณตฺติกา มเหสินา วุตฺตา. กตเม จตฺตาโร. ปริตฺตารมฺมณตฺติโก, มคฺคารมฺมณตฺติโก, อตีตารมฺมณตฺติโก, อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติโกติ[๒]	ต่อไปนี้ เป็นคำแสดงในอารัมมณติกะเหล่านั้น. เป็นความจริงว่า พระมเหสีเจ้าตรัสอารัมมณติกะไว้ ๔ หมวด. ๔ หมวดอะไรบ้าง. ได้แก่ ปริตตารัมมณติกะ (หมวด ๓ แห่งอารมณ์มีอารมณ์ที่เป็นปริตตะเป็นต้น), มัคคารัมมณติกะ (หมวด ๓ แห่งอารมณ์มีอารมณ์ที่เป็นมรรคเป็นต้น), อตีตารัมมณติกะ (หมวด ๓ แห่งอารมณ์มีอารมณ์ที่เป็นอดีตเป็นต้น), อัชฌัตตารัมมณติกะ (หมวด ๓ แห่งอารมณ์มีอารมณ์ที่เป็นภายในเป็นต้น).

๑ ฉ. สตฺตนฺนมฺปิ ญาณานํ.
๒ อภิ. สํ. ๓๔/๒.

๔๑๔. ตตฺถ อิทฺธิวิธญาณํ ปริตฺต-มหคฺคตอตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธา-รมฺมณวเสน สตฺตสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ. กถํ ? ตญฺหิ ยทา กายํ จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกาโม จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมติ, รูปกายํ[๑] มหคฺคตจิตฺเต สโมทหติ สมาโรเปติ. ตทา อุปโยคลทฺธํ อารมฺมณํ โหตีติ กตฺวา รูปกายารมฺมณโต ปริตฺตารมฺมณํ โหติ. ยทา จิตฺตํ กายสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา ทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกาโม กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ, ปาทกชฺฌานจิตฺตํ รูปกาเย สโมทหติ สมาโรเปติ, ตทา อุปโยคลทฺธํ อารมฺมณํ โหตีติ กตฺวา มหคฺคตจิตฺตา-รมฺมณโต มหคฺคตารมฺมณํ โหติ.

๔๑๔. ในอภิญญาเหล่านั้น อิทธิ-วิธญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๗ คืออารมณ์ที่เป็นปริตตะ ที่เป็นมหัคคตะ ที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบัน ที่เป็นภายใน และที่เป็นภายนอก. คืออย่างไร ? คือว่า ในเวลาใด ภิกษุเป็นผู้ต้องการทำกายนั้นให้อิงอาศัยจิต แล้วไปด้วยกายที่ใคร ๆ มองไม่เห็น ก็ย่อมทำกายให้น้อมไปตามอำนาจ-จิต, ย่อมตั้งรูปกายลงในมหัคคตจิต คือปลงรูปกายลงในมหัคคตจิต. ในเวลานั้น อิทธิ-วิธญาณ ก็ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปริตตะ โดยมีรูปกายเป็นอารมณ์ เพราะทำอธิบายว่า รูปกายย่อมเป็นอารมณ์ที่ได้อุปโยคะ (ได้คำพูดเป็นทุติยวิภัตติ หมายความว่า ได้การเข้าไปประกอบ ได้การใช้งาน). ในเวลาใด ภิกษุเป็นผู้ต้องการทำจิตให้อิงอาศัยกาย แล้วไปด้วยกายที่ใคร ๆ มองเห็นได้ ก็ย่อมทำจิตให้น้อมไปตามอำนาจ-

[๑] ฉ. อยํ ปาโฐ น ทิสฺสติ.

กาย, ย่อมตั้งฌานจิตที่เป็นบาทลงในรูปกาย คือ ปลงฌานจิตที่เป็นบาทลงในรูปกาย, ในเวลานั้น อิทธิวิธญาณ ก็ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ โดยมีมหัคคตจิตเป็นอารมณ์ เพราะทำอธิบายว่ามหัคคตจิต ย่อมเป็นอารมณ์ที่ได้อุปโยคะ.

ยสฺมา ปน ตเทว จิตฺตํ อตีตํ นิรุทฺธมารมฺมณํ กโรติ, ตสฺมา อตีตารมฺมณํ โหติ. มหาธาตุนิธาเน มหากสฺสปตฺเถราทีนํ วิย อนาคตํ อธิฏฺฐหนฺตานํ อนาคตารมฺมณํ โหติ. <u>มหากสฺสปตฺเถโร</u> กิร มหาธาตุนิธานํ กโรนฺโต "อนาคเต อฏฺฐารสวสฺสาธิกานิ เทฺว วสฺสสตานิ อิเม คนฺธา มา สุสฺสึสุ, ปุปฺผานิ มา มิลายึสุ, ทีปา มา นิพฺพายึสู"ติ อธิฏฺฐหิ[๑]. ตํ สพฺพํ ตเถว อโหสิ. <u>อสฺสคุตฺตตฺเถโร</u> วตฺตนิยเสนาสเน ภิกฺขุสํฆํ สุกฺขภตฺตํ ภุญฺชมานํ ทิสฺวา

อนึ่ง เพราะเหตุว่า จิตนั้นนั่นแหละ ย่อมกระทำสิ่งที่ล่วงไปแล้ว คือดับไปแล้ว ให้เป็นอารมณ์, ฉะนั้น อิทธิวิธญาณ จึงเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอดีต. สำหรับท่านผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย มีพระมหากัสสปเถระเป็นต้น ผู้อธิษฐานอนาคต ณ ที่บรรจุพระมหาธาตุ ก็ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอนาคต. มีเรื่องว่า <u>พระมหากัสสปเถระ</u> เมื่อได้ทำที่บรรจุพระมหาธาตุไว้ ก็ได้อธิษฐานแล้วว่า "ตลอด ๒๑๘ ปี ในอนาคต ของหอมเหล่านี้ อย่าได้โรยราไป, ดอกไม้

---

๑ สุมงฺคลวิลาสินี. ๒/๒๘๓, อฏฺฐสาลินี. ๕๘๕.

อุทกโสณฺฑิ ทิวเส ทิวเส ปุเรภตฺเต ทธิรสํ โหตูติ อธิฏฺฐาสิ. ปุเรภตฺเต คหิตํ ทธิรสํ โหติ. ปจฺฉาภตฺเต ปากติกอุทกเมว. กายํ ปน จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน คมนกาเล ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติ.

เหล่านี้อย่าได้แห้งเหี่ยวไป, ประทีปเหล่านี้อย่าได้ดับไป" ดังนี้. สิ่งทั้งหมดนั้น ก็ได้เป็นอย่างที่อธิษฐานนั้นแล้วเทียว. พระอัสสคุตตเถระ เห็นภิกษุสงฆ์ ในเสนาสนะชื่อวัตตนิยะ ฉันแต่ข้าวขาว ๆ กันอยู่ ก็ได้อธิษฐานแล้วว่า ในเวลาก่อนภัตทุก ๆ วัน ขอให้(น้ำที่)ตระพังน้ำ จงเกิดมีหัวนมส้มขึ้นเถิด ดังนี้. น้ำที่ภิกษุทั้งหลาย ได้ตักเอาในเวลาก่อนภัต ย่อมเป็นน้ำที่มีรสเป็นนมส้ม. ในเวลาหลังภัต ก็กลับเป็นน้ำตามปกตินั่นเทียว. ก็ในเวลาที่ภิกษุ กระทำกายให้อิงอาศัยจิต แล้วไปด้วยกายที่ใคร ๆ มองไม่เห็น อิทธิวิธญาณ ก็ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน.

กายวเสน จิตฺตํ, จิตฺตวเสน วา กายํ ปริณามนกาเล อตฺตโน กุมารกวณฺณาทินิมฺมานกาเล จ สกายจิตฺตานํ อารมฺมณกรณโต อชฺฌตฺตารมฺมณํ โหติ.

ในเวลาที่ภิกษุทำจิตให้น้อมไป ตามอำนาจกายก็ดี, ในเวลาที่ทำกาย ให้น้อมไปตามอำนาจจิตก็ดี และในเวลาที่เนรมิตรูปร่างกุมารเป็นต้นของตนก็ย่อมเป็นญาณที่มี

---

๑ อฏฺฐสาลินี. ๕๘๕.

พหิทฺธาหตฺถิอสฺสาทิทสฺสนกาเล ปน พหิทฺธารมฺมณนฺติ เอวํ ตาว อิทฺธิวิธญาณสฺส สตฺตสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

อารมณ์เป็นภายใน โดยกระทำกายและจิตของตนให้เป็นอารมณ์. ส่วนในเวลาที่ทำให้เห็นเป็นช้าง ม้า เป็นต้นในภายนอก ก็ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายนอกฉะนี้แล พึงทราบความเป็นไปในอารมณ์ ๗ แห่งอิทธิวิธญาณ ตามประการดังกล่าวมานี้ ก่อน.

๔๑๕. ทิพฺพโสตธาตุญาณํ ปริตฺตปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ. กถํ ? ตญฺหิ ยสฺมา สทฺทํ อารมฺมณํ กโรติ, สทฺโท จ ปริตฺโต, ตสฺมา ปริตฺตารมฺมณํ โหติ. วิชฺชมานํเยว ปน สทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตนโต ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติ. ตํ อตฺตโน กุจฺฉิสทฺทสวนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํ. ปเรสํ สทฺทสวนกาเล พหิทฺธารมฺมณนฺติ เอวํ ทิพฺพโสตธาตุญาณสฺส จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

๔๑๕. ทิพโสตธาตุญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ คืออารมณ์ที่เป็นปริตตะ ที่เป็นปัจจุบัน ที่เป็นภายใน และที่เป็นภายนอก. คืออย่างไร ? คือว่า ทิพโสตธาตุญาณนั้น เพราะเหตุที่ กระทำเสียงให้เป็นอารมณ์, และเสียงเป็นปริตตธรรม, ฉะนั้น จึงเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปริตตะ. อนึ่งย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน โดยการที่เป็นไป กระทำเสียงที่กำลังมีอยู่นั่นเทียวให้เป็นอารมณ์. ญาณนั้น ชื่อว่า เป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่ฟังเสียงในท้องของตน. ชื่อว่ามีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่ฟังเสียงของผู้อื่น ฉะนี้แล พึง

ทราบความเป็นไปในอารมณ์ ๔ แห่งทิพโสตธาตุญาณ ตามประการดังกล่าวมานี้.

๔๑๖. เจโตปริยญาณํ ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนพหิทฺธารมฺมณวเสน อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ. กถํ ? ตญฺหิ ปเรสํ กามาวจรจิตฺตชานนกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติ. รูปาวจรอรูปาวจรจิตฺตชานนกาเล มหคฺคตารมฺมณํ โหติ. มคฺคผลชานนกาเล อปฺปมาณารมฺมณํ โหติ.

๔๑๖. เจโตปริยญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ คืออารมณ์ที่เป็นปริตตะ ที่เป็นมหัคคตะ ที่เป็นอัปปมาณะ ที่เป็นมรรค ที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบัน และที่เป็นภายนอก. คืออย่างไร ? คือว่า เจโตปริยญาณนั้น ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่รู้กามาวจรจิตของบุคคลเหล่าอื่น. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้รูปาวจรจิต และอรูปาวจรจิต. ย่อมมีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ในเวลาที่รู้มรรคและผล.

เอตฺถ จ ปุถุชฺชโน โสตาปนฺนสฺส จิตฺตํ น ชานาติ. โสตาปนฺโน วา สกทาคามิสฺสาติ เอวํ ยาว อรหโต เนตพฺพํ. อรหา ปน สพฺเพสํ จิตฺตํ ชานาติ. อญฺโญปิ[1] อุปริโม เหฏฺฐิมสฺสาติ

ก็ในการรู้จิต นี้ บัณฑิตพึงทราบถึงความแตกต่างกัน ข้อนี้ว่า ปุถุชน ย่อมไม่รู้จิตของพระโสดาบัน. และพระโสดาบันก็ย่อมไม่รู้จิตของพระสกทาคามี พึงนำนัยไปจนถึงพระอรหันต์ตามประการที่กล่าวมาเป็น

[1] ฉ. อญฺโญปิ จ.

อยํ วิเสโส เวทิตพฺโพ. มคฺคจิตฺตารมฺมณกาเล มคฺคารมฺมณํ โหติ. ยทา ปน อตีเต สตฺตทิวสพฺภนฺตเร อนาคเต สตฺตทิวสพฺภนฺตเร จ ปเรสํ จิตฺตํ ชานาติ, ตทา อตีตารมฺมณํ อนาคตารมฺมณญฺจ โหติ.

อาทินี้เกิด. ส่วนพระอรหันต์ ย่อมรู้จิตของบุคคลทุกจำพวก. บุคคลชั้นสูง(กว่า) แม้อื่น ๆ ย่อมรู้จิตของบุคคลชั้นต่ำ(กว่า). ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นมรรค ในเวลาที่มีมรรคจิตเป็นอารมณ์. ส่วนว่า ในเวลาใด รู้จิตของบุคคลอื่น ภายใน ๗ วันที่ล่วงไปแล้ว และภายใน ๗ วันที่ยังไม่มาถึง, ในเวลานั้น ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอดีต และเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอนาคต.

กถํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติ. ปจฺจุปฺปนฺนํ นาม ติวิธํ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนญฺจ. ตตฺถ อุปฺปาทฐิติภงฺคปฺปตฺตํ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ. เอกเทฺวสนฺตติวารปริยาปนฺนํ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ. ตตฺถ อนฺธกาเร นิสีทิตฺวา อาโลกฏฺฐานํ คตสฺส น ตาว อารมฺมณํ ปากฏํ โหติ, ยาว ปน ตํ ปากฏํ โหติ, เอตฺถนฺตเร เอกํ[1] เทฺว สนฺตติวารา

ถามว่า ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน อย่างไร. เฉลยว่า ชื่อว่าปัจจุบัน มี ๓ อย่าง คือขณปัจจุบัน สันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบัน. ในปัจจุบัน ๓ อย่างนั้น ธรรมชาติที่ถึงอุปปาทะ ฐิติ และภังคะ ชื่อว่า เป็นขณปัจจุบัน. ธรรมชาติที่นับเนื่องใน ๑-๒ สันตติวาระ ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน. ในสันตติปัจจุบันนั้น พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ เมื่อบุคคลนั่งอยู่ในที่มืด แล้ว(ลุก)ไปสู่

[1] ฉ. เอก.

เวทิตพฺพา. อาโลกฏฺฐาเน จริตฺวา โอวรกํ ปวิฏฺฐสฺสาปิ น ตาว สหสา รูปํ ปากฏํ โหติ, ยาว ปน ตํ ปากฏํ โหติ, เอตฺถนฺตเร เอกํ[๑] เทฺว สนฺตติวารา เวทิตพฺพา. ทูเร ฐตฺวา ปน รชกานํ หตฺถวิการํ ฆณฺฑิเภริอาทิอาโกฏนวิการญฺจ ทิสฺวาปิ น ตาว สทฺทํ สุณาติ, ยาว ปน[๒] ตํ สุณาติ, ตสฺมิมฺปิ[๓] อนฺตเร เอกํ เทฺว สนฺตติวารา เวทิตพฺพา. เอวํ ตาว มชฺฌิมภาณกา.

ที่สว่าง อารมณ์จะยังไม่ปรากฏก่อน, ก็ในชั่วเวลาระหว่าง จนกว่าอารมณ์นั้นจะปรากฏนี้, พึงทราบว่าเป็น ๑-๒ สันตติวาระ. แม้เมื่อบุคคลเที่ยวไปในที่สว่างแล้วเข้าห้อง รูปจะยังไม่ปรากฏทันทีก่อน, ในชั่วเวลาระหว่าง จนกว่ารูปนั้นจะปรากฏ นี้ พึงทราบว่าเป็น ๑-๒ สันตติวาระ. ส่วนบุคคลยืนอยู่ในที่ไกล แม้มองเห็นกิริยาขยับเขยื้อนแห่งมือ ของช่างย้อม และกิริยาขยับเขยื้อนในการตีฆ้อง กลองเป็นต้น ก็ยังไม่ได้ยินเสียง(ทันที)ก่อน, ในชั่วระยะเวลาระหว่าง จนกว่าจะได้ยินเสียงนั้นแม้นี้ ก็พึงทราบว่า เป็น ๑-๒ สันตติวาระ. พระมัชฌิมภาณกาจารย์ทั้งหลาย (อาจารย์ผู้สอนมัชฌิมนิกาย) กล่าวไว้อย่างนี้ ก่อน.

สํยุตฺตภาณกา ปน รูปสนฺตติ อรูปสนฺตตีติ เทฺว สนฺตติโย วตฺวา อุทกํ

ส่วน พระสังยุตตภาณกาจารย์ทั้งหลาย (อาจารย์ผู้สอนสังยุตนิกาย) กล่าวสันตติไว้

[๑] ฉ. เอก.
[๒] สี. อิ. ม. ยาว จ ปน.
[๓] ฉ. เอตสฺมิมฺปิ.

อกฺกมิตฺวา คตสฺส ยาว ตีเร อกฺกนฺต- อุทกเลขา น วิปฺปสีทติ, อทฺธานโต อาคตสฺส ยาว กาเย อุสฺมภาโว น วูปสมฺมติ, อาตปา อาคนฺตฺวา คพฺภํ ปวิฏฺฐสฺส ยาว อนฺธการภาโว น วิคจฺฉติ, อนฺโตคพฺเภ กมฺมฏฺฐานํ มนสิกริตฺวา ทิวา วาตปานํ วิวริตฺวา โอโลเกนฺตสฺส ยาวกฺขีนํ ผนฺทนภาโว น วูปสมฺมติ, อยํ รูปสนฺตติ นาม. เทฺว ตโย ชวนวารา อรูปสนฺตติ นามาติ วตฺวา ตทุภยมฺปิ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ นามาติ วทนฺติ.

๒ อย่าง คือรูปสันตติ และอรูปสันตติ แล้วกล่าว (อธิบาย) ว่า เมื่อบุคคลเดินย่ำน้ำไป ชั่วระยะเวลาเท่าที่รอยย่ำน้ำ ที่ริมตลิ่งยังไม่ใส, เมื่อบุคคลเดินมาแต่ทางไกล ชั่วระยะเวลาเท่าที่ความร้อน ในกายยังไม่ระงับ, เมื่อบุคคลเดินมาแต่กลางแดด แล้วเข้าห้อง ชั่วระยะเวลาที่ความมืดยังไม่หายไป, เมื่อพระโยคีมนสิการกรรมฐานภายในห้อง แล้วเปิดหน้าต่างมองดู ตอนกลางวัน, ชั่วระยะเวลาเท่าที่ตายังไม่หายพร่า, (ที่กล่าวมาทั้งหมด) นี้ ชื่อว่า รูปสันตติ. ๒-๓ ชวนวาระ ชื่อว่า อรูปสันตติ ดังนี้แล้ว ก็กล่าวถึงสันตติทั้ง ๒ นั้นว่า ชื่อว่า สันตติปัจจุบัน.

เอกภวปริจฺฉินฺนํ ปน อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ นาม. ยํ สนฺธาย ภทฺเทกรตฺตสุตฺเต "โย จาวุโส มโน เย จ ธมฺมา อุภยเมว ตํ ปจฺจุปฺปนฺนํ, ตสฺมึ ปจฺจุปฺปนฺเน ฉนฺทราคปฏิพทฺธํ โหติ วิญฺญาณํ, ฉนฺทราคปฏิพทฺธตฺตา วิญฺญาณสฺส

ส่วนธรรมชาติที่กำหนดไว้ด้วยภพหนึ่ง ชื่อว่า อัทธาปัจจุบัน. ได้แก่ ปัจจุบันที่ท่านพระมหากัจจายนเถระ หมายเอา กล่าวไว้ในภัทเทกรัตตสูตร ว่า "ดูกรท่านผู้มีอายุ ใจอันใดก็ดี ธรรมทั้งหลายอันใดก็ดี ธรรมชาติทั้ง ๒ นั้นนั่นเทียว เป็นปัจจุบัน,

ตทภินนฺทติ, ตทภินนฺทนฺโต ปจฺจุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ สํหิรตี"ติ[๑] วุตฺตํ. สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ เจตฺถ อฏฺฐกถาสุ อาคตํ. อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ สุตฺเต.

วิญญาณ ย่อมเป็นธรรมชาติเกี่ยวพันด้วยฉันทราคะในปัจจุบันนั้น, เพราะความที่วิญญาณเกี่ยวพันด้วยฉันทราคะ บุคคลจึงเพลิดเพลินยิ่งซึ่งปัจจุบันนั้น, เมื่อเพลิดเพลินยิ่งซึ่งปัจจุบันนั้น ก็ย่อมเคลื่อนไปในปัจจุบันธรรมทั้งหลาย" ดังนี้. ก็ในปัจจุบัน ๓ อย่างนี้ สันตติปัจจุบันมาในอรรถกถาทั้งหลาย. อัทธาปัจจุบันมาในพระสูตร.

ตตฺถ เกจิ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ จิตฺตํ เจโตปริยญาณสฺส อารมฺมณํ โหตีติ วทนฺติ. กึการณา ? ยสฺมา อิทฺธิมสฺส[๒] จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตีติ. อิทญฺจ เนสํ โอปมฺมํ, ยถา อากาเส ขิตฺเต ปุปฺผมุฏฺฐิมฺหิ อวสฺสํ เอกํ ปุปฺผํ เอกสฺส วณฺเฏน วณฺฏํ ปฏิวิชฺฌติ, เอวํ ปรสฺส จิตฺตํ ชานิสฺสามีติ ราสิวเสน มหาชนสฺส จิตฺเต อาวชฺชิเต อวสฺสํ-

ในปัจจุบัน ๓ อย่างนั้น อาจารย์บางพวกกล่าวว่า จิตที่เป็นขณปัจจุบัน ย่อมเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ. เพราะเหตุไร ? เพราะเหตุว่า จิตของท่านผู้มีฤทธิ์ และของบุคคลอื่น ย่อมเกิดขึ้นในขณะเดียวกัน ดังนี้. ก็เรื่องต่อไปนี้ เป็นอุปมาของอาจารย์เหล่านั้น, เปรียบเหมือนว่าเมื่อเขาขว้างกำดอกไม้ ไปในอากาศ ดอกไม้ดอกหนึ่ง ย่อมมีก้านทิ่มแทงเอาก้าน

---

[๑] ม. อุ. ๑๔/๓๖๖.

[๒] ฉ. อิทฺธิมโต.

เอกสฺส จิตฺตํ เอเกน จิตฺเตน อุปฺปาทกฺขเณ วา ฐิติกฺขเณ วา ภงฺคกฺขเณ วา ปฏิวิชฺฌตีติ. ตํ ปน วสฺสสตมฺปิ วสฺสสหสฺสมฺปิ อาวชฺเชนฺโต เยน จ จิตฺเตน อาวชฺชติ, เยน จ ชานาติ. เตสํ ทฺวินฺนํ สหฏฺฐานาภาวโต อาวชฺชนชวนานญฺจ อนิฏฺฐฏฺฐาเน นานารมฺมณภาวปฺปตฺติโทสโต อยุตฺตนฺติ อฏฺฐกถาสุ ปฏิกฺขิตฺตํ.

ของดอกไม้(ดอกอื่น)สักดอกหนึ่งได้ เป็นแน่แท้ ฉันใด, เมื่อภิกษุผู้มีฤทธิ์คิดว่า เราจักรู้จิตของบุคคลอื่น ดังนี้แล้วนึกถึงจิตของชนจำนวนมาก ด้วยอำนาจการรวมกลุ่ม ก็ย่อมมีจิตดวงหนึ่ง แทงตลอดจิตของชนสักคนหนึ่งที่อุปปาทขณะบ้าง ที่ฐิติขณะบ้าง ที่ภังคขณะบ้าง ได้เป็นแน่แท้ ฉันนั้น ดังนี้. ก็คำนั้นท่านปฏิเสธแล้ว ในอรรถกถาว่า ไม่ถูกต้อง เพราะเมื่อนึกถึงไป แม้ ๑๐๐ ปี แม้ ๑,๐๐๐ ปี จิตที่ใช้นึกถึง, และจิตที่ใช้รู้ ทั้ง ๒ นั้น ไม่มีการตั้งพร้อมกัน และเพราะมีโทษ (ความไม่ถูกต้อง) คืออาวัชนจิตและชวนจิต มีอันถึงความเป็นจิต ที่มีอารมณ์ต่างกันได้ ในฐานะที่ไม่น่าต้องการ ดังนี้.

สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ ปน อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนญฺจ อารมฺมณํ โหตีติ เวทิตพฺพํ. "ตตฺถ ยํ วตฺตมานชวนวีถิโต อตีตานาคตวเสน ทฺวิตฺติชวนวีถิปริมาเณ กาเล ปรสฺส จิตฺตํ, ตํ สพฺพมฺปิ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ

ก็บัณฑิตพึงทราบว่า จิตที่เป็นสันตติปัจจุบัน และที่เป็นอัทธาปัจจุบัน ย่อมเป็นอารมณ์(ของเจโตปริยญาณ). พระอรรถกถาจารย์ ได้กล่าวไว้ในอรรถกถาสังยุตนิกาย ว่า "ในจิตที่เป็นปัจจุบัน ๒ อย่างนั้น

นาม. อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ ปน ชวนวาเรน ทีเปตพฺพนฺ"ติ <u>สํยุตฺตฏฺฐกถายํ</u> วุตฺตํ. ตํ สุฏฺฐุ วุตฺตํ.

จิตของบุคคลอื่นในกาลประมาณ ๒-๓ ชวนวิถี โดยเกี่ยวกับเป็นชวนวิถี ที่ล่วงไปแล้ว และที่ยังไม่มาถึง นับแต่ชวนวิถีที่กำลังเป็นไปอยู่ใด, จิตแม้ทุกดวงนั้น ชื่อว่าสันตติปัจจุบัน. ส่วนอัทธาปัจจุบัน บัณฑิตพึงแสดงได้ โดยชวนวาระ" ดังนี้. คำนั้น ท่านกล่าวไว้ดีแล้ว.

ตตฺรายํ ทีปนา. อิทฺธิมา ปรสฺส จิตฺตํ ชานิตุกาโม อาวชฺชติ. อาวชฺชนํ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ อารมฺมณํ กตฺวา เตเนว สห นิรุชฺฌติ. ตโต จตฺตาริ ปญฺจ วา ชวนานิ. เยสํ ปจฺฉิมํ อิทฺธิจิตฺตํ, เสสานิ กามาวจรานิ, เตสํ สพฺเพสมฺปิ ตเทว นิรุทฺธํ จิตฺตมารมฺมณํ โหติ, น จ ตานิ นานารมฺมณานิ โหนฺติ อทฺธาวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา. เอการมฺมณตฺเตปิ จ อิทฺธิจิตฺตเมว ปรสฺส จิตฺตํ ชานาติ, น อิตรานิ. ยถา จกฺขุทฺวาเร จกฺขุวิญฺญาณเมว

ต่อไปนี้ เป็นคำแสดงในการรู้จิตที่เป็นอัทธาปัจจุบันนั้น. ภิกษุผู้มีฤทธิ์ ผู้ต้องการจะรู้ ย่อมนึกถึงจิตของบุคคลอื่น. อาวัชนจิต(จิตที่นึกถึง) กระทำจิตที่เป็นขณปัจจุบัน ให้เป็นอารมณ์ แล้วก็ย่อมดับไปพร้อมกับอารมณ์นั้นนั่นเอง. ต่อจากนั้น ชวนจิต ๔ ขณะหรือ ๕ ขณะ ย่อมแล่นไป. ซึ่งเป็นบรรดาชวนจิต มีขณะสุดท้ายเป็นอิทธิจิต, ชวนจิตที่เหลือเป็นกามาวจรจิต, จิตที่ดับไปแล้วนั้นนั่นเทียว เป็นอารมณ์แห่งชวนจิตเหล่านั้น แม้ทุกดวง, ก็ชวนจิตเหล่านั้น หาเป็นจิตที่มีอารมณ์แตกต่างกันไม่

รูปํ ปสฺสติ, น อิตรานีติ. อิติ อิทํ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนสฺส เจว อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนสฺส จ วเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติ. ยสฺมา วา สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนมฺปิ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺเนเยว ปวตฺตติ[๑] ตสฺมา อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนวเสเนเวตํ[๒] ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณนฺติ เวทิตพฺพํ. ปรสฺส จิตฺตารมฺมณตฺตาเยว ปน พหิทฺธารมฺมณํ โหตีติ. เอวํ เจโตปริยญาณสฺส อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

เพราะมีจิตที่เป็นปัจจุบัน โดยเกี่ยวกับอัทธาเป็นอารมณ์. ก็แม้ในเพราะมีอารมณ์เป็นหนึ่ง อิทธิจิตเท่านั้น ย่อมรู้จิตของบุคคลอื่นได้, จิตนอกนี้หารู้ไม่. เหมือนอย่างในจักษุทวาร จักษุวิญญาณเท่านั้น ย่อมเห็นรูปได้, จิตนอกนี้หาเห็นไม่ ฉะนั้น ฉะนี้แล. เจโตปริยญาณนี้ ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน โดยเกี่ยวกับสันตติปัจจุบัน และอัทธาปัจจุบัน ตามประการดังกล่าวมานี้. อีกอย่างหนึ่ง เพราะเหตุว่า แม้สันตติปัจจุบัน ก็ย่อมเป็นไปในอัทธาปัจจุบันนั่นเทียว, ฉะนั้น ก็พึงทราบว่า เจโตปริยญาณนี้ เป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน โดยเกี่ยวกับอัทธาปัจจุบันเท่านั้น. ส่วนชื่อว่า เป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายนอก ก็เพราะความที่มีจิตของบุคคลอื่นเป็นอารมณ์นั่นเทียว ฉะนี้แล. พึงทราบความเป็นไป

---

[๑] ฉ. ปตฺติ.

[๒] สี. วเสเนว เจตํ, อิ. ม. วเสเนว ตํ.

ในอารมณ์ ๘ แห่งเจโตปริยญาณ ตามประการดังกล่าวมานี้.

๔๑๗. ปุพฺเพนิวาสญาณํ ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอตีตอชฺฌตฺตพหิทฺธานวตฺตพฺพารมฺมณวเสน อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ. กถํ ? ตญฺหิ กามาวจรกฺขนฺธานุสฺสรณกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติ. รูปาวจรารูปาวจรกฺขนฺธานุสฺสรณกาเล มหคฺคตารมฺมณํ. อตีเต อตฺตนา ปเรหิ วา ภาวิตมคฺคํ สจฺฉิกตผลญฺจ อนุสฺสรณกาเล อปฺปมาณารมฺมณํ. ภาวิตมคฺคเมว อนุสฺสรณกาเล มคฺคารมฺมณํ. นิยมโต ปเนตํ อตีตารมฺมณเมว.

๔๑๗. ปุพเพนิวาสญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ คืออารมณ์ที่เป็นปริตตะ ที่เป็นมหัคคตะที่เป็นอัปปมาณะ ที่เป็นมรรค ที่เป็นอดีต ที่เป็นภายใน ที่เป็นภายนอก และที่เป็นนวัตตัพพะ. คืออย่างไร ? คือว่า ปุพเพนิวาสญาณนั้น ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่ตามระลึกถึงกามาวจรขันธ์. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นมหัคคตะในเวลาที่ตามระลึกถึงรูปาวจรขันธ์และอรูปาวจรขันธ์. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ในเวลาที่ตามระลึกถึงมรรคที่ตน หรือคนอื่นได้เจริญแล้ว และผลที่ตนหรือคนอื่นได้กระทำให้แจ้งแล้ว ในอดีต. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นมรรค ในเวลาที่ตามระลึกถึงมรรคที่ได้เจริญแล้วนั่นแหละ. ก็ญาณนี้ เป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอดีตอย่างเดียวโดยแน่นอน.

ตตฺถ กิญฺจาปิ เจโตปริยญาณยถากมฺมูปคญาณานิปิ อตีตารมฺมณานิ โหนฺติ, อถ โข เตสํ เจโตปริยญาณสฺส สตฺตทิวสพฺภนฺตราตีตํ จิตฺตเมว อารมฺมณํ. ตํ หิ อญฺญํ ขนฺธํ วา ขนฺธปฏิพทฺธํ วา น ชานาติ. มคฺคสมฺปยุตฺตจิตฺตารมฺมณตฺตา ปน ปริยายโต มคฺคารมฺมณนฺติ วุตฺตํ. ยถากมฺมูปคญาณสฺส จ อตีตํ เจตนามตฺตเมว อารมฺมณํ. ปุพฺเพนิวาสญาณสฺส ปน อตีตา ขนฺธา ขนฺธปฏิพทฺธญฺจ กิญฺจิ อนารมฺมณํ นาม นตฺถิ. ตญฺหิ อตีตกฺขนฺธขนฺธปฏิพทฺเธสุ ธมฺเมสุ สพฺพญฺญุตญาณสมานคติกํ[1] โหตีติ อยํ วิเสโส เวทิตพฺโพติ[2] อยเมตฺถ อฏฺฐกถานโย. ยสฺมา ปน "กุสลา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมูปคญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน

ในบรรดาญาณเหล่านั้น แม้ว่า เจโตปริยญาณ และยถากัมมูปคญาณ เป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอดีตได้ แม้ก็จริง, ถึงกระนั้นแล ในญาณ ๒ นั้น เจโตปริยญาณ ก็มีเฉพาะจิตที่ล่วงไปแล้ว ภายใน ๗ วัน เท่านั้น เป็นอารมณ์. จริงอยู่ เจโตปริยญาณนั้น ย่อมไม่รู้ขันธ์อื่น (จากวิญญาณขันธ์) หรือสิ่งที่เนื่องกับขันธ์. แต่ก็กล่าวได้ว่า มีอารมณ์เป็นมรรคได้โดยปริยาย เพราะมีจิตที่สัมปุตกับมรรคเป็นอารมณ์. และยถากัมมูปคญาณ ก็มีเพียงเจตนาอดีตเท่านั้นเป็นอารมณ์. ส่วนสำหรับปุพเพนิวาสญาณ ขันธ์อดีตทั้งหลาย และอะไร ๆ ที่เนื่องกับขันธ์ ชื่อว่าเป็นอารมณ์ไม่ได้ หามีไม่. จริงอยู่ ปุพเพนิวาสญาณนั้น ย่อมเป็นญาณที่มีคติเสมอด้วยพระสัพพัญญุตญาณ ในธรรมทั้งหลายคือขันธ์อดีต และสิ่งที่เนื่องกับขันธ์ บัณฑิตพึงทราบความแตกต่างกัน ข้อดังกล่าว

---

[1] ฉ. ญาณคติกํ, อิ. สมคติกํ.

[2] ฉ. อิติ-สทฺโท น ทิสฺสติ.

ปจฺจโย"ติ[๑] ปฏฺฐาเน วุตฺตํ. ตสฺมา จตฺตาโรปิ ขนฺธา เจโตปริยญาณ–ยถากมฺมูปคญาณานํ อารมฺมณํ โหนฺติ. ตตฺราปิ ยถากมฺมูปคญาณสฺส กุสลา–กุสลาเอวาติ.

มากระนี้ นี้เถิดและ (ที่กล่าวมากระนี้) นี้เป็นนัยอรรถกถา ในเรื่องนี้. อนึ่ง เพราะเหตุที่ในปกรณ์ปัฏฐาน ตรัสไว้ว่า "กุศลขันธ์ทั้งหลาย ย่อมเป็นปัจจัย โดยอารัมมณปัจจัยแก่อิทธิวิธญาณ เจโตปริยญาณ ปุพเพ–นิวาสานุสสติญาณ ยถากัมมูปคญาณ อนาคตังสญาณ" ดังนี้. ฉะนั้น ขันธ์ทั้ง ๔ ย่อมเป็นอารมณ์ของเจโตปริยญาณ และยถากัมมูปคญาณ. ในญาณทั้ง ๒ แม้นั้น กุศลขันธ์ และอกุศลขันธ์เท่านั้น ย่อมเป็นอารมณ์ของยถากัมมูปคญาณ ฉะนี้แล.

อตฺตโน ขนฺธานุสฺสรณกาเล ปเนตํ อชฺฌตฺตารมฺมณํ. ปรสฺส ขนฺธานุสฺสรณกาเล พหิทฺธารมฺมณํ. "อตีเต วิปสฺสี ภควา อโหสิ. ตสฺส มาตา พนฺธุมตี นาม, ปิตา พนฺธุมา นามา"ติ–อาทินา[๒] นเยน นามโคตฺตปฐวีนิมิตฺตาทิ–

ก็ปุพเพนิวาสญาณนั้น ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่ตามระลึกถึงขันธ์ของตน. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่ตามระลึกถึงขันธ์ของผู้อื่น. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นนวัตตัพพะ ในเวลาที่ตามระลึกถึงสิ่งที่เนื่องกับขันธ์ มี

---

[๑] อภิ. ป. ๔๐/๑๕๖.
[๒] ที. มหา. ๑๐/๗.

อนุสฺสรณกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณํ โหติ. นามโคตฺตนฺติ เจตฺถ ขนฺธปฏิพทฺโธ สมฺมุติสิทฺโธ พฺยญฺชนฏฺโฐ ทฏฺฐพฺโพ, น พฺยญฺชนํ. พฺยญฺชนํ หิ สทฺทายตน-สงฺคหิตตฺตา ปริตฺตํ โหติ. ยถาห "นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา ปริตฺตารมฺมณา"ติ.[๑] อยเมตฺถ อมฺหากํ ขนฺติ. เอวํ ปุพฺเพนิวาสญาณสฺส อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

ชื่อ โคตร แผ่นดิน นิมิตเป็นต้น โดยนัยว่า "ในกาลอดีต พระผู้มีพระภาค พระนามว่า วิปัสสี ได้มีแล้ว. พระชนนีของพระองค์นั้น ทรงพระนามว่าพันธุมดี พระชนกทรงพระนามว่าพันธุมา" ดังนี้เป็นต้น. ในอารมณ์ที่เป็นนวัตตัพพะนี้ ข้าพเจ้ามีความเห็นข้อนี้ว่า ก็ในคำว่า นามและโคตร นี้ เป็น (บัญญัติ) ธรรมที่เนื่องกับขันธ์ สำเร็จโดยสมมติ พึงเห็นว่าเป็นความหมายแห่งพยัญชนะ, ไม่ใช่เป็นพยัญชนะ. เพราะว่าพยัญชนะเป็นปริตตธรรม (กามาวจรธรรม) เพราะสงเคราะห์ได้ ด้วยสัททายตนะ. เหมือนอย่างที่ตรัสไว้ว่า "นิรุตติปฏิสัมภิทามีอารมณ์เป็นปริตตะ" ดังนี้ ฉะนั้น. บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งปุพเพนิวาสญาณ ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด.

---

[๑] อภิ. วิ. ๓๕/๔๑๖.

๔๑๘. ทิพฺพจกฺขุญาณํ ปริตฺตปจฺจุปฺปนฺนอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ. กถํ ? ตญฺหิ ยสฺมา รูปํ อารมฺมณํ กโรติ, รูปญฺจ ปริตฺตํ, ตสฺมา ปริตฺตารมฺมณํ โหติ. วิชฺชมาเนเยว จ รูเป ปวตฺตตฺตา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ. อตฺตโน กุจฺฉิคตาทิรูปทสฺสนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํ. ปรสฺส รูปทสฺสนกาเล พหิทฺธารมฺมณนฺติ. เอวํ ทิพฺพจกฺขุญาณสฺส จตูสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

๔๑๘. ทิพยจักษุญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๔ คืออารมณ์ที่เป็นปริตตะ ที่เป็นปัจจุบัน ที่เป็นภายใน และที่เป็นภายนอก. คืออย่างไร ? คือว่า เพราะเหตุที่ทิพยจักษุญาณนั้น ย่อมกระทำรูปให้เป็นอารมณ์, และรูปก็เป็นปริตตธรรม, ฉะนั้น จึงเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปริตตะ. อนึ่ง เพราะเป็นไปในรูปที่กำลังมีอยู่นั่นเทียว จึงเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปัจจุบัน. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่เห็นรูปที่อยู่ในท้องของตนเป็นต้น. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่เห็นรูปของผู้อื่น ฉะนี้แล. บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปในอารมณ์ ๔ แห่งทิพยจักษุญาณ ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด.

๔๑๙. อนาคตํสญาณํ ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณมคฺคอนาคตอชฺฌตฺตพหิทฺธานวตฺตพฺพารมฺมณวเสน อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ. กถํ ? ตญฺหิ "อยํ อนาคเต กามาวจเร

๔๑๙. อนาคตังสญาณ ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๘ คืออารมณ์ที่เป็นปริตตะ ที่เป็นมหัคคตะ ที่เป็นอัปปมาณะ ที่เป็นมรรค ที่เป็นอนาคต ที่เป็นภายใน ที่เป็นภายนอก

นิพฺพตฺติสฺสตี''ติ ชานนกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติ. ''รูปาวจเร อรูปาวจเร วา นิพฺพตฺติสฺสตี''ติ ชานนกาเล มหคฺคตารมฺมณํ. ''มคฺคํ ภาเวสฺสติ, ผลํ สจฺฉิกริสฺสตี''ติ ชานนกาเล อปฺปมาณารมฺมณํ. ''มคฺคํ ภาเวสฺสติจฺ''เจว ชานนกาเล มคฺคารมฺมณํ. นิยมโต ปเนตํ อนาคตารมฺมณเมว.

และที่เป็นนวัตตัพพะ. คืออย่างไร ? คือว่า อนาคตังสญาณนั้น ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่รู้ว่า ''ในอนาคตกาล สัตว์ผู้นี้จักบังเกิดในกามาวจรภูมิ''. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้ว่า ''จักบังเกิดในรูปาวจรภูมิ หรืออรูปาวจรภูมิ''. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอัปปมาณะ ในเวลาที่รู้ว่า ''จักเจริญมรรคได้, จักกระทำผลให้แจ้งได้''. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นมรรค ในเวลาที่รู้ว่า ''จักเจริญมรรคได้'' นั่นแหละ. ก็อนาคตังสญาณนี้ ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอนาคตอย่างเดียว โดยแน่นอน.

ตตฺถ กิญฺจาปิ เจโตปริยญาณมฺปิ อนาคตารมฺมณํ โหติ, อถ โข ตสฺส สตฺตทิวสพฺภนฺตรา อนาคตํ จิตฺตเมว อารมฺมณํ. ตํ หิ อญฺญํ ขนฺธํ วา ขนฺธปฏิพทฺธํ วา น ชานาติ. อนาคตํสญาณสฺส ปุพฺเพนิวาสญาเณ

ในบรรดาญาณเหล่านั้น แม้ว่าเจโตปริยญาณ ก็เป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอนาคตได้ ก็จริง, ถึงกระนั้นแล เจโต-ปริยญาณนั้น ก็มีเฉพาะจิตที่เป็นอนาคตภายใน ๗ วันเท่านั้น เป็นอารมณ์. จริงอยู่ เจโตปริยญาณนั้น ย่อมไม่รู้ขันธ์อื่น (จาก

วุตฺตนเยน อนาคเต อนารมฺมณํ นาม นตฺถิ. "อหํ อมุตฺร นิพฺพตฺติสฺสามี"ติ ชานนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํ. "อสุโก อมุตฺร นิพฺพตฺติสฺสตี"ติ ชานนกาเล พหิทฺธารมฺมณํ. "อนาคเต เมตฺเตยฺโย ภควา อุปฺปชฺชิสฺสติ. สุพฺรหฺมา นามสฺส พฺราหฺมโณ ปิตา ภวิสฺสติ. พฺรหฺมวตี นาม พฺราหฺมณี มาตา"ติอาทินา[๑] นเยน นามโคตฺตชานนกาเล ปุพฺเพนิวาสญาเณ วุตฺตนเยเนว นวตฺตพฺพารมฺมณํ โหตีติ. เอวํ อนาคตํสญาณสฺส อฏฺฐสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

วิญญาณขันธ์) หรือสิ่งที่เนื่องกับขันธ์. สำหรับอนาคตังสญาณ สิ่งอะไร ๆ ในอนาคต ชื่อว่าเป็นอารมณ์ไม่ได้ หามีไม่ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้ว ในปุพเพนิวาสญาณ. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่รู้ว่า "เราจักบังเกิดในที่โน้น". ย่อมมีอารมณ์เป็นภายนอก ในเวลาที่รู้ว่า "สัตว์ผู้โน้น จักบังเกิดในที่โน้น". ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นนวัตตัพพะ ตามนัยที่ได้กล่าวแล้วในปุพเพนิวาสญาณนั่นเทียว ในเวลาที่รู้ชื่อและโคตร โดยนัยว่า "ในกาลอนาคต พระผู้มีพระภาคพระนามว่า เมตไตรย จักทรงอุบัติ. พราหมณ์ ชื่อว่าสุพรหม จักเป็นพระชนกของพระองค์. นางพราหมณี ชื่อว่าพรหมวดี จักเป็นพระชนนี" ดังนี้เป็นต้น ฉะนี้แล. บัณฑิตพึงทราบความเป็นไปในอารมณ์ ๘ แห่งอนาคตังสญาณ ตามประการดังกล่าวมานี้เถิด.

---

[๑] ที. ปา. ๑๑/๘๓.

คุณธนา บรรจงศิลป์
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

๔๒๐. <u>ยถากมฺมูปคญาณํ</u> ปริตฺตมหคฺคตอตีตอชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณวเสน ปญฺจสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺตติ. กถํ ? ตญฺหิ กามาวจรกมฺมชานนกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติ. รูปาวจรารูปาวจรกมฺมชานนกาเล มหคฺคตารมฺมณํ. อตีตเมว ชานาตีติ อตีตารมฺมณํ. อตฺตโน กมฺมชานนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํ. ปรสฺส กมฺมชานนกาเล พหิทฺธารมฺมณํ โหตีติ. เอวํ ยถากมฺมูปคญาณสฺส ปญฺจสุ อารมฺมเณสุ ปวตฺติ เวทิตพฺพา. ยญฺเจตฺถ อชฺฌตฺตารมฺมณญฺเจว พหิทฺธารมฺมณญฺจาติ วุตฺตํ, ตํ กาเลน อชฺฌตฺตํ กาเลน พหิทฺธา ชานนกาเล อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณมฺปิ โหติเยวาติ.

๔๒๐. <u>ยถากัมมูปคญาณ</u> ย่อมเป็นไปในอารมณ์ ๕ คืออารมณ์ที่เป็นปริตตะ ที่เป็นมหัคคตะ ที่เป็นอดีต ที่เป็นภายใน และที่เป็นภายนอก. คืออย่างไร ? คือว่า ยถากัมมูปคญาณนั้น ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นปริตตะ ในเวลาที่รู้กามาวจรกรรม. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นมหัคคตะ ในเวลาที่รู้รูปาวจรกรรมและอรูปาวจรกรรม. ย่อมรู้กรรมอดีตเท่านั้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า เป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นอดีต. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายใน ในเวลาที่รู้กรรมของตน. ย่อมเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายนอกในเวลาที่รู้กรรมของคนอื่น ฉะนี้แล. พึงทราบความเป็นไปในอารมณ์ ๕ แห่งยถากัมมูปคญาณ ตามประการดังกล่าวมานี้. ก็ในคำวิจารณ์อารมณ์แห่งอภิญญาเหล่านี้ ญาณที่ท่านกล่าวไว้ว่า เป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายใน และเป็นญาณที่มีอารมณ์เป็นภายนอก ดังนี้ ใด, ญาณนั้น ย่อมเป็นทั้งญาณที่มีอารมณ์เป็นภายใน ทั้งญาณที่มีอารมณ์เป็น

ภายนอก ในเวลาที่รู้ภายในตามกาลอันควร ในเวลาที่รู้ภายนอก ตามกาลอันควร นั่นเทียวแล.

อิติ สาธุชนปามุชฺชตฺถาย กเต วิสุทฺธิมคฺเค อภิญฺญานิทฺเทโส นาม เตรสโม ปริจฺเฉโท.

ปริเฉทที่ ๑๓ ชื่อว่าอภิญญานิเทศ ในวิสุทธิมรรค ที่ข้าพเจ้าแต่ง เพื่อความปราโมทย์แห่งสาธุชน จบแล้ว ด้วยประการฉะนี้.

คุณสุรชัย สิงหนาท
สร้างต้นฉบับพระคัมภีร์เพื่อถวายเป็นพุทธบูชา

ใบแจ้ง

มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ ขอเรียนให้ทราบว่า

1. ท่านที่ได้รับพระคัมภีร์ ฉบับ "ภูมิพโลภิกขุ" แล้วปรากฏว่าพบข้อบกพร่องในเนื้อหาพระคัมภีร์ เป็นต้นว่า

- หน้าหนังสือขาดหายไป
- เลขหน้าหนังสือไม่เรียงตามลำดับ
- ข้อความพิมพ์เลอะเลือน อ่านไม่ชัด

ฯลฯ

โปรดส่งพระคัมภีร์คืนไปยัง มูลนิธิภูมิพโลภิกขุ

ในบริเวณวัดสระเกศฯ

ถนนจักรพรรดิพงษ์ กรุงเทพฯ ฯ 10100

โทร.0-2223-0316, 0-2221-8001

มูลนิธิ ฯ ยินดีส่งพระคัมภีร์เล่มใหม่ชดเชยให้ท่าน ทางไปรษณีย์ทันที และจะออกค่าใช้จ่ายในการส่งหนังสือคืนให้ท่านด้วย

2. ถ้าหากท่านพบคำผิด กรุณาแจ้งมาด้วย เพื่อแก้ไขให้ถูกต้องต่อไป

ด้วยความขอบพระคุณอย่างยิ่ง.

Bhumibalo Bhikkhu Foundation
Notice

1. In case of your "Bhumibalo Bhikkhu" CANON contains the following deficiencies :

    - Page(s) missing

    - Page number(s) not in order

    - Printing(s) unclear/unreadable

    Please return such defect CANON to

    Bhumibalo Bhikkhu Foundation

    Wat Srakesa Compound

    Chakrabardibong Road

    BANGKOK 10100

    Tel.0-2223-0316, 0-2221-8001

    The Foundation will immediately replace you with a new copy and will also refund you the return postage.

2. If you found any error(s) in your CANON copy, please let us know so that the correction(s) can be done accordingly.

Thank you very much for your kind cooperation.